

Varga Csaba

Jogállamiság – viták közegében

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Varga Csaba
Jogállamiság – viták közegében

Varga Csaba

Jogállamiság – viták közegében

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Budapest, 2022

Kiadja a Nemzeti Köszolgálati Egyetem
Ludovika Egyetemi Kiadó
A kiadásért felel: Deli Gergely rektor
Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.
Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu

Felelős szerkesztő: Varga Zoltán
Olvasószerkesztő: Kalcsics Ildikó
Korrektor: Tomka Eszter, Szabó Ilse
Tördelőszerkesztő: Kőrösi László

Nyomdai kivitelezés: Gelbert ECO Print Kft.
Felelős vezető: Gellér Róbert

DOI: https://doi.org/10.36250/01044_00

ISBN 978-963-531-764-6 (nyomtatott)
ISBN 978-963-531-771-4 (elektronikus PDF) | ISBN 978-963-531-772-1 (ePub)

© A szerző, 2022
© A kiadó, 2022

Minden jog védve.

Tartalom

<i>Előszó</i>	13

I. ALAPOK

A jogállamiság és joga	19
1. A jogállamiság változatai	19
1.1. Rechtsstaatlichkeit	20
1.2. Rule of law	20
2. A jog változatai	21
2.1. A Rechtsstaatlichkeit és az európai kontinentális jogszemlélet	21
2.2. A rule of law és az angol–amerikai jogszemlélet	27
3. A fogalmi általánosság szerepe	28
3.1. A klasszikus római hagyomány paradigmája	29
3.2. A fogalomvilág kettősségének paradigmájai	29
3.3. Rendfogalom a jogban	30
3.4. A jogszemlélet eltérő volta? A jog közössége?	32
4. A jog láthatósága	34

II. KITEKINTÉS

Joguralom? Jogmánia? Észszerűség s anarchia határmezsgyéjén Amerikában	37
1. Háttér	37
2. „Jogmánia” – az amerikai jogi mentalitás	40
3. Következtetések	47
Vivódás mintakényszerek Szkülájá és csalódások Kharüdisze közt (Litvánia példájában)	51
1. Az átmenet ellentmondásossága	51
2. Litvánia útja	52
3. Joguralom – előfeltételezettséggel?	54
4. Átmenet – szélsőségekbe bukdácsolás árán?	57
5. A tudomány és kötelme nemzete iránt	59
Tudományos-technikai forradalom és globalizmus: lehetséges változások a jog szerepkörében	63
1. Normalitás és képzelőerő a mindenkor fennálló rendgondolatban	63
2. Közvetlenül megválaszolandó kérdések	65
3. A jogi jelenség lehetséges új dimenziói	67
4. A jog előre látható alakmódosulásai	70
5. Paradigmaváltás jogfelfogásunkban	72
6. A ma körképe	74

Polgári engedetlenség: Minta mérték nélkül?	77
1. A kérdés felvethetősége	77
1.1. A taxisblokádnak önértékelése	78
1.2. A fogalmi tisztaság igénye	79
1.3. Nem-jogi fogalom a jogban	80
2. A polgári engedetlenség kriterialitása	80
2.1. Sajátos státusza a jogban	80
2.2. Jogi elhatárolások	81
2.3. A kizártság szempontjai	83
3. A polgári engedetlenség amerikai bírósági meghatározása	84
4. Következtetés a magyar azonosítás hamisságára nézve	84

III. JOGÁLLAMISÁG – ÉS ÁTMENETÜNK

Megvalósulatlanul megvalósult vagy megvalósultan megvalósulatlan jogállam?	89
Fenséges jelszavakkal	95
Világproblémákba égtünk ismét bele	101
Jogállamiságunk – kihívások keresztútján	121
1. Jelszavak mögött jog: értékek és technikák	121
2. Emberszerűség, gyakorlatiasság	125
3. Teológiai-antropológiai alapok	129
4. Helyettesíthetetlenül saját feladat	133
5. Összefoglalás	133
Lopakodó jogújítás alkotmánybíráskodás útján?	137
1. Globális rendszerformálás	137
2. Jogimport alkotmánybíráskodás örvén	140
2.1. A jogállamiság búvszával	144
2.2. Aktivizmussal	146
2.3. A Nyugat-imádat hamis idealizmusával	148
2.4. Fügefalevélként a parlament fölé növekvő saját jogalkotásához	149
3. Eredmény	153
3.1. Az átmenet uralása	153
3.2. A múlt eltörlése	159
4. A folytonosság visszaépítése az igazságtétel ellehetetlenítésével	160
5. Joguralom – alkotmánybírói önkény nyomán?	166
1956 erkölcsi és jogi megítélése, avagy a jog válaszadási képességének erkölcsi egysége mint a totalitarizmusok utáni korszak dilemmája	171
1. A jog és társadalmi-erkölcsi alapjai	171
2. Az erkölcsi minimum feltétlensége a jogban	176
3. 1956 drámája, egyedisége és nagyszerűsége	178
4. Az utókor szégyene a jog elhallgatásáért	181

„Küzdelem a jogért”: alkotmányvitáink és tanulságaik	185
1. „Húsz éve szabadon Közép-Európában”	186
2. „Twenty Years of Freedom”	187
3. Globalizmus? Kozmopolitizmus?	188
4. Kell-e új jog? Kell-e új alkotmány?	189
5. Zsákutcának bizonyult-e eddigi „jogállami átmenetünk”?	190
6. Milyen jogfelfogást plántál hát belénk szívósan?	193

IV. HATÁRKÉRDÉS: A POLGÁRI ENGEDETLENSÉG

A taxisblokádnak megítéléséről	199
1. Nem állampolgári engedetlenség	199
2. Közkegyelmi törvény kell	200
Törékeny jogállamiságunk	203
1. A jog szava	203
2. Taxisblokádnak mint polgári engedetlenség?	205
3. A polgári engedetlenség természete	205
4. A jog komolyan veendőse	207
5. A taxisblokádnak természete	208
6. Tanulságok	208
Szerepzavar a jog funkciói körül	211
1. A taxisblokádnak és a jog állapota	211
2. A jog és relevanciája	212
3. A jog mint végső rendező erő	213
Jog és jogállamiság oszthatatlansága	215
A polgári engedelmesség és engedetlenség választójai	221
1. Polgári engedetlenség	221
2. Polgári engedelmesség	224

V. HATÁRKÉRDÉS: SZEMBENÉZÉS A MÚLTAL

A mértékállítási szükség	231
1. Igazságtétel és jogszerűség	231
2. Az igazságtétel mint társadalmi feladat	237
Szabad-e ítélnünk a múltrol? Jogfilozófiai megfontolások	241
1. A múlt jogának kérdése	242
2. A jelen kérdése a múlt jogához	243

3. A jogállamiság	244
4. Rendes és rendkívüli jogállapotok	245
5. Elévülés	246
6. A jogi és a jogon kívüli eszközök lehetséges összjátéka	249
7. Véggkövetkeztetés	250
A jogérvényesítés dilemmája	251
1. Miről szól az elévülési vita?	251
2. Éppen a jog komolyan vételéről van szó!	255
Igazságtétel jogállamban – Alkotmányos kudarcra ítéltén?	259
1. Háttér	259
2. Igazságtétel	260
2.1. Alkotmánybírósági válaszadás	261
2.2. Eltérő tanulságok a múltból	262
3. Voltaképpen megfontolások	264
4. Tanulság	267
A „gyökeresen gonosz” a jog mérlegén	269
1. Történelmi háttér	270
2. Normatív keret	273
2.1. Politikai, erkölcsi és jogi vonatkozások	273
2.2. Lehetséges kifogások	275
3. Következtetés	279
Miért maradt el a múlttal szembenező újramegzárás?	281
Elévülés? Visszaható törvényhozás? Csapdahelyzet és jogtechnikai semlegesség a jogban	287
1. Előzmények	287
2. A megoldás és problematikája	291
3. Tanulság	297
4. Jogtechnika és neutralitás	298

VI. HATÁRKÉRDÉS: AZ EMBERI JOGOK

Az emberi jogok problematikája	305
1. Történelmi vázlat	305
2. Megalapozás	308
3. Az emberi jogok természete	314
4. Az egyetemesség és/vagy különösség kérdése	316
5. Következtetés	320

VII. HATÁRKÉRDÉS: AZ ÚGYNEVEZETT NEM KORMÁNYZATI SZERVEZETEK

Civil társadalmi szerveződés és az ügynevezett nem kormányzati szervezetek	323
1. A civil társadalom és szerveződései	323
2. Az ügynevezett nem kormányzati szervezetek	328
3. Összegzés	339

VIII. KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

Jogállamiság – egy ethosz dilemmája: átmenetek és tapasztalatok	343
1. Két minta, feloldatlan ellentmondással	343
2. Történelmi partikularitás vagy elvont univerzalizmus	348
3. A jog szerkezetének és működésének egysége	352
4. Kényszer? Organikus fejlődés?	354
5. A társadalmi legitimáció szüksége	356
Joguralom a globális gondolkodás erőterében	359
1. A globalitás nyomása	359
2. A joguralom példája	362
2.1. Joguralom és demokrácia	366
2.2. Joguralom és kellő törvényhozás	368
2.3. A joguralom végső tartalma	371
A joguralom és színéváltozásai: idealizáció és ideokratikus nyomásgyakorlás	375
1. Előkérdések	375
2. Jogállamiság a rendszervált(oz)ás felfogásaiban	381
3. A joguralom/jogállamiság kérdőjelei	386
4. Joguralombálvány?	391
Joguralom, jogállam: eszményiségtől a zsarolásig	395
1. Újraszületés és hívószóvá válás a második világháború után	395
2. A mai használat parttalansága	399
3. Gyökerek és kimunkálás egyes jogi kultúrákban	403
4. A hivatkozások valós tartalma	414
Jogállam, joguralom: várakozások, kritikák, adottságok	423
1. Az alapgondolat és változatai	423
2. Fejlemények	424
2.1. Elnevezés és tartalom	425
2.2. Formális jogszerűség	426
2.3. Bíróági vitathatóság	429
2.4. Politizálódás, majd politikai programmá válás	431
2.5. Álcforma a demokrácia, emberi jogok, liberalizmus védelmére	433

2.6. Álcформа a nyugati civilizáció kiterjesztésére	434
2.7. Univerzalizálás, transzferálás	436
2.8. Az Európai Unió saját problémája	440
3. Az alapgondolat újragondolása	442
4. Végkövetkeztetés	444
<i>Felhasznált irodalom</i>	447
Internetes források	492
<i>Tárgymutató</i>	495
<i>Jogforrásmutató</i>	503
<i>Névmutató</i>	507

„S a jog virtuális valósága nem a jogszabályok, meg általában a tényleges jog, hanem ez az el nem múlt s meg nem szüntethető jogigény a jogtalansággal szemben. S igazi jogi kultúra nem ott van, ahol jól kidolgozott jogszabályok s logikusan megszerkesztett törvénykönyvek vannak, hanem ahol eleven a jogérzés.”

Kondor Imre¹

„Az okos, széles látókörű emberek valamennyien ösztönösen irtóznak a merev elvek emberétől, mert már korán rájöttek, hogy a merev elvek nem tudják átfogni életünk titokzatos bonyolultságát, s aki ilyen formulák béklyóiba kötözi magát, szembehelyezkedik minden isteni sugallattal, mely egyre mélyebb megértésre és emberszeretetre int. A merev elvek emberei, akikkel lépten-nyomon találkozunk, azt a szellemet képviselik, amely erkölcsi ítéleteiben csupán általános szabályokat követ abban a tévhitben, hogy ez az egy kaptafába készült, szabadalmazott módszer egyszerűen az igazsághoz vezet, s nincs szükség semmiféle fejtöresre és fáradozásra, türelemre és pártatlanságra, még annak a vizsgálatára sem, vajon megvan-e a bíróban az a belátás, mely a kísértés nehéz küzdelmek árán szerzett ismeretéből és minden embernek együttérző megértéséből fakad.”

George Eliot²

„A különféle népeknek, vallásoknak és kultúráknak egyáltalán nincs szükségük arra, hogy egymáshoz igazodjanak, vagy egymásnak akarjanak megfelelni [...] Úgy gondolom, leginkább azzal segítjük egymást, ha nem támasztunk igényt a másikkal szemben, s azok maradunk, amik vagyunk, egyszerűen tisztelve és elfogadva a másikat.”

Václav Havel³

¹ Kondor Imre: A humanizmus korlátai. (Széljegyzetek Karácsony Sándor egyik egyetemi előadásához.) In Barczán Endre et al.: *A másik ember. Az Exodus almanachja, 1940.* Budapest, Exodus, 1940. 102. A szerző (1911–1990) filozófus, országgyűlési képviselő, debreceni, utóbb budapesti műszaki egyetemi könyvtárigazgató volt.

² George Eliot: *A vízimalom.* Ford. Szinnai Tivadar. Budapest, Európa Könyvkiadó, [1860] 1966. 6. könyv, 2. fejezet.

³ Idézi Philip K. Howard: Vaclav Havel's Critique of the West. *The Atlantic*, 2011. december 20.

[Vákát oldal]

Előszó

Ügyszólván a semmiből robbant be a nemzetköziségbe, s ezzel egész *global village* világunk csaknem mindennapjainak majdhogynem élni érdekességébe az a korábban ugyan nem teljesen ismeretlen, de különös izgalmakat éppen nem kiváltó fogalmiság, amelyet a mi (történelmileg döntően osztrák–német hatásoknak kitett magyar) tájainkon mintegy három és fél évtized óta jogállamnak, majd utóbbi egy-két évtizedünkben szintén terjedően – már ha terminusunkban pontosan fejezzük ki magunkat – joguralomnak mondunk.

1965-ben doktorálva Pécssett, ahol a jogi kar elvégzéséhez vezető s szigorlatban is, államvizsgában is visszatérő (akkori nevén) államjog és államigazgatási jog éppen országosan kiemelkedően aktív tudományművelő kezekben volt Bihari Ottó,¹ illetve az erősen gyakorlatorientált Szamel Lajos tanszékén, jogelméletet pedig a szintén meglehetősen olvasott, bár keveset publikáló Sztodóczky Mihály tanított, ilyesmiről aligha hallhattunk. Pedig éppen 1965 táján kezdett lejárni pécsi tanszékünkre a mindig okos és szomorú Sztodolnik László, aki történetesen a hazai marxista tudományosságban a politikai esztetörténet és az államtudomány határvonalán az első komoly írást szentelte a jogállamiságnak² – és joggal éppen ő, hiszen e topika akkoriban tényleg az úgynevezett burzsoá államformatan német fejleményeinek a része volt: államelméleti kérdés, ha egyáltalán. Habár akkor tudományunkat hivatalosan marxista állam- és jogelméletnek hívták, pontosan ennek első részterülete az, amely sohasem volt ínyemre, hiszen mint a Marxot kibontó lenini hatalomelmélet summázata, közvetlenül politikai töltetű és függőségű volt – tudománynak aligha nevezhető.

A tanszéken segédeskedve, kiemelkedően gazdag könyvtárának ügyszólván végigolvasója lettem. Csak elcsodálkoztam, hogy egy akkor megismert (és utóbb baráttá lett) apámkorú lengyel nagyság miért foglalkozik egyáltalán ilyen efemer topikával,³ és nemigen értettem, hogy miért kellene e fogalomról egyáltalán tudomást vennem, ha még klasszikusa⁴ szerint sem más, mint legszimPLICISTÁBB általánosítás?

¹ Lásd Bihari Ottó: *Az állambatalmi-képviselési szervek elmélete*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963; uő: *A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969; uő: *Összehasonlító államjog*. [Budapest], Közgazdaságtudományi Egyetem, 1979; uő: *Államjog. Alkotmányjog*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1987.

² Sztodolnik László: A jogállam eszméjének színeváltozásai. *A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Actái*, 4. (1963), 1. 143–163.

³ Kazimierz Opalek: The Rule of Law and Natural Law. In Lejman Fritjof (szerk.): *Festschrift tillägnad professor, juris doktor Karl Olivecrona: vid hans avgång från professorsämbetet den 30 juni 1964 av kolleger, lärjungar och vänner*. Stockholm, Almqvist and Wiksell, 1964. 497–507. / In Kazimierz Opalek: *Selected Papers in Legal Philosophy*. Szerk. Jan Woleński. Dordrecht–Boston, Kluwer Academic Publishing, 1999. 91–98.

⁴ A[lbert] V[enn] Dicey: *Lectures Introductory to the Study of the Law of the Constitution*. 1. kiadás. London, Macmillan, 1885. J[ohn] W. F. Allison szerkesztésében *The Law of the Constitution* címmel: Oxford, Oxford University Press, 2013. Megjegyzendő, hogy Tarnai János magyar fordítása – mint

Ami a szavak síkján nem több, mint a „das Recht ist das Recht!” német kvintesszenciája? Tartózkodásom ettől az üres kifejezéstől mindvégig megmaradt ama negyed évszázadon át, amit az egyetemvégzéstől a szovjet birodalom összeomlásáig a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetében, illetve onnan igencsak gyakran kiruccanva, Ausztráliától Japánon át a két amerikai kontinens s persze Nyugat-Európa egyetemeiig kutatással tölthettem.

Csak a ránk erőszakolt kommunista rezsim véggyengülésekor került be e terminus a diktatúra kritikájának szótárába. Újjáépítésünk megkezdésével azonban rögvest színt váltott. Éppen országújító szándékunk ellehetetlenítőjeként az éppen létrehozott Alkotmánybíróság⁵ kezdte el bunkóként forgatni, hogy tettektől parlamentet s kormányzatot egyaránt elrettentve és a zsákmányára váró Nyugatnak az országot kiszolgáltatta a jogbiztonság nevében teljes jogfolytonosságot kierőltető utat építsen ki.

E mágikussá vált kifejezés tehát pályafutását hívószóként kezdte, a „valóságosan létező szocializmus” elutasításának szimbólumaként. Az átmenetnek is könnyen lobogójává válhatott volna, hiszen népszerűsége csúcsaként a „mi ellen?” és „miért?” kérdésre a legtömörebb választ adta. Ám mihelyt csodaszerű átváltozások eszközévé vált az Alkotmánybíróság kezében, hogy az belőle ihletet merítve lehetetlenítsen el bármit, ami az országunkat kirabló anarchikus fosztogatást megakadályozhatta s egy új rendet, benne a majd fél évszázad ázsiai dülésével történő szembenézést elősegíthette volna, látszatszerűsége hamarosan szitokszóvá változott. Szinonimájává annak, hogy közügyek előrevitele helyett alkotmányossági lehetetlenülésektől lett hirtelen hangos a sajtó, hiszen első ciklusában ez az Alkotmánybíróság mindenki mással szemben uralmi harcba kezdett a jog meghatározásáért – annyi időleges rész sikerrel, sajnos, hogy vele szemben politikum, tudomány, józan értelem sokáig csak irreleváns magánvélekedés maradhatott.

Mindez persze nem légüres térben zajlott. Időközben megváltozott a külvilág, s teljességgel új mentalitással kellett szembesülnünk. Szovjet megszállásúvá vált országként a II. világháborút követő nyugat-európai szellemi és erkölcsi megújulás érintetlenül hagyott bennünket, amiként az 1968 diáklázadásai nyomán pusztító következményekkel, földrengésszerű erővel beérő változásokról⁶ sem saját majdani jövőnk máris beállott tehertételeként vettünk tudomást. Érzékeltük benne

ez akkoriban gyakran előfordult – nagy nemzetek kiadásaival egy időben jelent meg: *Bevezetés az angol alkotmányjogba*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1902a; illetve *Introduction à l'étude du droit constitutionnel*. Paris, V. Giard et E. Brière, 1902b. Ezekkel szemben német fordítása csak bő évszázaddal utóbb, a közelmúltban látott napvilágot: *Einführung in das Studium des Verfassungsrechts*. Baden-Baden, Nomos, 2002.

⁵ Lásd Radoslav Procházka: *Mission Accomplished: On Founding Constitutional Adjudication in Central Europe*. Budapest – New York, Central European University Press, 2002; valamint jelen kötetben Varga Csaba: Lopakodó jogújítás alkotmánybíráskodás útján? [2006]

⁶ Lásd például Varga Csaba: Önmagát felemelő ember? Korunk racionalizmusának dilemmái. In Mezey Katalin (szerk.): *Sodródó emberiség. Tanulmányok Várkonyi Nándor Az ötödik ember című művéről*. Budapest, Széphalom Könyvműhely, 2000f. 61–93.; hagyatkozva Bork keserű összegzésére –

a süllyedés, a hanyatlás mozzanatát, de inkább Nyugat gazdagsága, felépültsége, biztonságérzete árnyékában kikapaszkodó televényként, mely feltűnősködve akár ily túlzást, deviálást is megengedhet magának, semmint válságtünetként.

Persze annak idején a szovjetek sem ismerték fel, hogy amikor a sztálini rezsim képviselőjeként teoretizálásával Visinszkij a jog úgymond nyugati képét lényegítette át szocialista törvényességgé, valójában olyan fantomot éltetett, amelyet még egykor Lenin érzékelhetett svájci tartózkodásakor, ám amelyet azóta már rég felülírt a szabadjogi iskola és egyéb irányok sora. De magunk sem ismertük fel bő fél évszázaddal később, a diktatúra bukásakor, hogy Nyugat-várákozásunk háború előtti közös élményeinkből, vagyis akkori betagozódottságunkból fakadt. Márpedig ezt meghaladta a II. világháború utáni természetjogiság és mindaz, ami a *ius* és a *lex* viszonyában megváltozott hangsúlyokat eredményezett.

Magam alig a rendszerváltást megelőzően, jogfilozófiai programokkal telten tértem vissza az Australian National University (Canberra), a Vaszeda (Tokió) és a Yale (New Haven), valamint végül az Institute of Advanced Studies in the Humanities (Edinburgh) vendégprofesszori meghívásainak köszönhető hosszabb útjaimból. Mire igazán körülnézhettem, az új kabinet már megalakult, s én a kormányt adó Magyar Demokratikus Fórum kiürült pártközpontjának külügyi és jogi bizottságaiban segítettem az új indítást. Kevéssel a taxisbloká⁷ botránya után kerültem kormányfőtanácsosként a Miniszterelnöki Tanácsadó Testület kötelékébe, hogy ott főként nemzetstratégiai kérdésekben és prioritásaink intézményi biztosításán és nemzetbiztonsági mögöttesében munkálkodhassam. Más jogász híján ezen érdekkörben kezdtem el tűnődni a jog ilyenkor különösen éles fénybe kerülő, egyszersmind érzékeny szerepe fölött. Rengeteget utaztam effajta és hasonló ügyben, és rengeteget publikáltam is. Jogfilozófiai tisztázást először a jogállamiság szóhagyományával való, azt a jog operatív terminusaként kezelő magyar alkotmánybírószábeli visszaélés követelt. Nem sok évvel később már a Nyugat politikai érdekszarolásával is találkozhattunk. Ilyen és hasonlóan induló környezetből születtek írások, melyek átdolgozott változatainak kritikai válogatása a jelen kötet.

Lectori salutem!

Robert H. Bork: *Slouching towards Gomorrah. Modern Liberalism and American Decline*. New York, Regan Books, 1996.

⁷ A bloká az új országépítés második évében már önmagának s a külvilágnak egyaránt bizonyíthatta az ország sérülékenységet: a kommunizmusból ráhagyott államcsődökzeli pénzügyi kitettség s a kommunista internacionalistából liberális kozmopolitává lett ellenzék által provokált teljes megosztottság egyik sikeres terméke volt.

[Vákát oldal]

I. Alapok

[Vákát oldal]

A jogállamiság és joga¹

Amikor a jogállamiság kivívásáért és újraintézményesítéséért néhány éve harcba indultunk, talán nem is tudatosítottuk eléggé, hogy inkább egy távoli, tartalmilag nem kellően tisztázott fogalmat tűzünk lobogónkra. Ez persze részben menthető, hiszen elsődleges dolgunk az volt, hogy a jogi kultúra szocialista változatával, vagyis a jogeszmény gyakorlati megtiprásával² szemben pozitív példát állítsunk. Egyidejűleg nem érezhettük, hogy különösebben figyelniük kellene a jogállamiság különféle kialakult formáira, ugyanis fejlődésünk újkori állomásaitól kezdve mind ez ideig többnyire német és osztrák mintákat követtünk. Nem kivételesen még nyugat-európai, sőt angol–amerikai értékeket is éppen müncheni, berlini vagy bécsi közvetítéssel sajátítottunk el.

1. A jogállamiság változatai

Pedig az európai kontinentális hagyománynak megfelelő jogállamiság (*Rechtsstaatlichkeit*) különbözik az angol–amerikai jogi mentalitásban fogant joguralom (*rule of law*) eszményétől.

Tömör jellemzéssel élve, az előbbi mindenre kiterjedő, teljes körű szabályozással próbálja elérni célját, kiépítve mindannak garanciáját, amit szabályai betartatásával védeni kíván. Az utóbbi központi gondolata ellenben a peresíthetőség (*justiciability*). Azt intézményesíti csupán, hogy bármely kérdésben, amelynek elképzelhetően van jogi relevanciája, bírói fórumhoz lehessen fordulni annak érdekében, hogy a jog végső szavát az mondja ki.

Nem egyszerűen két jogtechnikai változat ez, inkább eltérő kultúrákban megfogalmazódó két eltérő problémafeltevés. Olyannyira más arculatot ölt az egyik és a másik, mintha egyenesen különmemű dolgokról lenne szó.

¹ A Magyar Tudományos Akadémia közgyűlésén a Filozófiai Tudományok Osztályának a moralitás és legalitás kérdéseiről rendezett ülészakán 1993. május 4-én elhangzott és az ülés nyilvánossága előtt megvitatott előadás alapján. Első változatának megjelenése: Varga Csaba: A jogállamiság és joga. *Magyar Tudomány*, 38. (1993), 8. 941–950.

² Vö. Varga Csaba: Mi kell a joghoz? *Valóság*, 32. (1989), 3. 1–17. (A Nemzetközi Jog- és Társadalomfilozófiai Társaság XIV. világkongresszusa plenáris előadásának magyar változataként.)

1.1. *Rechtsstaatlichkeit*

A jogállamiság fogalmi kultúrája bizonyos történelmileg kifejlődött előfeltevésekre épül. Ezek mindnyájunk számára természetesként feltételezik, hogy

- a jelen mindenkor szabad, múlt nem kötheti; a jogot az állam formálja, az államot pedig a mindenkori uralkodói (fejedelmi vagy népképviselői) tetszés;
- az emberi cselekvések jogi megkötését parancs jogi tételezésével érhetjük el.

Következésképpen annak eléréséhez, hogy a jog ellenőrző szerepet egyáltalán betölthessen,

- megfelelő jogi szabályozáshoz, egyidejűleg pedig
- az emberi (intézményi) cselekvésnek jogi szabályozás alá történő rendeléséhez kell folyamodnunk.

A jogállamiság mögött álló európai kontinentális jogi kultúra magában rejt néhány hallgatólágosan elfogadott további következtetést is. Így feltételeznünk kell, hogy

- a jog mögött biztosítékul csak és kizárólag az írásba foglalt törvénykönyv szolgál; ennek hiányában bizonytalanság, rendetlenség, sőt egyenesen zűrzavar ütné fel fejét;
- az írott szöveg, a mindenkori *charta* azonos magával a követendő játékszabállyal – tehát ez a társadalmi rend alapjául szolgáló szerződés egyetlen, kizárólagos alapja.
- Következésképpen minden újítás vagy módosítás csakis ennek megváltoztatásán (kiegészítésén vagy újraalkotásán) keresztül képzelhető el. Sőt, még ha konkrét esetben történetesen szigorúbban vagy könnyedebben járnánk is el, ezt is kizárólag csak úgy értelmezhetnénk, hogy ezúttal szintén a szövegbe foglalt parancs alapján jártunk el, csupán szigorúbb vagy könnyedebb módon hajtottuk azt végre.

1.2. *Rule of law*

A joguralom fogalmi kultúrája más alapokra, eltérő tapasztalatokra épül. Az előbbiekkel szemben a joguralom kapcsán éppen azt kell hallgatólágosan előfeltételeznünk, hogy a jog mindig létezett, működött. Sőt, megbízható is volt. Következésképpen a jogállamiság rendjén belül egész feladatunk csupán annyi, hogy gondoskodjunk róla: immár az állami cselekvés se vonhassa ki magát az alól, hogy minden olyan kérdésben, amelyről a jognak egyáltalán lehet mondanivalója, felhívhassunk bírói fórumot, hogy az állapítsa meg: az adott esetre nézve mi a jog. Mindezzel ugyanakkor a jogban magában semmiféle újdonság nem következik be. Pusztán kérdést tettek fel a jognak egyébként meglévő tartalmáról.

Bizonyos hallgatólagos elméleti következtetéseket persze a fogalmi kultúra elfogadása már itt is eleve magában foglal. Nevezetesen, az angol–amerikai jogszemléletben kimondatlanul is benne rejlik:

- a bizalom a jog önműködésében (az angol gyökerű jogi kultúrában bármiféle kételkedés, megkérdőjelezés nélkül eleve feltételeznünk kell, hogy a jog képes önmagának, vagyis kellő működésének a megszervezésére, ennél fogva képes a jog önnön erejére támaszkodva működni – hacsak magán a jogi folyamaton erőszakot nem tesznek, ami azonban az angol–amerikai jogtörténetben saját tapasztalatként eddig még aligha fordult elő);
- annak felismerése, hogy a jogban mindannyiunknak csupán egyetlen feladata lehet, jelesül pusztán hagynunk kell működni (amire esetleg még ezen túlmenően is szüksége lehet, azt majd magától meg fogja szerezni és szervezni);
- annak belátása, hogy a jogot nem kell provokálnunk, válaszra kényszerítenünk, működését bármiféle módon befolyásolnunk (csak érdeklődnünk kell a jog iránt: semmi más nem szükséges, mint hogy üzenetét meghallgassuk; az viszont már a jogi berendezkedés dolga, hogy válaszról s annak közlése módjáról maga gondoskodik).

2. A jog változatai

Nyilvánvaló, hogy a fenti különbségek eltérő helyzet- és problémaérzékelésből fakadnak. A helyzet- és problémaérzékelés a jogi és jogász világrétegtől, jogszemlélettől és jogfelfogástól, a jogász hivatásról kialakított ideológiától s mindezek eredményeként az eszköztárunkban hagyományosult jogi technikáktól is függ.

2.1. *A Rechtsstaatlichkeit és az európai kontinentális jogszemlélet*

A jogállamiság eszménye mögött álló európai kontinentális jogszemlélet mindenekelőtt feltételezi, hogy egy szöveg tekintélye, sőt egyenesen uralma alá helyezzük magunkat. Ebből adódik a jogi gondolkodás eszményi logikai mintája. Márpedig e minta a logikai alárendelés eszméjére, klasszikus formájában tehát a deduktív következtetés (azaz: a normatív szillogizmus) műveleti soraira épül.

2.1.1. Logikai minta

Két irány közötti választás lehetősége áll itt fenn, egyfelől a normarendszer teljes logizáltságának a zártsága, másfelől annak kívánalma, hogy pusztán a normarendszerről levont következtetésünk feleljen meg a logizáltság követelményének.

2.1.1.1. Axiomatizmus

A jogi gondolkodás logizálása a jogi folyamat axiomatikus rendszerként történő megszervezését jelenti.³

Az axiomatikus rendszer a világról a rendszeren belül alkotható tételeket – avagy, pontosabban kifejezve, a tételeknek megfelelő logikai posztulátumokat – egyfelől axiómákra, másfelől pedig teoreémák sorára bontja fel.

Az axiomatizmus arra az alapgondolatra épül, amely szerint egy tétel vagy axióma, vagy pedig teoreéma. A teoreéma nem más, mint axiómá(k)ból fakadó logikai következmény. A teoreéma tehát semmiképpen sem egy önálló gondolat vagy állítás hordozója. Pusztán alkalmazás terméke. Harmadik lehetőség pedig egy axiómarendszerben nincs. Következésképpen minden aktus, amely a rendszeren belül újító hatásra tör, csakis az axiómák síkján játszódhat le. Hiszen valami vagy axióma, vagy pedig axiómá(k)ból fakadó – merőben mechanikus jellegű – függvény.

Amennyiben egy rendszeren belüli posztulátumról kiderül, hogy a rendszer egyetlen axiómájából sem következik, úgy az axiomatikus gondolatvilágon belül nem tehetünk mást, mint hogy magát e posztulátumot is alaptételként, axiómaként elfogadjuk. Nyilvánvaló, hogy egy rendszer eltérő irányú, egymásnak ellentmondó axiómákra nem épülhet.

A rendszer olyan értelemben is zárt, hogy axiómái – minthogy a rendszert szigorú értelemben létrehozó alaptételekről van szó – eleve meghatározottak. Következésképpen teoreémái sem tetszőlegesek. Végző soron így a rendszeren belül állítható összes tétel is eleve előzetesen kodifikált. Vagyis a rendszeren belül semmi sem lehet véletlen. Ezért amennyiben egy rendszeren belül állítható tételről kiderül, hogy más axiómá(k)ból nem következik, úgy ez csakis azt jelentheti, hogy új axiómát nyertünk. Az adott rendszerbe azonban új axióma nem léphet bele. Ezért ha ilyen helyzet állana elő, úgy ez – hacsak a kérdéses tétel állíthatatlanságának a bizonyításával nem sikerül a rendszerből kilöknünk – romba dönti a régi rendszert. Ami persze korántsem változtat azon, hogy a kérdéses tétel állíthatóságának bizonyítása viszont *eo ipso facto*, vagyis magának az állíthatóságnak a tényénél fogva új rendszert hoz létre.

Az axiomatikus rendszerben tehát minden kreatív (alkotó vagy újító) tevékenység az axióma tételezésében összpontosul. Minden egyéb csak végrehajtás lehet: egy mechanikus törvényszerűséggel bekövetkező, logikailag szükségképpen következmény levonása.⁴

³ A jog rendszerként történő megközelítésére lásd Varga Csaba: Leibniz és a jogi rendszerképzés kérdése. *Jogtudományi Közöny*, 28. (1973b), 11. 600–608.; uő: A kódex mint rendszer. A kódex rendszerjellege és rendszerkénti felfogásának lehetetlensége. *Állam- és Jogtudomány*, 16. (1973a), 2. 268–299.; uő: A jog és rendszerszemléletű megközelítése. *Magyar Filozófiai Szemle*, 20. (1976a), 2. 157–175.

⁴ Bővebb kifejtésben lásd Varga Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen átdolgozott és bővített 2. kiadás. Budapest, Szent István Társulat [1996], 2004a. 60–69. 2.2. pont.

2.1.1.2. Logikai alárendelés

Az axiomatikus gondolkodási minta jogi megjelenése kétféle módon képzelhető el. E kétféle lehetőség a logikai alárendelés mikénti felfogásában és/vagy érvényesítésében tér el egymástól.

Logikai meghatározás. Először – hosszú évszázadokon keresztül – a logikai alárendelést a logikai meghatározással azonosították.

A 19. század második felében ez az irányzat a *Begriffsjurisprudenz*, vagyis az úgynevezett fogalmi jogászat képében érte el csúcspontját. A kodifikált jog megmerevedésének a korszaka volt ez, amikor maga az európai kontinentális jogfelfogást meghatározó jogpozitivizmus is valamiféle *Gesetzespositivismus*sá, azaz törvényi pozitivizmussá egyszerűsödött.

A logikai meghatározás lehetőségét vagy szükségképpeniségét ma már korántsem kizárólagos tanként vallják, és egyébként is sokkal szelídültebben teszik ezt. Ez ideig utolsó határozott megfogalmazása egy lengyel–francia normalogikus, Georges Kalinowski markáns állásfoglalásának volt köszönhető az úgynevezett formalizmus és antiformalizmus között zajló vita során, melyben szembesülnie kellett a filozófus rekonstruktor Chaïm Perelman felfogásával.⁵ Eszerint minden, ami a jogban lejátszódik, logikailag kifejezhető és értelmezhető. A jogi történet logikai kifejeződési formája az úgynevezett normatív szillogizmus. Meg kell jegyeznünk: már annak merő elgondolásában is, hogy a bírói művelet szillogisztikus következtetésre visszavezethető, eleve benne rejlik annak elvi igénye, hogy a bírói döntésben éppen kimondott eredmény semmilyen szempontból sem esetleges, hanem éppen az egyetlen elgondolható eredmény. Merthogy – úgymond – logikai törvényszerűséggel a jogból ez és csakis ez következik.

E meggyőződésből adódik szakmai hivatásunk hitvallása, professzionális ideológiája, nevezetesen annak háttértudása, hogy klasszikus szavaink szerint a bíró a törvény szolgája. Amiként Montesquieu egykor kifejezte: a törvény szája.⁶ Mert a bíró által a törvény szól. Benne és szavával a jog törvénye fejeződik ki.

Normatív keretszabás. A századvég, majd a századelő politikai megrázkódtatásai és új tudományos felismerései nyomán e felfogás időközben valamelyest lazult.⁷ A szociológiai út megalapozása (Max Weber és Eugen Ehrlich), a francia szabadjogi

⁵ Bővebben lásd a szerző korábbi áttekintéseiből – például Varga Csaba: A joglogikai vizsgálódás lehetőségei az újabb megközelítések tükrében. *Állam- és Jogtudomány*, 14. (1971b), 4. 713–729.; a formalizmus és antiformalizmus összecsapásának nemzetközi értékelésére pedig Joseph Horowitz: *Law and Logic. A Critical Account of Legal Argument*. New York – Vienna, Springer, 1972.

⁶ „Az ítéleteknek annyira szilárdaknak kell lenniük, hogy sohase legyenek mások, mint pontos törvényszövegek. [...] Az ország bírói [...] csupán a törvény szavait kimondó szájak, élettelen lények, akik a törvényeknek sem erejét, sem szigorúságát nem képesek mérsékelni.” (Montesquieu: *A törvények szelleméről*. Ford. Sebestyén Pál. Budapest, Akadémiai Kiadó, [1748] 1962. XI. könyv, VI. fej.)

⁷ Tény és norma viszonyára, valamint gyakorlati működésükre bővebben lásd Varga Csaba: *A jog helye Lukács György világképében*. Budapest, Magvető Kiadó, 1981. VI. fej. 4. pont, 230–259.; valamint uő: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete*. Budapest, Akadémiai Kiadó [1992a], 2001a, 2003a.

mozgalom (François Géný), végezetül a bécsi újpozitivizmus által megkísérelt logikai rekonstrukciók (Hans Kelsen és Adolf Merkl) nyomán⁸ a logikai alárendelés tartalmát egyre inkább a mindenkor rendelkezésre álló normatív keret megszabásában, illetőleg kitöltésében kezdték el keresni.⁹

A leginkább átfogó elméletet erről Kelsen fogalmazta meg. Kifejtése értelmében a mindenkori normatív keret mindenkor kitöltetlenül adott. Márpedig az, ami kitöltetlen, kitöltésre vár – a konkrét esetben hozandó bírói döntés által, annak érdekében, hogy a konkrét esetben foglalt ügy jogi elbírálása immár lehetségessé váljék a döntési szabály birtokában.

Fogalmi konstrukcióját illetően ezt a keretet az újkantiánusok az úgynevezett *Stufenbautheorie*, vagyis a normatív lépcsőelmélet¹⁰ segítségével hívásával magyarázták. Márpedig a lépcsőelmélet – tudatosan vállaltan – viszonylagossá tette az addig legfontosabbat: a jogalkotás és a jogalkalmazás fogalmi elkülönítését. Azt állította, hogy minden normatív keret kitöltésének lényege a diszkréció. Röviden összefoglalva: azt mutatták ki, hogy az általános normatív tétel konkretizálása irányába haladva minden egyes egyediesítő döntés alkalmazásnak minősül. Ugyanakkor a másik irányból szemlélve ugyanez már alkotás. Hiszen annak az általánosnak a nézőpontjából tekintve, amelyet valamilyen konkretizáló irányban ennek megfelelően lebontanak, a lebontásnak éppen adott, és nem más módon zajló, megmutatkozó iránya, módja és tartalma korántsem szükségképpen. Nem is olyan, amely alternatív lehetőségek nélkül történnék így, hiszen az adott keretek közt úgyszintén elvileg eltérően, másként is lehetett volna cselekedni. Visszatérve tehát a lépcsőelmülethez: annak irányát, módját és tartalmát, ahogyan a lebontás bármely adott esetben – ezért vagy azért, így vagy úgy – történetesen végbement, immár minden további és későbbi konkretizálásnak adottságként kell elfogadnia. Ezáltal a normatív keretet a konkrét ügy számára és szempontjából kitöltötték.

Így jön létre a jogforrási rendszer is. Csúcsától a középszintekig (az alkotmányozástól a központi rendeletalkotásig) egy homogén, ellentmondásmentes, hierarchikusan megszervezett általános normahalmaz áll. Alsóbb szintjein ugyanakkor (a helyi rendeletalkotástól a bírósági és a végrehajtási döntésekig) az előbbieknél nagyjából egyforma horizontális mezőkön kiépített s az egyedihez közelítő konkrétság síkján nagy változatosságban lebontott egyes megvalósításai.

⁸ Alapszövegekre lásd Varga Csaba (szerk.): *Modern polgári jogelméleti tanulmányok*. Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1977; illetve uő: (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből*. Budapest, Szent István Társulat [1981b], 2001b.

⁹ A logikának a jogban játszott szerepéről bővebben lásd Varga Csaba: A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról. *Állam- és Jogtudomány*, 14. (1971a), 2. 249–285.; uő: A bírói tevékenység és logikája. Ellentmondás az eszmények, a valóság s a távlatok között. *Állam- és Jogtudomány*, 25. (1982), 3. 464–485.; uő: Kelsen jogalkalmazástana (fejlődés, többértelműségek, megoldatlanságok). *Állam- és Jogtudomány*, 29. (1986), 4. 569–591.; uő: A jogi normaalkalmazás természete. (Tudomány- és nyelvfilozófiai megfontolások.) *Állam- és Jogtudomány*, 33. (1992b), 1–4. 55–92.

¹⁰ Hans Kelsen: *Tiszta jogtan*. Ford. Bibó István. Szerk. Varga Csaba. Budapest, ELTE Bibó István Szakkollégium, 1988. 35–94. V. fej.

Ebből következően a jogi döntés mindig felelős személyes állásfoglalás. Nem más, mint a bíró saját pótolhatatlanul egyedi hozzájárulása a jog művéhez. Pótolhatatlan és egyedi – a szó legszorosabb értelmében egyéni és kreatív – ez, mert az adott normatív keretnek a bírói döntésben elvégzett konkrét kitöltése elvileg végtelen változatosságú. Márpedig egy ilyen változatosság azonos horizontális mezőben egymáshoz mért eltérést, összeférhetetlenséget, következtetlenséget egyaránt magában foglalhat. Olyannyira, hogy a keretkitöltésben megnyilatkozó változatosság szemszögéből tekintve a különféle bírói döntések között úgyszólván kizárólag csak az képezhet közös nevezőt, hogy – legalábbis önnön hivatkozásai szerint – mind ugyanannak a számukra készként kapott normatív keretnek a kitöltései.

2.1.2. Következmények

Mindezekből a felismerésekből határozott következmények adódnak következtetésként. Ezekkel pedig nyilvánvalóan szembe kell néznünk. Mindebben pedig újszerűségük sem lehet akadály.

2.1.2.1. A jogerő kritériumképző jelentősége

Mindenekelőtt, valamely adott esetre vetítve – mint láttuk – nemcsak egyetlen döntés lehetséges, hanem egymással versengő döntéseknek a végtelen változatosságú sora. A bírói döntés ezért valóban teremtmény, a szó szoros értelmében jogot alkotó eljárás. Pontosan ezért, a mindenkor tisztánlátáshoz és tisztázáshoz, a következtettség biztosításához szükséges egy olyan fórum, amely kiválaszthatja, s a jog számára mérvadóan megállapíthatja, hogy melyik döntés is az, amelyet egy magasabb normától biztosított keret kitöltéseként elfogadhatunk, és melyik az, amelyet viszont nem tekinthetünk annak, mert kívül állva e kereten legfeljebb egy másik – esetünkben és elvileg: egy eltérő jogtól, jogrendszerrel biztosított – keret kitöltése lehetne.

Ilyen fórum a jogerő.

Általános – s inkább filozofikus – értelemben a jogerő nem más, mint a normakonformitás biztosítása érdekében annak a tisztán eljárási szemléletnek a keresztülvitele, amely szerint az adott normán alapuló eseti bírói döntések sorában mindig – és elvi jelleggel – az elérhető legmagasabb szinten utoljára megtett lépés a mérvadó. Ez – és csakis ez – a lépés az, amelyet a rendszer végleg és megdönthetetlenül érvényesként hitelesít.

Mondanunk sem kell talán, hogy a fenti kijelentéssel maga a jogerő is új értelmet, egyszersmind kiválasztó jelentőséget nyer. Nemcsak az eljárás befejezésének szimbolikus nyomatéka immár, de az egymással versengő kitöltési lehetőségek mezőnyében a hivatalosan elismert egyetlen mérce is.

Ebben az esetben viszont, amennyiben egyetlen kritériumunk tényleg az, hogy ez a kiválasztás és megerősítés valóban megtörtént – vagyis amennyiben nem bármiféle objektív viszonyt, önmagában vett s önmagában is megálló (*in se* és *per se*) logikai szükségképpeniséget nevesítünk immár azzal, hogy azt mondjuk: a lebontás a felsőbb norma körében és által szabott kereten belül történt –, úgy egész szemléleti képünk törvényszerűen megváltozik. Hiszen ebben az esetben már (a hozzá vezető intézményi, azaz konvencionális és konszenzuális játékkal együtt) a jogerő marad az egyetlen valóságos tény, amely a bírói folyamat alakulása fölött egyáltalán ellenőrzést gyakorol.

Ennek beismerése pedig az egész elmélet – mint logikai alapú elmélet, tehát mint jogalkalmazás-elmélet – önmegsemmisítésével ér fel.¹¹

2.1.2.2. A tudományfilozófiai és nyelvfilozófiai újragondolás szüksége

E pont átlépésével viszont óhatatlanul a modern jogfelfogás tudományfilozófiai és nyelvfilozófiai problematikájának paradigmatis kérdéséhez érkezünk.

Fogalmak és szövegek ontológiája. Kétségtelen egyfelől, hogy fogalmak és szövegek önmagukban véve nem képesek arra, hogy bennünket cselekvésünkben kössenek, meghatározzanak. Tevékenységünkben csak magunk köthetjük meg magunkat. Társadalmi létünkben ezt úgy szoktuk biztosítani, hogy

- a hagyományokat, a mesterségbeli gyakorlatot, a fennálló konvenciók őrzését komolyan véve,
- társadalmi gyakorlatunkban másokkal és másoktól (azaz mások társadalmi gyakorlatával és gyakorlatától) visszacsatoltan cselekedve, és ezáltal
- a különféle közösségi, főként szerepjátszásbéli hagyományokat megerősítve és újratételezve járunk el.

Fontos itt megjegyeznünk, hogy ehhez a lételméleti megállapításhoz képest már más – egyéb kapcsolatrendszeret érintő – kérdés az, hogy saját cselekvésünk megkötéséhez (és/vagy ennek mások által történő s formailag is átlátható ellenőrzéséhez) referenciaként (azaz csupán a gondolati ökonómia, a rövidítés segédeszközeként) fogalmakat, szövegeket használunk (hivatkozunk vagy értelmezünk).

A logika szerepe. Mindezt alátámasztani látszik az a körülmény, hogy a fenti célra valójában a logika is alkalmatlan, tehetetlen. Hiszen közelebbről megvizsgálva rá kell jönnünk arra, hogy a logika voltaképpen nem a valóságról, annak viszonyairól tesz megállapítást, hanem

- általunk meghatározott fogalmak
- általunk meghatározott kapcsolatainak

¹¹ Vö. Varga (2003): i. m. 140–142. 4.3. pont; valamint uő (1986): i. m.

összefüggéséről, összeférhetőségéről, e fogalmak s fogalmi kapcsolatok ellentmondásmentességéről és ennek következményeiről szól. Sőt – pontosabb kifejezéssel élve – ezekről is csak annyiban, amennyiben az általunk meghatározott fogalmakat szintén általunk alkalmazott más fogalmakra rávetítjük, ezekre kiterjesztjük.

2.1.3. Összefoglalás

Ilyen a mi örökségünk. Ez a hagyományunk. Tökéletlen talán, de kifejezi az európai kontinens emberének és kultúrájának történelmileg indokolt vágyakozását arra, hogy bizonyosság iránti igényét, emberi biztonságát valami úgyszólván kézzel megfoghatóba helyezze, tehát valami tőle függetlennek a képében felmutathassa. Meglehet, hogy ezzel csupán valamelyes szilárd háttérrel keresünk a történelem forgandóságával szemben. Törekvésünk mindenesetre olyan szándékról tanúskodik, hogy az emberi érintkezés és kapcsolat tűnékenysége és cseppfolyóssága helyett a kapaszkodási pontokat valami kívülről felmutathatóban, mozdíthatatlan oszlopként mutogathatóban próbáljuk keresni.

2.2. *A rule of law és az angol–amerikai jogszemlélet*

A fentiekől jellegzetesen elütő módon a joguralmi gondolat bízik a folyamatokban. A jog építményét ezek önszerveződésére, ön-újratermelődésére, a folyamatosság ellenére magában a folyamatban megvalósuló szakadatlan megújulására alapozza.

Az európai kontinentális felfogással szemben eltérő történelmi tapasztalatról tanúskodik, hogy a folyamatosság, a megkapaszkodás támaszai itt nem mesterséges emberi konstrukciók. A jog sem jelképesen bebetonozott törvénytáblákon, hanem magukon a természetes emberi folyamatokon nyugszik. A szervesen fejlődő társadalmi lét folyamatossága az, amire generációk hosszú során át megismétlődő biztonsággal bízzák a jogot. Így válhat a jog alapjává például a Dicey által közjogi összefüggésben is fogalmiasított közvélemény.¹²

Amint ez az igazságszolgáltatás terminusának angol változatából, az *administration of justice* szófordulatából is kiviláglik, az angolszász kultúrákban a jog sajátos formája, megnyilvánulása az „igazságosság”. Ezt pedig – bármennyire meghökkenetőnek tessenek is első látásra – ugyanolyan módon (legalábbis ugyanazon *terminus technicus* segítségével kifejezetten) „igazgatják”, mint ahogyan (és aminek a segítségével) a kormányzati igazgatás is végzi a dolgát.

¹² Albert Venn Dicey: *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*. 8. kiadás. London, Macmillan, 1915; Albert Venn Dicey: *Lectures on the Relation between Law and Public Opinion in England during the Nineteenth Century*. 2. kiadás. London, Macmillan [1905] 1926.

Klasszikus kontinentális meggyőződésünk szerint elsősorban induktivitása különbözteti meg az angol–amerikai jogi gondolkodást kontinentális európai ellentétpárjától. A kontinentális jogi okfejtés deduktív okfejtésével szemben ez egyedi helyzetekből kiinduló és alulról felfelé előrehaladó építkezést feltételez. Bármennyire egyéni, egyedi és eseti ez, mégis mindig elvszerűen, vagyis elvek újragondolásával és folytonosan elvekhez viszonyítva s kapcsoltan történik.

A mindennapi joggyakorlatban az elvszerűség a megkülönböztetések technikája, vagyis az úgynevezett *method of distinguishing* révén valósul meg. Ennek jegyében a bíró minden egyes ügyben a precedensek hozzáférhetően rendelkezésre álló teljes tömegével, történelmi hagyományával szembesül. A bíró ezért saját ügyéből indul ki, annak igazságos és egyidejűleg elvszerű megoldását célozza, s ennek során a fogalmilag kevésbé általánostól előrehaladva tereli ügyének feldolgozását a meglévő precedensek nyomvonalába, az ezeknek megfelelő doktrinális fogalmi mederbe. Ám amennyiben lenne egy olyan pont, amelyen túlhaladva már a múlt sugallatával nem tud azonosulni – vagyis saját ügyét érvényes előpélda és precedensbe foglalt eset nélkülinek, azaz a rendelkezésre álló jogelvek és megoldások által nem fedezhetőnek érzi –, úgy rögvest kialakítja a saját esetének minden korábbi ismert mintától megkülönböztetett (s ennyiben *sui generis* jellegű) fogalmi építményét.

Ebből a felfogásból adódó alapvető szemléleti következmény, hogy az angol–amerikai jogfelfogásban nem az általános uralja az egyedit. Egyidejűleg az egyedit sem kaotikusként fogják fel. Éppen ellenkezőleg, úgy tanítják, hogy az egyedire koncentrálni szemléletben nem pusztán esetlegessége szerint, hanem éppen a különféle általánosokra tekintettel és mindenkor azokhoz viszonyítottan nyeri el az eseti a maga általános megfogalmazását.

3. A fogalmi általánosság szerepe

A tudományfejlődés tanúsága szerint az általános-elvont fogalom a rendszerező, elvszerűen megkülönböztető gondolkodás segítője. Annak azonban már korántsem kellene feltétlenül szükségesnek lennie, hogy egyszersmind az uralója is legyen. Hiszen az általános-elvont fogalomnak nem az a kívánatos célja, hogy mindent könyörtelenül maga alá rendeljen. Jobbára – és mindenekelőtt hosszabb távon – elsődlegesen arra hivatott, hogy a korábbi megismerési folyamatok során már kimunkált fogalmi mezőt kijelölje. Ezzel egyidejűleg persze a kérdéses fogalmi mezőben haladó gondolkodás kilátásait is felvázolja, további választási lehetőségeit is kicövekezi. Az általános-elvont fogalom esetleges korlátozó hatása ezért legfeljebb a hagyomány egyébkénti megtartása esetén, annak keretében és érdekében érvényesül. Inkább úgy kell értelmeznünk hát, mint e hagyományörző munkára történő felhívást, semmint parancsot.¹³

¹³ Vö. Varga (2004): i. m. 207–220. 4.2.4. pont.

3.1. A klasszikus római hagyomány paradigmája

Az általános-elvont fogalom már korán megjelenik a görög–római jogfejlődésben. Felbukkanása azonban még nem a normatív rendszerépítés vagy axiomatikus hierarchizálás igényével történik. A maga elvont általánosságában szemlélt fogalom legfeljebb egyfajta kiindulópont a jogi okfejtésben. Miként a római jog hagyományából kiinduló klasszikus francia jogbölcész érzékeltette nagyívű rekonstrukciójában: nem más ez, mint pusztán ugródeszka. Olyasmi, ahonnan eliramlik az ember; de nem olyasmi, mint a kaloda, amibe bezárják, és mégis mozgásra kényszerítik, vagy ahová – szabad fickándozásának erőteljes korlátot szabva – hirtelen begyömöszölik.¹⁴

3.2. A fogalomvilág kettősségének paradigmája

Az axiomatizmus eszményének uralma évszázadokon keresztül tartott. Érdekes látnunk, hogy napjainkban éppen a modern tudományfilozófia az, amely több ponton ismét visszatérni látszik a klasszikus hagyományhoz. Nevezetesen, Ernst von Hippiel és Gustav Radbruch munkáiban elsőként jelzetten ismét megjelenik a hajdani minta – miközben még és már nem tagadja a fogalmak logikai kezelésének a klasszikus kor utáni örökségét sem.

A rendszerfogalom és a rendfogalom, azaz a *Systembegriffe* és az *Ordnungsbegriffe* megkülönböztetésének általuk tett javaslata¹⁵ megőrzi az axiomatikus felfogás eszmei örökségét annyiban, hogy az úgynevezett rendszerfogalmak az ő véleményük szerint is változatlanul fogalomrendszerbeli helyet jelölnek ki. A gondolkodási folyamatainkban adott válasz így mindenkor egyértelmű, hiszen vagy az „itt”, vagy az „ott” határozottságával történik. Következésképpen az, amit rendszerfogalommal jelöltünk, vagy esete valamelyik általánosnak, vagy nem. Vagy adott fogalomrendszeren belül jelölhető ki a helye, vagy nem. Vagy tartalmazza ez a fogalmi rendszertan, vagy nem. Harmadik válasz nem adható. Sőt, a rendszerfogalmak kapcsán dialektikus bizonytalansággal vagy fogalmi viszonyok szórászerű jelzésével sem élhetünk. Ezzel szemben az úgynevezett rendfogalom kizárólag irányt mutat, a tartalmi hasonlóságok sűrűségét vagy ritkaságát (sűrűsödését vagy ritkulását) jelzi. Csupán tulajdonsághalmazokat kísérel meg

¹⁴ Michel Villey: *Histoire de la logique juridique. Annales de la Faculté de Droit et des Sciences économiques de Toulouse*, 15. (1967a), 1. 65–82.; Michel Villey: *Question de logique juridique dans l'histoire de la philosophie du droit*. In Ch. Perelman (szerk.): *Études de logique juridique*. II. *Droit et logique – Les lacunes en droit*. Bruxelles, Bruylant, 1967b. 3–22. Magyarul: A joglogika története. Ford. Varga Csaba. In Varga Csaba (szerk.): *Szövegek a jogi gondolkodás paradigmáinak tanulmányozásához*. Budapest, Osiris Kiadó, 1996. 1–16.

¹⁵ Carl G. Hempel – Paul Oppenheim: *Der Typusbegriff im Licht der neuen Logik*. Leyden, Sijthoff, 1936; Paul Oppenheim: *Von Klassenbegriffen zu Ordnungsbegriffen*. In: *Travaux du IXe Congrès International de Philosophie*. VI. Paris, Hermann et Cie, 1937. 69–76.; Gustav Radbruch: *Klassenbegriffe und Ordnungsbegriffe im Rechtsdenken*. *Revue internationale de la théorie du droit*, 12. (1938), 1. 46–54.

jelzésszerűen szétválasztani. Akkor, amikor az értelmes beszédben megtermékenyítő többértelműségekkel találkozunk, ezek mögött többnyire rendfogalmak bukkannak elő. Éppen ezért sajátzerű természetük vaskos félreértéséről tanúskodna, ha bármiféle formális azonosságot, tartalmazást, bennefoglalást próbálnánk e fogalmak kapcsán számon kérni vagy általuk kifejezni. A „többé vagy kevésbé hasonló (hasonlítható)” némiképpen bizonytalan, csupán irányt jelölő jelzésén túl a rendfogalmakat többre vagy másra eleve nem használhatjuk.

Összegezőként ezért tudatosítanunk kell, hogy a formális (és ezért eleve mesterséges, az ember által művi módon, meghatározott céllal, s ennyiben a valóságtól tudottan idegenként létrehozott) fogalomrendszerek kivételes eseteitől eltekintve a fogalmi világot illető módszertani megkülönböztetésünk nem arról szól, hogy az általánossal szembeállíthatnánk az egyedit. Sőt, nem is arról szól, hogy az egyedit az általános olyan részeként foghatnánk fel, amelyet vagy maradéktalanul tartalmaz (magában foglal) az utóbbi, vagy pedig az egyik óhatatlanul kívül reked a másikon. Már önmagában egy ilyen gondolkodásmód is kényszerpályás kifejeződés lenne – nem más, mint egy kizárólag a logikai alárendelést szem előtt tartó gondolkodási minta terméke. Ehelyett pusztán annyit kell hangsúlyoznunk (s a fenti különbségtétel is csupán ennek tudatosítását szolgálhatta), hogy az általános kizárólagos hivatása eredeti értelemben s elsődlegesen csakis az, hogy lehetővé tegye az egyedinek elvszerű megválaszolását és kezelését.

3.3. Rendfogalom a jogban

Az angol–amerikai jogszemléletben a jog fogalmilag nem azonos azzal, amit bárki „tétélezett”, törvényhozás útján „megalkotott” vagy adott módon „kibocsátott” – sőt, nem is visszavezethető ezek egyikére sem. Ehelyett kizárólag az minősül jognak, amit bírói fórum döntött el vagy állapított meg. Bármely konkrét ügyről legyen is szó, döntésével a bíróság egyszersmind kinyilatkoztatja azt is, hogy a kérdéses esetre aktualizáltan mi a jog. Az angol–amerikai jogszemléletben tehát a jog úgy jelenik meg, mint olyan emberemlékezetet megelőző hagyomány, amelynek egyedi esetekre vetített aktualizálását a bírói döntések évszázadok óta terebélyesedő bokra nyilvánítja ki. Következésképpen régen és ma egyaránt minden egyes bírói döntés napról napra ezt a jogot és jogi kultúrát gazdagítja. Belső lehetősége szerint bármely döntés precedensteremtővé válhat. Későbbi döntések függvénye, hogy találnak-e valamelyik korábbi döntésben (és ha igen, melyikben) olyan mozzanatot, amelyik számukra lényegi releváns kérdésben mintaadó fogalmi megkülönböztetéssel élt. Mert az a döntés válik precedensteremtővé, amelyik a megkülönböztetés technikájával élve korábban egységesnek tekintett fogalmakban további fogalmi hasítást, szétválasztást bevezetve használható (mert indokolt, egyszersmind igazolható) normatív különbségtételt hoz létre. Az ilyen módon létrejövő gazdagodások sora folyamatosan egymásra épül. A különféle fogalmi hasításoknak, megkülönbözteté-

seknek köszönhetően egyre sokágúbbá (következésképpen: fokozódóan érzékennyé és válaszaiban differenciálttá) válik a jog. Ugyanakkor sohasem záródik le ez a fogalomhasító s jogteremtő folyamat, hiszen minden egyes új helyzet új megítélést, új fogalmi szétválasztást indokolhat.

Szembetűnő, hogy egy ilyen állandó belső megújulásból előálló jogfejlődés bármely adott lépcsője csakis saját közvetlen előzményeként (és ennyiben eredetként), de nem bármiféle központi eszme előre megtervezett és logikailag is kialakított lebontásaként kapcsolódik az elődül szolgáló döntéshez. Valóban nem kényszer-szerű, nem benső szükségképpeniséget hordozó, hanem a szabad asszociatív pályákra emlékeztetően véletlenszerűen aktualizált kapcsolódások sorozata ez – olyan halmozódás, amelynek alakulása csak utólag írható le, hiszen előzményeiből nem kizárólagosan „következik”. Ilyen szempontból is telitalálat a nemrégiben elhunyt vezető amerikai jogi gondolkodó hasonlata, aki a jogfejlesztés angol–amerikai művét láncírásként jellemezte. E hasonlattal olyan irodalmi játékokra emlékeztetett, amelynél minden szót, minden sort, minden mondatot vagy bekezdést egy következő játékos folytat. E szabály elfogadása esetén minden folytatás a közvetlenül megelőző korábbi folytatásra épül ugyan, de egyetlen pontról sem látható előre, és ilyen módon előre kifejezhető szükségképpeniség sem tárul vagy tárható fel benne.¹⁶

Ebből következik persze az angol–amerikai jogfejlesztés azon vonása is, hogy egyetlen eleme, szakasza vagy megfontolása sem vet fel doktrinális kérdéseket. Rendszerképzési problematika eleve nem fedezhető fel benne. Szoros értelmezés szerint (és ameddig esetileg aktualizált jogi választ a megkülönböztetés technikájának újabb bevetésével a bírói folyamat nem produkál) minden egyes újabb lépcsőfok csakis önmagára ad választ. A jelen a múltnak nem rabja. De saját szándéka és érdeke szerint is a múlt követője, mert tudja, hogy mindeközben a saját jövőjét építi.

A jogfejlesztés s a bírói folyamat ilyen felépülésében annak tudata, illetve nyílt bevallása is benne rejlik, hogy elvileg minden egyes döntés önálló, a többiektől eltérő, egyedi.

E rendszerben jogtechnikailag kifejezve bármely döntést úgy írhatunk le, mint az alábbi három lehetőség egyikét, amelyek közül a bíróság voltaképpen bármelyiket szabadon választhatja. Választásánál pusztán az bizonyul kritériumszerűnek, hogy alá kell tudnia támasztania, és szükséges, hogy az adott döntéshez fűződő indokolásával meg tudja védeni az esetleges fellebbviteli fórum előtt okfejtését. Eszerint az adott döntés

- vagy követi a megelőző döntés(ek)e)t; vagy éppen ellenkezőleg,
- önállóan és újnak bizonyul, amennyiben a megkülönböztetés technikájával élve saját fogalmi osztályozási helyet vív ki az általa eldöntendő ügy megoldá-

¹⁶ Ronald M. Dworkin: Law as Interpretation. *Texas Law Review*, 60. (1982), 527–550.; továbbá – egyebek közt – Stanley Fish: *Doing What Comes Naturally. Change, Rhetoric and the Practice of Theory in Literary and Legal Studies*. Durham–London, Duke University Press, 1989. 89–119. Vö. még Varga (2004): i. m. 280.; valamint Charles M. Yablon: Law and Metaphysics. *The Yale Law Journal*, 96. (1987), 3. 613–636. Magyarul: Jog és metafizika. Ford. Varga Koppány. In Varga (1996): i. m. 116–117.

sának, új irányával egyszersmind elkülönülve a megelőző döntés(ek) fogalmi csapásaitól; avagy pedig

- nyíltan szembefordul előzményével, megtagadva azt (ez az úgynevezett felül-szabályozás, az *outruling* esete) – az elvek síkján ugyanazt jelenti ez, mint a megelőző döntés követése, hiszen itt úgyszintén elfogadja az előző döntés(ek)et megalapozó fogalmi megkülönböztetés(ek)e)t, de éppen az utolsó fogalmi megkülönböztetésből adódó minősítéshez fűz nem megkülönböztető, hanem éppen az azt megelőző megkülönböztetéssel azonos (tehát azzal újraazonosító) jogi következményt.

Érdekes megjegyeznünk, hogy az egymásra vetített egyensúly, az úgynevezett *reflective equilibrium* John Rawls által megfogalmazott szemléletes képében végül elvnek és döntési szabálynak pontosan ilyen viszonya tükröződik.¹⁷ Az e képben megfogalmazott üzenet a következő: egy elv önmagában sohasem lehet kimerítő. Az elv nem uralhat semmit; önmagában tartalmaznak sem minősülhet. A másik oldal felől közelítve pedig azt mondhatjuk: az egyedi helyzetben adott válaszok döntési szabálya önmagában sohasem elvszerű. Ezért csakis elvnek és döntési szabálynak az egymásra vetítésével érhetjük el, hogy az elv tartalommal telítessék (és ezzel mondanivalóját kibonthassuk, határait pedig körülkövelhessük), a döntési szabály pedig elvszerűvé tétessék (és ezzel kétségen kívül álló egyediségét és véletlenszerűségét ugyanakkor valamiféle már előzetesen fennálló általánosnak a függvényévé és folyományává tegyük). Folytonos egymásra vetítésükből adódhat csupán annak a megállapíthatósága: voltaképpen mi is ez a kérdéses elv? És mi ez a döntési szabály?

Az ilyen okfejtés persze feltételez egy mögöttes tudást is. Hiszen az okfejtést csakis egy olyan előfeltevés teheti értelmessé, amelyik kimondja: a szabály és az elv különválasztása végső soron viszonylagos. Amennyiben szétválasztjuk őket, ezzel olyasmik között teszünk különbséget, amelyek – egyfelől – egy másikhoz való viszonylatukban közvetlenül alkalmazhatóknak tetszenek, illetőleg – másfelől – a gyakorlati alkalmazás során figyelembe veendő, amelyeket tehát (az elvek képében) feltételként kell érvényesítenünk, mivel éppen az alkalmazás bizonyos előfeltételeit jelentő összefüggésekre, megfontolásokra utalnak.

3.4. A jogszemlélet eltérő volta? A jog közössége?

A fentiekből egyértelműen egy olyasmit sugalló következtetési lehetőség adódik, hogy az európai kontinentális jogra jellemző bírói okfejtésnek fogalmi kettéhasadásokra és polarizációkra, vagyis *dichotómia* konstruálására épülő szerkezete végletesen

¹⁷ Nelson Goodman: *Fact, Fiction and Forecast*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1955. 65–68.; javaslata nyomán John Rawls: *A Theory of Justice*. Cambridge, The Belknap Press of the Harvard University Press, 1971. 20–21., 48–51. és 120.

elválik az angol–amerikai jogra jellemző bírói érvelésnek az eseti alkalmazás során megfontolással kínálgató érvek véletlenszerű fogalmi kiágazásain és elágazásain nyugvó építményétől. Hiszen az előbbinél a mindenkor A és $non-A$ fogalmi kettéválasztása már eleve olyan fogalmi tartományok szerinti kiindulópontul szolgál, amelyeket minden egyes szegmentumukban egyenlőknek tekintünk. Ezért a kontinentális jogalkalmazás óhatatlanul azt a benyomást sugallja (és fogalmi-logikai eszközeivel kíméletlenül érvényesíti is), mintha mindenkor és minden szegmensében egy elvi különbségtételek mentén hierarchikusan felépített konstrukció deduktív szabályok szerinti lebontásáról lenne itt szó. Az angol–amerikai jogszemlélet ellenben nyíltan bevallja, hogy – mivel minden egyes ügy eldöntése kapcsán elvi lehetőség szerint a teljes múltbéli jogfejlődés össz hagyatékából levonható minden üzenetet újra végiggondolnak – esetek által kiváltott eseti megfontolásokra épül. Ennek megfelelően nem is kívánja önmaga folytatását. Következésképpen tehát nem kínálja bármiféle rendszerességgé szerveződő épülésnek a kilátását sem.

Ugyanakkor erős lehet a gyanúnk, hogy az állítólagos szakadék az európai kontinens és az angol–amerikai hagyomány joga között inkább csak látszatkülönbség. Bizonyára nem elhanyagolható, de talán nem is feltétlenül érdemi különбözés. Inkább olyan, amelynek természete elsődlegesen pusztán és kizárólag a nevesítés fogalmi rekonstrukciójában érhető tetten. Hiszen azok a szigorú fogalmi kettéhasadások, amelyekről az európai kontinentális jogi gondolkodásmód kapcsán megemlékeztünk, csak formális logikai kimerevítésükben jelentik szükségképpen azt, hogy esetükben két egyenlő nagyságrendű, tehát egyenlőképpen elvi jelentőségű tartományra történő bontásról lenne szó. Mert voltaképpen érdeme szerint az, amit a fogalmi logika szerint A -tól megkülönböztetve a $non-A$ tartományaként lehasítunk (és ezáltal előzményével szembeszegezve, azzal egyenértékű tartományként önállósítunk), pontosan annyira véletlenszerű, valóságos tartalmi elkülönüléstől nem hitelesített is lehet, mint amit az angol–amerikai fogalmi kiágazásoknál és elágazásoknál megfigyelhettünk. Márpedig amennyiben ez így van, úgy aligha lehet valójában többről szó, mint eltérő fogalmi (fogalmiasítási) kultúráknak megfelelő eltérő beszédmódokról.

Visszatérve tehát a szabály és az elv viszonyára, következtetésünk szerint ezek éppen kettősségükben vannak mindenkor jelen. Pontosán kettősségüknek köszönhetően mondhatjuk, hogy a jogi kultúra több és más, mint jogi szabályoknak pusztán egymásra dobált halmaz. Egy olyan jogot ugyanis, amely kizárólag szabályokból állna, csakis szabályok automatizmusától működtetett mechanizmusként lehetne felfognunk. Szabály és elv tehát minden jogi kultúrában egyaránt jelen van. Ami az eltérő jogi kultúrákban különbözhet egymástól, az inkább szabály s elv egymáshoz viszonyított súlya, illetőleg annak az aránya, hogy szabály az elvvel s elv a szabállyal szembeszegezeten mennyire használható. Megjegyzem azonban, hogy a különféle jogi kultúrák közt ilyen tekintetben fennálló különbséget szintén legfeljebb csak leírhatjuk – úgy, mint olyasmit, ami tapasztalataink szerint fennáll. Abban ugyanis semmiféle különbség nincs, hogy mindkét esetben végső soron kizárólag az eljáró bíró kezében rejlik annak a kulcsa, hogy melyiket mikor veszi elő, és miként

hasznosítja, ha szükség, felismert érdek és/vagy a jogász hivatás és hivatáserkölcs mesterségbeli szabálya ezt így vagy úgy parancsolja.

4. A jog láthatósága

A fentiek szerinti tudás megrendíti az abba vetett köznapi hitünket, hogy a jog olyasvalami, amit például kézbe foghatunk, vagy kőtáblaként magasba emelve bizonyossággént kikiálthatunk. Persze, csupán egy leegyszerűsített világkép volt az, ami egyáltalán elhitethette ezt velünk: egy gyermeki világkép, amely csak abban bízhatott, amit legalább érzékileg megragadhatott és megtapinthatott.

Mint láttuk, a jognak csak eltérő külső burkot adhattak eltérő kultúrák: más és más szemléleti képet, fogalmi kifejezést, működési leírást. A szóbeli szokásaink által megkeményített héj azonban egymáshoz nagymértékben közel eső, némely meghatározó jegyekben pedig éppen azonos mögöttes szerkezetet, működési mechanizmust takar. Legfontosabbként talán azt, hogy a jog

- a jogként történő törvényhozói kinyilvánítás, hatósági kierőszakolás és társadalmi elismerés változó arányú egységeiből tevődik össze;
- elvekből és döntési szabályokból áll;
- természetes éltető közege az okfejtést adott mederbe terelő fogalmi gyakorlat, stílus és konvencionalizáló paradigmarendszer, továbbá a (mögöttes háttérét adó társadalmi kultúrára általában s a jogász hivatásgyakorlás kultúrájára különösen jellemző) jogszemlélet, a benne érvényesülő ethosszal, várakozásokkal, készségekkel, készítetéssel, jártassággal, továbbá munkamódszerbeli megfontolásokkal.

Ezért a jog csak részben látható. Sőt, ugyanezen okból a jog csak részben és tökéletlenül kodifikálható. Következésképpen a jog nem is lehet más, mint kizárólag közösségi erőfeszítés mindenkor terméke: olyan produktum, amelynek az alakításában – akár szándékunk ellenére – mindannyian részt veszünk. Ezért tudnunk kell: még akkor is, ha valamilyen uralkodó ideológia vagy kisajátító gyakorlat bennünket tétlenségre kárhoztatna, még ezzel sem szűnünk meg változatlanul valamennyien munkálkodni a jog képen. Azon a képen, amelyet magunknak köszönhetünk.¹⁸

¹⁸ Módszertani tekintetben vö. Varga (2004): i. m. 297–310. 6.1. pont.

II. Kitekintés

[Vákát oldal]

Joguralom? Jogmánia?

Ésszerűség s anarchia határmezsgyéjén Amerikában¹

1. Háttér

Jogunk az *ordo* eszméjén alapul: rendet kíván érvényre juttatni egy olyan szabályozási eszményre építve, amely egyértelmű alkalmazást kínál bárkinek, aki kész racionális következtetésre. Történelmileg eltérő intézményi megoldások, racionalitásfelfogások, konstrukciós lehetőségek s normatív várakozások jöttek létre az egyes kultúrákban. A rájuk jellemző módokon és szerepkörökben ezek mind az alkalmazás biztonságát – alternatíva nélkül szükségszerű következtetést biztosító logikájának a kiépítését – célozták. Mint ismeretes, az európai kontinensen geometrikusan, tehát egy logikailag a teljesség igényével megszervezett fogalmi rendszer mintájára fogták fel a szabályozást, s ezért nálunk elvont dedukciók uralják a terepet.

Ezzel szemben az angolszászok megőrizték érzékenységüket az esetek konkrét egyedi adottságainak kizárólag bírói mérlegelhetősége iránt, s ez legfeljebb egy már hasonló korábbi esetben alkalmazott bírói megoldás analogikus követését teszi számukra elérhetővé. Az amerikai jog az angolból indult önálló fejlődésnek, hamarosan azonban egyre vegyesebben elkülönülő jegyeket kezdett felmutatni. Ma már nem csekély mértékben kodifikált, s erőteljesen törvényhozásra alapoz. Az angoloknál a megkülönböztetésnek az esetek közti analogikum megállapítására vagy kizárására használt szigorú hagyományú módszerét ugyanakkor nemcsak eleve szabadabban kezelte, de az elmúlt évtizedekben ezt egy a pusztán szabálykövetésnél lényegesen kötetlenebb jogelvi érveléssel is kiegészítette. Az amerikai jognak önmagáról formált képe ezért eleve ellentmondásos. Az angolokkal szemben valóban hiszik, hogy a jog pontosan abban a formában, ahogyan megismerhető, elvileg mindannyiunk számára biztos eligazítást nyújthat. Ezért szabályozásaikkal változatlan erővel beavatkoznak az életviszonyokba, sőt ma már a civil szféra eddig jogmentesként óvott ügyeibe is. Ugyanakkor a joguralom nevében azért, hogy az egyéni és csoportos jogmegvalósítást támogassák, az eljárási lehetőségek fajtáit és játékterét folyvást növelik. Ez pedig természetsszerű következményként maga után vonja, hogy a jog végső szava az utolsó elérhető eljárás befejeztével legfeljebb nagy sokára nyilatkozhat csupán meg – gyakorlatilag olykor sohasem, hiszen a magának a jognak a nevében

¹ Első változat megjelenése – Paul F. Campos (*Jurismania. The Madness of American Law*. New York – Oxford, Oxford University Press, 1998) nyomán – Varga Csaba: Joguralom? Jogmánia? – Ésszerűség és anarchia határmezsgyéjén Amerikában. *Valóság*, 45. (2002g), 9. 1–10.; bevásárlva Molnár Krisztina (szerk.) *Az év esszéi*, 2003 című gyűjteményébe (Budapest, Magyar Napló Kiadó, 2003b. 99–114.).

bátorított s a jog eszközeivel fáradhatatlanul folytatható és újrakezdhető küzdelem a jogerő biztonságának elnyerését gyakorlatilag ellehetetlenítheti.

Korunkat világszerte jogátvételek jellemzik. Latin-Amerikával, Ázsiával, sőt Afrikával is közösen az egész közép- és kelet-európai régió ebben azért részes, mert a pártállamiság s a központi tervgazdaság fél évszázada után végre nekünk is újra el kellett sajátítanunk egy többpártrendszeren nyugvó parlamentáris demokrácia és szabad piaci versenyre épített gazdálkodás jogi kereteit. Nyugat-Európával közösen pedig azért részes, mert az Európai Unió jogegységesítő elhatározásának perspektívájában nemcsak a tagságának előkészítése és valóságossá tétele végett szorul az ország napi több tízezer oldalnyi technikai szabályzattömeg lefordíttatására és átvételére, de tagállammá válása után is folyamatosan adoptálnia és belső jogunkhoz adaptálnia kell az Európai Unió folyvást alakuló s bővülő jogát. Mindennapjaiban, szellemiségében és gyakorlatában egyaránt ismernünk kellene hát a mintaadóként szolgáló jogokat Brüsszeltől Washingtonig, hiszen mindannyian specialisták lévén, valamennyien inkább egyes fáikat, semmint egész erdőrengetegüket látjuk bennük. Ami az Európa-jogot illeti, ez napról napra alakul, miközben idővel majd magunk is egyre inkább alakítóivá válunk. Aki viszont azt a rendkívülien összetett állami és szövetségi (intézmények tömegével, szabályzatok s gyakorlatok miriádjával, igencsak drágán képzett, de eljárási trükkjeikért, leleményes érvelésükért mégis meglehetősen költséggel foglalkoztatott s gyakorlatilag megkerülhetetlen specialisták ármádiájával épített) képződményt illeti, amelyet röviden amerikai jognak nevezünk, ez mindannyiunknak érzékelhető dimenziókban, életszerű egészként aligha tárja fel magát akár könyvekben búvárkodó, akár odalátogató társaink számára. Semmi rendkívüli nincs ebben, hiszen a szakmunkák szükségképpen részletek technikailag mélyednek el, a látogató szemét pedig csupán olyan kritikus s az önirónia adományával is rendelkező reflexió nyithatná fel, amellyel – egyébként önmagukba zárt tömegszocializációjuknak köszönhetően – a II. világháború óta világhatalomként fellépő amerikaiak történetesen a legkevésbé sem büszkélkedhetnek.

Márpedig éppen a mindennapi formálódás és azok a mindennapi élmények és tapasztalatok, amelyek egy berendezkedést (inkább vagy kevésbé, ilyen vagy olyan értelemben) élhetővé vagy problematikussá tesznek megélő és a külvilág érdeklődése számára, önmagában alig megragadható vagy tetten érhető egy külső megfigyelő pozíciójából. Gondoljuk csak meg: akár egy olyan intézményesült s világhódítónak tetsző gyakorlatot, mint az úgynevezett politikai korrektséget (*political correctness*), annak ellenére, hogy évtizedek óta immár hatalmasabb erejű és hatákonyságú alakítója az amerikai közgondolkodásnak, médiának, tudománynak és oktatásnak, mint a minduntalan újraértelmezett Alkotmány, még nem dolgozott fel az irodalom,²

² Valójában megjelent már néhány könyv, de a tanulmány írása idején ezek még nem voltak hozzáférhetők könyvtári forrásaiban. Például Jung Min Choi – John W. Murphy: *The Politics and Philosophy of Political Correctness*. Westport (Conn.), Praeger, 1992; Paul Berman (szerk.): *Debating P.C. The Controversy over Political Correctness on College Campuses*. New York, Laurel–Dell, 1992; Viola Schenz: *Political Correctness. Eine Bewegung erobert Amerika*. Frankfurt am Main – New York,

s ennél fogva misztikus félhomály fedi, hogy miként válhatott urává élőnek és holt-nak egyaránt. Paradoxikus, hogy a mindennapok ethosának megérzéséhez még az amerikai bulvársajtó olvasója kerülhet legközelebb; ám nyilvánvalóan bizzarr lenne publicisztikai fordulatokból, esetleges túlzásokból és alkalom szülte hevületekből következtetnünk a jogéletet uraló megfontolásokra akkor, amikor több száz ame-rikai jogi kari és ügyvédszervezeti folyóirat havonta félszázezer oldalnyi értekezést és gyakorlati elemzést zúdítt a szakmai olvasóra.

Az amerikai joggyakorlatnak az utóbbi néhány évtizedben bekövetkezett változásai- ból Magyarországon már eddig is feltűnhetett néhány jegy. Ezek között említendő mindenekelőtt

- a) a *jogiasítás*, vagyis a különféle formális eljárásokon keresztül vezető utak növelése és egyre kiszélesedő igénybevétele;
- b) a *processzualizálás*, vagyis az anyagi normák lassú háttérbe szorulásával párhuzamosan a jognak egyre inkább semleges, egyenlő felek küzdelmét véle-mező játékszabályok halmazaként történő megjelenítése (amelyben az egyén- nek – akár a bűnözőnek is! – az állammal szembeni oltalmára terelődik lassan, de egyre inkább minden mást maga alá rendelően a hangsúly); és
- c) eleinte elméleti vívmányként, majd a gyakorlatban is eluralkodva az *elvi érve- lés*, amely alig néhány évtized leforgása alatt az individuális értékválasztási és önmegvalósítási szabadság kiteljesítése jegyében az Alkotmány úgyszólván maradéktalan újraértelmezését, s ennek eszközeként és állandósuló gyű- mölcseként a jog szabályanyaga követésének – egy alkotmányosként állított elvre vagy értékre hivatkozva – bármely ügyvéd szabadon kezdeményezhető ellenérvelése függvényévé tételét eredményezte.

Mindez mára már valósággal kettészakította az amerikai jogot, járható útjait az ügy- fél által remélt eredmény szerint lehetségesen megkettőzi, miközben a szabályok autoritását felmorzsolja – hiszen gyakorlatilag egyfajta szubszidiárius pótlékszerepbe utasítja vissza.³ Ez az irány Nyugat-Európában, majd tovaterjedően az új jogállami felépülés útjára lépő közép- és kelet-európai államokban is rokonszenvet keltett, hiszen önmagában ártatlan technikaként eleinte csak a közös római örökség egyik oly fontos (és nálunk már régóta veszendőbe ment⁴) elemének újraélését sugallta,

Lang, 1994; Sarah Dunant (szerk.): *The War of the Words. The Political Correctness Debate*. London, Virago, 1994.

³ Lásd például Varga (2000f): i. m.; uő: Az angol–amerikai és a kontinentális-francia jogi hagyományok találkozásának peremvidékén. Kanadai fejlemények és tapasztalatok. *Jogtudományi Közlöny*, 57. (2002e), 7–8. 309–322.

⁴ Az úgynevezett szocialista törvényesség, mint emlékeztetés, a törvény elsődlegességén belül is egy szigorúan felfogott – a II. világháború után már Nyugat-Európában meghaladott, ám új fejle- ményeit (az alkotó bírói gyakorlatot, a generálklauzulák megtermékenyítő felhasználását, bármiféle alkotmányi vagy jogelvi érvelést is) nálunk még fellazításként elutasító – szabálypozitivizmusra épült. Legterhebb örökségként ez a saját felelősséget elutasító, mert feladatát kizárólag a tételezett szabály mechanikus alkalmazásában láttató késztetés mentődött át a személyi állományában változatlan

miközben az addig jogforrási mivoltában elhanyagolt alkotmányaiknak is látványos fontosságot biztosított.

Saját kísértések, dilemmák és tapasztalatok nyomán annyi következtetés nálunk már az elmúlt évtized során is leszűrhető volt (miként arra a szocializmusban erőteljesen kifejlődött, bár azóta inkább az oktan hanyatlás jegyeit mutató jogszociológia lényegi felismerése is rámutatott): miszerint modernizációs kényszerből bármennyi többletletterhet is kell rónunk a jogra, vigyáznunk kell optimális terhelhetősége hatáira, mert egy ponton túl összeroppanhat saját súlya alatt.⁵ Paradoxikusan szólva tehát akkor működik a jog leginkább optimálisan, ha minél inkább kivételesen s jobbra szimbolikus, azaz végső autoritás szerepét betöltő használatára kerül csupán sor, vagyis szabályozása minél inkább az egyébkénti társadalmi mozgást erősítő irányba mutat.⁶ Egyébként alig belátható (magának a jognak a presztízsét is érintő) következményekhez vezet, ha a jog mögül kiürül a társadalmi tér, és a vallás, a társadalmat összefogó eszmények, a közösségi reprodukciót biztosító szokások eljelentéktelenedésével, az értékek személyes tetszés és vállalat függvényévé tételével, a csoportképződés elsatnyulásával, végső soron a társadalom és a benne érvényesülő normativitások egyénre atomizálódásával a jog marad az egyetlen közös nevező, amely az öndemiurgosszá vált egyedek közt még egyáltalán valamiféle összekötő kapcsot alkot. Hiszen hiába növekszik meg látszólagos jelentősége, hosszabb távon mégis jellegváltozásra s egyidejűleg alkalmasan betölthetetlen többletszerepre kényszerül – ami a jog iránti közfigyelem óhatatlan megnövekedésével éppen nem emeli a presztízsét, hosszabb távon pedig túlpolitizálódása okából kikezdhetővé is teszi.

Ethoszváltozást, posztmodern korunk kísértését sejteti mindezen fejlemények mögött az a mű, amelynek amerikai tapasztalatokra válaszoló néhány megfontolásával a következőkben közelebbről is megismerkedhetünk.

2. „Jogmánia” – az amerikai jogi mentalitás

Minden körülmények között nagyra kell becsülnünk az önfeltárázó szándékot, egy tudatosan görbített tükör nyújtását, főként, ha ez egyetemi körökből érkezik. A szerző, Paul F. Campos – aki a Coloradói Egyetem professzoraként az ottani

jogászságban szocializmusunkból a jelenkorunkba. Ez is magyarázza törvénykezésünknek a legmérebb jogfolytonosság ki nem mondott előfeltevéseiből fakadóan teljességgel elutasító magatartását minden olyan ügyben, amelynek kapcsán például Németországban vagy a Cseh Köztársaságban elvi alapon vállalták a jogtagadásra épült régi rezsim bűnelkövetéseivel vagy jogtalan jogosultságbiztosításával történő szembenézés ódiumát.

⁵ Vö. mindenekelőtt Kulcsár Kálmán: *A modernizáció és a jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.

⁶ Campos lényegre tapintó gondolata szerint „a jog legfeljebb egy durva és lehetségesen romboló társadalmi ösztönzési mechanizmus, amely akkor működik legjobban, ha csupán hallgatólagosan búvik meg a társadalom hátterében”. Campos (1998): i. m. 183. A továbbiakban az e művéből származó idézetek, gondolatok mögött zárójelben szerepelnek az oldalhivatkozások.

Byron R. White Amerikai Alkotmányjogi Tanulmányi Központ igazgatója – vitriolba mártotta tollát, hogy esszéjével felzavarja a bármiféle többletteljesítmény nélkül egyre drágább, mert egyre bonyolultabb, ám csupasz önérdektől vezérelten önmagát egyre mellőzhetetlenebbül a társadalmi folyamatokba közbeékelő jogászság *business*ének állóvizét. Amit leír, mégsem egyszerűen a jogászkaszt mint szuperelit, hanem – szándéka szerint is – az egész jelenkori amerikai társadalmi gondolkodás (közbeszéd s ezzel az intézményesedések és kommunikációk eszközeivel folytonosan megerősített közfelfogás) patológiája.

Közhelyszerű immár, hogy Amerika nem egyszerűen az ellentétek, hanem a burjánzó túlzások egymásba átcsapásának hazája (vii.).⁷ Jelen időnkben történetesen Amerika a jog hipertrófiáját éli át: évente 30 millió üggyel árasztják el a bíróságokat (178.), egyes ügyek évtizedes futásidejűek, s általánosodnak a százoldalas döntések, míg a szaksajtóban több száz oldalas cikkek jelennek meg ezekről, félezernyi jegyzettel (81.). Tudták-e vajon egykor az Alkotmány atyái, hogy örökbecsű művük megalkotása és tagállami elfogadtatása rigófütty lesz ahhoz képest, amennyi időt és fáradságot állítólag (legalábbis számláik szerint) O. J. Simpson⁸ ügyvédei „áldoztak” arra, hogy körmönfonságukkal elérjék a kirendelt *jury* gyakorlatilag teljes kicserélését (21.)? S tudják-e a mai adófizetők, hogy Oklahoma City robbantásos önmegvalósítója, Timothy McVeigh⁹ mindössze három hónapig tartó peréért ügyvédjei tízmillió dollárnyi költséget számoltak fel a szövetségi közös kassza terhére, noha még annyira sem futotta erejükből, hogy komoly ellenbizonyítékkal álljanak elő (183.)?

Mi rejlik mindemögött? Visszaélés vagy éppen úrhatnám korszellem? Úgy tetszik, a tehetőségnek s a birodalmiságnak is van szocializációs hatása – jelesül: nehéz szerénynek megmaradni. S ha hatalmán túl sikerét Amerika éppen racionalizációs szervezőkészségének tudja be, úgy éppen ebben nehéz mértéket tartani. Mindenesetre az amerikai közgondolkodás szeret rövidre zárni: „a problémáknak van megoldásuk” (125.), s ezt segíti elő az elterjedt „mánia, hogy mindenre okot találjunk” (viii.). S miben összegeződik mindez? Szerzőnk szerint az agyonjogiasítás (*juridical saturation*) kultúrájában, amely „úgyszólván nem ismer már olyan társadalmi kapcsolatot, amely ne lenne alávetve állami szervek lehetséges felügyeletének és szabályozásának” (34.), miközben „a legjobb problémamegoldást abban látja, ha átfogó szabályozási keretet épít a problémát felvető társadalmi viszonylatra” (82.)¹⁰ Tehát: jogiasít, vagyis: „legalizál” (6.), azaz propagálja a „forduljunk a joghoz!” (5.) csoda-

⁷ Csupán sokatmondó példaként: „a kövérség robbanásának gyökere pontosan e diétától és szigorú testgyakorlástól elcsigázott kultúrában rejlik” – írja Richard Klein: *Eat Fat*. New York, Pantheon, 1996, s hivatkozza Campos (1998): i. m. vii.

⁸ Vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/O._J._Simpson-ügy.

⁹ Vö. https://en.wikipedia.org/wiki/Timothy_McVeigh.

¹⁰ Mindeközben persze fenntartva „annak hitét, hogy lehetséges egyidejűleg átfogó szabályozási rendszereket megvalósítani és pontosan kiszámítani egy lényegében *ad hoc* jellegű bírói döntéshozatal hatásait” (179.).

gyógyszerét. Nyilvánvaló pótlékként, mintha a jogászból csakúgy, mint a papokat felváltani látszó tanácsadóban rejlének valamiféle ősi bölcsesség vagy szerzett tudás, amely kiemelné őket a társadalom átlagából (7. fejezet: „Jogfüggőség”, valamint 186.) –, s ezért a könyvtáraktól a sportegyesületekig minden szereplő több száz oldalas szabályzatokat készít, hogy magában már nem bízva s a józan ész adományáról megfedkezve hagyatkozhassek valami külsőre és másra: a jog s a terápia közvetítői, tanácsadói vagy mélylélektanász értelem- és tekintélypótlékára.¹¹

A „szabályozási düh” és „szenvedély” (amely kifejezésekkel korábban még csupán II. Frigyes porosz felvilágosultságát jellemezték¹²) önmagában még nem teszi problematikusá az amerikai gyakorlatot. Ami valóban elgondolkodtató, az a jog eszközhöz (szabályozási és eljárési lehetőségeihez) folyamodásnak egy olyan módja, amely azt próbálja elhíttetni a közösséggel, hogy az értékekkel kapcsolatos választások, preferenciák, egyensúlyozások és kölcsönös mérlegelések kérdésében a jog (és a jogász) szintén kompetens – mégpedig minden (és mindenki) másnál jobban. Olyannyira, hogy nemcsak eluralhatja, de végső ítésként elvi igazolásával s ezt kifejező bírói jóváhagyásával uralnia is kell a politikát.¹³ Röviden szólva: semmi sincs már, csak jog. Nincs más, ami a társadalomban közösséget terem(t)hetne, csak a jog. S tekintély sincs már – hiszen egyéni önmegvalósításunk korlátokat kiiktató abszolutizálásával már mindent pillanatnyi érzületünk reflexévé tettünk –, csakis jog. S e ponton pedig immár nem légiés vágyakról avagy egy pusztán ideologikus máz használatáról van szó, hanem a jog egészének, társadalmi használatának (eljárásaira és módszereire, felfogására és egész ethoszára egyaránt ható) olyan jellegváltásáról, amely már az egyszerű esetek bírói kezelésében is tetten érhető.

Márpedig Amerikában „a jog egyre inkább egy kulturális elmebetegség tüneteit mutatja, amikor hiperracionálisnak tetsző döntéshozatali módokat alkalmaznak annak hiábavaló megkísérlésére, hogy egyébként megoldhatatlan erkölcsi és politikai ütközéseket racionálisan feloldjanak” (182., hasonlóan viii.), miközben „tisztá

¹¹ A szerző e ponton is figyelemre érdemes megjegyzése szerint „ugyanúgy, ahogyan az igazi szerencsejátékos sem azért játszik, hogy nyerjen, hanem azért nyer, hogy játszhasson. Talán mi sem annyira valami megválaszolhatatlannak a megválaszolásáért fordulunk a látható jughoz, hanem hogy alávessük magunkat annak, aki arról biztosít, hogy neki vannak válaszai” (79.). Ezért idézi ugyanitt a 18–19. század fordulójának francia konzervativista vezéralakja, Joseph de Maistre véleményének összefoglalását Isaiah Berlin tollából: „Az embereknek mint erkölcsi lényeknek szabadon kell alávetniök magukat egy tekintélynek, de alá kell vetniök. [...] Sem ember, sem társadalom nem kormányozhatja önmagát: még a kifejezés sem értelmes, mert minden kormányzat valamiféle megkérdőjelezetlen kényszerítő tekintélytől ered. A jogtalanságot csak olyasmi állíthatja meg, ami ellen nincs fellebbezés. Ilyen lehet a szokás, a lelkiismeret, a pápai tiara vagy éppen egy tör, de ennek mindig *valaminek* kell lennie.”

¹² Thomas Babington Macaulay: Nagy Frigyes. In uő: *Esszék*. Ford. Raáb György, Szigeti József. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1961. 276. és 269.; illetve Thomas Mann: *Nagy Frigyes*. Ford. Lányi Viktor. Budapest, Kultúra Könyvkiadó, 1925. 31. A szövegösszefüggéshez lásd Varga Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. Budapest, Akadémiai Kiadó, [1979] 2002c. 80.

¹³ Ronald M. Dworkin el is jut e következtetéshez, miszerint a hagyományos politika, vagyis a csoportérdekek képviselője csak annyiban lehet legitim, amennyiben – szövetségi bírótól jóváhagyott tartalommal – „elvek egyetlen összefüggő halmazában” kifejezhető. Idézi Campos (1998): i. m. 39.

önbecsapás magunkkal elhitetnünk, hogy egy úgynevezett joguralom sikert mutathat fel ott is, ahol politika és kultúra már egyaránt kudarcot vallott” (181.). Ez nem-csak önmagában veszélyes tendencia, de amerikai gyakorlatában a jog egyarcúvá válásával, vagyis lehetőségeinek folytonos szűkítése mellett fokozódó erőltetésével is fenyeget. Mert

„a gondolkodás jogi módjának mostani kulturális uralma – annak hitével együtt, hogy maguk a politikai és erkölcsi döntések is csak annyiban kaphatnak legitimként teret, amennyiben a jogi okfejtés fogalmi kategóriáiba egyáltalán begyömöszölhetők – egy olyan jogi kultúra térhódítását segíti elő, amelyben a döntéshozatal bármiféle eltérő lehetséges módjait csupán a jog csökkent értékű változatának tekintik; nos, ahelyett, hogy a jog imperialisztikus önérvényesítésében elgondolható és támogatandó alternatív utakat tisztelnének bennük” (187.).

Egyetlen példát vesz alapul a szerző a módszertani bemutatásra: a talált tárgy tulajdonának és megtalálójá jutalmazásának a kérdését. Az irányadó precedensek¹⁴ nem tudnak mást felmutatni, mint eleve egymással szembevető olyan szempontokat, mint

- a) az eredeti tulajdonosnak való visszaszolgáltatás;
- b) a megtaláló és a találás helyének tulajdonosa várakozásainak együttes kielégítése;
- c) a becsületesség és a szerencse honorálása;
- d) s végső fokon bármiféle egyszerű és gyors megoldás választása (84.).

Ám akárhogy legyen is, minden ügyben lehetségesen felbukkannak olyan fogalmak, mint itt a korábbi birtokos – s annak kérdése, hogy ki ő, már éppen nem egyszerűen jogvita vagy értelmezés kérdése, hanem a jog lényegi dilemmája. Arról van ugyanis szó, hogy minden „jogi fogalom társadalmilag konstruált [...], tehát] szükségképpen kellően kétértelmű ahhoz, hogy magában foglalja az általa tükrözött társadalmi értékek közötti lényegi feszülést” (85.). Hiszen „természeténél fogva minden szabály *mint* szabály egyszerre túl sokat és túl keveset foglal magában” (88.), s ezért tapasztalható bármely jogi kultúra bármikori jogfejlődésében egymást követő ellentétes irányú mozgás, jelesül először a szabály alól teendő kivételek állandósulása, majd az így előálló összevisszaság ellenreakciójaként a kivételek immár áttekinthetetlené vált gyakorlatának a szabályba foglalása között (89.).

Kérdéses tehát: a jog jogászai eszközökkel egyértelműen megoldható és megoldandó véletlene-e az önmagában konfliktusos (mert ellentmondást rejtő) értelmezhetőség, avagy szükségszerűség, netalán az önmagában konfliktusos, mert ellentmondást magában rejtő tárgy függvénye? Saját rekonstrukciós kísérleteimben ahhoz a következtetéshez kellett már korábban elérkezniem, miszerint bármilyen érzékenyen alakított is a jog, természete szerint nem lehet más, mint *fogalmi vetítőháló*, amely a jog tervezőjének képzelőereje és szándékai szerinti fogalmazásoknak megfe-

¹⁴ Így a *Hannah v. Peel*, a *Bridges v. Hawkesworth* és a *South Staffordshire Water Co. v. Sharman* ügyben hozott döntések.

lelően tükröz egy eszményi rendet, a való élet pedig – jogkövetés esetén – a maga egymásnak feszülő értékeivel s érdekeivel e fogalmiasítások játéktérén belül keresi a maga kielégítését. Vagyis ez az ellentmondás nem a jog defektusa, de nem is az életé, hanem maga a jogi – és bármiféle más közvetítésen alapuló – játék lényege; miközben a jog maga nem is tehetne többet, hiszen a való étellel szemben minden fogalmi kifejezésnek ez a sorsa és kizárólagos lehetősége.

Az amerikai jogéletben a szerző ott lát gondot, hogy jogideológiája mégis egy évszázada leplezően hallgat, hiszen ütköző érdekek s értékek között a racionális választhatóság kudarcát a formalisták tagadják, a realisták pedig legfeljebb egy adott egyedi helyzet gyakorlati problémájaként hajlandók elismerni (90.). Ez magyarázza a folytonos misztifikációt: „elvarázsolást”, „szómagiát”, „önbecsapást” (10.). Vagyis azt, hogy „a pusztá intuitivitás egy észszerűen kényszerítő érv maskaráját ölti magára” (91.), hiszen e „pszeudoformális” (112.), „észszerűnek csupán kikiáltott érvelési formák hiábavalóan túlnövesztett gyakorlata szükségképpen vagy axiomatikus [tehát semmiféle előzményből semmiféle logikai úton nem következő – *V. Cs.*], vagy [önmagából táplálkozó s önmagához visszatérő – *V. Cs.*] körkörös állításokban konkludál” (101.).¹⁵

E misztifikációban már a logikai pozitivizmust is – joggal¹⁶ – felelősnek látja, mivel hangsúlyaival mesterkélt bizonyosságot teremtett, miközben a valós emberi folyamatokat száműzte vizsgálódási köréből.¹⁷ Pedig már a korábbi századforduló baszk irodalmár filozófusa, Miguel de Unamuno „tragikus életérzése” magában foglalta annak felismerését, hogy értékeink lehetnek bizony összebékíthetetlenek, s értelmünkkel ekkor a választást közülük már nem igazolhatjuk. Ebből az elmúlt évszázadot végigélt orosz-brit politikai filozófus, Isaiah Berlin sem tudott más következtetésre jutni, mint hogy „a nem hierarchikusan felépített értékek sokaságának elfogadása nem relativizmust rejt magában, hanem az értékek közötti kikerülhetetlen konfliktusnak az örök lehetőségét”. Márpedig aligha „tudunk” bármit is (144–145.),¹⁸

¹⁵ Saját következtetésem viszonylagos visszhangtalanságában éppen hasonló következtetésekre letem egy amerikai – történetesen újmarxizáló, kritikai tanulmányi – fenomenológiai leírásban. Lásd Varga Csaba: Utószó. In uő (2001a, 2003a): i. m. 194–196.

¹⁶ Miután Canberrától Edinburghön át Berkeley-ig bűvárokodhattam nagy könyvtárak gazdag kincsei közt, magam leginkább azon döbbsentem meg, hogy a megismerés (*cognition*) és a tudás (*knowledge*) kérdésének szentelt sok tízezernyi könyv mind hipotetizáló elméletként, más fogalmakkal analitikus érdekből képzett konceptuális halmazesetként fogta fel tárgyát. Vagyis olyan velejéig teoretikus megismerést és tudást konstruált, amely alig mutat bármiféle közösséget az ember mindennapi vagy szakmai (akár tudományos, akár jogász) életében gyakorolt megismeréssel és elnyert tudással.

¹⁷ A logikai pozitivizmus szerint igaz az az állítás, amely (a logikában vagy a matematikában) a definíció erejénél fogva vagy empirikusan igazolható; a személyes preferenciákat kifejező állítások azonban emotív kifejeződések: igazságuk vagy pusztán szubjektív, vagy egészükben értelmezhetetlennek minősülnek (152.).

¹⁸ Amint maga a szerző hívja fel a figyelmet (144–145.), Ludwig Wittgenstein szerint aligha több ez, mint „a bizonyosság lelki megtapasztalása, amely az értelmező részéről a különféle nem bizonyítható értelmező axiómákba vetett nem tudatos hagyatkozás terméke” (*Über Gewissheit / On Certainty*. Szerk. Gertrude E. M. Anscombe – Georg H. von Wright. New York – Evanston, Harper, 1969.). Emlékeznünk kell rá, hogy élete végén Isaac Newton így vélekedett saját teljesítményéről: „Nem tudhatom,

jobbára csupán elődeink s társaink tudásnak gondolt hagyományát éljük újra, foltozgatjuk és javítjuk. Gondolkodásunk tautologikus, csak éppen ennek szárait elrejtí az uralkodó közbeszéd. Nem más ez, mint „annak szimpptomája, hogy az analitikus, tudományosnak mondott gondolkodási módok jelenkori felmagasztosítása miként zuhanhat bele egy dogmatikus, pszeudovallásos hitbe, végső soron egy intellektualizált irracionális birodalmába” (150.).

Mindezt átfordítva a jognak jogászok által használt nyelvére, a Yale-professzor Robert Cover szerint a bírói döntéshozatal eleve „a jogtól megbetegült” (*jurispathic*), minthogy „sok száz hagyomány zavarba ejtő egyidejűségével szembesülve a bírák ezek közül egyet kiválasztanak, mondván: ez a jog, megsemmisítve ezzel az összes többi” (160.). A feminista rekonstrukcióiról ismert Robin West pedig egyenesen kijelenti, hogy „kizárólag az értelem nem kényszerít ki megegyezést. [...] Ha tényleg igazi konszenzusra törekszünk, úgy a tapasztalások közti szakadékot kell áthidalnunk. [...] erkölcsi ügyekben meggyőződéseink tapasztalatainknak és empátiáinknak köszönhetően változnak, nem pedig pusztán érvelés eredményeként. [...] Értelmünk önmagában aligha indít meg bennünket, tapasztalásunk, empátiánk s önreflexiónk azonban igen” (160–161.).¹⁹

A fennálló helyzet elfajzott. Hiszen például csak az elvi érvelés elburjánzása nyomán

„az Alkotmány olyanná lett [...], mint Nostradamus próféciai: orákulumként hangzó állítások eszményien tág körvonalú halmaza, amelynek éppen határozatlansága nyugtatja meg a beavatottat annak érzésével, hogy e lényegében mágikus szöveg helyes értelmezésével betekintést nyerhet olyan misztériumokba, amelyek egyébként megismerhetetlenek és obskúrusak maradnának számára” (169.).

Miközben

„az arra csupán *hivatkozó* bírósági döntésekkel szemben valójában az Alkotmány egésze az égvilágon semmiféle mondanivalót nem rejt magában a magzatelvetelhez, magánélethez, egyéni autonómiához vagy egyéb szent dolgokhoz fűződő jogosultság vagy bármilyen egyéb olyan, meglehetősen elvont fogalom tekintetében, amelyek Dworkin érvelésének java részét alkotják. [...] Ezért az »értelem« és »elv« jogi ékesszólással való felmagasztosítása ellenére nem árt tud-

miként lát majd engem a világ, de a magam szemében csupán gyermek voltam, aki a tengerparton játszva olykor rábukkant egy a közönségesnél szebb kavicsra, az igazságok nagy óceánja azonban rejtve maradt előttem.” Az argentin Jorge Luis Borges tömören így összegezte: „A világegyetemnek nincs olyan osztályozása, amely ne lenne önkényes vagy csupasz feltevésen alapuló. A magyarázat roppant egyszerű: fogalmunk sincs a világegyetemről.” Albert Einstein a berlini tudományos akadémián 1921-ben tartott beszédében pedig csak saját tárgyról szólt, ámde határozottan: „Amennyiben a matematika törvényei a valóságra vonatkoznak, úgy nem bizonyosak. Amennyiben pedig bizonyosak, úgy nem a valóságra vonatkoznak.” *Geometry and Experience*. London, Methuen & Co., 1922 / *Scientiae Studia*, 3. (2005), 4. 665–675.

¹⁹ A *pro-choice* aktivizmus ellenében ezért ajánlja a *pro-life* aktivizmust, például abortuszon átesettek olykor elviselhetetlenné növekvő bűnösségérzésének vagy az abortusszal megsemmisített magzatok proszektrálás gépi feldarabolásának hiteles bemutatásával (162.).

nunk, hogy jogunk eleve nem más, mint esendő emberi választások véletlen terméke, amely választások az értelmezési egyensúly tartományain belül szükségképpen vitathatók” (116.).

Ám pontosan ez az, amiről a jelenkori amerikai hiperrealizmus, a mindenáron biztonságkeresésre törekvés nem kíván tudomást venni. Pontosán a személyes felelősséggel történő döntés iránt bizalmatlanok, ezért ezt alkotmányi elvi levezetéssel élő bírói érveléssel szeretnék a gyakorlati politikában is pótolni. Ámde ez egyet jelent annak kinyilvánításával, hogy bizalmatlanok a demokrácia működésmódja, vagyis (antropológiai előfeltevéseként) az ügyeit meggondoló s ezért választásra kész ember, valamint (ennek technikai lebonyolításaként) döntéseinek a súlyosabbnak bizonyuló egyéni vélemények szerint történő alakítása iránt, s ezt egy szakmai, politikai és társadalmi elit, a jogászság úgymond mélyebb betekintést engedő tudásával próbálják helyettesíteni. Hiszen nyilvánvaló: „A szavazás [...] a vitatott ügyek eldöntésének racionalitást éppen teljességgel kiiktató mechanizmusa. [...] mert az aktus formális meghatározásának felidézésén túl semmiféle igazolást nem kíván” (70.).²⁰

Ironikus fejlemény, hogy ez a jogtól remélt racionális döntési alapba vetett bizalom nemcsak átfogó szabályozások csodagyógyszeréhez folyamodik, de egyidejűleg kiszolgáltatja magát a bírói rögtönzésnek is. Ennek végeredménye pedig szükségképpen véletlenszerű, ami járulékos hatásaival az összmozgásba is durván beavatkozhat, vagy éppen kényszerpályákra terelheti azt, merthogy „a rendszerbe hatoló bármely akció előre nem látott, sőt teljességgel előreláthatatlan reakciók miriádját vonhatja maga után” (91.). Végig gondolta-e már valaki – kérdi hát a szerző –, hogy a vádlott jogainak tudatosítása óta gyakorlatilag alig van kit kiállítani büntetőbírószági tárgyalásra, s a büntetőítéletek zömükben (például Colorado államban 1995-ben 96%-ban) egyéb eljárások eredményeként születtek meg? Hogy a drogháború meghirdetésével hirtelen (és költségvetési többlet tervezése nélkül) megnégyszereződött a börtönlakosság? Hogy alig telt el egy generációnyi idő az iskolai faji szegregáció alkotmányellenességének kimondása óta, s máris hasonlíthatatlanul nagyobb az állami iskolák spontán szegregációja, mint bármikor valaha? Hogy az orvosi műhibaperek meghétszereződtek, csupán a visszaszorításukra irányuló jogi lépések hatására? (92–93.)²¹ Mély bölcsességet látszik ezért megfogalmazni az a kettős irányú és értelmű igazság, hogy egy működőképes szabályozó mechanizmus felépítése részletekig hatoló finomítást igényel, ám egyidejűleg „minél kidolgozottabb egy

²⁰ S hozzáteszi még: „A bírák és jogteoretikusok többsége alapján ezért nem szereti a demokráciát, mert szakértelmük súlyos korlátozásának hallgatólagos elismerését vélik felfedezni benne” (uo.).

²¹ New Jersey Legfelsőbb Bírósága kezdte el szigorúan érvényesíteni az elévülési határidőt, hogy legalább azoknál, akik ügyvédet váltottak, a perlési hajlandóságot mérsékelje. Ámde az új ügyvédek saját felelősségük kivédésére ezentúl azonnal perlésbe fogtak. Vannak további példák is: tudja-e vajon a közösség, hogy az iszonyatos tömegű amerikai egészségügyi kiadások kétharmadát az élet utolsó fél évére áldozzák, s csakis mert nem találtak jogi fogódzót az értelmes s az értelmetlen életmeghosszabbítás szétválasztására? És vajon a másik oldalról tudják-e, hogy az eutanázia részleges legalizálása nyomán évente több százan halnak meg Dániában anélkül, hogy bárki a beleegyezésük felől érdeklődött volna? (164.)

jogrendszer, annál manipulálhatóbb lesz, s annál inkább előreláthatatlanok lesznek az ilyen manipulációk társadalmi következményei” (95.).

Mint láttuk, önérdekről van szó: a jelen egyre áttekinthetlenebb szabályozási és döntési módjainak fenntartásáról. Mindebben az amerikai jogászság páratlanul sikeresnek bizonyult: teret nyert, presztízst s egyre növekvő számban egyre értelmetlenebbül gazdag életet. Ehhez persze önvédő mechanizmust is fel kellett építenie. A szerző szerint azért, hogy az egyedül üdvözítő tudás ígézetét fenntartsa, és „meglehet, hogy a joggyakorlat maga az [...], ami az önmegismerést [...] rendszeresen elnyomja” (102.).²²

Egy „hajlíthatatlanul racionalista kultúra” bővölete (136.), a mindenki számára hozzáférhető „közértelem” (John Rawls) nyilvánvalóan kitermeli saját önhitét. Mint Anthony Kronman a Yale Law School dékánjaként testületi hitvallás gyanánt jelentette ki: fakultása nem más, mint egy „az értelem hatalmának hitétől egyesített közösség” (64.).²³ Vagyis „noha egyfelől hiszünk, hogy az unikornisok pusztán képzelőerőnk teremtményei, mégis hozzászoktunk egy olyan kulturális gyakorlathoz, amelyben úgy beszélünk egyszarvúakról, mintha ezek valóban, hiedelmünkötől függetlenül léteznének” (141.). Elég hát tudnunk az eltérő kultúrákban meglepően járatlan amerikaiak közmeggyőződéséről, miszerint joguk „legjobb a világon”; elég hát értesülnünk az alternatívátlanságról, miszerint vagy amerikai jogállamiságot választunk, vagy Bosznia és Libanon sorsához hasonló pusztulás lesz az eredmény – a szerző csak annak az egyébként csökkent értelműek számára is nyilvánvaló beismerését hiányolja, hogy a víz nyilvánvalóan hasznos és szükséges, ám „ha túl sok van belőle, mégis belefutunk” (178. o.).

3. Következtetések

Minél inkább írásbeliségen, közvetítő általi közvetítettségen s ezen túl egy szakmai nyilvánosság megvitatásának belülről kifejlődött kényszerén (részben tehát demokratizmuson, de egyszersmind a hivatalos jogtételezéseken túl a szakmai közvéleménytől gyakorolt normatív többletbefolyásoláson) alapul egy jogi kultúra mindennapi élete, annál erősebb mechanizmusok érvényesülnek benne arra, hogy felépítésének s működtetésének komplexitását és továbbfinomítását minduntalan növeljék. Rövi-

²² A szakmai szocializáció maga is ilyen kettősséget mutat: „A sikeres jogásképzés élesíti, de egyúttal tompítja is a beavatottnak az analitikus komplexitások iránti érzékét” (120.).

²³ 1987-ben ottani vendégkutatóként vettem fel Kronman professzornak mint az angol „Jogász-profilok” sorozatban Max Weberről megjelent monográfia szerzőjének holmi fogalmi félreértését, amely fordítási hibából származhatott, és ennek dokumentálására átnyújtottam az e kérdéskörrel angolul Rómában megjelent tanulmányomat. Noha kiderült, hogy németül nem ért, s ez nem is hiányzik neki, rám nézett, majd tagoltan kijelentette: ez az ő saját személyes értelmezése Weberről. Majd bájos egyszerűséggel, lekötőlegően hozzáfűzte, mennyi nagyszerű amerikai kritika dicsérte fel könyve úttörését.

den szólva: minden rendszerbeli állapotnak meg lehet a maga előnye – és ebből vagy másból fakadóan, természetesen a hátránya is.

Általánosítón: az úgynevezett primitív²⁴ joggal azért foglalkozunk, mert mintegy csíraformában mutat fel egy mindazonáltal összetett és érzékeny válaszokra, változásokra kész rendszert, olyan elemi összetevőket és működéseket tárva fel, amelyek a később kifejtett komplex nagyrendszerekben esetleg rejtve maradnak a szemlélő előtt. Az erőteljesen kifejlődött s hatalmas komplexitásra, kiművelésre egyaránt szert tevő nagyrendszerek ugyanis a kohezív rendszerelemeket, a voltaképpeni pilléreket nem feltétlenül teszik láthatóvá ugyanúgy (gondoljunk csak az angol jog évezre-des kontinuitására), a részletek cizelláltságában – mint csepp a tengert – az egész szellemiségét mégis megmutatják. Ha e két szélső pólust nézzük – amelyek közt a magyar joggal mi bizonyára középmezőnyben foglalunk helyet –, a jogirodalom (hivatalos gyűjtemények, dogmatikai rendszerek, félhivatalos és szerzői esetelemzések, monografikus és folyóirati feldolgozások) tömege máris árulkodó. Alig összevethető múltunkkal, mégis, miként látjuk az amerikaiakat, a briteket, a franciákat, a németeket, az oroszokat, az egyiptomiakat? Miután e nyilvánvalóan csökkenő sor²⁵ egyáltalán nem arányos sem a kérdéses kultúra ősiségével, sem mögöttes társadalmi kiterjedtségével, még inkább rávilágíthat az elért belső komplexitás fokára s a jelzett problémákra egyaránt.

Legvilágosabban talán arra, hogy a nagykonstrukciókban a lehetséges elágazások is nagyobbak, következőképpen funkcionális kiugrásokra és diszfunkcionális, hátráltató kényszerpályákra terelődésre egyaránt hatalmasak az esélyei. Nyilvánvaló, hogy a csúcstól a középszintig ez különféle ellenőrző, kiegyenlítő, tervezésben és operatív működtetésben egyaránt visszacsatoltatásra hivatott intézmények fokozott közbeékelését igényli. Mindazonáltal itt érhető leginkább tetten olyan különböző rejtett lehetőségek manifesztálódása, amelyeknek éppen a kérdéses intézményi struktúra és a mögötte álló társadalom szövevényes voltánál fogva ezekben van a legnagyobb esélyük a valamikori aktualizálódásra. Tudhatjuk, hogy minden társadalom mindig összetett, következőképpen ezek hordozzák a legnagyobb valószínűségét annak is, hogy a lehetőségek tárházából számos (vagy éppen szignifikánssá váló többségi) szereplő a társadalompolitikai vagy erkölcsi értelemben könnyebb ellenállás irányát, a kizárólag önérdek érvényre juttatására alkalmas megoldás útját választja.

²⁴ Megjegyzendő, hogy eredeti értelmében a „primitív” – a latin *primitivus/primus*ból származottan – minden értékeléstől mentesen csakis első, legkorábbit, ráépülő későbbi alakzatokat megelőzőt jelent.

²⁵ Egyiptom fővárosában készítve jelen dolgozatot, meglepő volt, hogy a Kairói Egyetem (túlnyomórészt arab és francia nyelvű) és a Kairói Amerikai Egyetem (elsődlegesen angol nyelvű) tekintélyes könyvtári gyűjteményéből általánosítva, lenyűgöző afroázsiai elterjedtsége ellenére viszonylagosan mily csekély volumenű az arab jog irodalmi művelése, s hogy még e tényleges tömegében persze korántsem lekicsinylhető, euroatlanti összehasonlításban mégis szegényesnek tetsző irodalmi anyagban is a nyugati (fontossági sorrendben angol, francia, olasz és német) tudományos feldolgozások mily értékelendő szerepet játszanak.

Ezen többirányú és többesélyű lehetséges mozgáspályák és működések érzékeltetésére kiváltképpen alkalmasnak bizonyul Campos körképe „az amerikai jog örültségéről”. Az esélyek s a pályák sehol sem lezártak. A lehetőségek növekedése mindenütt és mindenkor szükségképpen új szárnyakat ad a kiaknázásukra irányuló törekvéseknek. Szerzőnk ezekről az önmagukban is ellentétes forrongó irányokról s útkeresésekről ad hű, személyes, ezért más szemével akár másként is látható képet. Ám minden olyan panoramikus felvétel tanulságos, amelyik egy élő kultúra szellemiségéről próbál érzékeny számadást nyújtani. Mert tudjuk, hogy a jog sem fetisizálható, hiszen maga sem más, mint a társadalomnak többé-kevésbé kollektív műve önmaga számára. S ezt a szerző sem gondolta másként, amikor tükröt adott elsősorban honfitársai kezébe, hiszen tisztában volt azzal, hogy „a jog és a jogi értelem egyszersmind a ténylegesen fennálló közösség hasonmása” (194.).

[Vákát oldal]

Vívódás mintakényszerek Szküllája és csalódások Kharüdisze közt (Litvánia példájában)¹

1. Az átmenet ellentmondásossága

A szocializmus romjain feltápaszkodva az önálló államépítésben s az európai civilizáció eszményeihez is visszatérő jogi berendezkedésben új utak feltárására és bejárására kényszerülő közép- és kelet-európai nemzetek az elmúlt évek során mindahányan választút elé kerültek. Miképpen engedjenek külső kapcsolatrendszerük – belső átalakulásuk sürgető jellegétől erősítetten – mintaátvételtre ösztönző, a bejárt utak késztetése s azonnali biztonságával kecsegtető nyomásának úgy, hogy mindez egyidejűleg magával hozhassa a szervesülés ígéretét, a saját tartalékokból merítés s a hagyományok mozgósításával nyerhető energiák felszabadításának biztató perspektíváját egyaránt? Előrerohanhatnak-e mások másutt és máskor kiszenvedett válaszainak gyors megtanulásával, avagy maguknak kell sziszifuszi munkával, csalódások túlélésével kikínlódniuk saját útjukat? Nem minden ország tette fel e kérdést, mert sodorták az események, s a szükség töprengésre nemigen adott időt. Kívülről ingyen hozott megoldások azonban gyakran szülhetnek idegen, a belső várakozástól távolra szakadt eredményt. A kijózanodás idején pedig minden érintett rájöhetett az utólagos bölcsességre, nevezetesen: alternatív választási lehetőség fennáll – fennállott – akkor is, ha az eltérő út járhatósága a kortárs szereplőben esetleg meg sem fogalmazódik.

A szovjet birodalom felbomlásának másfél évtizede után keserves most rádöbbenve rögzíteni annak igazságát, hogy az egész euroázsiai szovjet birodalmi régióban minden egyes új útra lépő államnak saját véletlenszerűségeitől sodortatva magának kellett szembenéznie az önálló jogrendszerépítés problémáival. Mert egymásrautaltságuk tudata, szervezeti kerete sajnos gyenge volt, külső fókusként pedig Moszkvát más, egy másik óceánt övező keleti part váltotta fel, s ellenerő kifejtésében, a magukra maradottak összeszerveződő erővé ébredésében ez utóbbi sem volt érdekelt.² Mindenki maga próbálkozott hát – amerikai politikai csápok s a nyílt

¹ Első változatának megjelenése: Varga Csaba: Jogállami vívódás mintakényszerek Szküllája és csalódások Kharüdisze közt (Litvánia példáján). *Valóság*, 47. (2004b), 1. 29–37.

² Vö. Varga Csaba: Amerikai önbizalom, orosz katasztrófa. Kudarcot vallott keresztes hadjárat? *PoLiSz*, (2002d), 68. 19–28.

társadalom ügynökeinek nyüzsgése közt³ –, a rögtönzésből azonban konszolidálásra érdemes végkifejlet, érett produktum ritkán szokott létrejönni.

A magyar igazságtételi törekvések kudarca⁴ csak egy volt a számos hasonló meg-
rázó, a jövő kilátásait eleve behatároló esemény közül. Ám már ebből is rájöhettünk
arra, hogy – ha egyszer az első pillanatban történő cselekvést elmulasztottuk – nem
lett volna szabad ilyen átfogó gonddal szembenzésre nekünk magunkban, nemzeti
keretek közé bezártan vállalkoznunk; mint ahogyan rá kellett ébredjünk arra is,
hogy szervesebben alakulhatott volna térségünkben egy (a fentiek vagy tengernyi
további gond megoldására irányuló) nemzetközi összefogás, ha és amennyiben itt,
Magyarországon nem vagyunk történetesen ennek a kezdeményezésében is túlsá-
gosan koraiak, másokhoz képest talán úttörők.

2. Litvánia útja

A problematika, melynek áttekintésére a következőkben vállalkozom, litván válasz⁵
egy jogi teoretikus tollából.⁶ Időben bizonyára nem a legkorábbi, így hát mások csa-
lódásaiból is okulhatott.⁷ Ámde saját tapasztalatai közegében rendkívülien átgondolt:
figyelemreméltóan rendszerszerű, ősi bölcsességeket mai tudományosményeink
fényében újrafogalmazó, s miközben saját honi történelmi tanulságaiból indul ki,
mégis globálisan új világunk közösen megélt kudarcaiból megérő válasz fogalma-
zódik meg lapjain.

³ Lásd például Stephen Cohen: *Failed Crusade. America and the Tragedy of Post-communist Russia*. New York – London, Norton, 2000; valamint – beismerés gyanánt – Stephen Holmes: *Transitology. London Review of Books*, 23. (2001), 8. 32–35.

⁴ Vö. például Varga Csaba: *Jogállami átmenetünk. Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések*. Budapest, [Ákaprint Kiadó], 1998c. 101–136.; uő (szerk.): *Igazságtétel jogállamban. Német és cseh dokumentumok*. Budapest, [Osiris Kiadó], 1995; jelen kötet V. részében uő: A „gyökeresen gonosz” a jog mérlegén.

⁵ Alfonsas Vaišvila: *Tėisinės valstybės koncepcija Lietuvoje*. [A litván jogállami felfogás.] Vilnius, Litimo, 2000. (Abstract: Law-governed State and its Problems of the Formation in Lithuania: The Outline of State Ideology. 611–631.) Vö. még uő: *Conception of the State Ruled by Law in Lithuania. (Summary of the research report presented for habilitation.)* Vilnius, The Law University of Lithuania, 2001; valamint sokszorosított feljegyzésekként még: Rechtspersonalismus (Zusammenfassung); Die Rechtsaxiomatik oder das Modell der vier Axiome als inhaltliche Grundlage des Rechtspersonalismus; Die geometrische Formel des Rechtes als des mehrstelligen Prädikats; továbbá Das Rechts als Prozess (als das Werden).

⁶ A mű szerzője a Vilniusban működő Mykolas Römeris Egyetem jogtudományi karának jog-
bölcseleti tanszékvezető professzora, könyvek s dolgozatok sokaságának szerzője a litván politikai
eszmétörténet, a szociális kompromisszum, a liberalizmus, a tolerancia, a demokrácia, az etatizmus,
a bűnüldözés problémaköréből.

⁷ A kérdéskorról Lengyelországban folytatott viták összegzéseként lásd Sławomira Wronkowska
(szerk.): *Zarys koncepcji państwa prawnego w polskiej literaturze politycznej i prawnej*. [Összegzés a jog-
államiság felfogásairól a lengyel politikai és jogi irodalomban.] Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe,
1995. Vö. még Varga Csaba (szerk.): *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben*. Budapest,
Windsor Klub, 1998d.

Az önálló államépítés útjára 1990-ben visszatérő Litvánia alkotmányának (1992) preambulumban szintén megfogalmazott joguralmi eszme⁸ mint olyan eleve arról a felismerésről tanúskodik, hogy elvben egy *Rechtsstaat* bárminemű jogkövetésének korlátozatlanágát a *rule of law* érdemi értékszemlélete már sikerrel keretek közé szorítja, majd a szociális jogállam (*Sozialrechtsstaat*) a szociálisan gyengéket erősítő s az erőseket gyengítő beavatkozásával⁹ ténylegesen meg is valósítja. Történelmileg visszatekintve a litvánok nemcsak azt láthatták, hogy 16–17. századi gondolkodóik¹⁰ egy „jól szervezett”, „szerves” állam vágyában már a jogot a törvénytől különválasztották, s a törvénytől helyességet követeltek (kifejezésük szerint: mindenki javának az egészséges értelem szerinti szolgálatát), hanem azt is, hogy már az a polgárokat egykor megillető eredeti szabadság, amely – mint ezt modern republikánus politikai filozófiák egyöntetűen feltételezik – közösséggé szerveződve utóbb társadalmi szerződésük alapjául szolgált, szintén nem anarchiára jogosíthatott, hanem éppen kiegyenlítődést készíthetett elő. A saját korukban alkotmányozó szerepet betöltő úgynevezett litvániai statútumok (1529, 1566 és 1588) ugyan rendkívül kiterjedt joguralmat biztosítottak, de kizárólag a nemesség javára. Ez a lengyel gyökerű s pontosan a nemeseknek korlátlan tiltó hatalmat eredményező *liberum veto*¹¹ hatására még tovább merevült, s így az uralkodó hatalmának és felelősségének felbomlasztása sem vezethetett máshoz, mint vagy (haszonélvezőként) a nemeseknek mindenki más ellen forduló kényuralmához, vagy (bármiféle korlátozottságtól mentesen) idegeneknek legalább a rend ígéretét hordozó hatalomra jutásához. Történelmileg tudjuk, hogy Litvániában mind a kettő egymás után s egyként tragikus hatással be is következett.

Az újragondolás a litvánok számára ezért már csak a múlt csapdájának elkerülése érdekében is kényszerítő szükségnek bizonyult. A gondolkodónak ugyanakkor nyilván kerülnie kell bármiféle dogmatizmust, elsődlegesen az abszolutizáló univerzalizálás kísértését, jelesül, hogy a számára történetesen üdvöztőnek tűnő elgondolást a világegyetem örök és mindenütt érvényes elvének kiáltsa ki. Ez a módszertani kíváncsiság teoretikusan akkor is elengedhetetlen, ha történetesen – mint esetünkben – a hidegháború utáni új amerikai külpolitikai szerepvállalás következményeként valóban nem csekély mértékben globálisan megjelenő problematikáról van egyúttal szó. Figyelemre méltó, hogy egy, a 20. század elején élt klasszikus litván szerző a jogállamiságnak már ethosz mivoltát, egy folyvást megújuló törekvés irányaként

⁸ „A litván nemzet [...] az újrászületett Litván Állam polgárainak akarata szerint nyitott, igazságos és harmonikus polgári társadalomra és egy a jog uralma alatt álló államra törekszik” Megjegyzendő, hogy a litván irodalomban a „jogállam” szót először Mykolas Cimkauskas használta (1922), fogalmát történelmileg s rendszerszerűen elsőként Mykolas Römeris (Teisinės valstybės organizacija [A jogállamiság szervezete]. In *Lietuvos universitetas 1927–1928 mokslo metais*. Kaunas, Lietuvos universiteto, 1928. 6–31.) írta le, majd kortársként Petras Leonas és mások követték.

⁹ Ekkehart Stein: *Staatsrecht*. Tübingen, Mohr, 1993.

¹⁰ Egyebek közt Jonas Chondzinskis, Albertas Goštautas, Mykolas Lietuvis, Petras Roizijus, Augustinas Rotundas, Leonas Sapiega, Petras Skarga, Andrius Volanas.

¹¹ Vö. Ladislas Konopczyński: *Le liberum veto. Étude sur le développement du principe majoritaire*. Paris, Librairie Ancienne Honoré Champion – Varsovie, Librairie Gebethner et Wolff, 1930.

való felfoghatóságát hangsúlyozta: azt, hogy befejezéshez a jogállam követelménye sohasem érkezik el, hiszen a mindenkor változó körülmények közt „egyszer s mindenkorra nem is válaszolható meg”.¹² Következésképpen a jogállamiság maga sem egyszerűen követendő, közvetlenül megvalósítandó, minden további nélkül a valóságba ültetendő külső minta; tehát éppen nem szolgai másolást követel, „nem másoktól kiszabottak engedelmes végrehajtását vagy utánzását igényli”.¹³ Különösen figyelmet érdemlő e megjegyzés napjainkban, amikor ez a bennünket, magyarokat is régóta szorongató, az egész jogállamiságot s emberijogiságot minden egyéb érték és megfontolás félresöpprésével maximalizálni igyekvő, immár egyre nemzetközibb méretekben kíméletlen önmegvalósításra törő globalizációs kurzus paradoxikus önellentmondásba, társadalombomlasztó diszfunkciókba, káros mellékhatások összegződésébe torzul. Hiszen ilyennek látja a szerző, hogy „a jogtól uralt állam, midőn kiküszöböli az emberi jogokra leselkedő egyik veszélyforrást, új fenyegetéseket hív életre, amelyek immár magában az emberi jogok fogalmában rejlenek” – jelesen nem másban, mint az úgynevezett emberi jogok merőben elvont, a társadalmi körülményektől függetlenített felfogásában, amennyiben közösségbomlasztó, egyoldalú jogosultságokat vindikáló magatartások előtérbe kerülését pártolja akkor, amikor kihívó érzéketlenséggel viseltetik saját társadalmi feltételei, működésének környezete s kíméletlen érvényesítésének következményei iránt.¹⁴

Megközelítésében a szerző ezért folyvást a *valóságos egyensúlyi állapotok* feltételeit kutatja – egyfelől a jog és a társadalmi szolidaritás kölcsönössége, másfelől (a társadalmi rend nyitottságában) az osztársadalmi megegyezés, illetőleg (a jogrend nyitottságában) a jogok és köteleességek elválaszthatatlan egysége kinyilvánítása alapján. Keserű hasonlata szerint ugyanúgy, ahogyan első (1572–1795) és második (1918–1926) köztársaságuk – vagyis a történelemben önálló államiségük – bukását az okozta, hogy a szuverént megillető hatalom túlkorlátozásával végül is mások önkényét szabadították az országra, a tények tanúsága szerint ma sem történik más, mint a közhatalomnak az emberi jogokra hivatkozó korlátozásával aszociális ember-társaink ezáltal is bátorított önkényének liberalizálása.¹⁵

3. Joguralom – előfeltételezettséggel?

A joguralom egyik legfőbb előfeltétele a társadalom megfelelő állapota. A szerző úgy véli, hogy a jogállamiság sem épülhet fel másra, mint a *személy* elsőbbségére, autonómiaja forrásaként felfogott született jogaira, szerződésen nyugvó együttműködésre és társadalmi méretű kölcsönös engedményekre, valamint a társadalom túlnyomó

¹² Römeris (1928): i. m. 6.

¹³ Vaišvila (2001): i. m. 11.

¹⁴ Uo. 6.

¹⁵ Uo. 12.

többségének aktív és szervezett részvételére. E tükörrel szembesítve a valóság viszont inkább jogi etatizmust, tehát a pusztá törvény formális eluralkodásának kizárólagosságával a történetesen eljáró államiságnak való teljes és maradéktalan alárendelődést mutat, s ez az, amit a szerző a jelenlegi gondok egyik szemléleti gyökerének tart. Hiszen a fentiek szellemében magát a joguralmat is többnyire pusztán formális intézményes kifejezésnek, institucionalizálásnak fogják fel, merőben a törvénnyé avanszált jog diktátumaként. Ugyanakkor szerzőnk úgy véli: addig, amíg maga a litván alkotmány nyilvánítja ki, hogy a bírák „kizárólag a törvény szerint” [109. § (3) bek.] – de nem a törvény *és a jog* szerint – járnak el, nem állhat fönn valódi hatalommegosztás sem.

Funkcionálisan a jog – írja a 4. fejezetben – *jogosultságok és kötelezettségek egységére* épül. A jogosultság nem lehet más, mint viszonylagos, hiszen egyébként kiegyensúlyozatlan uralommá, agresszív privilégiummá növekednék. Ez, és nem más a dolgoknak az egyenértékű szolgáltatások cseréjével élő ember természetes állapotából fakadó rendje, ami mint kiindulópont már eleve adott. A jogot nem az állam hozza létre; az állam legfeljebb megállapításokat tehet róla. A demokratikus társadalom joga ezért csakis egy törvényre nem redukált, annál gazdagabb jogfelfogásra épülhet. Ebben az válhat csupán joggá, ami megfelel az emberi jogoknak, társadalmi meg egyezést fejez ki, s kizárólag olyasmit fogalmaz meg imperativusként, tehát minden körülmények közt megvalósítandóként, aminek – gazdasági lehetőségei és polgárai vállalása függvényében – az állam saját eszközeivel garantálhatja is a teljes körű megvalósítását.

A fentiekből adódóan – folytatja az 5. fejezetben – az állam nem büntet, igazságot sem szolgáltat, sőt még csak meg sem foszt szabadságtól; legfeljebb hivatalosan megállapítja a kötelessége teljesítését visszautasító személy maga megrövidítette jogainak új státuszát, éppen fennálló állapotát. Ebből adódóan sem a *halálbüntetés*, sem annak esetleges eltörlése nem az állam jogi kérdése, hanem az elkövető szabad választásáé. Hiszen az, aki öl, másnak az élethez való joga megtagadásával maga fosztja meg önmagát saját élethez való jogától. Ha tehát a litván alkotmánybíróság 1998. december 9-én a litván büntető törvénykönyv 105. §-ának alkotmányellenességét kimondva a halálbüntetés eltörlése mellett dönt, úgy ezzel olyasmit statuál, mond ki törvényi erővel, amihez senkitől sincs jogosítványa. Hiszen azt kell mondanunk, hogy ezzel vagy megtagadja polgáraitól az egymás közti viszonyok egyenlőségéhez fűződő természetes jogukat, vagy nem jogi alapon (ám felhatalmazatlanul is helyetük és normatív) gyakorol a jövőre szóló általános társadalmi kegyelmet. Sőt – érvel tovább a szerző – törvény és jog viszonyában még a szabályozás kudarcra sem vezethet a jogok és kötelességek egyensúlyának kudarcához vagy a szankcionálás elmaradásához, mert ez bűnözői agressziót ösztönözne. Elvileg mondja ki, hogy a bűncselekmény formális és abszolút jellegű törvényi meghatározását bírói – esetjogi – korrekciós lehetőséggel kellene kiegészíteni, merthogy „az esetjog a konkrét bírósági ügy vonatkozásában egyenlíti ki azt, hogy a törvényhozás nem lehet kimerítő; és ezzel

biztosítja a büntetőjog alapelvei megvalósulásának egyetemességét”.¹⁶ A 21. századba lépve a szerző egyfelől maga is érzékeli ugyan, hogy a *büntetőjogi analógia* tilalmának abszolutizálását (vagyis hogy kizárólag pontos törvényi meghatározással, nem pedig ilyen vagy olyan hasonlóságok figyelembevételével lehessen bűncselekményt megállapítani) egy hosszú totalitárius múlt – a csupán a francia forradalomtól megrengetett feudális önkény, majd alig egy évszázaddal később a diktatúrák vörös és barna változata – kényszerítette ki, másfelől azonban a 20. századtól indulóan a nemzetközi gyakorlat alakulásából, az angol–amerikai jogszolgáltatásból, sőt a ma érvényesülő európai kontinentális irányokból is azt olvassa ki, hogy jelenünk érett jogállamában a kivételt mindig magunkban, a visszásságot pedig másokban felismerő retorika ellenére valójában már számottevően mozgékonyá váltak e látszatra abszolút tilalom valóságos határai.¹⁷

Víziója szerint a társadalomnak gazdagokra s szegényekre szakadása, valamint a koncentrált tőkeuralom a szélsőséges liberalizmus örve alatt voltaképpen egy újfajta autoritárius-totalitárius képződmény fokozatos létrehozatalába torkollik lassan. Hiszen az eddig említett negatív jelenségek korlátozatlan velejárójaként óhatatlanul olyan állapotok jönnek létre, amelyek közepette a túlélés biológiai parancsára a címzettek egyre kiterjedtebben kényszerülnek lemondani egyéb jogaikról, sőt egyáltalán saját jogvédelmükről is. A tényleges szegénység és kiszolgáltatottság foka Litvániában máris az állam erodálódását, gyakorlati bomlását vonta maga után. Hiszen az a szegyenletes körülmény, hogy a hatóság a hivatalosan tudomására jutott bűncselekmények 40-42%-a ügyében jár csupán el, valójában egyenértékű azzal, hogy ezen a téren belső szuverenitása, joghatósága másik, éppen 58-60%-nyi részét kiengedte a kezéből. Ezen uratlanul hagyott területnek azonban semmiképpen sem a társadalmi rend felforgatóit szabadna megilletnie, mint ma, hanem áldozatait – legalábbis olyan mértékben, hogy önnönmagukat a bűnözőktől hatékonyan megvédhessék. Nem véletlen ezért, hogy a hagyományosan az államba vetett polgári bizalom ilyenkor vagy önkezőségbe, vagy e világunkon túlmutató hatalmakhoz tologdik át: 1996-ban a litván lakosságnak mindössze 25%-a bízott saját parlamentjében, de 74%-a a katolikus egyházban. A szovjet megszállás sok évtizede után tragikus a litván múltból arra emlékeznünk, hogy nemeseik önkényével szemben egykor már szintén a rend ígézetében ragadhatták magukhoz idegenek a hatalmat. Márpedig napjainkban – jelentik ki elhivatott szakembereik – az igazságszolgáltatás sem működik, hiszen a jog tehetetlenségétől megerősödött bűnözői környezet képes arra, hogy ténylegesen visszarettentse a sértetteket s a tanúkat egyaránt a jogi igazságszolgáltatás vállalásától, az abban polgári kötelességük és legjobb meggyőződésük szerinti részvételtől. A jog immár nem véd; eljárása értelmetlenné válik; ezzel pedig az egyre

¹⁶ Uo. 23.

¹⁷ Jörg Arnold: Prinzipien und Grundsätze im deutschen Strafrecht und im Entwurf des Allgemeinen Teils des Litauischen Strafgesetzbuches. *Jurisprudencija*, 9. (1998), 1. 66. és különösen – az analogikus jogalkalmazás tilalma (*Analogieverbot*) kritériumánál a „folyékony” (*fließend*) kifejezéssel élve – 68.

hivatásszerűbben a jogrend fölébe került bűnözői kör a jogi oltalmat is kirúgja alóluk: végső soron büntárssá alacsonyítja a társadalmat a sérelmére mind általánosabban elkövetett erőszakban. Az elvi magasságokba emelt absztrakt emberijog-védelem ezzel a bűnözői agresszió legfőbb támogatójává korcsosul.

4. Átmenet – szélsőségekbe bukdácsolás árán?

E belátásból adódik a szerző meghökkentő kérdése: lehetséges-e vajon, hogy a totalitarizmus után bármiféle demokrácia csakis egy még eljövendő liberalizmus és az autoritarianizmus vegyülékét maga mögött hagyva érkezhessen majd valaha el? Történelmi logika munkálkodik-e abban, hogy a valamikori szabadsághiányt most túlságos szabadsággal kompenzálják? A szerző jelzésértékűnek tekinti Litvániában a demokráciát rendes körülmények közt voltaképpen fenntartó középréteg gyengeségét, a gazdasági nyomorúságot, bármiféle polgári kezdeményezés esélytelenségét, a társadalmi önérvényesítés erőtlenségét (például amikor a lakosságnak a szovjet idők végéig tartó szégyenes takarékpénztári megtakarításai teljes összegét a parlament 1995. július 19-én egyszer s mindenkorra befagyasztotta úgy, hogy cinikus módon utólag, egyoldalúan módosította a szerződéses kötelezettségteljesítésnek a litván polgári törvénykönyv 471. §-ában rögzített feltételeit), az állami jogtisztelet hiányát (például amikor a köztársasági elnök vagy a lengyel hagyományú parlament, a *szejm* jogkövetkezmények nélkül mulasztotta el feladata teljesítését, avagy saját javadalmaik felszólására az állami elit *ad hoc* mércéket állít önmaga számára), a közösségi vagyon egyre teljesebb kisíbolását (állami részesedésű kereskedelmi bankok, részvénytársaságok útján).

Mint mindvégig hangsúlyozza, jogállamiság aligha képzelhető bármiféle tetzőleges közösségben, alkalmas hagyományok híján, vagyis megfelelő társadalmi-lélektani, ideológiai és alkotmányi alapozás nélkül. Márpedig a jelenlegi feltételek korántsem kiforrottak. Litvániában napjaink politikai tapasztalata például újra egy erősebb elnöki intézmény és kiegyensúlyozóbb parlamenti szabályozás után kiált. A jellemzőként leírt példa szerint az államjogász Römeris fél évszázada még pusztán teoretikus lehetőségként írt parlamenti uralomról (*parlamentokrácia*), ami pedig a kommunizmusnak a szovjet rendszer megszűntét rezzenéstelenül követő további győzelmi marsa, triumfálása nyomán egészen 2000 októberének új választásaiig az ország mindennapi nyomasztó realitásává változott. Miután a litván alkotmány 72. §-ának (2)–(3) bekezdése értelmében abszolút parlamenti többség birtokában egy adott javaslat bármiféle elnöki vétó ellenére ugyanekkora többséggel változatlanul újra megszavazható, 1997-ben Brazauskas elnök kilenc tiltakozását vehették alkotmányosan semmibe az alkotmány nevében eljáró erők anélkül, hogy az államfő indokait akár a legcsekélyebb figyelemre méltatták volna. Pedig 1928-ban az amerikai mintára készített litván alkotmány 51. §-ának (2) bekezdése abszolút parlamenti többségű kormányzás esetén az elnök általi visszaküldéskor még 2/3-os többség szükségét írta elő. Felelmegetik a litvánok – joggal –, hogy a két

világháború közti Amerikában a *New Deal* keresztülvitele érdekében egykor Franklin Delano Rooseveltnél 631 alkalommal élt sikeresen vétőjogával, Litvánia pedig rég- és közelmúltjában egyaránt erős államfői intézményt támogatott.¹⁸ A lakosság ma is összehasonlíthatatlanul jobban bízik egy akár gyenge *köztársasági elnök*ben, mint a véletlen és befolyásolhatatlan körülményektől alakított s olykor a véletlenek tragikus játékszerének bizonyuló parlamentben. A kontrasztált támogatottság közvélemény-kutatási adatsora bizony egyértelműen erről ad számot.

1. táblázat: Litván államfők és a parlament bizalmi indexe

<i>Algirdas Brazauskas elnök</i>		<i>Parlament</i>
1993. december	60,0%	34,0%
1996. június	20,0%	14,0%
<i>Valdas Adamkus elnök</i>		<i>Parlament</i>
1998. június	71,2%	12,7%
1998. december	76,4%	13,4%

Forrás: Vaišvila (2000): i. m. 8.2. alapján saját szerkesztés

Ellentmondás hát, amely retorikával aligha kiküszöbölhető – írja a 8. fejezet 2. pontjában –, hogy míg egy alig becsült közhatalom uralja valójában az országot, a hagyományosan a nemzet többségi bizalmát hordozó erőnek úgyszólván semmiféle tényleges hatalma nincs.¹⁹

Egyetlen út, mérték, kritérium ezért – nem elméleti előzmények híján, tehetjük hozzá, de saját fennálló állapotait felelős újragondolásával – a szerző szerint végső fokon nem lehet más, mint „átfogó *egyensúly* fenntartása” a társadalmi, politikai és jogi berendezkedés teljes területén, mint ami kizárólag garantálhat politikai stabilitást, társadalmi egyenlőséget s jogi kölcsönösséget egyaránt.²⁰

¹⁸ Nem tévesztve szem elől, hogy már 1922-ben, a fiatal köztársaság hajnalán megpróbálkoztak destabilizálással a parlament közjogi erősítése örvén. A Kelet-Litvániában a szovjet megszállók elleni harcot tovább folytató *Žalioji rinktinė* partizánmozgalom pedig a világháború végén nyilvánította ki: „Elnöki köztársaságot akarunk, hasonló az Amerikai Egyesült Államokhoz, erőteljes elnöki hatalommal” (*V. Kuročkos apklausos protokolas*. Archív kézirat. 1945. 15.) A Litván Jogászok Világkongresszusa végezetül 1992. május 24–31. közt tartott ülésén leszögezte, hogy „kizárólag egy erős elnöki hatalom biztosíthatja a társadalmi folyamatok állandóságát, kiküszöbölheti ki a káoszhoz vezető utat és semlegesítheti a bosszúra éhezők destruktivitását annak érdekében, hogy a demokrácia továbbfejlődésének gyámolává válhasson.” ([Isakas] Kaganas: Lietuvos Respublikos valdymo forma. [A Litván Köztársaság kormányformája.] In Antanas Bartusevičius (szerk.): *Pirmojo pasaulio lietuvių teisininkų kongreso straipsnių ir teisių rinkinys*. Vilnius, Spauda, 1993. 7.) Algirdas Brazauskas elnök pedig éppen a fent idézett megpróbáltatása idején foglalt hasonló szellemiségben állást úgy, hogy „a hatékonyság érdekében a demokratikus kormányzási minta bevezetését követően az elnöknek is több hatalmat kellene kapnia” (*Lietuvos rytas*, 1997. február 14.).

¹⁹ Vaišvila (2001): i. m. 32–36.

²⁰ Lásd még Alfonsas Vaišvila: Место наказания в правовом государстве [A büntetés szerepe a jogállamban]. In *Проблеми вдосконалення законодавства та практика його застосування з урахуванням прогнозу злочинності* [A jog korszerűsítésének problémái és alkalmazásának gya-

A fenti megfontolásokból kiindulóan kezdte el a szerző felépíteni módszeresen, ez idő szerinti töredékessége ellenére is viszonylagos teljességet mutató, úgynevezett „jogi perszonalizmus”-elméletét, amely – úgy mond – a jog mint többjegyű predikátum geometrikus formulájának axiomatikáján nyugszik. Tárgyunk e körben nem ez lévén, itt és most csak néhány, a fentieket közvetlenül érintő – általam kézíratos formában megismert – fundamentális tételére²¹ hivatkozhatunk. A társadalmi viszonyok kölcsönössége mint bármiféle (a fenti értelemben vett) nyílt társadalom előfeltételét képező ekvivalencia alapján ez mondatja ki véle, hogy „az alanyi jog nem az egyén tulajdona, hanem többjegyű predikátumként az emberek érdekeinek kölcsönös védelmére létrehozott viszony”. Következésképpen – mint írja jegyzetében – „a jogosultságok és kötelezettségek egysége” jegyében létrejött kölcsönösség talaján történő cselekvései függvényében az egyén mindig egyensúlyban van saját jogaival és kötelezettségeivel, hiszen „az utóbbiak teljesítésével vagy megtagadásával az előbbit ismerteti vagy enyésztet el”. Márpedig mindez nem is lehetne másként, mivel „a kötelezettség nélküli jogosultság nem más, mint egyenesen privilégium, a jogosultság nélküli kötelezettség pedig meztelen erőszak”.

5. A tudomány és kötelme nemzete iránt

Nem segélykiáltás e mű, hanem egy lassan saját erejének s önállóságának tudatára ébredő jogtudomány felelős megnyilatkozása. S jó tudnunk, hogy ugyanaz az ethosz, amely a szovjet uralom dicstelen elmúltával napjaink nyugati divatáramait természetszerű problémátlansággal kívánatos és követésre érdemes mintákként tudja láttatni, egyszersmind újrafundálási szükségét is jelöl. Nevezetesen azt, hogy a bolsevik ideológiai járulék pozíciójából kivetkezve ugyanez a diszciplína mára már valóban tudományként, a napjainkban elvárt módszeresség kritériumaival és eszköztárával építse fel saját világlátását. Márpedig az imént szemlézett mű pontosan ezt tette: adottságként véve saját eddigi, közel másfél évtizedes és jórészt mintakövető nemzeti útjuk néha ígéretes, néha csalódásra okot adó tényekben megfogalmazható eredményeit, mai tudományeszményünk jegyében dolgozta fel ezeket. Tisztában lévén azonban azzal, hogy ez a nyugati gyökerű, mára már közös tudományeszmény

korlata a bűnözési előrejelzések figyelembevételével]. Луганськ [Luhanszk], Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України [Visznik Luhanszkoho Insztitutu Vnutrisnyih Szprav MVSZ Ukraini], 1999. 44–49.; уо: Социальное правовое государство: Приобретаемая и теряемая реальность [A szociális jogállam: megvalósítandó és elveszithető realitás]. In Конституционно-правовые основы проблемы формирования социального правового государства [A szociális jogállam megvalósítása alapproblémáinak alkotmányos-jogi nehézségei]. Минск [Minszk], [Belorusz Állami Egyetem], 2000. 24–28.

²¹ A jelen szerző külön felkérésére Vaišvila professzor azóta bővebben is kifejtette elméletét. Lásd Alfonsas Vaišvila: Legal Personalism: A Theory of the Subjective Right. In H. Szilágyi István – Paksy Máté (szerk.): *Ius unum, lex multiplex. Liber amicorum Studia Z. Péteri dedicata. Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogbölcsélet köréből*. Budapest, Szent István Társulat, 2005. 557–572.

pontosan azáltal lett modernségünk egyik gyámola, hogy minden konstruktív, felelős gondolkodás előfeltételeként tételezte az egészséges szkepszist bármiféle megelőző eredmény előítéletes megkövülésének pusztá lehetőségével szemben, miközben mind a pusztán személyes (*ad hominem*), mind a kizárólag tekintélyelvű (*ad auctoritatem*) érvelésre hagyatkozást mellőzte eljárásából.

Valóban társadalomtudományi igényű az ilyen megközelítés, amennyiben a jogász egész közreműködését – ethoszát, hívószavait, nem csak technikáját – a mindenkori totalitás részeként, az ember társadalmi vállalkozásának összetevőjeként láttatja: *a) instrumentális* értékűnek, melynek mint eszköznek egyetlen végső feladata az ember és (elfogadott elveink tükrében méltányolandó) jogos várakozásainak szolgálata; *b) elvi* természetűnek, amely más elvek esetleg ütköző fontosságával s esélyeivel együtt mérlegelve mindig és legfeljebb megközelítőleges egyensúlyi megvalósulásra tarthat számot (vagyis annak tudatosságával, hogy bárminek az előnyben részesítése mindig valami másnak az árán történik); *c) olyan működésűnek, hogy saját szabályszerűségének a mindenkori gyakorlat során történő reprodukálásával egyszersmind biztosítja a jogrend iránti fundáló társadalmi várakozás reprodukálását.* A szerző értelmében felfogott nyílt társadalom eszméje ezért feltételezheti okfejtésében a társadalmi egyensúlyban történő gondolkodást, amelyet ugyanakkor bármely jogi konstrukció funkcionalitása – élhetsége – megítélése alapjának tekint. Vagyis ugyanúgy, mint a politikai filozófiai rekonstrukciókban, a teóriának szükségképpen meg kell tudnia (re)konstruálni azt a végső mércét vagy kritériumot, amelyhez viszonyít és mér, amelyből levezet. Azt az alapot, amely a jogrendet egyáltalán értelmessé teszi – egészében tehát ahhoz, hogy létét szükségessé tegyék, s valamiféle eszmeiség szerinti berendezésében ahhoz, hogy (például jogállami megvalósulásként) igényeljük.

Különös fejleményként kellene megélnünk, ha netalán az erő arroganciája (a klasszikus német bölcsele, Johann Gottlieb Fichte szavaival élve) ismét az „annál rosszabb a tényeknek” filozófiájaként határozná meg magát – ezúttal 21. századunk szép új világának a nyitányaként. Ámde tény, hogy Nyugat-Európából minél inkább a közép- és kelet-európai régió, s ezen belül a keleti peremvidék felé távolodunk, egyre tisztábban lehetünk annak tanúi, hogy az óceánon túlról felénk áradó eszméknek olyan erőforrás-hiányos televényből kellene kisarjadniuk, amely mögött nem áll más, mint egy polgári értelemben szétesett s erkölcsében a magános túlélés ügyeskedésébe torzult társadalom, valamint egy az erősebbek koncává lett, már egykori államosításával lepusztított nemzeti vagyon felélésére szövetkezett gazdaság.

Sokak krédója, kinyilvánított hite szerint világüdvözítők a szabadpiac, a demokrácia, a parlamentarizmus (és mindezek körében a jogállamiság, az emberijogiság) elvei. Engedtessek meg mégis a társadalomtudománynak, hogy – pontosan azt téve, ami a feladata – rögzítse, s megkísérelje magyarázatát adni, ha úgy találná: mégsem ugyanúgy, azonos költség-haszon eredménnyel működnek ezek az elvek itt, amennyiben társadalomvezérlővé tételnek, mint eredeti közegükben. Nyilvánvaló, hogy társadalomtudományunknak mindenkor nyitottnak kell lennie befogadásra, de egyszersmind saját kritikai nézőpont elfoglalására is. Sőt, tudatában lehetünk

annak (akkor is, ha mintaadóink demokratikus álcájáról esetleg kiderül: gőgjük s túlhatalmuk nem szokta s ma sem viseli el a kritikát), hogy nem egyszerűen perifériákról érkező érdektelen, marginális visszajelzés az, amit mi itt és most (elő)adhatunk, hanem történelmileg maga az egyik első valódi bizonyítás adott területen a kérdéses eszmények tényleges társadalmi beágyazottságáról.

Látnunk kell – ha nem is szoktunk szólni róla –, hogy akárminth vélekedünk is modernitásunk ezen vezércsillagainak kultúrantropológiai előfeltételezettségéről, az általuk vélelmezett emberkép tudományos igazolhatóságáról (vagy, amennyiben pusztán felvilágosodásbeli hagyományról van szó, ezek bizonyítatlanul is axiomatikus alapként kezelt előfeltevésekkénti elfogadottságáról),²² a nyugati társadalom látványos fejlődése, amellyel ma Dworkin, Habermas és Rawls ideokráciájához mint merő eszmearalomhoz (benne minden eddigi vívmány megtarthatóságának a republikánus véletlenszerűségében, az értékeknek is pusztán választói magatartáshoz – a „mi tetszik ma éppen?” döntése alá – rendelésében), a jogosultságoknak merőben az egyén pusztán létezéséből történő levezetéséhez elért, korántsem választható el a nyugati társadalomfejlődés egészétől s mai gazdasági teherhordó képességétől. Ahhoz, hogy mindez a mai rendet elérően működhessen, társadalmi szerveződésben s anyagi termelésben egyaránt kifejeződő erőforrások szükségeltetnek. Ezekről ma csupán annyit tudunk, hogy – akár folyamatos reprodukcióval, akár évszázadok óta felhalmozott tartalékaik felélésével – ott, az atlanti közegben ez idő szerint rendelkezésre állanak akkor is, ha a működés netalán olyan mértékig pazarlónak vagy költségigényesnek bizonyulna, hogy viselésére – tartalékok híján – a mi régióknak esetleg már nem lenne feltétlenül képes.

Természetesen nem ismeretlen egy ilyen, a társadalmi-gazdasági összefüggésekbe hasonló érzékenységgel ágyazott tudományos érdeklődés a nyugati világban,²³ mind ez ideig azonban aligha terjedt túl önmaga teoretikus elemzésén. Rólunk, a fenti kérdésekről, az eszmények társadalmi-gazdasági előfeltételeiről hát nem szólhattak, s így választ azon gondokra sem kínáltak, amelyeket jelen szemle vet fel. Régióinkban azonban ezek is kérdések. Helyesebben kifejezve, pontosan *ezek* azok a kérdések, amelyek elsődlegesen szólnak rólunk. Magunknak kell ezért velük megbirkózunk – függetlenül attól, hogy segítenek-e ebbéli vállalkozásunkban mások, vagy sem.

²² Vö. például Frivaldszky János: Gondolatok az emberi jogok radikális szemléletéből fakadó problémákról. In uő (szerk.): *Egy európai alkotmány felé. A nizzai Alapvető Jogok Chartája és a Konvent*. Budapest, JTMR Faludi Akadémia – OCIFE Magyarország, 2003. 63–74.

²³ Vö. például Stephen Holmes – Cass R. Sunstein: *The Cost of Rights: Why Liberty Depends on Taxes*. New York, Norton, 1999; Richard A. Posner: *The Economics of Justice*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1983; uő: *Economic Analysis of Law*. New York, Aspen Law & Business, 1998. Kiteiktésként lásd még András Sajó (szerk.): *Western Rights? Post-communist Application*. The Hague, Kluwer Law International, 1996.

[Vákát oldal]

Tudományos-technikai forradalom és globalizmus: lehetséges változások a jog szerepkörében¹

1. Normalitás és képzelőerő a mindenkor fennálló rendgondolatban

A jog különállása csak intézményi igény és fogalmi szükségesség. Bármiféleképpen alakul is ennek valósága, mint hatótényezőként számba vett társadalmi jelenség a jog nem szakad el a mögötte munkáló mindenkori összetettségtől, a szocialitásból s a világban létezésből adódó előfeltételektől. Ugyanakkor sajátos nevesítéseivel, elvont fogalmi kategóriák sorában történő kifejeződésével a jog már évezredekkel ezelőtti időktől szakadatlan alakulása óta az emberi viszonyoknak *társadalmi*-ként, sőt *egyetemes* leírhatóságuként láttatását, s ezáltal hatalmi központosulásoktól a társadalmi szerveződés különféle formái felett gyakorolt hatókör kiterjesztésének a sikerét segítette elő. Mindezzel egészében nemcsak visszatükrözött uralkodó gazdasági s egyéb igényeket, de egyszersmind szolgálta ezeknek vitathatóságot kiküszöbölő – mert saját rendjét természetszerű rendként bemutató – konzerválását is.

A történelem fősodrára jellemző egy ilyen, a fentiek szerinti leírás, amennyiben emberi érdekeket, azok közti feszültséget, majd így vagy úgy legyőzendő szembenállást vesz alapul. Nem véletlen hát, ha érdekütközések osztályharckénti láttatásában a marxizmus ennek történeti teoretizálására épült. S történelmi gyakorlatként pedig, mint örök emberi *toposz*, természetszerűleg ennek felelt meg bármiféle különérdek univerzalizálása² csakúgy, mint isteni rendelésüként szankcionált legalizálása is. Az ember szellemi világa azonban számos (filozofikusan némi alappal általánosított) szkepticizmus ellenére nem pusztán külső manipuláció terméke.³ Mindennapi létünkben belakjuk világunkat, otthonosak vagyunk/leszünk benne,⁴ s különösebb

¹ A 2012. évi tudomány ünnepén felkérésre tartott előadás az MTA Jogtudományi Intézetében. Első megjelenése: Varga Csaba: Tudományos-technikai forradalom és globalizmus – lehetséges változások a jog szerepkörében. *Valóság*, 56. (2013b), 4. 1–10.

² *A német ideológia* bármely társadalmi-ideológiai-politikai küzdelem alapeljárásaként mutatta be a valakik eminens érdekében rejlőnek az emberiség javaként történő manifestálását. Vö. Karl Marx – Friedrich Engels: *A német ideológia*. Budapest, Magyar Helikon – Európa Könyvkiadó, 1974; eredetiben úók: *Die deutsche Ideologie*. Wien–Berlin, Verlag für Literatur und Politik, 1932.

³ Amint ezt erőteljesen kritikus kultúraleírásában Friedrich Nietzsche egyebek közt a fogalmiságainkban is tetten érhető „hatalom akarása” (*Wille zur Macht*) indítékával, azaz az erősebbektől, az uralkodásra érdemesektől rendszerszerűen gyakorolt eszköztárnak a részeként magyarázta. Lásd Friedrich Nietzsche: *Der Wille zur Macht. Eine Auslegung alles Geschehens*. Neu ausgewählt und geordnet von Max Brahn. Leipzig, Alfred Kröner Verlag, 1917. Vö. a német Wikipédia *Wille zur Macht* címszavával.

⁴ Lásd például Karácsony András: A jog mint kulturális jelenség című tanulmányát. *Jogelméleti Szemle*, 3. (2002), 3. (csak online: <http://jesz.ajk.elte.hu/karacsony11.html>), követve Baecker kifejtését.

reflektáltatás nélkül univerzalizáljuk (hiszen természetes környezetünk részeként fogadjuk és tudatosítjuk) magunkban mindazokat az előfeltevéseket,⁵ amelyeket az – adott civilizáció, kultúra, korszellem körén belüli – edukáció és szocializáció egész életünket végigkísérve hallgatólagosan elsajátított velünk. Márpedig jelen összefüggésben ez az a nézőpont, amely problematizálásunkat adott medrébe tereli. Hiszen még akkor is, amikor látszólag egyetemes morális elvekkel, emberlétünk természetes meghatározásaival⁶ élünk, voltaképpen létezésünk/környezetünk szokásosan visszatérőként vállalható jelenségeinek a *normalitás* megtestesítőiként történő alapulvétele⁷ – merthogy bármiféle (akár tipikusnak, akár pusztán előfordulhatónak) csakis *emberi képzelőerőnkön* belül való elgondolása/elgondolhatása⁸ – rejlik a mindennapokban követett rutinunk mögött.

Vö. Dirk Baecker: *Wozu Kultur?* 2. bővített kiadás, Berlin, Kadmos Kulturverlag, 2001. Részlete magyarul uő: A társadalom mint kultúra. Ford. Karádi Éva. *Magyar Lettre International*, (2000), 38. 7–9.

⁵ Itt nyilvánvalóan nem a hermeneutikai kör előzetes megértéséről (*Vorverständnis*), hanem minden társadalmi közmegegyezés (csupán ritkán s akkor is legfeljebb kellő ok esetén tudatosított) háttértudásáról van szó. Lásd Varga ([1996/1998a] 2004a): i. m. E specifikus irányban a számomra meggyőző módszertani útmutatást a jogi érvelésben belga megújítójának köszönhetem. Perelman mutatott rá elsőként e sajátos összefüggésben arra az ismeretelméleti tényre, hogy az emberiség mint olyan – a hipotetikus „egyetemes hallgatóság” (*auditoire universelle*) – konvencionalizálásaiban mindig az eltérést szokta csupán indokolni, vagyis az újító újraformulázást. Ebből következően viszont minden egyéb irányban jobbra egyszerű utánzással (*imitation*) pusztán az immár szokásszerűvé vált gyakorlásban rutinírozottá tett utat/megoldást követjük. Chaïm Perelman: *Droit, morale et philosophie*. Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1968.

⁶ A zsidó, iszlám és keresztény kultúrkör teológiája és ennek antropológiai előfeltevérendszerén épülő klasszikus természetjoga a teremtettség tényével egyszer s mindenkorra megszabott emberi minőséggel számol. Ezen enyhített valamelyest Stammler „változó tartalmú” természetjog-felfogása (*Naturrecht mit wechselndem Inhalt*) közel egy évszázaddal ezelőtt. Vö. Rudolf Stammler: *Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung. Eine sozialphilosophische Untersuchung*. Leipzig, Veit, 1896. 183. A marxizmus nembeli lényegről szóló (*Gattungswesen*) felfogása viszont az emberi lényeket, még ha ez a mindenkori megfigyelő számára konstansnak tetszik is, analitikus-fogalmi értelemben történelmi produktumként fogja fel. Lásd bővebben: www.marx-forum.de/marx-lexikon/lexikon_g/gattung.html. Ennek megfelelően számára egész emberi világunk származékos, amennyiben mindaz, amit második természetként magunk körül létrehoz(t)unk, nem más, mint életfeltételeinknek ideologikus – és ezáltal meghatározottan intézményi – tükre, így vagy úgy sikerülten. Az ideologikum itt persze nem egyszerűen manipulatív produktum, hanem forrásvidékétől függetlenül felfogott végeredmény: annak reflexiókon keresztül előálló vagy pusztán rekonstruálható tudati állapota, amelyben mi, személyesen és közösségként, egyáltalán léteünk és tevékenykedünk.

⁷ Carl Schmitt érvelt a társadalmi normalitással mint bármiféle szabályozás természetszerű előfeltevésével annak megalapozhatósága jegyében, hogy kivételes helyzetekben miért kell akár bárminemű szabályozás hiányában is egy *hic et nunc* konkrétan megtalálendő/konstruálendő norma szerint eljárni. Carl Schmitt: *Politikai teológia*. Ford. Paczolay Péter. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 1992; eredetiben uő: *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*. München–Leipzig, Duncker & Humblot, 1922.

⁸ A *human imagination* fogalmát James Boyd White használja ilyen értelemben, a *Law and Literature* mozgalmán keresztül mutatva be a jog érthetőségét/egyértelműségét szolgáltató, ámde mindvégig kimondatlan előfeltevés-környezetet. Lásd James Boyd White: *The Legal Imagination. Studies in the Nature of Legal Thought and Expression*. Boston, Little Brown, 1973.

A korunkban újra zajló tudományos-technikai forradalom és annak ma már meghatározó egyik vetületeként a globalizmus pontosan ilyen gondolati keretben érdemel többes irányú vizsgálódást, már ami a jog szerepkörének lehetséges közeljövőbeni változásait, azok esetleges előrelátását illeti. Mindazonáltal úgy vélem, hogy botorság lenne jóslatásokba – kellő alapot nélkülöző állítólagos előrelátásba – bocsátkoznunk. Ehelyett csupán annyi a dolgunk, hogy saját, ez idő szerint a fenti előfeltevések tükrében univerzálisnak és örökkévalónak gondolt fogalmi építményünket megkíséreljük bizonyos távolságból rálátva, voltaképpen alapjait illető magyarázattal szemlélni.

2. Közvetlenül megválaszolandó kérdések

Egyfelől – és ez a leginkább direkt összefüggés – a technológiai előrehaladás, mint például az új biotechnikák, nanotechnikák, elemi részecskékig hatoló kutatások fizikai és kémiai, a fegyverkezéstől a gyógyszervegyészetig alakító felfedezései, avagy az információtechnikai újdonságok közvetlenül megválaszolandó kérdéseket vetnek fel. Itt olyan technikai következmények, kiterjesztések közvetlen szabályozásigényére gondolok, mint például az űr- vagy atomhulladék, avagy az új információ-többszöröztési technológiák használatának jogi rendezése.

Tudva azt, hogy a szabályozás s a bírói megítélés rutinja egyaránt csupán korábban már elvégzett mérlegelés és egyensúlyozás repetícióját jelenti, merthogy elvileg nincsen az úgynevezett „nehéz” esettől elkülöníthető olyan kategória, hogy „könnyű” eset, hiszen semmiféle elbírálás nem lehetséges másként, mint csakis egyaránt támogatandó értékek közötti valamiféle kölcsönösen kompromisszumos középútkeresés gyanánt,⁹ e körben leginkább az ismert alapértékeink újragondolásának – *reflektív egyensúlyának*¹⁰ – szüksége, és ezzel számos feszültség keltésével járó ilyen vagy olyan megoldása prognosztizálható. De részletekbe bele sem gondolhatunk, mint ahogyan nyilvánvaló, hogy egy kétdimenziós lény, ha létezik, nem érzékelheti a mi többletdimenzióinkat, mint ahogyan mi sem viszonyulhatunk semmiképpen, hacsak nem a magunk háromdimenziós módján, bármiféle transzcendenciához.¹¹

Miképpen lesz hát szabályozandó, ha bárki által megszerezhetően rendelkezésre álló egyszerű technikák kombinációinak igénybevételével immár megváltoztatható

⁹ Varga Csaba: Jog, jogértés, jogalkalmazás (35 tételben). *Magyar Jog*, 54. (2007b), 11. 641–648.

¹⁰ Rawls nyomán. John Rawls: *A Theory of Justice*. Cambridge (Mass.), Belknap Press of Harvard University Press, 1971.

¹¹ A „síkvilágtól” (*Flatland*) a „térvilág” (*Spaceland*) átjárhatatlanságára – egykori politikai satírába bűjtötten – lásd Edwin Abbott Abbott: *Flatland. A Romance of Many Dimensions*. London, Seeley, 1884; matematikai értelmezésben vö. Frank Wattenberg: *From Two Dimensions to Three Dimensions and Back*. (1992. szeptember 30-án még hozzáférhető, azóta törölt internetes forrás); szépirodalmi feldolgozás érzékletes leírásában pedig Carl Thomas: *Asztrálsík. Istenek világa. Új Galaxis*, (2005), 5., 56. (jegyzet).

lesz a személyiség? Vagy megszüntethető a terhesség? Vagy ha ezen túl immár akár távolban, akár jövőben ható (tehát azonosságukat s aktiváltságukat illetően csaknem detektálhatatlan) fegyverek lesznek előállíthatók? Vagy ha ezen jövőnkben már külső megfigyelőtől aligha kontrollálhatóan s így utólag fel sem deríthetően akár egyetlen személy is képessé válik olyan károkozásra, amelynek végrehajtását ma még csak számottevő területen konspirálva koordinált embercsoport, nehezen mozgatható/rejthető technika és úgyszólván emberfeletti koncentráltágú logisztika biztosíthatja?¹² Avagy ha emberek genetikailag specifikált csoportjainak életkilátásai aligha identifikálhatóan vagy utólag kinyomozhatóan befolyásolhatóvá s ezzel külső manipulációnak kitétté válnak? Avagy végül, és most már egy nem álmódzó egyszerűséghez visszatérve: ha az elektronikai forradalom egyszerűen felülír bármiféle úgynevezett szerzői jogi korlátozást vagy megfontolást?

Mert meglepő, hogy milyen potenciált rejt magában a technika, amely önmagában pusztán instrumentumként szolgál, s ezért semlegesnek szoktuk tekinteni. Számomra megdöbbenő példa volt, amikor az első világháború idejére utaltan először olvashattam időbeli párhuzamról a földmégmunkáló erőgépek technológiai kifejlesztése és az iparszerűként tömegesedő genocídiumok tényszerű bekövetkezése között, vagyis arról, hogy a politikai indítékú és népirtási célzatú embergyilkolás ősi hajlandósága azzal válhatott csupán rémálomból s kísérletezgetésből véres valósággá, hogy földtológépeknek köszönhetően iparszerű méretekben lehetségessé vált tetszőleges halmazok tetszőleges átrendezése, azaz fizikális tömegmozgatással emberi testek eltüntetése vagy ilyesmire előkészítése.¹³ Nem véletlen, hogy egy máig fölülíratlan történelemfilozófiai vízióban Oswald Spenglertől nemcsak *A Nyugat alkonya*,

¹² Egyfelől viszonylag egyszerű helyzetként, melyben csupán a reagálásmód s egy megelőző csapás indokoltsága lehetett kérdéses, emlékeztetek az 1988. március 6-i fegyveres akcióra, amikor a brit hadsereg Különleges Légi Szolgálatának egysége három IRA/ASU-terroristát – látszat szerint sétáló civileket, történetesen egy benzinkút környékén – felszólításuk, majd félreérthető mozdulatuk nyomán lelőtt Gibraltáron, hírszerzési eredmények szerint tervezett, majd megkísérlendő robbantásos támadásuk megelőzése gyanánt. (Lásd a Wikipédia Operation Flavius és Death on the Rock szócikkét.) Az ügynek az Emberi Jogok Európai Bírósága általi megítélésére – melyben dodonai döntést hoztak, amennyiben jogszerűséget nem igazoltak, de az áldozati család kártérítési követelését elutasították – lásd McCann and Others v. United Kingdom Series A, No. 324, Application No. 18984/91 (1995); vö. a McCann és társai Egyesült Királyság elleni ügyében az 1995. szeptember 27-én kelt ítélet összefoglalásával a Kúria honlapján. Másfelől ma már felsejő lehetőségként, amely a támadó úgyszólván bármiféle felismerhetőségét kizárja, az elektronikus térben immár zajló háború említendő, amely a rendszerzavarástól a rendszer-összeomlasztásig történő láthatatlan beavatkozást egyaránt magában foglalhatja. Lásd például a Wikipédia Cyberwarfare címszavát és Johann-Christoph Woltag: Cyber Warfare. In Rüdiger Wolfrum (szerk.): *Max Planck Encyclopedia of Public International Law. II. kötet.* Oxford, Oxford University Press, 2013. 988–994.

¹³ Lásd például Omer Bartov: *Murder in our Midst. The Holocaust, Industrial Killing, and Representation.* Oxford, Oxford University Press, 1996.

hanem bármiféle emberszerű kultúra halála is a technológia önfejlődésének, a technika autotelikussá válásának számítatik be.¹⁴

Végezetül – és nem utolsósorban – térjünk vissza a jogi megközelítéshez: ki szabályoz majd ezekben a technológiai tudást feltételező ügyekben? Mert okkal feltételezhető, hogy ugyanúgy, mint ahogyan a posztpozitivizmust felvállaló ügynevezett társadalmi jogpozitivizmus máris ügynevezett interkulturális, sokszereplős, ráadásul multikriterialitású, azaz immár nem kizárólagosan jogközpontú diskurzust érzékel a ma holnap intézményesedő bírói eljárásban,¹⁵ ez, a technológiai novumok használatát illető döntés még keményebben és szükségesebben szaktudások konzíliuma lesz – olyasmi, ahol legfeljebb a megfogalmazási fegyelem s a koherenciateszt biztosítása jut majd elvégzendő feladatul a jogásznak. Ugyanakkor félő, hogy a jogász hivatásrend – amerikai jelenkori gyakorlatából világtrenddé szétsugárzóan¹⁶ – nem elégszik majd meg egy efféle alárendelt szereppel, hanem ilyen-olyan hívószavakkal formáló beavatkozást fog kikövetelni magának. S a maga logikája mentén haladva ez majd az ezután bekövetkező jogiasításokkal olyan *juridifikációt*, s ezzel a jogtól elnehezülés deformációjaként olyan *jurispathiát* hoz majd magával, amely az eredeti célokat, szolgálандó értékeket és eljárási utakat egyaránt a jogászkaszt és a jogász szempontra s érdekérvényesítés alá fogja rendelni. Pontosan úgy, ahogyan ez már az egészségügyi beavatkozások és eljárások esetében immár számos negatív hatást (egyebek közt felelősségelporladást s költségrobbanást, valamint merő terelőutak fő csapássá válását s ezzel az egykori, Isten előtti felelősségteliséget valló hivatásrendi ethosznak pusztá kockázatelemző kalkulációval történő felváltását) kifejtve világosította meg is történt.¹⁷

3. A jogi jelenség lehetséges új dimenziói

Másfelől a technológiai megújulás innovációinak némelyike magának a jogi jelenségnek biztosít új dimenziót, így hallatlanul megtöbbszöröződő jelenlétet, a megjelenítésben rendezettség és központosítottság lehetőségét, ezzel pedig – kimerítő mivoltában vagy mélységében eddig ismeretlen módon kibővülő – szabályozási technikákat.

¹⁴ Oswald Spengler: *Gép és ember. Egy új életfilozófia gondolatai*. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1932. Lásd még Joó Tibor recenzióját az eredeti német kiadásról: Az ember és a technika. Spengler új könyve. *Nyugat*, (1931), 21. 485–487.

¹⁵ Vö. Varga Csaba (2002e): i. m. Az angol–amerikai és a kontinentális–francia jogi hagyományok találkozásának peremvidékén: kanadai fejlemények és tapasztalatok. *Jogtudományi Közöny*, 57. (2002), 7–8. 309–322.

¹⁶ Vö. Varga (2002g): i. m.; valamint uó: A joguralom és színeváltozásai: idealizáció és ideokratikus nyomásgyakorlás. Lásd jelen kötetben.

¹⁷ Vö. Varga Csaba: Jog, erkölcs, gazdaság. Autonómiák – független pályákon, avagy kölcsönösen egymás rendjéből épülve? In Raffai Katalin (szerk.): *Placet experiri. Ünnepi tanulmányok Bánrévy Gábor 75. születésnapjára*. Budapest, [Print Trade], 2004e. 338–348.

Elég csak a jogobjektíválás és a jogismeret disztribúciója technológiájának néhány mérföldkövére¹⁸ visszaemlékezünk. Merthogy ilyen volt mindössze néhány, fantasztikus aprólékosságú munkával kivésett diorit kőoszlop Hammurápi rendelkezéseivel egy hatalmas birodalomban; avagy Cicero emlékezése arra, ahogyan a *Leges duodecim tabularum* (vagyis a Tizenkét táblás törvény) szövegét gyermekkorában mindannyian tanversbe foglaltan memorizálták; továbbá a *Magna Carta* évenkénti másolati kifüggesztése Anglia minden templomkapuján s szószékről újrachirdetése minden év húsvétján; valamint a *cahiers de doléance*, a francia felvilágosodás nyomán egyre inkább megtelő panaszfüzetek rohamos terjedése s ezzel az ország lassú, de következetes forradalmasítása füzetes nyomtatványainak immár piaci ponyvákön, tömegtermékként és tömegáron történő árusításával; de ilyen volt a szovjet össz-szövetségi törvényhozási intézet hatalmas palotányi cédulás katalógusrendszere Moszkvában egy erőteljesen tagolt birodalom minden egyes jogforrásáról s azok bármely csekély napi változásáról, ugyanakkor jogi aktusban döntésként érvényesítve annak megállapítását, hogy mikor, hol és miféle rendelkezés volt adott területen éppen az adott pillanatban érvényben; amiként végül ilyen volt az Ausztriában már évek óta megvalósult s ezáltal mindennemű papírformát nélkülöző *eGovernment*¹⁹ is. És máris eltűnődhetünk azon, vajon hová fejlődik majd jogunk. Valóban közelesen elérhető teljességűvé lesz a belső koherenciája? És pillanatról pillanatra uralhatóan, világsszerte egyértelmű bármiféle változtatása? Netalán olyan erővel, hogy egyszersmind alkalmassá tétessék arra, hogy egyértelmű kizárólagossággal uralhassa a társadalmat? Netalán egyszersmind egybekapcsolva azzal is, hogy hagyományt, erkölcsöt, a mindenkori józan értelem parancsát vagy sugallatát kizárja megfontolásai köréből? Akár úgy is, hogy valamiféle bázisnyelvre mint közvetítőre alapozottan a belátható közeljövőben már egyenesen egy világjog igényével lépjen majd fel?

Nehéz megmondani, hogy a Dijoni Akadémia híres kérdésfeltevésére válaszoló Jean-Jacques Rousseau óta,²⁰ emberlétünk nyilvánvaló morális retardáltságának közegében az okozati láncolatból vajon melyik tényező lehetett erősebb: a fegyverkezés és háborúskodás kíméletlensége, avagy az emberszerűségünkben mégis növekvő érzékenység – abban, hogy voltaképpen megteremtse az úgynevezett nemzetközi

¹⁸ Többségükre lásd Varga Csaba: Utószó a második kiadáshoz. Kodifikáció az ezredforduló perspektívájában. In Varga (2002c): i. m. 379–403.; illetőleg „Csak múlásunk törvény...” Varga Csaba jogfilozófiával beszélget Mezei Károly. Budapest, Kairosz Kiadó, 2012a.

¹⁹ A Digital Austria úttöréseként lásd: www.digitales.oesterreich.gv.at/site/6506/default.aspx; európai – s közte magyar – körképet ad: http://en.wikipedia.org/wiki/EGovernment_in_Europe#Hungary.

²⁰ Arra a kérdésre, hogy vajon a tudományok és a művészetek újraépítése hozzájárult-e az erkölcsök pallérozásához, csakis tagadólag tudott válaszolni. Lásd Jean-Jacques Rousseau: *Értekezés és filozófiai levelek*. Ford. Kis János. Budapest, Magyar Helikon, 1978.; eredetileg Jean-Jacques Rousseau: *Discours sur les sciences et les arts. Question proposée par l'Académie: «Si le rétablissement des sciences et des arts a contribué à épurer les mœurs»*. (h. n.), (k. n.) 1750., újranyomva in *Les Échos du Maquis*, avril 2011 in <<https://philosophie.cegeptr.qc.ca/wp-content/documents/Discours-sur-les-sciences-et-les-Arts-1750.pdf>>, 26, miszerint „le progrès des sciences et des arts n'a rien ajouté à notre véritable félicité; [...] il a corrompu nos mœurs, et [...] la corruption des mœurs a porté atteinte à la pureté du goût”.

humanitárius jogot a büntetőjog speciális területként. Mindenesetre látnunk kell: ahelyett, hogy egy elvont tényállásszerűsítetttségében pozitív vagy negatív mintává tett magatartással mérnének össze valóságos tetteket, itt már katonai műveleteknek a taktikai tervezése és parancsnoki/beosztotti végrehajtása válik/válhat jogi megítélést indoklóvá. Ennek során pedig mindenekelőtt pontosan azokat a még majd csak maga az eljárás során és eredményeként feltárandó/rekonstruálandó szándékokat fogják bőrfotelok békés nyugalomban esetleg éveken át töprengő katonajogászok patikamérleggel mérlekedni, amelyek egyáltalán egy előjárói/alantasi felelősségkörben tudatosodtak és/vagy tudatosodhattak, olykor csatazaj változó pillanatai alatt.

A jogobjektívalási és a jogismeret-disztribúciós technikák mint merő lehetőségek azonban korántsem kizárólagos meghatározók. Annál is kevésbé, mert a jog valós – társadalmi és személyes – dimenzióit elsődlegesen az határozza meg, hogy maga a jog egyáltalán miféle szerep betöltésére szánatik. Például, csupán szélsőséges lehetőséget említve: végső szónak a legfőbb szervezett hatalom által kényszerintézkedés lehetőségével támogatott kimondására, melynek az a legfőbb hivatása, hogy egy egyébként zajló folyamat össztársadalmilag beálló eredményét csak mintegy szimbolikusan megerősítse; mint ahogyan ezt – optimális és kizárólagosan hatékony jogi szerepfelfogás gyanánt – a jogszociológia mindmáig tanítja? Avagy *Mädchen für alles* gyanánt, egy *demiurgosz* szerepkörében láttatva, azt próbálják meg belőle kicsiholni – és megjegyzendő, hogy mai hazai hagyománytalanító politikai voluntarizmusunkban, bármely erő is kormányoz, sajnos és hosszú távú ártalmunkra nincs szó erről az előbbi lehetőségről, pedig a jogi teoretizálás utoljára a szocializmusban a jogi reformpótlékok kierőszakolásakor még sikerrel utasította és szorította vissza ezen nemcsak hatékonyságot nélkülöző, de egyenesen önsorsrontó szubsztitútum használatát²¹ –, hogy maga váljék (leginkább egymagában) a változás tényezőjévé, hajtómotorjává, tetszőlegesen alakítható kivitelezőjévé, avagy tényleges cselekvés hiányát leplező pótszerré?

Ez utóbbi dimenzióval, vagyis a jog szerepjátszásával párhuzamosan szokott alakulni annak kérdése, vajon miféle normatív közegben foglal egyáltalán helyet a jog. Annak a jog életét évezredek óta egészen a legutóbbi évtizedekig változatlanul átható organicitásában, melynek keretszabásában a közösség alapjául szolgáló a) ethosz, b) fokozatosan intézményesedő formákba is öltöztetett transzcendencia-élmény, c) moralitás, amelyet legújabb korunktól kiegészít még d) hivatáserkölc, utolsó fokon és szimbolikus erővel történő megerősítője-e csupán a jog? Avagy a szociális normativitás egyetlen megmaradt küzdője és terepszolgáltatója immár, mert a többit kikezdték, részérdek mentén szétszabdalták már az egyre inkább önmagát is felfaló liberalizáció nevében eljáró elitcsoportok?²² Vagy esetleg a jog-

²¹ Vö. Varga Csaba: Makroszociológiai jogelméletek: a jogász világtól a jog társadalomelmélete felé. *Szociológia*, (1983b), 1–2. 53–78.; uő: A jog és korlátai: Antony Allott a hatékony jogi cselekvés hatáiról. *Állam- és Jogtudomány*, 28. (1985a), 4. 796–810.

²² Vö. Varga (2000f): i. m.

állam és jogbiztonság nevében eljáró, a jog történelmi-társadalmi összetettségéből egyetlen elemet, az egyébként lehetséges és szükséges formalizmust fetisizáló, jellegzetesen a ló túlsó oldalára lendülő balkanizált, nálunk Alkotmánybíróságunktól a jogállamiság jelszava jegyében hamisan intézményesített jogfetisizálásokról van itt szó?²³ Hiszen formát öltésében a jog itt már taxatívva és egyértelműen kimerítővé (*exhaustive*) kell legyen, mert – szajkózza egyedül üdvözítőként a jogállamiság jelszavának imamalma, noha éppen a köz valódi szolgálata iránt érdektelenül – az egyén érdekkörében kizárólag az ítéltető meg korlátként, amit formális jog állapít meg. Pedig jogérvényesítésnek nemcsak érvényesen, de egyszersmind olyan egyértelműséggel is kellene történnie, hogy alóla a vitatott helyzetnek a szabályozás szempontjából joghézagot képező esetleges mivolta immár semmiféle ügyvédekkel kivételessé (például az „erkölcstelen, de jogszerű” kizárólag e balkáni térségben gyakorlattá tett kifogásával) – de ezzel mégis elfogadandóvá – ne legyen tehető.

4. A jog előre látható alakmódosulásai

Harmadfelől, mivel az előbbiekben csupán jelzett változási lehetőségek akár magának az ember társas szerveződésének az alapjait, voltaképpen *modusait* s ezzel az egyirányú vagy kölcsönös befolyásolások ma még ismeretlen technológiáinak/kultúráinak lehetséges kialakítását s elterjedését érintik, akár az eddig egyetemesként felfogott morális princípiumaink mögött álló előfeltevéseinknek és az eddig a normalitás kifejeződéseként felfogott magatartási mintáinknak a lényeges megváltozását eredményezik, gyökeres módosulásokat hozhatnak a jogban.

Mai, főként amerikai kutatások máris utalnak arra, hogy egyfelől a jövő a civil társadalom (*civil society*) egyértelműen növekvő szerepvállalásáé,²⁴ másfelől – átlátható közügyek körében mérve ilyen eredményeket – a véletlenszerű civil vélemény-reprezentáció (kellő szám esetén) körültekintőbbnek, megalapozottabbnak és felelősebbnek szokott bizonyulni, mint az úgynevezett szakértői vélemény. Márpedig

²³ Vö. Varga (1998c): i. m.; uő: *Jogállami? Átmenetünk?* Pomáz, Kráter Kiadó, 2007c; uő: *Válaszúton – húsz év múltán. Viták jogunk alapjairól és céljairól.* Pomáz, Kráter Kiadó, 2011e. E körben persze nemcsak visszatérő, de egyenesen előfeltételező alapkérdés, hogy mit is jelent voltaképpen az, amit szokásosan a „jogállamiság”, „joguralom” követelményének mondunk. Mert mint bármi a társadalomban, ez is csak *hic et nunc*, konkrét, lokális, adott kihívásokra adott válaszok megtapasztalásában folyvást tovább fejlődő – alakuló – lehet. E válasz megadásához nyújtott számomra legtöbbet John Finnis akkori oxfordi természetjogász üzenete átalakuló térségünk számára, amikor még alighogy összedőlt a kommunizmus, miszerint a joguralom nem arra való, hogy kollektív öngyilkossági paktumként szolgáljon. E gondolat kapott aktuálpolitikai felhangot most az izraeli legfelsőbb bíróság elnökének, Asher Grunisnak ama kijelentésében, hogy „az emberi jogok nem írnak elő nemzeti öngyilkosságot”. N. N.: Israel upholds citizenship bar for Palestinian spouses. *BBC News*, 2012. január 12. Bővebben Michael Mitchell: National Suicide. Israel's Three Rights Make a Wrong. *Harvard International Review*, 34. 2012. 1. 10–11.

²⁴ Vö. például Helmut Anheier – Marlies Glasius – Mary Kaldor: *Globális civil társadalom.* I–II. Budapest, Typotex Kiadó, 2004.

a jelenlegi információtechnikával élve, annak szervezési potenciálját felhasználva alkalmi és tartós polgárközösségek egyaránt globális kiterjedést érhetnek el máris, miközben akár pillanatról pillanatra változó akcióra szintén buzdíthatók; s noha az általuk realizálható eredmény előreláthatósága jellegzetesen szórt, a statisztikai probabilitások szintjén mozogva, tömegében mégis a hatásuk bizonyosnak vehető.

Ma még ismeretlen befolyásolási technikák aligha láthatók előre. A lehetőségekről szólva mégis meggyőzőnek tetszhet annak újdonságára emlékeznünk, ahogyan színre lépett nem is olyan régen a *mass media*, és arra, hogy a tömegmanipuláció az alig magunk mögött hagyott utolsó évszázadnak mind diktatúráiban, mind pedig demokráciáiban – nem azonos módon, de úgyszólván azonosan totalizáló hatással és a menekülés csatornáinak meglehetősen teljes gyakorlati elzárásával – milyen totális és rendszerszerű hatást tudott elérni. Ugyancsak nem itt és most kellene kitalálnunk a normalitásról alkotott előfeltevéseink várható továbbalakulásának egyes szegmenseit. De elégséges talán arra gondolnunk, hogy személyiségképünket miként alakította a szervátültetés és a biotechnika eszköztára, avagy hogy a tömegveszély előidézésének merő technikai képessége milyen leegyszerűsítéseket s további bonyolításokat eredményezett a klasszikus személyes szabadságjogoknak az antiterrorista intézkedések szükségességétől előidézett, természetüket, határaikat s mélységüket egyként érintő újragondolásában.²⁵

Ami mindezek technikai mögöttesét illeti, a jog – mint intézményi igénye és fogalmi szükségessége szerint különálló jelenség – mindig saját rendszertani vázának a lehetőségek szerinti őrzésével, tehát túlnyomórészt analagonok útján történő értelmezések/kiterjesztések által fejlődik (mint ahogy ezt az áramlopás büntethetőségének biztosítása érdekében egykor az áram ingó dologként való besorolása és megítélése példázta). A tudományos-technikai forradalom ma természettudományban, orvoslásban egyaránt elemi összetevőkkel operál; képessé teszi magát szerves reprodukzív folyamatokba történő alakító beavatkozásra; az információt szabad halmazként szét tudja szórni az elektronikus tér világmindenségében; pusztán projekcionáltan virtuális valóságokat hozhat és hoz létre (egyébként nyomasztó változatosságban s tömegességben) pénzügyben, gazdasági szervezésben, jog általi uralomban egyaránt; s míg egy évszázada már az ember a tömeges pusztítás brutális dimenzióit tette lehetővé erőgépi forradalmával, ma elvileg a bolygónkon zajló élet ellehetetlenítésére is képes. Emberi akarat és képesség – persze – szintén szükséges ehhez; de tudatában kell lennünk annak, hogy struktúráival, absztrakt fogalmiságban

²⁵ Személyes élményként emlékezhettem vissza annak tanulságára, hogy „E kérdést élményszerűen megéltem Kanadában, a New York-i ikertornyok elpusztításának idején. Bjarne Melkevik barátommal a tévét néztem, percről percre figyelve az eseményeket, és rádöbrentem: senki sem kérdez jogászt. Politikusaik és egyenruhásaik egyöntetűek voltak: *A nemzet védelme az elsődleges. Van tennivalónk? Tegyük meg! Lehet belőle probléma? Reméljük, hogy nem. De ha mégis, akkor majd hívjuk a jogászt. Mert először tüzet kell oltani, utána lesz majd idő járulékos gondok megoldására.* És ez nem jogi nihilizmus, hanem mesterséges civilizációtól még meg nem rontott egészséges emberi ösztön. A mi hozzáállásunk viszont neofita túlbuzgók önsorsrontása.” Varga (2012a): i. m. 128–129.

megvont kereteinek változó konkrét kitöltésével a jog biztosít minderre lehetőséget. Akkor pedig, amikor bármely ilyen vagy más folyamat, avagy következmény problémássá lesz, erre válaszolva a jog tudja felépíteni a befolyásolás, korlátozás vagy tiltás csatornáit.²⁶

5. Paradigmaváltás jogfelfogásunkban

Am ha az előbb jelzett hármas irányú vizsgálódás lehetőségeit a fentiekkel egységben végiggondoljuk, egy negyedfelőli elemzés igénye szintén feltárulkozik. Hiszen ha előbbi megfontolásaink elméleti tükrözésén/feldolgozásán végigtekintünk, úgy ma, egy immár láthatóvá váló felfogásbeli paradigmaváltás tükrében érzékelnünk kell, hogy mindeddig, a folyamatok láncolatába egyedi (és következményeiben egyedileg követhető) hatásként beépülten, szabályozásával a jog már fizikai világunk kopernikuszi-newtoni megfogalmazása előtt évezredekkel is egy kvázikauzális világkép kimunkálásán bábáskodott. Egyedi szereplők, egyedi energiaátadások, egyedi hatások – csupán a megfigyelő készségétől függően, vajon e megfigyelő hézagtanul végig tudja-e követni megfigyelése tárgyának szintén egyedi, megtett útját? Ezzel szemben ma már fizikai világképünkben is másképp szemlélődünk. A termodinamika, az elemi részecskék kora óta statisztikai tömegességében látjuk a világot, ahol erőbehatások ilyen vagy olyan metszetében probabilitások kombinációja ad gyakorlatilag biztos eredményt, ráadásul többnyire olyan folyamatok eredőjeként, amelyek önnön működésük koordinátáit s törvényszerűségeit is a folyamat zajlása során maguk hozzák egyedileg létre. És elmondhatjuk, hogy a jogszemlélet jelenkori teoretikus forradalma, vagyis közvetlen befolyásolás helyett a szörtség közegeben statisztikai probabilitásokkal s pozitív és/vagy negatív ösztönzésekkel ezen belül élő – vagyis közvetetten, célját a hatásmechanizmusokba történő beépüléssel elérő – mai gondolkodásmódja pedig korszakváltó szimultaneitásban hol megelőzte, hol követte a természettudományos világkép ezen – rendszerszemléletében az *autopoiesis* gondolatát kitermelő – mikrofizikai forradalmát.²⁷

Ráadásul mindez egyszersmind azt is jelenti, hogy a káoszról kiformalódó rend (*order out of chaos*) eszméje a 19. században még teologikusan és szcientifikusan egyaránt elgondolhatatlan volt, ellenben a 20. századi természettudományos világkép már ennek lassú érlelődéssel formálódó változataira épült. Az Európai Unió 21. századi jogvalósága pedig pontosan a jogi válaszok mint merőben ajzószerék²⁸ töme-

²⁶ Varga Csaba: A bírói döntéshozatal „fekete doboza” és a joguralom – az európai egységesülés s a globalizáció távlatában. *Magyar Filozófiai Szemle*, 53. (2009a), 1–2. 96–117.

²⁷ Vö. Varga (2004): i. m.

²⁸ Autopoiezist kutató szerző idézi e szóképzetet – *irritant* – annak bizonyítására, hogy a jogban egy bárhonnan átvett fogalmiság rendszeren belül, de rendszerzavaróként kezd el működni, míg csak a rendszer önmozgása – feltéve, hogy ki nem löki – ilyen vagy olyan funkcióban saját mozgásfolyamatába bele nem kényszeríti, végső soron ezzel vagy azzá integrálva azt. Lásd Gunther Teubner:

gességére építve ennek az emberiség történetében mindeddig jószerével hallatlan sikerét tudta létrehozni.²⁹

Ezen állítás szerint a klasszikus jogpozitivizmus az egyedi alanyra és/vagy eseményre való koncentrálással és az egyediben rejlő vagy annak tulajdonított teleologikummal a klasszikus fizikai világgépnek felelt meg, míg az antropológia, szociológia, jogtudomány elméleti víziójának (háttérének és fordulatának) a 19–20. század fordulója óta szintén bekövetkező paradigmaticus változásából létrejövő, a káoszról előálló rend képének megfelelő társadalmi *ordovízió* immár a mikrofizikai összetettségéből az univerzumra történő általánosítással is következtetett, mai és korszerűnek tartott világgépünkkel áll párhuzamban. Ha visszagondolunk akár saját ifjabb korunk tudomány módszertani üzeneteire, amelyek az újkantianizmus jegyében a végsőkként elfogadandó alkotóelemek és megközelítésbeli módszerek tekintetében egyaránt egyetlen választást, a módszertani tisztaság követelményét írták elő, úgy egyenesen botrányosnak – avagy egy másik paradigmaticumba immár megtörtént átmenet jegyének – tekinthetjük, hogy mai jogvilágunk az Európai Unió kebelében immár két teljességgel elütő, előfeltevéseiben s módszertani princípiumaiban úgyszintén szembenállónak tetsző jogi berendezkedésre épül. Egyfelől a nemzeti (belső) jogok a klasszikus pozitívizmuson (és ilyen-olyan finom, lassú meghaladási kísérletein) alapulnak, másfelől maga az Európa-jog a kétpólusúvá telepített sokszereplős és véget legfeljebb csupán analitikus módon kimutathatóan érő kihívás és válasz (*challenge/response*) típusú játékon vagy dialóguson – avagy, pontosabban, hatásmechanizmusok nagyszervezetbeli önkéntes indításán –, majd egy interakciót folyvást megvalósító dinamikus ösztömködéseken, amely eredményt mindenkor csak statisztikai probabilitás szerint, pillanatnyilag megvonható végeredményként mutat fel.³⁰ És miközben ellentmondásosságát ez maga rejti el, mégis működik, sőt világtörténetünk szervezéselméletileg egyik legnagyobb sikerét eddig pontosan ez hozta létre.

Nem véletlen, hogy az immár 16. nemzetközi szimpóziumát rendező bécsi egyetemi joginformatikai központ számos igazán fontos és érdemi rész kérdés mellett éppen a *Science Fiction & Utopia* témájának szentelte egyik szekcióját 2013-ban. Aldous Huxley *Brave New World*-fikciója (1931) óta³¹ a világ maga is változott; ám azóta az is kiderült, hogy sem a *Darkness at Noon* Arthur Koestlerének szörnyű

Legal Irritants: Good Faith in British Law or How Unifying Law Ends up in New Divergences. *The Modern Law Review*, 61. (1998), 1. 11–32., különösen 12.; összefüggései tárgyalásához vö. Varga Csaba: Jogi mintaadás egy globalizálódó korban. *Társadalomkutatás*, 24. (2006b), 1. 33–60.

²⁹ Varga Csaba: *Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesülés perspektívájában. Magyar körkép – európai uniós összefüggésben*. Budapest, Szent István Társulat, 2009d.

³⁰ Hiszen egy központi ágencia információt bocsát ki, domesztikus agenciák erre reagálnak, ennek reakciójaként/megvitatásaként/retorziójaként megítélésére bármely ágencia helyi vagy központi rekonsziderációt kezdeményezhet, amelynek eredménye ismét csak egy központi ágencia információ kibocsátása lesz, amivel a folyamat akár végtelenül pereghet tovább és újra csak tovább, amelyben a voltaképpeni teljesítmény immár nem is feltétlenül a végül esetleg meghozott döntés és annak jogereje, hanem egyre inkább az akár végtelenített folyamat diszciplináló hatása lesz.

³¹ Aldous Huxley: *Szép új világ*. [Budapest], Pantheon, 1934.

múltviziója,³² sem George Orwell eszközpuhasága ellenére még totalitáriusabb, *Animal Farma*ba öltöztetett jövőviziója éppen nem volt elmúlt, jelen s jövőnkben máris kitapinthatóan várható még szörnyűbb tényektől elrugaszkodott.³³

6. A ma körképe

Változatlanul a jog technikalitásának sokirányúságát érzékeltetve úgyszólván megdöbbenő – pedig ez csupán tudatformáink, érvelési módjaink, gondolkodásunk ontológiai megközelítése primátusának és autopoietikus funkcionálásának egyik jellegzetes (ám önmagában semleges) jegye –, hogy a jog levezetési (*Ableitung*) igénye és lehetősége az igazolási láncolat mindenkori végpontjain voltaképpen teljes fordulatokat, hátraarcokat (*volte-face*, az olasz *voltafaccia* és a portugál *volte face* kifejezéséből) is eltűr, sőt rezzenéstelenül kiszolgál. Hiszen sokszoros analogikus kiterjesztéssel az Európai Unióban zajló ellentétes irányú küzdelmek s maga a merőben gazdaságiból politikai ténylegességgé váló globalizmus egyaránt levezethető – sőt, sokak számára igazolható is – akár a római jogból nyert formulák alapján. Amiként Aquinói Szent Tamás teológiájának társadalombölcseleti vonatkozásrendszere a tulajdon végső közösségiségével³⁴ csakúgy, mint a kapitalizmusra adott marxi szocialista vagy az imperializmus kontinentális megélésére kikínlódott nemzetiszocialista válasz a maga strukturálisan hasonlítható gondolkodásával szintén értelmezhető a romanista klasszikus hagyaték újraértelmezési kísérleteként egyaránt.

Jogunk mai s a közeljövőben várható megújulásai feltehetően hasonlóképpen szociális létezésünk előfeltételeinek a mindenkori felfogása függvényeként haladnak majd. Prognosztizálható, hogy ebben az egyéni választási szabadság lehető legtovábbi megőrzésének a kívánalma fog találkozni (s feszültségeken/ütközéseken keresztül valamiféle majdani kompromisszumra érlelődni) a közösségi lét kereteinek a fenn-tartása – a minden társadalmi rendben a végső alapként szolgáló *integratio* – prioritásával. Ám kérdéses, hogy jogunk mai alapelvei idővel nem fognak-e ugyanúgy súlyban, érdemben és feltétlenségben átalakulni, mint történetesen az eltérő korok ma szívesen elfelejtett erénytanaiban követett prioritások, ahol ma gyakran (ha nem is igazolt, de csendes rezignáltságú) csodálkozással vegyes tisztelettel emlékezünk csupán elmúlt idők eszményeire, fáradozásaira s az előbbieken kikínlódott eredményeikre.

„Természetjog”, „alkotmányosság”, „emberi jogok”, „joguralom” – a jog eszköztárának részeként ezek is instrumentálisan vetítettnek ki önmagukban megállónak

³² Arthur Koestler: *Sötétség délben*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1988.

³³ George Orwell: *Állatfarm. Tündérmese*. Ford. Szíjgyártó László. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1989.

³⁴ Alexander Horváth: *Eigentumsrecht nach dem hl. Thomas von Aquin*. Graz, Ulrich Moser, 1929; háttérként lásd még Horváth Sándor: *A természetjogról*. Szerk. Varga Csaba. Budapest, Szent István Társulat, 2012.

tetsző szuverén követelményekként, különösen felerősítve a jogi specifikumoktól immár elszabaduló politikai közbeszédben; valójában azonban ezek sem jelentenek/ jelenthetnek kivételt az ontologikus főszabály alól. Hiszen eleve ezek sem lehetnek mások, mint kétirányú eszközök az oldás és a kötés szakadatlanul új feltételek közt folyvást megújuló egyidejű folyamatában. Azaz: nem többek – hiszen nem is lehetnek többek –, mint merő közvetítések, amelyek értéke szubsztanciális értékhorozásuktól, vagyis az általuk közvetített konkrét – végső, mert megalapozó – értéktől függ.³⁵

Összegezve tehát: jogtörténetünk közel tízezer évének az ismeretében sem vagyunk abban a helyzetben, hogy mánk és közeljövőnk tekintetében akár bármiféle technikailag robbanásszerű fejlemény bekövetkeztét, akár mélyreható átalakulások felgyorsulását prognosztizálhassuk; váratlan újragondolási kényszerrel azonban minden pillanatban számolnunk kell.³⁶ Jelenkori világunk politikai/pénzügyi/gazdasági szervezése körüli válságérzetek mintájára csakis a koordináták lényeges változását rögzíthetjük: míg előidőkben (akár még csak néhány évtizeddel ezelőtt) jövőképünk a jelen, tehát a jelenben a jelenig kialakult eszmék, formák, kísérletek, útcapások extrapolációjából, időbeli kivetítéséből, tehát akkumulatív hangsúly-áthelyeződésekből adódott, ma még az irányok is bizonytalanok, és semmiféle axiomatikus megnyugtató biztonság nem adott, még a kiinduláshoz sem. Vagyis kizárólag még elvégzendő cselekvésekből fog kialakulni a jövőnk. Ebből pedig fokozott felelősségünk adódik, valamint a tudományra háruló teher, hogy alternatívákon tündödjünk. És akkor, *hic et nunc* adott helyzetben értékelhetjük immár csupán, hogy mindabból, amit emberiségként évezredek során megtanultunk – kivívtunk és elsajátítottunk –, mit és miként hasznosíthatunk.

³⁵ Varga Csaba: Buts et moyens en droit. In Aldo Loiodice – Massimo Vari (szerk.): *Giovanni Paolo II – Le vie della giustizia. Itinerari per il terzo millennio. Omaggio dei giuristi a Sua Santità nel XXV anno di pontificato*. Roma, Bardi Editore – Libreria Editrice Vaticana, 2003c. 71–75.; bővített változatban uő: Célok és eszközök a jogban. In Varga (2004a): i. m. 467–479.

³⁶ Orbán Viktor problematizálása, amely a Hermina Szalon meghívásos zártságú körében, a fennálló s a várható helyzetek miniszterelnöki értékelésén hangzott el 2012. november 30-án.

[Vákát oldal]

Polgári engedetlenség: Minta mérték nélkül?¹

1. A kérdés felvethetősége

Számottevő intellektuális bátorság kell valami újnak, soha nem voltak és soha nem ismertnek az állításához. Ugyanakkor nagyfokú intellektuális tisztesség kell valami másutt vagy máskor már megvoltnak, létrehozottnak és gyakoroltnak a hazai földön történő meghonosításához. Előbbire is, utóbbira is találhatók sikeres, a vállalkozás kockázataival felelősen számoló példák. Ugyanakkor az előbbi s az utóbbi körében

¹ Felkérésre írtan a szerző távollétében felolvasott szöveg első megjelenése: Polgári engedetlenség: jogfilozófiai megfontolások s amerikai tanulságok a jog peremvidékéről. In Csapody Tamás – Lenkei Júlia (szerk.): *A polgári engedetlenség helye az alkotmányos demokráciákban. (A Bibó István Szakkollégium 1991. március 9–10-i konferenciájának előadásai és vitája.)* Budapest, T-Twins Kiadó, 1991. 158–163. A kortársi közeget és fogadtatást jelzik az alábbi megnyilatkozások.

„Az általános hangvétel alól Varga Csaba előadása volt kivétel, aki számomra meglepő módon azt a benyomást keltette, hogy neki végleges és megfellebbezhetetlen ítélete van mind a polgári engedetlenség, mind pedig a taxisblokádnak kérdésében, ami bizonyos értelemben, úgy gondolom, némileg disszonáns ennek a konferenciának a hangnemében.” Nagy Endre: Alkotmányon kívüli állapot és politikai erkölcs. In Csapody–Lenkei (1991): 1991. 164.

„A konferencián jelentős tudáskészlet reprezentációja zajlott le, de a tudomány mégis csak egyetlen közjátékként tűnt fel itt. Nem tudom, nem kellemetlen-e [...] a jogtudós Varga Csabának, ha ezen laikus kritika részéről dicséret éri [...]. De hát ő[...] beszélt[...] másként. [...]

Varga Csaba annyira más hangon szólalt meg, mint kollégái, hogy olvasás közben könnyű volt elképzelni, amint szavai nyomán a teremben hirtelen fagyos csend támad. Elrontotta a játékot. Nem lehetett a beavatottak mosolyával hallgatni. Szövege komoly és rideg, nincsenek kellemes distanciák. Azért keresett meghatározást, hogy alkalmazza. Bizonyította és kijelentette, hogy a fogalomnak az amerikai szakirodalomban kimunkált meghatározása szerint a blokádnak nem volt polgári engedetlenség. Aztán szóvá tette és elítélte a taxisok akciójával egyidejű szellemi »blokádot«, amit az esetet magabiztosan, ellentmondást nem tűrően polgári engedetlenséggé stilizáló értelmiségiek hoztak létre. (Az értelmiségi, akárhova áll, ha érvelése megtévesztő, árlás az is. Efféle árlások ma szinte korszakjellemző gyakorisággal fordulnak elő.)

Varga Csaba persze doktrinernek is nevezhető, hiszen ha a blokádnak a taxisok részéről közönséges társadalmi provokáció lett volna, utcai fogadtatása akkor is mássá gyúrta át. Talán egyfajta pseudo polgári engedetlenséggé. Olyasmivé, amit a konszolidált polgári világ nem ismer. Érvelhetünk így, de ez sem szól Varga Csaba ellen, hiszen ő az ismertből indult ki, amire hivatkozás történt, s onnan nézve a blokádnak nem az, aminek mondták, azonosíthatatlannak bizonyult. Ez a negatív eredmény használható kiindulópont. (Gondolom, látható, a blokádról még sokat kellene beszélnünk.)

Nagy Endre szociológus, aki Varga Csaba után következett, nem tudta nem szóvá tenni Varga rövid előadásának kellemetlen másságát a konferencia »szimpatikus hangvétele« – »egy bizonyos inkarakterisztikához« képest. Mintha azt mondta volna, hogy itt egy porcelánbolt átrendezése folyik, a heves mozdulatok nemcsak illetlenek, hanem kárt is okozhatnak.” Takács Géza: „Hadd tegyek egy utalást a taxisblokádra!” Két konferencia-kötetről. *Valóság*, 35. (1992), 9. 112.

is előfordulnak meggondolatlan vagy rögtönzésszerű, olykor a blöffölés vagy éppen a megtévesztés határát súroló vállalkozások.

1.1. *A taxisblokád önértékelése*

Nemcsak meggondolkodtató, de elszomorító s egyben végtelenül lehangoló volt számomra az a kórusszerű összhang, amely amaz október végi napokban, még a taxisblokádi eseményeinek sűrűjében – s azóta sem szűnő diadalmas megállapításként – a történemsorozat egészét polgári engedetlenséggé nemesítette, vagy éppen a *ius resistendi* jogiságába emelte. Mégpedig megkülönböztetetlenül, tehát függetlenül attól, vajon egy drasztikus hirtelenséggel, váratlansággal és mértékben bevezetett benzináremeléstől kiváltott megrökönyödésről; tömeges utcára csődülésről és tiltakozásról; szervezett blokáddá növelés útján közutak és forgalmuk országos lezárásáról; következményként óhatatlanul közérdekű üzemek működésének a bénításáról vagy súlyos megzavarásáról; mindezzel milliók mozgásszabadságának a lényegi és kíméletlen korlátozásáról; avagy – mögöttes alaphangként – éppen lázadás vagy lázítás logikáját idéző politikai megnyilatkozásokról van-e szó. Számosan a humán tudás itthon ismert és elismert kiválóságai közül szólaltak meg így, vélekedéseiket úgyszólván kivétel nélkül a nyugati civilizációban már kivívott értékek magyarországi átültetése és honi talajban történő kivirágoztatása áldozatos kísérleteként hitelesítve.

Magabiztosságuk kétséget nem engedett, vitát sem sejtetett. Úgy léptek fel, mint akik már lezárt tant közvetítenek. A kételyt csodálkozásra sem érdemesítő biztonsággal jelentették ki, hogy az ilyen és hasonló polgári engedetlenségi formákkal való együttélés megtanulása nyugati eszményű demokratizálódásunknak nem veszélye, sőt, éppen ellenkezőleg, egyenesen az előfeltétele. Nyugatot járt s magukat közvetítői szerepkörben láttató esszéisták, történészek, szociológusok és politológusok, mindannyian szakterületük evidenciájaként tanították és tanúsították nekünk, hogy az eseményeket a polgári engedetlenség első és nagysikerű honi megnyilvánulásaként kell ünnepelnünk. Fel sem villantották azokat a nyugati világban a polgári engedetlenség ellentmondásossága, veszélyei, továbbá kivételes és korlátozott, legfeljebb részleges elfogadhatósága körül mindenütt fellángolt s felelős hangon végig is vitt vitákat, amelyek – legalább is időleges egyetértéssel – mára már meghatározzák a polgári engedetlenség megnyilatkozásai esetleges alkalmi igazolhatóságának meglehetősen szigorúsággal meghatározott lényegi előfeltételeit, fogalmi kereteit, és akár korlátolt vállalásának is a következményeit.

Összefoglalva, az eseményeket követően született hazai publicisztikai megnyilvánulások egy másutt már létező, megállapodottan kialakult intézmény tárgyszerű leírásaként fogalmaztak meg olyasmiket, amik pedig végső soron aligha voltak mások, mint szerzőik pusztá vágyálmái. Olyasmiket, amiket a hatvanas évek nemzedékének lázadó anarchistáin vagy némely szélsőbalos szimpátiájú terrorista mozgalmak teoretikusain túl mértékadó szakmai körök nyugaton sem vettek soha komolyan. S talán

paradigmatikus jelentőségű (mintha hazai bolsevizmusaink bukása ellenére is a jogi nézőpont egyesek szemében változatlanul gyanús lenne), hogy e tudományos pózban tált publicisztikai írások nem is említették a jogtudományt. Pedig a jogtudomány volt az, amely az Amerikai Egyesült Államokban és Nyugat-Európában egyaránt az elmúlt évtizedek ottani helyszíneken lezajlott kataklizmái nyomán – egyébként a nyugati világban csak oly ritkán előforduló – nagy szemléleti egyetértésben válaszolta meg a polgári engedetlenség történelmi kihívásának vállalhatósága és olykori tényleges vállalása mögött megbúvó mély jogfilozófiai, állambölcseleti, morálfilozófiai és politikafilozófiai dilemmákat.

Azért érezhettem úgy, hogy az, ami akkor itthon történt, már-már az értelmiség árulása, mert azóta, hogy a jelenségben rejlő jogelméleti problematikával először találkoztam, és erről – akkoriban még a szocializmusunknak számunkra lerövidíthetetlenül hosszú életével számolva (és ezért felfokozottan érdeklődve a jog határai s peremvidékei iránt) – először írtam,² olyan állásfoglalásokkal, amelyek a honi vélekedésekre akár csak távolról is emlékeztethettek volna, az általam tanulmányozott irodalomban egyszerűen nem találkoztam.

1.2. A fogalmi tisztaság igénye

Tudományfilozófiai alapvetésekből tudjuk: minden fogalom megállapodásszerű (vagyis konvencionális) lévén, bárminemű emberi eljárásunkban nem egy fennálló és uralkodó hagyomány követését, hanem elutasítását s egy új hagyomány kiépítésére tett esetleges erőfeszítésünket kell elsősorban indokolnunk.

Tehát bármilyen megfontolásból kiindulva szabadon bírálhatjuk s akár mással helyettesíthetjük is a polgári engedetlenségnek (az Amerikai Egyesült Államokban) kialakult és uralkodóvá lett, alapvonásaiban az európai tudományosságban és jogi-politikai gyakorlatban is elfogadott felfogását. Mindazonáltal egyet – már-mint ha tudományos tisztességünket egyáltalán meg akarjuk őrizni – nem tehetünk. Jelesül azt, hogy miközben polgári engedetlenségről beszélünk, kialakult fogalma helyébe pusztán saját vágyainkat csempésszük. Azt, hogy úgy beszélünk valami, csakis saját vágyainkban megfogalmazottról, mint egy másutt már kialakult, létező intézményről.

² Varga Csaba: [Három recenzió.] *Jogi Tudósító*, 1. (1970d) 13–14. 27–32. Újraközölve Varga Csaba: *Jogi elméletek, jogi kultúrák. Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1994. 438–443.

1.3. *Nem-jogi fogalom a jogban*

Az alábbiakban néhány, elsődlegesen a kérdésben úttörőnek számító amerikai irodalomból merített tanulság összefoglalására teszek kísérletet. Ezek a polgári engedetlenségnek döntően a jog szempontjából megragadható fogalomvilágát, így elsősorban a közönséges bűnelkövetéstől történő – többnyire csupán viszonylagos értékű – elkülönítésére tett jogászai erőfeszítéseket járják körül. Elemzésem ennek megfelelően megreked a jogi-jogfilozófiai igényű fogalomleírásnál (vagy pontosabban: némely döntő jelentőségű minimumfeltétel kijelölésénél), s nem bonyolódik az ezek mögött is megbúvó voltaképpen – tehát állambölcseleti, morálfilozófiai és politikafilozófiai – dilemmák boncolgatásába.

Azt hiszem ugyanakkor, hogy amennyiben – az amerikai és a nyugat-európai példákat követve – a jog határvidékeit nem magának a jognak a megsemmisítésével kívánjuk körbejárni, úgy a polgári engedetlenség kapcsán mindenképpen az ilyen vagy hasonló és jogi-jogfilozófiai nézőpontot is érvényesítő fogalmat kell majd alapként elfogadnunk. Ez az, aminek az alapzatáról azután – adott és éppen ezen eljárásunk során megvitatandó erkölcsi és politikai világképünknek megfelelően – majd továbbléphetünk.

2. A polgári engedetlenség kriterialitása

2.1. *Sajátos státusza a jogban*

A polgári engedetlenség jogon kívül létrejött fogalom – olyasmi, aminek ugyanakkor a joggal történő szembehelyezkedés aktusa adja az értelmét. Ez is magyarázza kettősségét. Hiszen forrásvidéke, motívumainak a gyökere részben jog előtti, mindenképpen tehát jogon kívüli. Ámde a jelentését csakis úgy állapíthatjuk meg, ha előbb tisztázzuk: a jogon belül mit, miért, milyen módon és mely hatással tagad, és ezt a tagadást mi különbözteti meg az egyéb jogsértésektől.

Mindenekelőtt pedig tisztáznunk kell: bár a polgári engedetlenség jogra vonatkoztatott, de önmagában kétségtelenül jogon kívüli fogalom. Az arra irányuló törekvés, hogy a benne rejlő jogellenességet jogon belülivé tegyük,³ egészében megalapozatlan. Ugyanennek a morálfilozófiai megalapozási kísérlete pedig – amely például az imperatívuszoknak „Ezt tedd vagy mást!” formulára történő visszavezetésével arra próbál következtetni, hogy „ez a »vagy más« a jog szerkezetén belül kínál lényegi alternatívát”⁴ – nem más, mint üres szofisztika.

³ Mint ezt például Freeman megkísérli. Lásd Harrop A[rthur] Freeman et al.: *Civil Disobedience*. Santa Barbara, Center for The Study of Democratic Institutions, 1966a. 2.

⁴ Darnall Rucker: *The Moral Grounds of Civil Disobedience*. *Ethics*, 76. (1966), 1. 143.

A polgári engedetlenség eseteinek a gyakorlati megítélése ezért nem a jog nézőpontjából vet fel problémát. Amennyiben polgári engedetlenséghez kívánnánk folyamodni, úgy bármiféle nem-jogi nézőpontból szabadon megvitathatjuk, hogy ki, mikor és milyen módon járjon el; mindennek a tisztán jogi minősítése azonban „a jogász mint jogász számára semmiféle alapvető vagy akár érdekes kérdést nem rejteget”.⁵ Továbbmenve a paradoxitás határáig jutva ez is elmondható: jogi megítélésében tisztán jogi nézőpont egyáltalán nem is játszhat szerepet. Ebben az értelemben bizonyosan állítható, hogy „tévedés egy jogellenes aktus számára jogi védelmet keresni. Minthogy az ilyen aktusok minden értelemben a jogon kívül esnek, a polgári engedetlenség nem is kezelhető jogi kategóriaként vagy osztályozásként.”⁶ Tehát bárki hivatkozzék is egy jogszabály megsértésekor a polgári engedetlenségre, semmiképpen sem a jog saját kritériumrendszere oldaláról tart(hat) különös elbárára igényt.

Ez magyarázza, hogy társadalmi kérdések iránt egyébként fogékony jogászok is visszatérően tiltakoznak tisztán erkölcsi vagy politikai meggondolásoknak a formális jogi érvelésbe történő csempészése ellen, nehogy különmemű fogalmak összemosásával maga a társadalmi különmeműség károsodjék. Ezért kell például könyörtelen egyértelműséggel, tehát a magától értetődő dolgok ismétlésének a vállalásával is kijelentenünk, hogy „büntető törvényeink megsértése eseteiben eleve büntetőjogi jogsértésről, és nem polgári engedetlenségről van szó”⁷ – mint ahogyan például Whittaker ezt leszögezi. Amennyiben tehát polgári engedetlenségről jogi összefüggésben egyáltalán tudomást veszünk, tisztáznunk kell, hogy ez csakis alkalmilag és a jog valamely meghatározott részintézkedése ellen irányulhat, és el kell határolnia magát mind a jog megtagadásától (ami anarchiával egyértelmű), mind pedig legitimitásának a kétségbevonásától (ami pedig már maga a forradalom).⁸

2.2. Jogi elhatárolások

A joggal való szembeszegülés gyakorlati megítélésében a polgári engedetlenség tudomásulvétele legfeljebb a kérdéses jogi fórum számára egyébként is rendelkezésre álló diszkréciós jogkör gyakorlásában, annak irányában és mértékében juthat (de ekkor is csak kellően nyomós ok esetén) kifejeződésre. Ez azonban kizárólag jogellenessége elismerésének a talaján, szankcionálásának a körében lehetséges. És – akár szimbolikus értékű – „engedélyezéséhez” soha, semmiféle körülmények

⁵ Francis A. Allen: Civil Disobedience and the Legal Order. *University of Cincinnati Law Review*, 36. (1967), 1. 2.

⁶ Robert T. Hall: *The Morality of Civil Disobedience*. New York, Harper & Row, 1971. 18.

⁷ Charles Evans Whittaker – William Sloane Coffin, Jr.: *Law, Order and Civil Disobedience*. Washington (D.C.), American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1967. 2.

⁸ Hall (1971): i. m. 20.

között nem vezethet el.⁹ Ezért megtorlása aktualizálásának az esetleges diszkréciók elmaradása vagy feloldása sem változtat annak elvi igazságán, hogy

„Alkotmányunk és az Egyesült Államok törvényei nem biztosítanak egyetlen olyan egyénnek sem utalmat, aki polgári engedetlenséget gyakorol »polgári jogok«-ért való tüntetés vagy tiltakozás örve alatt. Az a filozófia, amelynek értelmében egy személy [...] meghatározhatja magának, hogy erkölcsileg mely jogok és bírói döntések tekinthetők jónak és rossznak, és döntésének megfelelően elfogadhatja vagy visszautasíthatja azt, hogy ezeknek engedelmeskedjék, idegen a »jogállamiság« általunk ismert kormányzási elméletétől.”¹⁰

Ilyen módon pedig fogalmi előfeltétel, hogy annak a cselekvésnek, amelyre polgári engedetlenség megvalósításaként hivatkozunk, eleve elismerjük jogellenességét, s ennek megfelelően a szankcionálásnak magunkat önként alá vessük.¹¹ Másképpen kifejezve: mivel polgári engedetlenség tanúsítása az egyén erkölcsi-politikai megfontolásának és ebből eredő bevallottan szándékos¹² cselekvésének az eredménye lehet csupán, ennek gyakorlati előfordulása korántsem érinti „az állam kötelességét, hogy letartóztassa és megbüntesse azokat, akik a magánbiztonság és a közrend védelmére hivatott törvényeket megsértik”.¹³

Érdemes e pont kapcsán hangsúlyoznunk, hogy a büntetéssel fenyegetés s ennek gyakorlati beváltása – vagyis az, hogy nem marad meg egy pusztán retorikai értékű szimbolikus aktus, a „fenyegetődzés” síkján – korántsem a jogász állítólagos csóllátásából, megtorláshoz való csökönyös ragaszkodásából fakad, hanem maga a cselekmény logikája az, ami ezt megköveteli – abból a célból, hogy a benne megtestesülő erkölcsi-politikai dilemma, a cselekvésnek polgári engedetlenségként meghivatkozott belső logikája egyáltalán hihető legyen. Egyszerűen tehát nem küszöbölhető – de nem is küszöbölendő – ki. Pontosan ez a mozzanat az, ami drámaivá fokozva a tettet növeli annak hatását, biztosítja őszinteségét és elkövetésének az önzetlen jellegét – azt, ami (legalább is általános politikai megítélésének a tükrében) bölcs, mértéktartó s bizonyos mértékben nagyvonalú kezelésre tarthat majd számot.¹⁴

Mindezen megfontolásokat mérlegelve él az amerikai jogtudomány azzal a meghatározással, amelynek értelmében a polgári engedetlenség nem más, mint „az érvényesként elismert jog nyilvános és szándékos megsértése az erkölcsiség vagy

⁹ Ronald M[yles] Dworkin: On Not Prosecuting Civil Disobedience. *The New York Review of Books*, 10. (1968), 12. 10–14.

¹⁰ Frank M[inis] Johnson bíró. Lásd *Forman v. City of Montgomery*, 245. F. Supp. 17 (M.D. Ala. 1965). 1965. augusztus 3.

¹¹ Hall (1971): i. m. 146.

¹² Uo.

¹³ Uo. 19.

¹⁴ Wilson Carey McWilliams: Civil Disobedience and Contemporary Constitutionalism. The American Case. *Comparative Politics*, 1. (1969), 2. 211–227.

igazságosság olyan zászlaja alatt, amely a jogsértésért járó büntetés elismerését is magában foglalja”.¹⁵

2.3. A kizártság szempontjai

Törvényszerűnek tetszik, hogy minél mélyebbre hatolunk az elemzésben, annál több lényegi korlátozó mozzanatra lelünk.

Ennek megfelelően (és ezúttal a személyes motivációnak csupán egyetlen eleméhez fordulva) alapvető előfeltételnek minősül az is, hogy a polgári engedetlenség eseteiben – miután „az erkölcsi nézőpontnak nem az a jellemzője, hogy a helyeset vagy érényeset teljességgel az egyéni vágy vagy érdek tükrében határozza meg”,¹⁶ márpedig kizárólag egy pusztán közönséges kriminális magatartásnak a sajátja lehet az, hogy önös előny szerzésére mások kárán törekszik – bárminemű személyes előny helyett éppen a cselekvésben rejlő önzetlenségre, valamint a mind mások érdeksérelmétől, mind bárminemű erőszakosságtól való messzemenő tartózkodásra helyeződik át a hangsúly.¹⁷

Végezetül – bár bizonyosan ezzel sem merítjük ki az elemzés lehetőségeit – említenünk kell a valóban polgári engedetlenségként jellemezhető cselekmény arányosságát mind az eszmeileg kitűzött társadalmi céljához, mind pedig az általa közvetlenül okozott jogsérelemhez képest. A bírói gyakorlat úgy nevesíti ezt, mint a szóban forgó aktus „lelkiismeretes”, „felelős” kiválasztását és végrehajtását,¹⁸ midőn a bírák mérlegelésbe kezdtek „az egymással versengő társadalmi érdekek között”,¹⁹ és ennek során ahhoz a megállapításhoz érkeztek el, amely szerint „alkotmányos alapelveinknek megfelelően az utcákon és az autópályákon történő gyülekezésre, a békés tüntetésre és a menetelésre irányuló jog mértékének arányosnak kell lennie azoknak a hátrányoknak a mértékével, amelyek kiküszöbölését maga a tiltakozás és a tüntetés alapvetően célozza”.²⁰

¹⁵ Frank M[inois] Johnson: Civil Disobedience and the Law. *Tulane Law Review*, 44. (1969), 1. 1. és következő oldalak.

¹⁶ William K[laas] Frankena: *Ethics*. New Jersey, Englewood Cliffs, 1963. 6.

¹⁷ Hall (1971): i. m. 24. és 146–147.; William Kunstler: Dissent and the Jury. In Daniel Berrigan et al.: *Delivered Into Resistance*. New Haven (Conn.), Advocate Press, 1969. 57.

¹⁸ Hall (1971): i. m. 138.; hasonlóképpen McWilliams (1969): i. m.

¹⁹ Frank M. Johnson bíró. *Williams v. Wallace*, 240 F. Supp. 100 (M.D. Ala. 1965).

²⁰ *Williams v. Wallace*, 240 F. Supp. 100 (M.D. Ala. 1965).

3. A polgári engedetlenség amerikai bírósági meghatározása

A különféle lehetséges összetevőkre figyelemmel – és némiképpen a Paul F. Power által adott felsorolás²¹ parafrázisaként – a polgári engedetlenség elsődleges fogalmi elemeit az alábbiakban sorolhatjuk fel: nem más ez, mint olyan (1) nyilvánosan, (2) szándékosan, (3) adott terv megvalósításaként (4) nem erőszakos módon elkövetett (5) jogellenes aktus, amely (6) minden rendelkezésre álló jogi eszköz kimerítését követően és a hangsúlyt (7) mások jogaira (8) önzetlenül helyezve, (9) eszmeileg tudatos erkölcsi vagy vallási meggyőződésből fakadóan s (10) a cél és az eszköz közötti összefüggést nyilvánvalóvá téve, valamint közöttük (11) arányosságot felelős lelkiismeretességgel biztosítva irányul valamilyen (12) közérdekű reform intézményesítésére úgy, hogy (13) tanúsítója önként viseli el aktusának a jogi következményeit.

4. Következtetés a magyar azonosítás hamisságára nézve

A taxisblokádi eseményeinek ismerete fényében biztosat csupán egy dologban tudhatunk. Nevezetesen abban, hogy az – a kérdéses fogalom értelmes (és nem visszaélésszerű) használatát feltételezve – *n e m* polgári engedetlenség volt.²² Ez a tagadó megállapítás ugyanakkor korántsem teszi feleslegessé – sőt, inkább a maga részéről szintén előfeltételezi –, hogy a polgári engedetlenség valóságos jegyei és értelme után a kutatásokat végre elkezdjük.²³

Jelenkori formáiban a polgári engedetlenség az alkotmányos berendezkedés működésében érzékelt részjellegű kudarcok kivételes, az egyén drámaivá növelt felelősségvállalásával történő javítását célozza.²⁴ Ezzel az alkotmányos rend alkotó továbbfejlesztését vállalja az alapját képező értékek egyidejű megerősítése mellett.²⁵ Így bűvarkodásunk végeztével aligha tehetünk itt és most egyebet, mint hogy (egy közös vizsgálódással még majd tüzetesen meghatározandó, ám a fentiektől túlzot-

²¹ Paul F. Power: On Civil Disobedience in Recent American Democratic Thought. *The American Political Science Review*, 64. (1970), 1. 35–47.

²² A történések értékelésére lásd az Enyedi Nagy Mihály nevével fémjelzett sajtóházbéli nyilvános vita anyagát: a *Reggeli Pesti Hírlap* nyilvános vitaülését a fuvarosblokádi jogi megítéléséről. Nem állampolgári engedetlenség. *Reggeli Pesti Hírlap*, 1. (1990a), 179. 8.; Közkegyelmi törvény kell. *Reggeli Pesti Hírlap*, 1. (1990b), 180. 8.

²³ Ritka és önmagában elégtelen kivételként lásd például Takács Albert: Engedetlenség és ellenállási jog az alkotmányelméletben és az alkotmányjogban. In Peschka Vilmos (szerk.): *Jogelméleti problémák az alkotmányozásban*. Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1995. 67–91.

²⁴ Christian Bay: Civil Disobedience. Prerequisite for Democracy in Mass Society. In David Spitz (szerk.): *Political Theory and Social Change*. New York, Atherton Press, 1967. 163–183.

²⁵ Uo.

tan bizonyosan el nem térő feltételek között) későbbi felbukkanása lehetőségével is számot vessünk. A fentiek üzenetét és korlátozásait is természetszerűen magában foglaló módon hitvallásunk bizonyosan most sem lehet más, mint hogy „Ha azt akarjuk, hogy a társadalom az ember erkölcsiségén és azon a képességén, hogy a helyest a helytelentől elválassza, vagyis a lelkiismeretén nyugodjék, úgy a társadalomnak el kell ismernie az embernek lelkiismerete követéséhez való jogát és kötelességét – még abban az esetben is, ha ez polgári engedetlenséghez vezetne”.²⁶

²⁶ Harrop Freeman: The Case for the Disobedient. *Hastings Law Journal*, 17. (1966b), 437.

[Vákát oldal]

III. Jogállamiság – és átmenetünk

[Vákát oldal]

Megvalósulatlanul megvalósult vagy megvalósultan megvalósulatlan jogállam?¹

„Magyarország polgári társadalmában helyre kell állítanunk a közösségi értékek becsületét. Az embert megillető jogok teljessége és sérthetetlensége ezredvégi társadalmunkban sem homályosíthatja el a polgárnak a közösség irányában fennálló erkölcsi kötelezettségei, állampolgári kötelességei és jogi kötelmei iránti tiszteletét s ezek maradéktalan teljesítését.

A jog értékének, a tudatosított játékszabályoknak a társadalmi cselekvést, a gazdasági tevékenységet és a magánéletet egyaránt át kell hatnia.

Jogokra az önkény ellen, jogos sérelmeink orvoslása és megelőzése érdekében kell hivatkoznunk, nem pedig azért, hogy másokat erőfölénnyel letiporjunk, helyzetét kihasználjuk, vagy a jogi gépezet gátlástalan mozgatásával kizárólag saját önös hatalmi vagy anyagi pozícióinkat erősítsük.

Az ország berendezkedésében olyan jogi szellemnek kell uralomra jutnia, és olyan jogi mechanizmusoknak kell érvényesülnie, amelyek lehetővé teszik és elősegítik a tisztesség, a szabálykövetés természetes jutalmazását.

El kell érünk, hogy honfitársaink becsületes többsége számára országunk az otthonosság érzetét keltve valóban honul szolgálhasson.

A polgári erény tiszteli a jogrendet, gyámolítja az elesettet, türelmes és rokonszenvvel viselkedik a személyes kibontakozás és önmegvalósítás különféle formái iránt, de múltját, jelenét és jövőjét, hagyományait és szokásait, bevált tapasztalatait és generációk megélt emlékeit nem kívánja feláldozni sem percéletű divattermékek, sem igénytelen s fedezetlen ötletek, társadalmat megosztó vagy a közösséget összekötő szálakat bomlasztó egyéni vagy csoportos kezdeményezések kedvéért.

Természetesnek érzi, hogy mások és eltérő magatartásformák iránt egyaránt nyílnak mutatók, de korántsem azért, hogy önazonossága megőrzésére irányuló természetes jogát ezáltal a legcsekélyebb mértékben is korlátozza.

Olyan reformokat támogat tehát, amelyek a társadalom alapvető szövetét nem veszélyeztetik, s különböző elvek, elvies magatartásformák köpenyébe bújva valójában nem a joghözagok közötti ügyeskedést, jogi fórumokon esetleg nehezen támadható szélhámoságot, a közösséget javaitól megfosztó erkölcstelen haszonszerzést, hanem közös felelősségű jövőnk közös építését segítik elő.

Tudva ezért, hogy bár jognak és erkölcsnek egymástól különválasztott területeken nyilvánul meg az elsődleges felelőssége, egyikük sem arra való, hogy a másikkal szemben kijátszhassák.

A jogállamiság nem cinikus, önérdekre korlátozott s a közjó nyílt arculcsapásától önmagát legfeljebb fogcsikorgatva visszatartó magánpályák sokaságán, hanem a közös érdek és együttműködés ethoszától átítatott társadalmi szolidaritás vállalásán nyugszik.

¹ A Professzorok Batthyány Köre megbízásából a 2000. januári ülés – *Milyen a jog egy felelősen politizáló kormányzat alatt?* – előkészítéséhez Dávid Ibolya igazságügy-miniszternek feltett kérdések szerkesztett változata. Első megjelenése: Varga Csaba: Jog és erkölcs harmóniája: otthon a társadalomban. *Napi Magyarország*, 4. (2000b), 60. 21.; majd a vendéglátó Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kara lapjában: *Ítélet*, 3. (2000), 3. 10–13.; illetve Varga Csaba: Megvalósulatlanul megvalósult vagy megvalósultan megvalósulatlan jogállam? A közjó becsülete. *Magyar Nemzet*, 63. (2000c), 83. 8.

Nem épülhet ezért erkölcsileg elviselhetetlen vagy igazolhatatlan alapokra, nem is szolgálhat a társadalmi többség által erkölcsileg visszatetszőnek vagy elfogadhatatlannak tűnő célokat. A szabadság nem anarchia, nem is arra való, hogy zsigeri tetszések gátlástalan kielégüléséhez szabadosságot biztosítson.

A szabadság is rendre és rendben épül, csakúgy, mint az emberi méltóság.

Azokban a finom egyensúlyokban, amelyeken a társadalmi rend nyugszik, nem homályosodhat el a közérdek biztosításának, a közbiztonság megteremtésének, a közrend fenntartásának, az intézményes keretek világos szabályozottságának és működésük előreláthatóságának jogos kívánalma. A jogoknak nem a közjó és közérdek ellenében, szétzúzásuk vagy semmibe vételük árán, hanem velük egységben, a közrend magasabb rendű szolgáltatában és érvényesítésében kell megvalósulniuk.

A rossz okozója és áldozata közötti különbség nem mosódhat el.

A jogi eljárás technikalitása, a szociális gondoskodás általános kiterjesztése nem szolgálhat ürügyül ahhoz, hogy egyéni és közösségi sorsok alakulásában kinek-kinek személyes felelősségéről immár teljességgel elfeledkezzünk.

Közös cél, társadalmat átfogó keretek, jognak és erkölcsnek egymást segítő kölcsönhatása, szerves fejlődésben megmutatkozó biztonság, előreláthatóság és kiszámíthatóság, a személyes kezdeményezés bátorításának és a közjó ethoszának a közös értékek rendjén nyugvó harmóniája – mindez gyámolítást érdemel, mert a társadalomban szunnyadó erőket csakis ez szabadíthatja fel, ez mozdíthatja ki népünket letargiájából.

A sikeresnek bizonyult nemzetek elődeiktől ezt örökölték, s mindenekelőtt az ennek folytatására vagy felépítésére irányuló készségüknek köszönhetik szerencséjüket.

A magyar történelem is ezt tanítja, s időben leginkább közel eső példaként a gazdasági világválság utáni konszolidációban, a második világháború utáni anyagi és szellemi újjáépülésben, '56 fényes napjaiban is a kivívott társadalmi harmóniát, társadalmi kibontakozásunk megfeszített munkával elért erejét nem csekély mértékben ennek köszönhetjük.”

A fenti sorokat 1997 októberében vetettem papírra, egy jogász gondolataiként, hogy hangot adjak a Professzorok Batthyány Köre tagjait foglalkoztató gondoknak, amelyek végül 1997. december 1-jén bocsáttattak egységes formában a köz elé – a társaktól megfogalmazott – *Nyilatkozat a felelős politizálásról és kormányzásról* című dokumentumként. Ebben egyebek közt az alábbiak olvashatók:

„Osztjuk a liberális parlamenti demokrácia alapelveit. Azt azonban, hogy az egyén szabadságának csak egy másik egyén szabadsága szab korlátot, csak olyan társadalomra tartjuk mérvadónak, amelyben az egyének túlnyomó többsége egy hagyományos kötelességetikát követ. A társadalmi berendezkedésben az egyéni szabadság kiteljesítése mellett egyenrangú vezérelvnek kell elfogadni azt, hogy a társadalom közösségi hagyományait ápolni kell.

Magyarország polgári társadalmában helyre kell állítani a közjó becsületét. Az egyéni jogok sérthetetlensége nem homályosíthatja el, hogy a polgárnak erkölcsi és jogi kötelezettségei vannak a közösséggel szemben. Olyan szellemnek kell érvényesülnie, amelyben a törvény megtartása természetes, és a tisztességes többségnek a jog – s nem az erő – nyújt biztonságot. A korrupció, a rendkívüli arányú »fekete« és »szürke« gazdaság, a bűnözés és a társadalom közönye veszélyezteti a jogrendet. A korrupcióra a törvény nem sújt le, a kormány tehetetlen a bűnözéssel szemben, s ki vagyunk szolgáltatva hazai és külföldi banditáknak.

A magyar polgár rendet és biztonságot akar: a polgári egyenlőség rendjét. Közérdeket szolgáló kormányt akarunk, erős, szabálytartó rendőrséget, gyorsabban működő igazságszolgáltatást, a maffiák fölszámolását. Követeljük a köztulajdon és a közpénzek kisajátítóinak törvényes elszámoltatását, az osztogatók felelősségre vonását.”

Bő két év telt el ez után. Akkoriban már küszöbön álltak a választások, s az ezt követően hivatalba lépő polgári kormányzat megbízatása egyik felét úgyszólván kitöltötte. Miként állunk most e gondokkal? Sikerült-e megoldásuk? Sikerülhet-e egyáltalán? Jogos várakozásokat fogalmaztunk-e meg egyáltalán, vagy utópizmusba sodortak bennünket a vágyaink?

Akkori s mai kérdéseinket az ország egyik vezető politikusához intézzük, aki az első rendszerváltoztató párt jelenlegi elnökeként, a kormányzatban az igazságügyért felelős tárca vezetőjeként tán leginkább hivatott arra, hogy gondolatainkkal szembesüljön, s ha helyénvaló, osztozzék is aggodalmunkban. Gondolataink laikusak, polgári létünkéből s közéleti érdeklődésünkéből fakadnak. Kérjük ezért, hogy válaszából se pártpolitika vagy kormányzati kompetencia csendüljön ki, hanem kizárólag gondolkodói felelősség. Következzék hát néhány kérdés!

*

Mi az értéke egy olyan alkotmányosságnak, demokratizmusnak, jogállamiságnak, amelyet évtizeddel megalapozása után is társadalmi rendetlenség, erőforrások pocskolása, országunk szegmentálódása, külső erőnek kiszolgáltatása, jogos várakozások kielégítetlensége, erkölcs és igazságosság évezredek értékeinek magasztos felsőbb elvre hivatkozó arculcsapása, ügyeskedő magánérdekeknek a jog résein sikerrel behatoló, bomlasztó és közösséget félemlítő gátlástalan tobzódása kísér?

Mi az értelme egy olyan alkotmányosságnak, demokratizmusnak, jogállamiságnak, amely a rendért, erő és erőforrások koncentrációjáért, közösségi kiegyenlítésért elsősorban felelős állam intézményeit tehetetlenségre kárkoztatja, míg mindennemű egyéni és csoportdeviancia előtt a globális falu új világának hírnökeként hajbókol kritikátlanul?

Hová vezet egy olyan jogi eszmény, amely önmagát fosztja meg évezredek fundamentumától, óvakodik bármiféle értékvallalástól, erkölcsi nemesedésünk hagyományos erőit arctalan tömegek reakcióinak pillanatnyi függvényévé silányítja, a jogrendet pusztán eljárási játéklehetőségekre szegényíti, s ezzel a jog új hőisévé a hatalmas állkapcsú és öklű, skrupulusoktól mentes, kíméletlen és fáradhatatlan, bármely részbe befurakodva minden korábbi egyetértést szétzilálni képes jogprókatöröket avatja?

Mikor érkezik el egy olyan alkotmányosság, demokratizmus, jogállamiság ideje, amely elvont-egyetemes önkinyilatkoztatásain túl érzéklni képes saját értelmessége kultúranropológiai, történelmi, demográfiai, szociológiai és egyéb előfeltételeit s azt az összetettséget, amelyben itt és most közvetítésre hivatott; érzékeny kapcsolódást mutat a családokból és nemzetekből fonódó emberi társulások védendő értékeivel; és kiegyensúlyozóan mérlegelni tud a mindenkor ismételen újra feltámadó értékkonfliktusokban? Elképzelhető-e olyan alkotmányosság, demokratizmus, jogállamiság, amelynek működésében nem a tisztesség válik védtelenné, de amelyet nem

is arra használnak, hogy tegnapelőtti gyilkosokat, aljas verőlegényeket, tegnapi harcosokat, bünszövetkezetbe gyűlt országrablókat privilegizáljanak áldásaiból?

Lehet-e jogrendről beszélnünk ott, ahol elvont jogosultságra hivatkozva bárki vitathatja kötelességét, megtagadva teljesítését? Perspektíva-e számunkra a bennünk lakozó individuum önérvényesítéséből előálló anarchia, amelyben senki sem tartozik már adni, csupán kapni, miközben a kötelesség nyűgétől felszabadult jogok tovább burjánzanak, hiszen jogvédő buzgalmunk előállíthat absztrakt szavakból bármit, bárminek az ellenkezőjét is? Nem jogok és kötelmek érzékeny egyensúlyából áll elő a rend? Nem ellentételezéssel bővíthetjük vagy szűkíthetjük bármelyiküket is? Nincs-e ára mindennek e földön? Nem másra terhelem-e költségként, amit jogként magamat megilletőnek vélek?

Miben él az egyed, ha kipusztul mögüle a köz? Mivé degenerálódik a jogrend, ha nincs mögötte közösség? Mi az egyénre szabható mérték, ha nincs már jogunkban „közjó”, „közérdek”, „közrend”, „közbiztonság”, „közérkölc” – semmi, ami keretül szolgálhatna? Küzdhetünk-e kollektív jogalanyiság elfogadtatásáért nemzetközileg, ha itthon a közjavak felszámolásában járunk elől?

Mivé aljasult az ember jogainak magasztos eszménye, ha százmilliónyi ártatlan mártíriumát kettős mércék aljas cinizmusával kezeli, miközben közösségbomlasztó agresszivitásoknak válik szószólójává? Jogvédelem-e az, ami konkrét helyzetek jogszerű megoldását lehetetleníti? Jogvédelem-e a jóra való hiányának, tehetetlenségnek, parazita vagy bűnöző életmódnak szentesítése – a mindenkori szomszédság kárára és költségére? Jogvédelem-e a másokra hárító beavatkozás, ha beavatkozási felelősséggel nem párosul? Kinek a jogát védjük voltaképpen, ha felvilágosult buzgalmunkban áldozatnak a bűnözővel, rendvédőnek a jogsértővel, büntetés-végrehajtónak a börtöntöltelékkel szembeni küzdelmét egy sportmérkőzés tetszőleges szerepei játszásának álszent pártatlanságával szemléljük?

Dicsőítenünk kell-e az éppen fennállót? Jogállapotaink egyben szükségképpeniek, változhatatlanok is? Miért nem látjuk világosan, hogy melyik politikai erő milyen eszményt tart szem előtt?

Politikai és kormányzati programként miért nincsenek állandóan bővülő és gondozott gyűjtemények gyakorlatias kérdésekről és ezekre rövid s hosszú távon adható válaszokról, számontartva szabályozási tévedéseket és mulasztásokat is, akár jogalkotó, akár alkotmányvédő megítélés is felelős értük, különösen, ha kormányzati hatáskörben vagy egyszerű törvényhozással rendezhetők? Miért nyugszunk bele abba, hogy módosító beavatkozási kötelességét a jogalkotó valaha elmulasztotta? Privatizáció elfajulása, bankkonszolidációval elfedett pénzügyi boloskodások, globalizációs zsákmánykörök működtetése, pénzügyi és vállalkozói szféra gyakorlati adómentessége, olajszókités, áfacsalás, társasági csalárdság iparszerű üzése, autó- és fémtolvajló bűnözésre iparok telepítése – ma sem nyilvánította ki senki még: szabályozási vakság, tehetetlenség, netán kormányzati bűnrészesség járult-e hozzá sokéves háborítatlanságukhoz?

Elvont elviségek oltárán kívánjuk-e feláldozni nemzetünk jövőjét, vagy a polgári tisztesség boldogulására áhítunk? Törvényszerű-e, hogy a gyarapodás jogszerűsége

gének bizonyítása ne háríttathassék a feltűnően gazdagodóra? Törvényszerű-e, hogy család vagyonok jogilag érinthetetlené váljanak? Törvényszerű-e, hogy gyilkosok és szadista hazaárulók büntetlenül és megnevezetlenül maradjanak pusztán azért, mert a magyarság vérében gázolva sokáig tarthatták fenn a nemzettel szemben rémuralmukat? Törvényszerű-e, hogy uszításban, besúgásban és fosztogatásban hajdan élenjárók ma demokratikus közvéleményünk tanítómestereiként tetszeleg-hessenek? Törvényszerű-e, hogy századunk oly sok súlyos jogsértelme közül kormányzatunk éppen a szocializmus áldozatainak végtelen sora tekintetében nem talált még magának tennivalót?

Tehetetlenség, múltunk terhe vagy elv játszik-e közre akkor, amikor állami felelősségű és finanszírozású ügkörök garmadája kerül szegmentált önkormányzó szektorokba, mindennemű felelősség elolvadásától kísértén? Ügyészségünk kormányzati alárendelése nem sikerült. Igazságügyünk önjáró érdekvédő kezekbe került, elvitatva bárkitől immár a kérdéses jogát is: mi és milyen honunkban ma az igazságszolgáltatás? Tudományügyünk önérdékű önalkotó testülethez került. Egészségünket és okítandó szellemünket ugyan még kormányzati felelősséggel gondolják, vélekedéseinket azonban a mindennapi médiában már felelőtlen üzleti erők kondicionálják. A polgárok hivatalos jogvédelme hipertrofizálódott, köszönőviszonyt sem tartva immár szülőhazája egykori egyszemélyes intézményével.

Mi uralkodik hát a jog uralmában, ha most és nálunk ez vagy? Ki őrzi hát az őrizőket? *Quis custodiet ipsos custodes?*

Alkotmányőreink ímént, a második ciklus megkezdésével váltottak át csupán szabálykövetésre. Márpedig amire nincs hatáskör, annak kikényszerítését jogállamban önkénynek nevezik. Felhatalmazhatták-e bármikor is magukat, hogy alkotmányi útmutatás híján ne hallgatásba burkolózzanak, hanem szabad belátásból, külhoni példából vezessenek le tilalmi táblaként jogéletünket s átalakulásunkat megszabó ítéleteket?

Diszkrécio lengi át a magyar rendvédelmet is. A szabály megsértése még nem elég ahhoz, hogy intézkedés tétessék, eljárás induljon. Pedig korrupciót táplál, ha a közeget reagálása fontosságáról külön győzködni kell. Gyakorlatában jogunk szervezetről szervezetre, megyéről megyére, kerületről kerületre, közegről közegegre változik. Intézkedés nem pusztán a szabályból, de az eljárás kényelméből, olcsóságából, divatosságából vagy rutinszerűségéből adódik. A kész helyzet elé állító hivatalosság mintha már előre számolna azzal, hogy csak kevesen engedik meg maguknak a hatósági önkénnyel szembeszálló formális eljárást.

De végtére is: fenséges jogi eszményeinket felülről ránk tukmált kényszernek kell-e tekintenünk, vagy saját nemesedésünk lehetőségeként? Segítenek-e vállalkozó céljaink elérésében, vagy inkább pusztán korlátok, netán kínos elterelések? Érettünk vannak-e valójában, vagy valakik világszelleméért, amelyet ideológiák e századi véres uralma és dicstelen elmúlása után mégis ránk akarnak kényszeríteni? Nem kellene-e nemzetünket is bevonni e magasztos munkába, áldásaiban részesítve érdekeltté tenni? Sejtik-e az önfennköltiségtől eltelve, hogy az istenáldotta nép nem elvekből farag teóriákat, de gyakorlatból ítél gyakorlatot?

[Vákát oldal]

Fenséges jelszavakkal¹

Az új alkotmány létrehozásával lezárulhat az átmenet korszaka, amely húsz évvel ezelőtt, a rendszerváltozással kezdődött. Ez ön szerint is így lesz?

Nem könnyű ezt megítélni. A nálunk is lezajlott átmenet azért nagyon izgalmas és problematikus, mert hasonlóra ritkán került sor az újkori történelemben. A második világháború végeztével súlyosan torzult, szélsőséges berendezkedések buktak meg, így a nemzetiszocializmus és a fasizmus, s ezután kellett visszaállítani a Nyugaton megszokott politikai sémákat. A kommunizmus évtizedekig fennálló rendszere azonban ennél bonyolultabb és összetettebb ferdeségeket mutatott. A politikai diktatúra minden korábbtól gyökeresen eltérő gazdasági elvekre, a magántulajdon tagadására épült. Az áttérés ahhoz hasonlítható, mint amikor a levegőben alkatrészenként kell kicserélni egy működésképtelen repülőgépet. Nincs más gépünk, amibe átülhetnénk, s közben nem is szállhatunk le. Jelenlegi vitáink pontosan arról szólnak, vajon a két évtizedes alkotmánybíróági építkezés olyan alapot hozott-e létre, amelyre a nemzet a jövőjét e mostani megmértetésben jó szívvel rábízna, vagy éppen saját alkotmányozásával kíván-e lerakni ilyen alapot, merthogy húsz év során először adódott olyan választási eredmény, amelynek birtokában politikai erő erre a kérdésre egyáltalán választ adhat. A többségi benyomás láthatóan kritikus az eddigi teljesítménnyel szemben; ezért is erőteljes, érzelmektől sem mentes a vita hangja.

Hogyan lett egy állami tulajdonon alapuló diktatúrából a piacgazdaság elveire épülő jogállam?

A jogállam nem több, mint valamiféle minimum, amelyet nyugat-európai államok a maguk használatára az elmúlt évszázadokban fejlesztettek ki. Eszmény, amelyet különböző időkben, különféle indítatásból sokféle szereplő fogalmazott meg, hogy önnön állami és jogi eljárásainak korlátot szabjon. Ilyenkor nyilván minden nemzet a saját körében felmerült problémákra válaszolt. Nem csoda, ha a mi rendszerváltó gondjainkra nem található bennük alkalmas üzenet. A Nyugathoz csatlakozás vágyában mégis ennek követelésében fejeződött ki szembenállásunk a szocializmus rendszerével, majd ennek jegyében és védelmére jött létre nálunk is az Alkotmánybírárság. Arra hatalmazták fel, hogy megsemmisítse azokat a jogszabályokat, amelyeket alkotmányellenesnek talál. Úgy szabályozták, hogy döntései közvetlenül beépüljenek a jogrendszerbe, mivel fellebbviteli fórumot nem rendeltek föléje. E lehetőséggel az Alkotmánybírárság bátran, túl bátran élt. Évek során, döntésről döntésre létrehozott valamit, amire semmiféle felhatalmazása sem volt. Aktivizmusnak nevezte

¹ Kulcsár Anna interjújának első megjelenése Fenséges magány: Varga Csaba a működésképtelen repülőről, az AB hatalombitorlásáról és a vonzó lebegésről. *Magyar Nemzet*, 73. (2010), 344. 23.

hatalombitorlását, miközben innen-onnan ellesett vagy konstruált elvekre, nálunk nem kötelező külföldi jogi megoldásokra, nemzetközi ajánlásokra mint jogalapra hivatkozva próbálta legalizálni saját alkotását. Ennek persze hamarosan híre ment. Sokan érdeklődtek egy alig létrejött ilyen teljhatalom iránt, hiszen kíváncsiak voltak arra, miként tud egy 11 fős professzori testület a maga uralma alá hajtani egy egész országot, önnön belátásából kiindulva lassan felülírni egy egész jogrendszert. Avagy, technikailag kifejezve, miképp lehetséges egy ország sorsát eleve meghatározni törvények megsemmisítése ürügyén. Ismét másként szólva, miként kivitelezhet bírói fórum egy nemzeti jogot átformáló jogimportot. Ráadásul úgy, hogy ami a hallgatólagosan átvett idegen jogban történetesen még a közösségi érdektől korlátozottan gyakorolható rendelkezési szabadság volt, a magyar jogrendre oktrojált változatában már senkitől sem korlátozható abszolút jogosultsággá változott. Így jött létre jogállamunk, mint egy minden erőszakában mesterséges súlyokkal túlterhelt, legyengített képződmény, amelynek éppen ezért a társadalomellenes devianciákkal, a közvagyon fosztogatásával szembeni hatékonysága törvényszerűen bőven alatta maradt a lehetségesnek.

Miért nevezi hatalombitorlásnak az Alkotmánybíróság gyakorlatát, hiszen felhatalmazása van az Alaptörvény értelmezésére?

A jogvilág pontosan azért nőtt túl a 19. században divatos német fogalomjogászaton, mert immár módszeresen le tudta írni, hogy jogunk formalizált, azaz döntéseiben határozott körvonalúnak állítja magát, miközben a döntéshez vezető út még óhatatlanul személyes, több lehetőséget, nyitott esélyeket tartogató. Szükségszerűnek eszerint bármi legfeljebb csak utólag nevezhető. Az értelmezés elvileg konkretizál, adott helyzetre vonatkoztat, kinyilvánít nem nyilvánvalót – olyasmit tehát, ami e nélkül is ott rejtett már, legfeljebb nem volt látható. Ám ha valami új jön létre, az már nem deklaráció, hanem konstituálás terméke, vagyis messzemenően nem értelmezés. Alkotmányellenes az, ami szembevet az alkotmánnyal: kimondott szavával, nyilvánvaló szellemével. Számos komoly horderejű döntés azonban nem az alkotmánynak mondott ellent, hanem az AB által konstruált gondolati keretnek. Vagyis sem szükségképpen nem volt, sem alternatíva nélküli. S ezek rakódtak egymásra, hogy összességükben felülírják az alkotmányt, mint ahogyan az 1968-as generációból szerveződött felsőbírói kar liberális színezetűvé írta át az Egyesült Államok eredetileg protestáns puritanizmusban fogant alkotmányát.

Alkotmányunk nem határozza meg a jogállam fogalmát.

Jól tette, mert kritériumként használható egyértelmű meghatározása másutt sincs. Nem is lehetne, mert eszményként a jóra irányuló törekvéseink betetőzéséről van szó. Olyasmiről, ami felé csak közelítünk, miközben a benne rejlő ellentmondások közt optimálisan lavírozni törekszünk. Végleges sem lehetne, hiszen elvontan aligha határozható meg, hogy egyébként jogosan védendő elvek, értékek és érdekek konkrét ütközésekor mi a megoldás. Az Alkotmánybíróság a rendszerváltozást követően többször kifejtette, mit jelent számára az alkotmánynak az a rendelkezése, hogy

a magyar köztársaság „független, demokratikus jogállam”. E dodonai megfogalmazás kibontása azonban megtermékenyítette, hiszen döntéseit tanulmányozva színes kaleidoszkóp tárul elénk. Alkotmányossági megítélés ürügyén kiváló jogászaik azt írták bele a jogrendszerbe, amit éppen érteni kívántak rajta.

A láthatatlan alkotmányról van szó?

Alkotmánybíróságunk felhatalmazás nélkül maga szabja meg az alkotmány tartalmát, valójában legfelső, a parlamenti törvényhozásnál is magasabb szintű jogalkotást végez. Noha Alkotmánybíróságunkról nagyon sok tanulmány szól, a legutóbbi időkgig nem találkoztam olyan kifogással, amely a testületnek ezt a jogalap nélküli tevékenységét tette volna szóvá. Mintha az ország jogászsága nem érzékelné, hogy ez az Alkotmánybíróság nem az alkotmány szövegét alkalmazza, mintha gyakorlata problémamentes lenne, legfeljebb a célszerűség vagy az arányok kérdésében vitatható. Pedig ezredévek óta tudjuk, hogy jogellenességből jog nem származhat. Most mégis néhány éves „ősiségét” hívják fel sokan mentséggént, ahogy a jövőbe átvivő legitimáló alapként.

Az aktivizmus főként Sólyom László elnöki működése idején jellemezte az alkotmányvédő testületet. Nem így látja?

Az Alkotmánybíróság húszéves tevékenysége korszakokra osztható. Az utóbbi esztendőkből tényleg csökkent az a fajta aktivizmus, amelyet az első időkben tapasztalhattunk. Ez azonban nem változtat annak kérdésességén, vajon helyes és továbbra is vállalandó-e, hogy egy testület voltaképpen azt tesz, amit akar. Bíróság, amely gyakorlati alkotmányozóként jár el. Senkinek nem felelős hatalom, de a szuverén fölébe telepedve éppen meghozott döntését a joguralom kiindulási pontjaként kiáltja ki. Érdekes módon már a kommunizmus megrendülésekor a nyugati sajtóban megfogalmazódott a kommunizmusban szerzett pozíciók legjobb védelmezőjeként egy tisztán teoretikus széplelkekből álló fórum lehetősége, amelyet az alkotmányosság megítélése örvén mindennek fölébe helyeznek. Vajon gyakorlati bölcsességgel telt, közbenső utak keresésében járatos államférfiak-e ők, akik latolgatják e sokféleképpen megválaszolható kérdést? Nem, inkább idegen, részvétlen, vétó emelésére feljogosított superközeg ők, akik – Bertolt Brechtrel szólván – Szecsuan földre szállt isteneihez hasonlatosan járnak el. Építkezés nem dolguk; s amikor tesznek valamit, egy a szuveréntől jogi formában már kinyilvánított nemzeti törekvést söpörnek a szemétkosárba csupán.

Miért baj az, ha elméleti emberekből áll az Alkotmánybíróság?

A tudós a rendszer tisztaságát látja és keresi. Nem foglalkozik a mindennapi élet buktatóival, nem piszkítja be kezét. Pusztán fogalmakkal bíbelődik. Alapító elnökének életidegen szavait idézve, nem sétál velünk az utcán, újságjainkba sem lapoz bele. Az alkotmánybírói tisztség pontosan e lebegésért lett olyan vonzó minden generáció számára. A mai napig jellegzetesen egyetemi íróasztalok mellől érkezik és oda távozik a teljes személyzet. Összetétele ugyanakkor kezdettől fogva

ellentmondásosan alakult. Hiszen az alkotmánybíróági tagság elsősorban jogi szellemet feltételezne. Ennek középpontjában az állammá szervezett közösség továbbélése, fennmaradása áll. A magyar alkotmánybíráskodás legmarkánsabb egyéniségei ugyanakkor a magánjogi hagyományból érkeztek. Az egykori római joghoz hasonlatosan ennek alapja nem a közösség, hanem a magában tekintett, elszigetelt egyed. Ő az, akit szerződésre, megállapodásra, tehát akarati elhatározásra képesnek fogadhat el. Az ebből az alapállásból származó individuális szemlélet sugárzik át alkotmánybíráskodásunk egész joggyakorlatán, melyben folyvást az egyén részesül abszolút védelemben a közellenségként kezelt állammal szemben. Ezért is sikerült az Alkotmánybírósnak széles körben elfogadtatnia magát, hiszen a jelszavai első látásra fenségesek, mindannyiunkat oltalmazónak tetszenek.

Természetesnek tekinthető, hogy egy negyvenéves diktatúra bukása után az emberi, az állampolgári jogokat kellett védelmezni a hatalommal szemben. Nem így látja ezt?

Nem. Ami mindennapi létünkben érthető, a rövidre zárt reakció és az ingaszerű mozgás, az nem szüremkedhet át a jogba, még kevésbé a jog jogába. Mert nem érzékenységet mutattak, hanem életidegenné, gyakorlatiatlanná, közösségellenessé váló abszolútumokban gondolkodtak. Ennek fedésében pedig a hatalommal szemben védendő jogok hamarosan a közvagyonban zabrálás szabadosságának a kényszerű tűrésébe torkolltak.

A bírák a jogállam egyik feltételeként a jogbiztonságot nevezték meg. Mennyire jellemezte ez az átmenet húszéves időszakát?

Az Alkotmánybírósnak nem egy döntésében kimondta, hogy választani kell az igazságosság és a formális jogbiztonság között. Úgy vélte: az igazságosság mindig vita tárgya, és neki ezért a formális jogbiztonságra kell építenie. De mi lesz így a jogból, ami erkölcsi támasz nélkül a semmibe hull? Alkotmánybírósnak szerint hiába volt hajdan diktatúra, hiába akadályozta meg a hajdani gyilkos rezsim, hogy kínzásaiért, emberpusztításáért bárki eljárást indíthasson, a büntethetőség közben elévült. Más országokkal ellentétben nálunk semmiféle szembenézésre nem került sor, mert a jog betűjét fetisizálva e legfőbb testület a bűnös múltat védte áldozataival szemben. Talán nem véletlen ezért, ha országunkban pontosan ez időben lett úrrá az „erkölcstelen, de jogszerű” cinikus kifogása, amelynek sikeres kivédésére és megtorlására pedig másutt régóta ismert technikákat alkalmaznak, valamint egy olyan üzleti élet, amely partnereivel, különösen az állami számonkéréssel szemben a jogkerülésben, joghézagok mesterséges konstruálásának a megkísérlésével keres magának kibúvót.

Milyen jelentőséget tulajdonít az Alkotmánybírósnak eddigi működésének, különösen annak fényében, hogy az új alkotmány koncepciója szintén fontos szerepet szán a testületnek?

Többféle választ fogalmaztak meg már erre. Vannak, akik úgy látják, hogy ha egy ilyen erős hatáskörű testület a kommunizmus bukásakor nem lépett volna hivatalba, az ország – némi túlzással – elkanászodhatott volna. Mások szerint az Alkot-

mánybíróság a jogállam előfeltétele. Én inkább a zsákutca jegyeit érzékelem benne, amennyiben nem tiszteli a hatalommegosztás klasszikus elvét és nem érzékeli a jog mögött az erkölcsi fundálás nélkülözhetetlenségét s a jogosultság előfeltételeként a kötelességek szükséges kikényszerítését. Le kell szögeznünk: nem abszolút követelmény az önálló alkotmányvédelem, noha a második világháború utáni időszak jellegzetes terméke, amely főként Európában, a diktatúrák bukása után jött létre. Fenséges magányában azóta szívesen társalog testvértestületekként más alkotmánybíróságokkal a nemzetállamok feje felett, s másoktól nyert tanulságokat másoktól nyert bátorsággal rá is oktrojál nemzetére. Amíg a rangját biztosítják, ezt könnyen teheti, hiszen bármely terméke nemzetköziesíthető. Ezért is szerveződik mindenütt erőteljesen egy olyan támogató érdeklődés, amely anélkül, hogy kritikai távolságot tartana, kizárólag döntéseiből építkezik. Nem véletlen, hogy nemzeti sorskérdéseinkről talán már beszélni is elfelejtettünk, míg alkotmányosságról országszerte úgy szólunk, mintha nemzeti és legszemélyesebb létünk legfőbb és legvégső értelméről lenne szó. Ugyanakkor tudnunk kell, hogy az életünkben bekövetkezett bármi jó és rossz is csupán viszonylagos. Semmi sem áll meg, s közben egyéb színt is ölt magára. Adott pillanatban a gondolkodó ezért nem tehet egyebet, mint hogy figyelmeztessen arra, ha eseti, önmagukban talán véletlen előfordulásokból irányt, tendenciát vél kibontakozni.

Ön hajdan Antall József miniszterelnök tanácsadója volt. Akkor problémamentesnek látta az Alkotmánybíróság beillesztését az állami szervek rendszerébe? Igaz-e, hogy a testületnek sem az igazságtétel, sem a kárpótlás, sem pedig az ügynökügyek tisztázását nem sikerült elérnie?

És még egyebeket sem, pedig a kérdés a rendszerváltás szimbolikus értékűvé lett alkotmánybírósági kudarcait érintette, ráadásul olyanokat, amelyekben másutt a miénknél nem kevésbé fejlett alkotmányossági megítélések problémát éppen nem érzékeltek. Akkori írásaim aktív politikai szerepvállalást érzékeltek az ilyen döntéshozatalban, amely már akkor – angol mintára – egy felsőház általi szerepátvétel lehetőségét vetítette előre. Ám szemben a diktatúra centralizáltságával s így a közügy legfelső szintű központi képviselésével, új demokráciánk széttagoeltságában s az egyes részek önmagukra figyelő kompetenciaharcában a közügy elsikkadása volt számomra a legfájdalmasabb újdonság. Ma sem tudjuk, milyen lehetőségek lettek volna a kormány kezében, mert „alkotmányos ember” gyanánt miniszterelnökünk – aki eszerint tudatosan maradt egy papírizű formalizmus rabja – sok elhárítható kártételt is adottságként fogadott el. A kérdés ma sem más: ki tud-e végre emelkedni egy valódi államférfi abból az összetettségéből, amely meghatározott elviséget követel – de csak azért, hogy élhető gyakorlatiasságba fordítsa azt?

[Vákát oldal]

Világproblémákba égtünk ismét bele¹

Húsz évvel ezelőtt kezdődött az a folyamat, amelyet rendszerváltozásnak szoktunk nevezni. Hol volt ön húsz évvel ezelőtt?

Lélekben s testben a nagyvilágból költözködtem hazafelé. Akkoriban ugyan már negyedszázada akadémiai jogtudományi intézetünkből rengeteget utazhattam konferenciákra és rövid tanulmányutakra, ámde idegen kontinensre, angolul beszélő országba, hosszabb időre valahogy mindig politikai hátszéllel rendelkező, simulékonyabb vagy jellegtelenebb, avagy éppen problémátlanabb másokat utaztattak. Megmakacsoltam hát magam, és bármiféle hazai karrierlehetőségről (amihez akkori környezetemben számottevő társasági s így akár alkoholos simulékonyság is kellett) kinti megmérettetésre, kizárólag publikációkkal és szereplésekkel kiérdemelhető külső meghívattatásra váltottam. Ez annyira beérett pontosan akkorra, hogy egymás után Canberrában fél évet, Tokióban két hónapot, Yale egyetemén teljes évet, majd Edinburgh-ben további hónapokat töltve gyakorlatilag a választások után tértem haza. Végre elért sikereim eufóriájában persze leginkább további terveket s lehetőségeket dédelgettem magamban.

Egy történelmi esemény csak utóbb válik történelmivé. Ekkoriban, kortársként mit gondolt, mi zajlik térségünkben voltaképpen?

A New Yorktól nem túl távoli Yale műhelyéből meghívatván, valamikor Dél-Amerikában, éppen Uruguay óceánfövenyén lobogtam a moszkovita primitivizmus-tól való ellenállásunkról egy nálam jóval idősebb harvardi férfiúnak, akinek szülei valamikor a zsidóüldözés idején menekülhettek el Magyarországról. Megütköztem válaszában, merthogy akkor az számomra annyira kiábrándítóan, egyenesen bántónak hatott. Hiszen pontosan azt mondta, hogy nektek, magyaroknak, fogalmatok sincs a jövőtökről, mert a szovjet molochhal vívott egyoldalú harcokban magatok is hozzátorzultatok. Gondolatotok belőle indul, ezért pusztán antipólus az egész gondolatvilágotok. Léteitek értelme ugyan pontosan az, hogy ellene tesztek, de ez reakció csupán. A merő tagadásban nincsen állítás arról, hogy mihez fogtok, ha e moloch egyszer a jövőben kipusztul az életektekből.

És valóban: a második választási fordulóra az Európai Jogelméleti Akadémia alapító vendégtanáraként Brüsszelből hazatérve, jogi formalizmusra szerint fogtam fel a történéseket. Eszerint önsúlyra agyonnyomta az elnyomót; egyezkedés előzte meg a káoszt; s most már jog és megejtendő választás dolga, hogy megoldja a továbbiakat.

¹ A kérdéseket együttgondolkodó társsá letten a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kara kiemelkedő hallgatójaként és sokáig tanítványként Techet Péter tette fel. Eredeti megjelenése: Világproblémákba égtünk ismét bele: Techet Péter beszélgetése Varga Csabával országunk esendőségeiről. *Hitel*, 24. (2011b), 2. 107–122.

Bibó Istvántól sugallottan annyira bíztam a politikai kultúra önerejében és ezzel a jog önműködésében,² hogy bár töprengtem alternatíván, mégis, szakmai kitörésem csúcsát megéltem a pályám folytatását éreztem a leginkább felelős hazaszolgáltatnak – legfeljebb annyi hangsúlyváltással, hogy saját munkám elérhető teljességében segítsen a Nyugat jogi tapasztalatainak hazai jogászságunk és politikai értelmiségünk felé történő közvetítését.³ De szakmámból nem gondoltam kilépni, hiszen a kommunizmus összeomlásával kormányzatilag elvégzendőket is szakmunkának, tehát mások, politikus-jogászok professziójának tekintettem; miközben az országot a múlt elvetésében egységesnek véltem s a jövőt sem féltettem attól, hogy – korabeli vízióm szerint – legfeljebb némi ízlésbeli hangsúlyokban lesz és lehet azért majd valamelyes különbség. E vélekedésben semmiféle érdektelenség vagy közömbösség nem rejtett, hiszen évtizedeken át mindent megtettem egy eljövendő újnak a siettetéséért – ifjúkorom katolikus szervezkedésétől⁴ intellektuális világunkban tájékozódásomon⁵ át egészen éppen ekkoriban zajló amerikai kezdeményezésemig,⁶ mely utóbbi jegyében általuk védnökölendő konferenciákkal és publikációkkal próbáltam (egyebek közt demokrácia és diktatúra egymással szembesített költség-haszon elemzésével) szocializmusunkat „tudományos társadalomszervezése” legkényesebb pontján, egy nemzetközi nyilvánosság előtt zajló fórumon megrendíteni.

És most, húsz év távlatából, miként látja, mi történt itt 1989–90-ben?

A legrövidebben szólva: anabázisteremtés, vagyis az éppen legyőzött részéről tervezett visszavonulás azzal, hogy még elérendő teljesebb és végsőbb győzelmük majdani biztosíthatását a folyamatba már eleve beépítette. Ezt akkoriban talán egyikünk sem érzékelte. Veszélyérzet azonban munkált bennem; talán ezért is szerettem volna egy idő után közelebb kerülni a gyakorlati politikacsináláshoz. Merthogy valami-féle átláthatatlan s az eseményekből semmiképpen nem következő doktrinerizmus irracionális elhatalmasodását kezdtem érezni a fejleményekben. Talán ez az, amit utólag egy steril jogászat közbeékelődésével, életidegen részvéttlensége felülkerekedésével azonosíthatunk. Példaként említhetem, hogy amióta emberiségellenes tettekről – akkor még a későbbi alkotmánybírósági alapító elnökkel s végül köztársasági elnökkel legszorosabb ifjúkori barátságban, egyetemi vizsgáinkra főként

² Számomra akkoriban ez tűnt a múltból elibénk magasodó férfiú végső üzenetének. Egyfelől talán ma is úgy kellene gondolnunk, hogy valóban az volt, másfelől azonban teljes csödhöz, pontosabban mindennek a visszája szerinti megvalósulásához vezetett. Az akkori értelmezéshez lásd Pap Zsolt: Bibó István – Társadalmelemzés és politika. *Kritika*, 9. (1980), 11. 11–15.

³ Ebben is sikerrel jártam, amennyiben két hatalmas, kétszer hároméves európai projektumot nyertem jogi gondolkodásunk megújítása számára. Gyümölcse egyebek közt a *Jogfilozófiák* könyvsorozata lett, máig mintegy félszáz címmel, benne húsz fordításkötettel.

⁴ Vö. Varga Csaba: 1956 erkölcsi és jogi megítélése, avagy a jog válaszadási képességének erkölcsi egysége mint a totalitarizmusok utáni korszak dilemmája. Lásd jelen kötetben.

⁵ Vö. Varga Csaba: Találkozások a nyugati irodalommal. *Magyar Napló*, 22. (2010b), 5. 24–29.

⁶ Vö. Varga Csaba: Találkozások és emlékek. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Herbert L. A. Hart jogtudománya kritikai kontextusban*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014b. 158–169.

nálunk, éjszakánként együtt készülve – tanultunk, mindig a szovjet embertelenség egykor majd elkerülhetetlen jogi reakciójára gondoltam, hiszen a barna diktatúra is, következetesre tervezett megtorlása is akkorra már a múlté volt. Ezért rökönýödtem meg a Nyugat aljas várakozásán és az egykori baráttól is erőnek erejével forszírozott hazai puhányságon, amit a jogtisztelet fügefalevelével tálalt mindkét oldal, de élhetetlen ernyedtségről – hacsak nem egyenesen tudatos árulásról – tanúskodott. S értetlenkedtem az Alkotmánybírószágon elterpeszkedő régi, többségükben alappal tisztelt kollégák engem sokkoló, gyermeketegen jövőellenes elviségén, mert világosan éreztem cselekvésük hosszú távú súlyát: amit a maga idején és módján nem intéznek el, az fenyegető (s akár letális végű) fertőzésként szokott immár kiiktathatatlanul beépülni a szervezetbe. Ráadásul a lukácsi totalitásszemlélet kutatójaként azzal is tisztában voltam, hogy ami viszont egyszer beépült, az már visszafordíthatatlanul előrehaladva fejti ki hatását, akár láncreakció indíthatásával, s e fejlemény már hosszú távon magához idomíthatja az egész szervezetet. Ha tehát a régi bűnök büntetlenek maradnak, velük az egész bűnös múlt és annak továbbélő kapcsolatrendszere fog megerősödni, az ország számára pedig a változás hite és akarása diszkreditálódni. Ha az átmenetiségben mégis könnyebbiséget keresően evickélve ellenőrizetlen marad a jogcím nélküli vagy adózatlan gazdagodás, s jogvédelem ürügyén pontosan az agyafürt csalárdság nyer oltalmat a hagyományos erkölccsel szemben, úgy a palackból kiengedett rossz szellem aligha lesz már egykönnyen visszagyömöszölhető. Ugyancsak zavartak a nálam több ismerettel éppen nem rendelkező, de egyre gátlástalanabbul nyilatkozgató valahai barátoktól semmiféle bizonyítékkal alá nem támasztottan elhangzott olyan állítások, amelyekben a jog fenséges hívószavait – „demokrácia”, „joguralom”, „emberi jogok” (és tetszetősen így tovább) – már abszolút életcélokként, katekézisszerűen állították elénk. Ez kirívóan szemben állott már a szocializmusban kivívott felismerésünkkel is, nevezetesen annak bizonyosságával, hogy bárminek kizárólag adott történelmi feltételek közt, adott partikularitásában, tehát e környezetben megmutatkozó saját viszonylagos értékében lehet helye. Éppen mert a sztálinizmus primitív imperativusaiból adatott meg kinőnünk, iszonyodtam bármiféle feltétlenségtől és doktrinerizmustól. A korabeli amerikai szovjetológia és a győztes hatalmaknak a nácizmusra egykor adott reakciói nyomán többarcú, tehát potenciálisan veszélyes – mert egy leromlott társadalom kiegyenlített viszonyai közt egyenesen továbbbrombolással fenyegető – fegyvernek éreztem a szajkózássá degenerálódott demokráciahajhászást. Hiszen már a két világháború közötti Chaplintól⁷ megtudhattuk, hogy uszítás és félelemkeltés kellő vegyítésével (azaz egy mintademokratizmus díszletei közt) akár Amerika is fasizálódhatott volna. Miközben Tamási Árontól⁸ pedig azt tanulhattuk, hogy egy egészséges *anthropos*, az emberi lény képes arra, hogy a degenerált finomkodás és a szükséges határozottság

⁷ A diktátor. Amerikai film, 1940. Írta, rendezte, zenéjét szerezte és a főszerepet játssza: Charlie Chaplin.

⁸ Tamási Áron: *Tündöklő Jeromos*. Színmű. Kolozsvár, 1936.

közti választást megejtve ha ártó szándékkal találkozik, elbánjon vele. Ugyanakkor pedig ráébredhettünk arra, hogy egy kellően fejlett társadalomban megejtően sokféle eszmény, minta és vágykép van és lehet jelen. Ezeknek nem a létük döntő, hanem az arányuk. Amiként sőt nem eszünk, csak parányával ízesítünk; amivel ellentétben vizet ámbár bőven fogyasztunk, a túl sokba azonban belefulladunk.

Publicisztikai közhely már jobboldalon, hogy úgymond nem történt rendszerváltás. Miközben ugyane kritika képviselői közül mindazonáltal van, aki „a rendszerváltás rendszeréről”⁹ beszél, ami azt jelentené, hogy mégiscsak valami új jött létre 1989 után. Új-e a rendszer, s így a problémái is újak – avagy régi, megoldatlan ügyeink húzódnak tovább? Mindkét állítás igaz lehet, persze ön maga definiálta tárgyában. Tellér Gyula sem a tagadottat állítja; csupán megsemmisítő bírálattal illeti a rendszerváltás gyanánt bekövetkezett. Azért élünk fogalomszerű leírásokkal, hogy saját mondandónkat kifejhessük. Valóban létrejött a jogi formalizmusok s a gazdasági szerveződési struktúrák önjáró virtualitása. Ez azonban – bármi hagyományos morális kötőerő híján, az atomizálttá züllesztett társadalmunkat átható anomia¹⁰ közegében – tetsoleges érdekek gátlástalan kiszolgálójává és igazolójává torzult. Ráadásul mindezt egy a beavatkozásra erőtlenségéből kifejlődött tartalmatlan formaimádat támogatta, amely a szolgált értelmiség öngazolási kényszerében végül maga vált a mai zsákutóban megtestesülő elsődleges társadalmi problémává.¹¹

Egyesek számára siker, mások számára azonban kudarctörténet hazánk elmúlt húsz éve. Lendvai Pál Bécsben élő újságíró szerint¹² a magyarok a kudarck nyertesek: képesek vagyunk az utolsó pillanatban mindig fordítani reménytelen helyzeteinken és javunkra kihasználni bukásainkat is. Pozsgay Imre ezzel szemben a közelmúltban nyilatkozott úgy a Heti Válasznak,¹³ hogy „mi még a győzelmeinket is elveszítjük”. Húsz év távlatából nézve, ám nem feledve korábbi történelmünket sem: nyertesek vagyunk-e, vagy vesztesek? Ha hasonló érzelmi reagálások nyomán saját benyomásokat kellene összegeznem, csak annyit mondhatnék, hogy alig jelent meg máig bármi is abból, amit a háború előtt felidéző régi olvasmányainkból, 1956 megtapasztalásából, avagy azóta egy eljövendő társadalmi normalitás elérése gyanánt reméltünk. Miközben a jelenünkre

⁹ Bogár László: *Magyarország és globalizáció*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003.

¹⁰ Értékelbizonytalanodásból eredő normavesztés, amely – mint elsőként a múlt századelőn Durkheim kimutatta – önpusztító devianciához vezethet. Lásd például Émile Durkheim: *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003; illetve Anomie címszó a Wikipédián. Hazai összefüggésben vö. például Skrabski Árpád – Kopp Mária: A bizalom mint a társadalmi tőke központi jellemzője. *Vigilia*, 73. (2008), 10. 722–730.

¹¹ Egy megemlékezésből megtudjuk, hogy egy norvég szerző, Jens Bjørneboe így fejezte be Semmelweisről szóló drámáját: „szétzúzta a tekintélyeket, akik maguk testesítették meg a betegséget”. Halász Bálint: Semmelweis Ignác Fülöp (1818–1865). *Bécsi Napló*, 31. (2010), 4. 9.

¹² Paul Lendvai: *Magyarok. Győzelmek és kudarck*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 2009.

¹³ Ablonczy Bálint: Győzelmeinket is elveszítjük. [Interjú Pozsgay Imrével.] *Heti Válasz*, 2009. február 4.

már az is visszájára fordult, ami kommunizmusunkat egykor még élhetővé tette: igényesség, emberség, hazaszeretet valamelyes kultusza irodalomban, tudományban, sajtóban, köznapi életben egyaránt. Ma túl sok minden egyszerre harsány és gagyi, s ebben az átmenet agyondicsőített hőseinek emberi mintaként tálalása éppen nem kivétel. A középkorvég haláltáncaira emlékeztet engem ez: úrhatnamság, állami emlőre való hagyatkozás, erényhiány – röviden: a köz fosztogatása, bár a hivatal méltóságába burkoltan. Mintha hitünk megcsalásából zuhantunk volna tobzódásba, egyszeri éltünkben kicsikart lehetőségek gátlástalan kihasználásába. Volt államfőink otthontalan fedélváró segélyesekké züllöttek, a morális énatadás felkentjei díjesőért kilincselnek, a legnagyobb teljesítmények hordozói életjáradék kegyéért tolonganak.¹⁴ Aligha vizionálhattuk valaha, hogy ilyen gusztustalanná és perspektívtalanná csupaszodhat a lét, egykor jóra hivatottnak remélt emberi sorsok.

Őn a rendszerváltás óta számos jogelméleti írásában bírálta – korábbi tanulmányainak elméleti nyomdokain – az új rendszer absztrakt jogképét.¹⁵ Mindez pusztán egy jogtudományi vita része, vagy komplex rendszerkritika alapjaként is továbbgondolható?

Nem egy mindenben a jog nyomát kereső pánjurizmus kivetülése, hanem a mögöttes lényeg jelzése: annak alapulvétele, hogy a jog nem egyszerűen terméke vagy kifejeződése, sőt nem is pusztán kerete, hanem doktriner életidegenségével és tartalmatlanságával meghatározója volt a rendszerváltozásként ismert folyamatnak, kiváltója és ösztönzője az abban sarjadt nemzeti önpusztításnak. Nemzeti önépülést ott tud szolgálni a jog, ahol olyan ethosz, morális környezet veszi körül, amelyet tud szolgálni, amelynek létrejövő folyamatait a saját szimbolikus erejével tovább tudja erősíteni, illetve a deviancia kivételeit saját szankcionálásával megtorolni. Ahol viszont semmi egyéb nincs, mint bárkinek a bármire feljogosító szabadsága, ott anarchiateremtővé, a káosz szabadosságában ágyassá maga a jog válik.

Alkotmánybíróági jogászelnökünk győztesnek hitte magát formalizmusa purizmusában és abban, hogy ennek révén magához vonhatott és alkotmányjogiként eleve el is dönthetett politikai testületek hosszas tárgyalásában még kiérlelődésért kiáltó vitákat. Jót tett ezzel? És egyáltalán: felkéretett-e, bárkitől felhatalmaztatott-e ilyen szerepbetöltésre? Válaszunk egyértelmű: nem és nem. Hiszen a demokratikus közt (annak nyilvánosságát, nyitottessélységét elfojtva) egy más feladatra választott (ám attól eltérő szerepjátzásáért felelősségre nem vonható, azaz bár hatalmát a „demokratikus jogállam” kinyilvánítottságából eredeztető,¹⁶ saját működésében azonban ennek éppen lényegét, az önkénnytől mentességet megtagadó) kamarilla ismeretlen (mert ráadásul jegyzőkönyvezetlen s így utólag is rekonstruálhatatlan, felfejthetetlen) döntnökösködésével helyettesítette.

¹⁴ Varga Csaba: Az élethosszig tartó juttatásokról. In uő: *Jogfilozófia a múlt, a jelen és a jövő ölelésében*. Budapest, Pázmány Press, 2018b. 349.

¹⁵ Techet Péter: Varga Csaba jogelméletének különös része – Avagy jogelméleti és jogpolitikai rendszerváltás-kritika. *Magyar Jog*, 56. (2009b), 5. 318–320.

¹⁶ A Magyar Köztársaság Alkotmánya, 2. § (1).

Eközben az egyed jogát abszolutizálta az állammal szemben, ellentételezés nélkül minden jogosultság feltétlen hordozójává nyilvánítva ki az éppen előbukkanó individuumot. A sajtó keltette kollektív eufóriában (dicsérve bátorságunkat, hogy merünk végre elvesek lenni) s a jogászai önmagasztalásban (merthogy létünket végre – úgy mond – szilárd alkotmányos alapra helyeztük, annak árán persze, hogy nemzeti érdekeinket amúgy igazolhatatlan egyéni jogvédelmi formulákra visszavezettük); mintha senki sem vette volna észre, hogy közben és ezáltal elporladt még a szocializmusban is megóvott államiságunk s nemzeti vagyonunk is.

Ha végigtekintünk a rendszert váltott többi kelet-közép-európai államon, láthatjuk, hogy az új rendszer a kezdeti várakozásoknak sehol sem felelt meg. Majdnem mindegyik országban legalább egyszer újra visszatértek a hatalomba a posztkommunisták (néhányukban el sem mentek); mindenütt társadalmi anomáliák kísérték a gazdasági átalakulást; és a társadalmi szerkezetnek a Teller Gyula által még hajdanán elképzelt tudatos politikai megbontása sem sikerült sehol igazán. Természetesen vannak különbségek, de mintha ezek inkább történelmi sajátosságokkal lennének magyarázhatók, s kevésbé az adott nép alkalmazkodási képességével. Kijelenthetjük-e akkor, hogy másképpen itthon sem történhetett volna? Mondhatjuk-e holmi fatalistaként, hogy így kellett lennie, és mindennek imígyen megtörténnie?

Fatalizmusból csak fatalizmus következik. Ez felelősségre sem biztat, s vállalható jövőhöz sem mutat irányt. Közös mindenekelőtt a könnyű zsákmányra éhes nyugat-európai és atlanti környezet volt, amely a célországok esetleges összefogását előre ellehetetlenítette azzal, hogy eleve kegyekért folytatott versengéssé züllesztette egymás közti kapcsolatukat. Visegrádi közösség létre sem jött, hiszen Horvátország és Szlovákia, Szlovénia és Lengyelország, Csehország és a Baltikum egyaránt önálló útkereséssel próbálkozott. Amerikai kifosztatása óta Oroszország immár tekintélyelvi módon rendezkedik be,¹⁷ így hát e hatalmas térség szintén önállósult – és egykori nagyhatalom lévén: kivételesen sikeres – nemzeti érdekszolgálat lett. Mielőtt még magunkra ébredhettünk volna, Soros alapítványi preferenciáiból s Mark Palmer¹⁸ arcátlan részrehajlásából és amerikai nagykövetség méltatlan beavatkozásából már érzékelhettük, hogy egyetlen távolról figyelő szem sem önállósodásunk útjait pásztázza. Csakis csalódásként élhettem meg, hogy még akkor is, amikor az Antall-kormányzatban bennünket már pofonok értek, bármiféle közös fellépés szükségére ébresztő törekvésünket elnyomta a vizionált koncert folytatott nemzeti rivalgás.

Az első szabadon választott kormány számos esetben nem volt ura a rendszerváltozási folyamatnak – ez, ugyebár, jó szándékú magyarázat bukására. Antall József bölcsészkor-

¹⁷ Vö. Varga (2002d): i. m.

¹⁸ Robie Marcus Hooker Palmer (1941–2013) amerikai diplomata, 1986–1990 között az Egyesült Államok budapesti nagykövete.

mánya nem volt alkalmas egy kemény politikai küzdelem megvívására és a gazdasági folyamatok átlátására. De adódhatott volna más alternatíva? Jobb, legalábbis felkészültebb lett volna egy esetleges liberális, SZDSZ–Fidesz-koalíció?

Még nagyobb szörnyűség jött volna ki bármi egyébből. De zavaró volt átérezni – márpedig a Miniszterelnöki Tanácsadó Testületben éveken át mást sem csináltunk, mint figyeltünk, és utakat, napi választások kényszereihez alternatívát kerestünk –, hogy bármiféle rossz lépés mögött ugyanazt a negatív sejlést véltük felfedezni. Államadósság, privatizálás, termelőszféra ügyeiben aligha lehetett bármiféle átlátásra kompetenciánk. A mai megítéléshez azonban közeli volt megérzésünk – pusztán valamelyes történelmi bölcsesség, erkölcsi megfontolás, józan mindennapiság nyomán. Hiszen bármiféle olcsó és gyors, különösebb megfontoltságról és kimunkáltságról nem tanúskodó, ám csodavárásként beharangozott megoldásnak eleve gyanúsnak kellett lennie. S az sem serkenthetett bizakodásra, amikor általam ismert szakmai területen láthattam másokat csetleni-botlani, például a világeletemben magánjogász alkotmánybírószágot elnököt túlzottan is nyilvánvaló alkotmányozó hatalma határozottságával ostobán s otrombán a bélyeggyűjtőkével azonosítani az egyház majdan kívánatos közjogi státusát egy *HVG*-szám hasábjain.

Világtalanokat vezető vakok rohagáltak, egymást előzgetve és sűrűn győzelmet kurjongatva. Bármely lépés hatása felőli megbizonyosodási késztetésem eleve akár mesterséges lassítást diktált volna. Rögtönzések korát éltük – az ország kockázatára. S közben a cselekvésre (sajnos!) bátrak a termelőkapacitásunkat leszerelték, elődeink felhalmozását elfecsérelték, egész népcsoportokat munkátlanságba, reménytelenségbe, társadalomellenes normanélküliségbe taszítottak. Pedig aligha történt más, mint hogy valamely szakma döntési pozíciót csikart ki magának; tudatlanságában átvett valamiféle mástól máskor másra kidolgozott rentabilitási mintát; majd úgyszólván tönkretette országát balga döntésének járulékos társadalmi költségeivel, amelyekkel nyilván nem számolt. Márpedig a klasszikus német bölcsélet kora óta rájöhettünk a tényeket illető bölcselemnek pontosan a fordítottjára is, vagyis hogy ha a valóság rácáfol az elvekre, nem feltétlenül az előbbit kell kárhozatnunk. Mi pedig jövőt áldoztunk fel néhány innen-onnan ellesett, ám divatosnak hitt hívószó kedvéért. Nem történt közben itt sem más, mint hogy egy mesterséges értelmet hoztak abba a helyzetbe, hogy felülírhasa a józan köznapi belátást; hogy a közgazdaság, pénzügytan vagy jog valamely egysíkú elvének szimplicista doktrinerek a valóság egészét alárendeljék, s mintegy kísérleti állattá degradálva egész nemzeteket,¹⁹ újraírják ezzel életünk esélyeit.

¹⁹ Eszméiknek a nép élő testén történő kipróbálásáról szégyentelien megbocsátó – mert saját bizonytalanságát idéző – hangot ütött meg Thomas Mann is, amikor az osztrák szövetségi kancellár Ignaz Seipelt próbálta 1918-ban írt levelében lebeszélteni arról, nehogy az „idealizmusától eltelt” „erős, tiszta és büszke szellemet”, Lukács György népbiztost a hivatalos kiadatási kérelemnek megfelelően átadják Magyarországnak. Antal Mádl – Judit Győri (szerk.): *Thomas Mann und Ungarn. Essays, Dokumente, Bibliographie*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977. 339–340. Vö. még Novák Zoltán: *Thomas Mann és a fiatal Lukács. A Leo Naphta-rejtély megoldásához*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1988. III. rész.

Bogár László szerint a rendszerváltás ott siklott ki, hogy a pártok elfogadták azon hamis metanarratívát, miszerint a küzdelem változatlanul kommunisták és posztkommunisták között zajlik, s ekként el tudták idegeníteni az MDF-et az MSZMP Pozsgay-féle népi szárnyától. Ön szerint is hamis az a mai napig uralkodó nyelvezet, amely kommunistákról és antikommunistákról szól?

Bármely kifejezésnek lehet olyan használati köre, amelyben még értelmes. De már legkorábbi beszélgetéseinkben az egykori tanácsadó testületben mi leginkább nemzeti és globalizáló erők közt tettünk különbséget. S hozzátehetem, hogy változatlanul árulásnak érzem, amennyiben valaki a világban tájékozódása során tartósan és kibékíthetetlenül nemzete jó sora ellenében munkálkodik.

Mely térségbeli állam rendszerváltozási folyamatát irigyli?

Voltak szomszédok, ahol a kommunisták nem a megszállóval szövetkeztek nemzükkel szemben. Nálunk ellenben előretörhettek s diktálhattak olyanok is, olykor masszív tömbökben, akik gyűlölték hazájukat, kéjjel jártak el bosszúállóként, s ivadékaikban ugyanezt cselekedték utóbb Moszkvát felváltó irányokban is. Vélem ezért, hogy nem pusztán pártönzés hasította szét országunkat, hanem ilyesféle megélt emlékek mai praktikákban való ismételt felismerése is.

Carl Schmitt szerint²⁰ az alkotmány egy államnak valamilyen politikai döntésen nyugvó politikai létállapota. E politikai döntés – mint Walter Benjamin írja a jog létrejövetelére kapcsán²¹ – óhatatatlanul erőszakos. A jog születését tényfolyamatok határozzák tehát meg; következésképpen – nem lévén kialakulva még semmiféle minta – sikeresnek, nem pedig jogszerűnek kell lennie. Utólag, a sikeres döntés letisztázásakor jut csak szerephez a jog. Ezért írhatta Wilhelm Henke német alkotmányjogász, hogy az alkotmányozás voltaképpen kizárólag a bukás vagy siker terminusaiban írható le. Az új politikai létállapot magyarországi megalkotásában jogászaink nem játszottak esetleg túlzottan nagy és túlzottan korai szerepet?

A Bibó István Szakkollégium műhelyében edződött mai miniszterelnökünk emlékezett vissza úgy, hogy egykor szabad választáson megmérte parlamenti viták eredményeül remélték felépíteni a bukott kommunizmus utáni államiságunk intézményrendszerét. Ámde utólag kellett rájönniük arra, hogy a valaha tőlünk, tanáraiktól az egyetemen tanultak valóságba ültetésekor hiú ábrándot dédelgettek csupán. Parlamenti szuverenitásban hittek, de bármit eleve eldöntő alkotmánybíráskodásba botlottak – mintha csak versenylovak elé kötöttek volna zsémbes, nyavalyáktól kínló öregasszonyokat. E fékezés és gúzsba kötés mesterien sikeredett, rendszerszerűen béklyózva meg bármiféle igazán rendszerváltó kezdeményezést. Leginkább azon tűnődhetnénk: véletlen összetevők egymást erősítő hatásából adódott-e a mai

²⁰ Carl Schmitt: *Verfassungslehre*. Berlin, Duncker & Humblot, [1928] 2010.

²¹ Walter Benjamin: *Zur Kritik der Gewalt und andere Aufsätze*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1971.

eredmény, vagy az következett csupán be, amit valakik zseniálisan előre megterveztek? Hiszen ennél tehetetlenebbé aligha vertek még szét nemzetet.

Mai államunk legitimitása kizárólag jogilag fogalmazható meg. Elegendő ez?

Azok, akik mindent egy tényezőre vezetnek vissza, egy összetett felépülés felbontására is képesek. Államiságunk szétzilálásához elég volt alkotmánybíráink egyetlen belátása. Nevezetesen, ha bitorolnak is hatalmat, ha önkényesen járnak is el, ennek megítélésére nincs fórum. Az ő tetszőleges döntésük ellenben eleve alkotmányi erejű. Megtehették tehát, hogy sarkítottan, mesterséges polarításokban gondolkozzanak. Ha nem adódott ilyen magától, úgy egységes folyamatokat is ilyenné szétbontottak. Addig formalizáltak, míg valamiféle logikai következtetéssel el nem utasíthattak. Mintha ez, és csakis ez lenne a jog. Mert értékekről és alternatívák közötti választásokról, egyensúlyozásról s mérlegelésről beszélni egy jogi kifejtésben sokkal nehezebb. Hiszen itt nincs már sem formális levezethetőség, sem *demonstratio*, csak örök vitathatóság. Nem véletlen hát, hogy Alkotmánybíróságunk, amely kifelé mindig oly bátor volt, ettől, éppen az értékek értékelésétől, azaz a jogi és jogászai bölcsesség ezredévek óta igazi megnyilvánulásától szűkülve menekült, és egyebek között mindazt a gazdagságot is, amit egy „demokratikus jogállam” csak tartogathat, beléfojtotta az úgynevezett jogbiztonság, vagyis bármi formálisnak vagy formalizálhatónak a fantáziátlan logikájába.

Hans Kelsen ugyan normativista volt, ámde ő még tudta, hogy a jogásznak voltaképpen nincs és nem is lehet feladata a jog létrejöttekor. Számára ez egy „jogilag meg nem ragadható tényállás”, vagyis politikai folyamat – a jog szemszögéből: „misztérium”.²² A jogtudomány így csakis a már érvényes – létrejött – jog magyarázatára hivatott. Ha ez így van, úgy miért jogászok ülték körül az asztalt, amikor az ország új jogát készítették elő; és miért jogi fogalmak között és körül zajlott le minden vita? Teoretikusan nézve mondhatjuk-e vajon, hogy önmagát hozza létre a jog?

Abban a drámai fontosságú időben, amikor minden eldőlt, és sorsunk bevégeztett, régimódi idős urakat felelősség nélküli hályogkovácsok vettek körül. A közjog kerekasztalvitáiban egy Széchenyi-perspektívájú történész, Szabad György vállalt vezető szerepet, az önálló kutatásban nem jeleskedő akkori miniszterelnök horizontja pedig Bibóig ért. Leendő alkotmánybíráink viszont egyetemi dolgozószobák steril csendjéből, gyakorlati felelősséget soha meg nem tapasztaltan, mert világalkotónak hitt saját gondolataik szabad szárnyalásából érkeztek. Életidegenségük szembezőkö volt, érzékük, érzékenységük pedig pusztán fogalmi tisztaságban kifejezett. Minden lebegve létezett köröttük és bennük. Talán ezért nem érzékelték máig, hogy nekik is hála, közben az ország elveszett. A nemzetközi média ujjongott, bár olykor megjegyezve, hogy keresve sem lehetett volna alkalmasabb közeget találni

²² Hans Kelsen: *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre entwickelt aus der Lehre vom Rechtssatze*. Tübingen, Mohr, 1911.

bármiféle határozott lépés semlegesítésére, merész álmok közömbösítésére, felbukkanó nemzeti öntudat lenyesegetésére. Talán volt is erről mélyebb sejtésük azoknak a vezetőiknek, akik nem engedtek az alkotmánybíráskodás tényleges folyamatából, mindennapjaiból érdemi levéltári hagyatékot létrejönni, s ami mégis formálódott, az kézen-közön megrostálódhatott.

Mi a jog végső értelme? Eszköz-e a jog, vagy cél?

Az előbbi kérdésből már láttuk, hogy *tényként* fennállva képes csak a jog normativitás hordozására. Létrejötté viszont túlmutat önmagán: olyan, mintha a sejték önreprodukciós képességét felismerve az első sejt születése felől érdeklődnénk. Ha nem a véletlenre, úgy a jog eredőjeként csakis egy szimbolikus istenre, vagyis a jogon belülihez képest transzcendens konkrét teremttőre utalhatok. Ámbár lehet, hogy némely nagy jogmagyarázónk még nem jutott el az évszázada már kimondott bölcsességig,²³ de a jog forrásvidékének jogmentességéről Kelsen pontosan azt mutatta ki, hogy bármilyen is egyébként egy létrejött jog, a *jogon belül jogszerű* lesz – mert minden lételeme immár a „legyen!” birodalmán, tehát állítólagos logikuma is tétélezett normativitásán belülré került. S jogászai megkonstruálása szerint – amint ezt már Max Weber is kimondta²⁴ – vagy azért lesz ez így, mert ellentmondást megállapítva jogosult szerv törli a jogból, vagy azért, mert ilyesmi nem történvén, az egész matéria ellentmondásmentesként kezelendő.²⁵ Vagyis a jog bármely állapota úgy jogszerű, amiként azt a jog fikcionálja, és bármely eltérő külső megítélés csakis irreleváns magánvélemény marad.

Mindenkori elsődleges tényszerűségéből²⁶ az is következik, hogy a jog olyan, amilyen. Következésképpen a mindenkori hatalom tetszés szerint élhet vagy viszzaélhet vele. Cél vagy öncél azonban nem lehet. Hiszen egy olyan kiüresedett

²³ Normallogikailag is teljes félreértésről tanúskodik az a megnyilatkozás, amely bármely fórumtól megállapított ellentmondást egyenesen lételméleti lehetetlenségként vizionál, mint amely szerint például „önellentmondás kerül a jogrendszerbe, és sérül a jogbiztonság akkor, ha a kormány mégis átvissz egy, korábban az AB által alkotmányellenesnek minősített törvényt azután, hogy a kérdés vizsgálatának lehetőségét elvette a testületől. Márpedig egy ilyen logikai törés ténykérdés: nem azon múlik, hogy látjuk, vagy sem, megállapítjuk, vagy sem, többség szavazza meg, vagy kisebbség. Vagy van, vagy nincs [...] Márpedig a jogrendszerbe kerülő jogellenesség önmagában való ellentmondás, ami szükségszerűen az egész jogrendszer stabilitását megbontja [...]. [...] ha egy törvény alkotmányellenes, akkor az efféle változtatások ellenére is az marad.” (Zlinszky János: Ma már nem lehet tetszés szerint átírni az Alkotmányt. *Infostart*, 2010. november 11.)

²⁴ Max Weber: Jogszociológia. In Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. 141–177.

²⁵ Vö. Varga Csaba: A bécsi iskola. In Varga Csaba (szerk.): *Jogbölcsület. XIX–XX. század. Előadások*. Budapest, Szent István Társulat, 1999d. 60–68.

²⁶ Emlékeztetek csupán Kelsennek a jog lét- és „legyen!”-eleme közti elsőségről még az első világháború előtt Eugen Ehrlichkel és másokkal folytatott ádáz polémiájára, valamint a második világháború után bizonyos visszavonulást jelentő megoldására: uralkodó elv az érvényesség (vagyis a merő normatív-akaratú posztulátum), azonban ez kizárólag egy olyan renden belül gondolható el, amely „nagyjában és egészében” hatékony (azaz az okozatosság által uralt valóság talaján érzékelhetően jelen lévő). Uo.

társadalomról vallana, ahol öneltető istenségek milliói bolyonganak bármiféle külső és magasabb eszmény, a transzcendencia eredeti értelme nélkül. Amerikában jutottak ennek megvalósításához a legközelebb, főként a két part megalopoliszainak embert próbáló feladat nélkül lézengő entellektüeljeinél. Hiszen ha egyetlen életcéljuk tet-szőlegességük megélése, úgy iránytűjük sem lehet más, mint egy olyan jog, amelyet legfeljebb egyéni létük párbajkódexeként élnek meg. Posztmodernitásuk jólétiségében a személyes lét feleslegessé lett, így szubkultúraként e véletlenszerűség kultuszát hozták létre – miközben a globális tér roncs társadalma, mint túlnyomó többség, a lét határán nyomorog földünkön.

Kiegyensúlyozott fejlődésre képes társadalmakban a jog a háttérükben álló ethosz (hit, küldetéstudat vagy szükség) kifejeződése, az osztálytársadalom marxista elméletében pedig az uralkodó érdeké. A jog ereje csupán szimbolikus, s szankcionálása csakis kivételes lehet. Ezzel pedig kizárólag a fennállót, a nagyjában-egészében már támogatottat tudja erősíteni. Ugyanakkor formalizálnak kell lennie, ez pedig a gyakorlati alkalmazásban óhatatlanul felmerülő diszkrepanciák (bizonytalanság, hézag, ellentmondás, abszurditáshoz vezető következmény) oldását feltételezi, ami csakis egy ilyen közegben lehetséges. Ha ez kipusztul mögüle, úgy a józan értelem belátását egy szabadon manipulálható mesterséges morál fogja majd helyettesíteni.²⁷

Nemrég találomra lapozgattam a rendszerváltás idején megjelent jogtudományi folyóiratokban. Alig láttam olyan cikket, amely érzékelte volna a lezajló folyamatok rendkívüliségét, kivételességét. Azt sem láttam, hogy nagyon idézték volna azon jogász szerzőket, akik egyáltalán reflektáltak a jogszületés tényfolyamataira, a jogi szabályozás hiábavalóságára, netán álobjektivitására, és egyáltalán az akarat és hatalom meghatározó szerepére. Ehelyett jogállamról, alkotmányosságról beszéltek folytonosan. Hol maradtak e vitákból Carl Schmitt, Walter Benjamin avagy a jogrealisták érvei?

Pontos ez a jogra szűkített benyomás. Ámde egész közbeszédünk ilyen tónust vett fel. Noha semmiféle előzmény nem volt, problémátlan fölényességgel, napi rutin-ként kezelte e világtörténelmi folyamatot. Lekicsinylésével mindig azon hangütést szeletelte le a széleken, amely még kimunkálendő, tehát nyitott gondként tűnődött megteendő intézkedésekről. Olyanok döntöttek, akiknek semmiféle sajátos vagy többlettudásuk nem volt, külföldi gyakorlatot sem ismertek. Határozottsággal leplezték lelki szegényességüket, belső ürességüket, s mivel a társadalom meg sem moccant, lassan az ostobák magabízására kellett ébrednünk. Ma pedig, miután évtizedek múltán először találkoznak visszautasítással, megsértődnek.

²⁷ Bármiféle „mesterséges értelemmel” (a régi angolban: *artificial reason*) szemben a *common sense*, a köznapi belátás jogaiba s önrendelkezésébe visszatérés a mai változási folyamatok végső és igazi hajtóereje – és egyszersmind végső értelme. Legújabbban – a magyar nyelvű irodalomban úttörő kísérletként – lásd Pokol Béla: *Moráleméleti vizsgálódások. A közmorál elméleti eltüntetésének kritikája*. Budapest, Kairosz Kiadó, 2010.

A konzervativizmus/liberalizmus fogalompárja, amely rendezőelvként közel fél évszázadon keresztül el sem hangzott a hazai irodalomban és közbeszédben,²⁸ most hirtelen középpontba került, mintha csak kulcsot nyújthatna a szovjet marxizmus utáni világmagyarázathoz; pedig csak tovább távolít tőle. A liberalizmus nevében nyomulók azonban elfelejtették tisztázni, hogy mindazt, amit fel kellett szabadítani, már megtették évszázadok óta. Mai utánérzéses erőltetése pedig inkább egy régen létrejött vívmány elfecsérlésének avagy egy fennálló gond semmibevételének szokott bizonyulni.

Láthatatlan alkotmányozó szerepben tetszelgő bíránk szómágiával éltek. Szándékaikhoz alkalmazva Weber – aki a formalizmusokkal és primitív logikájának érzéketlenségében már felismerte a világ elvarázsolásának (*Entzauberung der Welt*) lehetőségét –, először minden gondot a *jogállamiság* fogalma alá vontak. Ennek tartalmiságát azonban hihetetlen leegyszerűsítéssel visszavezették a jogból való formális levezethetőségre. A „világ elvarázslása” tehát az ő esetükben is – általuk és kárunkra – megtörtént. Így cylinderükből tényleg előkaphattak nyulat, puskát vagy bármi egyebet; ebben azonban eleve aligha lehetett köszönet. Hiszen eltűnt belőle hit, erkölcs, érték – bármi, amiért egyáltalán élni érdemes –, és maradt valami életidegen módon színtelen és szagtalan mesterséges massa, amit elibénk tettek, hogy pusztán csodálhassuk. Ráadásul ennek a biztonságában már vitathatni sincs mit. Teremtőnk holmi istenség lett, kinek helyét felváltatták egy alkotmányos lét ígéretével. Aminek a játékszabályait – igaz, mindig utólag – folyvást meg is kapjuk tőlük.²⁹ S ahhoz, ahogyan ezt önkényesen alakítgatják, állítólag semmi közünk.

Az elmúlt húsz év kínálhatott volna elég alkalmat parázsló jogelméleti vitákra. Csak én érzem úgy, hogy ön másoktól nem reflektáltan ír és beszél?

Miközben már kritikai szemlékre szorítókozó periodikák is megjelennek, hihetetlenül leszűkült a közérdeklődés. Mintha csakis eszkimók bukdácsolnának köröttünk foka nélkül. Pályakezdőként még ezernyi ismertetést írtam. Ifjabb kollégáim tán már századannyit sem, miközben tanulmányi termésük szintén nem lenyűgöző. Dialóguskultúránk sem nagyobb. Négy könyvet szenteltem eddig átmenetünk máig megoldatlan problémáinak. Megyéink tiszteletre méltó gazdagságú könyvtári anyagában ezekből példány alig található. Médiánkat megmondók uralják, s ezekben leginkább percmberi igénytelenség ül tort a mélyebb megértés vagy legalábbis az arra törekvés

²⁸ Ez a szópár kiadványi címben irányt és opciót jelentő értelemben a második világháború óta főnévi változatban hallgatólagosan, mert évtizedek óta először érdeklődve kifejezetten egyikük iránt, a *Századvég* folyóirat 1991-es első, *Liberalizmus egykor és ma* című tematikus számának áttekintésében fordul elő először Magyarországon, melléknévi alakban pedig Körösi Andrásnál: *Liberalis vagy konzervatív korszakváltás?* Budapest, Magvető Kiadó, 1989.

²⁹ A normális elmeműködés határait meghaladóan bizarr, önmagát önnön terminusaiban megsemmisítően narcisztikus létét vetíti előre annak ígératképe, hogy a távozó „láthatatlan elnökként” kíséri majd a hivatalába lépő utódot. Lásd Csuha Ildikó: Súlyom láthatatlan elnökként az új államfő mellett áll. *Népszabadság Online*, 2010. augusztus 5.

helyett. Polgári oldal? Léte retorikai állítás csupán. Fennállta gyakorlatilag úgyszólván érzékelhetetlen; így közösségekben létezésemet is alig érzékelhettem. Ha nem tanítottam volna jogállami átmenetünk buktatóit másfél évtized minden félévében katolikus egyetemünkön, úgy tényleg párbeszéd nélkül éltem volna. Pártjaink pedig tudásuk korlátait nem érzékelvén leginkább szolgáltatókat igényelnek. Világlátásuk kizárólag önmagukra épül. Meztlen piaci küzdelemmé lett létünk, melyben ki-ki legfeljebb a másik ellenében boldogul.

A rendszerváltás szépen példázta Kirchmann gunyoros szavait arról, hogy a jogalkotó egyetlen tollvonása egész jogi könyvtárakat tehet semmivé. Ezért csakis a jogelméletben tudunk a jogalkotótól függetlenül, akár magáról a jogalkotóról gondolkodni. Az elmúlt két évtized magyar jogbölcsekedése eleget tünődött a problémáinkon?

Hivatásos jogtudomány-művelésünk saját kedvenc fái dédelgetéséhez szokott, nem tőlük függetlenül létrejött és bejáratlan erdők átlátásához. Jogbölcsezetünk pedig lázasan sűrög ezredéves dilemmák továbbgörgetésén, amelyek fennkölt önfényét bármi pórias, bármi utcáról felszedett csak beszennyezhetné. Új felismerésnek kijáró mélységgel közös teoretikus porondunkon leginkább Pokol Béla szokott még vívódni a jelen átmenet jogi problematikájáról hiteles úttöréssel. Jellemzően az alkotmánybíróági önkény dühöngésére, ennek gyümölcse is rögvest megtermett. Alkotmánybírói jelölésre kéretlen válaszul (melyhez persze semmiféle felhatalmazásuk nem volt, mindazonáltal formátlanul kinyilvánították) engem a testületet ellehetetlenítő ellenségnek nyilvánítottak, az ő többé-kevésbé egyidejű jelölését pedig nemes egyszerűséggel viccnek minősítették.³⁰ Csupán mert végletesen elrontott komiszokként e kiválóságok már megszokták, hogy bármit is tesznek, nekik maga a köztársaság sem mond ellent.

Társadalomtudományunk tudományfilozófiai nézőpontból szemlélve is aligha más és több, mint történelmileg megélt tapasztalatok rendezett halmaza. Eszerint helytől

³⁰ Amikor testületi határozatuknak hírért vettem egy résztvevőtől, várbeli akadémiai intézetünkben az Alkotmánybírószákhoz lesétálva az elnököt azonnal felkerestem. Készségesen fogadott, s „döntésük” egyöntetűségéről szólott, merthogy – sorolta fel szárazon – külföldi publikációim kritikus színeben tüntetik fel az Alkotmánybírószákhát; indokolatlanul tág hatáskört tulajdonítok a testületnek; és legújabb könyvemben tiszteletlen jelzővel élek. Rögvest meg is mutatta az általam szerkesztett könyv bevezetőjét, melynek 15. oldalán írva vagyon – és a kötet végi jogforrásmutatóra utalt, hogy tényleg róluk szól: „Nem is egy-egy hatósági döntés érdeméről van szó, esetünkben például arról, vajon elméleti szemmel nézve inkább korszakos alkotmányi újításhoz vagy eredetieskedő önképző-köri dilettantizmusához áll-e díszpéldánya közelebb.” Varga Csaba (szerk.): *Igazságtétel jogállamban. Német és cseh dokumentumok*. Budapest, [Osiris Kiadó], 1995. Ebből az esetből, tudniillik hogy elvileg jogvédő Alkotmánybírószághunk felhatalmazatlanul minősítget állampolgárokat, miközben pártoknak – ez esetben a vele kiválóan együttműködő szabad demokrátáknak – üzengetve alkotmányellenesen befolyásolni próbálja a kizárólag parlamenti hatáskörbe tartozó alkotmánybíró-jelölést, a sajtóhoz is kiszivárgott valami, lásd Somos András: Alkotmánybírók jelölése: Holtpont. *Magyar Narancs*, 8. (1996), 39; illetve Alkotmánybírák: Kivonulók kérték. Benne: „Teljesen átpolitizált lett a választás”. [Interjú Sólyom Lászlóval.] *Magyar Narancs*, 8. (1996), 47. Mosolyogtatóan borzongtató volt, ahogyan önmagába szédülten a meztlen önkényt megtestesítő verdiktjük elbeszélése végén az egykori barát jószágosan megjegyezte, hogy *azért* tudományos pályámon nyugodtan munkálkodhatom tovább.

és időtől éppen nem független. Tehát aki mástól átvesz, egy az átvett születésének a helyén és idején nyert tapasztalatból leszűrt következtetést sajátít el és alkalmaz egy eltérő közegre. Hozzátehetnők, hogy ugyanez a helyzet a természettudománnyal is, hiszen a természetbúvárok szintén kizárólag az ember pozíciójából képesek amúgy objektívként jellemzett tárgyakat leírni. Gondoljuk csak például meg, hogy néhány antropológiai alaptényen túl miféle közösség lehet a világgazdaság *centrum*ának s egy megszálló kommunista önkényből a kozmopolita kapitalizmus globalizmusába vetett *perifériá*nak a történelmi megélése, tehát élő megtapasztalása között! Ebből következik, hogy bármely megközelítés, módszeresség vagy fogalmi érzékenység egyetemesként történő kikiáltása csakis azt eredményezheti, hogy mások tapasztalatából valamit a saját mintánkká teszünk, majd ennek szükségképpen gyümölcse lesz, hogy e minta halovány visszfényét kényszerülünk lassan már a saját múltbéli és jelen történeteinkben is felismerni, miközben azok eredendő (tehát egyébként meghatározó) sajátosságáról már-már teljességgel megfeledkezünk. Ugyanígy a kulturális változatosság egyneművé *gleichsaltolás*át szolgálja a művészetekre, így az irodalomra oktrojált *kánongondolat* is, amely voltaképpen pusztá újramásolása, szolgai alkalmazása a mindenkori birodalmi gőgben született centrum- és perifériagondolatnak – annyit üzenve csupán, hogy a minőség is csak a hatalmasnak kiváltsága; a kicsi pedig mindörökre jelentéktelen, mert észrevétlen marad, hacsak mi – tökéletesek, mert hatalmasok – a maradványok tömegéből ki nem emeljük. Aligha más ez ma, mint ami a gyarmatosítás volt egykoron. A Nagy lesz a Tökéletes. És bármi más? Csupán a futottak még kategóriája; még utánzásra sem érdemes. A liberalizmus világhódítása ezzel tetőzi be egy a korábbiaknál kíméletlenebb totalitarizmus paroxizmusát.

Egy angol történelemíró figyelte meg nemrégiben, hogy modernitásunk intellektuális bajnokai gyakran átlagon felüli erkölcsi korcsok.³¹ Személyes mártíromságra talán már egyházunkban sem sokan vágnak. Megromlottunk. A klasszikus spanyol esszéista még a tömegdemokráciában igénycsökkenésként bekövetkező degenerálódástól félt³² – az amerikai *mainstream*kultuszban ez már igencsak látható testet is öltött.³³ Inkvizíció régóta nincs; ám eredeti vagy a fősodortól eltérő problémalátásban sem igen bővelkedünk. S mint kiderült, a puhább eszközök nemcsak kevésbé láthatók, de sikeresebbek is.

Alkotmánybíróági, majd köztársasági elnökünk úgy tudta nyitott végű töprengést igénylő politikai dilemmáinkat egy az „igen” vagy „nem” zártságában végződő alkotmányos megítélésre visszavezetni,³⁴ hogy torzítóan leegyszerűsítette annak

³¹ Paul Johnson: *Értelmiségiek*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2010.

³² José Ortega y Gasset: *A tömegek lázadása*. Ford. Puskás Lajos. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938.

³³ Vö. Varga (2000f): i. m.

³⁴ „A rendszerváltás nagy politikai-ideológiai vitáit ezzel a hozzáállással tudta az Alkotmánybíróság alkotmányjogi problémává transzformálni, és így semlegesíteni.” Sólyom László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 689.

sarokpontjait. Azt tagadta el a tárgytól, ami pedig lényegét adta. Átalakulásunk nehéz kérdéseit ezzel rutinggyakorlattá primitivizálta – függetlenül attól, hogy ilyen mérvű s mélységű változás, ráadásul ennyire korlátozó nemzetközi környezetben, talán még sehol sem ment végbe a világtörténelemben.³⁵

Rendszerkritikus politikai körökben fellángolt egy új alkotmány iránti igény. Nem ugyanaz a jogfetisizista textualista szemlélet húzódik meg egy ilyen vágy mögött, mint amely a jogállami átmenet paradoxonát ön szerint szintén meghatározta?

Igen vagy nem: egyre megy – mondhatnám leegyszerűsítve –, hiszen az imént láttuk, hogy a jog születése jogon kívüli történés. Márpedig ha politikai aktus, úgy aligha tagadhatom meg tőle, hogy az alkotmánybíróági alkotmányozással kapcsolatos mai politikai ellenérzést ne saját alkotmány követelésével fogalmazza meg ugyanez az erő. Az más kérdés, hogy mi most egy ilyen, alkotmányozásra alkalmasító kegyelmi pillanatban vagyunk-e lelkiileg; hogy a nemzet önmeghatározását bármely politikai erő kisajátíthatja-e; és hogy nincs-e igaza egyik hallgatónak, aki azt szűrte le tanulmányaiból, hogy a világtörténelem legmaradandóbbnak bizonyult alkotmányai úgyszólván a pillanat hevében, laikusoktól szoktak megszületni.

Jog az, amit felülbírálatlanul jognak mond az alkalmazandó jog és tartalma megállapítására utolsóként feljogosított fórum. Így a folyamatok nem intézményektől, hanem véletlen aktoroktól függenek. A változás évét követően mégis inkább intézményi cseréket, semmint szereplőkben beálló váltást figyelhettünk meg. Képes-e egyáltalán egy intézmény a szereplők átformálására?

Ideológiája szerint a mi jogunk (*ius*) az, amit jogalkotói tételezésben formáltak törvénné (*lex*). E visszavezetés évezredes – Justinianusnál már beállott – uralmával szemben érvelek úgy, hogy végső soron még ez a jog sem lehet egyéb vagy más, mint jelzés, kiindulópont, amelynek a kibontásában mindannyian mindenkor részt veszünk: szakmabeliek és országlakosságunk egésze egyaránt, ki-ki a maga súlyának s közreműködése mértékének megfelelően. Hiszen társadalmi kultúra áll a jog mögött: értelmezés, s benne a mi személyes felelősségünk. Ez utóbbi adja a jog dinamikus, aktív közegét, akár felül is írhatva (túlteljesítve vagy éppen elszabotálva) lényegét. Természete viszont éppen ellentétes: egy jogi tételezés akár tollvonással is módosítható; értelmező közege azonban csak roppant lassan alakul – generációk múltán, kulturális (át)alakulással párhuzamosan. S jogváltozással sem lehet e folyamatot gyorsítani, provokálni vagy – úgymond – kész helyzet elé állítani.

Ferdinand Lassalle ismert előadása³⁶ voltaképp a tényleges hatalmi helyzettel azonosítja az alkotmányt. Vajon mondhatjuk-e mai alkotmányunkra, hogy a fennálló gazdasági alap

³⁵ Vö. Varga Csaba: Kommunizmus után? Kényszerek és esetlegességek – nemzetközi ellenszélben. *PoLiSz*, (2009e), 125. 4–25.

³⁶ Ferdinand J. G. Lassalle: *Über Verfassungswesen. Ein Vortrag*. Berlin, Jansen, 1862.

felépítménye, uralkodó viszonyaink tükröződése, a ma uralkodó osztálynak a törvényi erőre emelt akarata? És ha igenlő választ adhatnánk, úgy nem inkább e meghatározó alapokon kellene változtatnunk, mint bármely paragrafuson? Persze kérdéses, hogy mindezt hogyan lehetne egyáltalán megtenni, és hogy nyilatkozhat-e ilyen ügyben relevánsan egy jogász? Lételméletileg, nagy íveit tekintve kétségtelenül fennáll valamiféle tendenciális egység, különben egyik vagy másik oldal, összetevő látná a kárát. Ám a mikrokörnyezet részvonalkozásaiban inkább az éppen fennállónak a tehetetlenségi ereje, egészében pedig véletlenszerűségek sokasága mutatható ki. A marxizmus gazdaságra koncentrálásával szemben azonban mindebben legalább annyira az adott társadalomban történetesen uralkodó világkép mutatkozik meg – végső soron teológiai meggyőződésünk arról, hogy mire is való az emberi élet, és emberközösségünk mire hivatott.

Többször beszélt arról, hogy a rendszerváltás után felmerült egy Berlinben létrehozandó tranzitológiai intézet gondolata. Ha ez létrejön, miben segídezhetett volna? Netalán a demokrácia exportálásában Irakba? Ugyanis sokszor úgy tűnik, hogy a Nyugat tranzitológiai irodalma voltaképpen nem más, mint a régóta tartó nyugati kolonizációs expanziónak új, jogi eszközökkel történő többlettámogatása.

Négy évtizedes már a felismerés, hogy a kormánypénzen történő segítség csakúgy, mint a tőkések humanizmusa, imperializmust szokott rejtteni magában. A demokráciaközpontok manapság ugyanilyen ügynökfeladatot vállalnak. Az egykori NDK-ból menekültként a nyugat-berlini Freie Universität professzori székébe emelkedett Hubert Rottleuthner barátommal viszont a 20. századi totalitarizmusok jogának s a mögötte álló társadalmi közegnek a közös vizsgálatát céloztuk volna még a kommunizmus megroppanása idején, pontosan abból kiindulva, hogy olyan szélsőséges helyzeteket előállítva működtek, amelyek a normális képzelőerő határait meghaladják. Meglepető arra rádöbbenni, hogy porosz bürokratizmussal és terrorbrutalitással egyaránt generálható embertelen uniformizmus, sőt, hogy kellő frusztráció történelmi meggyökeresedésével vagy mesterséges felkeltésével az elnyomott könnyen válhat maga is társelnyomóvá. E rendszerek tényleges működésének tanulmányozása így az embert és termékeit illető olyan felismerésekkel járhat, amelyek a normális – mert nem ehhez szokott – emberi képzelőerő határait meghaladják.³⁷

Mint jogfilozófust kérdezem: van-e egyáltalán a jogállamiságnak fogalma? Azért indokolt e kérdés, mert a rendszerváltás pontosan erre hivatkozva mutatta döntéseit objektívnek és szükségszerűnek. Beszélhetünk-e a jogban egyáltalán objektivitásról, szükségszerűségről? Mint megértést elősegítő tudományos fogalomnak, a jogállamiságnak annyi felfogása van, ahány kor, nemzet és szerző elmélkedik róla; jogilag operacionális fogalma

³⁷ Saját munkásságomban ilyen volt például az a megdöbbentő felismerés, hogy a Nyugat jogi ontológikumfelfogása egyszerűen szűknek, valamiféle normalitásra redukáltnak bizonyult, mert el sem tudta képzelni, hogy a jog egészében becsapássá, hazugsággá – avagy, szakmailag kifejezetten, a politikai indoktrináció és reprezentáció ideológiakumává – deformálódhat. Vö. Varga (1989): i. m.

azonban nincs. Ethosz ez, amely változó; eszmény, amelyhez tökéletlenül s ellentmondásoktól terhelten bár, de mindig és legfeljebb közelíteni törekszünk; általános vágykép, amelynek kritériális jellemzője, *sine qua non* összetevője ugyanakkor nincs. Halmaz, amelyben az ilyen vagy olyan értelemben és többé vagy kevésbé fennálló elemek időleges egyensúlya olyan összességet hoz létre, amelynek átfogó jellemzésére egy legfeljebb inkább vagy kevésbé megnyugtató megvalósultság állítható. Civilizált létünk része, morális önazonosságunk összetevője az, amit a jogállamiságban eszményként így-úgy megfogalmazunk. Nem külső, kész mérce hát, amelyet magunkkal szembeszegezhetnénk. Alkotmánybíróságunk azonban – éppen hataloméhségének kiszolgáltatottan – mindvégig misztifikálta önmagát s a jogot egyaránt. Ezért kell hangsúlyoznunk, hogy hamisan jogközpontú közbeszédünk közegében a kommunizmus egykori jognihilizálását most a jogból is egy betűjog alkotmánybírósági fetisizálása váltotta fel.

Arisztotelész szerint nem a törvények szelleme határozza meg az embert, hanem az ember a törvények szellemét. De miként férhetünk az ember szelleméhez? És miként változtathatunk rajta?

Változatlanul keveset tudunk az ember mint olyan (*anthropos*) természetéről. Történelmileg, témánkban relevánsan annyit, hogy rövid távon manipulálható, s hogy gyakran ebben merül ki az úgynevezett entellektüelek profizmusa. Hosszabb távon, önregenerálódási képességét illetően kizárólag hitalapú reményeink lehetnek.

Az ön munkásságának egyik központi fogalma a jogi kultúra, amely a jog formálódásában és gyakorlatában – úgymond – hangsúlyos szerepet játszik. Ámde a jogi kultúra nem bénítja egyúttal a politikai cselekvést? Ha ugyanis eleve meghatározza a jog jelentését, ráadásul Magyarországon egy ismert posztkommunista kultúra állt rendelkezésre, úgy nem bizonyult-e minden, ami megtörtént, szükségképpeninek? És hogyan egyeztethető össze mindez a schmitti politikai döntéssel?

A társadalmi összetettségben ritkák az igazi sarokkövek. Az Alkotmánybíróság azonban úgy építette fel önmagát, hogy minden döntésével abszolút kiindulópontot képezzen. És láss csodát: mára a jogi tudományművelés fórumai nem csekély részben kritikátlanul alkotmánybíráskodás-függők lettek, a tudományosság eszményétől idegen olyan távolságtartás nélküli azonosulással,³⁸ amely szintig – láss ismét csodát! – még a sztálinizmus idején is csak átmenetileg deformálódtak el tudományaink.

A magyar rendszerváltást többen pozitivistának tartják, különösen az Alkotmánybíróság első időszakának tevékenységét, miközben mintha kiolvasható lenne valamiféle elvontan természetjogi, pontosabban észjogi attitűd a korabeli döntésekből. Merthogy számukra a jog önértékű, lévén nem eszközként tekintettek rá. Ezért foglalkoztak annyit a joggal, és nem

³⁸ Vö. Varga Csaba: Válság a válságban? Zavarok jogfelfogásunk, jogrendünk körül. *Iustum Aequum Salutare*, 6. (2010c), 3. 5–9.; illetve uő (2010a): Az öncéllá válás és kiüresedés veszélyei. Uo. 37–44.

koruk társadalmával, politikumával, gazdaságával. Talán még egy Peschka Vilmoshoz vagy Schmidt Péterhez hasonlatos marxianus szerző elmélete is használhatóbb lehetett volna rendszerváltásunk levezénylésére, mint értékelvű jogászaink szüleményei. Valóban ilyen paradox helyzet áll fenn?

Fejlődéslélektani alapkövetelmény, hogy az ember felemelt fejfel járjon, különben egyéb dolgokat sem tud saját értékükön venni. Ugyanígy egy nemzetnek sem elbújnia kell a világ elől, hanem saját belátásait, értékeit, világlátását az egyetemesség egyenjogú részeként kell vállalnia és elfogadtatnia. A jogállamiságért rettegők mintha sem a jog, sem az állam valódi természetét nem értették volna meg. Olyan örömtelen korlátozást láttak benne (vagy legalábbis sugalltak belőle fakadó követelményként a társadalom számára), akár az a hívő, akinek egész élete nem más, mint merőben a pokoltól való reszketés. Pedig az Újszövetség voltaképpen éppen örömmüzenet; egy kiegyensúlyozott társadalom joga pedig öntudatának, biztonságérzetének is a kifejezője. Már ha engedik, hogy kifejlődjék ennek is, annak is az érzéke. Már a mélylélektanból is tudjuk: nincs semmi, ami elronthatatlan lenne – amíg nincs kellően erős önazonosságunk, ösztönzők s hajlamok martaléka maradunk.

A marxi jogelmélettel bizonyosan magyarázható lett volna határozottabb fellépés, egy művi jogvilág félretétele, a politikum számára valamiféle elsődlegesség biztosítása. Nem volt hát korai kidobni a marxista szerzőket és fogalmakat?

Az én generációm a kommunizmusban még éppen a politikummal szemben kívánt volna jogot. Bármennyire értelmes kategória is tehát, számomra a nemzet ügye nem politikum, s amit egy ránk tukmált mesterséges értelemmel szemben ma hangsúlyoznunk kell, az a gyakorlatiasság, amit pontosan köznapi értelmünk, a józan paraszti ész fejez ki. Nem véletlen hát, hogy glóbuszunk eddig kifejlődött jogi kultúráiban kizárólag az európai kontinens építette (s az is kizárólag a kifejlődő nemzetállamát kodifikációval építő korában, vagyis a 19. századtól kezdve) egy tisztán logizált fogalmi építményre a jogát;³⁹ s talán az sem véletlen, hogy aligha volt még ilyen öncsonkító időszak a történelemben, amikor a nemzetük jobb sorsán munkálkodók elvont doktriner formaiságokra hagyatkozva ilyen pusztítást véghez vittek volna. Mert az angolszász gyakorlati bölcsesség nem is engedi jogközelbe a logikát; a klaszikus zsidó és az iszlám kultúra túl komolynak tekinti a morális vitákat ahhoz, hogy egyáltalán formalizmusokat engedjen túl közel magához; a Távol-Kelet pedig sohasem értette, hogy egyébként jelentéktelen sokaságú embercsoportok, mint öreg idejük görög poliszai vagy a mai európai államok, miért is magukból kimerevített bálványokhoz ragaszkodnak – a közösségteremtésre szerintük kizárólag alkalmas mindenkorai erkölcsi én fejlesztése helyett.

³⁹ Vö. például Varga Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák*. Budapest, [Osiris Kiadó], 2000e.

Ön szerint a globalizáció feltehetően elő fog hívni még marxi válaszokat és fogalmakat, amiként ezt néhány éve a Világosság hasábjain⁴⁰ megpendítette. Hol és miért számítunk erre?

A marxizmusnak történelmileg pusztulnia kellett a marxisták miatt. Mai társadalomtudományunkból azonban hiányzik az, amiben ez egyedülálló volt, vagyis azon helyzetek elemzési képessége, amelyeket *nagycsoportok antagonizmusa* hív elő. A teológiai moráltanok mögött álló társadalomképnek a személyre és a személy méltóságára fókuszáltsága ember mivoltunk legnemesebb azonosságára mutat ugyan rá, az előbbit azonban nem helyettesítheti. A bármelyik oldal kizárólagosságából adódó drámára nemrégiben utaltam már dél-amerikai tapasztalatom döbbenete nyomán,⁴¹ s ez ma holnap immár világproblémává szélesbedhet. A jövő egyelőre még nyitott, s ehhez nekünk is így kellene viszonyulnunk.

⁴⁰ Vö. a bölcsészeti-akadémiai folyóirat általam szerkesztett „Marxizmus és jogelmélet” című tematikus számában Varga Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete. Hazai körkép nemzetközi kitekintésben. *Világosság*, 45. (2004), 4. 89–116.

⁴¹ Nemzetközi konferenciák beszélgetéseiben már régóta érzékelttem, és Brazíliában egy nemzetközi Lukács-kongresszusnak a *Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins* témájában különmeghívottként személyesen tapasztalhattam is, hogy az ott egyébként uralkodó katolicizmus társadalmi válaszainak elégtelensége évtizedek csalódása nyomán miként növelhette tudományos körökben is szinte kizárólagossá a marxizmus különféle irányjaiban történő tájékozódást. Vö. Varga Csaba: Dél keresztje alatt. Úti tűnődés sorsunkról – a közös múltról s jövőről. *Hitel*, 22. (2009c), 12. 69–76.

[Vákát oldal]

Jogállamiságunk – kihívások keresztútján¹

1. Jelszavak mögött jog: értékek és technikák

Az emberiség történelme nemcsak új felismerések, de kudarcélményekből is szövődő tapasztalások, tegnapi újíto s forradalmi lázak gyakorlattá ültetésének és ezzel elviselhetősége, sőt egyenesen vállalhatósága kijózanító próbájának színtere is. A jogtudós Portalis mondta egykor a francia forradalom elhúzódo gyermekbetegségéből pusztító ragályba torkolló úgynevezett forradalmi mézeshetek „mindent elérhetünk!” mámorának elmúltával, a megállapodott társadalmi építkezés konszolidációs útját kijelölő *Code civil* bemutató beszédében a francia nemzetgyűlés előtt:

„E modern időkben mi túlságosan is kedveltük a változásokat és a reformokat. Ha az intézmények s a törvények tekintetében a tudatlanság évszázadai a visszaélések színpadai, úgy a filozófia és a felvilágosultság századai tán túl gyakran is nem mások, mint a túlzások színpadai.” „Akkor kell változtatni – érvelt előző gondolatsorában –, amikor, úgymond, az lenne az újítások legveszesebbje, ha nem újítanánk. Mert nem szabad vak elfogultságok áldozatául esnünk. [...] hasznos megőriznünk mindazt, amit nem szükséges lerombolnunk; a törvényeknek kímélniök kell a szokásokat, ha nem károsak.”²

Most divatos hívószavaink, a mindennapi lépéseinket meghatározó – mert mindenben érvényesülést parancsoló – törekvéseink még a gyakorlat próbája előtt állnak. Azt sem tudhatjuk még: többek-e ezek a jelszavak, mint önmaguk felvilágosultságában tetszelgő elmék, politikai kalkulációk s alkalmi kényszerek véletlen (vagy éppen tudatosan konstruált) szüleményei, amelyeket esetleg értéktisztelő alázat helyett egy elvszajkózásban kimerülő hivatásos intellektualizmus csíhol ki magából – talán csak azért, hogy fricskázza a világot, lebegő játékszernek tekintve ugyanúgy, mint önmagát.

Pedig aligha szólhatunk itt tisztelet, pátosz érzése nélkül. „Jogállamiság”? Súlyos, veretes, elméleti alapozásban s történelmi dilemmáiban, viszonylagos meghatározatlanságában³ s megszenvedett válaszáadásában nagy horderejű s háta megett komoly

¹ Lezsák Sándor országgyűlési képviselő és Király Tibor akadémikus felkérésére az általuk szervezett Hazai Műhely sorozat 11. alkalmaként *Nemzet és jogállam* címmel a Kossuth Klub nagytermében 2001. február 3-án elhangzott záróelőadás. Első megjelenése: Varga Csaba: Jogállamiságunk – kihívások keresztútján. *Valóság*, 45. (2002f), 4. 28–39.

² Jean-Étienne-Marie Portalis: Discours préliminaire. In Pierre-Antoine Fenet: *Recueil complet des travaux préparatoires du Code civil*. I. Paris, Videcoq, 1836. 482.; 481.

³ Lásd a csupán problémamegoldási irány kijelölésére való alkalmasságáról, ám bármiféle szabatos, kimerítő definíciója lehetetlenségéről a közelmúltban folytatott vitát, mindenekelőtt itt: Richard H. Fallon, Jr.: “The Rule of Law” as a Concept in Constitutional Discourse. *Columbia Law Review*, 97. (1997), 1. 1–56.

hagyatékkal bíró fogalom ez, amely persze rögvest további fogalmak hasonlóan nemes bokrára utal: „emberi jogok”, „alkotmányosság”, „parlamentarizmus”, „demokrácia” és így tovább. És mégis – vagy éppen ezért – előbbi gondolatmenetünket kell folytatnom: ami mindebből ma hívószó, úgy jeleníti meg magát, mintha a múltból szólna – ám mégsem biztos, hogy mindenkor és mindenben a múlt, a hajdani gondokra egykor írként felvállalt eredeti útkeresés, az emberiség történetében generációk sora által megszenvedett érték- és eszközvállalás szól általa. Mert ami mindebből ma hívószó, az bizonyosan a megnevezés régi köntöse ugyan, ám érdemében mégis új törekvés, amelyről legalább azt kell tudnunk, hogy úzzuk ugyan, de teoretikusan bizonyítottan nem tudjuk: mivégre; s főként nem is sejtjük, mert még senki sem tapasztalta, hogy milyen lesz világunk, ha egyszer már valóban általa teljesítjük be.

Évszázadokon át vajúdoan az európai kontinensen a jogállamiság – a *Rechtsstaatlichkeit* kultúrájaként felfogva – a meghatározott rendet s védelmet garantáló törvényi szabályozottságot és ennek állami oltalmát jelentette, az angol–amerikai világban viszont – mint a *rule of law* eszményének kultúrája – az emberek uralmával szembe-sített olyan joguralmat, amelynek végső biztosítékát minden konfliktusnak egy bírói fórum döntése elé bocsáthatásában rejlő szabadság és jogi lehetőség adta. Európában tehát a szabályok erejében bízunk, míg az angol ajkú civilizációban az elvektől uralt igazságszolgáltatás független erejére hagyatkoztak.⁴ S mi lett mára – posztmodernnek nevezett feltételeink között – mindebből? Nem más, mint a végeláthatatlan vitathatóság kultusza, amelyben a törvényes jogrend mit sem számít már – azon túl, hogy pusztán érvelési terepet kínál a megbízói pénzén (s olykor erkölcsi szerint) eljáró ügyvéd s az egyre inkább foglalkozásszerűen fellépő s számban egyre inkább gyarapodó hivatásos jogi mozgalmi szószólók számára, akiknek szabálykövetés helyett egyre inkább az lesz kizárólagos hivatásuk, hogy megkérdőjelezzék az akár mégoly egyértelmű szabályt. Márpedig a joglogika irrelevanciájából tudjuk, hogy bármely szabály kikezdehető alulról és felülről egyaránt: nem a logika mint a gondolkodásnak olykor mitikus pozíciókba emelt matematikája állhat ellen ennek – hiszen a logika önmagában arctalan, hallgatag, s csakis a felhívója által számára kiosztott, megfogalmazott, beállított szerepben mutatkozik –, hanem csakis egy külső, lát-szólag kezünkben homokként szétomló erő: a szabálytisztelet ereje és kultúrája.⁵ Ha ez hiányzik, vagy tucatesetek rutinjának másodlagos rendező elvévé lesz – arról tanúskodva csupán, hogy egy-egy kérdéses döntés nem állott olyan érdekek útjában, amelyek a szabály jogászai megkérdőjelezésére érdemesítettek volna –, úgy valójában bármikor közbeléphet korunk jogásza, hogy akár joghézagot mutasson ki az eset megítélésében, akár valamiféle alkotmányos elvből levezetve egy sajátos – értsd: az ő érdekében álló! – megoldás igényére és megalapozottságára utaljon: mindkét esetben azonos végeredmény jegyében, nevezetesen, hogy elkerülje az egyébként alkalmazandó szabály alkalmazhatóságát.

⁴ Vö. Varga Csaba: A jogállamiság és joga. Lásd jelen kötetben, I. rész.

⁵ Lásd Varga (2004a): i. m.; illetve uő: *A jog mint folyamat*. Budapest, Osiris Kiadó, 1999a.

Száraz és tömör ez a megközelítés, s talán követhetetlen vagy éppen súlyában felfoghatatlan a mindennapi gondolkodás számára. Pedig arról van csak szó, hogy egyfelől a jogban – legjobb lehetősége szerint – csupán értékek testesülnek meg, amelyek ha egyáltalán, úgy legfeljebb gyarlóan, megközelítően fogalmazódnak meg a törvényi szövegekben, másfelől viszont még a legkényesebb pontossággal definitíve kifejezett szabályok is védtelennek bizonyulnak a joghézag akár szembeszökően mesterkéltan konstruált kifogásával szemben – hiszen sem a szabály, sem logikája nem segíthet már állást foglalni abban, hogy szabály és eset hasonlóságával érvelve szabályalkalmazásra avagy ellenkezőleg, ilyen hasonlóság hiányával érvelve éppen a szabályalkalmazás mellőzésére kívánjuk-e rábírní a bírót. Visszatérve a számunkra honos világ két jogi alapkultúrájához: az eseti gyakorlatra precedensként építő angol-amerikai rendszerben a „megkülönböztetés” évszázadok óta ismert módszere akár napról napra bírói forradalmat, gyakorlati jogváltozást eredményezhetett volna, ám mégsem tette, mert a bírói kar hivatásrendi konzervativizmusa s a felsőbíróságok hierarchikus fölénye mederben és szigorú keretben tartotta a joggyakorlat alakulását. A törvényi jogszöveg logikai eszményű alkalmazására építő európai rendszerben a joghézagok kitöltésére előre látott törvényes lehetőségek (helyenként olyan kihívóan szabados megoldással, mint Svájcban, ahol szükség esetén a bíró nyíltan és egyenesen a törvényhez helyébe léphet)⁶ hasonlóképpen ide-oda változó napi gyakorlatot eredményezhettek volna, ám mégsem tették, mert ugyanez a hivatásrendi pátoz – itt a logikai eszményű alkalmazás lehetséges kizárolagosságába, a deduktív következés törvényszerűségébe burkoltan – nem tette lehetővé a kivételre szánt technikák elburjánzását s felforgató erővé növekvő rombolását.

Készségként *a jogban* tehát *csak technikák* vannak. Egyik technikával megkísérelhető ugyan egy másik technika gyakorlati használatának valamilyes korlátozása, mégis: a technikák valóságos korlátai nem magukban a technikákban (az ezeket intézményesítő szabályokban, ezek nyelvi megfogalmazásában, netán az ezekből kibontott dogmatikákban) rejlenek, hanem a jog egészét fenntartó és működtető kultúrában – elsődlegesen s közvetlenül a jogászság szakmai kultúrájában, másodlagosan és végső soron a társadalom általános kultúrájában. (Utóbbi bomlaszthatja az előbbi, előbbi rátelepedhet az utóbbira – a társadalom életének minden pillanata ilyen feszülések és oldódások végtelen folyamatából áll elő –; ám társadalmi erő és egyensúly, egymástól különböző, egymást végső soron mégis erősítő szegmensek, rétegek s normarendszerek pontosan azért alakultak ki mindenütt, hogy a különféle kihívások, a megőrzés és változtatás egymásnak feszülése közegében a mindenkor szükséges társadalmi önazonosságot s benne a társadalmi reprodukció keretét biztosítsák.)

⁶ *Schweizerisches Zivilgesetzbuch*, 1907. 1. §.

„Isten meghalt!” – habár már Nietzsche⁷ előtt közhellyé laposodott a kétkedés és tagadás, végiggondoltuk-e már érdemében, hogy mit jelentene egy tekintélyt nem ismerő társadalom? Többet-e, mint Ortega lázadó tömege,⁸ mint *Viridiana* csöcselékként tomboló lelencnépe?⁹ Ahol a személy méltóságát az egyén önérvényesítése váltja fel, a nemzetféltésből korlátlan lakhelyválasztás, a családi kötelékből eseti partnerség lesz, a polgár mögül a pusztán fogyasztó, a lelkiismeret helyében pedig a csupasz médiavezéreltség bukkan elő – ott a magánfelek szerződés-kötésének mintájára egyetemesként kivetülő szabad megállapodás eljárási keretein, pusztá játékszabályain túl ugyan miféle más kötelék működhetnék még? Vallás, erkölcs itt már nem támogathat. Így hát kötelesség sincs, csak jog. S ez, amennyiben egyáltalán szabályként jelenik meg, úgy immár egyre kevésbé materiális, mert processzuálissá lett, mint pusztá játékszabály: nem azt mondja, hogy mit tegyünk, vagy mitől tartózkodjunk, hanem csupán garantált eljárások kereteit vázolja, nevezetesen, hogy mibe s miként lépünk, ha lakóhelyünk államával vagy egy másik önvezérelt egyénnel ügyünk akad – például azon a címen, hogy vagyunk, tőle közvetlenül vagy jelképes formákba burkoltan tartásdíjat követelünk.

A jogszociológia, amióta tudományként, társadalomkritikai vénával létrejött, legfőbb eredményeként számtalanszor bizonyította már, hogy mennyire megalapozatlan, pusztán illúziót keltő a jogászias, normativista, a jogban önmagában elégséges erőt vélelmező hagyományos jogászmertálat. Változatlanul tudhatjuk a jogszociológiából, hogy a jog ereje legfeljebb szimbolikus, amennyiben saját eszközeivel társadalmilag egyébként érvényesülő tendenciákra nyomja rá egy sajátos tekintély többletpecsétjét.¹⁰ Ám posztmodernitásunkban mintha tényleg csakis együgyűség léphetne a mindennapi józanság helyébe: a jogot mitikus erővé növeltük, miközben kiüresítettük, sőt erkölcstől s társadalmi hagyománytól elszakítva természetes közegéből kiemeltük, és ezzel egyetlen szerves támaszától megfosztottuk, ráadásul valójában már nem is tiszteljük, csupán – mint korábban láttuk – véget nem érően újrakezdett s a nyers erőt a jogászias érvelés leleményébe burkoló kiütéses harcunkban felvonulási terepként hasznosítjuk.

Jogállamiság? Amikor a társadalmi kultúra, a fenntartó ember szerepét hangsúlyozom egyetemi tanításomban, nyilvánvalóan nem csak a jogi technikák önmagukban vett arctalanságára gondolok. Hiszen azért semlegesek önmagukban, mert eltérő értékek szolgálatában egyaránt felhasználhatók, s ugyanúgy, ahogyan a jog nem egyszerűen elvont szabályok megkövült hierarchiájú rendszere, hanem jelentések és üzenetek mindenkor így vagy úgy konkretizálódó élő egysége, nem is egyszerűen értékek hierarchikus lépcsős építménye, hanem értékvonatkozások

⁷ Friedrich Nietzsche: Így szólott Zarathustra. Könyv mindenkinek és senkinek. In *Friedrich Nietzsche válogatott írásai*. Ford. Szabó Ede. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1972. 224.

⁸ José Ortega y Gasset: *A tömegek lázadása*. Ford. Puskás Lajos. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938.

⁹ *Viridiana*. Mexikói film, 1961. Írta és rendezte: Luis Buñuel.

¹⁰ Lásd Varga Csaba: *A jog társadalomelmélete felé*. Budapest, [Osiris Kiadó], 1999b.

s értékszempontok érzékeny együttese. Mert a szabálykövetés formalizmusának látszata a jogban éppen felelős és személyes döntést, értékek közötti mérlegelést és kiegyenlítést takar. Hiszen miközben döntésünk hivatalos indoklásában logikai levezetéssel szabály alá foglalunk vagy ridegen elutasítunk, valójában értékek közt egyensúlyozunk: ritka kivételektől eltekintve nem valamely értéket tagadunk, hogy helyette egy másik értéket megvalósíthassunk, szolgálhassunk vagy támogathassunk, hanem a jogászi „művészet” (intuíció, lelemény és jártasság) jegyében olyan optimális értékmegvalósító (tehát egy fontos érték szolgálatát más érték aránytalan háttérbe szorítása nélkül lehetővé tévő) megoldást találunk, amelyet „mesterség”-beli tudásunknál fogva – s ezért emlékezünk szívesen a jog *ars*ként történő meghatározására a régi rómaiaknál,¹¹ hiszen ez náluk „művészetet” s „mesterséget” egyaránt jelentett – a jogban a jog szabályaiból úgymond következőként majd indokolni is tudunk.

2. Emberszerűség, gyakorlatiasság

Amikor történelmi tapasztalatról, emberi generációk életében megszenvedett igazságról szóltam, a mindennapi gyakorlat próbájára gondoltam, amelynek kritériumként történő elismerésében még a szocializmus marxizmusa is becsületesebb, egyszersmind elméletileg igényesebb volt, mint a napjainkban helyenként a fősodor (*mainstream*) gondolkodási módjává növekvő történelmietlen, újprimitív abszolutizmus, hiszen a történetiség elvével, a *hic et nunc* különösként meghatározó szerepével éppen a praxist emelte mércévé, szemben a valós cselekvést hektikus programgenerálások sápadt életpótlékával helyettesítő mostani kordivattal, amely az egyetemesség történelmen túli dimenziójában tud megjeleníteni éretlen ötleteket, deviancia határát súroló másságmutatványokat egyaránt. Eszmetörténeti rekonstrukciókból tudhatjuk, hogy jogállamiság, emberi jogok, alkotmányosság, parlamentarizmus, demokrácia – mindez évezredek egymásra rakódó törekvéseinek, felismeréseinek, sikereinek és kudarcainak a francia forradalomtól a 20. századig terjedő időkből mutatkozó viszonylagos kiforrottsága, látszólag szilárd alaknyerése ellenére is folyvást alakuló terméke, amelynek létrejöttéhez szemlélődő pogány ókor, keresztény középkor, emberközpontúságra törekvő új- és legújabb kor egyaránt hozzájárult. Pontosan a keresztény hagyomány alapozta meg mindezeket az isteni törvény transzcendenciájával, az ember érték kötöttségével, s ebben mindenekelőtt a személy sérthetetlen és elvitathatatlan méltóságának megalapozásával. Még fontosabbként ugyanez a keresztény hagyomány jelölte ki az ezek valóra váltására hivatott emberi intézmények mint csupasz instrumentumok célhoz kötöttségét, vagyis öncéllá fejlődő

¹¹ „A jog a jó és az igazságosság művészete” – „...*ius est ars boni et aequi*” Celsus in D. 1.1.1. pr. Ulpianus I Inst (Pal. 278) – fordítjuk így a klasszikus meghatározást, ami ezek szerint egyszersmind egy mesterség, a jogázmesterség művészete.

túlburjánzása esetén magát az embert fenyegető hatalomként történő önállósulása belső korlátait.

A nyugati féltekén – Davos nyelvén szólva: Északon – új történelmet ír az emberiség a II. világháború utáni újjáépítés óta. Mik ennek a jelei? Önbizalom, siker, a Paradicsomból történő kiűzetéssel az emberre nehezedő munka fáradságának (vagyis Isten büntetésének) korrekciójaként az emberi fáradozás elértéktelenedése, tudásgőg, rációuralom, absztrakt tervezhetőség – és ugyanezen ember által Isten lesajnálása, helyettesítése, majd temetése, s azóta naponként egyre harsányabb és kihívóbb újratemetése. S megjelenik az Egyén, ki néhány milliárd társával most már külön-külön a világegyetem értelme, hermeneutikájának kulcsa, pillanatnyi életében bármi földünkön feltalálhatónak az elfogyasztója. Alkalmi élve az érték kizárólagos forrása, véletlenszerű pszichikus diszpozíciója pedig bármiféle intézmény létének a mértéke és kritériuma. „Jogállam”, „emberi jog”, „alkotmányosság”, „parlamentarizmus”, „demokrácia” – pontosan úgy, mint maga a forradalmi republikánus gondolat – immár nem más, mint e valahány milliárdnyi világteremtő jogosultságforrás véletlenszerű (vagy akár médiaidiotizmuson rángatott) mozgásának kerete, s egyben pillanatnyi állapotának, eredményének szankcionálója: véglegesítője vagy továbbalakítója.

Magyarország jövője? Végre látnunk kell: nemcsak az következik mindebből, hogy mostanra kezd csak beérni, megmutatva virágba szökkenését – a felelőtlenség apoteózisát, voltaképp az érdemtelenység s esélytelenység kultuszát azzal, hogy immár alig is bukhatunk, hiszen a létrejövétel biológikumával már egyre szélesbedően ellentételezetlen jogosultságok teljességére tartunk igényt – az, amivé jogállamiság, emberi jog, alkotmányosság, parlamentarizmus, demokrácia magasztos eszménye a II. világháború utáni újjászületés óta, de különösen az 1968-as anarchista lázadó nemzedék kezében (de)formálódott. Vagyis: eszményeink lebegnek még, torzultan bár, de rázkódatlanul, hiszen még csupán most kezd szembesülni velők az atlanti világ – most, hogy mögöttes társadalmának szövedéke széthullott, családi tűzhelye kihűlt, programozott polgárai alternálva robottá s médiavezérelt fogyasztógéppé váltak, mindenki véget nem érő harcát mindenki ellen immár a jog nevében vívja, nők a férfiakra vicsorítva, gyermekkorúak szüleiket támadva, hasonmásukba puhultak a másik nemet elfogadók ellen felbőszülve, kábulat vont a felhőből viszolyogva a közellenségen: egyházon és államon –; hiszen mit is tisztelhetne a személyben, ha még mértéket szab és tart?

Nem tudjuk, mily arculatot fog ölteni a nyugati világ a jövőben, ha napjainkra, közeljövőnk félidejére már felelőtlenség, glóbuszunk pusztítása, megtorlatlan bűn, élvettség erénnyé nemesbedése, szimulált virtualítások életpótléka ennyire globalizálódott. Nem tudjuk hát azt sem, hogy sok évezredes emberi történelmünkben mindeddig csalhatatlan mindennapi érzékünk és tapasztalásunk mennyire és miként tudja majd belakni e világot: mikor merülnek ki tartalékai, mi ad majd végső lökést ahhoz, hogy emberlétéhez, önnön méltóságához visszatérve egyszer csak fellázadjon. Látnunk kell: az atlanti világ sikertörténete Los Angelesből Sydney-ig

és New Yorktól Londonig még alig érzékelhette, hogy a jogosultságok gát lástalan kiterjesztése nemcsak önnön felvilágosultságunk pusztá gesztusa, de költség-tétel is, amelyet nagylelkűségünk leginkább mások kontójára szokott kiegyenlíteni. Mert a nemzetek háztartásában a szexuális szabadosság éppúgy költség-tétel, mint az AIDS, egy szabad munkaerőpiacra épülő gazdaság pontosan úgy erőforrásokat pocskol, mint az emberélet delén a csökkenő számban születő utódok terhére kezdődő gondtalan visszavonulás; és (hovatovább fogpiszkálóinknak is összkontinentális kooperáció útján történő fabrikálásával) a globalizált munkamegosztás is éppúgy földünk energiaháztartását terheli, mint a szabadidőnk eltöltésének piacára számító légitársaságok versengéséből adódó dömpingár. Tudnunk kell hát: a jogoknak is ára van – s amiként a magánélet oltalmazott körének bővülése növekvő költséget és csökkenő hatékonyságot eredményez a rendvédelemben, a perlés tömegessé válása is népegészségügyi és egyéb szociális területeken költségrobbanásokat von maga után. Ördögi hát e kör: minél gazdagabb egy náció, annál többet áldozhat önnön felvilágosultságának oltárán; ám minél gát lástalanabbul biztosít jogokat, annál több erőtartalékát kell kérlelhetetlenül kimerítenie önmaga társadalmi reprodukciójára.

Mondhatnók: izgalmas távolról figyelni a tehetősök önpusztító vagy legalábbis tartalékokat felélő játékát; ám nem biztos, hogy érdemes e játszma-ra saját nemzeti létünket is tétként feltennünk. Stratégiai tervezést többnyire nagy államok szoktak komolyan művelni, mert abszolút összegben nagyobb a tét, melyet a jövő előre látásával nyerhetnek vagy veszíthetnek; pedig a kis államok tétje viszonylag mindig nagyobb, mert ez nem más, mint önnön létük, fennmaradásuk, túlélésük esélye. Nemcsak pénzügyi játéklehetőségeikből kockáztatnak (vagy terelnek kényszerpályára) többet, de erkölcsi tőkéjükből, jövőendő kilátásaikból is – gondoljunk például a globális migrációhoz kapcsoltan kikövetelt emberi jogok teljesítéséből földrajzi helyzetünk-nél fogva ránk vagy másokra aránytalanul nagy mértékben háramló költségek-re, vagy a népesség valamely részének reszocializációs civilizálása itt és most elodázhatatlannak tetsző szükségéből adódó többlet-feladatok-ra.

Az államot az utóbbi idők felvilágosultjai inkább temetni szokták – pedig jog-államiság, emberi jog, alkotmányosság, parlamentarizmus, sőt ismert formájában a demokrácia működése is éppen feltételezi az állam kétségbevonatlanságát. Ha nem is nagy, de nem is gyenge államé a jövő; talán viszonylag szerény kiterjedtségében is egy erős szervezete.¹² Mi más épül immár évtizedek óta az ENSZ, a NATO vagy az Európai Unió égisze alatt? S mire megy ki a politikai játék, végső soron miben fejeződik ki mindaz, amire magunk is annyit áldozunk az intézményes politika cégére alatt? Márpedig bármely döntésünk koncepciót kíván, s mihelyt a gondolat határozattá lett, olyan tettekre-készséget, amelynek nem halála immár az okoskodás.

¹² Vö. például Arthur Fridolin Utz: *Zwischen Neoliberalismus und Neomarxismus. Die Philosophie des Dritten Weges*. Köln, Hanstein, 1975; illetve Taketoshi Nojiri: Values as a Precondition of Democracy. In Hans F. Zacher (szerk.): *Democracy. Some Acute Questions. The Proceedings of the Fourth Plenary Session of the Pontifical Academy of Social Sciences, 22–25 April 1998*. Vatican City, Pontifical Academy of Social Sciences, 1999. 105.

A hatékony igazgatási cselekvés határozottságot kíván, ez pedig működő kommunikációs csatornákat s információkkal telítettséget. A rendvédelemhez ezeken túl eltökéltség kell, és akcióképesség. Az igazságszolgáltatás pedig döntést erkölcsileg is vállaló felelősségérzetet kíván.

Fordítsuk hát visszájára mindazt, amiről a keresztény kritika tükrében láttuk, mivé is nem fájulhatnak hívószavaink. Az emberi személyiség *méltóságát* kell szolgálnunk – alázattal, erkölccsel, igazságosságra és méltányosságra törekedve, értékekbe s az ember jóra valóságába vetett hitünk igazságának tudatában, felelősségtől eltelten és mindezekre nevelően; és azért, hogy mindezt társadalmi közösségben, nemzet és család természetes kötelékében tehessük, jogok és kötelességek iránt egyenlő érzékkel, autoritásban nem szűkölködve építve a rendet.

A *felelősségvállalás*, a személyes elköteleződés és döntés elkerülhetetlensége éppen nem csak mindennapi élethelyzetekre áll – azért, hogy ha akár társ vagy gyermek nélkülünk, munka- vagy hajlék nélkülünk, avagy épp tisztesség és önuralom nélkülünk tudnánk is magunkat, ne másra mutogassunk kényszeresen, vegetatív lényként, menlevélként egyféle (valamiképpen mindenkor és mindenütt fellelhető, ma divatos) társadalmi betegség (*social disease*) áldozataként sajnáltatva magunkat. Egyetemi jogászképzésünkben egyik legnemesebb célunk éppen az, hogy a jövőendő jogásznemzedéket a személyesség, a sorsvállalás megkerülhetetlenségéről meggyőzzük. Miközben nyilvánvaló, hogy a választás és döntés felelőssége nemcsak a jogalkalmazó, de a jogalkotó tekintetében is fennáll.

Egy évtizeddel ezelőtt, a rendszerváltoztatási folyamat kezdetén még szórványosak voltak a hangok, amelyek a jogállami *mintaátvétel* mechanizálásából fakadó kártételre intettek, s maguk a nyugati mintaadók is felháborodottan utasították vissza ezeket.¹³ Ma már egyértelműbb, hogy régióinkat Vlagyivosztoktól Drezdáig, Tallinntól Zágrábig kíméletlen uniformizálással és teoretikus arroganciával kárhoztatták kísérleti terep szerepére a tolerancia retorikus bajnokai,¹⁴ hogy miután liberális demokráciaként terjesztett saját modelljüknek a „jog és modernizáció” jelszavával megkísérelt átültetése Dél-Amerikában kudarchoz vezetett, most sokkal nehezebb talajon, egy diktatórikus politikai és gazdasági rezsim romjain kísérleljék meg újra csodagyógyszerét. Lássuk hát a csodát! A Szovjetunióból megmaradt országokban (a Baltikum kivételével) és Albániában e liberálisnak mondott misszionarizmus csak mélyítette a csődöt¹⁵ (miközben fővárosunk hivatali negyedében, a volt tervhivatali komplexumban ilyen misszionárius – s a hazai jogi előfeltételek teljesítettsége híján

¹³ „[A] törvények alkottattak az emberek számára, és nem az emberek a törvények számára; és ama nép jelleméhez, szokásaihoz, helyzetéhez kell igazodniok, amelyek számára alkottattak; [...] s abszurd dolog lenne a tökéletesség abszolút eszméibe merítkezni oly dolgokban, melyek csak a viszonylagos jó megvalósítására alkalmasak” Portalis (1836): i. m. 466. és 467.

¹⁴ Lásd például Ugo Mattei, Paul H. Brietzke, Armin Höland és Gianmaria Ajani tanulmányait. In Varga (1998d): i. m. 46–72.

¹⁵ Lásd például Vladimir Shlapentokh: A közsférák bűnöző magánkisajátítása Oroszországban. Uo. 115–122.

New York-i küldetést teljesítő – egyetem is létesült ezen eszmeiség teoretikus s a volt szocialista térség egészét felölelő edukációs gondozására).

Az átalakulás mézeshetei azóta nálunk is múlóban vannak, s gyakorlati tapasztalattól sokszor visszaigazoltan már kritikusabb lett szakmai és laikus közvéleményünk is e minták késztermékként való átvételének csodadoktori gesztusai és várakozásai iránt.¹⁶ Még fontosabb, hogy immár parlamenti s kormányzati döntéshozóinkban is növekszik ama régi igazság belátása és sorsfordító jelenünkre aktualizálása, miszerint semmiféle olcsó, gyors, valahonnét zsebben átcsempészett s elitista döntéssel állam-akarattá varázsolt külső minta pusztán elhatározásunknak engedelmeskedve saját közegünkben nem feltétlenül szervesül, s ezért hosszú távú optimális hatékonysággal saját érdekeinket aligha szolgálhatja. Nyersanyag lehet csupán, persze – figyelembe veendő vagy akár igen nyomatékos jelzés egy másutt, máskor s más körülmények közt kialakult, ott és akkor valamelyes vagy megbízható sikerrel működött megoldásról. Jó hát tudnunk: a külső tekintélyi hivatkozások mindig és elvben hamisak – pontosabban: döntést helyettesítő szerepre alkalmatlanok, s ezért irrelevánsak –, mert részlegeseek, szelektívek, s bármennyire is a 21. század (erkölceiben s ezért kilátásaiban is önlezáruló, így a valamikori válság rémétől sem megkímélő) atlanti civilizáció pecsétjével hivalkodnak, éppen abszolutizáló univerzalitásuk okán avítottak, egyenesen a modern tudomány előtti korra utalóak, mert szemléletükben egy primitivizált, csereszabatos készelemekből mechanizált rendszerrel (mint egy típusos gépjármű-motorblokkal) tévesztik össze a társadalom – bármely társadalom! – hagyományokból, meggyőződésekből, emberi és csoporthitekből folytonosan újraszövődő építményét.

3. Teológiai-antropológiai alapok

Axiomatikus alaptételként eddig is nyilvánvaló volt, hogy a „keresztény gondolat összes egyensúlya két egymást kölcsönösen kizáró állításra épül: egyfelől a személy megelőzi a társadalmat, másfelől a közjó felsőbbrendű az egyesek javainál”.¹⁷

Nem csupán természetjogi – tehát a mindennapi értelem számára nyilvánvaló összefüggések mellett teológiai igazságokból is következő –, de társadalomtudományi (antropológiai, pszichológiai, szociológiai és kriminológiai vizsgálódásokon,

¹⁶ „A jogállamiság nem ajándék” – összegzi kijózanító tapasztalatát fél évtizeddel hivatalának letelte után Lengyelország s a kommunizmus utáni egész térség első ombudsmanja, Ewa Łętowska. Vö. Ewa Łętowska – Janusz Łętowski: „Jogállamiság” és jövőendő alkotmányának keresése. Uo. 45.

¹⁷ Pierre Bigo: *La doctrine sociale de l'Église. Recherche et dialogue*. Paris, Presses Universitaires de France, 1965. 168.

empirikus adatokon nyugvó) felismerések is egyre inkább egyértelműek ma már annak kimondásában, hogy

- *ordo*, emberi rend a társadalomban valamiféle *autoritás* megállapodott gyakorlata nélkül nem képzelhető el,¹⁸ s ennek az autoritásnak – hacsak nem elégszik meg a tényleges anarchia és a normává váló deviancia némi külső rendvédelemmel palástolt új ökológiaival¹⁹ – közösen megélt tapasztalatokra és fenntartott hagyományokra, közös jövőképre (s ebben közös erkölcsi világképre) kell épülnie;²⁰
- a társadalom bármiféle életformájának (eljárási technikáinak) a személy méltósága elidegeníthetetlen teljességéből fakadó *értékekre* kell épülnie, s ezért maga a demokrácia sem testesíthet meg értéket megvalósítandóként elismert valós értékek híján, tehát erkölcsi közömbösség, teljes értékrelativizmus talaján;²¹
- *méltóság és felelősség* elválaszthatatlan egymástól, hiszen előbbi a személy autonómiájából, utóbbi az ember szabadságából fakad, s ezért a társadalmi gondoskodás, a nagylelkű jogbiztosítás semmiféle formája sem csökkentheti a személynek cselekvéseirért, döntéseiért, a lehetőségeivel való élésért (egyszóval: magán-, családi, szakmai és közösségi életének vitelért) visszavonhatatlanul viselendő felelősségét;²²

¹⁸ „Nem gondolható el semmilyen uralom tekintély nélkül [...]” (XXIII. János: *Pacem in terris*. 41. pont. In Tomka Miklós – Goják János (szerk.): *Az Egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok*. Budapest, Szent István Társulat, 1993. 171.

¹⁹ „Nem lehet szabad az ember, amíg csak [...] azzal törődik, hogy birtokoljon és élvezzen, s nem képes uralkodni ösztönein és szenvedélyein, sem pedig ezeket engedelmességből az igazságnak alárendelni.” II. János Pál: Centesimus annus. 47. pont. Uo. 567.

²⁰ Leginkább kiáltóan – mindenekelőtt társadalomlélektani és szociológiai vetületben – lásd például Robert Nisbet: *The Quest for Community*. San Francisco, ICS Press, 1990. 1–3. fejezet. Mezei Tibor nyersfordításában a szerzőtől gondozottan lásd: A közösség keresése. *PoLis*, (2003), 71. 15–37. és (2003), 72. 23–39.

²¹ „Ami az államhatalom lehetőségeit illeti, itt [a *Rerum novarum* hasábjain – V. Cs.] XIII. Leó bátran túlteszi magát a liberalizmus felállította tilalomfákon, és minden aggályoskodás nélkül azt tanítja, hogy az állam nem pusztán csak a törvényesség és a jogrend őre, hanem minden erőfeszítésével arra kell törekednie, hogy »a törvények és intézmények teljes rendszerének [...] eredményeképpen már magából az állam rendszeréből és irányításából mintegy automatikusan adódjék a közösség és az egyének jóléte.« XI. Pius: *Quadragesimo anno*. 25. pont. In Tomka–Goják (1993): i. m. 65.; a benne szereplő idézet pedig: XIII. Leó (1897): i. m. 26. pont. „Ezért a polgárok helyesen megszervezett közösségét akkor kell gyümölcsözőnek, az emberi méltóság számára alkalmasnak tartani, ha igazság fűzi egybe [...] Ez valóban megvalósul, ha mindenki meglévő jogait és másokkal szemben fennálló kötelességeit helyesen gyakorolja.” XXIII. János: *Pacem in Terris*. 35. pont. In Tomka–Goják (1993): i. m. 168.; illetve XIII. Leó pápa apostoli körlevele a munkások helyzetéről. Ford. Prohászka Ottokár. Budapest, Szent István Társulat, 1991. Vö. még Tóth Tihamér (szerk.): *120 éves a Rerum novarum. Tanulmánykötet*. Budapest, Pázmány Press, 2012.

²² Az emberi jogok folyamatosan gyarapodó új csomagjainak globális lobbizással és nyomásgyakorlással nemzetközi szervezeteken keresztül történő elismertetését s ezután kötelezettségekként az államokra visszahárামoltatását Michel Schooyans a „konszenzus zsarnokságának” nevezi, amely pozitíviztikus voluntarizmusával a szubszidiaritás elvének sárba tiprásán keresztül maga bármiféle

- az emberi személyiség sérthetetlen méltóságából és visszavonhatatlan felelősségéből adódóan *jogosultság és kötelezettség* párban állanak egymással,²³ különben kölcsönösség s kiegyenlítődés sem lenne elképzelhető,²⁴ sőt maga az egész *societas* is elemeire esnék szét;²⁵ vagyis végső összegzésben
- társadalmi vívmányaink – márpedig több évszázada megfogalmazott tudásunk szerint maga az emberi szabadság is, amennyiben egyáltalán értékes, úgy történelmi vívmány, és nem pusztán elvont jogkinyilatkoztatás egyszerű terméke²⁶ – éppen nem pusztán tetszés, élv vagy pillanatnyi szeszély véletlen formálta homokjára épül, hanem a teremtet világ megismerhetősége s benne egy értelmes rend kialakíthatósága tudatában, aminek alapja az *ember elhivatottsága* a benne szunnyadó értékek felismerésére és arra, hogy környezetében valóra is váltsa ezeket.²⁷

demokratikus gondolatnak a halála. Michel Schooyans: Droits de l'homme et démocratie a la lumière de l'enseignement social de l'Église. In Zacher (1999): i. m. 50–51.

²³ „Ha az emberben jogainak tudata megszületik, szükséges, hogy megszülessék benne kötelességeinek a tudata is: úgyhogy akinek valamilyen joga van, hasonlóképpen legyen meg benne kötelessége is jogainak ellenértékéként, mint méltóságának a jele; a többiekben pedig legyen meg a kötelesség, hogy ezeket a jogokat elismerjék és tiszteletben tartsák.” XXIII. János: Pacem in terris. 44. pont. In Tomka–Góják (1993): i. m. 170.

²⁴ „Mivel az emberek természetüknél fogva társas lények, másokkal kell együtt élniük, és mások javát kell keresniök. Ezért a helyesen felépített emberi együttélés követeli, hogy ugyanazoknak a jogoknak ugyanazok a kötelezettségek feleljenek meg minden esetben.” Uo. 31. pont, 168.

²⁵ Lásd például az amerikai és a japán rendvédelem individualista, illetve közösségi hátterének összehasonlító kriminológiai elemzésében a ráfordítás és az eredmény kiáltó különbségének kimutatását itt: Denis Szabo: Normatív integráció és a bűnözés fejlődése. In Varga (1998): i. m. 12–42.

²⁶ Egyik legújabb megfogalmazásában lásd például Robert Grant: *Oakeshott*. London, The Clarendon Press, 1990. 63.

²⁷ „Valódi demokrácia csak »jogállamban« és az emberi személy helyes értelmezése alapján lehetséges. A demokrácia igényli azon nélkülözhetetlen feltételek megteremtését, amelyek biztosítják a személy kibontakoztatását a valódi eszményekre irányuló oktatás és nevelés által, valamint a »társadalom személyességének« növekedését a részvétel és a közös felelősség struktúráinak megteremtése által. Napjainkban hajlanak az emberek arra, hogy az agnoszticizmust és a szkeptikus relativizmust olyan filozófiának és alapvető magatartási formának tekintsék, amely megfelel a politikai demokrácia követelményeinek, azokat pedig, akik meg vannak győződve arról, hogy ismerik az igazságot, és szilárdan ragaszkodnak hozzá, demokratikus szempontból megbízhatatlannak tartják, mert nem fogadják el, hogy az igazságot a többség határozza meg, vagy azt, hogy az igazság a politikai viszonyoknak függvényében változik. Ezzel kapcsolatban figyelembe kell venni, hogy ha nem létezik olyan végső igazság, amely a politikai cselekvést irányítja és szabályozza, akkor az eszmék és a meggyőződések könnyen a hatalmi célok eszközeivé válhatnak. Ha egy demokráciából hiányoznak az alapvető értékek, akkor az előbb-utóbb leplezett vagy leplezetlen totalitarizmusba fordul, miként a történelem tanúsítja.” II. János Pál: Centesimus annus. 46. pont. In Tomka–Góják (1993): i. m. 570–571. Megjegyzendő, hogy a mai fejleményekben Schooyans éppen – az apokaliptikus beteljesedése jegyében – az »emberrel szembeni totális harc« kezdetét látja, hiszen az embert személyből individuumá (önálló igazság-, érték- és erkölcsválasztóvá [de]gradáló) »antropológiai forradalom« az emberben pontosan az istenit, az *imago Dei*t semmisíti meg; márpedig értelme és akarata megszűnésével – mint folytatja – maga az ember hal meg. Schooyans (1999): i. m. 55–56., illetve 53.

Ám, ha így van ez, úgy nem kellene-e mindezek államszervezeti következményeit is ismételten végiggondolnunk? S polgárként felelősséggel, saját gondjainkra bennük s általuk választ keresnünk – ahelyett, hogy gondolatlanul restséggel, felelősségát-hárító gesztussal, ám a magunk romlására folyvást pusztán másoktól, máskor s más körülményekre kimódolt mintákra hagyatkozunk? És itt nem csupán a jogállami átmenetünk rendszerváltoztató folyamatában jócskán tetten érhető²⁸ anomáliákra, kinövésekre, aránytalanságokra (például diszfunkciót, felelőtlenséget, sőt egyenesen káoszt okozó egyoldalú jog- és hatáskör-kiterjesztésekre) gondolok, amelyek többnyire magasztos alkotmány- és jogvédő palást mögül kikandikálva éppen a közös rend alapjainak kikezdésére, megbízhatósága s rendszerszerűsége aláásására, előreláthatósága megingatására, végső soron (még ha olykor alkotmánybírói vagy ombudsmani köpönyegből rántatnak is elő) csupán egy ökológiai logika alá rendelésére – mert az erősebbnek, kitartóbbnak, gátlátalanabbnak, ellenállhatatlanabbnak érvelőnek a jutalmazására – voltak alkalmasak.

Gondoljuk csak végig: ha a jogállamiság eszménye központi elemként őrzi a szabályozással, avagy elvektől irányított bírói döntéssel történő rendteremtést, amely egyként köt kormányzót és kormányzottat, s ennek megvalósítására rendeltetett a szabályozó (törvényhozó) és a jogban döntő (bíróági) ágtól keretek közé zárt kormányzat (végrehajtó) hatalmának egymás közti hármas megosztása, úgy miként válaszoljon mai jogállamiságunk olyan kihívásokra, amelyek tekintetében a „fékek és egyensúlyok” (*checks & balances*) közel két évszázada kialakult klasszikus rendszere már aligha működik funkcionálisan? Nevezetesen: miként válaszoljon az új technológiák és világgazdasági trendek nyomán formálódottan egyre fölényesebben és nyomasztóbban, ámde a jogilag úgyszólván szabályozatlan térben mindvégig jogilag felelőtlenül előrenyomuló sajtóhatalomra, informatikai médiahatalomra, a (pénzügyi, gazdasági) nagyszervezetek nyomására, a globalizáció nemzetközi ágenseinek politikai vagy pénzügyi zsarolására, az olykor már egyenesen állami megbízásból vagy segédlettel munkálkodó egyre globalizáltabb és szervezettebb bűnözésre? A jogállami eszköztár nézőpontjából mindezeknek a jövőnkét egyre egyértelműbben megszabó beavatkozási lehetőségeknek úgyszólván nincsen semmiféle szabályozásuk és irodalmuk,²⁹ és az, ami van, jóindulatú összehasonlítás

²⁸ Jobbára jogfilozofikus összegzést nyújt Varga (1998c): i. m.; illetve uő: Jogtudományunk az ezredvégén. In Bánrévy Gábor – Jobbágyi Gábor – Varga Csaba (szerk.): *Iustum, aequum, salutare. Emlékkönyv Zlinszky János tiszteletére*. Budapest, [Osiris Kiadó], 1998b. 298–314.; egyetlen – a nálunk jogi értelemben felelőtlen hivatásos alkotmányvédők politikai motivációjú elutasítását elvi gúnyába öltöztető – problematikára vonatkoztatva uő (1995): i. m.; korunk általánosítható patológiakumának leírásaként uő: Elméleti jogi gondolkodásunk az ezredvégén. *Állam- és Jogtudomány*, 40. (1999c), 1–2. 3–29.; uő: A racionális jogszemlélet eredendő ambivalenciája. Emberi teljességünk széttörése a fejlődés áraként? In Busch Béla – Belovics Ervin – Tóth Dóra (szerk.): *A jogtudomány és a büntetőjog filozófiája, dogmatikája. Tanulmánykötet Békés Imre születésének 70. évfordulójára*. Budapest, [Osiris Kiadó], 2000a. 270–277.

²⁹ Ebből a szempontból üdítő kivétel – noha többnyire hazai akut kérdések jogpolitikája a tárgya – Pokol Béla: *Médiahatalom. Válogatott írások*. Budapest, Windsor, 1995. Érdemes még figyel-

esetén is aligha éri el a sajtlyukakra vonatkozó európai uniós normaanyag töredékét. Minthogy pedig büszkén s rendíthetetlenül makacs elvekben gondolkodunk, szemhatárunk még mindig Táncsics Mihály nyomtatóprése s a Pesttől Szolnokig ámbár betyároktól veszélyeztetetten, mocsarakon át evickélve, postakocsival jó időben mégis olykor járható útsapásoktól biztosított kommunikáció³⁰ körül pásztáz – így hát aligha csodálható, ha egyébként önnön megalomániájába már-már beleroppanó jogunk (egyetlen példánál maradva) a sajtószabadság tőmondatos újramegerősítésénél, vagyis úgyszólván totális szabályozatlanságánál nem is jut tovább.

4. Helyettesíthetetlenül saját feladat

Mit kell tennünk hát? Aligha mondhatunk itt sokat, mégis, a legtöbbet üzenve: tűnődnünk kell a történelmen; s ha tudjuk már, hogy mit akarunk, úgy utakat keresnünk, emberi tapasztalatból okulnunk, felelősen döntenünk, s a magunk választotta úton végigmennünk. Mert helyettünk senki sem dönt; s amit egyszer elvetünk, majd magunk aratjuk. Népünket, korunkat, sorsunkat, jogállamiságunkat is az emberiség osztatlan egyetemében, mindazonáltal nekünk kiosztott s ezért elszámolásra nekünk rendeltetett *obulus*ként kell vállalnunk.

5. Összefoglalás

Összegezzük hát mondandónkat: jog és kötelezettség viszonya mindenekelőtt logikailag egyértelműen komplementer, vagyis egymást szükségképpen kiegészítő. Egyszerűbben kifejezve: egyik sem lehet meg a másik nélkül, így hát nem is válogathatunk közülük.

Amit azonban végső meghatározóként a jogi kultúra szerepéről az imént elmondtunk, e kérdéskörre nézve is áll. Jelesül, a jogélet leginkább döntő változásai meglepően gyakran csupán a háttér értelmezési kultúrájában szoktak lezajlani – anélkül,

münkre, hogy a Yale egykori alkotmányjogász professzora – a mai nagy példakép állam nemrégiben még szövetségi főügyésze – az Amerikai Egyesült Államok „Gomorra fertőjébe csúszásának” két tényezőjét egyfelől a Legfelsőbb Bíróságtól önkényesen kikényszerített liberális alkotmányátértelmezésben, másfelől a televízió (mint a virtuális analfabetizmus vezető tömegkommunikációs eszköze) fékezetlen kártételében jelölte meg. Lásd Bork (1996): i. m.

³⁰ Célzás a szolnoki művésztelep létrejöttére, amely köztudomás szerint az 1848-as szabadságharc bukása után egy festő hajlandóságú volt osztrák császári katonatiszt nosztalgiaútja nyomán született. Hiszen úgy tetszett neki az alföldi táj, hogy barátait is elhívta e távoli keletre – tudniillik ez volt a legtávolibb délkelet, ameddig vasút a szárazföldi közlekedés kínjait kiváltva az európai kontinensen akkoriban egyáltalán elért. Vö. Rózsaffy Dezső: Pettenkofen Szolnokon. *Művészet*, 4. (1905), 6. 386–399.; a teljes történelmi ívre pedig Szabó István: *Ami Szolnokot országosan is ismertté tette. A Szolnoki Művésztelep történetiszemmel*. Szolnok, [Jász-Nagykún-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága], 2012.

hogy akkor vagy utóbb a formális szövegszerűségében tételezett jogban bármiféle módosulás bekövetkeznék. Csupán a „kordivatok” ilyen csendes (ám úgyszólván ellenállhatatlan, tehát mindenkit maga alá gyűrő) áthangolódása magyarázhatja, hogy egyebek közt azok a rendező fogalmak – „közjó”, „közérdek”, „közrend”, „közbiztonság”, „közegészség” –, amelyek a 19. század elejétől a nagy kodifikációs szabályozásokban és igazgatási alaptörvényekben az egyénnek biztosított jogosultságok kereteit kijelölték (általános értelmezési alapul szolgálva, egyszersmind nyomós indok esetén generálklauzulákként akár az egyéni jogok érvényesíthetőségét az adott helyzetben korlátozva vagy megtagadva s ezzel kivétel megállapításának lehetőségét szolgáltatva), az utóbbi néhány évtizedben hirtelen mintha kivesztek volna jogi nyelvünkéből: amit saját generációm az 1960-as évek derekán Nyugat-Európában vagy akár az 1956 utáni represszió szocialista Magyarországon még közös európai civilizációs örökségként tanult, egyszerre csak avittá lett, immár senki által sem hivatkozott. Ezzel pedig köz és egyén viszonyában is drámai fordulat állott be: új kultuszunkban már bármi, ami „közügy”, legfeljebb egyre tágasabb egyéni jogosultságaink réseiben próbálhat csak immár megkapaszkodni.

Társadalmi tanításában az egyház nagymértékben érintetlen maradt ilyen kétes kordivatoktól. A 19. század harmadik harmadától nyilvánítja ki egyre határozottabban álláspontját arról, hogy e világi intézményeinknek 1. a személy méltóságának elismerésére és szolgálatára kell épülnie; következésképpen 2. vívmányaink nem is önmagukban hordozzák értéküket: a demokrácia is csupán a benne megvalósuló értékek folytán értékes; 3. e méltóság pedig – szintén elidegeníthetetlenül – felelősséget feltételez: jogok és kötelességek egységét. Jogállamiság, emberi jogok, alkotmányosság, parlamentarizmus, demokrácia – a nyugati fejlődésnek sem lehet akár egyetlen, mégoly magasztos és meggyőző teljesítménye sem mentes a kritikai megközelítéstől; hiszen adott formájában (miként pápai enciklikák sora emlékeztet erre) bármelyikük osztozhat a liberalizmus és neoliberalizmus vagy bármiféle más irány vadhajtásaiban: túlzásaiban, tévedéseiben, hamis hangsúlyaiban.

A fenti feltételekhez többletként járul még két elem, 4. a képviselő és 5. a részvétel elve, amelyek együttes kívánalmát s felelősségét az egyház különösen demokraciamegközelítésében hangoztatja. Márpedig ez mindannyiunkat meggondolásra készíthet. Hiszen a mindennapi életünkben és tapasztalatainkból merített példák tanulsága visszajelzésül szolgálhat annak latolgatásához és elbírálásához, hogy voltaképpen meddig s hová jutottunk; ámde annak mellőzhetetlen fontossága láttatásához is, hogy népességünk részvétele saját ügyeinek vitelében tényleg kellő súllyal megvalósuljon.

A demokrácia tehát nem olyasmi, aminek egyszerűen meg kellene esnie velünk; inkább esély arra, hogy kellően komoly képviselő és részvétel esetén igazán megvalósulhasson. Tehát eleve tudnunk kell, hogy rengeteg áldozattal, költséggel és hibaforrással jár; ráadásul soha nem szűnő időigényessége is kiábrándítóként hathat alkalmilag.

Mégis, hadd gondoljunk egyszer a kérdés mélyére! Bármilyen szörnyű is magunk elé idézni, emlékezzünk csak az amerikai hadvezetőség 1944. évi dilemmájára az atombomba háborús bevetetősége kapcsán: bombaként történő felhasználásával a hadviselés radikális befejezése biztos, de szörnyű nagy száma ellenére is korlátozott számú ellenséges (óhatatlanul civil és egyenruhás) áldozattal jár, míg az ellenérők elhúzódó bozótharcban történő felőrlése bizonytalan, de korlátlan tömegű saját (egyenruhás és hadifogolyként volt egyenruhás) további áldozatot feltételez. Melyik lehet ez emberfelettien drámai, mégis egyértelmű politikusi és vezérkari elhatározásban megválaszolandó dilemmában a mindazonáltal kíméletesebb, tehát választandó eljárás?³¹ S időben ehhez közel állóként folytassuk a II. világháború befejezése példájával, amely a világot győztesekre s legyőzöttekre osztva ez utóbbiak pacifikálásának feladatát az előbbiekre vállára rakta. Nos – kérdezzük naivan –, demokráciát szabadítottak tán a felszabadítottakra? Tudjuk a választ: éppenséggel nem, mert saját költségükre s emberélet-kockázatára ment a játék, így inkább haderejük további felhasználását választották: katonai megszállás, szabadságjogok felfüggesztése, korlátlan intervenciójú megszálló közigazgatás, túlzott skrupulusokat és jogelvi megfontolásokat mellőző, ám jogi köntösbe öltöztetett leszámolás a múlttal, végezetül kényszeres demokráciára nevelés (*re-education to democracy*) következett, amit – átmenetként – közel évtizedes perspektívában gondoltak el akkor, amikor döntésüket meghozták.

Tudjuk, hogy az egész közép- és kelet-európai térségben, nálunk is a barnától megkülönböztetett vörös diktatúra és embertelenség bukása után minden másként történt, miközben persze a feltételek is részben eltérőek voltak. Ámde állíthatná-e bárki, hogy a demokrácia fáradtságos „bozótharca” – s persze: rögzősége, buktatói, „költsége”, akár elhúzódóan kiábrándító teljesítménye – helyett bármely döntéshozó egy évtizeddel ezelőtt vagy bármikor azóta más alternatívát kínálhatott volna? Úgy tetszik: aligha. Így most már ez a saját utunk, sorsunk, küldetésünk, és útjának megállás nélküli gondozását most már eljövendő generációink sorának kell magára vállalnia.

³¹ Lásd a kérdés irodalmából például Peter Weyden: *Day One. Before Hiroshima and After*. New York, Simon and Schuster, 1984; az elhatározás körülményeiről Paul R. Baker (szerk.): *The Atomic Bomb. The Great Decision*. Hindale (Ill.), Dryden Press, 1976; illetve Len Giovannitti – Fred Freed: *The Decision to Drop the Bomb*. New York, Coward-MacCann, 1965; levéltári háttérre pedig Barton J. Bernstein – Allen F. Matusow: *The Truman Administration. A Documentary History*. New York, Harper, 1966; illetve Louis Morton: *The Decision to Use the Atomic Bomb*. In Kent Roberts Greenfield (szerk.): *Command Decisions*. Washington, U.S. Army, 1960.

[Vákát oldal]

Lopakodó jogújítás alkotmánybíraskodás útján?¹

1. Globális rendszerformálás

A 21. századhoz elérkezvén ma a jogátvételek korát éljük, amelyek egyre inkább egyirányúak: a globalizmus központi tényezőiként elsődleges szerepet játszó országokból irányulnak a hatásuknak kitett s orientálódásukban átmenetileg nyitottnak bizonyuló társadalmak felé. Az ENSZ mintájára a világunkat behálózó nagy nemzetközi intézmények és szerveződések ennek az egyirányú joghatásnak a saját (világbanki, szabadkereskedelmi, emberjogi és/vagy egyéb) célkitűzéseik mentén történő legfőbb eszközlői – kezdeményezői és egyben kivitelezői s jutalmazói –, amihez saját szintjükön, nem lebecsülendő átfogóerővel társulnak különféle regionális képződmények, mint számunkra (Izlandtól, Portugáliától egészen Izraelig, Törökországig, valamint az egykori Szovjetunió utódállamaiig terjedően) döntően maga az Európai Unió, valamint a klasszikus értelemben (vagy legalább saját környezetükben) megkülönböztetett szerepjátásra rendeltetett nagyhatalmak, mint világméretűen ma az Amerikai Egyesült Államok, saját kontinentális vagy nagyszomszédsági környezetében, geopolitikai hatásövezetében pedig – csupán néhány példaszerű említésre szorítkozva – Japán,² Németország, vagy éppen Törökország³ és Kína. Az atlanti világból kiinduló nagy joghatások – akár *par excellence* amerikai, akár történetesen New York-i vagy washingtoni központtal bíró nemzetközi globalizációs kezdeményezésről, avagy például éppen svéd kormányzati szintű tanácsadó jogi segítségnyújtásról legyen is szó – napjainkban általában (s kellő oknak éppen nem híján) egyre élesbedő bírálat tárgyai,⁴ hiszen az esetek nagy részében mintaadásként pusztán saját berendezkedésük egyetemes kivetítéséről, mintabefogadásként pedig egy eddig ismeretlen minta merőben mechanikus beiktatásáról mint átvételről van szó; ámde gyakran kellő hatékonyság nélkül. és anélkül, hogy akár a mintaadó, akár

¹ Az MTA Jogtudományi Intézete és a Nagoyai Egyetem Jogi Karának Ázsiai Jogi Segítségnyújtási Központja közötti együttműködés körében született feldolgozás: Legal Renovation through Constitutional Judiciary? In Mamoru Sadakata (szerk.): *Hungary's Legal Assistance Experiences in the Age of Globalization*. Nagoya, Nagoya University Graduate School of Law Center for Asian Legal Exchange, 2006d. 287–312. Első magyar megjelenése: Varga Csaba: Lopakodó jogújítás alkotmánybíraskodás útján? *PoLiSz*, (2006c), 95. 4–30.

² Lásd például a Nagoyai Egyetem Ázsiai Jogi Segítségnyújtási Központjának állami költségvetésből finanszírozott programját a volt Szovjetunió ázsiai utódállamai, Azerbajdzsán, Kazahsztán, Kirgizisztán és Üzbegisztán, valamint Kambodzsa, Laosz, Mongólia és Vietnám elpusztított hagyományos jogának a felújítására és újjáépítésére: Y[oshihasu] Matsuura (szerk.) *The Role of Law in Development. Past, Present and Future*. Nagoya, Nagoya University, 2005.

³ Az Észak-ciprusi Török Köztársaság számos felsőfokú intézményén túl lásd Azerbajdzsán és Kazahsztán török egyetemeit, együtt a megfelelő joghatással.

⁴ Vö. például Varga (2006b): i. m.

a befogadó a legcsekélyebb erőfeszítést is tenné azért, hogy megküzdjön a belsődegesítés, a szervessé tétel, a helyi feltételekhez alkalmazás, az alkalmazkodás finom, ámde fárasztó – mindennapi s persze hosszú időn keresztül tartó – munkájával.

Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy egy ilyen bírálóat pontos, elvi, sőt tapasztalatoktól is igazolt lehet, ámde mégsem feltétlenül teljes, mert hiányzik rálátása az egész folyamatra, s kellő időbeli távolsággal és perspektívával sem rendelkezik. Vagyis önmagában aligha tükrözheti, hogy ez a napi átlagtörténéssé lett jogi transzfer a maga pusztá tömegességével esetleg mégis hatékony lehet – netalán úgy, mint a legutóbbi világháborúban a német és angol (a harcok szakmai kiválóságára és lélektani felkészítettségére építő) vagy a szovjet (a pusztulásba vetettek csupasz tömegességére építő) harcászati stílustól megkülönböztetett amerikai harcvezetés, mely az előbbi kettővel szemben mindent a bevetett technika tömeges alkalmazására tett fel, miközben óvta személyes kiválósággal csak ritkán jellemezhető emberanyagát, merthogy légi és páncélos erejével előbb elpusztított mindent, ami csak árthatott volna néki, majd bevonult akkor, amikor már kevésbé az ellenállás legyőzéséről, mint inkább az ellenőrzése alá vont terület megszervezéséről volt csupán szó. Vagyis elvi lehetőségként éppen elgondolható, hogy egyedi esetelemzések tükrében esetlegesen következetesen kudarcént tudnánk csak megrajzolni ezen joghatások belső szervesülését (vagy pontosabban s nyilvánvalóan: egy ilyen szervesülés hiányát); mindazonáltal egészében, összességében, tömeghatásában mindezek netalán mégis egyfajta visszafordíthatatlan változást idézhettek elő, s ezért a finanszírozó oldaláról – merő költség-haszon elemzésben – netalán az egész vállalkozás mégis rentábilisnak bizonyulhatott.

E globális trendnek mintha pontos másolata lenne mindaz, ami az egykori szocialista világbirodalom klasszikus közép-európai és balkáni részén kíméletlen következetességgel az úgynevezett jogállami (újra)építkezés jegyében, a klasszikus orosz impérium törzsterületein pedig az amerikai gazdasági kiaknázástól sürgetett, mindekelőtt gazdaság- és pénzügypolitikában lezajlott⁵ – azzal az akkoriban számunkra feltűnő (és némiképpen riasztó, azonban mai felismeréseinkre csíraformában már akkoriban revelálóan ráébredő) különösséggel, hogy ugyanazt a szakértői intézményi hálózatot és specialistaállományt láthattuk feltűnni a mi tájainkon, akik a *social science* (egy, a természettudományok mintájára empirikus leírásra szorítkozó társadalomtudományi eszmény) jegyében pár évtizede már megkezdtek a latin-amerikai jogmegújítást, majd etnocentrikus vakságuk és liberális univerzalizmusuk okán hamarosan látványos kudarcot vallottak az általuk kitalált *law & development* jogmodernizációs irányzat feladatát a pusztá amerikai napi rutin egyszerű átvitelével, kiterjesztésével letudó mozgalomban. Mindebben Magyarország éppen nem volt kivétel. Persze még évek, évtizedek telhetnek el addig, amikor tudományos bizonyossággal majd megállapíthatjuk: pontosan mi is vezetett el oda, hogy a szocializmusban már merészeltető

⁵ Vö. például Varga (1998c): i. m.; uő (2004c): i. m., különösen a „Jogállami átmenet” című rész, 341–422.; valamint – külföldről levont tapasztalatok tükrében – uő (1998d): i. m.

kétarcú utak kitaposásával, egy korszerű gazdasági-pénzügyi intézményi rendszer és adekvát jogi struktúra kiépítésével egykor elől jártan, kortárs nyugati eredményeket, friss felismeréseket is a hazaiba beépítő büszke tudományunkkal s világméreteken meglehetősen nyitott gazdasági-politikai kapcsolatrendszerünkkel egykor az elsők közt is talán élenjárókként mégis néhány év alatt éppen nekünk sikerült visszazúlnunk a perspektívatlanság és reménytelenség fáradtságába, az ország kiárusításából és másfél évtizede következetesen önfeladó egyezkedési politikákból adódóan a gyakorlati országvesztés rémálmának kilátásába, az eladósodottság, függés, anyagi tehetetlenség most már önjáró spiráljába, a pusztta fennmaradásért folytatandó kemény napi küzdelem örömtelen motorikus robotjába. Utunk aligha példászerű, s mint már évek óta tudjuk, a külvilág felé éppen nem vonzó.

Az okok feltehetően javarészt politikaiak, szociológiaiak – s nemzetközi összefüggéseken túl bizonyára mindenekelőtt nemzetünk szociálpszichikai állapotában keresendők –, ámde mindezeknek (eredendőként vagy következményül) nyilván megvan a maguk jogi vetülete is. A hazai útvesztés jogi összetevői közül legelsőbbül ilyenként gyanítom – s nevezzük ezt *idealizmusnak* –, hogy gyakorlati jogalakításunk idealizált eszmények, eszmék és elvek hívószavai mentén történt, olyan akadémikus doktriner purizmussal és gátat nem ismerő célratöréssel, amelyet nyugati mintaadó konstrukció átvételeként hirdettek az ebben buzgólkodók, miközben úgyszólván semmi használható ismeretük nem volt az atlanti társadalmak életének és jogának mindennapjairól, azok valós összetevőiről – sem ezen atlantiak olykori sikereinek voltaképpen forrásairól, sem arról, hogy milyen önvizsgálatra, újrakezdési kísérletekre és nem ritka elbizonytalanodásra készítették őket éppen nem ritkán, de lényegi kérdésekben előforduló saját kudarcaik. Megkésett s talajt vesztett forradalmi utópistákra emlékeztető jogi és politikatudományi idealizátorok műve tehát a jelen, akik valósnak hitt eszményekkel csodatévő hatást várva operáltak, míg a nép egy éltetőbb és élendőbb, mert a múlt tudott züllöttségéhez képest erkölcsi kiteljesedést ígérő jövő reményében bízott.⁶

Hasonló súlyú körülménynek vélem – másodszor, s nevezzük ezt a *felelősség felaprózódásának* –, hogy a diktatúra megrázkódtatásával s a parlamenti választás első szabad megejtésével gyakorlatilag megszűnt az ország sorsának egészéért érzett felelősség intézményi képviselője. Mint a feudális partikularizmusban volt egykoron, szétesett az ország, ráadásul pontosan a jövőnket meghatározó drámai időszakban, amikor az államhatalmi ágak elválasztása s számos más elv és gyakorlat mentén

⁶ Úgyszólván komikus, ahogyan például a Magyar Rádió elnökének műsorában – Kondor Katalin: *Névjegy 2. Válogatás Kondor Katalin műsorából*. Budapest, Magyar Rádió – Masszi Kiadó – Püski Kiadó, 2005, 311–321. – a szerző riporterként előzékenykedik az Alkotmánybíróság első elnökével, s a beszélgetés végére derül csupán ki, hogy voltaképpen semmiben sem értenek egyet, merthogy nem is értik a másik mondanivalóját: jogállamiságon közemberként az előbbi „állam” és „jog” valamiféle érzékelhető biztonságot teremtő találkozásának gyakorlati realitását érti, míg az utóbbi – laikusnak s kisszerűnek vélvén e várákózt – pusztán strukturális államszervező elvet, amelyen bizonyára semmi további, a közember számára is érzékelhető közjó nem kérhető számon.

részérdekek, részkompetenciák és egyebek totalizálása, vagyis hatásköröknek mások rovására történő kiterjesztése, túlképviselés, önérvényesítő harc, önfundálás zajlott csupán – mindenki mindenki ellen, de senki sem az egészért, az ország sorsáért, a voltaképpeni ügyért viselendő felelősség vagy legalább másokkal a közös cél érdekében történő együttműködés készsége tudatában. Alkotmánybíróság, ombudsmanok, igazságügyi szervek (rendőrség, ügyészség, bíróságok olykor egymás erőfeszítéseinek ismételt kioltásával), emberijog-védők és egyebek csak önmagukat valósították meg – anélkül, hogy egy közös egész megfelelő részéhez illő alázattal és öntudattal működtek volna. Vagyis a Magyar Köztársaság nevében és által, de aligha érette, tehát aligha ezen új, az átalakulás gondjaival sikeresen megküzdő, mindannyiunk közös Magyarországaért tevékenykedtek. Egyesek kifejezetten el is háritották maguktól, hogy a földön járnának és működésük gyakorlati hatása szintén figyelemükre érdemes lenne – azaz hogy úgy kellene eljárniok, hogy az ország tényleges összintézményrendszere működési lehetőségeinek az ismeretében tevékenységükkel s így megteendő konkrét lépésükkel valóban az ország ügyét vigyék előre. Bármiféle közös ügyben bármiféle részvétel odaadása helyett például az alkotmánybírák a törvényhozás egyébként megközelíthetetlen ítéseiként azt várták el, hogy az országgyűlés s a törvénykezdeményezéseket jobbra gyakorlatilag előkészítő végrehajtó hatalom létesítsen külön szakértői apparátusokat kizárólag azért, hogy az ő delphoi mintára emlékeztető kifürkészhetetlenségük mögött esetleg mégis megbúvó összefüggéseket, elvi szálakat próbálják meg mindazonáltal kifürkészhetni.

A nemzetközi mozgásirányokat figyelembe véve nem véletlen ezért, hogy a globális joghatások kérdése úgyszólván saját szakirodalmat hozott azóta létre. Ebben pedig úgy vált érdekessé a Magyar Köztársaság Alkotmánybíróságának a honi rendszervált(oz)ás arculatát, lehetőségeit s korlátait egyaránt meghatározó első évtizede, mint unikális, egyszerűlt példa a jogátvételek sok évezredes történetében: olyan felhatalmazás nélküli – jogi értelemben tehát egyértelműen önkényes – jogimport, amelyet egy alkotmánybíróági fórum egyébként roppant módon kitágított hatáskörének a tudatos felhasználásával, fellebbezést nem ismerő s így ellenőrzés nélkül – mert jogi és politikai értelemben egyaránt bárminemű felelősséget kizáróan – gyakorolt hatalmának érvényesítése körén belül úgyszólván hallgatólagosan (tehát csakis saját produktumainak későbbi külső elemzéseiből kihámozható forrásvidék felhasználásával) hajt végre.

2. Jogimport alkotmánybíráskodás örvén

Jó érzékről tanúskodik ezért, ha egy pályakezdő fiatal kutató pontosan e jogátvétele különösségének monografizálásával⁷ kísérli meg, hogy munkája az érdeklődés

⁷ Catherine Dupré: *Importing the Law in Post-Communist Transitions. The Hungarian Constitutional Court and the Right to Human Dignity*. Oxford – Portland Oregon, Hart, 2003. (Az oldalszám megjelölésével követett idézetek e műre hivatkoznak a továbbiakban.)

homlokterébe kerüljön. Számunkra pedig ez az itt bemutatott feldolgozás mindenképpen tanulságos, hiszen fel kell figyelnünk arra, ha valóban kívülről közelítenek elemzően felénk, s még ha gyakorlatlan, első művén munkálkodó szerző értelmezési kísérletéről van is szó, ezekben az elemzésekben nyilvánvalóan egy francia (értsd: nyugat-európai, sőt, tágabban: atlanti) világlátásban érlelődött szemlélet érvényesül, s így tükre számunkra okvetlenül megismerésre érdemes értékítéletnek minősül.

Alapálláspontja szerint „példátlan szintű jogexport és jogimport” jellemezte a közép- és kelet-európai átalakulásokat általában, s különösen a magyar Alkotmánybíróság „tudatosan véghezvitt stratégiája volt a jogimport” (Colin Harvey sorozatszerkesztő előszavából, i.). Mindennek ugyanakkor az a körülmény biztosít valamiféle további többletsajátosságot, hogy „noha az Alkotmánybíróság a globalizáció, vagyis a *ius commune* nyelvét használta, az általa importált jog ennél mégis sokkal specifikusabb volt” (vii.), mivel „az importőrök háttére a német esetjog behozatalra történő kiválasztása mellett döntött” (i.). Pontosan ez az, ami most már kiindulópontul szolgál a szerző egész vállalkozása számára, hiszen éppen ez az, ami valóban „egyedi kísérleti és meggondolási terepet” (62.) kínál a mai joghatások és jogátvitelek komplex tömkelegének a vizsgálatához. Ezen belül pedig, ha olykor sajnálatosan diszfunkcionális eredményre vezet is, köztudomásúként veszi, hogy a tudósok általában „alig várják, hogy hipotéziseiket kipróbálhassák és empirikus tanulmányaik körét kiterjeszthessék” (3.) – még abban az esetben is, ha ezen kiterjesztett új *experimentum* terén saját tapasztalatokkal, háttértudással már nem rendelkeznek, és ilyen módon máshonnan hozottan ráerőszakolandó előfeltevésük viszi őket erre az új területre, nem pedig az adott *hic et nunc*, a voltaképpen fennálló állapot megértésének szándéka és alázata⁸ –, és már csak ebből az okból adódóan sem véletlen, hogy „számtalan szakértő [...] árasztotta el Kelet-Európát” (50.) ekkoriban.⁹

⁸ Különösen árulkodó példaként lásd egyebek közt (kizárólag latin-amerikai ügyekben jártas szakértők extrapolációjaként, saját kutatásaik tapasztalatainak egyszerű kiterjesztéseként) Juan J[osé] Linz – Alfred Stepan: *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1996.

⁹ Amint a honi szemlélő iróniával telten már régen megfigyelte, „állítólag több repülőgépnyi frusztált nyugati jogászprofesszor hozta be Kelet-Európába kedvenc magánszerkesztésű kódexeit, amelyekkel otthon legfeljebb csak kinevettethették volna magukat. Ezeket az új, demokratikus berendezkedéseknek elkerülhetetlen cikkekként árulták” András Sajó: *Universal Rights, Missionaries, Converts and “Local Savages”*. *East European Constitutional Review*, 6. (1997), 1. 45. Egyik igen korai rögzítésként pedig már Rénaud Dorandieu arra emlékezik, hogy üzletemberek „kész alkotmánygyűjtemények” katalógusaival kétszázötvenezer dolláros áron kínálták portékáikat keresztül-kasul Közép-Európában R[énaud] Dorandieu: *Les Pélerins constitutionnels. Éléments pour une sociologie des influences juridiques*. 83. In Yves Mény (szerk.): *Les politiques du mimétisme institutionnel. La greffe et le rejet. (Actes du IVe congrès de l’Association française de science politique, 23–26 septembre 1992.)* Paris, L’Harmattan, 1993. 83–112. Számomra az első külföldi kutató Ármín Höland volt, aki előrevetítette a kudarc megsejtését. Ármín Höland: *Évolution du droit en Europe centrale et orientale: assiste-t-on à une renaissance du «Law and Development»?* *Droit et Société*, (1993), 25. 467–488.; magyarul rövidített fordításban lásd Varga (1998): i. m. 66–70. Dupré recenzenseként végül Thierry Delpuch egyenesen „tanácsok és receptek túlradásáról” szól. Thierry Delpuch: *Droit et Société*, (2005), 60. 590.

Miután korabeli általános nemzetközi megítélés szerint Magyarország volt a legkorábban s legjobban felkészült az átalakulásra, elsőként léphetett a rendszerváltoztatás útjára. Ez okból válik különösen elgondolkodtatóvá, hogy miként fordulhatott mindez negatív – inkább vagy egyértelműen másoktól immár kerülendő – példába, s vajon játszhatott-e ebben bármiféle szerepet egy a háttérben megbúvó nemzetközi szándék. Hiszen szerzőnk is köztudomásúként veszi, hogy egész Közép- és Kelet-Európában valóban a világközösség figyelmének fókuszában voltunk, merthogy „soha korábban a történelemben az alkotmányszerkesztés és nemzeti jogrendszerek befogadása nem vonzott még ekkora érdeklődést az érintett országokon túlról” (10.).

A nyugati (amerikai típusú) beavatkozó intervencionizmust vagy meghatározó hatásgyakorlást a keleti (szovjet típusú) imperializmustól leginkább az választja el, hogy közvetlen vagy közvetett katonai-rendőri megszállás, vagyis a fizikai erőszak kontrollja helyett egy majd leginkább általa kiaknázható gazdasági, kereskedelmi és pénzügyi állapotnak mint majdani kész helyzetnek a megteremtésével, vagyis tőke általi kontrollal él, ami még a beavatkozás, a diktátum, vagyis a nyers erő legkínzóbb eseteiben is az alkalmazott retorika nyelvén vagy terminusaiban csak ritkán tetten érhető.¹⁰ Noha az elviekben megnyugtató szép szavak persze elhangzottak ekkoriban is az egész térségre nézve – mint például nem csekély hivatalosságot megtestesítően Lawrence S. Eagleburger amerikai helyettes államtitkár részéről még 1991-ben, az Egyesült Államok Export-Import Bankjának éves konferenciáján, miszerint „egy dolog az, amit nekünk itt Nyugaton nem lenne szabad tennünk, nevezetesen azt, hogy ítéletet üljünk kelet-európai barátaink felett, vagy megpróbáljunk olyan választásokat diktálni nekik, amelyeket pedig nekik kell megejteniök”, amihez persze az egyértelműség kedvéért rögvest hozzátette (mint ez mindannyiszor előfordult, akárcsak Irak előtt vagy után): „Mindazonáltal van néhány dolog, amit a Nyugat és különösen az Egyesült Államokban mi megtehetünk, hogy segítsük őket annak biztosításában, hogy a máris zajló nehéz gazdasági átmenet ne destabilizálja akár a még törekény új demokratikus intézményeket, akár a békét az egészként felfogott régióban”¹¹ – tudniillik a háttérben ott állott már annak ténye, hogy úgyszólván a kezdet pillanatától „a rekonstrukcióban történő külső részvétel eredményeként [...] ezeket az országokat elárasztották tanáccsal és útbaigazítással” (10.). Márpedig ebben az Európai Unió és az Európa Tanács csakúgy, mint a Nemzetközi Monetáris Alap és a Világbank egyaránt elsődleges szerepet játszott (11.) – annál is inkább, mert „az univerzalisztikus liberális eszményt mindvégig minimummértékként alkalmaz-

¹⁰ Tanulmányok esettanulmányként az egykori Szovjetunió tekintetében Cohen (2000): i. m.; továbbgondolásaként lásd Varga (2002d): i. m.

¹¹ Idézi A[drian] G. V. Hyde-Price: *Democratization in Eastern Europe: the external dimension*. In Geoffrey Pridham – Tatu Vanhanen (szerk.): *Democratization in Eastern Europe. Domestic and International Perspectives*. London, Routledge, 1994. 245.

ták az új demokráciáknak először az Európa Tanácshoz, majd az Európai Unióhoz való csatlakozásra való felkészültségük lemerése során”.¹²

Éppen e hallatlanul megerősödött hatásmechanizmus, a közvetlen vagy közvetett nemzetközi befolyásolás úgyszólván főszabállyá válása okán érdemes így mind a nemzetközi, mind pedig a hazai szakmai közösség figyelmére a magyar Alkotmánybíróság, amely – saját hatáskörében eljárva, vagyis az alkotmányosság ellenőrzésének örve alatt, ilyen módon pedig jogalkotásra, netán hallgatólagos alkotmányírásra éppen nem felhatalmazottan, ám a végsőkéig kihasználva ama tény következményeit, hogy alapító alkotmányerejű statútumuk az Alkotmánybíróság fölé már további ellenőrzési vagy fellebbezési fórumot nem rendelt, s így minden egyes aktusuk óhatatlanul eleve jogerővel (pontosabban: alkotmányi erővel) épül be a magyar jogrendbe, következésképpen bárminemű politikai vagy jogi felelősségrevonhatóság híján kizárólag önmérsékletük szab a testületi tevékenységnek határt – maga is hallgatólagos jogimportőrnek bizonyult. Miután pedig az Alkotmánybíróság döntései – új alkotmányozásig, saját felülrátásukig, esetleges átértelmezésükig, netalán (ez idő szerint pusztán teoretikus lehetőségként feltételezhető) hallgatólagos elavulásukig (*desuetudo*) – *eo ipso*, vagyis meghozataluk és kihirdetésük tényének az erejénél fogva a jogrend hatályos alkotmányi alapjaivá válnak az országgyűlési törvényhozás fölébe magasodó törvénymegsemmisítő hatalomként (amit az egykori konstruktőr, az alkotmányi bíraskodást az első világháború után megálmódó, leíró, majd saját részvételével is nyomatékosító Hans Kelsen már egyenesen „negatív törvényhozó” gyanánt írt le), az alkotmánybíráknak tényszerűen lehetőségük nyílt mind az átmenet jellegének s korlátainak megszabására, mind pedig a szocializmus utáni újjáépítkezés során létrejövő jogrend útjelzőinek, alkotmányerejű standardjainak a kijelölésére.

Noha a maga idején az Alkotmánybíróság ezt következetesen tagadta,¹³ már a kezdeteknél feltűnt honi világunknak s a külvilágnak egyaránt, hogy pontosan ez az alkotmánybíróság az, amely „a legtöbb hatalommal rendelkezik, s talán a legaktívabb is bármely alkotmánybíróság közül a világon”,¹⁴ és így „talán a legtöbb hatalommal rendelkezik a régióban, amennyiben mintegy magába gyűjti a nyugati alkotmánybíróságok összes ismert hatáskörét” (6. és 34.). Ráadásul mindez nemcsak

¹² Wojciech Sadurski: *Rights before Courts. A Study of Constitutional Courts in Postcommunist States of Central and Eastern Europe*. Dordrecht, Springer, 2005. 232.

¹³ Amikor az Alkotmánybíróság elnöke önhatalmúan, de az ellentétes érdekű pártokat rövid időre a személykiválasztás taktikai játékában egymással szemben kijátszva, átmenetileg sikeresen megpróbálta saját befolyási körébe vonni a bírói utódlást is (a jelen szerzővel mint az akkori kormánypártok egységes jelöltjével szemben például az ellenérőkkel összefogva), egy állítólag közös ülés állítólag közös megállapításaként (amint ezt társbírájuktól megtudtam, majd ezért az elnökkel pontosan ezen okból beszélgetést kezdeményezve problémátlan nyíltsággal és személyes álláspontként maga is megerősítette) pontosan ezt róta fel nekem, nevezetesen, hogy jelöltként számukra – úgymond – elfogadhatatlan lettem, mert túlhatalmukat konstatáltam, egyes döntéseiket bíraltam, s mindezeknek nemzetközi publikációimban hangot is adtam. Az esetnek a köztudomásba szintén bekerült sajtóvisszhangjára lásd N. N.: Alkotmánybírák: Kivonulók kérték. *Magyar Narancs*, 1996. november 21.

¹⁴ Georg Brunner: Development of a Constitutional Judiciary in Eastern Europe. *Review of Central and East European Law*, 18. (1992), 6. 539.

hatásköre és politikai túlaktivizmusa tekintetében nyilvánult meg, de eljárása (a beérkezett beadványok közül melyekben kezdett el valóban eljárni, mikor, kik által és miként) úgyszólván szabad folyást engedő szabályozatlanságában is, melynek körében (saját állományát is beleértve) „bárki gyakorlatilag bármiféle alkotmányos kérdés tekintetében eljárást kezdeményezhet, miközben ez az eljárás igencsak informális” (6.). Pontosan ez a bíróság az, amely az idők során „a külföldi jog igen termékeny [...] rendszerességgel eljáró importőrének” bizonyult (46.).

Az a körülmény, hogy „a magyar [Alkotmány]Bíróság német jogot importált” (9.) és „ügyeinek megítélési stratégiájában rutinszerűen az importált jogra hagyatkozott” (11.), nemcsak véletlenszerű kiegészítő szerepet töltött be, hanem meghatározta egész eljárását azáltal, hogy ilyen úton „hozott be új értékeket és alkotmányossági útjelzőket” (12.) – és mindez olyan erővel történhetett, hogy szerzőnk végső elemzése szerint „a német alkotmányi esetjog importja tette lehetővé a magyar [Alkotmány]Bíróságnak azt, hogy az alapjogok új felfogását bevezethesse” – saját elhatározásból, de felhatalmazatlan ténykedés eredményeként – a magyar jogrendbe (54.).

2.1. A jogállamiság búvszavával

Ha meggondoljuk, hogy éppen Magyarországon és éppen a rendszerváltoztató átmenet rendkívüli ígézetében „a »joguralomnak« különösen erőteljes vonzása volt”, mert „pontosan a jog volt az, amiért a nép tüntetett és amiért küzdött” (21.), úgy ez máris megmagyarázza az abban rejlő kontrasztot és önlefelegyverző ellentmondást, hogy egyfelől a jogállamiság hívószava különösen ekkoriban valóban kikezdhetetlennek – tehát nemcsak jogilag, de társadalmilag és politikailag is egyaránt bírálhatatlannak – bizonyult, miközben másfelől elemzők ma már növekvő egyetértésben állíthatják, hogy végül is éppen a jogállami hivatkozások örvén és állítólagos kultuszában sikkadt el az egész rendszerváltozási folyamat voltaképpen értelme és érdeme, vagyis az ország tényleges újrépülése és annak lehetősége, hogy új, immár szabad önmeghatározási és növekedési pályára, a nemzetet egybefogva generációk számára erkölcsileg is bátran vállalható útra állíttathassék. Hiszen minden lényegi útelágazásnál a „jogállami forradalom” bűvös szirénhangja hallatszott, és valóban: „a jog kitüntetett szerepet játszott, minthogy e folyamat minden egyes lépését, bármennyire váratlannak bizonyult is, egy jogi válasz ellenőrizte és kísérte” (29.).

A rendszerváltoztatást beharangozó új hatályos alkotmány rendelkezése ugyan lakonikus – a 2. § (1) bekezdése szerint „a Magyar Köztársaság független, demokratikus jogállam”¹⁵ –, de drámaian meghatározó első időszakában a rendszerváltást a múlt

¹⁵ Az 1989-ben elfogadott változatot módosította az 1990. június 25-én elfogadott XL. számú törvény. A nemzetközi irodalomban is részletesebben tanulmányozhatóan lásd Balázs Schanda: Rechtsstaatlichkeit in Ungarn. In R[ainer] Hofmann et al. (szerk.): *Rechtsstaatlichkeit in Europa*. Heidelberg, Müller, 1995. 219–235.; háttérként pedig Kilényi Géza: Ungarn schreitet in Richtung Rechtsstaatlichkeit. *Europäische Grundrechte Zeitschrift*, (1989), 23–24. 513–518. Az ilyen megfogal-

jogfolytonosságának legitim folytatására visszanyeső döntéseiben az Alkotmánybíróság elsősorban erre (vagyis „egyetlen szavacskára, amit olykor »joguralomként«, olykor pedig »alkotmányos« államként értelmeznek majd”¹⁶) fog támaszkodni – amint alapító elnöke utóbb maga szögezi le: „Az összes alkotmányi elv közül a joguralom volt az, amelyik sajátosan szimbolikus szerepet játszott, merthogy a rendszerváltozás lényegét ez testesítette meg”¹⁷ –, s gyakorlatában mindez csakis azt jelenthette, hogy „a magyar Alkotmánybíróság egy a jogbiztonságra összpontosító formalisztikus és semleges joguralom-megközelítést fogadott el” (31.). Márpedig annak elhatárolásával, hogy „a jogállamiság – mint a rendszerváltás kulcsfogalma és technikai értelemben is – a jogbiztonsággal azonos jelentést kapott, amelyet az Alkotmánybíróság [...] a jogállamiság »fogalmi elemének« tekint”,¹⁸ annak gyakorlata következett, hogy „a jogállamiság [...] kizárólag formális joguralomként értelmezhető”.¹⁹ Ilyen módon a magyar Alkotmánybíróság gyakorlatában „a jogállamiság generálklauzulája [...] [e]gyrészt az alkotmányosság önálló mércéje, másrészt jogok és alkotmányos elvek forrása” lett, amit persze nem habozott rögvest – esetről esetre eljárva, különféle joghelyzeteket egymást követő alkotmányi erejű jogi kijelentésekkel megítélve – „tartalmi követelményekre bontani”.²⁰ Vagyis egy meghatározatlan, következésképpen formális következtetésre alkalmatlan, mert csakis egy adott élő, tevékeny, gondjaival szembenéző kultúra élő ethoszaként értelmezhető – hiszen kizárólag önmagában ellentmondásos vagy szétágazó tendenciák folytonos kibékítési és optimalizálási törekvése közös irányaként elemezhető – „demokratikus jogállam”-meghatározásból mint komplex gyűjtőfogalomból²¹ csonkolt ki a magyar Alkotmánybíróság egyetlen részelemet, amelyet aztán *jolly joker*ként rögvest meg is tett mindenné. Az eredmény mindenekelőtt azért vitatható, mert az alkalmatlan – vagyis kizárólag a levezetés jogi értelemben nem szükségképpen voltának s ezzel önkényének, azaz mint logikaiként demonstrált levezetés álságának leplezésére alkalmas – módszer maga vitatható.

mazás ismerős a régióban, s felhasználása másutt is dilemmákkal járt. A cseh alkotmány 1. §-ának (1) bekezdése szerint például „a Cseh Köztársaság jogtól uralt demokratikus állam”. E kitételnek jogforrásként értékelhetősége ma is vitatott. Lásd például Libor Hanuš: *Are General Principles of Law a Source of Law in the Legal System of the Czech Republic?* *Právník*, 146. (2007), 1. 1–12.

¹⁶ Ruti Teitel: *Paradoxes in the Revolution of the Rule of Law*. *Yale Journal of International Law*, 19. (1994), 1. 239–248.

¹⁷ László Sólyom – Georg Brunner (szerk.): *Constitutional Judiciary in a New Democracy. The Hungarian Constitutional Court*. Ann Arbor, University of Michigan Press, 2000. 38.

¹⁸ Sólyom (2001): i. m. 686.

¹⁹ 31/1990. (XII. 18.) AB-határozat. 136., 141.

²⁰ Sólyom (2001): i. m. 464.

²¹ Egyetlen példaként a *rule of law* értésének sokféleségére és csupán különféle irányokat jelző elvi kielégíthetlenségére, vagyis a jogrend egészében csupán ilyen vagy olyan irányban, többé vagy kevésbé beteljesíthetőségére vö. Fallon (1997): i. m. Ruti Teitel maga is hangsúlyozza, hogy „természete szerint a joguralom jelentése maga is véletlenszerű”, hiszen „számos egymással versengő jogállami értéket foglal magában”, amelyek közül végső soron „egyik sem bizonyulhat lényegét megtestesítőnek” más, hasonlóképpen jogállami s így hasonlóképpen szintén védendő értékekkel szemben. Ruti Teitel: *Transitional Jurisprudence: The Role of Law in Political Transformation*. *The Yale Law Journal*, 106. (1997), 7. 2025.

Tudományos közmegegyezésünk sem vélekedik másként, mint hogy a „nem teljességgel normative definiálható” fogalmak és elvek kizárólagossága alapján történő normatív építkezés az alkotmánybíráskodás esetleges „politikai hipertrófiáját” bizonyíthatja csupán:²² pontosan azt, amitől – vagyis a szabad mérlegelés játéktérének mérték nélküli megnövelése aktivizmusától s az ezáltal óhatatlanul bekövetkező politikai szerepjátszástól – maga az alkotmánybíráskodási gondolat csíráit egykor elvető, majd klasszikusan azt megfogalmazó s korai gyakorlatában meg is testesítő Hans Kelsen igyekezett már klasszikus alapvetésében is leginkább óvni az alkotmánybíráskodást.²³

2.2. Aktivizmussal

Abból merítve, hogy az alkotmánybíráskodás alapjait megvető hatályos alkotmány csupán lakonikusan rendelkezik a feladatairól – a 32/A. § (1) bekezdése szerint „az Alkotmánybíróság felülvizsgálja a jogszabályok alkotmányosságát”, majd a (2) bekezdés nyomán „az Alkotmánybíróság alkotmányellenesség megállapítása esetén megsemmisíti a törvényeket és más jogszabályokat” –, az Alkotmánybíróság politikai testületté lépett elő *intervencionista aktivizmusa* következményeként.

Például a szerző szerint már az 1990. júniusi alkotmánymódosítás előtti időszakban is éppen kitűnő választási lehetősége lett volna az Alkotmánybíróságnak a viszonylag háttérben maradó szerény várakozásra, ehelyett azonban türelmetlensége jegyeként még az átmenetiségből is stratégiai ugródeszkát fabrikált magának: „visszahúzódhatott volna a szerepjátszástól az új alkotmány elfogadására várva, de úgy tűnik, hogy ehelyett az átmeneti alkotmány mintha éppen bátorítást adott volna a bíróságnak arra, hogy hatásköreivel alkotótehetsége és teljesítőképessége maximumát bevetve éljen Sólyom elnöklete alatt” (34.). Így hát nem is véletlen, hogy egy, már működése első éveiben (1992-ben) született – nyugati s barátságos – elemzés is ennek bekövetkeztéről tudósít. Merthogy ebben pontosan erről olvashatunk: „nem meglepő, hogy az Alkotmánybíróság azonnal a kulcsszereplők egyikévé lépett elő a magyar alkotmányos élet színpadán, teljesítményét keresztül-kasul elemzik és elszántan vitatják, s a nyilvánosság előtt is hol bírálják, hol pedig magasztalják.”²⁴ Erre látszik utalni annak személyes emléke is, ahogyan bécsi jogfilozófus kollégám megütközéssel elegy csodálkozással számolt be akkoriban a magyar AB-elnök általuk történt meghívataáról, melynek mozgatójaként voltaképpen mindannyiukat egyetlen rejtély izgatta csupán: miben bízik ez az alig létrejött testület arra irányuló várakozásában, hogy a Magyar Köztársaság teljes intézményrendszere, jogászelitje és várakozó népe

²² Jiří Pribáň: Moral and Political Legislation in Constitutional Justice: A Case Study of the Czech Constitutional Court. *The Journal of East European Law*, 8. (2001), 1. 28. és 16.

²³ Hans Kelsen: *Wer soll der Hüter der Verfassung sein?* Berlin-Grunewald, Rothschild, 1931. Vö. még Halmai Gábor: Kelsen és az osztrák Szövetségi Alkotmánybíróság. *Világosság*, 46. (2005), 11. 3–14.

²⁴ Brunner (1992): i. m. 540.

majd huzamosan és változatlanul, komolyabb reakció nélkül fogja eltűrni folytonos kioktatását, a talárosoktól senki által nem kért s nem is felhatalmazottan végzett szívos gyakorlati alkotmányozást. Ámde – mint barátom mosolyogva folytatta – meg sem értve a kérdésükbe rejtett döbbenetet, a meghívott magabiztos zavartalansággal csakis győzelmi híradását tudta folytatni egyre nagyobb lendülettel.

Igaz ugyan, hogy az irodalom immár több mint egy évtizede leírta a „bíró-sági határokon átívelő kommunikáció” jelenségeként annak globalizálódását, hogy a bíróságok úgymond egymáshoz beszélnek az egész világon;²⁵ ez azonban nem változtat annak formális kötelezettségén, hogy „az alkotmánybíróságok csupán a pozitív alkotmányjog rendelkezéseire hivatkozhatnak”, amint hogy nem is ad felmentést a hatalommegosztás elve alól, miszerint – esetünkre alkalmazva – „az alkotmánybíróságok számára szigorúan tiltott a törvényhozóként történő eljárás” (45.). Fel nem hatalmazottsága okán minek minősül vajon az Alkotmánybíróságnak egyébként az egész államapparátust kényszerítő cselekvése, amely cselekvés – vagyis az alkotmányosság eseti megítélése – során egyébként minden egyes normakibocsátótól és kibocsátott normától következetességet, nyíltságot, átláthatóságot, előreláthatóságot s jogilag védhető célhoz mért arányosságot követel, miközben ezen minőségekből maga a testület az alkotmányhoz mérten nemigen teljesít? Hiszen a *non consequitur* (vagyis a bírói levezetésből éppen a következés hiánya) a jogban – mely itt az aktivizmus mint a politikum szférájától kölcsönzött terminus szinonimája: azé, hogy a Magyar Köztársaság Alkotmánybírósága által a drámai időszakban posztulált és részleteiben is kimért alkotmányosság, amelyet a törvények megítélése mértékeként kíméletlenül érvényesített, a Magyar Köztársaság Alkotmányából logikai kényszerítő erővel nem következik, legfeljebb a számos egyaránt indokolható és védhető változat közül az egyik értelmezési lehetőségként vélelmezhető (bár mint látni fogjuk, előfordult, hogy konszolidált, megbízható s bevált jogállamiságú nyugati – német – példájától elszakadtan még alapfilozófiájában is diametrálisan ellentétes pozíciót foglalt el, megtagadva ez utóbbi lényeges értékeit) – pontosan azt jelenti, hogy Alkotmánybíróságunknak (mint *input*okból *output*ot kibocsátó, kibernetikai értelemben vett úgynevezett feketedoboznak) a működése átláthatatlan és előreláthatatlan volt – megjósolhatatlanabb, mint egykor Delphoi vagy a madárbelekben turkálás –, amely működés következhetett ugyan talárosaink mély belátásából, de abból az egy dologból viszont kényszerítően bizonyosan nem, ami pedig az egész működés egyetlen törvényes alapja volt, nevezetesen az Alkotmány mint jogforrás szövegfoglatatából.

Alkotmánybíróságunkat mint testületet létrehozói a szocializmus állítólagos meghaladásaként, esetleges továbbélése esetén pedig mint annak lényegi korlátját állították elénk, amely szocializmusban pedig már első szabályként átélhettük bizonyos materiális értékek („a szocializmus ügye”) ideologikus felmagasztalását,

²⁵ Anne-Marie Slaughter: A Typology of Transjudicial Communication. *University of Richmond Law Review*, 29. (1995), 1. 99–137.

miközben a második szabály realitásaként mindig az „erősebb kutya...” közmondásszerű privilégiuma következett be. Kérdéses tehát, hogy ki hatalmazta fel Alkotmánybíróságunkat ilyen többletvetékenységre? Mert amennyiben önmagát generálta volna többé, mint amiről eredendő (s ez idáig kizárólagos) alkotmányerejű törvényi megbízása szólt, úgy ez aligha kevesebb vagy más, mint amit ősi példák nyomán *usurpation*nak mond a jogtudomány nyelve (amit egykor keresetlen nyíltsággal hatalombitorlásnak mondtak magyarul), s amelynek kapcsán nyilván felvetődik az így hozott döntések érvényességének legalább elvi dilemmája is – függetlenül attól, hogy hatályos magyar jogrendünk ismer-e érvénytelenítő mechanizmust vagy szankcionálási formát a hatalmi visszaélésből adódó ilyen és hasonló érvénytelenségnek jogon belüli megállapítására és az abból adódó következmények megfogalmazására, vagy sem. Pedig ősi s a római jog bölcsességétől kezdve minden materiális, a jog érdemét taglaló doktrínában ismert alapelv az, amit modern formális jogunk kelsen-i dogmatikai újraépítése azóta csak megerősíthetett, nevezetesen, hogy senki sem adhat több jogot, mint amennyivel maga érvényesen rendelkezik.²⁶ Másként szólva, a visszaélés (a régiesen mondott „hatalmaskodás”) nem jogforrás, hanem olyan minőség, amely éppen jogiságától fosztja meg hordozóját.

2.3. A Nyugat-imádat hamis idealizmusával

Ráadásul nemcsak a jogállamiság bűvszava, de a Nyugatnak a kényszerű – ám tényszerű – honi tudatlanságból fakadó idolátriája, csaknem bálványimádásba érő magasztos tisztelete is átlengte a lelkeket, s minél inkább az intellektuális elite és az általa elfoglalt hivatali csúcsokra tekintünk, és minél inkább az eltörténelmetlenedett posztmodern egyetemesség kozmopolitizmusában sarjadt-e gondolkodásbeli *Nyugat-imádat*, annál inkább. Márpedig az *ignorantia*, a valós, megbízhatóan s széleskörűen megalapozott tudás hiánya rossz útmutatónak bizonyult: csalfának, és főként önbecsapónak. Hiszen valójában s tényszerűen szerzőnk szerint is „a Nyugat és a liberális jog glorifikált és idealizált víziója” helyettesítette a „közvetlen megismerés vagy tapasztalat” elmulasztott lehetőségeit, mivel ennek eredményeként „a Nyugatnak egy olyan kulturális képét alakították ki, amely aligha felelt meg a valóságnak” (57).²⁷ Ebből fakadóan nemcsak honi múltunk, hagyományunk

²⁶ „*Nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet.*” Ulpianus in *D.* 50.17.54. Vö. még *D.* 50.17.170.

²⁷ Amint a „legjobb a Nyugat” hagyamazas (és ostoba) utópizmusáról már bő egy évtizede beszámolt emigrációjában például Fehér Ferenc, párhuzamosan a *Transit – Europäische Revue* éppen kételyt megfogalmazó, „Nyugatról jön-e a világosság?” kezdetű szerkesztőségi beköszöntőjével. Az „intézményi optimizmus” természetessége és lehetséges buktatói felett pedig párizsi politológusként Kende Péter tündött akkoriban. Ferenc Fehér: *Imagining the West. Thesis Eleven*, 42. (1995), 1. 52–68.; *Ex occidente lux? Transit – Europäische Revue, Ex occidente lux?* (1995), 9. 3–5.; Péter Kende: *L'optimisme institutionnel des élites postcommunistes*. In Mény (1993): i. m. 237.

és berendezkedésünk – vagyis nemzetünk szándéka és lehetőségei – kerülhetett hátrányos helyzetbe, de az a körülmény, hogy egy működő jogrend egészének összetett társadalmi-politikai előfeltételezettségeiből és bonyolult működéséből valamiféle technikalitás nyomán kiszakított részmegoldásnak a mechanikus átvitele valósult meg, már önmagában is hamis, torz képet sugallt az általa elérhető áldásokról; s ráadásul a teljes adaptációhiány, azaz kizárólag egy külső megfelelésért hajszoltság is folyvást sarkos válaszokhoz taszított, bármiféle „köztes megoldás” elgondolhatása nélkül (58.).

A magyar politikai közbeszéd mai állapotában meglepően hangzik Duprétől az idézetében átvett magabiztos ítéletnek az alkotmánybíróági gyakorlatra alkalmazása, nevezetesen, hogy már alapként is (legalább egy évtizede megállapíthatóan, tehát úgyszólván születési rendellenességként) „a demokrácia eljárási természetű, *minimalista felfogása*”-t fogadták és fogadtatták el nálunk a honatyák²⁸ – meglepően hangzik tehát az ilyen megítélés; és éppen azért, mert ezek szerint valójában pontosan az a társadalmi alapzat hiányzott, amelyre bármi egyéb, azaz egy a nyugati berendezkedésekre valamelyest valóban emlékeztető működés felépülhetett volna. Paradoxikusan kifejezve, a polgári társadalom kifejelettsége hiányában vergődik és diszfunkcionál egy feladatként éppen abból kitermelendő, de helyette felülről készként a társadalomra oktrojált, tehát erővel ráépített s – „úgy, ahogyan tud” – működésbe taszított szerkezet.²⁹

Miről is van hát egész tárgyalásunkban voltaképpen szó? „Az 1990-től 1998-ig terjedő s a magyar Alkotmánybíróság első megbízatásának megfelelő időszakot a bírói okfejtésben a külföldi jog bőséges használata jellemezte” (63.).

2.4. Függőfalevélként a parlament fölé növekvő saját jogalkotásához

A magyar alkotmánybíráskodás ezen első idejében „a más alapjogok forrásaként értelmezett emberi méltóság” konstrukciója egy olyan általános személyiségi jognak

²⁸ Karen Dawisha: Democratization and Political Participation: Research Concepts and Methodologies. In Karen Dawisha – Bruce Parrott (szerk.): *The Consolidation of Democracy in East-Central Europe*. Cambridge – New York, Cambridge University Press, 1997. 40.

²⁹ Lásd első leleplezésként Bill Lomax: The Strange Death of “Civil Society” in Post-communist Hungary. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 13. (1997), 1. 41–63.; miközben mások is – például Linz–Stepan (1996): i. m. 314. – megállapítják, hogy „a politikai társadalom 1989-et követően hatékonyan leépítette a civil társadalmat”. Másként szólva, az átmenet pártszerű szerveződésekbe üzte a társadalom legjobb erőit, amely szerveződések viszont a társadalmat megosztó tragikus kettéhasadásukkal csaknem másfél évtizedre teljességgel lebénították bármiféle civil társadalmi szféra kibontakozásának az esélyeit. Úgy gondolom, hogy a felülemelkedés a meghaladás reményével végre az úgynevezett polgári körök mozgalmának nem várt – s bizonyára nem is kívánt – melléktermékeként indult el, elsősorban talán mindenekelőtt a vidéki (községi és kisvárosi) Magyarországon. 2010 utáni elhanyagolásuk feltehetően sokba kerül még valamikor egyszer a nékik megfelelő politikai oldálnak.

a beépítése útján és közbeiktatásával jött létre, „amelyet a bíróság a német jogból importált” (63.).³⁰

Ráadásul – éppen mert eljárása nem bármiféle kifejezett vagy hallgatólagos felhatalmazáson nyugvó nyílt cselekvés volt – Alkotmánybíróságunk a bárki mástól megkövetelt ethosszal szembefutva rejtjeles beszédbe, színlelésbe, megnyugtatóst célzó őszintétlenségbe bocsátkozott. Annak érdekében, hogy bizonyítsa, miszerint „döntései nem részrehajló politikai megfontolásokon, hanem semleges és objektív jogon nyugszanak még akkor is, amikor az eldöntendő kérdés meglehetősen vitatható politikai gyökerekkel és következményekkel rendelkezik”,³¹ máris beteljesítettként tudhassa, „a természetjog modern helyettesítőjeként [...] alkalmazott importált jog [...] egy a globalizáció vagy a *ius commune* terminusaiban zajló diskurzusban lapult meg” (157., hasonlóképpen 12.). Tehát bármennyire korszerű, védhető, akár mai alkalmazásában szintén igazolható legyen is (mint ahogyan Alkotmánybíróságunk nyilvánvalóan gondolta), a tételes jog viszonylag szűkös, *szabályokból* álló birodalmának egy tágabb, *elvekből* álló kör kereteibe vonásának s ezáltal az előbbiek fellazításának a nyíltságát – ami a II. világháború utáni (nürnbergi vagy tokiói típusú) igazságtétel jogi megalapozásában még látni engedte a komoly buktatókon át történő előrehaladás nehézségeit,³² s magát a vállalkozást a cél nemessége és szükségége által mindenképpen valamiféle erkölcsi többletfénnyel vonhatta be – a magyar Alkotmánybíróság már nem vállalta fel. Ha kendőzhetett – hiszen elegendő hatalma birtokában éppen nem volt arra nyomasztó szüksége, hogy bárki irányában is közvetlenül a meggyőzés eszközével éljen –, úgy az őszinteséget, nyíltságot nem vállalta fel. Ehelyett

„annak érdekében, hogy egy kizárólag jogi – tehát politikailag semleges – gondolkodásmód látszatát fenntartsa, miközben persze politikai és ideológiai cselekvéshez folyamodott egy új értékrendszer elfogadtatása jegyében [...], a német jogot időtlen és kétségbevonhatatlan természetjogként játszotta ki [...] csakis azért, hogy saját jogi újításait és ideológiai választásait úgy mutathassa be, mint a nyugati országok ismételt elérésének vállalkozását s a magyar jog összhangba hozatalát a nemzetközi közösség körében osztatlanak állított normákkal

³⁰ Lásd még Catherine Dupré: Le droit à la dignité humaine, emblème de la transition constitutionnelle? In *Le principe du respect de la dignité de la personne humaine. Actes du Séminaire UniDem*. Montpellier, La Commission Européenne pour la démocratie par le droit, 1998. 52–60.; uő: Importing German Law: The Interpretation of the Right to Human Dignity by the Hungarian Constitutional Court. *Osteuropa-Recht*, 46. (2000b), 144. és köv.; uő: Importing German Case Law: The Right to Human Dignity in Hungarian Constitutional Case Law. In *The Constitution Found? The First Nine Years of Hungarian Constitutional Review on Fundamental Rights*. Budapest, Indok, 2000a. 215. és köv.

³¹ Herman Schwartz: *The Struggle for Constitutional Justice in Post-communist Europe*. Chicago, University of Chicago Press, 2000. 5.

³² Heinrich Rommen: Natural Law in the Decisions of the Federal Supreme Court and of the Constitutional Courts in Germany. *Natural Law Forum*, 4. (1959). 1–25., 5.; Wolfgang Friedmann: Übergesetzliche Rechtsgrundsätze und die Lösung von Rechtsprobleme. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, 41. (1955). 348–371.; Peter Schneider: Naturrechtliche Strömungen in deutscher Rechtssprechung. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, 42. (1956). 98–109.

és mértékekkel (noha az emberi méltóság kérdésében valójában semmiféle globális joggyakorlat nem alakult ki)”.³³

Jogon belülről kétségbevonhatatlan hatalma és megközelíthetlensége tudatában, annak tudatosságában, hogy létehez formális értelemben bőven elég, ha az őt is éltető társadalommal pusztán egyirányúan s felülről, bármiféle visszajelzés iránt érdektelenül, tehát kizárólag kinyilatkoztatásszerűen kommunikál, Alkotmánybíróságunk némi igénytelenséget tanúsítva megelégedett egy pusztá *retorikai* fogással, jelesül, a „modern alkotmányokra” és hasonlókra történő üres hivatkozások álságával (160.).

A szerző kifejtésében ezzel válik teljessé az a hármasság, amelyet a „kívülről”, „korábról” és „egyetemesként” minőségeivel jellemez (163.). Felfogása szerint azt jelenti mindez, hogy a magyar jogrendszer megújítását és új pályára állítását egy erre fel nem hatalmazott, miközben fölérendelt jogi mechanizmus hiányában nem is ellenőrzött ágens végezte – *kívülről* hozott, *korábban* másoktól mások számára kidolgozott, ámde az *egyetemes*ség mezében feltüntetett minták átvétele és beépítése, eseti kikényszerítése és a hazai jövő sorsává tétele útján. Tudjuk persze, hogy *in abstracto*, vagyis pusztá általánosságban semmiféle globális minta nem létezik: amivel operálunk, az mindig konkrét. Noha „ezt sohasem tette nyilvánvalóvá a bíróság”, ez az Alkotmánybíróságnak az akkoriban meghatározó befolyást gyakorló elnöke számára nyelvileg, kulturálisan és korábbi tanulmányútjaival megalapozottan valamelyest leginkább otthonos német berendezkedésből, vagyis a Német Szövetségi Köztársaság jogából történő recepciót, honosítást vagy éppen másolást jelentett (171.) – a szerző nem lebecsülendő megjegyzéséből kitűnően oly mértékig, hogy az ilyesféle forrásfelhasználás bármely külső szemlélőben immár egyenesen a neokolonizáció, vagyis a saját alkotmányi háttér lebecsülésének a képzetét keltette (173.). Példát is hoz erre. Így történetesen a halálbüntetés alkotmányosságáról szóló 1990/23-as esetben³⁴ a meghivatkozottak közül kizárólag a polgári és politikai jogokról szóló nemzetközi egyezmény minősült azon időben jogforrásnak Magyarországon – miközben ez „a halálbüntetés eltörlésének irányába mutató fejlődés elismerése” tényének rögzítésével semmiféle normatív alapul nem szolgálhatott, annál is kevésbé, mert Magyarországon 1976-tól hatályosként ez az egyezmény problémátlanul kiszolgálhatta szocialista rendszerünk kemény halálbüntetés-politikáját egyaránt –; az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló európai egyezmény hatodik kiegészítő protokollja (1983) s az Európai Parlament által az alapvető jogokról és szabadságokról elfogadott deklaráció (1989) viszont az alkotmánybíróági döntés idején semmiféle joghatállyal nem bírt Magyarországon. Az, hogy ezek recepcióját a „modern alkotmányok” és egyéb figyelemelterelő bűvszavak formulájával valójában „elrejtették” (67. és 4. fej. 1.1. pont), éppen csak egy lépés volt azon az úton, amely hamarosan oda vezetett, hogy most már szerzőnk hatalmas táblákon kéttucatnyi fogalom részletezésével jelenítheti meg, vajon az „emberi méltóság” ilyen és olyan

³³ Delpuech (2005): i. m. 593.

³⁴ In Sólyom–Brunner (2000): i. m. 123. és köv.

magyar konkretizálása valójában melyik német megoldáson is nyugodott (69. s köv. és 76. s köv.) – ami természetsszerűleg magában foglalta a német *Alaptörvény*, valamint számos német alkotmánybíróági döntés (binnen esetenként egész kifejtés) és ezekkel együtt vagy ezektől függetlenül külföldi (történetesen: angol–amerikai) tudományos állásfoglalások³⁵ importját egyaránt (91.).

Néha mintha a lelkesedés olyan vehemenciájával vagy éppen természetessé vált rutinjával zajlott volna mindez, hogy szerzőnk szerint előfordulhatott, hogy még akkor is jogilag felhatalmazatlanul, tehát önkényesen külső tekintélyre alapozott a magyar Alkotmánybíróság, amikor pedig rendelkezésére állt volna – úgy tetszik, nem túlzott odaadással kezeltén – a magyar alkotmány szövegkorpuszában is egy tökéletesen adekvát rendelkezés (86.). Az tehát, hogy nyilvánvalóságként – de azonosítatlanul – hivatkoztak akkori magyar alkotmánybíróági döntések úgynevezett „modern alkotmányok” megegyező megoldására (amelynek hatálya, tehát jogi relevanciája számunkra bármiféle és bárhány megnevezés esetén sem lett volna), mitológikus értékű elbűvölés, csupán a régi görögök alkotmányozása előtt jogtudósainak szerte a világba körülnézésre küldésére emlékeztető pusztá *captatio benevolentiae* volt, egy nemzetközi egyetértés állítólagosságának valamiféle érzékletes szófordulattal történő pótlása (164.). Mert – folytatja szerzőnk – „valójában a bíróság gyakran egy specifikusan kiválasztott jogrendszerre és jogosultságértelmezésre gondolt, ezt azonban úgy mutatta be, mintha e kiválasztott értelmezést és joghasználatot az összes jogrendszer ugyanilyen módon ismerné el” (165.).

Azon kívül, hogy a különféle államokban zajló alkotmánybíráskodási gyakorlatok mágiikus közeledését, önkéntes harmonizálódását, sőt úgyszólván spontán egységsülését – tényként és nyilvánvalóan bizonyíthatóan – a magyar alkotmánybíróági elnök megállapíthatta, nálunk vagy bárhol másutt vajon milyen felhatalmazáson alapult az olyan alkotmánybíróági megítélések általánosodása, amely eredményül „az alkotmánybíráskodás globalizálódását” hozhatta ezek szerint létre? Miből adódhatott hát, hogy „amint ezt a magyar Alkotmánybíróság tanulmányozása megmutatta, még az alkotmányok különfélesége sem vezet szükségképpen eltérő eredményekhez az alkotmányi esetjogban”? Vagyis hogy közel s távol környezetünkben tiszteletre méltó alkotmánybíróóságok addig méricskélik a honi törvényeknek a honi alkotmányoknak történő megfelelését, amíg csak el nem érkeznek „az alkotmányi ítélkezésnek a nemzeti törvények kényszereitől történő függetlenedéséhez”?³⁶

³⁵ Leginkább Ronald Dworkin *Law's Empire* (London, Fontana; Cambridge [Mass.], Belknap Press of Harvard University Press, 1986) *Taking Rights Seriously* (London, Duckworth, 1977) című műveiről van szó, az 1990/9. és az 1990/21. számú döntésekben felhívottan (91.). Lásd még Sólyom László: The Hungarian Constitutional Court and Social Change. *Yale Journal of International Law*, 19. (1994), 1. 228.

³⁶ László Sólyom: Sur la coopération des cours constitutionnelles: Introduction à la XIème conférence des cours constitutionnelles européens. In *Rapports généraux sur la séparation des pouvoirs et la liberté d'opinion dans la jurisprudence des cours constitutionnelles*. Budapest, 1996, május 6–9. Kézirat. 1996a. 24–25. Idézi Dupré (2003): i. m. 165.

Netalán előidézte, hogy immár a nem távoli jövőben előállhasson – Dupré szavaival élve (166.) – „annak példátlan ténye, hogy olyan jogi export-import mozgások zajlanak majd, amelyekben maguk az államok most már nem lényegi szerepjátszók”,³⁷ és amelyek majd folytatódagasan és háborítatlanul tehetnek már akár az individuum, a kizárólag kötelezettségek nélküli jogosultságok kultusza számára is engedményeket – persze az állam terhére s túlnyomórészt a többi teherviselő adófizető kárára?

Mindezenközben mára már tisztán kiviláglik és egyértelműen megállapítható, hogy főként a drámaian döntő, mert a későbbi fejlődés jogi kereteit immár meghatározó teremtető időkben „a bíróság által eldöntött esetek legtöbbje [...] nem egyszerűen alkotmányértelmezési ügy [...], hanem] politikai, pontosabban kifejezve ideológiai megítélés volt” (159.). Ilyen lehetett például a büntetőjogi dogmatikában, tehát tételes művelésében korábban nem specializálódott kollégájuk³⁸ valóságos *trouvailles*-t megtestesítő ötleteként

„az alkotmányos büntetőjog koncepciója, amelynek aforisztikus megfogalmazása – »a büntetőjog hagyományos alapelve, hogy tudniillik bűncselekmény az lesz, amit a törvény azzá tesz, úgy lett mai jogrendszerünkben garanciális (jog- és szabadságvédő) szabály, hogy hozzáillesztjük kiegészítő formulaként: *nullum crimen sine lege constitutionali*»³⁹ – áthatja az Alkotmánybíróság eddigi gyakorlatát”.⁴⁰

3. Eredmény

A fenti körülmények közt úgyszólván törvényszerűen beállott eredmény elgondolkodtató.

3.1. Az átmenet uralása

A magyar Alkotmánybíróság első időszakának döntési gyakorlata például az egészséges környezethez való jog, az egynemű párkapcsolatokhoz fűződő jogosultság és a gyermekeknek vér szerinti apjuk felkutatására irányuló joga elismertetésében szerte Nyugat-Európához képest is elől járhatott – sőt, a személyes adatvédelem tekintetében például, legalábbis Európában, hallatlanul egyoldalú, abszolút, beavat-

³⁷ Hivatkozással Jean Grugel (szerk.): *Democracy without Borders*. Transnationalisation and Conditionality in New Democracies. London – New York, Routledge, 1999. munkájára.

³⁸ Tudniillik alkotmánybíróvá választása előtt Szabó András (1928–2011) kizárólag a fiatalokú és a visszaeső bűnözők kriminológiájával foglalkozott.

³⁹ Azaz „Nincsen büntetett [megfelelő] alkotmányi törvény nélkül”. Lásd Szabó András: Alkotmány és büntetőjog. Elhangzott 1999. február 16-án. In Glatz Ferenc (szerk.): *Székfoglalók 1995–1998*. V. Budapest, MTA, 2000. 11.

⁴⁰ Majtényi László: Lesz-e magánéletünk? *Élet és Irodalom*, 2002. március 29., 13.

kozó, kizárólag az érintett személytől függő rendelkezési kört biztosíthatott.⁴¹ Ám jórészt arra irányuló figyelmében, hogy a Nyugat általi elismerés és legitimáció teljessé legyen, egyidejűleg sérülékeny is lett. Hiszen önmaga építette megbúvó rejtekeiből – elefántcsonttornyából, mert megközelíthetetlené tette magát, érdektelenné a mindennapok realitása iránt, meglegedvén azzal, ha időnként kinyilatkoztatásokkal élve hallatja hangját; ugyanakkor csigaházából, mert a láthatatlanságba visszahúzódva maga vonzolatja magát előre (tehát izoláltan, önnönmagát ítélve magányra, párbeszédre képtelenül, a szociabilitásban rejlő kölcsönösségtől s persze felelősségtől talán irtózva is, egyedüli harcosként, kit legfeljebb imádni lehet, ám szeretni, rejtelessége okából, biztosan nem, röviden szólva hát: önmagát tudatosan transzcendálva) – el sem kezdte a beépülést abba az államszervezetbe, jogi és jogászai gondolkodásba, sőt (az egész államrendet s benne az alkotmánybíráskodást is fenntartó, mert állítólag érette létrehozott) társadalomba, amelyeknek pedig mindnek alkotmánybíróként csupán része, vetülete, funkcionális vonatkozása volt. Így csupán részletezésként hat annak megállapítása, hogy semmiféle párbeszédet nem kezdeményezett a bíróságokkal sem (178.), hiszen a bíráskodással való kapcsolatát is változatlanul „inkább bizonyos rivalizálás, semmint konstruktív együttműködés” jellemzi (182.).⁴² Márpedig ez nem csekély mértékben valamiféle önérvényesítő

⁴¹ Tudniillik abban, hogy minden egyes érintett személy az adatfeldolgozás egész útját nyomon követhesse, s ezáltal biztosíthassa annak megismerésére irányuló jogát, hogy ki és mikor, hol és milyen célból használta fel a kérdéses adatot (1991/15. számú döntés).

A német alkotmánybíróság döntése ezzel szemben közel egy évtizeddel korábban (1983) éppen ellenkezőleg, egy körütekintően kiegyensúlyozott, a mindenkori személyiséget társadalmi környezetében értékelő döntést hozott, s a magyar alkotmánybíróági elnök bizonyára ezt érezhette továbbfejlesztendőnek nyilvánvalóan emelkedettebb világszemlélete okán. E német döntés szerint ugyanis „az »információs önrendelkezéshez« fűződő jogosultság mindazonáltal nem korlátlan. Az egyénnek nincs semmiféle abszolút és korlátlan uralma az »ő« adatai felett; hiszen maga sem más, mint [...] egy a szociális közösségben fejlődő személyiség. Még a személyes információ is a társadalmi realitás vetülete, és nem fogható fel tisztán az érintett egyéniség saját körén belül. Az Alaptörvény – mint amiként ezt a Szövetségi Alkotmánybíróság ismételt hangsúlyozta – az egyén és a társadalom közti feszültséget egy a közösséghez viszonyított s a közösségtől kötött egyén posztulálásával oldotta fel. Az egyénnek ezért elvileg el kell fogadnia információs önrendelkezési jogosultságának a kényszerítő közérdekből fakadó bizonyos korlátait” (BVergGE 65, 1; angolul: Donald M. Kommers [szerk.]: *The Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany*. Durham – London, Duke University Press, 1997. 325.)

Franciaországban pedig a *Conseil constitutionnel* 1998. december 29-i döntésében – a magyar jogállamiság meglehetősen kiüresedett formalisztikumra redukált fogalmiságával szemben a közjó megfogható s nemzetteremtő értékeit vélvén inkább szolgálhatni – éppen nem találta alkotmányellenesnek azt, hogy például az állam az érintettek külön értesítése nélkül a személyes adatokat különféle adatbázisokon keresztül keresztellenőrzésnek vethesse alá az állampolgárok által benyújtott adóbevallások ismételt ellenőrzése céljából.

⁴² Gondoljuk csak meg, mit jelképez egy olyan stílus és mögötte megbúvóan egy olyan korporatív, tehát a testület egészét meghatározó magatartás, amely előbb dogmatikailag elkezd csak tűnődni a Legfelsőbb Bíróság elvi (tehát a szerteágazó joggyakorlatban egységesítő céllal iránymutató) döntéseinek jogforrási természetén s így alkotmánybíróági ellenőrzés alá vonhatóságán, majd törvényt módosítás kezdeményezésébe fog, hogy ezt felülről kicsikarja, végül pedig – anélkül persze, hogy az igazságszolgáltatás illetékeseivel próbált volna meg érdemben szót érteni és egy elérhető legjobb

gépezetként láttatja a magyar Alkotmánybíróságot és munkáját. Merthogy „a bíróságnak kizárólagos értelmező hatalommá növekvő öngénye felettébb problematikus, mivel az alkotmányos demokráciákban a legalitás és alkotmányosság gondozását leginkább nem az alkotmányértelmezés feletti bírósági monopólium, hanem egy olyan rendszer útján mozdítják elő, amely a politikai ágazatok és a nép általi egyidejű és párhuzamos értelmezésre épül”.⁴³

Elefántcsonttoronyba, a mindeneken kívül és felül állás pozíciójába menekült hát, a fellegek ködébe, amelynek isteni magasságából kizárólag ő kommunikál, ha akar, akkor, amikor akar, és úgy, ahogyan akar. Maga vált egyik elsődleges megtestesítőjévé szocializmus utáni államszervezetünk *diszfunkcionalitásának*, az egymástól függetlenítetten és egymással versengően egymás hatáskörének rovására megvalósuló *emberjogi és jogállamisági önmegvalósító versenyfutásnak*, amelyben semmiféle közérdeknek, materiálisan megfogható társadalmi célnak, igénynek vagy szükségletnek nincsen immár felelőse, hiszen mind a másakra, mind az összességre szentelendő figyelem nélkül, önjáróan és saját céloktól meghatározottan funkcionálnak (sőt, ebből éppen elvet képeznek), egyiknek a túlaktivitásával vagy hatáskörtágításával oltva ki a másik erőfeszítéseit – bármiféle párbeszéd, közös felelősség, akár kellő önmérsékletben kifejeződő kontroll híján. Úgy tetszik, mintha egyenesen az európai kontinentális 19. századvég szűkkeblű törvény-, majd jogpozitivizmusából szocialista törvényességbe torzított és lélektelen automatizmust vállaló szabálynormativista szemlélet egyfajta utóélete és különös paroxizmusa, végleges kicsúcsosodása lenne ez, amely pusztán szabályt kényszerít ki az alakítandó emberi rendért való felelősség – tehát a hatással együtt a következményláncolatban való részesedés – vállalása helyett. Márpedig egy tovább torzuló utóéletben ez nem egy tekintetben pusztítóbb hatású lehet még a szocializmusként megjelenített diktatúra némely következményénél is, hiszen a nemzeti túlélés drámai fontosságú alapkérdései válhatnak így gazdátlanná, s ha így van ez, úgy egyszersmind a jogállamiság pecsétjével sugallhatják immár a közösségi felelősség hiány apoteózisát, egyenesen dicsőítését. Mert abból, amit a szocializmus a jogban nihilizált, mintha fétis kreáltatott volna. Abból tehát, ami egykor semmibe vettetett, most mindenáron s összes erőfeszítésünkkel önmagában szolgálendő önérték. A jogállamiság cégére alatt véghez vitt norma-autokratizmusban rejlő *fetiszizálással* azonban egy élhető és élendő, mert tartalmas és erkölcsileg fundált jogrendnek az alapja és célja, kerete és megvalósulási lehetőségei között megnyugtató – mert különféle oldalakra, összetevőkre, nézőpontokra

közös megoldásra törekedni – ismét továbblendül amúgy alkotmányi erejű törvényben taxatív, tehát kimerítően rögzített hatáskörén, és nemes egyszerűséggel elkezdí e döntéseket alkotmányossági kontroll alá vonni, és ezek közül (ez idő szerint) egyet alkotmányellenesnek megítélni és megsemmisíteni.

⁴³ Teitel (1997): i. m. 2045.

egyaránt ügyelő, ezek közt mindenkor felelősséggel mérlegelő – egyensúlya mintha nem jött volna egyelőre létre.

Mágikus utópizmus történelemfelettségbe burkolt *csodavárása* jellemezte azt az évtizedet, amelyet a kommunizmus kényszerű megtapasztalása nyomán egy másik kelepcebe szorulás, a neoliberalizmus „kísérleti nyulává” válás jellemzett⁴⁴ – együtt „azzal a hittel, hogy a jog képes önmagában demokráciát létrehozni és megerősíteni [...], valamint azzal a hittel, hogy mindez a szavak erejével elérhető” (187.). Nem véletlen ezért ebben a kevésbé hatékony varázslási folyamatban, és persze az előfeltevéseknek megfelelő gyengült vagy torzult, netán egyenesen korcs eredménnyel járt, hogy szerzőnk szerint „a mágikus varázslásához hasonló módon a jogi meghatározások ismételtetése része volt annak az eldologiasodási folyamatnak, amelynek menetében jog jött létre a szavakból” (188.).

Felbolydult-e vajon a világ azon, hogy a nemzeti szuverenitás oszthatatlanságát sutba dobva egyes államrészek önhatalmú önkénnyel járhatnak el, miközben mindannyian idoljukat, valamiféle demokrácia s alkotmányos jogállamiság eszményét űzik? Összefügghet-e ezzel az a gyakorlati anarchia, amelybe nem ritka értékelések szerint sülyedni látszunk, ha ugyan látszunk még? Hiszen ha mindez igaznak bizonyul, s tendenciaszerűen érvényesül is, úgy a nemzet életét, sorsát jogilag fedezetlen végeredményként legfeljebb egy olyan jogállamiságúnak mondott keretre bízva, amely maga ugyanakkor kétségkívül (alkotmány)bírói hatalmaskodás, erőfölénnyel véghezvitt *octroi*, tehát a jognak kívülről s felülről, erővel a társadalomra történő erőltetésének terméke.

Kétségtelenül rossznak bizonyulhat e folyamatban, hogy – mint láttuk – a jogfejlesztés belső erőinek tudatos, legalábbis látható elsorvasztását előfeltételezte. Mindez befelé bármiféle számottevő adaptációnak, a helyi feltételekhez történő igazításnak a hiányát vagy elernyesztését eredményezte (így – egyebek közt csupán – a szocializmusban még biztosított jogok bármiféle gondoskodás, ellentételezés nélküli visszavonását), külső kapcsolatrendszerünkben pedig azt, hogy kritikátlanul, úgyszólván mechanikus szövegátültetésként vettek át nyugati megoldásokat, figyelem nélkül arra, hogy azok saját szülőhazájukban esetleg már elavultak, nemritkán bíráltak, sőt több tekintetben azóta már meg is haladtak voltak, s ezek megnyugtató belső fejlesztésre pedig az éppen ennek során elsorvasztott innovációs készség szerzőnk szerint is immár alkalmatlannak bizonyulhat (190–191.).

Történelmietlen utópizmus univerzalizmusa, tehát valamiféle egyetemesség téren és időn kívüli lebegése munkált ilyen módon Alkotmánybíróságunk önhitében, amikor valójában „egy »*tabula rasa*«-szerű fikcióra alapozott”, mintha egy eredendően új indítás lett volna a feladata, gyakorlatilag „semmibe véve [...] a »jogi kultúrát«” (192.) – a honi környezetre és szükségletekre jóformán érzéketlenül, a saját (állam-

⁴⁴ Bennett Kovrig: Marginality Reinforced. In Zoltan Barany – Iván Völgyes (szerk.): *The Legacies of Communism in Eastern Europe*. Baltimore–London, Johns Hopkins University Press, 1995. 23–41., különösen 37–38.

szervezeti és jogi, történelmi s nemzeti) hagyományoktól és adottságoktól erőteljesen függetlenedve, nem annyira egy közös ügyünkben részt vevő partnerként, hanem inkább bírálhatatlansága magasságából, az országot, intézményeit és népét jobbára pusztá címzettként kezelve, autokratikus öntörvényűséggel szabva ki a keretét és tartalmát egyaránt annak, amit ugyanakkor nem csekély eufemizmussal és retorikai szépítéssel hol „jogállamnak”, hol „joguralomnak” nevezett.

Mindez a kívülről és felülről ihletettség s megtermékenyültség ugyanakkor mégsem feltétlenül a feladatuk szerint az alkotmányunknak történő megfelelés ellenőrzése helyett külső forrásból alkotmányteremtőként hozott minta pusztá másolását jelentette. Eredménye gyakran eltért attól, amit átvett (104.), mert másolás helyett a *modellt* olykor *instrumentalizálták*, pusztán saját körülhatárolt céljukra használták fel s hivatkozták (5. fej.). Különösen aktuális ezért felvetnünk a kérdést, vajon milyen irányban mozdultak el a problematikáiban, tematizálásában és dogmatikai építkezésében egyébként egyaránt túlnyomóan követett német alkotmánybíróági gyakorlattól: milyen filozófia jegyében írta felül s javította ki a magyar utódgeneráció a német előd mestert? Mint láttuk – s szerzőnk is gyakran és hangsúllyal ismétli –, a szocializmus korában egykor még kiterjesztett s a maga korlátozott módján mégiscsak fenntartott szociális jogokat gyakorlatilag megtagadták, az emberi méltóságnak a megszületés előtti teljes jogi elismertetése kérdését pedig – a német gyakorlattal ellentétben, ám feltehetően úgyszólván kizárólag ekkor és most téve csupán bármiféle engedményt a közvélekedésnek⁴⁵ – elodázták (5. fej. 1.2/a pont). Szemben a német *Alaptörvény* kategorikusságában is kiegyensúlyozott megfogalmazásával – miszerint „mindenkinek joga van arra, hogy saját személyiségét szabadon kifejleszthesse, amennyiben az mások jogait nem sérti, és nem ütközik az alkotmányos rendbe vagy az erkölcsi törvénybe” [2. § (1) bekezdés],⁴⁶ amelynek megfelelően e tétel német dogmatikai kifejtése szerint „az emberi méltóság nem csupán az individualításban rejtezik, hanem a szocialitásban úgyszintén. Az ilyen méltóság megköveteli a személyiség oltalmát és az egyén szabadságát, de elő kell segítenie a kapcsolatban, a családban, a részvételben, a kommunikációban és a civilításban rejlő javakat is”⁴⁷ –, a magyar alkotmánybíróági jó szándék mindebből csak és kizárólag a tömonatszerű bevezető első tagot vette át, hordozójában kizárólag az individuumot, annak korlátlanosságában pedig az öncélúságot érzékelve, így hát a proklamálást önmagában „teljhatalmú rendelkezésként” kezelve, valójában

⁴⁵ A halálbüntetés alkotmányosságáról szóló döntésüket kommentálva az egykori szerző utóbb már tudományos megítélőként rögzíti, hogy „a népnek az ilyen jelszavakra való fogékonyságát és a halálbüntetés újrabevetéséről tartandó referendum ismételt megkísérlését figyelembe véve úgy tűnik, hogy a népesség nagy többsége változatlanul a halálbüntetés híve maradt”. Súlyom–Brunner (2000): i. m. 53. 20. jegyzet.

⁴⁶ In Pulay Gábor (összeáll.): *Alkotmányok: Amerikai Egyesült Államok, Egyesült Királyság, Francia Köztársaság, Német Szövetségi Köztársaság, Olasz Köztársaság*. Budapest, MTA Kutatási Ellátási Szolgálat Sokszorosító, 1972. 143.

⁴⁷ Súlyom–Brunner (2000): i. m. 305.

soha nem mérlegelte már többé megszorítások, előfeltételek, járulékos kötelezettségek lehetőségét, mások jogainak vagy más jogoknak ezzel párhuzamos lehetséges sérelmét (120–122.). Még a halálbüntetés alkotmányellenességét kimondó döntés indokolásában sem vetettek számot azzal, hogy a társadalom tagjaiként, emberi méltósággal szintúgy felruházottan esetleg élnek olyanok is, akik talán szintén valamiféle oltalomra lennének jogosultak, és éppen a halálbüntetés dilemmájával övezett emberellenes gonosztettekkel és ezek megátalkodottan közösségellenes elkövetőivel szemben (124.). Míg a Némethonban fogant bölcsesség az embert megillető jogokat az ember és jogai társadalmi összefüggéseinek a halmazában s kiegyensúlyozottan szemlélte, a magyar tanítványnak a nagyravágyása nemes egyszerűséggel túltette magát ezen, egyenesen abszolutizálva a mindezekben benne rejlő személyközpontú igényeket. Következésképpen „egy ilyen individualista vízió disszonáns a német jog általános szellemiségével [...] Hiszen [a magyar változat...] abszolút joggá lett, [...] feltétlenné és korlátozatlaná”.⁴⁸

Úgy tetszik, hogy a magyar Alkotmánybíróság a kommunizmus romjain, egy erkölcsileg szétesett társadalomban önmaga fennkölt belátásán túl esetleg nem is érzékelt más vezérlő csillagot, és maga építette hegyéről lejöve és körbetekintve – mint egykor Friedrich Nietzsche-nek a romlottság virágait filozofikusan parafrázáló *Zarathustrája* – egyedeket „pusztán izoláltságukban, és jogosultságaikat oltalmazandó, az állam ellen harcolva” érzékelt csupán (122.), ahol is „az emberi méltóság az egyént egyfajta oltalmazó közegként veszi körül, ámde ezáltal az egyéneket el is szigeteli egymástól”. Ez a „negatív és manicheáus”, tehát két abszolutizált véglet közt semmiféle átmenetet nem ismerő felfogás (126.), amely mintha mély belső elidegenedettségről tanúskodna az ember szociális fejlődésében a gyermeteg dac szintjét aligha meghaladóan, leegyszerűsítően visszavezető, tehát redukcionista módon eleve antagonizmust – kibékíthetetlenséget, esélyként is legfeljebb a köz teljes feloldását és az Énben megsemmisülést – láttat (127.) egyfelől az eleve jóként kiemelt és ezért abszolút emberi méltóságot élvező *egyén*, másfelől az eleve rosszként kárhoztatott és ezért szorosan ellenőrizendő *állam* között (126.). Ezért pedig egy ilyen, közjogiként magában a közjogban érvényesített mélyen privatista szemléletmóddal⁴⁹ eleve atomizáltként vizionálja a társadalmat, mintha az az alkotmányi berendezkedésben is pusztán a római jog szerződési alapgondolata szerinti, kontraktusra szabad akaratelhatározása és személyes autonómiája fényében mindenkor kész, szabad és független egyedekből állana, s így alkotmánybíráskodásunk – még egyébkénti liberalizmusában is – aligha képes többre egy anarchista megfogalmazásnál csupán. Hiszen közösségépítés, jövő teremtese „az emberi lényeknek önmagukra utalt, kizárólag saját érdekeik elérésében és szerzeményeik megvédésében kimerülő képe” (125.) talajáról alig gondolható el másként, mint úgy, ahogyan ez a magyar

⁴⁸ Delpeuch (2005): i. m. 592.

⁴⁹ Teitel is félrevezető analógiaként kifogásolva ezt, érzékeli a magánjogi – civilista – látásmód közjogivá előléptetésének egyidejű veszélyét és védhetetlenségét. Teitel (1997): i. m. 2023.

és némely más közép- és kelet-európai társadalomnak éppen az állítólagos rendszerváltoztató folyamat továbbkorbácsolt szétesésében ténylegesen is egyre inkább megnyilvánulni látszik.⁵⁰

Ha és amennyiben a jelenkor Szent Istványaiként értékelték magukat e kiváló történelmi szereplők, amint ezt olykor, ihletett pillanataikban nem is felejtették el kinyilvánítani,⁵¹ úgy bármennyire kellő felhatalmazás nélkül, tehát hatalmukkal túl- és visszaélve s így jogi értelemben önkényesen jártak is el, a kvalifikáció, vagyis önminősítésük tekintetében abban igazuk lehetett, hogy döntéseik nem a rendszerváltás egyes elszigetelt aktusai, pusztá mozzanatok voltak csupán, hanem az egymásra következő döntések tömegességében és ezek közül számosnak az egyedi súlyával a jogállami átmenet egészének – stílusának, tartalmának, a jogi előreszabályozottságtól eleve behatárolt lehetséges előrehaladásának és lényegi korlátozottságának – egyértelmű meghatározóivá váltak. Azzal, hogy „olyan értékek vagy elvek importját kereste, amelyek talaján egy új alkotmányi rend alapjait vetheti meg”, s ennél fogva „importált jogot használt az alkotmánybíráskodás új kritériumainak forrásaként” (154.), az alkotmányosság ellenőrzésének ürügyén és tényleges folyamatában az Alkotmánybíróság rátelepedett az egész politikai folyamatra, nem egy tekintetben megszabva annak irányát, s ezzel önhatalmulag maga emelte filozófiák, nézőpontok, társadalom- és emberszemlélet, s a mindezzel úgymond együtt járó kötelmek és tilalomfák alá teperte az egész társadalmat, annak politikai osztályát, pártjait, s velük a nemzetet megtestesítő törvényhozó, végrehajtó és igazságszolgáltató hatalmat, magát az államiságot egyaránt, vagyis végső fokon az eredetileg rendszerváltó – a múltat érdemben meghaladni kívánó s egy új nemzetépítésbe bocsátkozó – szándék esélyeit is. S ezzel az, ami a megújulás útja lehetett volna, gáttá változott, magának a megújításra törekvő szellemnek is kényszeres gályapadjává.

3.2. *A múlt eltörlése*

Ugyanez a kifelé, tehát Nyugat felé történő kiszolgáltatottság látszik megjelenni a *múlt nélküli jövőépítés* lehetetlennek bizonyuló kísérletében is. „[Ny]ilvánvaló ez a zavar a múlttal” – írja szerzőnk –, olyannyira, hogy feladatát, a magyar társadalomfejlődésben államszervezeti helyének elfoglalásával amúgy joggal várható érdemi állásfoglalást a jelen, így a múltból történő átmenet drámai kérdéseiben is teljességgel cserben hagyta. Hiszen – röviden szólva – „a bíróság [...] sohasem foglalkozott közvetlenül a múlttal”. Amikor pedig óhatatlanul politikaivá váló szerepjátszása mégis erre kényszerítette, elért eredménye a szerzőnk elemzése tükrében

⁵⁰ Vö. jelen kötetben Varga Csaba: Vívódás mintakényszerek Szkülőája és csalódások Kharüdisze közt (Litvánia példáján); valamint Alfonsas Vaišvila: Legal Personalism: A Theory of the Subjective Right. In H. Szilágyi – Paksy (2005): i. m. 557–572.

⁵¹ Lábady Tamás in Lindner András – Horváth Zoltán: Lábady Tamás az Alkotmánybíróság helyettes elnöke. *HVG*, 19. (1997), 47. 164.

egyenesen katasztrofálisnak, életszerűtlennek, a dolgok természetes rendjével aligha összeegyeztethetőnek bizonyult. „Tényleg úgy tetszik, hogy a bíróság valójában úgy tekintette: semmi különösebben sajátos vagy problematikus nem volt ezzel a múlttal, és ezért ítélkezési funkciója pontosan olyan normális volt, mint amilyen bármilyen nyugati országban lehetett volna” (192.). Vagyis ilyen módon

„a joguralom mantrájának ismételtetésével (anélkül persze, hogy az alkotmányban magában bármiféle szövetszerű támasztéka lett volna ennek, ugyanakkor a kérdéses fogalom felettébb önkényes értelmezésével) [...] a Bíróság úgy döntött, hogy a jogállamiságnak általa erőteljes önkénnyel véghez vitt értelmezésének kell a legalizmus és az érdemi igazságosság kellő arányáról politikailag meghatározott felfogás fölébe kerekednie”.⁵²

A szélsőségeség ilyen vonzása az, amely még *sui generis*, tehát maga a tárgy különöségéből fakadó önálló típusképzésre egyébként alkalmas alapvető különbségeket is egyszerűen letagadhat, és amelynek változatlanul kísértő tévelygése kapcsán⁵³ egy – majd még ezután tárgyalandó – másik szerzőnk úgy summáz, hogy „nem sokat nyerhetünk, ámde sokat veszíthetünk azáltal, ha a kérdéses komplexitást úgy fogjuk fel, hogy az ilyen dilemmákat a konszolidált alkotmányos rendszerek naponként végzett műveleteiben testet öltő különféle alkotmányos rutinfeladatokkal analógiába állítva »normalizáljuk«”.⁵⁴ Márpedig ha a kiindulás képletének felállítása, a diagnózis hamisra sikeredett, úgy a gyógyítás sem sokat javít, hacsak nem ront az alaphelyzeten.

Az utólagos bölcsesség persze lassan mély belátásokká szépítheti az Alkotmánybíróságunk által autokratikus öntörvényűsége emlékeztető eszközökkel felépített jogállamiságot, megengedve magának – persze bárminemű nyílt önkritikát kizárva – azt a további belátást is, miszerint „az Alkotmánybíróság a politikai rendszer egyik legfontosabb szereplője, tehát nem tehet úgy, mintha a tiszta elmélet szférájában működne”.⁵⁵

4. A folytonosság visszaépítése az igazságtétel ellehetetlenítésével

Az Alkotmánybíróság azon döntése, melyben a „törvényesség megcsúfolása” múltjának⁵⁶ jogi feldolgozhatása igényével a „büntetőjog alkotmányosodása” általuk kicsikart vívmányát állította szembe,⁵⁷ különös élességgel mutatja a testületi elszántságot

⁵² Sadurski (2005): i. m. 256.

⁵³ Például Eric A. Posner – Adrian Vermeule: Transitional Justice as Ordinary Justice. *Harvard Law Review*, 117. (2004), 3. 761–825.

⁵⁴ Wojciech Sadurski: „Decommunisation”, „Lustration”, and Constitutional Continuity. *Dilemmas of Transitional Justice in Central Europe*. Badia Fiesolana, San Domenico (Firenze), European University Institute Department of Law, 2003. 50.

⁵⁵ Sólyom Lászlót idézi Sereg András: *Alkotmánybírák talál nélkül*. Budapest, KJK-Kerszöv, 2005. 171.

⁵⁶ Sadurski (2003): i. m. 2.

⁵⁷ Szabó (2000): i. m. 9. és 6. Ennek jegyében immár „a *nullum crimen sine lege* elvének ez a büntetőjogon *kívüli* jogra utalása az igazi garanciális szabály” (kiemelés: V. Cs.). Vö. még Szabó András:

a formális értelmezésre s a jogállamiságnak egy a múlttal megszakítatlan és immár törvényhozási úton sem befolyásolható folytonosságot felvállaló jogbiztonságra történő szűkítésére. Történelmileg nézve nem csekélyebb súlyú kérdésről volt ugyanis szó, mint hogy egy tényszerűen bűnözővé vált, mert a saját maga számára szabott büntetőtörvénye szerint is bűncselekményeket elkövetett, ám azok megtorlása helyett a jogszerű üldözésükre irányuló szándékot megtorló állam dicstelen bukását követően az utódállamnak be kell-e vajon fejeznie a formailag így maga a bűnözővé aljasodott állam által elévültetett emberpusztító cselekmények büntetőjogi feldolgozását, vagyis az elkövetés helyén és idejében érvényben volt jog szerinti megítélését, avagy a jogállamiság nevében és pecsétjével megerősítetten, bármiféle jogeszménynek a gyakorlati visszájára fordításával éppen magára kell-e vállalnia és sajátjaként kikényszerítenie az új, demokratikus, jogállamiságot igénylő közeg ellenére is ezen előd diktatúrák gyilkos logikájának machiavellista indíttatású cinizmusát, miszerint végezzék csak piszkos munkájukat nyugodtan, egyetlen dologra ügyelve csupán: olyan elnyomó hatalmat alapozzanak meg jogtipró brutalitásukkal, amely tartósan bizonyul majd addig, amíg saját tetteiket elévültethetik, vagy önmaguknak megkegyelmezhetnek. Kettős mértékkel élő világunk zajos ünnepléssel fogadott s lélegzetelállító logikájú, csaknem cinkos döntése azonban példaszerűsége okán mára mégis szintén kritikai megvitatás fénykörébe került. 1992. március 5-én hozott 11. számú döntésében ugyanis az Alkotmánybíróság hallatlan élességgel megismételve mondta ki, hogy „a régi jog továbbra is hatályban maradt. Érvényességét tekintve nincs különbség az »Alkotmány előtti« és »utáni« jog között. Az elmúlt fél évszázad különböző rendszereinek legitimitása ebből a szempontból közömbös, illetve a jogszabály alkotmányossága tekintetében nem értelmezendő kategória.”

Ebből pedig számára nyilvánvalóan – hiszen, mint folytatta, „az alkotmányossági vizsgálatban sincs a jognak két rétege, és nincs kétféle mérce sem”⁵⁸ – a diktatúra jogállapotai iránti teljes alkotmányos közöny, bárminemű ma jogilag értékelhető relevancia totális hiánya következik. Ugyanakkor az *elévülés* intézményének korrekt leírásából – „a büntetőjog elévülési szabályai a törvényes büntetőjogi felelősségre vonást biztosítják, azáltal, hogy időbeli korlátok közé szorítják az állami büntetőhatalom gyakorlását” – az elévülés folyamatát megszakadtá nyilvánító s a parlamentől megszavazott törvényre nézve (ha és amennyiben e törvény kifejezése szerint „az állam politikai okból nem érvényesítette büntető igényét”) arra következtetett döntésében, hogy „a büntetőhatalom gyakorlására rendelt hatóságok mulasztása vagy a kézre kerítés eredménytelensége – mint kockázat – az államot terheli”. Az alkotmánybírósági megítélés értelmében így kifejezett ellenkező törvényi rendelkezés hiányában az esetleges megtorlási szándék diktatórikus megtorlása útján hivatalos

Büntetőjog és alkotmánybíráskodás. *Acta Juridica et Politica*, 48. (1996), 1–20. 239–253.; valamint uő: Jogállami forradalom és a büntetőjog alkotmányos legitimitása. In Németh Zsolt (szerk.): *Tiszteletkötet Sárkány István 65. születésnapjára*. Budapest, Rendőrtiszti Főiskola, 2010. 113–124.

⁵⁸ Sólyom–Brunner (2000): i. m. 220.

hatósági közbeavatkozástól mentessé kényszerített időmúlással is jogszerűen kimeríthető (azaz: kimerülhet) az elévülési idő. Következésképpen semminemű mai differenciálás, a diktatórikustól eltávolodó belátás vagy értékítélet nem kezdheti ki ennek az embertelen logikai formalizmusnak a jövőt is cinkossá tévő, a jogállamiság erkölcsi fundamentumát és emberközpontságát eleve sárba tipró cinizmusa megerősítését. Mert – amint a verdikt folytatódik – „ha az elévülés bekövetkezett, a büntethetőség kizárása alanyi jogként illeti meg az elkövetőt”.⁵⁹

Egy az átvilágítástól a büntetőjogi szembenézés kérdéseig terjedően átfogó friss monografikus áttekintés⁶⁰ voltaképpen e döntést ítéli egész régióinkban olyan, a szélsőségek taszításában vergődő s egy jó megoldás egyébkénti kétségtelen nehézségét önmagában láttató állatorvosi lóként, amely kötőféktől szabadult szilaj vergődése képével kiváltképpen élesen példázza azt a formalisztikus lebegést, amely e döntés minden életszerűtől való elrugaszkodottságában ugyanakkor megnyilvánul. Mert „nehéz lenne belátnunk, hogy voltaképpen a legalitás elvének alapjául szolgáló milyen értékek támaszthatnak egyáltalán alá egy ilyen következtetést”.

Hiszen az a körülmény, amelyet e kérdéses alkotmánybíróági döntés okként felhívott – jelesül: „a büntetőhatalom gyakorlására rendelt hatóságok mulasztása” és „a kézre kerítés eredménytelensége” – a *társadalmi normalitás* eseteiben, vagyis egy egyébként működő jogrendben mint véletlenszerűen (eseti hanyagságból vagy hibaszázalékként) előálló esemény(hiány) valóban mulatja az elévülési időt. Ámde a mi esetünkben éppen ellenkezőleg, maga a rezsim korcsosult el, hiszen egyebek közt s pontosan e téren – tudatosan, előre megfontolt szándékkal, vagyis a nürnbergi bíraskodást egykor előkészítő angol–amerikai doktrína szófordulatával élve: „bűnöző terve” részeként, s a bűnelkövetővel való azonosulásában ezért maga is bűnözővé válva – a saját jogrendjét hallgattatta el. Vagyis „a valóságosan létező szocializmusnak” az esetleges megtorló szándékot – tehát az állampolgárnak a szocialista büntetőkódextól biztosított jogát bűnüldözés kezdeményezésére s a szocialista államapparátus kifejezett jogi kötelezettségét ennek megfelelő eljárás lefolytatására – brutálisan megtorló (és ezzel szociológiailag kiiktató) jogtipró cselekedetével, tehát önnön jogi ténykedésével maga semmisítette meg azt a normalitást, amelyet az alkotmánybíróági döntés most hallgatólagosan fennállóként állít vagy vélelmez. Hiszen mindezek a korlátozó és kizáró körülmények lényegük és eredendően célzott rendeltetésük szerint éppen nem történetesen csak úgy „adódtak” – „mintha a kérdéses »kockázat« az állam anyag mulasztása eredményeként állna fenn” –, hanem éppen ellenkezőleg, folytatja meghivatkozott, lengyel gyökerű ausztrál szerzőnk, pontosan „a kommunista állam tudatos politikájának részét képezték” mint a bűn megtervezésében és kivitelezésében egykor lényeges szerepet játszó tényezők. Világosan látja itt e szerző, hogy teljességgel függetlenül attól, vajon milyen – vagy éppen azért, amilyen – következtetési sort állított fel magának a magyar Alkotmánybíróság

⁵⁹ Uo. 223.

⁶⁰ Sadurski (2005): i. m.; előtanulmányaként pedig Sadurski (2003): i. m.

a rendszerváltás tárgyalásos múltjából és elvileg egy új alkotmányi indítás tényéből fakadóan, a diktatórikus múlt és az állítólag jogállami jelen között egy ilyen jogi értelmű egyenlősítés nemcsak alaptalan, de hazug és morálisan is elviselhetetlen. Egymásba mosott ellentétek fölött siklik el itt az Alkotmánybíróság – folytatja e szerző –, mivelhogy

„itt az átmenet előtti és utáni »állam« a voltaképpeni kulcskérdés, a folytonosság fikciója pedig az elképzelhető legabszurdabb jelleget ölt. A kommunista állam oldaláról szemlélve ugyanis ez a legkevésbé sem »kockázat« volt, hanem inkább a jogsértők tudatos és jogellenes oltalma, míg az utódállam részéről az üldözhetetlenség formájában fizetendő »ár« semmiféle kapcsolatban nem áll *saját* hanyag büntetőpolitikájával”.⁶¹

Azaz, másként kifejezve, Alkotmánybíróságunk jogilag egyenlősített egymással nem csupán összemérhetetlen, de egymást éppen alapvető ethoszukban s értéktartalmukban kölcsönösen kizáró – mert a jogállamiság teljes, demokratikus állítása és a jogállamiság teljes, diktatórikus tagadása szélső határértékeitől megvont – helyzeteket (s bennük emberi szándékokat és vállalandó felelőségeket, no meg persze ártatlanok tömegeinek és áldozatok utóéletének sorsát a legérzékenyebben érintő megítélhetőségeket).

Ne feledjük, hogy az emberi jogok tömeges és súlyos megsértésének olyan kimagasló brutalitását és elvetemültségű helyzeteiről (gyilkosságról és kínzásról) volt itt szó, amelyek igazságszolgáltatási feldolgozásának és megbüntetésének egyértelmű szükségét még a rokonszenvvel övezettekkel szemben finomlelkű, egyébként nyitott társadalmat hirdető emberjogi mozgalmárok is már szerte a világon hirdetik. Felhagyva a bennünket is nemrégiben még agresszíven elárasztott korábbi politikai fikciójukkal, mely az utódállamot emberjogi szempontból gyanúsként tüntette fel, amennyiben elődje hagyatékában kutakodni merészelnék, most Dél-Amerikától Afrikán át a maradék kontinensek szekrényeiből is minduntalan kibukó, sőt változatlan megoldatlansággal az utód társadalmakra is rátelepedő, fejlődési esélyeiket s demokratikus megalapozódásukat egyaránt zavaró csontvázak (áldozatok és áldozattá tevő megtorlatlan büntettek) érzékelésével végül lassan frontot váltottak, s most már akár nemzetközi kötelezettségként kiróva az utódállam szembenézési kötelmét hirdetik.⁶²

Persze nem egyébként külön-külön tiszteletet érdemlő elvek félretételére (tehát szélsőségből szélsőségbe bukás szükségére) gondolna itt bárki is, hanem éppen a különféle és a maguk módján pontosan egyaránt fontos értékek közötti *mérlegelés* és *kiegyensúlyozás* kötelességére – egyes megközelítésekben megfogalmazottan

⁶¹ Sadurski (2005): i. m. 253., 254., 254–255. és 255.

⁶² Vö. Juan E. Méndez: Accountability for Past Abuses. *Human Rights Quarterly*, 19. (1997), 255–282. Magyarul: Számonkérhetőség múltbéli visszaélésekért. In Varga Csaba (szerk.): *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben*. Budapest, Windsor Klub, 1998d. 76–114.; valamint jelen kötetben Varga Csaba: A „gyökeresen gonosz” a jog mérlegén.

például az előretekintés és az egyenlő igazság(osság),⁶³ más megközelítésekben a legalitás és az érdemi igazság(osság),⁶⁴ a magyar alkotmánybírószági szóhasználat szerint pedig a jogbiztonság és a materiális igazság(osság) értékei – és józan felfogás szerint aligha abszolutizálható szempontjai – között. Mert

„a régi rezsim által annak jogtalan és felróható elutasítása, hogy az akkori érvényes jog meghatározásait követve büntesse azokat, akik a legsúlyosabb bűntetteket elkövették, valójában teljességgel feloldja a büntetőjogi visszaható hatály különféle formáival kapcsolatos általános erkölcsi rosszallást. Egyszerűen kifejezve: perverznek tűnnek, ha a múltban elkövetett bűncselekmények kizárólag azért maradnának büntetlenek, mert elkövetőik részét képezték az őket oltalmazó rendszernek, amely viszont biztosította, hogy mindaddig, ameddig csak fennáll, bűntetteik büntetlenek maradnak.”⁶⁵

A végeredmény felől közelítve azonban valójában bűnre bátorításnak tetszik ez, hiszen akárhogy szépítjük is, magának az elkövetőnek a kezébe helyezi a kegyelmet, hogy általa, e kegyelemnek számára kellő időben és módon történő gyakorlásával önmagát tetszőleges hatással feloldozhassa. Márpedig ha ezt egyszer s mindenkorra érvényes hatállyal teheti, úgy ezzel akarva-akaratlan bűnrészessé avatja az előd diktatúra bűnében valójában teljességgel ártatlan utód jogállamot, hiszen Alkotmánybíróságunk döntése értelmében nem maradhat az utódnak eszköze másra, mint hogy kinyilvánítsa a bűnösen üldözetlenül maradt bűn immár végérvényessé tett jogi üldözhetetlenségét.⁶⁶

⁶³ Például Ruti Teitel esetében. Ő hívja fel a figyelmet arra, hogy „a [fálnál felszólítás ellenére folytatott menekülés közben történt lövések ügyében ítélező] berlini bíróság számára az uralkodó jogállami érték az »erkölcsi« jog, míg a magyar [alkotmány]bírószág számára az uralkodó jogállami érték a korábban fennállott »jogi« jogosultságok védelme volt”. Teitel (1997): i. m. 2024. Igen ám, de mint tudjuk, bármiféle erkölcsi alap feltételezése az adott társadalomban valamiféle közösséget feltételezne, márpedig bármiféle »erkölcsi egység [...] eleve anatómia [lehetetlenként tiltott feltételezés] egy liberális [...] állam számára” [Sadurski (2005): i. m. 231.]. Erről írhatta hát e nézőpontból jogos felháborodással kifogásként s az elutasítás liberális előítéletének érveként az amerikai teoretikus, hogy „amennyiben egy korrektív [javító] igazságosságra tennék a hangsúlyt, úgy ez eleve két csoportra osztaná a társadalmat: gonosztevőkre és ártatlan áldozatokra” Bruce Ackerman: *The Future of Liberal Revolution*. New Haven, Yale University Press, 1992. 71. Ugyanakkor e teiteli erkölcs-jog kettősségre utal maga az egykori alkotmánybírószági elnök visszatekintése is, paradoxonná szépítve saját akkori elköteleződését: „Morálisan megoldhatatlan ez a vita. Helyesnek érzem, hogy alkotmánybíróként a jogbiztonságot tekintettem elsődlegesnek. Más kérdés, hogy sosem fogom tudni megnyugtatóan lezárni azt a lelkiismereti kérdést, hogy számos áldozat igazságos követelését nem teljesítettem.” Takács Péter: „A morális alkotmányértelmezésnek a szöveghez kötöttnek kell lennie”. *Fundamentum*, 5. (2001), 1. 71.

⁶⁴ Például Wojciech Sadurski esetében.

⁶⁵ Sadurski (2005): i. m. 255.

⁶⁶ Hazai közállapotainkra, az általános erkölcsi igénytelenségre s a jövőt illető felelőtlenségre jellemzőként hadd jegyezzem meg egyúttal itt, hogy – például Lengyelországgal szemben – e kérdés prospektív, előretekintő rendezésére az azóta eltelt másfél évtizedben sem tettek semmiféle lépést honatyáink, egymást váltó kormányzó erőink, vagy éppen a hatalomban részesedésért lihegő pártok. Így ha bármely okból történetesen az állam bűnözővé aljasodásával kellene bármikori jövőnkben ismét szembesülnünk, a jelen állapotában változatlanul tehetetlenként csakis vagy a bűnelkövető(tte)tő önkegyelmezését

Ugyanakkor ezen idézett szerző fejtegetéseiben az is benne foglaltatik, hogy nem volt szükségképpen, de legalábbis semmiképpen sem a hatályos alkotmány szövegéből következett egy ilyen túlzó, mélyen életszerűtlen, az új indítás esélyeit és erkölcsi alapjait bármiféle kellő építkezés ellensúlya nélkül eleve romboló megoldás. Mert nyilvánvaló, hogy

„e büntettek üldözetlenül hagyásával s ezáltal az elévültetésüknek szabad folyást engedő magatartásával a régi rezsím sikerrel idézett elő egy olyan állapotot, amely gyakorlatilag azonos azzal, mint amit egy általános amnesztia magának és tagjainak történő kihirdetésével is elérhetett volna. Mert az előbb elmondottakkal egybehangzóan a jogfolytonosság elvéből következően nem áll fenn semmiféle különleges és kényszerítő erejű kötelezettség ilyen privilégiumoknak túlzott lelkiismeretességű aprólékossággal történő további biztosítására, és semmiféle nyilvánvaló értelmes ok nem hozható fel arra nézve, hogy ezek mostani üldözése miért minősülne a vissza nem hatás elve sérelmének az igazságszolgáltatásban.”⁶⁷

A társbetegségeként gyakran meghivatkozott szélsőségességgel együtt jelen összefüggésben szintén felvetődik a kategorikusság, merevség és sarkítotttság – vagyis a közbenső megoldások keresésének és bármiféle kompromisszumra való hajlandóságnak a hiánya – a szóban forgó alkotmánybíróági gyakorlatban. Hiszen az imént idézett szerző is nyilvánvalóként fejt ki: mint mindenkor, most sem más a helyzet, mint hogy „a választási lehetőségek köre sokkal szélesebb annál, hogy csupán az előd rendszer jogcímet biztosító összes szabályának maradéktalan követésére, vagy pedig egy a jogi múlttal történő teljes forradalmi szakításra szűkülne”.⁶⁸ Következésképpen nemigen adódhat enyhébb megítélés mindebből, mint hogy „a bíróság ilyen beavatkozása [...] aligha értékelhető másként, mint hatalmi igényként, amely jogot formál magának arra, hogy az átmenet feltételeit diktálhassa”.⁶⁹

Okkal vetődik fel hát a keserű dilemma, hiszen egy ilyen alkotmánybíróági megítélés ezzel a leegyszerűsítő, mindent saját egyszempontúsága alá rendelő végletességével már-már a lét végső kérdéseit, létünk értelmének egyidejű boldogtalan megoldottságát s kínzó megoldatlanságát feszegeti: „Mi a fontosabb: az ember van a jogállamért, vagy a jogállam van az emberért? Vagy a jogállam önmagáért?” – mint ahogyan egykori tanítványom feltette a kérdést. Mert nem eleve elrendeltetés rejlik e végeredményben. Véletlenszerűségeknek s benne kulturális nyomorúságunknak a folyománya ez is. Hiszen a jó indítás ellenére kudarcok sorába a jog meghivatkozottságával döntötte az egész régióban abban kezdtünk el kitűnni, s ráadásul jószerivel egyedülként, hogy „társadalmunkat a jogállamot »felülről« értelmező döntéseivel az Alkotmánybíróság ítélte alkalmatlannak az igazságtétel elviselésére,

kényszerülnénk sajátos jogállamiságunk nevében ezúttal másodszor tudomásul venni, vagy a már volt dilemmával – még nehezebb körülmények közt, mert most már a kérdéses alkotmánybíróági döntésnek is a jelenlétében – újból szembenéznünk.

⁶⁷ Sadurski (2005): i. m. 261.

⁶⁸ Uo. 262.

⁶⁹ Uo. 256.

míg Németországban a bölcs és precíz jogi gondolkodás magára a gondra válaszolt, ezzel párhuzamosan a társadalmi vitának is teret engedve”.⁷⁰

5. Joguralom – alkotmánybíróági önkény nyomán?

Az elnöki visszatekintés önjellemzése szerint „az új rendszer hitelességének próbaköve volt, hogy a jog uralmát állandóan demonstráljuk”. E bizonyító bemutatás mint demonstráció már önmagában is nyílt konfliktusvállalásnak bizonyult, mivel „ebbe a paradox fogalomba [»jogállami forradalom«] pedig az igazságosság és a pozitív jogi garanciák lehetséges ellentmondása bele van programozva”. Hiszen – folytatódik az utólagos elnöki gondolatmenet – „semmilyen érdek nem törheti át a jogállamiság formai követelményeit”,⁷¹ amelyekről ugyanakkor láthattuk, hogy olyasmik ezek, amiket az Alkotmánybíróság kizárólag a saját víziójában fellelhető (mert ilyen-olyan levezetéssel általa kreált) „láthatatlan alkotmány” egyidejű kimunkálásával, bárminemű felhatalmazás nélküli tetszőlegességgel és persze utólag maga állapít meg. Ha és amennyiben tehát egyáltalán elgondolható, hogy a joguralmat pusztán formális jogbiztonságra lehessen korlátozni, külföldi joggyakorlatból felhatalmazatlan átvételek tömegével további szabad alakítgatásra úgynevezett anyajogot kreálni, kötetlen állítólagos jogszármaztatással, avagy törvényszövegek tetszőleges szűkítésével s bővítésével adott esetekben a hatályos alkotmány szövegszerű követelményeitől aligha felismerhető messzeségben jogokat akár teremtve, akár megszüntetve szabadon operálni, úgy valóban egyetérthetünk annak összegzésszerű meggyőző erejével, hogy „a rendszerváltás nagy politikai-ideológiai vitáit ezzel a hozzáállással tudta az Alkotmánybíróság alkotmányjogi problémává transzformálni, és így semlegesíteni”.⁷²

Ebbe belefért az is, hogy saját belátása, meggyőződése, ezt követő akaratelhatározása, majd döntésének maradéktalan érvényre juttatása árán maga az Alkotmánybíróság szabja meg az országnak és népének a diktatúrától történő eltávolodhatása jellegét és mértékét, a számára oly kedvelt, forradalom nélküli bársonyosság puhaságát, a nyugati sok évszázados kiegyensúlyozott demokráciák napi rutinjához képest bármiféle erőteljesebb lépésnek az eleve ellehetetlenítését – vagyis a szocializmus berendezkedésének, hatalmi viszonyainak, a javakhoz való hozzáférés egyenlőtlenségének nemcsak úgyszólván háborítatlan továbbfolytathatóságát, de a formaiságokba fojtott új jogállamiság magasabb rendű pecsétjével megerősítetten immár mindennek

⁷⁰ Rumi Tamás: Szembenézés a jogállam előtti múlttal – a német példa és tanulságai, különös tekintettel az elévülés kérdésére. *Collega*, 9. (2005), 4. 46. és 51.

⁷¹ Sólyom László idézi Takács (2001): i. m. 69. és 71.

⁷² Sólyom (2001): i. m. 689. E kulcsmondat és angol eredetije egy-egy lényegi ponton eltér a másiktól: “The existence of the Constitutional Court during the transition [...] allowed the transformation of political problems into legal questions that could be addressed with final, binding decisions” [Sólyom (1994): i. m. 223.]

az emberiség örök álma végre valóra válthatásaként egyszersmind alkotmányos demokráciává is avatását. Mert a múlttal szemben mást, mint *jogfolytonosságot*, legalitást, a kialakult viszonyok sérthetetlenségét s a gyakorlatában idealizált garanciák alanyi jogként abszolutizálását⁷³ e leghatalmasabbá növekvő – noha felhatalmazása szerint az alkotmányt csupán alkalmazó – fórum nem ismert. Márpedig ez egyebek közt egy amerikai liberális alkotmányjogász gondolkodót is zavarba ejtett, mintha azt érzékeltette volna, hogy még az Alkotmánybíróság elhíresedett ügynevezett igazságtételi döntése sem pusztán az elévülésről szólt, hanem mindenekelőtt annak megmutatásáról, hogy voltaképpen ki is az úr a házban. Hiszen – mint ez utóbbi írta – „a Zétényi-ügy azt a megállapítást hozta magával, hogy a korábbi rezsim legalitásának megítéléséhez szükséges autoritás nem a parlament, hanem helyette az Alkotmánybíróság kezébe van lerakva”, s így – mint „egy hirtelen, bár vitatott hatalmi előnyszerzés”, mely „a bírósági hatalom növelésével egyidejűleg lehetővé teszi a bíróság ellenforradalmi módon való működését is” – érdeme szerint végső soron „nem annyira a joguralomról, mint inkább az intézményi bizalmatlanságról” szólhatott.⁷⁴

Végső soron mindez – folytatja e körben egyik itt már idézett szerzőnk – tényleg felveti a *legitimitás* kérdését. Hiszen „a jogbiztonság bírósági hangsúlyozásának maszkja mögött valójában ugrást és önkénygyakorlást rejtett az értelmezés”, miközben „a bíróság formalizmusa mögött pedig kínos megválaszolatlanságú kérdések állanak”. Kérdéses ezért, vajon nem jutott-e el a folyamat odáig, hogy immár végeredményben esetleg „az illegalitás momentumát, a bíróság megfogalmazása szerinti joguralom kisiklását foglalja magában”, hiszen „azon fikcióhoz történő ragaszkodásával, hogy egy a jogállamiság eszménye szerinti állam nem hozható létre a jogállamiság aláásával s így Magyarországon sem így történt ez”, bizony – és tudatosan – „a bíróság [...] elutasította a saját legitimitására irányuló kérdés felvetését”.⁷⁵

Önmagával nyíltan az Alkotmánybíróság sohasem szembesült. És hozzátehetjük, hogy egyfajta nyilvánvalósággal mindig magától értetődő egyedüli választási lehetőségként láttatta a csakis általa – bár az egész ország sorsává tetten – itt és most kreált eredményt.⁷⁶ Eleinte például az alapító elnök legfeljebb „hatáskör-alakítást”

⁷³ Sólyom (2001): i. m. 542–544. Vö. még András Bragyova: Constitutional Law as Limit to Legal Change: The Constitutional Court and the Backward-looking Laws in Hungary. In *The Role of Judicial Review Bodies in Countries in Transition*. 1–10. (A Nagoya University Center for Asian Legal Exchange 2005. július 29–30-án tartott nemzetközi szimpóziumának előadásai. Sokszorosítás.)

⁷⁴ Teitel (1994): i. m. 246., 244. és 246.

⁷⁵ Uo. 245–246.

⁷⁶ Pontosán e sarkitottságba taszított fedezetlen magabiztosság bírálata fogalmazódik meg a már tárgyalt igazságtételi döntés kapcsán. Mert „az állítólagos szükségesség [...] felettébb problematikus. Azt mondani, hogy amennyiben az új jogrendszer a legalitás szabályaihoz kíván igazodni, úgy a korábban fennállott joghoz tartalmától függetlenül kellene ragaszkodnia, egyenesen *non sequitur*”, vagyis éppen nem következik – legfeljebb magából a döntés tényéből adódik, de nem – annak meghivatkozott forrásaiból. Ezért attól függetlenül, hogy a bíróság valóban „hatalmi igénye” okán „mutatta be az ügyet kétesélyes választásként”, vagy sem, döntése megalapozásának merő mesterkedése mégis

tulajdonított a testületnek,⁷⁷ majd körülírással élt, mondván: „Meggyőződéses aktivista vagyok, ha aktivizmuson nem azt értjük, hogy valaki túllépi a hatáskörét. Az aktivizmus azt jelenti, hogy a bíróság a határesetekben is vállalja a döntést.”⁷⁸ Nem vonatkoztatta viszont magára az abban rejlő önellentmondást, hogy „a jogra alapozott állam alkotmányos rendjének a normatív létrehozatalában közvetlen közreműködést” valósított meg végső soron.⁷⁹ Azaz a joguralom alkotmányos rendjét önhatalmúan, mert felhatalmazatlanul maga hozta létre, ezzel viszont azzal a maga választotta eszközzel, amellyel ezt megcselekedte, éppen megsemmisíthette a célt. Ma már a *fait accompli*, vagyis a kész tények elé állítottság, a bevettség és megszokottság, sőt egyenesen a bevégezethezesség – s nem csekély mértékben talán minden egyes mai parlamenti párt rövid távú érdekeinek a politikai pórázával magyarázható és ennek folytán haszonelvű hallgatása – teszi anélkül kimondhatóvá, hogy ezzel honi szakmai vagy sajtóberkekben feltűnést kelthetne,⁸⁰ hogy a magyar Alkotmánybíróság aktusai bizony „valóságos alkotmánykiegészítésként hatnak”,⁸¹ mert „pozitív normaalkotási trendet” valósítanak meg azáltal, hogy „alkotmányértelmezésüket szabályokba foglalják [...], amelyek...” az anyagi alkotmányjog sajátos rétegét alkotják”, így tehát végeredményben – egyfelől – „az Alkotmánybíróság választásától függ, mikor melyik generálklauzula keretében és milyen szigorú alapjogi kritériumok szerint vizsgálódik. Ha az emberi méltósághoz való jog generálklauzulájából indul ki, akkor új jogokat deklarálhat, s egyben jogokat alapjogi minőségre emelhet”, miközben – talán csak példálózva, másfelől, de mindenképpen a köpönyegéből hol galambot, hol nyulat elővarázsoló bűvészre emlékeztető hatással – „a jogállamiság valóban a legalkalmasabb arra, hogy rá hivatkozva az alkotmányból hiányzó jogokat és elveket állapítsa

„inkább elmaszatolja, semmint megvilágítja a valóban felvetődött kérdéseket” Sadurski (2005): i. m. 262., 259. és 260.

⁷⁷ Sólyom László: Az Alkotmánybíróság hatáskörének sajátossága. In Hamza Gábor – Kajtár István – Zlinszky János (szerk.): *Tanulmányok Benedek Ferenc tiszteletére*. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem Állam- és Jogtudomány Kar, 1996b. 5–23.

⁷⁸ Mihalicz Csilla: Interjú Sólyom Lászlóval, az Alkotmánybíróság volt elnökével. *BUKSZ*, (1998), tél. 437.

⁷⁹ Přibán (2001): i. m. 17.

⁸⁰ Csak furcsállhatjuk – vagy éppen ezzel magyarázhatjuk talán –, hogy Dupré könyvéről korrekt és részletező ismertetéseket olvashatunk nálunk. H[almi] G[ábor]: Alkotmány és alkotmánybíráskodás a rendszerváltozások után. Két angol nyelvű könyvről. *Fundamentum*, 8. (2004), 1. 211–215.; Uitz Renáta: Az emberi méltósághoz való jog és a magyar demokratikus átmenet. Catherine Dupré könyvéről. *Fundamentum*, 8. (2004), 1. 216–220. Az annotálások viszont mintha egyáltalán nem is érzékelték volna annak kardinalitását, a jogszerűt az önkénytől elválasztó kizárólagos fontosságát, ami kontinentális érzékenységünket a bírói ítélet pozitív jogi megalapozása és levezethetősége *sine qua non*, vagyis elengedhetetlen szükségességében éppen megkülönbözteti az angolszász esetjogi materialitástól, vagyis ott a bármikori bírói újakezds és újragondolhatás elvi lehetőségétől. Lévai Imre: *Central European Political Science Review*, 4. (2003), 12. 177–179.; Jakab András: *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, 64. (2004), 1. 243–246. Így egyedül M. A. Sanderson recenziója esetében menthető csupán, hogy (az ő angolszász jogi kultúrájában ez irreleváns lévén) szintén elsiklott a könyv voltaképpeni mondanivalója felett, amiként ez Dupré újabb összefoglalójában sem bukkan elő többé. M. A. Sanderson: *The Modern Law Review*, 67. (2004), 3. 537–540.

⁸¹ Sólyom (2001): i. m. 258.

meg az Alkotmánybíróság”.⁸² Még kendőzetlenebbül mutatkozik mindez egy alig egy-két évvel ezelőtti megnyilatkozásban, a következőnélküliség illogikumának a szankcionálatlanságtól magabízóvá lett büszke felvállalásában, amely önnön jogi megbízatásához híven először kijelenteti véle: az Alkotmánybíróság „azt dönti el, hogy egy jogszabály összhangban áll-e az alkotmánnyal. Vagyis az AB [Alkotmánybíróság] közvetlenül az alkotmányt érvényesíti a törvényhozással és minden más jogalkotással szemben, és az alkotmányellenes rendelkezéseket megsemmisíti.” Ám az ilyen beavattatásunk mindazonáltal mindentudásunk korántsem megnyugtató eredményével zárul. Hiszen végső soron mégis arról értesülünk, hogy az AB „joggal tekintette az alkotmánybírósági törvényt és az alkotmányt is megformálandó nyersanyagnak”. Vagyis az AB „voltaképpen megalkotta részleteiben a magyar alkotmányjogot [...], amelynek felvállalása okán...” a törvények megsemmisítését, a negatív törvényhozást háttérbe szorította az Alkotmánybíróság *pozitív jogalkotó szerepe*.⁸³

Pedig ez még a szűk testületen belül sem volt egészen magától értetődő vagy problémátlan. Egyik bírótársuk például, aki közülük egy megelőző életen át úgyszólván egyedülként a legmagasabb szinten művelte egyszerre a jog tudományát és napi gyakorlatát egyaránt, már a kezdeti időkben – s bizonyára társai alkotó hevületétől megrendülten – annak hivatalos kinyilvánítására kényszerült, hogy

„ez idő szerint a világban működő alkotmánybíróságok [...] közül a Magyar Köztársaság Alkotmánybíróságának van a legszélesebb körű felhatalmazása és ahhoz kapcsolódó esz-köztára az alkotmány érvényre juttatása terén. Ám még e rendkívül széles törvényi felhatalmazás sem korlátlan, nem annyit jelent, hogy az Alkotmánybíróság bármit megtehet, amit az alkotmány érdekében szükségesnek tart.”⁸⁴

Vagyis ha elfogadjuk átfogó jellemzőként, hogy térségünkben általában a kommunizmus bukására következő „rendszerátalakítás [...] a jog keretén belül és törvény által” valósult meg,⁸⁵ úgy rögvest hozzá kell tennünk, hogy mindehhez módszertani keretet a magyar alkotmánybíráskodás megalapozásakor – egy másik kiválóan tudós egykori bírótárs visszaemlékező szavaival élve – nem más biztosított, mint csakis valamiféle „elegáns röpködés a jogrendszer fölött”.⁸⁶

⁸² Sólyom László: Alkotmányértelmezés az új alkotmánybíróságok gyakorlatában. *Fundamentum*, 6. (2002), 2. 18. és 23.

⁸³ Sólyom László: Az alkotmány őrei. *Mindentudás Egyeteme*, 2005. 320., 328., 331. és 332.

⁸⁴ Kilényi Géza különvéleménye az 57/1991. (XI. 8.) AB-határozathoz.

⁸⁵ Mirosław Wyrzykowski: Selected Problems of System Transformation. In Josef Aregger – Jerzy Poczub – Mirosław Wyrzykowski (szerk.): *Rechtsfragen der Transformation in Polen. Schweizerisch-polnisches Kolloquium*. Kraków, Baran i Suszczyński, 1995. 10.

⁸⁶ Vörös Imrét idézi Halmai Gábor – Tordai Csaba: „Kevesebb lesz az elegáns röpködés a jogrendszer fölött”. Vörös Imre távozó alkotmánybíróval Halmai Gábor és Tordai Csaba beszélget. *Fundamentum*, 3. (1999), 2. 68.

Igaz bölcsességgel tekint hát vissza az elmúltra, az új nemzetépítés esélyének megnyílt adottságára egy szintén akkori, sokat megélt s élettapasztalatban gazdag bírótárs a rendszerváltás mindannyiunknak szóló üzeneteként, amely szerint jelenünk lényegi adottságait „ha meg is kaptuk közrehatásunk nélkül, nem boldogít bennünket saját erőfeszítéseink nélkül”.⁸⁷

Úgy tetszik, ezekből az erőfeszítésekből vállalt fel nem keveset s egyszerre mások helyett és ellenében is, s ha talán nem is végleg letaglózva, de bizonyosan megelőzve a nemzet számos ugyancsak e magasztos feladatra hivatott intézményét, az Alkotmánybíróság.⁸⁸

⁸⁷ Zlinszky János: Nyertesek és vesztesek a rendszerváltás során. In Kiss Daisy – Varga István (szerk.): *Magister artis boni et aequi. Studia in honorem Németh János*. Budapest, ELTE Eötvös, 2003. 1027.

⁸⁸ A parlament és pártjai, valamint úgyszólván a teljes jogász- és politikatudományi szakma bémult hallgatása erről pedig nyilván tágabb összefüggésben történő (újra)tárgyalást érdemel.

1956 erkölcsi és jogi megítélése, avagy a jog válaszadási képességének erkölcsi egysége mint a totalitarizmusok utáni korszak dilemmája¹

1. A jog és társadalmi-erkölcsi alapjai

Jogunk társadalmi mivoltunk része; e jog s mindaz a kultúra, amelyet naponta megélünk, amelynek jegyében létünk értelmét felfogjuk, s személyes életünk elhivatottságán munkálkodunk, amelyet átélve rutinná vált cselekvéseinket, szocializált mindennapi magatartásunkat tanúsítjuk, és napi döntéseinket s legalábbis erkölcsi értelemben egzisztenciális, sorsfordító elhatározásainkat is meghozzuk – végső soron mindez egy bennünket egyetlen hatalmas, átfogó egységbe foglaló közösség része és terméke. A világ dolgait illető gondolkodásunkban csakúgy, mint közösségi azonosulásunkban és jórahalóságunkban feltétlenül egyek vagyunk – magunkat akár társadalmi létünkben, akár a jog által kiosztott szerepeinkben is gondoljuk el.

A jogban csakúgy, mint a társadalmi összességben viszonylagosan elkülönülő (és ennyiben abból kiváló) többi közvetítő, értékfelmutató, egy összetett társadalmiságban szükségessé vált részfunkciókat hordozó jelenségegyüttesben is az alapvető ethosz a többiével azonos. Hiszen jogunk nem más, mint egyébként osztatlan társadalmi kultúránk eszközzé tett kifejeződése; jogi nyelvünk a társadalomban használt köznyelv alapján alakul, s lesz egy professzionális közegében zajló kommunikáció hordozójává; vagyis mindaz, amit a társadalmi összefüggések értékelése és nevesítése-feldolgozása módjaitól a kívánalmak (célok és prioritások) rögzítésén keresztül a megvalósítás (technikai, fogalmi, intézményi s nem utolsósorban rendszertani) eszközrendszeréig ívelően a jogban találunk – akár (korábbi vagy más) jogokból vétetett, akár jogi felhasználásra közvetlenül a társadalom közösségi kultúrájából finomított is ki –, mindez a közösből származik s oda is tér vissza, sőt, napi fenntartásának és gondozásának (reprodukciójának és operacionális manipulációjának) professzionális gyakorlata is mindenkor e közösnek a talaján, e közös által is visszacsatoltan történik. Úgy emelkedik hát a jog társadalmi közösségünk osztatlan alapzata fölé, hogy nem szakad el tőle egy pillanatra sem.

¹ A tanulmány második része az 1956-os forradalom és szabadságharc 50. évfordulója alkalmából „A magyarok vére” címmel a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karán 2006. október 16-án rendezett emlékünnepeken, első, teoretikus része a magyar tudomány napja alkalmából „Jogtudományi kérdőjelek 1956 kapcsán” címmel az MTA Jogtudományi Intézetében 2006. november 3-án rendezett tudományos ülés felkérésére elhangzott előadás. Első megjelenés: *PoLiSz*, (2006), 100. 163–174.

Ezzel a felismeréssel pedig nem tettünk egyebet, mint hogy egy jól ismert, alapvető szociológiai felismerés újrafogalmazásához érkezünk vissza. Jelesül: mihelyst belsőleg differenciálódik egy társadalom, immár nem az emberben, hanem (akár egyidejűleg) betöltött szerepei közt valósul meg a szóban forgó differenciáció. Vagyis e differenciálódás esetleges anyagi lecsapódása, tárgyiasodó formát öltése, intézményesített megjelenése tekintetében bármilyen elkülönülésről, önállósodásról, öntörvényűvé válásról legyen is szó, mindez a specifikusan benne érvényre juttatott módszerek és eszközök sajátja marad csupán, merthogy „*ember van a gépezetben*”.² Mindezek mögött tehát eltörölhetetlenül ember, ember mint utolérhetetlenül egyedi személyiségű és személyességű lény és mint egyszersmind osztatlanul közös társadalmiságunk szocializációs produktuma áll. Nem ő az, akiről elgondolhatnók vagy akit félthetnénk attól, hogy hasadt tudatúvá válik; nem az ő egyedi énjét fogják szétszakítani eltérő intézményi várakozások. Pontosan ennek fordítottját állapíthatjuk meg, amennyiben elmondhatjuk: az ő különféle szerepei azok, amelyekre (közös társadalmiasodottságunkból adódóan, tehát egyszerre kívülről és belülről) vonatkoztattnak majd különféle szerepbéli intézményesült várakozások; és ezek a szerepek azok, amelyeket ő pontosan szétszakíthatatlanul egységes társadalmi és emberi mivoltában igyekszik majd egyidejűleg az elérhető teljességben szerepbetöltővé és személyisége által még vállalhatóan emberi és társadalmi megnyilatkozássá avatni.

E fenti összefüggések a korunkban uralkodó társadalomontológiáknak és makroszociológiáknak úgyszólván közhelyei. A hegeli (s Marxék által bőven megidézett) hagyomány nyomán beszélhetünk a mindennapi élet heterogeneitása talaján végbemenő homogenizálásokról mint szakadatlan folyamatokról és egyben intézményesedésről s benne tárgyiasodásról; a szocialitás lukácsi lételmélete jegyében szólhatunk a társadalmi összkomplexuson belül kialakult részkomplexusokról s ezek általi és ezeken belüli közvetítésekről, valamint mindebben nyelv és jog kitüntetett mediációs szerepéről mint magáról a specifikusan társadalmi létezés jelenségformáiról és bennük folyvást létrejövő objektiválódásokról; végül – bár éppen nem utolsósorban – a luhmanni fogalmiasításból kiindulva tűnődhetünk a differenciálódásban a többiből kiválás, vagyis az *Ausdifferenzierung* szakadatlan folyamatáról, tehát arról, hogy a társadalmiság méhében úgy különülnek el és válnak viszonylagosan s eszközszerepűen önállósulttá folyamatok, hogy mindeközben létrehozzák saját intézményes kereteiket és specificitásuk érvényre juttatásának eszköztárát is. Mindezen mozgások kulcsszava ezzel, láthatjuk, egyfelől az önállósodás és másfelől annak viszonylagossága – tehát egy olyan autonómia válás, amely pontosan annak köszönhetően válik olyan erőteljessé, hogy akár a saját alapját képező közeggel is szembefordulhasson, hogy sajátlagos specificitásában mindig azt eszközszerűsíti csupán, amit – más ilyen „homogenizált” „részkomplexusok” „*ausdifferenziert*” kong-

² Egy hallgatóm azóta úgyszólván szállóigévé lett szerencsés kifejezése a jog, nyelv és logika összefüggésének szentelt egyik néhány évvel korábbi kutatószemináriumomon.

lomerátumaihoz hasonlóan – ösztönzéseként és ezen ösztönzés kultúrájaként saját „heterogén” „összkomplexusa” mindennapiságának a totalitásából kapott.³

Szimbolikus kifejezéssel élve azt szeretném érzékeltetni mindebben, amit a fentiekkel rokon összefüggésben az öntörvényeit menet közben kialakító *autopoietikus* működésről az egyszerre nyitott és zárt rendszerek sajátjaként már (először a sejtek reprodukciója kapcsán, majd az élettudományokban s végül általánosítva a társadalomtudományokban is) megtanulhattunk. Eszerint ez – a jogról szólván – a külvilág bármiféle információja irányában mint maga a mindennapi létezésünk heterogeneitásának a feldolgozására irányuló gyűjtőrendszer nyitott, ám ennek mint információanyagnak a feldolgozásában, tehát mint e heterogeneitás homogenizálásában, egyöntetűként kezelésében (amelynek során saját „feketedoboz”-szerű működése majd – mint Luhmann írja – egy kétértékű logika szerint, vagyis a „jogszerű” és „jogszerűtlen” ellentétpárjából az egyiknek a kiválasztásával fog válaszolni) viszont már zárt. Tehát egyfelől a jog feldolgozási képessége úgyszólván korlátlan, miközben és másfelől nem csupán egy adott eszköztárba becsatornázott, de annak lehetőségei függvényében határozottan korlátozott is. Következésképpen vállalnunk kell – mint amiként társadalmi komplexitásunk s benne az *Ausdifferenzierung* tudomásulvételével már (legalább hallgatólágosan) eleve vállaltuk –, hogy ilyesféle társadalmi teremtményünk az egyébkénti összmozgásban korlátozhat, sőt ezzel akár szemben is állhat, hiszen az őt érő kihívásokra, bármilyenek legyenek is azok, mindig s elvben a maga módján válaszol.⁴

Azt kívántam mindezzel alátámasztani, hogy e társadalmi összességben a részek síkján mi hozzászokhattunk – és joggal – ahhoz, hogy ennek civilizációs építkezésünkben általunk kialakított partikuláit, részeit (így társadalmat, kultúrát, gazdaságot, politikát, jogot, tudományt stb.) önálló hatótényezőkként kezeljük, mindezt azonban értelmesen kizárólag egy relatív és mindenekelőtt instrumentális, ennek alárendelten pedig institutionális, vagyis intézményesített autonómia keretei közt értelmezhetjük. Mindenekelőtt tehát – mint láttuk – „ember van a gépezetben”, oszthatatlanul és bonthatatlanul, aki a maga személyiségében és személyességében vállalva fel különféle szerepeit lesz egyszerre szerepjátszó és szerepbetöltő. Ugyanakkor ezek az autonómiák instrumentálisak és institutionálisak csupán, tehát létük alapja, közege mindenkor a közös mindennapiság marad. A jogász, ha nyelven szól, technikához folyamodik, intézményre hív fel, megtörtént eseményre mint tényre épít, és valós embereket mozgat, s ilyenkor olyan nyelvre, technikára, intézményre, emberi történetre és várakozásra utal, amelyek a jog közegeiben mindenkor saját-

³ Lásd Lukács György: *Az esztétikum sajátossága*. I–II. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965; illetve uő: *A társadalmi lét ontológiájáról*. I–III. Budapest, Magvető Kiadó, 1976; jogelméleti összefüggéseiben pedig Varga (1981): i. m. Különösen VI. fej. 164–259. egyfelől; valamint másfelől Niklas Luhmann: *Ausdifferenzierung des Rechts. Beiträge zur Rechtssoziologie und Rechtstheorie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1981.

⁴ Lásd Varga Csaba: Autopoiesis és a jog jogalkalmazói-gyakorlati újratermelése. *Jogtudományi Közöny*, 43. (1988), 5. 264–268.

szerűen jogilag átszűrteként, specifikusan intézményesített színezetben, vagyis jogi szerepjátszásukban jelennek meg – egyidejűleg azzal, hogy mindezek egyszersmind mindennapiságunkban zajlanak, mint a közös nyelvünkben, társadalmi technikáinkban és intézményeinkben, közemberi történéseinkben és várakozásainkban foglalt lehetőségek valóra váltásai, amelyek bármennyi *ausdifferenziert* vonatkozást, magasabb szintre utaló metajelentést és specifikusan ennek tulajdonított jelentőséget mutatnak is fel, mégis köznapi valójukban történnek. Meg- és kiemeltetnek, valójában tehát többletet nyernek, ámde sohasem *in se* és *per se*, magukban vagy önmaguk ereje által, tehát nem merő tényszerűségüknél fogva, hanem pontosan azért és egy annak céljából mesterségesen konvencionalizált, tehát közös tudásként elfogad(tat)ott keretben, hogy – mint ismeretes – valamiféle specifikus vonatkozási hálót építettünk rájuk, és megtörténtségüket az ebből adódó lehetséges (erkölcsi, jogi, politikai vagy egyéb professzionális vagy más) vonatkoztatások nézőpontjából szemléljük. Hogy csupán egyetlen példával éljünk: az úgynevezett jogi nyelv [valójában *a*) a tételezett jog, *b*) a jog nevében folytatott hatósági gyakorlat, *c*) a jog dogmatikai rendszerépítő feldolgozása, és végül *d*) a joggal történő tudományos foglalatosskodás nyelve] így nem közvetlenül és főként nem kizárólagosan az – úgymond – „jog”-gal összefüggésben realizálódik és alakul, hanem a köznyelvnek mindenkor önmagából is táplálkozó és folyvást *ausdifferenzierend* változataként, tehát egyidejűleg lehetőségeként és adott alkalmazásaként.

A mindent magába foglaló teljesség s a részek kapcsolatát szemügyre vehetjük egyebek közt a *célok* és az *eszközök* viszonyrendszerében, valamint lételméleti perspektívában egyaránt.

Ami az előbbit illeti, ha egy akár teologikus, akár célracionális alapokon berendezett világképet fogadok el, úgy felállítható a célok és eszközök olyan egymásra épülő sora, amelyben az abszolút s a relatív között maguk a célokat igazoló értékek is valamelyes mértékben hierarchizáltak. Sem a jogban, sem a jogért, azaz sem *de lege lata*, sem *de lege ferenda* (vagyis sem a fennálló, sem egy kiharcolandó jog szerint) történő cselekvésem nem egészen véletlenszerű és nem is teljességgel tetszőleges behelyettesíthetőségű, mert ha nem is feltétlenül logikailag levezetetten vagy axiomatikus, logikailag lezárt rendszerre szervezhetően, de legalábbis pragmatikusan, gyakorlati belátásokkal indokolhatóan láthatóvá válik, hogy lesznek egyfelől alapvető, *fundamentális* értékek és ezek mellé rendezhetően számos további, önmagukban is értékmegvalósításra alkalmas célkitűzések és preferenciák, másfelől pedig instrumentális értékek különböző halmazai, amelyek például a jog egészének és az általa biztosítandó rendezés egyes részproblemáinak tekintetében vetődnek fel. Márpedig akár a teológia üzenetét s az egyház úgynevezett társadalmi tanítását, akár a humanisztikus filozófiák üzenetét figyelembe véve nyilvánvaló, hogy még az olyan nagy ívű, ma már egyetemesnek tekintett és időtlenített (tehát mind történelmi, mind pedig kulturális értelemben vett egykori partikuláris, konkrét történelmi beágyazódottságaitól megfosztott) hívószavak és történelmi tömegmozgások elindítására alkalmas eszménymegfogalmazások is, mint a „demokrácia”, „többpártrendszer”,

„parlamentarizmus”, „alkotmányosság”, „emberi jogok” (az állami, politikai s alkotmányi berendezkedés síkján) avagy mint a „jogbiztonság”, „jogegyenlőség” és hasonló (a jog nagy vezéreszméi élén), nos, mindezek *nem* önmagukban vett értékek, hanem csupán bizonyos többletfeltételek megvalósultsága esetén válhatnak érték-hordozóvá; a jogban elismert és támogatott értékek nagy része pedig egyszerűen hozott érték, vagyis olyan, amely megfelelő adaptációval, tehát kiegészítő hozzáigazítással kívülről befogadva pusztán alkalmazást nyert a jog területén.⁵ Komolyan véve tehát akár a katekézis, akár a klasszikus humanizmusok idők megszentelte üzenetét, hazánk jelen sodródásában a jog egykori, kommunista nihilizálását vagy semmibe vételét nem a jog fetisizálásának, vagyis önmagában feltétlen és vak követésre serkentő tiszteletének kellene felváltania, hanem a valóban értékteremtő tudományművelés, emberi képzés és társadalomformálás végre-valahára megtörténő beindulásának, hiszen – a példálózást csupán elkezdve – sem a jog egésze, sem mindenkor véletlenszerűségek folytán is alakuló vagy alakult alkotmánya, sem pedig annak egy elitcsoport munkájával úgynevezett láthatatlan alkotmányként kiművelt eset(jog)i kibontása még legeszményibbé idealizált tökéletességet feltételezve sem lép túl az eszközértékek körén.

Ami pedig az ontológiai perspektívát illeti, az elképzelhető változatosságban ugyan nem, de a tetszőlegességet kizáróan korlátot képez a társadalmi összesség s a benne kifejlődött konstruktumok közti lételméleti közösség is. Hiszen egyrésztől igaz, amit az imént az egyes részek autonómiájáról (tehát akár az összesség egyébkénti mozgásával történő szembefordulásig ívelő önálló hatásgyakorlási lehetőségéről) megállapítottunk, másrésztől azonban ennek legfőbb kiválasztó jegyeként mégis azt rögzítettük, hogy ez csupán viszonylagos. A társadalom lételméletének egyik legfontosabb ténye – és a korábban vázolt heterogeneitás és homogeneitás, összkomplexum és részkomplexumok, illetőleg az *Ausdifferenzierung* folyamata lehetőségének egyenes és múlhatatlan előfeltétele – az, hogy legalábbis *tendenciálisan*, azaz az alapvető irányokban, hangsúlyokban *egység* mutakozzék.⁶ Hadd hangsúlyozzam: ontológiai értékű ténymegállapításról van itt szó, nem pedig bármiféle, bárki általi normatív kíváncsi, másoknak előírni szándékolt preferencia rögzítéséről. Arról tehát, hogy a funkcionalitás optimalizálásának, vagyis a hatékony szerepbetöltésnek a követelménye a nagyrendszerekben növekvő mértékben olyan sajátosságok kifejlesztésén nyugvó belső differenciációt hoz létre, amelyek a maguk részéről viszonylagosan önálló működést feltételeznek, s ez egyebek közt akár más részek hasonlóképpen önálló működéséhez, akár magának a nagyrendszernek az egyébkénti mozgásához viszonyítva diszkrepancia, nem egyező mozgás, deviancia, vagyis eltérés, ellenhatás lehetőségében is kifejeződésre juthat; mindez azonban mindig valamiféle végső egység jegyében, talaján és érdekében, az egyébkénti összmozgás támogatása gyanánt jöhet csupán létre, hiszen minden más esetben a nagyrendszer önfejlődése már

⁵ Vö. Varga Csaba: Célok és eszközök a jogban. In Varga (2004a): i. m. 467–479.

⁶ Lásd Lukács (1965): i. m. III. 296.; illetve Varga (1981): i. m.

önnön hatástalanítása, saját felbomlasztása irányában tevékenykednék, ami e más esetek korlátozatlanul maradásával előbb vagy utóbb szükségképpen be is következik, hacsak megfelelő korrektív, tehát javító mechanizmusok nem tudnak időben és kellő optimalitással beépülni a szóban forgó rendszerbe.⁷

Annak kérdése nyilván már csakis rendszer-specifikusan és retrospektíve, vagyis konkrét s empirikus elemző feltárás eredményének az utólagos leírásával válaszolható meg, hogy vajon a gazdaságban, a politikában, a jogban, a tudományban, az erkölcsben (és így tovább) milyen természetű és mérvű az a különálló működésben jelentkező önállóság, milyen mélységű az a saját működés által gerjesztett feszültség, s milyen impulzusokban megfogalmazható az azon irányban történő eltérés, amelyet a kérdéses nagyrendszer nem csupán tolerál, de összfunkcionalitásában még serkentőként is elfogadhat; és mikor válik ebben ez vagy az már egészében bomlasztóvá. De bizonyos, hogy minden esetben kimutathatóan (bár bizonyára teoretikusan bármikor továbbvitathatóan) van, fennáll, adott egy határ, amelyen túl már nem egy eszközszerep pusztá megnyilatkozásáról és instrumentális sajátyszerűség kifejlődéséről, hanem valamely résznek a többi, végül pedig az egész fölé kerekedéséről van szó.

2. Az erkölcsi minimum feltétlensége a jogban

Ha most mindezt jog és erkölcs kapcsolatrendszerébe helyezzük, úgy néhány általánosítható következtetést máris levonhatunk.

Eszerint meg kell állapítanunk, hogy a jog a társadalomban gyökerezik, erkölcsi várakozásának kiteljesítőjeként. A jog saját, belső eszközértékei viszont csupán közvetítő természetűek és erejűek: csatornázhatnak, finomíthatnak; de nem azért vannak, és főként nem is szolgálhatnak akként, hogy a jog alapfunkcióját torzítsák vagy éppen lehetetlenítsék. Hiszen amennyiben ezt tehetnék, úgy ez pontosan olyan lenne, mintha az embert eltéríthetnék természetes értelmétől, józan gondolkodásától. Ez esetben pedig mit is érne az egész?

A jogról tudjuk, hogy mindig elvont, formális – vagyis elvben a címzetti kör összességére szabott; ámde kizárólag akkor lesz és addig maradhat csupán hatékony, amikor s ameddig pusztán a teljes címzetti kör töredéke tekintetében kell érvényre juttatnia szankcióit. Vagyis összeomlik, és pedig szükségképpen, amennyiben egy teljes társadalommal vagy egy a jog által gyakorlatilag már feldolgozhatatlan tömegességgel kerül szembe.

⁷ Bizonyára szükségtelen a biológiai hasonlat, mégis: ismert, hogy legpusztítóbb organikus anomáliáink és veszélyforrásaink saját szervezetünk önregulációs képességének eseti korlátozottságából adódnak. Ilyen nézőpontból tekintve korunk fenyegető népbetegségeként a rák nem egyéb, mint a szervezet egyébként szükséges és mindennapos sejtreprodukciós funkcionálisának immár szervezetszétpusztítóvá és korlátozhatatlanná lett túlnövekedése, vagyis az önállóságban a viszonylagosságnak most már e tendenciális egység ellen forduló s így magát az egész nagyrendszert elpusztító megszűnése. Vö. Varga ([1996/1998a] 2004a): i. m. 247.

Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy amíg egyesekre nézve nem aktualizálták a jogot, mindig akadhatnak, akik ki tudják vonni magukat alóla. E körülmény azonban – és ez a lényeges üzenet itt – távolról sem érinti elvi üzenetének érvényét, hiszen ha történetesen ezekre nézve is vonatkoztatták volna, úgy nyilvánvalóan érvényesíthették volna ezek tekintetében is.

Ámde azt a jog már nem tűri – nem tűrheti –, hogy egész csoportok, összefüggő nagy állapotok, egy egész nemzet számára fontos életbeli történések, átfogó és a nemzet életében elhanyagolhatatlan jelentőségű eseménysorok egyszerűen érintetetleneknek, megítélhetetleneknek bizonyuljanak általa. (És itt eredményről van szó, a működő jog válaszadásáról, nem pedig mindössze tételezettsége mélységéről. Hiszen nem egyszerűen úgy van az, hogy a jog vagy szól, vagy hallgat. Merthogy akkor is szól, ha hallgat. Amennyiben tehát irrelevanciáját, saját mondanivaló hiányát nyilvánítja, úgy kétségbevonhatatlanul csakis érdektelenségét bizonyítja.)

Mert ha ez előfordulna, úgy a jog óhatatlanul maga alól vágná el éltető gyökerét, a társadalom mindennapjaiba fonódó lényegi beágyazottságát, a társadalmi integrációt, fokozódó egységesülést lehetségesen alapvetőként fenyegető konfliktusokban is mintaadását, s ezzel végső rendteremtésre irányuló képességét.⁸ Ez esetben pedig szükségszerűen pusztá kényszerré, valamely tetszésből fakadóan behozott külső mértékké lenne, amely nem a társadalomból magából, nem annak méhéből, belső feszüléseit és konfliktusait mintaszerűsítetten kihordó kidolgozódásából sarjad, hanem olyan valamivé, amit csupán felülről és kívülről, pusztán erőnek erejével vonatkoztatnak a társadalomra.

És ha ez mégis előfordul, merthogy (*in action*, vagyis gyakorlati megnyilatkozásra való képtelensége mellett esetleg még *in books*, vagyis pusztá megformáltságában is) ilyen a jog, úgy az bizonyosan rossz jognak minősül: értéke, mértéke, eszköze léssen hamissá, mert egy ilyen hamis eredmény a védhetőségét eleve kizárja.

S ha előfordul, úgy nagyobb baj ez, mint bármiféle kártétel, erőszak a társadalmon. Mert ez utóbbira a jog reagálhat, s a társadalom is kiheverheti, bántását átvészeli. Ámde az előbbi magát a társadalmat deformálja: ha egy hamis jog tud ráépülni a társadalomra, elhitetve vele, hogy önnön védelmén saját jövőjében már nem gondolkodhat, mert erkölcsi igazságának, önnön léte jogi eszközökkel történő hatékony védelmének esetleg nincs is helye a jogban; ha meggyökereztetheti annak önfeladását, hogy a társadalomnak nincs és nem is lehet eszköze az erőszakkal,

⁸ Az a részben kulturális antropológiai, részben jogontológiai elemzésből formálódott felismerés, mely szerint „(1) a jog a társadalom egészét átfogó olyan globális jelenség”, amely „(2) [...] a társadalmi gyakorlatban alapvetőként felmerülő érdekkonfliktusokat” „(3) [...] a legfőbb szabályozó és befolyásoló erővel” rendezi, maga sem pusztán kívülről s definíciószerűen határolja körül a jogot, hanem egyszersmind egy csupán retrospektíve, tehát utólag leírható *s hic et nunc* viszonylagossággal, azaz a konkrét jelenből megítélhető teljességigényét is kifejezi, fogalmi teljesülésének *sine qua non*, vagyis abszolút előfeltételeként. Lásd Varga Csaba: Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospíšil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása. *Állam- és Jogtudomány*, 28. (1985c), 3. 545.; illetve Varga (2004): i. m. 298–299.

a hamissággal, az ön- és közveszélyes öncélúsággal, a kezelhetetlensége esetén könnyedén akár gyakorlati totalitarizmusba átcsapó bomlasztással szemben – úgy maga a társadalom erkölcsi érzéke, egészséges regenerációra, mindenkori újraképzésre irányuló képessége vesz el, ami hosszabb távon bizony (inkább szükségképpen, semmint pusztán eshetőlegesen) a társadalom satnyulását, erői vesztését és hanyatlását, felbomlásra érlelődését okozhatja.

3. 1956 drámája, egyedisége és nagyszerűsége

Mi hát a helyzet címadó problematikánk, „1956 erkölcsi és jogi megítélése” tekintetében?

Néhány év vagy évtized itt vagy ott eltelve – nyilvánvalóan mikroszekundumok a világtörténelem egyetemében; mégis, ha sűrűk a pillanatai, az egész számára sorsfordító idővel érhetnek fel. Márpedig 1956 ennek bizonyult.

Magam ekkor pécsi kisgimnazista voltam. A kommunista államosítások előtt apámnak Dunántúl-szerte ismert, Magyarország első vidéki benzinkútját is egykor telepítő, majd DKW és BMW márkaképviseleti szervizt szintén ellátó karosszéria-gyártó üzeme volt. A rabló, iparpusztító, önnön terminusaiban is jogellenes, oktalan kifosztásnál többet az ország számára sem nyerő úgynevezett államosítással persze egykori lakásunkból is kitaszítva egy városszéli bányászkolóniára telepítettünk. Habár a Szabad Európa Rádió müncheni híradását szokásosan hallgattuk, az akkori időkre jellemzően a mesterséges adózavarás ellenére végre rátalált keresőgombot sohasem volt szabad azon a helyén hagynunk, mert egy hatósági betoppanás vagy éppen bármikor megeshető házkutatás eleve súlyos következményű bűnjelként értékelhette volna. Hiszen magunkat, gyermekeket is végigkísért szüleink hivatalos életrajzában *X-es* – úm. „osztályidegen, kizsákmányoló” – kategorizálása, s egy ilyen incidens ezt rögvést az „osztályellenség” szélső minősítésére, annak is közvetlen megtorlást érdemlő „aktív” formájának megállapítására súlyosbíthatta volna. Amikor tehát október 24-én reggel a Szabad Európa Rádió híreinek döbbenete után a most már végighallgatott magyarországi rádióadások kurta tényközlése és száraz fenyegetése a fővárosban immár valósággá lett lázadás méreteit sejteni engedte, rögvést felfogtam mindennek a horderejét. És akkor, érezvén, hogy világtörténelmi esemény részesei lettünk, vagy valamiféle isteni csoda, vagy egy az addigiakhoz képest még szörnyűbb bukás felsejlésével a háttérben, egy szekrényfiókból, melybe apám egykori cégéből megmentett egynéhány, az akkori ínségben még pazarabbnak tetsző keménykötéses, pecsétetes, számozott lapú, még üres cégbölcset rejtettük, előszedtem a legpompázatosabbat, hogy percekre bontva a napot – amikor csak nem az eseményes városban jártam-keltem, figyeltem, s mindenféle röplapot, újságot begyűjtöttem –, a rádióadásokat szinte szó szerint rögzítsem.⁹ Hiszen az addig legnagyobb

⁹ November közepére feljegyzéseimmel a hatalmas kötet betelt, a forradalmi újságokból és rölapokból pedig tekintélyes gyűjteményre tettem szert. Hamarosan ezt idősebb barátaimnak, fővárosi

véraldozatú, másodiknak nevezett világháború csak egynémely diktatúrának vetett véget. Merthogy, mint köztudott, az emberpusztításban élenjáró vörös változatuk oly mértékig győzedelmesen került ki az összecsapásból, hogy hódításai és kontinentális méretű tömegpusztításra alkalmas elrettentő potenciáljának kifejlesztése nyomán a győztes nyugati hatalmaknak e furcsán alakult újabb, úgynevezett hidegháborúban ellenfele, de egyidejűleg partnere is lett. A százmilliós Közép-Európa cinikusan kiosztott sorsában részesülve pedig Magyarország – hódoló neofita nemzetgyűlölő kommunistái egymással versengő túllihegése közepette – kiszolgáltatott gyarmatává vált ennek a nem egyszerűen eltérő civilizációjú, de kifejezetten alulcivilizált ázsiai barbár hatalomnak.

Amit a vörös diktatúra saját hatókörében tett, úgyszólván megittasult szabadságban tehetett, mert a Nyugat megalkuvóan tűrte. Így a kelet-berlini munkásfelkelést is könnyedén lepöccinthezette magáról 1953-ban. A megfélemlítés, a megtorlás, a kötelező rítusok egysugallatú véleményesúlykolásán keresztül végzett indoktrináció öncélúan túlzott és valóban totalizáló, a barna diktatúrák viszonylagosan meghagyott kis szabadságköreitől eltérően¹⁰ semminemű magánszférába húzódást nem engedő,

egyetemistáknak a pufajkás megtorlás ellen tiltakozó néma tüntetésről készült rengeteg amatőr fotójával is kiegészíthettem. Érdeklődésem oly ellenállhatatlan volt, hogy végezetül az *Ellenforradalom Magyarországon* című lejárato célú, a pécsi színház melletti korábbi Korzó kávéházból szakszervezetivé avanszált palotában megrendezett kétemeletnyi (vándor)kiállítás egyik zugának tárlójából az imperialista felforgatás elrettentésül kiállított dokumentumait (az emigráns *Nemzetőr* és *Új Látóhatár* példányait s jó néhány nyugati rölapot) is egy, az öröknek már fáradt, esti pillanatban, a záróüveg elmozdításával – bár remegve, de hál' Istennek észrevétlen maradva – magamhoz vettem. Legféltebb és biztonságom érdekében senkivel meg nem osztott kincseim maradtak ezek évekig, amíg csak a politikai rendőrségre bízott osztályharcban egyik korai tavaszon (1961. február 6-án) el nem érkezett a Regnum Marianum ifjúsági mozgalmi cselekvésével összefüggésbe hozott papok s egykori szerzetesek elleni megtorlasként országszerte egyetlen éjszaka végrehajtott tömeges letartóztatások napja. Ebbe mint „a népi demokrácia állami és társadalmi rendjének felforgatására irányuló szervezkedés” ügyében zajló politikai rendőrségi nyomozásba és az egyetemi jogi kar párttitkári helyiségében a pécsi 48-as téren az egyetemmel szemközt állambiztonságaiktól átjött, primitív rámenősségű gonoszsággal rettegtető civil ruhásoktól foganatosított vallatássorozatba magam is belesodortatva számos éjszakai alvatlan magányos töprengés, dokumentumtáramnak ismételt elrejtése, majd elásása után – végül apokaliptikus víziókon keresztül élve már át a mindennapokat –, szörnyű vívódások között el nem égettem az egészet, még hamuját is rögvest szétszórva a Mecseken. Az egész úgynevezett szervezkedés hátterét illetően lásd Aczél László Zsongor: *Parázs a hamu alatt. Dokumentumok és visszaemlékezések a pécsi cserkészek katakombaéletéből: (1947)–1951–1965...* Budapest, Új Ember – Márton Áron Kiadó, 2005. Az eseményeiben számomra közelebb tanúságtételeket illetően pedig lásd Bárdfalvy Ferenc visszaemlékezését itt: Bükkösi László: Az egyház nem rehabilitál. In u: *Szeressétek a macskát! Egy öregember emlékiratai*. Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2003. 99–107.; valamint személyesen és akkori érzelmi kapcsolatunkban különösen érintettként Jillek Ilona: A világot nem tudom elképzelni Isten nélkül. *Új Ember*, 58. (2002), 8. 7. Személyemet is érintő összefoglalásban lásd végül Ivasivka Mátyás – Arató László: *Sziklatábor. A magyarországi katakombacserkészlet története. Visszaemlékezések és dokumentumok, (1945–) 1948–1988*. Budapest, Új Ember – Márton Áron Kiadó, 2006, különösen 125., 126., 414. és 492.

¹⁰ Mint a Harmadik Birodalom egyik legkorábbi belső önleírásából tudjuk, a nemzetiszocialista rezsim eleve kettős arculatot hordozott: kvázijogállamot a „mi”, ám jogilag szintén precízen kivitelezett megtorló gépezetet az „ők”, tehát (Carl Schmitt kategorizálását idézve) a *Freundtől*, azaz a barátától megkülönböztetett *Feinde*, az ellenség számára. Ernst von Fraenkel: *The Dual State. A Contribution*

a rejtőzés vagy visszavonulás lehetséges egérlyukaiba is sikerrel rombolva behatoló, tényleg a *Doktor Zsivágó*¹¹ totális kiszolgáltatottságára emlékeztető, a büntárssá válás vagy szétforgácsoltatás embertelen dilemmájába beleszorító volt. És mégis: otthon, a nagy költőnktől megénekelte „templomban s az iskolában”,¹² sőt, művészi önkifejezések gyakori áthallásaiban és tudományos vagy történelmi híradások kódolt szövegezésében egyaránt, gyermekként felfoghatóan is, bőven találkozhatam összeszorított ajkakkal. Mert beszélni, véleményt cserélni, nyílt szóval szólani vagy dolgokat nevükön nevezni életveszélyesnek bizonyulhatott; ámde jelzésekből boldogítóan és megnyugtatóan, csaknem mámorítóan egyetérteni már könnyebb volt. Tudtuk, hogy kit tisztelünk, és miért, noha néven a legritkábban neveztük.

Sorsunkból odavetetten, bányász szomszédaink közt rajtunk kívül Farkas Mihály¹³ néphadseregének falusi tudatlanságból érkezett s gyorstalpalókon átképzett hivatásos altisztjei voltak leginkább az új betelepítettek. Sötét, korlátolt férfiak, terebélyes asszonyságokkal és sok egészséges gyermekkel, akiknek társaságában katonásdit a városszéli mezőkön megejtő hűséggel játszva – olykor apáik otthoni éles fegyvereiből is kölcsönözve – magam a magam számára (a két világháború közti, főként jezsuita atyáktól írt, akkor nagyszerű és minden üzenetükben igenis éppen változatlanul aktuális ihletéssel bíró ifjúsági regények nyomán¹⁴) hősiek életformáról álmodoztam, melyben az értelmes önfeláldozásig ívelően e barbárság leküzdésére egy teljes élet általi szolgálatot tűzhettem magam elé legvégső titkos célként.

Mindezekre tekintettel frivólnak – s számomra bosszantóan érdektelennek – tesz mindent mai, állítólag történettudományos pepecselés, amely ezen időszak különböző forrásvidékeiről, forradalmi mozgolódásából származó szövegek szavaiban merő szavakat olvasva miértekre, jövőképre, programokra, pártpreferenciákra vél következtethetni. Mert a megmozdulásokban legkülönbözőbb rétegek és generációk történelmi tapasztalatainak eltérő egyediségéből az *onu*, vagyis – ilyen összefüggésben különösen a lengyelektől megsemmisítő felhanggal oroszul kifejezetten¹⁵ – az „ők”, a barbár megszállók és csatlósai, a sanyargatók, az alávetett magyar néptől magukat megkülönböztető rezsimje elutasításának az uniszónóját véltem én mindvégig s azóta is kihallani. És ott, közvetlen környezetünkben, két sokgyerme-

to the Theory of Dictatorship. New York – London, Oxford University Press, 1941. (Eredeti nyelvén uő: *Der Doppelstaat*. Frankfurt am Main, Europäische Verlagsanstalt, 1974.) Így hát a menesztett kölni főpolgármester, Konrad Adenauer zavartalanul visszahúzódhatott gazdálkodni birtokára, az eltávolított heidelbergi jogfilozófus rektor, Gustav Radbruch pedig magányának szabadságában büntetőjogi dogmatikatörténetet búvárolhatott a legnagyobb vérzivatarban is, amennyiben a közéletben nem tette többé magát láthatóvá.

¹¹ Борис Леонидович Пастернак: *Доктор Живаго*. Milano, Feltrinelli, 1957.; illetve *Doctor Zhivago*. David Lean filmje Borisz Paszternak regénye alapján. A forgatókönyvet írta: Robert Bolt. 1965.

¹² Reményik Sándor: Templom és iskola. In *Reményik Sándor összes verse*. I. Kolozsvár–Budapest, Polis Könyvkiadó – Kálvin Kiadó – Luther Kiadó, [1925] 2005. 634.

¹³ Élt: 1904–1965, a Rákosi-korszakot vezető négyes egyike, honvédelmi miniszter.

¹⁴ Vö. Varga Csaba: Magamról. *Kútbanézők*, (2009f), 15. 25–30.

¹⁵ Például Teresa Toranska: *Oni*. Stalin's Polish Puppets. London, Collins–Harvill, 1987.

kes, komfortos munkáskolóniás házbérlethez juttatott szénbányásznak egy-egy (ipari tanuló és csillás) gyermeke volt az első, akiket szovjet golyóval hátulról tarkón lőttek, hátracsavart kézzel dróttal összekötözöttek, *schichtás*¹⁶ ruhában (tehát munkából hazajövet közvetlenül a „mecseki láthatatlanok” fegyveres ellenállóihoz csatlakozottan) egy november közepi éjszaka – sok más meggyilkolt társukkal – titokban ávósok teherautókról lepakoltak a pécsi egyetem bonctani intézete elé. E fiatalok, a szó minden ízében proletárok, a szocializmusnak saját neveltetéséből érkező állítólagos kegyeltjei, romlatlan magyar ifjak lettek a hősök; míg én legfeljebb keserűen sírtam.

És 1956 megrengetett: a kommunizmust kimozdította a nyugati világ elkényeztetett önmegvalósító szalonkommunistáinak önmegnyugvásából; a kommunista érzület vállalhatását végre rég megérdemelt büntudattal telítette; a szovjet rendszert a célszerűség és tehetőség megfontolásai függvényében végre valamiféle józan számításon nyugvó igazodásra – reálpolitikára – kényszerítette; s az elgondolhatatlant, a barbarizmus alagútjának sötétségében talán még pislákoló fényt immár a félvakok (a lefelé igazodó társadalmi átlagban a könnyen hívésre csábíthatók, az olcsón megvásárolhatóak, a kényelmesek vagy egyszerűen közömbösök) számára is láthatóvá vagy legalább vágyhatóvá tette.

4. Az utókor szégyene a jog elhallgattatásáért

A zsarnokgyilkosság jogosultságát igazoló tannak több évezredes európai hagyománya,¹⁷ spanyol jezsuitáktól kidolgozott természetjogi változatának pedig fél évezredes

¹⁶ A *schichta* németből átszármaztatott bányász kifejezés, a. m.: ’műszak’.

¹⁷ Vö. például Simeon Baxter: *Tyrannicide proved Lawful. From the Practice and Writings of Jews, Heathens, and Christians; A Discourse Delivered in the Mines at Symsbury, in the Colony of Connecticut, to the Loyalists confined there by Order of the Congress; On September 19, 1781.* [London], S. Bladon, 1782; *De la doctrine du tyrannicide.* Paris, chez Mlle Carié de la Charie, 1828; Walter Savage Landor: *Tyrannicide. (Published for the benefit of the Hungarians in America.)* Bath, Meyler and Son, [1851]; M[ihajlo Petrovics] Dragomanov: *Le tyrannicide en Russie et l'action de l'Europe occidentale.* Genève, Rabotnik–Hromada, 1881; [Kárpáthy–]Kravjánszky Miksa Mór: *Tanulmányok a zsarnokölés tanának történetéhez.* Nagyvárad, [Szent László-nyomda Rt.], 1914; Alfred Coville: *Jean Petit. La question du tyrannicide au commencement du XVe siècle.* Paris, A. Picard, 1932; Léon Miro: *L'assassinat de Louis duc d'Orléans et la théorie du tyrannicide au XVe siècle.* Paris, A. Picard, 1933; Oszkár Jászi – John D. Lewis: *Against the Tyrant. The Tradition and Theory of Tyrannicide.* Glencoe (Ill.), The Free Press, 1957; Roland Mousnier: *The Assassination of Henry IV. The Tyrannicide Problem and the Consolidation of the French Absolute Monarchy in the Early Seventeenth Century.* London, Faber and Faber, [1973]; Olivier Lutaud: *Des révolutions d'Angleterre à la Révolution française. Le tyrannicide & Killing no murder: Cromwell, Athalie, Bonaparte.* La Haye, Martinus Nijhoff, 1973; Stephanie Jed: *Tyrannicide Imago. Lorenzino de' Medici and the Imprint of Human Action.* Microform formátumú disszertáció. Connecticut, Yale University Department of Italian Language and Literature, 1982; Franklin L[jewis] Ford: *Political Murder. From Tyrannicide to Terrorism.* Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1985; Anna Lisa Merklin Lewis: *Tyrannicide: Heresy or Duty? The Debates at the Council of Constance.* Disszertáció. Cornell University, 1990; Ruizhong Lu: *Zhu sha bao jun Diqian li. Bao jun fang fa li lun xin tan.* [A zsarnokgyilkossághoz való jog.] Chu ban / Taibei Shi, Shi ying chu ban she: zong jing xiao San

egyszerre dogmatikai és kazuisztikus körbejárása¹⁸ után nem érzem külön indokolandónak annak kérdését, hogy miért volt a szó legteljesebben, tehát a jogit is magában foglaló végső morális értelmében jogos mindaz, ami 1956 égisze alatt lezajlott. Nem érzem specifikusan indokolandónak annak kérdését sem, hogy miért lehettek az adott helyzetben szükségképpeniek s így aligha elkerülhetőek ama körülhatárolt előfordulású atrocitások is, amelyeknek megnyilatkozásait azok tényleges súlyától függetlenül sokan (magamat is beleértve) akkor s azóta is tragikusnak gondolták. És még többen az akkori szerepjátékosok (s így számosan az utóbb kivégzettek vagy éppen pufajkásoktól, volt ávosoktól agyonverték, talán mert az utóbbiak szégyenét akaratlanul is megismertek) közül minden erejükkel éppen azon igyekeztek, hogy bármi ilyesminek eleve az elejét vegyék (mert éppen tökéletesen tisztában voltak azzal, hogy a brutális előzmények egyéni és tömeg-lélektanilag egyaránt milyen mélyen és ellenállhatatlanul motiválhattak hasonló reakciókat egy tömegcselekvésben). Hiszen morális és ízlésvilágunktól bármennyire idegen is a népítélet gondolata, felelős magyarként azért érzek mégis inkább büszkeséget, hogy egészében és részeiben – ismétlem: egészében és részeiben, bármit igyekeztek is 1956 forradalmára és szabadságharcára ráolvasni különféle távolból érkező s lelkekben sikerrel távolban maradt (mert tárgyukban saját fantazmagóriáik pusztá igazolását hajszoló) szerzők – oly tisztaságuként indult, zajlott le végig, s maradt meg emlékezetünkben a forradalmunk.

Megtorlásának tömegessége, brutalitása, és nem bolsevista észjárással egyenesen értelmезhetetlen kicsinyessége így aligha más, mint egyenesen előzményének és forrásvidékének a folytatása: a kommunizmus 20. századi mozgalmának persziflázsa, önmagát önnön tetteivel kigúnyoló története és bolsevik megvalósulása oszthatatlanságának és javíthatatlanságának máig élő példázata.

Ha igaz ez, úgy a kommunizmus állítólagos hátrahagyásával újraépíteni megkísérelt jogrendünk aligha lemosható örök szégyene, hogy „a Magyar Köztársaság demokratikus jogállam” alkotmányi kinyilvánításának¹⁹ örvén jogállami jogvédelemben mindenekelőtt e bűnöző, saját nemzete megsemmisítésére törekvő, az önnön képére maga alkotta diktatúrától hozott törvényeket is habozás nélkül semmibe vevő múlt mocskát részeltette, beemelve ezzel az embertelenség poklában zajló fizikai időt a rendezett jogállapotok közt múló elévülés jogállamilag garantált idejébe.

min shu ju, Min guo 79, [1990]; Mario Turchetti: *Tyrannie et tyrannicide de l'Antiquité à nos jours*. Paris, Presses Universitaires de France, 2001.

¹⁸ Itt elsősorban Francisco de Vitoria (1480–1546) tanaira, részleteiben az egy jezsuitától IV. Henrik meggyilkolása (1610) után személyében is perbe fogott Juan Marianának a jezsuitáktól utóbb betiltott *De rege et regis institutionae* (1599) című művére szokás hivatkozni. Újkori megfogalmazása (1159) című művéhez (III. 15.) köthető. (John of Salisbury: *Policraticus. Az udvaroncok hiábavalóságáról és a filozófusok nyomdokairól*. Budapest, Atlantisz, 1999.) Nagymérvű korabeli elterjedését egyként köszönheti Jean Calvin (1509–1564), Hugo de Groot (1583–1645), s mindezek hullámán majd Apáczai Csere János (1625–1659) – *Magyar encyclopaedia* (Utrecht, Waesberge, 1655) – pártoló összegzésének is.

¹⁹ 2. § (1) bek.

Sőt, mindez nem csak egyszerűen megesett. Még azt sem mondhatjuk el magunkról, hogy tehetetlenkedés, nem tevés vagy egymást történetesen kioltónak bizonyuló mozgások következtében valamiképpen így alakult volna ez. Hiszen közjogilag tán legmagasabb, jogállamiságunkat igénye szerint is jelképező, magának egyenesen parlament feletti főhatalmat vindikáló testületünk, az Alkotmánybíróság által mondatott ki, tudatosan, előre megfontoltan, jövőnket is előlegező igénnyel, egyenesen a Magyar Köztársaság és a magyar jogrend üzeneteként, hogy az állami jogtagadás jogi feldolgozhatósága (például saját törvényeit is semmibe vevő önnön bűncselekményei diktatórikus cinizmussal biztosított önelévültetésének vagy önkengyelmezésének jogi felülvizsgálhatósága) jogi okokból e jogban kizárt.

Civilizációkban, a kommunizmus után ránk maradt gazdasági s társadalmi roncsból heroikusan megkezdett újraépülés során más nemzettől ez a gyalázat nem esett meg. A jogot magát ilyen szennyes célra nem alázták meg.

Amiként az a sajátos áthallásra okot adó kapcsolat sem történt meg sehol másutt, hogy ugyanezen fórum ugyanezen tárgyban kizárólagosítsa a nemzetközi jogot, maga hirdette meg annak egyedüli érvényét s kizárólagos relevanciáját, alkalmazhatóságát. Vagyis leszögezze, hogy a magyar jognak nincs érdeklődése, válasza, érzékenysége egy bűnök tudatosan és tervszerűen elkövetett és elévültető múlt saját törvényeit is gátlástalanul semmibe vevő gyilkos büntetteinek jogi kezelhetése és feldolgozhatása iránt. Mint ahogyan e körben teljességgel idegen tőle akár a kérdéses bűncselekmények egykori materialitásának, akár az állam s mögötte a társadalom igazságosság iránti igényének a számbavétele – csakúgy, mint egyáltalán a diktatórikus berendezkedés totális jogtagadása és a jogállamiság feltétlen jogigenlése közötti különbségtétel lehetősége és nyilvánvaló szüksége is.²⁰ Ezzel szemben

²⁰ „A[z] [...] igazságosságnál a [...] jogbiztonság előbbre való.” „Az elévülés jogi tények kérdése, vagyis jogszabálynak kell a természetes tény – az idő folyását – jogi hatással járó ténnyé változtatni. Az elévülés megindulását és tartamát meghatározó jogi tényeknek az elévülés ideje alatt kell fennállniuk, s vagy fennállnak, vagy nem. Ami *akkor* nem volt az adott bűncselekmény elévülését felfüggesztő (nyugvását kiváltó) jogi tény, utólag nem nyilvánítható azzá.” „[K]özömbös, hogy az állam rosszszul vagy egyáltalán nem érvényesítette büntető igényét; s mindegy az is, hogy milyen okból. [...] Egy korszak büntetőpolitikája visszatekintve alkotmányellenesnek minősülhet; de ekkor sem lehet a jogállami elvekkel ellentétesen működő büntető hatalom tevékenységét egyes kiragadott részeiben utólag nem létezőnek nyilvánítani, s ebből azt levezetni, hogy adott körben az elévülés meg sem kezdődhetett” [11/1992. (III. 15.) AB határozat, III/5., IV/4. és 6. pont, 5. 12. és 13. Online: <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=992H0011.AB&targetdate=&printTitle=11/1992.+%28III.+5.%29+AB+hat%C3%A1rozat&getdoc=1>]. E szűken szabálypozitívista – a „*das Recht ist das Recht*” (a jog nem más, mint csakis a jog) elv szemléleti perspektívájába önmagát belevakító – közelítésbe a tételezettségen túl láthatóan sem természetes emberi értelem, sem az életnek a jog számára jelentést adó értéke, sem külvilágunk vagy jogi kultúránk bármiféle, akár évezredek óta a jogban is szentként tisztelt elve így nem hatolhat bele. A paradoxont, a nyílt logikai következetlenséget, egyenesen nevetségességet is vállalva, tételesen is megfogalmazták ezért ugyanebben a döntésben, mintegy summázatként: „A vizsgált törvény vonatkozásában a büntethetőség elévülése kizárólag olyan ok miatt nyugodhatott, amely [...] az elkövetéskor hatályban volt. Ezekre a bűncselekményekre nézve olyan nyugvási ok, hogy »az állam politikai okból nem érvényesítette büntető igényét«, nem létezett.” Vö. még jelen kötetben Varga Csaba: Lopakodó jogújítás alkotmánybíráskodás útján?

viszont tudomásul veszi, hogy amennyiben tőle függetlenül, tehát mérlegelési körén kívül történetesen adott a nemzetközi jog (vagyis egy, az országunk s így Alkotmánybíróságunk fölött is hatalommal bíró magasabb rendű képződmény joga), mely felülírja a hazai jogot, úgy annak természetesen – akár akarja, akár nem, mert itt már kizárólag kibicszerep jut neki – nem állhat elébe. Vagyis e honi dacos szembe-
szegülés ugyan meggátolta, eleve kizárta a szembenézést; *nolens, volens* viszont, ha már van egy nála is hatalmasabb erő, a nemzetközi közösségé, mely országunkra is – szerencsénkre – rákényszerítheti akarátát, úgy annak útja marad csupán járható.

Ritkán adott nemzet ily szolgálai, származási, önnön cselekvésképtelenségében büszkén tobzódó képet magáról.

Magától értetődően az állami autoritástól proklamált és körülövekelte jogállamiságunknak is fémjelzője mindez. Annak, hogy a jogot miként szakítja el társadalmi gyökéretétől, funkcióbetöltési várakozásokat is magában foglaló fogalmától és nem utolsósorban attól a nyugati féltekén évszázadok során sokszorosan beteljesült igénytől, hogy a joguralmi berendezkedés s vele maga a jogállamiság is – mint egyszerre távoli eszmény és a mindennapi gyakorlatában folyvást mindig tovább-bontakoztatandó valóság – alulról, demokratikus önépítési igényből, szervesen, az egész nemzet növekvő részvételével alakuljon és fejlődjék, nem pedig felülről, pusztán *voluntas*ból, tehát merő hatalmi diktátumból, valakik tetszéséből vagy éppen önkényéből.

Utat tévesztettünk-e vajon valahol? 1956-ban bizonyosan utat mutattunk. S remélnünk kell, hogy ezen mára már önnön létértelmét is megkérdőjelező felemás rendszerváltozásunk botladozásain is majd egyszer – adja Isten, hogy ne hasonló kataklizmák megélésére kényszerülve! – felülkerekedünk.

Más kérdés, hogy másfél évtized múltán miként simul e filozófiába jelen köztársaságunk önnemlétének hangja, amiként – saját korábbi állásfoglalásával különös viszonyban – a most már köztársasági elnökké lett volt alkotmánybírósági elnök, Sólyom László, a fenti döntés atyja hangsúlyozta az 1956. évi forradalom és szabadságharc 50. évfordulója tiszteletére a Magyar Állami Operaházban tartott díszelőadáson, 2006. október 22-én mondott beszédében. Eszerint „ahogy a forradalom 1956-ban egy csapásra megsemmisítette a Rákosi-rendszer legitimitását, úgy a forradalom nevének és becsületének visszaállítása 1989-ben a Kádár-rendszer legitimitását szüntette meg. [...] Nincs folytonosság 56 és Kádár között. Nincs folytonosság Kádár és az 1989/90-ben megalkotott demokratikus jogállam között” (egykor online: www.keh.hu/keh/beszedekek/20061022operahaz.html, de már nem fellelhetően).

„Küzdelem a jogért”: alkotmányvitáink és tanulságaik¹

A kommunizmus összeomlásával aktuális elméleti probléma lett az átmenet sorsa. Mindenki előtt egyetlen korábbi példa rémlett fel: a második világháborúban legyőzött diktatúrák további útjának tanulsága. És persze emlékünkbbe idézhettük azt is, hogy igazi énünk szokásosan nem ünnepeinkben, hanem hétköznapijaink gyöttrő nehézségeinek a legyőzésekor, válságban való helytállásunkkor szokott megmutatkozni. Így hát egyúttal azt is, hogy – a színpadiasságban tetszetős rétegek lehántásával póre napi történésre primitivizálva az elbeszélést – *Rómeó és Júlia* története William Shakespeare bemutatásában voltaképp meg sem kezdődött, mert a frigy drámai meghíusulása eltakarta annak prózaiságát, amivé a későbbi napi robot szűr-kíthette volna egykori lobogásukat.² Úgy tetszik, hogy a jog voltaképpeni teherbíró képességét is leginkább valamilyen szélső helyzet szakítópróbája mutathatja csak meg. Erre pedig ritka alkalmat kínált a megélt diktatúrák torzulása, majd a belőlük előállott roncs társadalmak máig látható regenerációs kudarca. Vagyis lenne mire szerénynek és visszafogottnak lennünk.

Akkor, amikor a közbeszéd témáit meghatározza, a politika és sajtóvilága könnyen elterelheti a figyelmet arról, ami tényleg neuralgikus, patológikus a társadalomban. Annak közelgő tudatára ébredéséről például, hogy – amiként Szekfű Gyula egy sorsfordító utélagazáskor azért kimondta – *valahol utat tévesztettünk*.³ Ilyenkor valamiféle külső megrázkódtatásnak, áttörésnek kell bekövetkeznie ahhoz, hogy visszatérjen eredeti érzékenységünk. Mintha ez esett volna meg a mostani időkben, amikor rendszerváltásunkban már számosan a király póreségét vélik felismerni. Ráadásul ilyenkor szokták megfogalmazni azt is, hogy nem megoldás, hanem éppen maga a probléma forrása jogunk, úgy, amint az mára kialakult.

¹ Bevezető előadás a *Húsz éve szabadon Közép-Európában* című, Simon János politológus szervezte nemzetközi konferencián (Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 2010. november 25–26.), Rudolf von Jhering klasszikus művét – *Der Kampf um's Recht* (Wien, Manz, 1872) – idéző címadással. Első megjelenés: Varga Csaba: *Küzdelem a jogokért – Alkotmányvitáink tanulságai*. Simon János (szerk.): *Húsz éve szabadon Közép-Európában. Demokrácia, politika, jog*. Nemzetközi konferencia, 2010. november. 25–26. Budapest, Konrad Adenauer Alapítvány, 2011b. 482–489.

² Ewa Łetowska – Janusz Łetowski: *Poland: In Search of the "State of Law" and its Future Constitution*. In: *Poland. Towards to the Rule of Law*. Warszawa, Scholar, 1996. 10–22. Magyarul Varga Csaba részfordításában: „Jogállamiság” és jövőendő alkotmányának keresése. In Varga (1998d): i. m. 43–45.

³ Szekfű Gyula: *„Valahol utat vesztettünk”*. Szerk. Szigethy Gábor. Budapest, Magvető Kiadó, 1987.

1. „Húsz éve szabadon Közép-Európában”

Ha hihetünk a címadásnak, úgy immár két évtizede képesnek nyilvánítottak bennünket arra, hogy nemzeti önsorsunkat meghatározzuk. Valóban képesek vagyunk erre?

Nemrégiben a 20. század emberi világát még két, önmagukat egymással szemben meghatározó nagy diktatúra fenyegette. Barna változata a század közepén múlt ki, a vörös pedig a század vége felé. A világhatalom, amely győztesként került ki mindkettőből, s időközben hozzászokott ahhoz, hogy atlantiként a világtörténelem végső értelmének, betetőzésének hihesse magát, miként vélekedett ezek örökségéről? A válasz meglepő. De visszataszító is, mert nem a diktatúráktól megnyomórtottak világlátását, hanem a válaszoló mezítelen érdekét tükrözi. Mint ismeretes, a barna változat „futamideje” egy bő évtizedig tartott; addig sikerült kegyetlenkednie diktatórikus államkapitalizmusa teljhatalmával. Háborús legyőzői azonban nem akartak immár saját katonaeletet továbbra is kockáztatni, és ezért egész társadalmát végletesen megromlottnak ítélték. Hosszú időre a társadalmat a demokráciára újranevelő (*re-education to democracy*) programot terveztek egész közösségük átforgatására. Megtagadtak minden demokratikus önszerveződést tőlük, és megszálló parancsuralommal helyettesítették. Most viszont, amikor a vörös változat magától kimúlt, összeomlott, már csak tökekihelyezésben és piacszerzésben lettek érdekelték, kontinensnyi népre rögvest rászabadították a demokráciát, hogy saját végső befolyásukat s a haszon lefölözését a maguk számára annak technikáival biztosíthassák.⁴

A második világháború utáni atlanti félelmeket későbbi fejlemények részben igazolták. Annál inkább külön magyarázatra szorul viszont, hogy a lelkek fél évszázados rombolása és az alávetett nemzetek teljes politikai, társadalmi és gazdasági szervezetének a bolsevik totalizálása után miért gondolhatták az amerikaiak most, hogy a társadalom rögvest kész a demokráciára? Tényleg a demokrácia bűvszava mint abszolút csodaszer, alkímiai aranycsináló, egyetemes *panacea* gyermektegye hite vezérelte őket, mint aminek alkalmazási sikere semmiféle előfeltételtől nem függ?

Figyeljünk csak annak éppen nem magától értetődő tényére, hogy a demokrácia kifejlett jogvédő apparátusa például nálunk már azelőtt felállított, hogy a kommunizmus politikai uralmának befellegzett volna. Nem különös ez? Ráadásul úgy, hogy a kommunisták zsigeri gyanakvásával is számolunk? Mert jogászok tolongtak ott már akkor is – csakúgy, mint később és napjainkban is az alkotmányozás körül. Nem azért nyüzsgöttek, persze, hogy a „jogkeletkezés misztériumában” majdan létrejövő műnek a gyakorlatba plántálásán munkálkodjanak (amin kívül Kelsen szerint nem is lehet más feladatuk),⁵ hanem hogy a politikától annak legszentebb, legintimebb, legsérthetlenebb feladatát, a jog létrehozatalát elorozzák.

⁴ Vö. Varga Csaba: A kihívás egyedisége. In Varga (1998c): i. m. 53–58.

⁵ „...das große *Mysterium von Recht und Staat*” – amint Hans Kelsen [(1911): i. m. 411.] leszögezi. Vö. Varga Csaba: A bécsi iskola. In Varga (1999d): i. m. 60–68.

A stratégiai cél bizonyára a globalizmus kiterjesztése és a *big size* uralmának biztosítása volt – vállalkozásban s piacteremtésben egyaránt. Ez valóban igényelhetette, hogy a térség egy még nagyobb egészbe problémátlanul belesimuljon; önérvényesítése gyenge maradjon; közös regionális fellépésének pedig még a lehetősége is eleve szétforgácsoltasson. Azzal viszont, hogy az egyes nemzeti jogokat külső minták átvételével uniformizálták, egy számukra jelentős többlethatást realizáltak mint közbenső lépcsőt a teljes alávetés biztosításához: a jogfejlesztés belső nemzeti erőinek az elsorvasztását.

Bennünket demokráciára érettnek feltételeztek. Logikailag ezzel azt is tételezniük kellett, hogy népünk morálisan sértetlenül vészelte át a több emberöltőnyi diktatúrát. Figyeljünk csak ismét a bizzarr, kifordított logikára: a barna diktatúra jó egy évtizede kitörölhetette a legfejlettebb közép-európai népből, a németsegből a demokrácia elemi érzékét? Ám minálunk, balkáni kelet-európaiságban élve meg feudalizmusunk nyomorúságát és polgárosodásunk kései beindulását, fél évszázad totalitárius agymosása a demokráciára való közvetlen alkalmasságunkon jottányit sem változtatott? Pedig már a kezdet kezdetekor a taxisblokádnak megmutatta, hogy ígéretessel kormányt lehet buktatni, hisztériakeltéssel bizalmat lerombolni, a nemzet önmagára találását pedig legegyszerűbb eszközökkel jó eséllyel kisiklatni.

Arról, hogy még a szocializmusban elsajátított készségeinkből élünk most is, keveset írunk. Pedig jogéletünk kemény ténye, hogy a szocialista törvényesség generációkba ivódott jártassága uralkodik ma is. Az intézményeinkben ható mindennapi szocializáció ezt változatlan rutinként a ma bekerülő új generációkra egyszerűen átörökíti. S ennek folyamatossága olyannyira szembeszökő tömegszerűség, hogy az Európai Unió kebelében bizony máig elkülönülünk egész régióként.⁶

2. „Twenty Years of Freedom”

A szabadság nem egyszerűen önmagában áll. Olyan kapcsolatban is értelmezendő, amellyel szemben megvalósul. Ez a konferencia hivatalos angol címadásában bizonyosan a szovjet birodalom imperializmusát jelenti. Ámde az a másik, túlféli világ, amelybe a szovjet rendszer összeomlásával belekerültünk, már felosztott volt. Nem *in statu nascendi*, vagyis nyitott eséllyel szabadon formálható éppen létrejövőnek, hanem egy már teljességgel megformált, kitöltött térnek bizonyult.⁷

⁶ Az első állításra lásd Fleck Zoltán: *Változások és változatlanságok. A magyar jogrendszer a rendszerváltás után*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2010; a másodikra pedig Varga (2009d): i. m. Különösen VII. fej. 179.

⁷ Emlékezzünk csak Lenin (*Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1981) megidézett korára és a mindkét oldalról joggal kiváltódó reakciókra, amikor ereje teljéhez elérkezve Németország tudatára ébredhetett annak, hogy a brit terjeszkedés mindent elfoglalt már, s így nem nyílik számára több gyarmatosítható tér.

Ez pedig a betagozódás kényszerével járt. Így az a tudás is, amelyet magunk még a szocializmus egyetemén egykor, hallgatókként nyugati kultúrvívmányként elsajátítottunk – szuverenitásról, önrendelkezésről, parlamenti mindenhatóságról, nemzeti önmeghatározásról, közügy elsőségéről, a judíciummal azonosított bírói bölcsesség lehetőségéről –, hirtelen irrelevánssá, merő álmodozássá változott. Hadd ismételjek egyszer: nem a barbár szovjet elnyomás során, hanem a *szabad világ* ráncszakadt-ságában. Utópizmus, gyermekbetegséggé, csacsi álmodozássá lett, amelyet (saját érdekünkben – hirdették most már nyugatról a légből érkezett misszionáriusaink) mielőbb hátra kell hagynunk.

Igaz, persze: régen vágyott nagyszervezetekben egyenjogú tagok lettünk. Ezzel a NATO és az Európai Unió jövő sorsáért is felelősséget vállaltunk. Igaz az is, hogy mi akartuk ezt. De: mehettünk volna-e máshova? Maradhattunk volna tényleg mindezekén kívül? Zárt térbe, egy már felosztott világba kemény ázsiai-despotikus elnyomatásból érkezünk, így svájci példát aligha követhettünk.⁸

3. Globalizmus? Kozmopolitizmus?

Egyik is, másik is önmagában természetes, nemesként felfogható cél és irány. Ám ha valamit elnyomna, úgy már óhatatlanul ellentmondásos megítélésűvé lesz. Különösen, ha nemzeti érdekvédelemmel kerülne szembe. Mert szűkebb közösségeink sorának szolgálata szintén természetes és nemes. Ráadásul ez utóbbinak leginkább csak magunk tehetünk eleget.

A globalizmus és kozmopolitizmus antagonizmusba állítása nemzeti, családi és egyéb szűkebb vagy tágabb közösségeinkkel tehát mesterséges. Olyasmi, mint amikor egy szerves egyensúly⁹ felborul,¹⁰ aktívvá kizárólag az egyik oldal válik, ráadásul „mindent vagy semmit!” típusú tűrésre kényszerítve a másikat. A rendszerváltás szüksége azonban eleve egyenlőtlenségről, mert megélt szocializmusunk csődjéről, külső eladósodottságról és ezért a privatizáció kényszeréről szólt. Ennél fogva igazi egyensúlyban talán a szocializmus óta nem is volt részünk. Azt sem tudjuk tán, milyen is lehetne egyáltalán. Hiszen a kényszeres kompromisszumok már eleve elárulták.

Régi tudományos meggyőződésünket azonban újraélhettük. Merthogy a jog-szociológia modernizációs tanulmányai arról summáztak, hogy mást nem tehetvén,

⁸ Finnországban voltam társrendezője éppen egy konferenciának az 1980-as évek végén, amikor a finnek még bősziűt vitát folytattak a csatlakozásról. Talán az utolsók voltak, amikor államok még nyitott esélyként latolgathattak ilyen és olyan irányban is.

⁹ Árulkodó, hogy nyelvünk is az „egész” szóból, azaz a hiánytalanságból vezeti le a fizikai lét problémátlan teljességét.

¹⁰ Lehet-e egy alakított rend, egy *homeostasis* eleve patológus? Hiszen mindegyik fennállott állapot megélhető volt. Ám ha paradigmátikus váltás következik be, úgy az már új problematikához vezet bennünket.

kényszerpályáról kényszerpályára botladozunk. A filozófia posztumusz társadalom-ontológiai kísérletének a tanulsága pedig az, hogy annyi alternatívánk még ott és akkor, a totalitarianizmusban is adódik, hogy az alapszövegbe történő beépülésre alkalmas korrektív (rendszer reformáló) mozgásfolyamatokat kellő tervezéssel elindítva hosszú távon lényeges változásokat provokálhatunk.¹¹

4. Kell-e új jog? Kell-e új alkotmány?

Eddig utalgattam már többször a jogra; ennek ellenére azonban még kérdéses, vajon felfűzhető-e egy átfogó helyzetkép a jog köré? Dolgaink rendes menetét feltételezve bizonyára nemmel kellene válaszolnunk. Válaszként azonban azért helyénvaló mégis az igen, mert eleve beteg lélekkel indultunk. Azt sem tudhatjuk már, hogy a szükséges társadalmi normalitás, amelyet a mostani kiinduláshoz valahai alapként feltételeznünk kell, fennállott-e egykor.

Első előkérdésként hadd hivatkozzak ezért annak közismertségére, hogy a jog világa (pontosabban: annak professzionális ideológiai körítése) telítve van misztifikációval. Max Weber már egy évszázada leírta ezt a *világ elvarázslásaként*, amikor részletezte a modern formális jog előfeltevéseit.¹² Ilyen például a rendszergondolat, az elvek, a logikai következés feltétlen uralma. Ilyen bármely meghozott döntésnek a formális szükségképpenisége. És nem utolsósorban ilyen mindennemű (amúgy óhatatlanul személyhez kötődő, tehát – teoretikus kifejezésében – politikailag is vezérelt) eljárásnak egy logikai automatizmusba burkolása. Ámde ilyen az is, hogy a jog, úgymond, „jog”-ból áll – vagyis abból, amit akként tételeztek, azaz: a *ius* a *lex*-ből.

Ehelyett azonban az egyedül igazolható valóság a jog kapcsán nem más, mint egy kizárólag kölcsönhatásban megnyilvánuló lét. Egyik oldala az, amit jogként objektiváltak (tételeztek),¹³ míg a másik ennek mikénti megértése és értelmezése (azaz, tudományos kifejezésében: közösségi és egyéni hermeneutikája). Tehát: „jog”? Voltaképpen ilyesmi nincs is. Amikor jogra hivatkozunk, csupán virtualitásról szövelünk. Azért létezőként hivatkozunk, hogy más hivatkozásokban szintén jelen lévő fennálltát hangsúlyozzuk. E jogot szavakból építjük, és meghivatkozásaiból egymásra rakódó gyakorlatunkban folyvást konvencionalizáljuk és rekonvencionalizáljuk. Identitása nem ennek, hanem csakis dolgoknak van. Ezek megértése viszont folyamat, amely állandó „levés”-ben van. Mássá levésben, alakulásban, kivédhetetlenül nyitott végű

¹¹ Az előbbire lásd Kulcsár (1989): i. m.; az utóbbira pedig – Lukács György *A társadalmi lét ontológiájáról*. című műve nyomán (I–III. Budapest, Magvető, 1976) – Varga (1981): i. m.

¹² Az „*Entzauberung der Welt*” kulcskifejezés Max Webernél: *Rechtssoziologie*. Szerk. Johannes Winckelmann. Neuwied, Luchterhand, 1960; az előfeltételekre pedig lásd Varga (1981): i. m. 146.

¹³ Ez is kizárólag a római jog kontinentális európai kiágazására jellemző. Az angolszász joggal, a klasszikus zsidó és iszlám hagyománnyal, a távol-keleti (kínai és japán) jogfelfogással szembeállítva lásd Varga (2004a): i. m.

pozícióban. A jog önazonossága így legfeljebb normatív hipotézis, absztrakt projekció.

A jog bármelyik ezen összetevőjénél fogva alakítható. Eszerint talán nem is kellene feltétlenül „új” jog? Lehetséges. Ám mégis: ha a demokrácia játékszabályait követve új szereplő kerül egy korábbi nyertes helyére, úgy visszas, ha éppen a lelépő próbálná utódját a cselekvéstől visszaretteníteni vagy megfélemlíteni. És még inkább visszas, ha olyasvalaki akar nyughatatlan dölýfében visszajáró szellemként kísértetni, aki szerzője is, haszonélvezője is volt annak, aminek további fejlődésére éppen most tettek pontot az egész folyamat alakítására hivatottak.¹⁴

Ezek után nem teoretikus kérdés, hogy rokonszenves-e az elsőprő választási győzelem forradalomként történő megnevezése. Ám szembeszegezve az előd Antall József kitérésével bármiféle radikalizmus elől – merthogy úgymond „tetszettek volna forradalmat csinálni!” –, az új kormányzati párterő legitimitásának a jelzéseként legfeljebb valaki rokonszenvébe nem illő, de mégis találó.

5. Zsákutcának bizonyult-e eddigi „jogállami átmenetünk”?

Második előkérdésként a legszárazabb mérlegelésnek is számot kell vetnie azzal, hogy kétszer négy évet mondhattunk magunkénak eddig nemzeti, polgári, keresztény, konzervatív hátszéllel, és háromszor négy évig tartott a posztkommunista fosztogatás, amit pusztító liberális doktrinerizmus kísért. A mérleg egyértelmű: erőnlétünk, morális állagunk siralmas – még a kommunizmusban volt állapotunkhoz mérten is. A nemzet gazdasági potenciálja s eladósodottsága pedig nemcsak fenntarthatatlan, de megfordíthatatlansággal is fenyeget. Nem véletlen, ha sokakban ezért a nemzetvesztés képzete is felmerül.¹⁵

Jogállamiságunkat, államlétünk scénárióját az Alkotmánybíróság már eleve úgy rendezte be, hogy bármely kormányzati megvalósulás mindmáig jogilag makulátlanul minősülhetett. Ha egynémely kormányfőnk esetleg netalán jogtechnikai okokból volt csupán büntelen, akkor is. Mi mást lehetne kiolvasni abból, hogy az akkori köztársasági elnök (úgy is, mint egykor első alkotmánybíró) a hazugság és megtévesztés kormányát „morális válság” okán ítélte el? Miközben legkisebb magánügyünkben egy család szerződésnek semmisség megállapításához kell vezetnie? Ámde tud-

¹⁴ Márpedig ha „láthatatlan elnökként” ő is mindig utódja mellett fog állni – lásd „A láthatatlan elnök” átadta a Sándor-palotát. *Népszabadság Online*, 2010. augusztus 6. –, úgy ez ugyanazt jelenti (bár nem ugyanazon perspektívából, inkább annak *farce*-aként), mint egykor: a király és állama természetyszerű azonosítását. Vö. Herbert H. Rowen: „L'État c'est à moi”: Louis XIV and the State. *French Historical Studies*, 2. (1961), 1. 83–98.

¹⁵ Csupán a számunkra elvesztegetett két évtized országalapító lehetőségét hangsúlyozandó emlékeztek itt a két világháború közti hazánkra, amikor működése az elvesztett világháború, példátlan országcsönkítés és gazdasági világválság vajúadásában indult újra. Merthogy két évtizednyi békeidő futamideje alatt egy modern Magyarország iparát, gazdaságát, intézményrendszerét és építészét hozta létre Horthy Miklós a kormányzóságával, Klebelsberg Kunó a célmegfogalmazásával.

nunk kell, hogy nem kommunisták, nem a múlt erői, s ha vannak ellenségeink, úgy történetesen éppen nem ők kényszerítettek ránk ilyen színpadot. Ez nem valamiféle külső műhelyben készült. Amink van, legjobbainknak, keresztény középosztályunk kiválasztottjainak köszönhetjük. Mert ők adták az első alkotmánybírósgot, az első országgyűlési többséget s az első kormányzatot – kitekintésük, tudásuk, szerepfelfogásuk, morális helytállásra eltökéltségük – vagy röviden, államférfiúi mivolta való alkalmasságuk – elégtelen volt a feladathoz.

A mai miniszterelnök, Orbán Viktor érzékelte egykor úgy, hogy először megtanulták tőlünk, akkori tanáraiktól civilizációnk fenséges jogeszményeit. Nyílt sisakkal, várakozással léptek hát pástra, hogy az ország házában az egyik pártösszetevőként majd közös sorsunkat formálják. Utólag kellett belátniuk, hogy tévedtek, mert még sincs parlamenti szuverenitás. Merthogy időközben fölébe nőtt egy felsőbbség. Ami tán nem szuverén, mégis bármikor dönthet róluk. Zártan, átláthatatlanul és jegyzőkönyvezetlenül. Felelőtlenül ugyan, de megfellebbezhetetlenül. Ráadásul ez az alkotmánybíróági felsőbbség azt is kizárólagos saját belső ügyeként vívta ki, hogy minek az alapján. Ha tetszik, akár úgy, ahogyan a bűvész rántja elő galambját iszákjából.

Kik is ezek a félistenként öntömjénezettek? Nem politikusok. Nem bírák. Sorsok, emberéletek irányításában szintén nem jártasak. Közösségükért sem felelősek. Ezért nem is államférfiak, mert éppen nem gyakorlati bölcsesség, mértéktartás, arányérzék, kompromisszumkeresésre nyitottság az erősségük. A professzorok embertípusából valók. A való élet dolgaiban járatlanok. Rendszerben gondolkodnak, szögletesen. Mert csupán annak feszességére és következetességére ügyelnek. Fogalomtisztogatók. Szofisták.¹⁶

¹⁶ A francia *Code civil* formába öntőjének megfigyelése ez, amikor forradalmi időkben Észak-Németországba menekülve megtapasztalhatta az *esprit philosophique* jó és rossz felhasználását. Hazája tragédiáját a rendszergondolat felelőtleniségre, szélsőséges következetességre csábító steril intellektualizmusában látta:

„Zseniális nagyformátumú, mélyenlátó emberek azok, nem pedig a szofisták, akik valaha társadalmakat alapítottak, városokat építettek, népeket tanítottak. A szofisták mindig az erkölcs leromlásakor jelentkeznek. Ez termeli ki őket arra aligha alkalmasan, hogy sajnálatos befolyással a romlásnak indult szellemen és szíveken javítsanak. Megfogalmazva egy gondolatot máris azt hiszik, hogy ezzel valamit létrehoztak. Pedig a megfogalmazott gondolat nem ejti magától rabul az embert, de nem is gyökeresedik meg ott, ahol elvetik. A törvényeket sokasítva csupán lealacsonyítják a törvényhozást. Eközben pedig minden elvész. Mert olyan a hamis filozófiai szellem, mint egy bármit magába záró süket kagyló.”

Jean-Etienne-Marie Portalis: *De l'usage et de l'abus de l'esprit philosophique durant le XVIIIe siècle*. [Paris], (k. n.), [1820]. In uő: *Écrits et discours juridique et politique*. Aix-Marseille, Presses Universitaires d'Aix-Marseille, 1988. 398–399. A jogszociológia francia atyja mindennek tanulságát így összegezte: „semmi rendszer, csupán adaptáció: a mindenkori gondolat ahhoz igazítása, amit a pillanat változó szüksége sugall” Jean Carbonnier: *Le Code Napoléon en tant que phénomène sociologique*. *Revue de la Recherche Juridique. Droit prospectif*, (1981), 3. 335.

Ilyesmi fejeződik ki a hagyományos brit kormányzati bölcsességben is. Ott a filozofikus és a retorikai kiválóság, a szabadon szálldosó szellem iskolája Cambridge és Oxford, ám a birodalmi vezetéshez szükséges tudásra már másutt, szakintézményekben készítik fel fiataljaikat.

Alkotmánybíróságunk felhatalmazása a jog alkalmazására szól. Maga az alkotmány kikényszerítése helyett mégis bizonytalan eszményektől termékenyül meg,¹⁷ idegen külső ország számunkra irreleváns jogára építi megítélését, nemzetközi ajánlást kényszerít ki, merő absztrakciókból „láthatatlan alkotmányt” terem. ¹⁸ Alkotmányellenes alkotmányvédelem ez, hiszen maga hozza létre azt a mércét, amellyel a nemzeti szuverén akaratát majd oly előszeretettel megsemmisíti. ¹⁹

Síralmas a végeredmény: élehetetlen s gyakorlatiatlan jog, doktrinális merevséggel a háttérben. Szembefordul a szocializmus jognihilizálásával, de az ellenkező és éppoly káros végletbe esve fetisizálja a jogot. Mindezt fenséges pátoosszal teszi. Új *katekézist* hirdet, miszerint emberlétünk az alkotmányos mindennapokban nyeri majd el végső értelmét.

Miért lenne hát kifogásolható, ha egy politikai erő szemléleti váltást készít elő? Tán még az sem problémás, ha ezt a harmadikról a negyedik köztársaságra történő átmenetként fogalmazza meg.

Hol áll vajon a szakma? És mekkora, milyen, miféle kialakultságú szakma egyáltalán ez? Merthogy ezredéves múltja halott. Akadémián, egyetemen még eszmétörténetét sem dolgozták fel. A bolsevik államszemlélet pedig, amellyel kivégezték, csakis szocialista államjogot hozhatott létre. Mai helyettesítője viszont innen-onnan szedett. Klasszikusai, alapozó *opusai* nem születtek itthon. Alkotmánybíráskodó hőszei sem e tudományt, legfeljebb saját génuszukat művelték. Nemesen *dilettante* módon, mert többségükben, legjobbjaikban nem a közösségközpontú közjogi, hanem az elszigetelt egyén akarati képességére ügyelő magánjogi hagyományból érkeztek. Ezért lett az ország joggyakorlatának általuk megfogalmazott krédójában az egyén minden, állama meg semmi. Legfeljebb veszélyforrás, amelyet korlátozni kell, ha az egyed önmegvalósítása nem lenne még teljes.

A magánjog sokszorosán desztillált, roppant összetett kovácsolt fogalmi és intézményi hálózat – évezredek műveltségével, folyamatos finomítással. A hazai közjog viszont ez idő szerint alig több, mint az Alkotmánybíróság két évtizednyi alkalmi produktuma. Állítólagos tudománya így eleve élősd, mások gyakorlatán nyugszik. Hiszen olyan függésben dolgoztatik fel e nálunk juniorra lett diszciplínában, amely kritikai távolságtartás nélkül éli át tárgya helyettesíthetetlen, az isteni teremtnak kijáró kritikátlan csodálattal fogadott egyediségét. ²⁰

¹⁷ A rendszerváltást megbéklyózó döntések sorát hozta az Alkotmánybíróság kizárólag az Alkotmány 2. §-a alapján, amely ugyanakkor nem mond többet, mint hogy „a Magyar Köztársaság független, demokratikus jogállam”.

¹⁸ Vö. jelen kötetben Varga Csaba: Lopakodó jogújítás alkotmánybíráskodás útján?

¹⁹ Történetileg a hatalombitorlás (*usurpatio*) volt mindig az egyik legelső és legsúlyosabb bűn az állam ellen, hiszen létének az alapját kezdte ki. Ennek megfelelő volt a büntetése is. Ezért maradt élő mindmáig az ősi jogi *maxima*: jogtalanságból nem eredhet jog.

²⁰ Vékás Lajos akadémikus fejtette ki egy vitában, hogy önmagában visszás, ha egy ezredéves, történetesen közjogi hagyományt rövid úton felülírnak, majd anyajogként ezt rátelepítik egy ezredéves folyamatosan művelt és finomított másik és eltérő, nevezetesen magánjogi hagyományra. Ez a közjog azonban önmagában is ellentmondásos. Az emberjogi szemlélet beemelésével immár egymást kizáró

Mégis populáris rokonszenv övezi. Ebben példamutató, mert eddig mindent – alkotmányosságot, jogszerűséget, rendezettséget, önkénykorlátozást – önmagának mint abszolút jószág bőven áradó forrásának tudott tulajdonítani.²¹

6. Milyen jogfelfogást plántál hát belénk szívósan?

Nem szükséges feltétlenül részleteiben elemeznünk alkotmánybíráskodásunk elmúlt húsz évét. Az alábbi összkép mégis védhető, mert minden meghozott döntésük a jövőnek szólt, alkotmányi erővel és visszavonhatatlanul épülve be a jogrendszerbe.

Összességében jellegzetesen ellenformáció ez, a szocializmus tapasztalatával szemben. Határozott tagadásra épül, de vízió nélkül a jövőről.²² E *jogfelfogás* ilyen és hasonló jegyekből tevődik össze:

- a jogosultságok és kötelezettségek egyensúlyát felborította a jogok ellentételezés nélküli túltengésével;²³
- a személyhez fűződő jogosultságokat abszolutizálta azzal, hogy ezek körében korlátlan egyéni rendelkezést biztosított; ám ezzel
- az államot közellenséggé tette, szemben az egyénnel, akit viszont kizárólagos oltalmába vont, nehogy az állam részéről bármiféle visszaélés áldozatává válhasson;²⁴

két princípium ellentétére kell építenie. Hiszen társadalomintegrációját rögvest fel is bontja, amikor azzal szemben abszolutizálja az egyedet.

²¹ A néplelek változékonyságával nem illendő ma foglalatostkodni, mert nem illik bele a demokrácia divatos eszményébe. Pedig számos ösztönzéssel hatalmas változási folyamatnak kellett lezajlania a lelkekben a századvég elvi liberalizmusától a háborúvesztésünket országvesztéssel súlyosbító Károlyi Mihályig és tovább, ha egy egész nemzetnek kellett akkor bénultan túrnie hazánk idegenek általi előzőnlését. Vö. például Tormay Cécile: *Bujdosó könyv*. I–II. Budapest, Pallas, 1921–1922.

²² Olykor csak egy sokkszerű élmény tud rádöbenteni gondolkodásunk korlátaira. Ilyen meglepetés ért 1986 táján Punta del Este (Uruguay) óceánparti eseményén, ahol a Yale Law School vendégkutatójaként korreferáltam egy brazil professzort az American Council of Learned Societies nemzetközi alkotmányosságkonferenciáján. Ott szólítottam meg egy a kommunizmus elől Izraelen keresztül a Harvard Center for International Affairs afrikai szekcióvezetőjévé lett magyar, a Békéscsabán Rubicsek Tamás Oszkár néven született Dov Ronen – 1933–2021 – által. Ő hívta fel a figyelmemet arra, hogy a nemzeti jövőtervezéshez kommunizmusellenességünk önmagában nem elégséges, mert a kommunizmus tagadása csak annak negatív kópiáját eredményezi, nem látókörbővülést, az elgondolhatóságok számbavehetőségét. Vagyis az elutasítás erkölcsi kiállása nem bukkat bele egy negatív sztereotípiá monomániás intellektuális fogságába: az előbbi csak előfeltételül szolgálhat ahhoz, hogy a körbetekintő gondolkodást s tanulságlevonást egyáltalán elkezdhessük.

²³ Például integrálta és dezintegrálta a lakosságot a cigányság olyan átszocializálásával, amelyben immár Kuncze Gábor szabad demokrata „megélhetési bűnözés” fogalma adta az egyik legpusztítóbb indító lökést.

²⁴ Az amerikai gyakorlat közismerten egyazon síkról és eséllyel szereti látni rendőr és bűnöző párharcat.

- a jogot tökéletesen kiüresítette, amennyiben mindennemű igazságosságmegfontolás kiiktatásával a formális jogbiztonságot emelte a jogállam kizárólagos kritériumává;²⁵ ezzel azonban
- a jogot az erkölctől mentesítette, megfosztva morális háttérétől;²⁶ így végezetül²⁷
- magát a jogtagadó diktatórikus múltját rehabilitálta azzal, hogy elismertette azt mint a mai joguralmi állapotok egyszerű és problémátlan előzményét.

Ilyen módon az a *jogállamiság*, amelynek a megőrzött továbbépítéséről vagy hátrahagyásáról zajlik most a vita, valójában

- az elmúlt rezsim jogállapotait, szereplőit és az általuk megszerzett jogokat részesítette elsődleges védelmében; következésképpen azzal, hogy a jelent a múltból megszakítatlanul következőként fogta fel, elősegítette a poszt-kommunizmus erőinek jogi, politikai, társadalmi, szociológiai és gazdasági értelemben vett továbbélését és újrászerveződését;
- az általa felfogott betűjog formális fetiszizálásával korlátozta az igazságszolgáltatás minden egészséges jogrendszerben élő rugalmasságát, adaptív készségét és respondeálóerejét, így különösen az úgynevezett általános jogelvek, klauzulák és bizonytalan jogfogalmak határesetben történő érvényesíthetőségét;²⁸ elősegítette az „erkölcstelen, de jogszerű” botrányos gyakorlatának hazai földben történő meggyökerezését; és serkentette az üzleti jogászság mesterséges joghézag-konstruálásra alapozó társadalompusztító, ám további szabad harácsolást egy szándékosan jogmentesített térben időlegesen biztosító tényleges jogkerülésének professzionális gyakorlattá növekedését;²⁹

²⁵ A demokráciából az eljárási változat, a jogállamiságból pedig az efféle formalizáló redukcionizmus a nemzetközi irodalomban ismert legprimitívebb variáns.

²⁶ Tanulságos volt egy alkotmánybíróági logikával élő pécsi kezdeményezés. A Tocsik Márta sikerdíja ügyében hozott harmadik bírósági megközelítésre válaszulva neofita buzgalommal javasolta tudniillik egy pályakezdő, hogy iktattassék ki a polgári törvénykönyvből az „erkölcstelen jogügylet” eleve semmissége utólagos megállapításának lehetősége, mert törvényi meghatározatlansága – úgy mond – jogbizonytalanságával eleve alkotmányellenességet jelent. Tilk Péter: A jogállamiság és a jóerkölc viszonya a Ptk. semmisségi szabályában. *Cég és jog*, 5. (2003), 12. 4–6.

²⁷ Megjegyzendő, hogy az eddig felsorolt jegyek az egyház társadalmi tanításával is szemben állanak.

²⁸ A joggal először találkozó a tipizálható előfordulásokra koncentrálnak; ezek a kódexek különös tényállásszerűségeitől meghatározott klasszifikációs helyek. Legfeljebb kiegészítőleg találkozik annak említésével, hogy egyáltalán előfordulhat olyan helyzet, amelynek adott besorolása mindazonáltal nem vállalható. Ilyenkor olyan általánossághoz tud csak fordulni a bíró, mint a társadalomra veszélyesség megkövetelése a büntetőjogban vagy a rendeltetésszerű joggyakorlás előfeltételezése a polgári jogban. Ezek jogi relevanciájának elismerésével azonban – logikailag – a rend (*Ordnung*) mellé egy különrendet (*Sonderordnung*) tételez. Hiába vannak tehát minuciózus előírások, ezek csak átlagesetekre vonatkoznak. Ám ha ilyesfajta kifogás felmerül, úgy ezek elfogadásakor minden más jogi tételezéstömeget félretesz a bíró.

²⁹ Nem először és utoljára, a reformáció idején erősödött fel a talmudizmus, a szörszálhasogatás vádjára a jogászokkal szemben. Luther egyenesen a jogászok eleve rossz kereszténysége előítéletéről szolt: „*Juristen, böse Christen*” (Martin Luther: *Asztali beszélgetések*. Budapest, Helikon Könyvkiadó, 1983); vö. például Varga Csaba: Illúziók a kodifikációs gondolat fejlődésében. *Jogtudományi Közöny*, 31. (1976b), 8. 434–441.

- azzal, hogy kíméletlen abszolutizálással érvényesítette az Alkotmánybíróságtól illegitim módon elfogadtatott elveket, a közösségre hárította az ilyen mesterséges értelemre hagyatkozás nemzetellenes következményeit, elhallgattatva a természetes emberi értelem jussát arra, hogy szabadon meghatározhassa önmaga és nemzete sorsát;³⁰
- íróasztaltudósi teoretikus, voltaképpen hivatásában azonban érzéketlen jogkezelésével kiűzte a jogból a tapasztalat és a gyakorlati bölcsesség erényét; végezetül pedig
- saját önképével szemben nem átalakulásunkat segítette azzal, hogy „a rendszerváltás nagy politikai-ideológiai vitáit [...] tudta az Alkotmánybíróság alkotmányjogi problémává transzformálni, és így semlegesíteni”,³¹ hanem eleve kisiklatta, vakvágányra terelte azt. Egy „alkotmányosság” gyanánt elfogadtatott legújabb kori divatfantom nevében³² pusztán ködszurkálást végzett, az egész országot arra készítette, hogy folyvást erről vitázzon (mintha cselekvéseinknek mintegy külső esztétikumáról szólna a létünk) – miközben erkölcsi és vagyoni állapotában a nemzet már végromlás közelében volt.

Demokrácia, többpártrendszer, parlamentarizmus, emberi jogok, jogállamiság, joguralom – ezek az idolk mind eszközértékek csupán: civilizációs jussunkként emberi

³⁰ Társadalmi létezésünk minden imperatívuma – hívószava, eszménye és célja – előfeltételezett. Ezért viszonylagos is. Ám ez többnyire hatalmas történelmi ívek áttekintésekor válik láthatóvá csupán. Ilyen lehetett közelmúltunkban az ázsiai „kis tigrisek” és Kína gazdasági előretörésével a demokrácia mint politikai előfeltételezettség összeomlása; a globális dimenziókká növesztett *rule of law* kiüresedése; az Egyesült Államok skrupulus nélküli újragondolásai szeptember 11-e után; a piaci önszabályozás s az állami be nem avatkozás kérdésessé válása a közelmúlt gazdasági világválsága nyomán; valamint a *Bundeswehr* tanulmánya a szabadkereskedelem és demokrácia további követhetlenségéről, amennyiben az energiaforrások – amint ez egyébként várható – kimerülnek. A joguralom sorsára lásd jelen kötetben Varga Csaba: Joguralom a globális gondolkodás erőterében.

³¹ Sólyom László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 689.

³² A terminus előfordulása a Google-keresőn jól mutat arányt és növekedést egyaránt:

Nyelv	Terminus	2010. december 7. (ezer)	2021. október 12. (ezer)
Angol	'constitutional'	29 000	637 000
	'constitutionalism'	686	6 030
Francia	'constitutionnel'	6 180	14 200
	'constitutionnalité'	185	1 140
Német	'verfassungsmässig'	32	225
	'Verfassungsmässigkeit'	141	1 480
	'konstitutionell'	215	367
	'Konstitutionalität'	1	5,5
Magyar	'alkotmányos'	286	750
	'alkotmányosság'	43	146
	'alkotmányossági'	161	97

nemesbedésünk kifejeződései.³³ Bármily fontosak is, nem önálló entitások. Nem is állítandók hát szembe az ország állapotával. Abszolút mivoltuk vagy állaguk nincs; védelmük kizárólag az ország általános kultúráján, így fejlettségén belül elgondolható.³⁴

Ha a súlykot bármilyen irányban elvetjük, valószínűleg csak arról van szó, hogy valakiktől valahonnan valamikor importált eszmék áldozatául estünk. Mert általános tanulásgként megfogalmazható, hogy

- globális szinten a demokrácia (és bármely eszközérték) exportjának választania kell egy cirkuszi idomár agresszivitása és a kertészi alázat között;³⁵ míg
- helyi szinten eleve tudatában kell lennünk annak, hogy a társadalomtudomány csakis lokális: helytől és időtől függő lehet; hiszen a társadalomtudomány maga sem más, mint partikuláris történelmi tapasztalatok rendezett halmaza – mindenkinek a magáé; ám mert tudomány, a többivel is megosztottan; nincs kis és nagy tapasztalat, csakis megélt, és ezáltal számára kiindulást jelentő, miközben minden esemény vagy tapasztalás, aminek a tudására csak szert tehetünk, egy szakadatlan tanulási folyamat (*learning process*) keretében valóban megfontolandó; mechanikusan azonban semmi sem veendő át – már csak azért sem, mert egy új közegben a régről vagy máshonnan áthozott sem a maga eredeti módján érvényesül;
- származási helyén s bármely formájában semmiféle úgynevezett jogszerűség és alkotmányosság, jogállam és joguralom nem jöhetett létre másként, mint saját kihívásra adott saját válaszként. Ezért kizárólag a történelmileg konkrét kihívás és válasz (*challenge/response*) paradigmáján belül értelmezendő. Társadalmi dolgainkban ennek tudatában kell eljárunk. Mindenemű kisebbségre, további alávetésre vagy átláthatatlan konstrukciók felsőbb értelmére való felhívást, amit bárhonnan jött bölcsek vagy átmeneti Űbű királyok szoktak különösen manapság sugallani, el kell vetnünk.

³³ Instrumentális értékek tehát, mert értékelésük az általuk szolgált vagy éppen megtagadott fundamentális emberi értékek függvénye. Vö. Varga Csaba: Célok és eszközök a jogban. In uő (2004a): i. m. 467–479.

³⁴ Szemléletes a kérdés: jobb lenne-e országunknak, ha milliónyi alkotmánybíró és ombudsman (vagyis umbođsmađr mint „képviselő”) óvna bennünket? És mi az igazából, amire jog- vagy alkotmányellenesség megállapításakor voltaképpen rábukkanunk? Olyan beékelődött elfajult anyag, mint egy kóros, ám kioperálható sejtburjánzás a szervezetben? Vagy csupán a szervezet valamiféle konzisztenciájú összetétele vagy működése, amelyről valaki formál ugyan egy véleményt, ám amellyel szemben még eltérő konzíliumi vélemények sora is felsorakoztatható? Miután a jogban kizárólag az erre felhatalmazott felek közt és jogilag meghatározott eljárási rendben történhetnek lépések, Kelsen rekonstrukciója szerint a „jogellenesség” vagy „alkotmányellenesség” csakis erre rendelt eljárásban erre hatáskörrel bíró szerv jogerős megállapítása lehet. Konstitutív aktus – *beszámításnak* mondja a jogtudomány –, amely e konstituálás aktusa nélkül egyszerűen nem állna fenn. Bármiféle vélemény tehát ezen kívül magánjáték vagy jóslás a jog jövőbeli mozgásáról. Az egyetlen felvethető kérdés így merőben jogtechnikai lesz: van-e ilyen szerv, és mikor és mi által válik megállapítása jogerőssé? Vö. a teoretikus alapokhoz Kelsen ([1934] 1988): i. m.; illetve Varga ([1992a] 2001a, 2003a): i. m.; világbanki szemszögből szemlélt világdilemmákhoz pedig uő (2006b): i. m.

³⁵ Vö. Varga Csaba: Jogállamiság – egy ethosz dilemmája: átmenetek és tapasztalatok. Lásd jelen kötetben.

IV. Határkérdés: A polgári engedetlenség

[Vákát oldal]

A taxisblokád megítéléséről¹

Mindannyian tudjuk, hogy az 1989-es kerekasztal-tárgyalások során mindazok a politikai erők, amelyek a parlament működésében ma meghatározó szereppel bírnak, megegyeztek az alkotmányos jogállamiság kereteiben, s megegyezésüket nagyjában-egészében meg is tartották. E kereten belül a társadalmi konfliktusok kezelésére számos jogos lehetőség adódik – olyanok, amelyek a politikai és szociális konfliktusok feloldására elfogadható eszközöket biztosítanak. Ha olyan helyzetbe kerülünk, mint most, hogy egy adott társadalmi válsághelyzet megoldását kell keresnünk – s ráadásul úgy, hogy eközben a közös jövőnket sem kívánjuk szem elől téveszteni –, célszerű ebből kiindulnunk.

1. Nem állampolgári engedetlenség

Az állampolgári engedetlenség eredendően angol fogalom. Mindenekelőtt (s eredeti értelmében feltétlenül) nem jogintézménynek, hanem politikai intézménynek tekinthetjük. Példaként említhetjük Indiában a Mahatma Gandhi által vezetett tiltakozó mozgalmat, az 1960-as évek Amerikájában a vietnámi háború kapcsán kézbesített katonai behívók tömeges elégetését, de ugyanezt kell látnunk a nukleáris fenyegetés elleni fellépésnek vagy a környezetszennyező beruházások elleni tiltakozásnak a közterületek elfoglalásával vagy a szállítás megakadályozásával történő kivitelezésében is. Az ilyen és hasonló társadalmi mozgások mélyen erkölcsi ügyet s átfogó társadalmi érdekeket szolgálnak – tehát távolról sem egyéni előnyök hajszolását vagy pusztán személyes törekvések érvényesítését.

A polgári engedetlenség tiltakozó akcióiban részt vevőket nagyfokú önfegyelem és teljes erőszakmentesség jellemzi. Az ilyesmikben részt vevő polgárok következetesen, az összes jogkövetkezmény önkéntes vállalásával viszik végig nyílt szembeszegülésüket a fennálló alkotmányos renddel és az annak nevében hozott döntésekkel – úgy (és ez a döntő mozzanat), hogy ezzel mintegy kihívják, egyenesen provokálják a hatalmat. Hiszen fellépésüknek egy olyasfajta gondolatmenet a lényege, miszerint „nyíltan szembeszállok, mert erkölcsiségem erre kényszerít, a hatóság feladata viszont saját tudomásom szerint is az, hogy jogszerűen járjon el velem szemben. Ám mindeközben a hatóságnak azt is tudnia kell, hogy amennyiben engem eltávolít

¹ Enyedi Nagy Mihály vezetése mellett Hack Péterrel (SZDSZ), Jobbágyi Gáborral (KDNP), Rockenbauer Zoltánnal (Fidesz), Tallós Emillel (MDF) mint pártképviselőkkel, illetve Varga Csabával mint a tudomány képviselőjével lefolytatott vita a taxisblokádjogi megítéléséről – a *Reggeli Pesti Hírlap* nyilvános vitaülése a fuvarosblokádjogi megítéléséről. Nem állampolgári engedetlenség. *Reggeli Pesti Hírlap*, 1. (1990a), 179. 8.; Közkegyelmi történet kell. *Reggeli Pesti Hírlap*, 1. (1990b), 180. 8. Az írás a cikkek anyagából kiemelt és egybeszerkesztett szerzői kifejtésekből és álláspontokból született.

és megbüntet, tízek és százak, ezrek és tízezrek fognak majd az én helyembe lépni.” Vagyis senki sem vitatja, hogy az állam közegeinek a rend védelmében fel kell lépniök, de a dolgok menetébe már eleve beépítettett ennek a következménye is. Azaz amennyiben az állam közegei a rend védelmében valóban fellépnek, úgy óhatatlanul olyan folyamatot indítanak el, amelybe az állami rendvédelem szükségképpen beleszorpropan. Márpedig ha olyan helyzet áll elő, hogy maga az állami erőszakszervezet képtelenné válik feladatai ellátására, úgy ez további következménnyel jár, nevezetesen az államba vethető hit is szükségképpen elenyészik.

Ami viszont Magyarországon a kérdéses késő októberi hétvégen történt 1990-ben, ettől eltérő, egészen más logikát mutatott. A tömegkommunikáció a méltatlan, iszonyatos helyzethez illő dermedt hangon számolt be arról a vérforraló eseményről, amikor péntek reggel az első bátortalan rendőr besétált a hidat eltorlaszolja blokádot alkotó autók közé, hogy felírja az utat elálló s ezáltal rendbontó járművek rendszámát. Ám beszámolt arról is, hogy az odamerészkedő közegek jogszerű cselekvése az őket fenyegetően körülvevő tömeges nyomásra pillanatok alatt ellehetetlenült, sőt jegyzetfüzetük is a felírt adatokkal – távolról sem saját kezdeményezésükre – a következő másodpercekben a Dunába repült. Azután alig telt el néhány óra, s máris hallhattuk a rádión és televízión keresztül, hogy (még ugyancsak pénteken délelőtt) parlamenti pártokként is munkáló ellenzéki erők már az – úgymond – „erőszakkal fenyegetőző” s történetesen a betegen kórházban lábadozó miniszterelnök megbízása folytán őt helyettesítő belügyminiszter eltávolítását kezdték követelni.

A polgári engedetlenségben korántsem az a lényeg, hogy polgár-e az elkövető vagy sem, hanem annak ténye, hogy a polgári létszférában, a polgár jogaiért folytatott küzdelemben játszódnak le az események. Tehát mindaz, ami bekövetkezik, semmiképpen sem ütközhet olyasformán a joggal, hogy csorbíthatná mások jogosultságait vagy jogos érdekeit. Avagy, pontosabban fogalmazva: olyan személyes és különleges viszony jellemzi a tiltakozó és az állam között a polgári engedetlenségi összefüggésében kiépülő kapcsolatot (s így a tiltakozók magatartását), hogy ez fogalmilag eleve kizárja az erőszaknak akár közvetlen, akár áttételes alkalmazását – tehát például blokádnak építését is.

2. Közkegyelmi törvény kell

Bevezetésül célszerűnek tetszik két általános megjegyzést tennünk. Elsőül azt, hogy úgy vélem, klasszikus értelemben vett állampolgári engedetlenségre Magyarország több mint ezeréves történetében nemigen találhattunk példát mindeddig.² Második-

² Ilyen vagy olyan szempontból rokonítható múltbeli történések persze még számos érdekes vizsgálódás lehetőségét ígérnek. A legújabb irodalomból lásd például Pál-Antal Sándor – Szabó Miklós: *Egy forró nyár Udvarhelyszékén. Az udvarhelyszéki szabad székelyek és kisnemesek 1809. évi engedetlenségi mozgalma*. Székelyudvarhely, Haáz Rezső Kulturális Egyesület, 1995; vagy Égető Melinda: *Legényvirtus és jobbágyi engedetlenség Németlövőn 1784-ben*. In Csonka-Takács Eszter – Czövek

ként pedig azt, hogy józan eszünk sugallata szerint is válságos helyzetben kap igazán értelmet a közös szabályok léte, így egyebek közt a társadalmi munkamegosztás. Vagyis: tegye ekkor a politikus a dolgát, de tegye a jogász is – és mind a kettő anélkül, hogy ezek összekeveredhetnének. Most, a jelen napokban Magyarországon válság van. Ha tehát e hazában vannak jogászok, úgy tegyék a dolgukat, és készüljenek fel szakmailag arra, hogy most és a jövőben – legalább a dolgok minősítésének a tekintetében – rendet kell teremteniük. Mindannyiunknak tudnunk kell, hogy miképpen kell eljárunk a jövőben. Az 1920-as évek Magyarországának mintájára most legalább utólag meg kell találnunk a politikai válságmenedzselés jogi (vagy legalábbis „valamelyest jogi”) formáit, hogy a jövőnkkel aztán majd bátran szembenézhessünk.

Természetesen nem arról van szó, hogy a jog elnyomjon vagy háttérbe szorítson más társadalmi jelenségeket, hiszen a jogállamot sem valamiféle kíméletlen *Gleichschaltung*, vagyis maradéktalan egyneműsítés, a jog korlátlan és könyörtelen egyeduralma jellemzi. A jogállamiságban akkor támad csak baj, ha a jog relevanciája nem érvényesül, és ezáltal elvész a jog által biztosított észszerűség. Paradoxikusan kifejezve: mindenkinek „joga van” hát arra, hogy – például – bűncselekményeket kövessen el. Ugyanilyen paradoxikus kifejezésben csak egy dologhoz nincsen semmiféle joga: azt mondani, hogy az, amit tesz, nem bűncselekmény. Nem érvelhetünk tehát úgy, hogy azt mondjuk: mindenért kizárólagosan az állam felelős. Hiszen teremt a jog ugyan kereteket, de mindenekelőtt a következmények előreláttatásával hat. Márpedig az úgynevezett taxisblokádnak napjaiban megvalósultak bűncselekmények, és ha a társadalomnak bármi okból nem lenne érdeke ezek megbüntetése, úgy kegyelem adását kell kifejeznie, ami csak jogilag korrekt formában tehető meg. A polgári károkat viszont meg kell téríttetnie. Például a kamionokban rekedt vagy megromlott áruk után a nemzetközi biztosítók fizetni fognak ugyan, de ezt követően Magyarországhoz fordulnak majd kártérítésért, és az állam a kifizetés alól nem mentesülhet. A történeteket tehát jogilag végig kell futtatnunk. És látnunk kell, hogy a cselekmények egyébkénti jog szerinti minősítését kizárólag vagy a jog módosulása, vagy egy új, forradalmi rendnek a kikiáltása változtathatja meg. Ezért amennyiben a meglévő jogrend keretén belül maradunk, s mégis vállaljuk az ellentmondást, úgy holnap és holnapután bármely szűk csoportocska elzárhatja majd városaink és országunk kapujait, s ráadásul még a büntetlenül maradásban is reménykedhet.

Azt kell tehát gondolnunk, hogy itt és most valóban közös jövőnk építése a feladatunk. Ezért fontos kimondanunk, hogy a *ius resistendi*, vagyis az ellenállás joga – aminek gondolata sokakban felvetődött – eredettörténetének az első pillanatától kezdve csakis egy zsarnokkal szemben illeti meg az alattvalót. Márpedig taxisaink felbuzdulása kapcsán közel sem arról volt szó – s ezt egyetlen közreműködő sem merészelte állítani –, hogy egy elnyomó állami jogrend megdöntésére törekedtek volna. Valójában mégis az egész országnak totális blokádnak alá kényszerítése következett be.

Ez pedig igen súlyos dolog. Olyan lépés, amelyre válaszul hatályos alkotmányunk értelmében a köztársasági elnök kihirdethette volna a szükségállapotot, összehívhatta volna a Honvédelmi Tanácsot, s bevethette volna a hadsereget.

Gondoljunk csak az Aranybullára: elképzelhető-e vajon, hogy az ellenállás joga a magyar jogrendbe beágyazódjék?

Azt kell hinnünk: a törvényesség megőrzését a bármilyen körülmények között beálló események sodrásában éppen azoknak a politikai erőeknek kell biztosítaniuk, amelyek ennek intézményrendszerét alig néhány hónappal ezelőtt létrehozták. Egyetlen politikai erőnek sem áll jogában eszkalálni egy olyan kialakult helyzetet, amelyben immár bűncselekményt megvalósító magatartások válnak meghatározókká. Ilyen vonatkozásban felettébb tanulságos, hogy a parlamenti széksorokból is ismert két vezető képviselőjüknek még péntek este a televízió nyilvánossága előtt feltették a kérdést: nem zavarja-e őket, hogy az ország blokádban áll, s ezáltal polgárok milliói fosztatnak meg mozgási szabadságuktól? E polgári létben is tiszteletre méltó két értelmiségi – gazdaságtörténész levéltárosi, illetőleg jogász erkölcsfilozófia-oktatási múlttal a hátuk megett – kifejezett alkotmányi kötelezettségük ellenére sem határolták el magukat s a mögöttük álló és önmagukat liberálisként meghatározó pártjukat ezektől az eszközöktől. Csupán később, a válság megoldódásával tette a parlamentben összegyűlt összes politikai erő nyilatkozatában nyilvánvalóvá, hogy elhatárolják magukat a bekövetkezett eseményekben rejlő minden jogellenességtől. A jövőre nézve azonban ez még nem történt meg. Úgy kellene gondolnunk: a végleges rendezésnek múlhatatlan előfeltétele, hogy valamennyi parlamenti erő a jövőre nézve egyértelmű nyilatkozatban zárja ki annak lehetőségét, hogy valaha is bűncselekményt megvalósító eszközökhöz folyamodjék – akár politikai, akár szociális érdekvédelmi küzdelemről legyen is szó.

Törékeny jogállamiságunk¹

1. A jog szava

Érzékeny jószág a jog. Nincs ereje önmagában ahhoz, hogy uralomra jusson, de nem is tűri meg maga felett a hatalmaskodást. Ilyenkor visszavonul. S ha egyszer mégis visszatér, úgy már nem ugyanaz. Nem régi énjét látjuk ilyenkor viszont, csak megtört

¹ Első, rövidített megjelenés: Varga Csaba: Törékeny jogállamiságunk. *Magyar Nemzet*, 52. (1990d), 266. 4.; teljes szövegében: *Hitel*, 3. (1990c), 26. 37–40.

Kortárs adalékként hadd idézzünk itt a szerző és jelen írása kalandjáról:

„»A hír szent, a vélemény szabad!« Ki ne vallaná ezt az elvet, aki csak kapcsolatba került a sajtóval? Ahhoz azonban, hogy mindez ne csupán jelszó, papíron ejtett ólommaszat legyen, az is megkívántatik, hogy mindennapjainkban se tagadják meg azok, akik pedig hivatásuk gyakorlása során fennen hirdetik.

Mai vitákról olvasván hadd idézzem fel a közelmúlt személyes emlékét, amikor a taxisblokádk közvetlen politikai hullámveréseinek elcsitultával, 1990. december elején elvi igényű elemző írással kerestem fel a *Magyar Hírlap* szerkesztőségét, ahol Gádor Iván úrral hozott össze a sors. Rögvest elolvasta, visszatérően dicsérte logikai egységét, elvi gondolatmagjának világos, meggyőző érvelésű kifejtését. A *captatio benevolentiae* ilyen kedves megnyilvánulásait követően azonban mindjárt hozzáfűzte: filozófiájuk más, gyökeresen tér el ettől. S beszélni kezdett a polgári engedetlenség gondolatának diadalra juttatásáról, a megsértett nemzet jogos felkeléséről. Amire közbevetve csak megkérhettem, hogy ne is folytassa, hiszen álláspontja érdekes lehet egy széles körű politikai vitában, írásomban azonban éppen nem a politikum szólal meg, hanem egy szakma: a jog s mögötte a jogfilozófia tudománya, amit történetesen Magyarországon és külföldi országokban pontosan negyedszázada művelek, egyetemeken okítok, s amelynek a nézőpontja (noha éppen az események bármiféle értékeléséhez az egyik elvi keretet és vonatkoztatási pontot kellett volna szolgáltatnia) a tömegkommunikációs megvitatásban sajnálatos módon mindmáig tökéletesen háttérbe szorult. A Szerkesztő Úr azonban újságja felelős szerkesztőjeként sem méltányolta e megközelítést. Ehelyett fórumáról mint a politikacsinálás műhelyéről, a sajtó mint negyedik hatalom kezdeményező szerepéről, jövőformáló erejéről és elhivatottságáról szólt. Társalgásunk egyébként kifogástalanul udvarias hangvétele sem leplezhette azonban Gádor úr könyörtelen elhatározását, miszerint köponyogem az ő számára használhatatlan lévén, nem kíván azzal semmit sem kezdeni. Cikkem így másutt, később jelent meg. Igaz, akkoriban a *Magyar Hírlap* is más újság volt. Remélem, azóta sem pusztán jelmondatként került e hitvallás – »A hír szent, a vélemény szabad!« – a hetedik oldal élére. De ki őrzi vajon az őrizőket, már ami a szerkesztői gondolkodásmódot illeti?»

Lásd Varga Csaba: [„A hír szent, a vélemény szabad” kezdetű olvasói levél.] *Új Magyarország*, 1. (1991a), 139. 16. Gádor Iván (1946–1997) a *Népszabadság*, majd a *Magyar Hírlap* éles hangú, irányadó szerkesztője volt.

Egyidejű véleményként egy jellemző – és talán nem is méltánytalan – megállapítás szerint

„márpedig a tudós politikai elemzők, amint leküzdötték első zavarukat, visszatértek a jól bevált gyakorlathoz, s a lehető legáltalánosabb kérdésekről kezdtek napilapokban disszertálni. [...] De arról, hogy miben különbözik a polgári engedetlenség a politikai tiltakozás egyéb formáitól, nem sokat tudtak mondani. [...] Igazából csak két tudós volt, aki hasznos szempontokat vetett fel. Az egyik, Varga Csaba azonban – megítélésem szerint – egy kissé elfogultan alkalmazta egyébként igen érdekes szempontjait az adott esetre, s ezzel alighanem lerontotta a hatásukat.”

mását, mely ezután már könnyedén kergethető újabb visszavonulásba. Hiszen a jog olyasmi, ami vagy van, vagy nincs. S ameddig van, nem tehető zárójelbe, feltételekkel sem zsarolható. Ő mondja meg, hogy micsoda. S bármit teszünk is mi, hozzá való viszonyában vagy néki megfelelően, vagy ellenére cselekszünk.

Az állam jogáról szólva Kant írja, hogy a jogszerűség megtagadása maga a forradalom.² Látnunk kell, hogy e kijelentésben kettős állítás rejlik. Nevezetesen, valamiképpen minden magatartás minősül a jog szerint. Alapelveként a demokratikus jogrend azt vallja, hogy mindaz, ami jogilag nem tiltott, megengedettnek minősül. Végső soron tehát a magatartás vagy jogszerűtlen, vagy jogszerű. Jogszerűnek minősül akkor, ha a jog kifejezetten megengedi vagy hallgat róla. Bármiféle legyen is azonban e minősítés, nem lehet változó. Kivéve, ha maga a jog változik. Adott rendszeren belül nem mondhatom hát ugyanazt egyszerre jogszerűnek és jogszerűtlennek. Ha egyszer csak valamely minősítésem ellenkezőjét kezdeném bizonyos jogszerűség látszatával állítani, elfogadása vagy sikeres és végleges hatósági érvényesítése esetén Kant szerint ez már maga lenne a bekövetkezett forradalom.³

Beszámolva a város alapításáról, Livius elmeséli a plebejusok harcát a patríciusokkal.⁴ Azért küzdöttek, hogy a jog, amelyet a patrícius jogszolgáltatók reájuk kimérnek, legalább általuk is ismert – előre ismert s ilyenként rögzített – legyen. Ne tarthassák tehát a patríciusok bizonytalanságban őket. Az állam joga az érdekelték között, a saját lábán álljon, s kit-kit a maga módján szolgáljon. Hiszen a Parancsolat, amely a napi viták fölött áll – amelyet tűzben égő hegyről hoznak le, hogy kőbe vésve a közügyek intézésének a terén (minden helyek *Forum Romanum*án) közszemlére tegyék – az emberiség egyik legősbibb vágya. Tudjuk: minden szocializmus a jog alap gondolatát zúzta szét azzal, hogy különállását s ezzel sajátos méltóságát megszüntette. Véget vetett annak, hogy minden konfliktusban közvetítő lehessen. Annak, hogy bármi történjék is életünkben, ne a jogot hallgattassák el. Szóaltassák meg hát a jog is – ahelyett, hogy csupán a bennünk lakozó politikus, közgazda, hétköznapi polgár, talán éppen taxisofőr szólalna meg, ám ezúttal a jog helyett.

Lásd Bence György: Polgári engedetlenség középhullámon. In Csapody Tamás – Lenkei Júlia (szerk.): *A polgári engedetlenség helye az alkotmányos demokráciákban. (A Bibó István Szakkollégium 1991. március 9–10-i konferenciájának előadásai és vitája.)* Budapest, T-Twins Kiadó, 1991. 11.

² Vö. Immanuel Kant: *Die Metaphysik der Sitten*. Berlin, Hoffenberg, 2013. Das Staatsrecht, 49. szakasz.

³ Annak idején a joglogika oldaláról már a fentieknek megfelelően segítettém Sólyom László [Mit szabad és mit nem? Capriccio polgári jogi témákra. *Valóság*, 28. (1985), 8. 12–24.] gondolati leveztelésének tisztaságát megőrizni, mikor még elemi felismerésének kéziratá formálásával bajlódott.

⁴ Titus Livius: *A római nép története a város alapításától*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1963. 186–251. [Rerum Romanorum ab urbe condita libri, III. 9–57., különösen 34.]. Vö még Varga ([1979] 2002c): i. m., különösen 27.

2. Taxisblokád mint polgári engedetlenség?

Az elmúlt napok eseményeire gondolva szembetűnő, hogy a főváros néhány pontján szervezett tüntető autósfelvonulás milyen hamar átcsapott totális blokádba. Vagyis az ország közútjain a stratégiai csomópontok megszállásába, a településeken belüli s azokat összekötő mozgás azonnali lezárásába, európai útjaink átjárhatóságának teljes megbénításába, tehát: „a helyzet” könyörtelen uralásába.

Kellemesen hangoznék tán fülünknek, ha európai képzettársításokat ébresztő csevegéssel mindezt nemes egyszerűséggel polgári engedetlenségnek nevezhetnénk. Anélkül azonban, hogy a nyelven erőszakot tennénk, éppen ezt nem tehetjük. Mert a nyelv nemcsak hangulatokat áraszt, de hagyományokat is közvetít. Kifejezéseit nem párosíthatjuk hát tetszőlegesen azért, hogy általuk tetszőleges dolgokat jelöljünk. És ugyanígy: kézenfekvő lenne tán bármennyiünknek, hogy tízmillió magyar nevében valamely kormányzati intézkedést bíráljunk, a mögötte megbújó tudással és szándékkal együtt. Ám ez korántsem jogosít bármelyikünket blokád építésére. Nem játszhatunk hát a blokád eszközével, amelyről egyébként is tudnunk illenék, hogy a nemzetközi jogban például éppen ez az utolsó lépés a háborúindítás előtt.

Márpedig az események sodrában (s azóta is) úgy követik egymást a különféle megnyilatkozások a blokád helyszínein, a rádióban és a televízióban, a sajtóban és pártszékházakban, mintha Európa e fertályán jogról még sosem hallottak volna. Mintha az, aki ilyesmiről szól, nem nemzetünk egyik létkérdéséről, csak sanda kormánypártiságról vallana.

3. A polgári engedetlenség természete

A jogról pedig tudnunk kellene azt, hogy általában intézményesített eljárási kereteket kínál. Néha formálisan még nem intézményesedett hagyományok, magatartásmódok kereteit igyekszik megvonni.

Intézményes eljárásoknál (például egy sztrájk vagy tüntetés esetében) nem elégséges az, hogy először a saját fejünk után megyünk, majd eljárásunkról utólag szép szavakat mondunk. Mert intézményes eljárásokba kizárólag némi formális feltételek tanúsítása (például előzetes bejelentés) útján léphetünk. Másként a kérdéses intézménnyel kapcsolatba nem is kerülhetünk. Amennyiben az első kínálatot választjuk, úgy jogot gyakorlunk. A másodikban pedig mindenképpen szabadok és a kérdéses intézménytől fogalmilag – és *per definitionem* eleve – teljességgel függetlenek maradunk.

Ha valamilyen hagyomány jogilag még nem intézményesedett (mint például a polgári engedetlenség, amelyet hazánkban mindenekelőtt amerikai politikatudományi leírásaiból ismerhetünk), akkor maga a hagyomány szolgálhat útmutatással. Márpedig Gandhi küzdelme; az a mód, ahogyan a vietnámi háborúba szólító

behívóparancsokat Amerikában megtagadták; ahogyan a Fehér Ház kertjének elfoglalásával, titkos vagy zárt telepekre vezető utak mentén üléstrájk szervezésével a nukleáris elrettentés doktrínája vagy környezetkárosító üzemek ellen tiltakoztak – mindez nemigen mutat hasonlóságot a nálunk megkísérelt taxisblokáddal logikájával. Talán azért sem, mert a valódi példának nem önérdékűek a céljai. Éppen valamilyen morális eszményt próbálnak meg szolgálni, szemben egy pusztán fogyasztói magatartással. A legnagyobb különbség a polgári engedetlenség és a hazai taxis randalírozás között mégis talán az, hogy a valódi engedetlenség példái nyíltan vállalják a szembeszegülést a joggal. Úgy, hogy magatartásuk éppen kihívó, mert bevallott és vállalt céljuk nyíltan az, hogy a hatóságoktól éppen a jogszerű megtorlást, és pontosan és csakis a jogszerű megtorlást kiköveteljék. Mert mögöttes célját a valódi polgári engedetlenség azáltal próbálja elérni, hogy az ilyen módon kényszerűen bekövetkező megtorlásnak a tömegessé válásával fenyeget, tudva, hogy a hatóság túlzott igénybevétele összeroppantja majd az államgépezetet, következésképpen az állam jogszerűségébe vetett bizalom is rövidesen majd elenyészik.

Polgári engedetlenségbe persze taxisaink is sodródhattak volna. Akkor például, ha – persze nem az összes közút blokádszerű megszállása esetén – arra számítanak, hogy az elszállító járműveknek és egyéb rendészeti kényszerítő eszközöknek a csekély száma lehetetleníti majd el a hatóságok jogszerű reagálását, vagy éppen a rendőrség általuk kikövetelt túlzott igénybevétele fogja majd felvetni a dilemmát, hogy mire is kell a kormánzatnak fordítania a közrend véges erőit. Pusztán arra, hogy az engedetlenséget megtorolja? Vagy esetleg arra is, nehogy ezen tevékenységének buzgó ellátása során egyéb veszélyektől a társadalmat éppen védtelenül hagyja? Taxisainkat és az ellenzéki pártok erőit azonban egy ezzel pontosan ellentétes logika mozgatta. Már az első napon ellehetetlenítették a jogszerű reagálás kezdeti aktusát, a rendszámok feljegyzését. Politikai szószólóik pedig „erőszakkal történő fenyegetődzésért” rögvest a belügyminiszter menesztését követelték.

Mindezekén túl, a polgári engedetlenség erőszakmentes, másoknak sérelmet nem okozó tiltakozást előfeltételez. Nyugati szomszédainknál például az útlezárassá fajuló protestálások is részlegesesek, és időben feltétlenül körülhatároltak. Legfeljebb kerülő utakra, ezzel pedig némi költségtöbbletre kényszerítenek. Velük kapcsolatban ezért a bűncselekmény megvalósításának kérdése többnyire nem is vetődik fel. Nem kell közüzem működését súlyosan megzavarniuk, és hasonló élességgel a közlekedés biztonságát sem veszélyeztetik. Egészében a társadalmat sem kényszerítik valaminek a szándéktól független eltűrésére.

4. A jog komolyan veendősege

A szavak nem bírnak el bármiféle tartalmat, hacsak nem akarjuk, hogy a George Steiner-től leírt „odvas csoda”⁵ – tehát megnyilvánulásaink belső hiteltelenedése⁶ – a nemzetiszocializmus s a sztálini típusú szocializmus pusztításai nyomán most bontakozó új rendünkben is megismétlődjék.

Nem érvelhetünk hát azzal, hogy a szabályszegés tömegessége a formális jogérvényességet felfüggeszti. Ha ezt állítanók, legfeljebb Carl Schmittnek a weimari demokrácia megrázkódtatásaiban született gondolatmenetét⁷ erősítenénk. Jelesül: ha a formális jog addig köt csupán, ameddig a „normális, mindennapi életkeret” fel nem bomlik, úgy a kivételesség állítása valójában az alkotmány félretételéért, tehát kivételes hatalom proklamásáért kiált. (Ugyanez a helyzet akkor, ha – a terroristákhoz hasonlatosan – azzal érvelnénk, hogy a kérdéses állapot nem ítéltető meg és nem kezelhető jogilag, vagy hogy a polgár jogsértését a fensőbbség állítólagos jogsértése indokolta.)

Nem vághatjuk a köz képébe azt sem, hogy „Hegyeshalomtól Záhonyig az egész országot megbénítottuk”. Alkotmányosan ezzel csak a köztársaság elnökét provokálnánk arra, hogy szükségállapotot hirdessen ki, és a hadsereg belföldi bevetésére a Honvédelmi Tanácsot életre hívja.

Ugyanígy nem bír el tetszőleges okfejtést a jog sem. Ha ugyanis a tiltakozást történetesen megvalósult formájában jogosnak tekintenénk, úgy a jogrendet kettőznénk meg, „rendes” és „rendkívüli” állapotokra bontva fel azt. Ezzel azonban óhatatlanul megnyitnánk minden társadalmi csoport és politikai erő számára a lehetőséget arra, hogy azt, amit egyébként mindannyian jogként ismerünk, hangos és agresszív fellépéssel – s szintén valamiféle „jog” nevében! – bármely kisebbség sutba dobja. Ha viszont úgy vélnénk, hogy az, ami történt, forradalom volt, úgy mindazt, amit a kerekasztal-tárgyalások során a sztálinista berendezkedés lebontása s egy új jogrend felépítése jegyében kiküzdöttünk, egy csapásra érvénytelen kacatként hajítanánk ki az ablakon, s az egész folyamatot az alkotmányosság és a jogállamiság, vagyis a társadalmi és politikai játék alapvető szabályainak az elemi építőköveitől kezdve újra fel kellene építenünk.

⁵ George Steiner: Az odvas csoda. In uő: *Egyre távolabb a szótól*. Budapest, Európa Könyvkiadó, [1970]. 175–196.

⁶ A jog egészének s egyes tételeinek hitelességére, megbízhatóságára lásd Varga Csaba: A jog mint társadalmi kérdés. *Valóság*, 28. (1985b), 2. 8–19.; uő: A jog belső erkölcsisége. *Valóság*, 27. (1984a), 6. 1–8.

⁷ Schmitt ([1922] 1992): i. m.

5. A taxisblokád természete

A válságok rombolók. Ám ezt most is, eleve tudhattuk: egy hatósági üzemanyagár-emelés még nem feltétlenül a világ vége, s egy kormányintézkedés örvén kiváltott felzúdulás is valamiképpen meg fog majd oldódni. És az, hogy miképpen, nem is annyira jogi kérdés, mint inkább közös többpárti parlamentáris demokráciánk ügye. Következésképpen nem is a kormánykoalíció és a kormányzat a fő kárvalottjai annak, ami az események sodrában az ország jogával történt. Hanem mi, mindannyian, civil lakosság és politikai erők együttesen, a mindenkori kormányrúdnál és a mindenkori ellenzéknél található elkötelezettek és elkötelezetlenek egyaránt. Hiszen az az alkotmányosság és az a jogállamiság, amelyet napjainkig a sarkalatos törvények sorában rögzítettünk; azok az értékek és azok a játékszabályok, amelyeknek mindenek felett álló értéként és éppen a bármikori konfliktus megoldása végső szabályaiként való feltétlen tiszteletét új rendünk alapjaként elismertük – most mindegyik hirtelen viszonylagossá vált, hiszen megkérdőjelezték. Hivatalosan, az ország nyilvánossága előtt – mert olyan ma történetesen ellenzéki pártok azonosultak megkülönböztetetlenül a tiltakozás indítékaival és módjával, amelyek más (ma történetesen kormányzó) pártokkal együtt néhány hónapja még rendíthetetlennek s oszthatatlannak vélt alkotmányosságunknak és jogállamiságunknak a megalkotói voltak.

Politikai elemzés dolga lenne kimutatni, vajon miért nem alkotmányos játékszabályokkal élve (például rendkívüli országgyűlési ülés összehívásával) kísérelték meg a kormányt visszakoázásra kényszeríteni vagy megbuktatni. Miért nem igyekeztek a protestálást legalább a polgári engedetlenség valódi hagyományai felé terelni? Új államiságunk alapzatának gyengeségéről vall, hogy az a nagyszerű, nemzetközileg is mindmáig úttörő folyamat, amely a kései sztálinizmustól nem forradalmi úton juttatott el bennünket egy többpárti parlamentáris demokrácián nyugvó köztársaság építéséig, most egyszeriben – s tragikomikus módon éppen egy hatósági ármegállapítás kapcsán – csődöt mondott. Az pedig óhatatlanul politikai viszonyaink egészségtelenségéről tanúskodik, hogy mindehhez támogatást egy olyan erő vállalt, amelynek pedig jelszava pontosan mind ez idáig az európai értékrend s benne a polgárt megillető jog feltétlen vállalása volt.

6. Tanulságok

Most mindannyian megismertük azt a pontot, ahol az ország stratégiailag a leginkább sebezhető. Tudjuk, hogy mátol kezdve már bármely társadalmi csoport mozgósíthat néhány száz járművet, melyek összehangolt telepítésével az ország bármikor pillanatok alatt megbénítható. Az elmúlt események megítélésében a jogi nézőpont háttérbe szorítása azért különösen veszélyes hát, mert ha kellő válasz nélkül hagyjuk, úgy óhatatlanul precedensképző jelentőségűvé válik.

A megoldást ezért a leginkább abban kereshetjük, ha (valamiféle tanulófolyamatként) a politikában s a jogban (és ezek doktrínáiban is) alkotmányosságunk és jogállamiságunk jelentését, határait – következésképpen a válságok menedzselésének a politikáját és jogát is – az eddiginél nagyobb mélységben kidolgozzuk. Ennek részeként pedig, úgy vélném, az eseményekben részes politikai erők feladata lenne álláspontjuk ismételt kinyilvánítása és bármiféle bűncselekmény-elkövetés visszautasítása, hogy a válságon – annak állandósítása helyett – most már valóban túljuthassunk.

[Vákát oldal]

Szerepzavar a jog funkciói körül¹

1. A taxisblokád és a jog állapotai

„A jog funkciói körüli szerepzavar”-ról értekezik Balla Péter vezércikkében.² Mind ezt „a taxisblokád után” véli érezni, amikor is „a legnagyobb kormánypart jogászai akkurátusan kigyűjtötték azokat a törvényi tényállásokat, amelyeket azon a hétvégén egy fél ország valóban megszegett”. Miközben „fel sem merült: a jog nem csodaszor, sikerrel csak alapvetően konszolidált élethelyzetekben használható”.

A történeti pontosság érdekében hadd emlékeztessenek arra, hogy a kormánykoalíció vezető pártja jogi bizottságának szakvéleménye az események sűrűjében, egy immár úgyszólván kihalt fővárosra köszöntő szombati napnak kora délutánján készült.³ És egy olyan nap emlékeire válaszol, amikor az ország megbénítása immár teljessé lett. „A helyzet urai vagyunk!” – ez a diadalittas felkiáltás már elhangzott; és különböző módokon, mélységben és hevességgel ugyan, de mindhárom ellenzéki párt a blokád mögé állott; továbbá az „erőszak alkalmazásával fenyegetődző” belügyminiszter menesztésének sürgetése mellé immár a kormány lemondatásának a követelése lépett. Egyes politikai erők támogatása szervezőmunkában, újság- és rádióbéli megnyilatkozásban, röplapok általi uszításban is tetten érhető volt, másoknál esetleg csak az elhatárolódástól való tartózkodásban fejeződött ki.

A véleményt, mely belső felhasználásra készült, tájékoztatásul kapta a Magyar Televízió két csatornájának híradó-szerkesztősége. Így némi meglepetéssel is szolgált – s tán nem is egyszerűen szimpátia magyarázta (és bizonyára nem is ürügy keresése ahhoz, hogy a Zápolyáénak mondott népen a szabad demokrata *Beszélő* főszerkesztője saját különkiadásának a kommentárjában elmélkedhessék) –, hogy másnap, vasárnap reggeli rendkívüli kiadásában a hangulatkeltő (és általa hozzátoldott, befejezettséget s erkölcsi elítélést és megítélést egyaránt sugalló) *Bűncselekmények és bűnök* alcím hozzátoldásával közölte azt a vezető ellenzéki orgánium.⁴

Annak vizsgálata, hogy volt-e, lehetett-e az itt vázlatosan jelzett jogászai állásfoglalásnak hatása arra, hogy a pártok az események további eskalálásától végül elálltak, nem lehet feladat. A helyzet azonban, amint ezt Balla Péter érzékenyen felismerte, a maga kivételességével valóban mintha egyenesen kiáltana az után, hogy

¹ Első megjelenés: Varga Csaba: A jog funkciói körüli szerepzavarról. *Magyar Nemzet*, 54. (1991b), 16. 14.

² Balla Péter: Végvátrak. *Magyar Nemzet*, 53. (1990), 280. 1.

³ Október 27-én.

⁴ Az MDF Jogi Bizottságának szakvéleménye. *Bűncselekmények és bűnök. Beszélő*, 1990. október 28., különszám. 6. – [Kó]szeg [Ferenc] Zápolya népe című hangulatkeltő írásától kísértén.

a jog funkcióin, a rendes és a rendkívüli társadalmi állapotokhoz való viszonyán eltűnődünk. Hadd tegyem ezt az alábbiakban magam is.

2. A jog és relevanciája

A jog mindenekelőtt vonatkoztatási rendszer. Ugyanúgy, mint az erkölcs vagy általában bármiféle konvencionális (tehát megállapodáson nyugvó) szabályösszesség. Vonatkozási háló, amelyet a valóságos élet valóságos helyzeteire vetíthetünk, hogy bármely helyzetnek a kérdéses rendszerben elfoglalt helyét megkeressük. Fogalmi osztályozást céloz hát. S abban az esetben, amikor ez a háló normatív, egyúttal magában kell rejtenie a vitás helyzet normatív megítélését is.

Bármennyire mindennapi élettapasztalat is sugallja hát, hogy a joghoz bíróság, erőszak-alkalmazás, börtön képzetét társítsuk, semmivel sem indokoltabb ez, mintha jognak mondanánk a gyümölcsöt, amit pénzünkért a piacon kapunk; vagy a hitvesünkkel töltött évtizedeket, melyek előzménye házasságkötésünk volt. Mint ahogyan nem is az az erkölcs, hogy nők haját fényes nappal levágják az utcán (amint franciák tették honfitársaikkal, akik kapcsolatba elegyedtek a második világháborús német megszállókkal); legfeljebb az erkölcsi megítélés egyik lehetséges következménye.

A jog persze döntő pontokon más, eltérő. Több, mint az erkölcs. Szigorúan formalizált – eljárásában és következményeit tekintve egyaránt. Mindenekelőtt: nem hajlékony, nem rugalmas. Csak a rendszer terminusaiban enged meg „igen” vagy „nem” típusú válaszokat. Továbbá: minthogy eljárása normatív rendezett, el is kell benne jutnunk egy igenlő vagy tagadó döntésig (például „amit elkövetett, lopás volt”, vagy „amit elkövetett, nem volt lopás”), amennyiben valaki, aki eljárás-indításra jogosult, ezt kezdeményezi. Végezetül: vannak szervek benne (például az ügyész), amelyeknek egyenesen szigorúan meghatározott kötelezettsége, hogy eljárást kezdeményezzenek.

Hadd lépünk egy lépéssel tovább is! Minden egyes normatív vonatkozási hálónak a logikával közös tulajdonsága az, hogy minden olyan tekintetben, amelyben releváns, egyszersmind érvényes is. De szemben a logikával, melynél a kérdéses összefüggés attól függetlenül „áll fenn” és „érvényes”, hogy tudunk-e egyáltalán róla, a jogban ezt ilyen magától értetődően nem mondhatjuk. Részben azért, mert a jogban minden állítás szigorúan formalizált és eljárásilag meghatározott. Részben pedig azért, mert annak az előzetes kérdésnek a megválaszolása, hogy *mi is a jog*, maga a jogi közeg részéről értelmezést előfeltételez. Tehát a válasz arra a kérdésre, hogy *mi van a jogban*, és adott helyzetben *mit mond a jog*, mindig a normarendszer körén belül, normatív konstruálandó meg. Végső soron tehát kizárólag hatóság állapíthatja meg.

Látnunk kell ezért: a jogban – éppen mert formalizált (és a feudalizmus meghaladása óta mindmáig ezt alapvetően vívmányként, a meghaladás eszközeként és felteteleként volt szokás értékelni) – nem váltogathatjuk szabadon a szempontjainkat

és játékszabályainkat. A jog a jog általi megítéltetésben működik. Ezt hagynunk kell tehát működni – már amennyiben a jogállamiság eszményét nem akarjuk sutba dobni, vagyis ha azt akarjuk, hogy holnap is hátsó szándék nélkül, az erő pozíciója nélkül, úgy hivatkozhatunk a jogra, mint aminek fennállása, érvényessége, továbbá az, hogy mindannyiunk ügyeire egyformán érvényesen vonatkozik, kézenfekvő.

Látnunk kell ezért azt is, hogy amennyiben társadalmilag elő tudunk idézni olyan helyzetet, amelyben a jog időlegesen vagy egy adott ügy kapcsán nem kap szót, úgy nem egyszerűen jogsértést követünk el, de a jövőre nézve is egyetlen fundamentumát rúgjuk ki a jog alól – nevezetesen: érvényességét, amely pedig elvileg csupán jogilag korlátozható.

Ha pedig sikerrel állíthatnók, hogy a jog egy adott időben, ügyfajtában vagy konkrét ügyben nem releváns, úgy ez – ha hallgatólagosan is – maga a bekövetkezett forradalom lenne. Balla Péter példája, a Bastille ledöntése mint rombolás pontosan ilyen összefüggésben vall a lényegről. Hiszen amennyire – forradalom után – a régi rend foglyai maradnánk, ha a rombolásként való minősítést végigvinnénk, ugyanannyira – forradalom hiányában – a rend folytonosságát tagadnánk meg, ha a rombolás kérdését nem engednénk felvetni. Márpedig – s ez itt a lényeg – e kettőn kívül más válasz nem adható: *tertium non datur*.

A jog relevanciája ellen tehát nem érvelhetünk. Nem hathatunk oda sem, hogy a jog egyáltalán ne kapjon szót. Mindez azonban önmagában nem jelent többet, mint csupán annyit, hogy a normatív vonatkozási hálót egy adott helyzetre vonatkoztatjuk. Hiszen láttuk: önmagával azonos a jog, nem pedig a kényszeralkalmazás eszközeivel. Márpedig tudnunk kell: általános alapelvektől konkrét részletszabályokig lebontva a jog sokrétű minősítési rendszerrel dolgozik. És valamely előzetes minősítésből a következő minősítés automatikusan még nem következik. Vagyis jogsértés megállapítása ellenére is juthatunk olyan belátásra, hogy bármely további gyakorlati válaszadás vagy következménymegállapítás (kártérítés, végrehajtás a polgári jogban; rendőr elé, vádlotti padra, börtönbe juttatás a büntetőjogban) szükségtelen, káros vagy éppen kizárt lenne. Persze ez utóbbit is csak jogrenden belüli érveléssel, a jogsértés megállapításának a talaján tehetjük. És erre is áll az, hogy más választ egyáltalán nem adhatunk: *tertium non datur*.

3. A jog mint végső rendező erő

Mondták már sokan (politikustól újságíróig, néha jogászig), hogy a blokádnak ügye nem jogász, hanem politikai állásfoglalást kíván. Amennyiben úgy értjük ezt, hogy társadalmi problémáink összetett válaszokat kívánnak, úgy teljes az egyetértésünk. Hiszen egyetlen kíváncsi fontos csupán itt, nevezetesen, hogy a jog szót kaphasson, és a jog általi megítélés jogilag megfogalmazódhasson. Miközben persze az is lehetséges, hogy a jogi megközelítés csupán egyike a lehetséges megközelítéseknek. Olyan válasz, amely kereteket és formát kínál, érdemben azonban az sem feltétlenül

szükséges, hogy magát a választ bármiféle kizárólagossággal vagy feltétlenséggel uralja.

Levonhatjuk ebből azt a következtetést, hogy a jog tényleg nem *panacea*, csodaszer, sőt most már azt is tudjuk, hogy valójában sohasem volt az. Társadalmi hatásokat pusztán a jogtól várunk valóban döreség lenne. Mindezek megállapítása azonban korántsem a jog érvényét korlátozza: csupán hatásmechanizmusát írja le, ezt azonban egyre kevesebb illúziótól terhelten. Ami pedig a jog érvényét illeti, pontosan a szocialista tapasztalat – a jog érvényességi körének változó politikai célszerűségei és szándékok szerinti megvonása (szűkítése vagy tágítása, felfüggesztése vagy aktualizálása) – vezetett annak állításához,⁵ hogy a szocialista jog nem működik – és soha nem is működött – jogként. Következésképpen, az elmúlt társadalmi rendnek ez az oly büszke vívmánya maga sem lehet más, mint valami féle atavisztikus, csökkent, hibás termék, amely semmiképpen sem több, mint jog előtti állapot. Mert jog csak az lehet, ami közvetít. Ami közvetíthet – azért, mert a küzdő felek között áll, bárkik legyenek is ezek, és bárhol is álljanak. Hiszen ennek bármiféle tagadása – vagyis bármi olyasmi, amit bármelyikünk könnyedén zsebre vághat – legfeljebb látszat (vagy pusztá emlék) lehet csupán, de bizonyosan nem jog.

Úgy vélem, ennek meghaladására kell a jövőben az összes lehetséges barikád összes elgondolható oldalán valamennyiünknek törekednünk.

⁵ 1988 nyarának végén Edinburghben rendezett jogfilozófiai világkongresszus plenáris ülésén felkérésre tartott előadásomban a nemzetközi szakmai nyilvánosság előtt az akkori jogi berendezkedés természetéről; vö. Varga (1989): i. m.

Jog és jogállamiság oszthatatlansága¹

Egészen a közelmúltig, ha jogállamiságról egyáltalán ábrándoztunk, egyedül a német mintában megtestesült változatát tartottuk szem előtt. A *Rechtsstaat*, a kontinentális európai hagyomány e jellegzetes termékének gondolata a jogi szabályozottságra épül. Annak kívánalmára, hogy a jognak megfelelő állami működés rendszere és a jogvédelem garanciái intézményesen szabályoztassanak. Ez hagyományainknak valóban megfelelő eszmény, hiszen az európai kontinensen a jogot a törvény szabja meg, az igazságszolgáltatás is törvény alkalmazását jelenti.

Az angol–amerikai jogi hagyomány ezzel szemben a legutóbbi időkig a távolság homályos ködében leledzett számunkra csupán. Mára azonban az élővé vált kapcsolatok közel hozták sajátos szemléletét. Eszerint a jog a múlt hagyományának folytonosságában rejlik. Eseti kinyilvánítására a bíróságok döntése hivatott. Így a *rule of law* sem törekszik másra, mint hogy biztosítsa: bármely kérdés, amelynek kapcsán vita merül fel, bíróság döntése által megválaszoltathassék.

A jogállamiság e kétfajta megközelítése számunkra is bizonyos minimumfeltételeket sugall. Eszerint ahhoz, hogy jogrendünkben az európaisághoz közelítsünk, szükséges, hogy az állami működés és az egyéni jogvédelem garanciális területei intézményesen szabályoztassanak. Szükséges továbbá, hogy a jog nevében hozott bármely döntés bírói fórum előtt megítélhető legyen. Ezeknek együtt kell szolgálniuk azt, hogy emberek uralma a jog uralmával felváltathassék. Aminek legelemibb alapvető előfeltétele az, hogy a jog mindig és minden feltételek közt érvényesíthessék.

Mi lehet a célunk mindezzel? Amikor történelmi vizsgálódások (így Bibó Istváné a kelet-európai kisállamok nyomorúságáról² és Szűcs Jenőé Európa három történelmi régiójáról³) a Nyugat eszmeiségét, ennek forrásvidékét és eredeti üzenetét vallatták, úgy látták, hogy olyasmi ez, aminek formálódását az újkortól kezdve döntően határozták meg a társadalmi szerződés elméletei. A hatalom és rend transzcendenciájával szembefordulva ezek tanították azt, hogy társadalmi intézményeinket mi magunk hozzuk létre, valamennyien, közösen, megállapodás eredményeként – annak érdekében, hogy magunknak rendezett körülményeket biztosíthassunk. Társas létünk keretei ilyen módon belőlünk fakadnak, általunk alkottatnak; érettük ezért felelősséggel is viseltetünk. A jog is saját művünk. A feltételezett eredeti államalapító szerződésben pontosan azért hoztuk létre, hogy a társadalom különféle részei (intézményei, megbízottjai és szereplői) közötti közvetítés közege legyen – amiként ezt egy korszerű társadalomontológia kifejezné. Azért van szükségünk reá, hogy

¹ Első megjelenés: Varga Csaba: Oszthatatlan jog és jogállamiság. *Magyar Hírlap*, 24. (1991d), 110. 7.; illetve Jog és jogállam. *Magyar Nemzet*, 54. (1991c), 128. 7.

² Bibó István: *A keleteurópai kisállamok nyomorúsága*. Budapest, Új Magyarország, 1946.

³ Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történelmi régiójáról. *Történelmi Szemle*, 24. (1981), 3. 313–359.

az egyenérték szerepét játssza minden olyan alkalommal, amikor a társadalmi lét mindennapjaiban (és különösen konfliktusaiban) eltérő nézőpontok feszülnek egymásnak – amiként ezt a modern szociológiai elmélet kifejtené.

Vajon mi is ez a közvetítő egyenérték? Olyasmi, ami múlhatatlanul szükséges, ha például indiánok és aranyások hagyományaiból merítve kell Észak-Amerikában valami újat, az ökológiai mindennapi brutalitását szelídebben idéző és mindenki számára méltányosabban hozzáférhető köztes közeget felépíteni. S ami szükséges akkor is – hiszen mi máshoz folyamodhatnánk, mi egyebet tehetnénk? –, ha egy elvetélt szocialisztikus kísérletbe (vagy kései bizantikus hűbériségbe) beleroppant társadalom romjain kell ma – itt és most – építkeznünk.

Ez a közvetítő egyenérték⁴ nem más hát, mint játékszabályok állítása. Olyan szabályoké, amelyek önmagukban arctalanok. Amelyek legfőbb igénye pusztán az, hogy kereteket biztosítsanak. Vagyis a teljes formátlanság kusza esetlegessége helyett bizonyos formailag körülbástyázott cselekvési módok medrébe tereljenek, azaz valamilyen eljárásra ösztönözzenek. Amelyek nem valami eleve kiválasztott és előre elhatározott cél szolgálatát kívánják az alanytól; hiszen nem akarnak mást, mint csupán közeg teremtését. Olyan közegét, amely alkalmas annak biztosítására, hogy a jövőben majd bármi egyáltalán akarható legyen.

(Emlékezzünk csak Bibónak a háborút követő rövid koalíciós időszakban kifejeződött publicisztikájára, melynek minden egyes darabját átfűtötte akkori mély meggyőződése arról, hogy a háború utáni újrakezdésben a főkérdés nem két-három éppen adott versengő pártprogram közül bármelyiknek a kiválasztása, hanem az alapul szolgáló politikai kultúra intézményesítése – itt, ebben a régióban, ahol leginkább éppen társadalmi programoknak a nyugodt, tárgyyszerű, vitakultúrát és méltányos megmértetést egyaránt biztosító kiérlelésében szenvedünk hiányt. Politikai kultúra intézményesítésére tehát azért van szükségünk, hogy pártprogramok megérleléséhez és kiválasztásához majd egykor a dolgok rendje szerint egyáltalán elérkezhessünk.⁵)

Vajon mit ért meg a Nyugat értékeiből egy olyan szakíró, politikai elemző vagy jogász, aki nyugati értékek romlatlan képviselőjére építi ugyan önnön fontosságát s hitelességét, ámde első adandó alkalommal a pillanatnak törvényt felfüggesztő kivételességéről zeng ódát? Hiszen gondoljuk csak végig, hogy mitől is más a lét tőlünk nyugatra! Attól-e, hogy van ott törvény? Hiszen van Dél-Afrikában és Dél-Amerikában is; és nem is éppen tegnaptól kezdve. Vagy hogy működnek

⁴ A lukácsi ontológia *Vermittlung*-fogalmából kiindulva – Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról*. I–III. Budapest, Magvető Kiadó, 1976 – vö. Varga (1981): i. m. 175.; valamint Varga Csaba: *A jog ontológiai megalapozása felé* (Tételek Lukács *Ontológiája* alapján). *Magyar Filozófiai Szemle*, 27. (1983a), 5. 767–776., különösen 4. és 6. pont.

⁵ Lásd például Pap (1980): i. m. Ám ugyanakkor a bibói állásfoglalásnak az akkori helyzetre vetített másik üzenete nyílt defetizmus volt: szovjet megszállás alatt polgári fejlődést célzó koalíciós kormányzás közepette szállt szembe bármiféle alternatíva (s így a kapitalizmus/szocializmus) közti választással, hogy ezt elodázza egy bármiféle alternatívát majd elfojtó erőtlenségűtől várja egy önmagában érték- és iránysemleges „politikai kultúra” kiépítését.

ott bíróságok? De hiszen a törvénynek való kizárólagos alávetettséget elkezdték már kivívni nálunk is. És mégis, annak érzése, hogy mindazonáltal különbözünk tőlük, egyenesen nyomasztó. Annak ellenére van ez így, hogy mindaz, amit elkülönültségünk jegyeként nevesíthetnénk, korántsem mindennap tapasztalható. Hiszen Oroszországban sem hetente gyilkoltak cárt, és belgrádi vagy szófiai szkupcsinák üléstermében sem évente rántottak egymásra pisztolyt az ország gyűlésének képviselői. És mégis, mindennek ellenére tudjuk, hogy másodpercek műve is hagyománnyá merevülhet. Csupán annak pusztja lehetősége okából, hogy ez – itt – megeshetik. Hogy a rendünk nem feltétlen. Hogy a rendelkezésünkre álló türelem a társadalomban is, az egyénben is oly szűkre mért, hogy bármikor kiapadhat, s ezzel a rend is felborulhat. Meglehet – úgymond –, hogy „csak kivételesen”. De éppen elégségesen ahhoz, hogy sohase láthassuk igazán előre, vajon mikor köszönt be újra s ismét ez a „kivételesség”.

Úgy tetszik hát, hogy elsősorban a stabilitás, megbízhatóság és előreláthatóság kiszámítható biztonsága és mértéke különbözteti meg a Nyugatot keleti epigonjaitól. Persze Nyugaton is felbukkanhatnak nyugalom ellen lázadók, deviánsok, bűnözők, elmebetegek – hogy mindent felrúgva a poklot hozzák magukkal. Tudnunk kell: a Nyugat nem attól más, hogy ilyenektől mentes, védett lenne. Hanem csakis attól, ahogyan az ilyen kihívásokra (is) válaszol. Nevezetesen: méltósággal, és főként a rend elsőbbségének tudatában. Miközben talán megbocsátja a deviancia tényét, nem néz el a benne megtestesülő jogsértés felett. És semmiképpen sem bocsátkozik ideologikus tárgyalásokba, melyek megpróbálnák a jog fundamentumát kikezdeni, és ezzel a jogtalanságot jogosítani, sőt ilyen módon a holnapokba is átcsempészni.

A ma tökéletlenségét dőreség lenne a holnapok tökélyével összetéveszteni. Diagnózisként elfogadhatjuk hát azt a politikai elemzésben valószínűsíthető következtetést, miszerint lehetséges, hogy pártjainknak nem sikerült polgártársaink hallgatagabbjait szólásra bírniuk. Lehetséges az is, hogy kormányzó erőknél a hibák is súlyosabban esnek latba. Sőt még az is lehetséges, hogy minél elesettebb egy társadalom, annál kevésbé az összesség javaival gondolkodik. Végző elemzésben mégis mindegyikünknek azt kell mondanunk: ha megengedem, hogy ösztönlényként cselekedjek, a pillanattól kapva szárnyakat, úgy könnyen lehetséges, hogy az tova is ragad. S ha utóbb meg is bánom ezt, a pusztítása mégsem leszen már ettől semmissé.

Megfontolandó hát, hogy minek az érdekében és milyen érvekre támaszkodva érvelünk. Hiszen akár bizonyítottnak is tekinthetjük az alábbi két előfeltevést: bármelyikünk közösségi vagy magánéletében előfordulhat olyan helyzet, amikor a válaszunk csak törvénytípró lehet. Következésképpen e válasznak adekvát elbírálása is csak valamiféle jogitól eltérő nézőpontból szemlélve lesz elgondolható. Mindez tényleg meglehet, mindez tényleg megeshet. Ám mégis, ha valóban bekövetkeznék ez, úgy néhány lépéssel a jogban is okvetlenül vissza kell lépnünk. Azaz, a törvényi feltételek közül törölnünk azt, ami nem tartható. Vagy pedig külön kell erről intézkednünk: mihez is tartsuk magunkat akkor, amikor egy egyébkénti szabály nem

tartható. Hiszen akkor biztosíthatunk csak a mindennapokban tartós jogszerűséget, ha már a kivételeket is kezelni tudjuk.

Kultúránk a jognak más értékekkel történő konfliktusa esetén két válaszlehetőséget ismer. Először is, tény szerint előfordulhat, hogy tehetetlennek bizonyul a törvénytelenység bekövetkeztekor. Ámde mihelyst szóhoz jut, végig kell futtatnia a jogi folyamatot. (Amiben egyedül fontos csupán az, hogy a jogi megítélés, tehát a jogi rend normatív megerősítése megtörténjék. És nem az, hogy – az elvit gyakorlati síkra vité – ez bármiféle megtorló elítélésben is kifejeződjék.) Másodszor pedig, végső soron az is előfordulhat, hogy a jog segédkezet nyújt ahhoz, amit egyébként sorsszerűen bekövetkezőnek és ezért elkerülhetetlennek vél. Ám ez utóbbi esetben tudnunk kell: ha esetleg hallgatólagosan is, de mindazonáltal ezzel végső soron maga végzi el azt a feladatot, ami pedig egy alkotmányozó törvényhozás dolga lenne: a rendes és a rendkívüli állapotok szabályozó elkülönítésével valamilyen különrend jogi lehetőségének az intézményesítését.

Klasszikus példája a fentieknek Magnaud, a jó bíró,⁶ aki a 19. és 20. század fordulóján Dél-Franciaországban működött, megtagadva kenyértolvajlásra vetemedő éhező utcagyerekek elítéltetését. Fontos azonban tisztáznunk, hogy ezzel távolról sem a törvénytelenység zsilipjét nyitotta ki. Hanem csupán annak kriminalizálásától igyekezett megóvni a társadalmat, ami pedig az adott társadalmi közegben törvényszerűen úgyis bekövetkezik. Hiszen a kétségbeesett embert mentette fel, akinek muszáj volt ennie, mert éhes volt, de aki ugyanakkor semmi más módon nem enyhíthetett a kínjain. Ám elítélte azt, ki restnek találtatott más megoldás keresésében, illetőleg abban, hogy a saját sorsának jobbra fordító alakításában tevőlegesen közreműködjék.

Annak kérdése tehát, hogy mit tegyünk, égető aktualitású. És mégis: bármennyire paradoxikusként hangozhatik is talán, a válasz megelégsébe a törvényhozás tehet a legkevesebbet. Annak ellenére, hogy a részletek szabályozásában jeleskedhet. S annak ellenére, hogy egyes törvényi feltételeknek a visszavonásával tágabbra vonhatja azt a kört, amelyen belül a cselekvés jogszerűnek minősül. De határhoz valahol mindenképpen el kell érkeznie. És ezeket immár ott, ahol kicövekelte, maga már hallgatólagos kivételezéssel sem oldhatja fel.

Minden további feladat ezért a bírói gyakorlatra hárul. Határhelyzetek megválaszolásával például megkísérélheti a jogosság korlátait megvonni. A doktrína pedig, építve a bírói gyakorlatra, megkísérélheti mind a jogszerűség határainak újrarajzolását, mind pedig a gyakorlat igazolhatóságának ismételt vizsgálatát. Azt azonban, ami itt voltaképpen lényeges lenne, sem a bíró, sem a jogtudós nem teheti.

⁶ Leyret Henrik: *Magnaud a jó bíró*. Ford. Sándor Aladár. Budapest, Grill Károly Könyvkiadó-vállalata, 1908. Paul Magnaud (1848–1926) szerepéhez vö. még Roland Weyl – Monique Picard Weyl: *Socialisme et justice dans la France de 1895: Le «Bon juge Magnaud»*. *Quaderni fiorentini per la storia del pensiero giuridico moderno*, 3–4. (1974–1975), 1. 367–382.; Jacques Foucart-Borville: *Le mythe du «bon juge» de Château-Thierry. Le Président Magnaud*. Amiens, Bibliothèque municipale d'Amiens, 2000; valamint Mohamed Sadoun: *Paul Magnaud ou le bon juge au service du pot de terre*. Paris, Riveneuve, 2011.

Mert olyasmihez, ami törvénytörőnek minősül, vagy bűncselekményt valósít meg, receptet nem kínálhat. És egyáltalán, ilyesmihez a jog nevében többlet-mondani-valója sem lehet.

Kérdéses azonban: vajon a teljes jogszerűség és a teljes jogellenesség között semmiféle közbenső tér nem adatik? Vajon talán nem is célszerű, hogy annak számára, aki mégis a tökéletes járhatóság és a tökéletes járhatatlanság közt botorkál, valamelyes közbenső mezsgyét keressünk? Noha itt már nem a jogról van szó, mégis nagy a jogász felelőssége, hiszen valamelyest talán mégis közreműködhet abban, hogy a jogsértőt visszatartsa a jog teljes elutasításától, a totális szembefordulástól, egy mindenki számára közös jog létével nem is számoló bűncselekményszerű magatartástól.

Márpedig ilyen jellegű közvetítő jószolgálatra lehetősége leginkább az ügyel közvetlenül foglalkozó hatósági közegnek (mindenekelőtt a rendőrségnek) van, továbbá a bíróságnak, amely az adott eljárást felülbírálvá az ügy felett dönt. Mindehhez persze szükséges, hogy a másik oldalról is megbízhatóan szervezett képviselő járjon el. Továbbá hogy a két oldal között legyen valamiféle kapcsolat – tárgyalásos eredménnyel, megállapodást elérve a „mettől?”, „meddig?” és „hogyan?” feltételeiről – röviden szólva mindarról, ami a későbbiekben mintául vagy hivatkozási alapként szolgálhat. Így egyebek közt olyasmiről is, mint például hogy egy úgyszólván azonnalra bejelentett tüntetés tudomásul vehető-e? Milyen körülmények között kell egy társadalmi megmozdulásnak, egy formátlanul kezdeményezett tiltakozásnak rendőri beavatkozáshoz vezetnie? Rendezett ellentüntetés biztosítható-e? És a jogszerűtlenség megállapításán túl milyen felelősség hármlik arra, aki a jog és alkotmányosság mezsgyéin kívül cselekszik?

Hadd szögezzem le egyértelműen: az ilyen és hasonló közbenső közvetítések nem azt szolgálják, hogy valami egyébként jogellenes jogszerűvé avattassék. Ezt általában – hacsak nem a jogrendben immár támadhatatlan, mert végső fokon hozott hatósági döntésről van szó, melynek egyébkénti esetleges jogszerűtlensége már az adott esetben sikerrel nem vitatható – nem is tehetik. Minden ilyen közvetítés azt szolgálja csupán, hogy a konfliktusban álló felek között egyáltalán lehetővé váljék a kommunikáció. Azt, hogy az érintkezést mindkét oldalról felelős felek párbeszédévé avassa, és érvelésüket a jog medrébe (vagy legalábbis annak határvidékei felé) terelje. És végül, hogy ismételten emlékeztessen a közös játékszabályok létre, az egyszer már elfogadott szabályok oltalmának közös érdekére. S ezzel együtt arra a veszélyre is, amely bármiféle szakításnak a megkockáztatásában rejlik.

[Vákát oldal]

A polgári engedelmesség és engedetlenség válaszútjain¹

1. Polgári engedetlenség

A polgári engedetlenség erkölcsi lázadást, szembeszegülést jelző fogalom, amely lelkiismeretünk szava érvényre juttatásának egyik lehetséges módját írja körül. Kockázatvállalás, sőt biztos fenyegetettség ellenére az emberi altruizmus, másokért történő önfeláldozásunk egyik történelmileg kialakult módja ez, amely sajátos eszközeinek köszönhetően hatását is sajátos módon, többnyire az általa kiváltott kerülő utakon keresztül éri el. Éppen azért, mert minden elemét valamiféle morális kiállás hatja át és teszi pontosan ekként azonosíthatóvá – magát a kifejezést is másokért cselekvő erkölcsi hőszként Thoreau használta elsőként az amerikai rabszolgaság elleni lelkiismereti lázadása idején, majd formálta fogalmiasított tanná Gandhi és mozgalma bő fél évszázad múltán –, nem feltétlenül arra való, hogy részvétlen, cinikus vagy éppen ellenérdekelt kívülállók könnyedén minősíthetessék. Hiszen amikor tettét polgári engedetlenségnek mondja, a cselekvő nem tesz mást, mint rövidített kifejezéssel egy adott történelmi hagyomány körébe sorolja eljárásának szándék szerinti indítékát és célrendszerét.

A polgári engedetlenség nem jogi fogalom. Még a jog legtágabban megvont fogalmának sem része, hiszen épp a fennálló jog kötelező erejét tagadja egy magasabb rend érvényére hivatkozva, és szembeszegülésének pontosan az a célja, hogy elérje e jog megváltozását. Ugyanakkor nem jogi fogalom maga a kifejezés sem, hiszen erről, nem róla szól a jog. Mint ilyen, a polgári engedetlenség a külvilág olyan ön- vagy más törvényű történése, amelynek során először a jog valamely előírását megszegik, majd ezt érzékelve a jog nem tehet immár mást, mint hogy e sérelemre az előírt kényszerintézkedéssel válaszol.

E ponton célszerű valamelyest felfejtenünk azt a szövevényes kapcsolatrendszert, amely erkölcs és jog körében polgári engedetlenség tanúsításakor működésbe lép. Legáltalánosabban szólva, a polgári engedetlenség az erkölcs nevében tett kihívás a joggal szemben. Konfliktus kinyilvánítása, amelynek során egy erkölcsi igény nevében szándékosan sértik fel a jogot. A jog, amely kizárólag saját kategória-rendszere szűrőjén keresztül tudja érzékelni a külvilágot, nem lát s nem is láthat ebben mást, mint valamely adott normájának pusztá megsértését. Mégis, minthogy a polgári

¹ Első megjelenés: A polgári engedetlenség és az erkölcs szava. Különösen visszás, ha a morális lázadás gyakorlását a közhatalom birtokosa minősítgeti. *Magyar Nemzet*, 70. (2007). 6. Beválasztatva Ekler Andrea és Rosonczy Ildikó (szerk.) *Az év esszéi, 2007 – Antológia* című gyűjteményébe (Budapest, Magyar Napló, 2007. 212–218.).

engedetlenség azáltal szándékolja elérni hatását, hogy a jogot reagálásra kényszeríti, normasértése nyilvánosan, kihívó egyértelműséggel történik. Provokatív gesztusával éppen kizárni törekszik a jog részéről bármiféle esetleges érzéketlenséget, kihívásával szembeni kibúvást vagy köztes megoldások keresését – azaz egy határozott, jog szerinti válaszadás kikerülését. A másik oldalról viszont a jog számára mindez nem több vagy más, mint egy fennálló norma megsértése. Egyszerűen nincs lehetősége a jognak a kérdéses történésben erkölcsi gesztust vagy polgári engedetlenségnek mondott hagyományt érzékelni, mert ilyen fogalmat nem ismer. Nem is ezt nevesíti hát, hanem kizárólag a tettet, melynek tanúsításával sérelem esett a jogon. Az a körülmény tehát, hogy a közönséges jogsértő itt önzetlenül cselekedett, erkölcsi megfontolás hatására, éppen a jog megváltoztatása céljából, nem is lehet része a hivatalos tényállásnak, hacsak maga a szabályozás előzetesen nem rendelkezett az eset konkrét egyedi körülményeinek az ügy megítélésekor történő mérlegelhetése lehetőségéről. Mert egyébként az ilyen vagy bármiféle erkölcsi motiváltságot az összes személyes jellemzővel együtt legfeljebb az ügy tárgyalási anyagában lehet majd említeni – anélkül persze, hogy önmagában a jogi minősítés elemévé emelkedhetnék.

Mindebből következően maga a kifejezés sem normatív, hanem pusztán leíró, tartalmát illetően megállapodásszerűen kialakult fogalom. Erkölcsi indítéka, az önfeláldozásul felkínálkozás benne rejlő eleme okából a társadalmi közértésben mindez persze nyerhet egyfajta pátoszt; ámde ez aligha ok arra, hogy az önbevallása szerint polgári engedetlenséget tanúsítótól e minőséget csak azért, mert esetleg nem értünk vele egyet, őt vagy tettet diszkreditálva megvonjuk. Különösen visszás, ha polgári engedetlenség gyakorlását a közhatalom birtokosa minősítgeti. Merthogy az, aki ellen egy szándékos jogsértésben kulmináló erkölcsi lázadás irányul, eleve vesztes abban a morális dilemmában, amely polgári engedetlenséghez vezetett, hiszen nem ő, hanem e másik szállt síkra annak állított túrhetetlenségével szemben. Belenyugvását, meghunyászkodását hiába palástolja hát a jogállamiság szent tógájába; ilyenkor legfeljebb fogalmi sikok tévesztéséről tesz tanúbizonyságot, merthogy a polgári engedetlenséghez folyamodás pusztá ténye éppen arról vall, hogy a jogállamiság intézményrendszere az adott helyzetben csődöt mondott, hiszen tehetetlennek bizonyult.

A polgári engedetlenség működési mechanizmusa pontosan azon nyugszik, hogy az állam- és jogéletet kizökkenti mindennapos rutinjából. Mert vagy büntetnie kell, dühödten összezáruló fogakkal s felgyülemelő rossz százíz kényelmetlenségével terhelten, vagy beismernie vereségét, ezzel együtt megoldási lehetőségeket kezdeményezve a jogsértőtől felkarolt erkölcsi ügy akár kerülő utakon történő támogatásához. Eszerint tehát a polgári engedetlenség mindig kivételes, egyenesen ünneprontó – mert konfliktust nyilvánít ki, visszavonhatatlanul. Ezzel pedig polarizál, hiszen az ügyből kiindulóan a társadalomban hasadást hoz létre, mely annál megosztóbbá válik, minél inkább valós, a társadalom mérvadó erői által osztott erkölcsi megfontolások sorsa itt a tét.

Érthető ezért, bár aligha rokonszenves a hatalmi reakció, mely ilyenkor nemritkán – különösen, ha saját igazába vetett hite a külvilág számára éppen nem magától

értetődő – egy sajátos elfojtási mechanizmust indít be, és vagy túldimenzionálja a jogsérelmet, vagy pedig túllépve illetékességi körén, morális lehenylerlésre, az engedelmességet megtagadó személynek vagy ügyének (például mellékkörülményeket felhánytorgató) lejárására törekszik.

Szálnalmas egy olyan világ, amelyben jelkéértékű, voltaképpen felesleges gesztusokba tud sűrítődni annyi érzéketlenség, makacsság, életidegenül oktalan önhihttség, avagy egyszerű hatalmi játék, amely vagy saját oltára elé borulásra kényszerít, vagy robbanáshoz vezet. Szálnalmas persze egy olyan jogállamiság is, amelynek önnön mantrája hajtogatásán túl nincs érzékenysége a társadalmat feszítő bajok orvoslásához.

A korlátozatlan hatalom helyzetei mindig veszélyesek, mert egyszerre kihívóak és öngerjesztők. A jogállamiság pedig üres váz, pusztá eljárási keret marad addig, amíg demokratizmust valóban átélő tartalommal, végső emberi értékeink iránti fogékonysággal nem telítődik. Javarészt szimbolikus gesztus gyanánt gyakorolt, egyoldalú hatalmi aktus volt az, amit egy meg nem történtté most már nem tehető kiállítás, az úgynevezett kordonbontás² akciójával kérdőre vont.

A változtatlanság állandóságával különös volt látnunk, hogy ugyanazok a médiaértelmiségiek, akik egykor a taxisblokádnak nevezett randalírozást polgári engedetlenségi mozgalomként üdvözölték, s kormánybuktatásra ösztönözve további hevítésével próbálkoztak, most a mindentudás fölkenetlen főpapjaiként rögvest megvonták a polgári engedetlenség magasztosnak gondolt minőségét az erkölcsi ügy helyett párttagokként azonosítottaktól. Akkor is, most is méltatlanul járt el, semmiféle tárgyi tudással vagy releváns érvvel nem fedezve merőben politikai ítélezését. Emlékeztünk rá, hogy a taxisblokádnak pusztán anyagi önérdéktől vezérelve milliókat hozott kényszerhelyzetbe, miközben harsány harcosai patkányként menekültek jogsértő tetteik következményének vállalásától. Nem politikai rokon- vagy ellenszenv-nyilvánítástól függött ezért akkor sem, hogy polgári engedetlenséget láthatunk-e abban inkább vagy ilyen többletarculatot nem mutató közönséges jogsértést.³ Hiszen ha polgári engedetlenségnek mondtuk volna, úgy parttalanná tágítottuk s ezzel éppen megkülönböztető értelmétől fosztottuk volna meg a fogalmat – tetszőleges csőcselékreakciókkal egyenlőstíve Henry David Thoreau, Mahatma Gandhi, Martin Luther King és oly sokan mások erkölcsi kiállítását, önfeláldozó szenvedésvállalását, valamint zseniális taktikájukat is, mellyel az államot feloldhatatlan konfliktus elé állították: vagy megtorlatlanul hagyja szembesegülésüket (saját morális összeomlását kockáztatva), vagy egy vég nélkül utánpótlódó tömegre kényszerül szankciót alkalmazni (amire hosszabb távon képtelen, merthogy ez pedig intézményi összeomlással fenyegeti).

² 2007. február 2-án fideszes képviselők lebontották azt a kerítést, amelyet a budapesti rendőrfőkapitány 2006. október 23-tól állandósított s kellő jogi megalapozás nélkül művelati területté nyilvánítottan az Országház köré vont. Lásd például hirado.hu – MTI: Tíz éve volt a kordonbontás. gondola.hu, 2017. február 3.

³ Vö. Varga (1998c): i. m. 70–101.

A maiak kordonbontásától aligha vitatható el az önminősítés, ha ez a szankcionáltatás komoly kockázatával párosul. A médiafőcsodor mai bölcsessége, miszerint „szabálysértés ez, nem polgári engedetlenség”, a dolog természetét illető teljes tudatlanságról árulkodik s így szánalmasan mosolyogtató. (Lélektanilag is legfeljebb régi énjük magyarázza, mely a taxisblokádot viszont polgári engedetlenségnek beállítva terelte annak idején a politikai döntéshozót a kegyelem aktusának gyakorlása felé.) Hiszen, mint láttuk, a polgári engedetlenség eseteiben (a jog szempontjából) olyan közönséges jogsértésről van szó, amelyik (az erkölcsi indíttatás vagy a politikai cselekvés logikája nézőpontjából) eszmeileg vezérelten, tehát a közösség nem anyagi értékeiért kiállva, erőszaktól mentesen, a nyilvánosság szeme láttára követi el szándékos jogsértését, eleve és feltétlenül vállalva az ezért kiszabandó büntetést, hogy magában a jogban változást idézhessen elő. Annak vitatása ilyenkor, hogy minden jogi lehetőséget kimerítettek-e előzetesen már, irreleváns, hiszen egyfelől (nem jogi fogalomként) eleve nincsen ilyen kritérium, másfelől a polgári engedetlenség másfél évszázados hagyománya egyértelmű következetességgel a megbüntettetés kockázatának vállalása körébe sorolja annak kizárólag az engedetlenséget tanúsítót megillető mérlegelését, vajon (ha úgy tetszik: cinikus költség-haszon elemzésben) nem kínálkozik-e más, járhatóbb, kevesebb kockázattal bíró, ám hasonló eredménnyel kecsegtető út az ő számára. Az így megvitatásra kerülő jogsérelem rendészeti és bírósági megoldása során pedig feltehetően a kormányzatnak is ki kell majd lépnie a pástra, hogy az alkotmányos szabadságjogok mindennapi gyakorlása körében szintén világossá tegye: mi különbözteti meg a civil kormányzást egy e tekintetben polgári uralomtól mentes, mert megkérdőjelezhetetlen autokratizmussal eljáró rendőrállamtól.

Érdemes a polgári engedetlenség lehetőségén, értelmén, dilemmáin s határhelyezetein tovább tűnődnünk, köteles tisztelettel emlékezve arra, hogy a megbüntetésre felajánlkozás és feltétlen áldozathozatal komolyságát nyomatékosítva a polgári engedetlenség doktrínájának mai kialakultságát utókorként azon időknek köszönhetjük, amikor e hősök – egy másik, bár nem oly távoli korban még – valóban börtönben s hosszan sínylődték kiállásukért. E dilemmázásból persze meg kell tanulnunk azt is, hogy a polgári engedetlenség példája mindazonáltal veszélyes, és ezért az ehhez folyamodás kényszerének átélése kivételesként őrizendő, aminthogy erkölcsi komolysága is általában óvandó, mert könnyen anarchisztikus magatartásra csábít – már ha rendes jogállapotokhoz, a normalitás körülményei közti társadalmi létezéshez szükséges kiegyenlítetttséghez egyszer valóban elérkezünk.

2. Polgári engedelmisség

És mi marad meg a társadalomnak, ha a polgári engedelmisség útját választja?

Szomorú rögzítenünk, de aligha több, mint ami eldologiasodott struktúrák egyre elidegenültebb és elidegenítőbb önjárásából következik. Árulkodó jegy lehetett már

az, ahogyan a kommunizmus bukása után társadalmunk a jog, a jogállamiság idológjának csodaszerejét várta saját üdvözülését. Józan ész, elkötelezett cselekvés és kockázattól sem visszariadó felelősségvállalás helyett mások – mint mára már tudjuk: világtalanokat vezető vakok – szabályalkotásába s ítélkezésébe vetette reményét. Belenyugodott a tett halálába, mihelyst semmittevésből megújult világot ígérgető próféták búvszava a fülébe hatolt. S még inkább árulkodó jegy lett, ahogy természetes igazságérzetét sutba dobta, amikor el tudták hitetni véle formális gondolatjátékokból állítólag levezetett – úgymond – „jogszerűségek” s „alkotmányosságok” felsőbbrendűségét. Miután a szocializmus nihilizálta a jogot, ő fétisként imádni kezdte. Pedig aligha más zajlik a mélyben, mint amiről már Comenius beszámolt,⁴ látva *A világ útvesztőjeként* tábláikon érthetetlen kapcsolódásokat ide-oda tologató „jeles férfiakat”, akik összeköttetésről és elválasztásról monologizálnak, ám valójában „néhány ember kényén-kedvén nyugodva” vagyonok s birodalmak sorsát osztják ki. Vagy amiről már saját korában Marx joggal kesergett, rádöbbenve, hogy miként kerítik hatalmukba a világot, s miként fordulnak az emberrel magával szembe az embertől valaha saját boldogulására létrehozott készségek.⁵ Mint mákonytól bódultak, magunk is megátalkodottként cselekszünk. Emlékezzünk arra, amikor alig évtizede az amerikai profitszerző dühtől szétmarcangolt Oroszország teljes káoszba és nyomorba bukott, bekiáltottak a hasznat lefölozők: „Még több sokkterápiát!”⁶ Mintha napjaink nyomorúságában magunknak sem maradna más, mint hogy egy új molochhoz törleszkedjünk: „Még több jogot! Még több jogállamiságot!”

Pedig a józan észhez kellene megtérnünk csupán, hogy végre tisztázhassuk: ki szolgál, és kit? Nemzetünk sorsa van-e a jog üdvéért, vagy a jog az emberért? Azért születünk, élünk és halunk, hogy egy jogi tökély beteljesedjék? Avagy, minthogy élünk, életünkbe lassan kultúrát, majd benne jogot építünk – csak hogy mindez által nemesedjünk?

Választási rendszerünk szokatlanul magas küszöböket emelt a népképviselőbe történő bekerüléshez, amivel épp az életviszonyaink és történelmi tapasztalásaink sokféleségének tagolt képviseletét zárta ki. Piperkőc finomkodással mímeskedünk erkölcsökről, csak épp a hatalom csalárd megszerzése ellen nincs gyógyírünk. S habár alkotmányunk közvetlen megnyilatkozásra bátorítja a népet, e Comeniestől leírt „jeles férfiak” utódai elsilányítják lehetőségeit. Tülekedésünk emberjogi védelemben oly tökéletesre sikeredett, hogy mögötte a valóságos ember alig éli túl. Megnyugtatóul még azt is tudomásul vehetjük, hogy noha sötétnek kikiáltott középkorunk az *Aranybullában* még elidegeníthetetlenként őrizte az ellenállás jogát, posztmodern felvilágosodottságunkban mi ezt alkotmánybíráknak – mondják – büszkén átengedtük. Íme, elérkeztünk a lehetséges világok legjobbjához, melyben sikerült

⁴ Johannes Ames Comenius: *A világ útvesztője*. Budapest, Magyar Helikon Kiadó, 1961. 83–84.; bővebben Varga ([1996/1998a] 2004a): i. m. 40–41.

⁵ Vö. Varga Csaba: „Dolog” és eldologiasodás a jogban. *Állam- és Jogtudomány*, 21. (1978), 1. 61–81.

⁶ Cohen (2000): i. m.; illetve Varga Csaba (2002d): i. m. 18–28.

maradéktalanul kiszolgáltatottá s védtelenné tenni önmagunkat. Nemzetünk vagyónából nem maradt sok, önbecsülésből s tettekkészségből azonban még kevesebb. És még csak gyöngyöket sem kaptunk cserébe, lemondásunkért a jövőről.

Emlékszem, ifjú olvasatomban mily meghökkentően merésznek, csaknem frivolnak tetszett a brit alkotmányjog géniuszának, Dicey-nak tollából annak megállapítása,⁷ hogy mindaz a vívmány, amiért népe megszenvedett, s amit gyakorlata elvévé tett, nem papírformulákon, hanem kizárólag a közvélemény erején nyugszik. Egy érett nemzet számára hát, úgy tetszik, nem kövekben, szabályokban, kézzelfogható dologiságokban rejtezik a nemzet lelke. Nem ezekből merít erőt, hanem kultúrája megélésének folytonosságából. Mert amit kézbe vehet, bármily cizellált legyen is az, legfeljebb csak emlékeztető. S amit ma gondol, csupán napi történet. Holnapját tehát nem tegnapi kövecsekből vagy szövegekből következteti – nem is geométer körzőjével s vonalzójával mechanikusan szabhatja ki –, hanem abból, amit a holnap kihívásában ősi hagyománya aktualizálásaként majd ki fog kínlódni magából. Nem fáradt hát soha, mert alkotásra folyvást készen áll: jólesően tudja, hogy kultúrája folyamatosságában bízva s felelősségvállalásra éretten számíthat magára.

Társadalomtudományos szemmel a *Biblia* az ember történelmi bölcsességének korpusza. Azt mondja el, amit a Föld benépesítőjéről tudnunk érdemes, noha mások ósdinak látják, képtelennek arra, hogy a „politikai korrektség” (*political correctness*) újpogány követelményének, a valóság ideologikus elhazudásának megfeleljen. Hiszen juhásztól terelendő nyájként ír rólunk, kiknek mézesmadzag s korbács egyaránt kell, hogy le ne kóboroljunk az útról. Megtudhatjuk belőle, hogy könnyen fáradunk, s a munkától lehetőleg ódzkodunk. Ám szirénhangokra könnyen csábulunk, noha tudhatnánk már, hogy csak oda érkezhetünk, amiért megszenvedtünk.

Tömkeleg a kizárólag véres harcoknak köszönhető eredmények európai példatára. Népes kisebbségeink aláztatnak meg naponta az utódállamokban, a mi aggódásunkból mégsem valós küzdelem csíholódik, hanem önfegyelembé, dikciókba, művészi kesergésbe szublímáljuk. Dicsérik is nemes szívünket, hiszen elfoglaljuk magunkat, nem okozunk másnak gondot. Miközben a világ valamirevaló nemzetei ha akarnak, úgy tesznek is valamit. Pedig szirénhangok másutt is kísértenek, hogy tettvágyat lohasszanak, érdekérvényesítéstől elbátortalanítsanak. Az hallja meg ezeket igazán, aki már egyébként is ernyedt a cselekvésre, arra, hogy saját utat, ha röögset is, bejárjon. Bármely nagy nemzetközi újságot felütve rögvest szemünkbe ötlük, kik hallgatnak magukra, kik pedig másra. Mert ez utóbbiakról már írni sincs mit.⁸

Másutt jobb a jog? Igen vagy nem, de a tettekkészség bizonyosan nagyobb. Azért készek a tetterre, mert tudják, hogy a jog mire való. Nevezetesen arra, hogy használjuk; hiszen ezért is hoztuk létre kultúránk részeként. Nem bálvány, hát nem is imádjuk.

⁷ Dicey ([1885] 1902a): i. m.; uő ([1905] 1926): i. m.

⁸ Varga Csaba [„Méltón a sorshoz, alkalmas a küzdelemre”. Szellemünk és tudományunk állapotáról. *Hitel*, 28. (2015a), 2. 53–70.] veti fel annak dilemmáját, hogy vajon nyilvánvalóan igazságtalan megoldatlanságokban, nemzetiségi elnyomatásban mi készteti újragondolásra s netalán tettekre a világot: a fájdalom csendes kifejezése vagy egy a nemzetközi közvéleményt riasztó, mert erőszakos reakció.

Nem parancsolónk, sorsunkat hát nem is vetjük elébe merő koncként. A jog részem, amivel élek, hogy nemesebben élhessem életem. S amiként mindennapjainkban kultúránkat megéljük, törekszünk a jogként ránk hagyományozódottaknak átplántálására, életünkben viszontlátására is.

Nem cél a jog, csupán eszköz.⁹ Pusztán eszközökért élve viszont perspektívátlaná tenném életem. Csakis értékből lehet cél, ami Istentől származottságunkból adódik, és a személy méltóságához tapad. Eszközünk csak szolgálhat bennünket. S ha történetesen gátolna, mégsem tántoríthat el a céltől.

Kiadtuk kezünkől a jog alakítását? Feladtuk a velünk született méltóságot, azt, hogy a jogban mint magunkból képzett konstruktumban szolgáljunk, és ne urunkat tiszteljük? Odáig züllöttünk, hogy Isten helyett a létértelem oltárára bálványként a jog – bármiféle jog – mindenekfelettségét helyeztük? Legalább azt kellene már észrevennünk, hogy az a jog, amelyet más formált, nem nekünk formáltatott. Nem véletlen hát Madách sorrendje: *küzdjünk*, hogy magunk mögött anabázist teremtvé már *bízva bízassunk* is. Csodavárásból ellenben nem adódik pást, sajátként megélhető szilárd talaj, amiként küzdésre érett személyiség sem növekszik.

Jogunkat elitek önmaguk tetszésére formálták. Nem egyszerűen jó vagy rossz ez, még ha egyre többször véljük is észrevenni, hogy lényeges tekintetekben életidegen, doktrinális és erőtlen, valós gondokkal a szembenézést kerülő.¹⁰ De formálhatnánk, ha buzogna tettekészség bennünk. Ezért kell végre egy polgári társadalmat teremtenünk.

⁹ Varga (2003c): i. m.; Varga (2004a): i. m. 467–479.

¹⁰ Kortárs nyugati kritikák szemléjeként lásd például Varga (1998d): i. m.

[Vákát oldal]

V. Határkérdés: Szembenezés a múlttal

[Vákát oldal]

A mértékállítás szüksége¹

1. Igazságtétel és jogszerűség

Hadd kezdjem egy némiképpen szkeptikus megjegyzéssel: benyomásom szerint egyfajta katasztrófa lehetőségét tartogatja magában az, ha politikai jellegű igazságszolgáltatásra egyáltalán sor kerül. Ennél nagyobb katasztrófa lehetősége csupán akkor fenyegetne bennünket, ha semmiféle igazságtételre nem kerülne sor. Úgy vélem ezért: ördögi, szorító dilemma ez.

Mindenekelőtt rendkívüli mértékben egyet kell értenünk bármely olyan jelzéssel, amely szerint a jogszerűségnek minden elérhető s megélésre érdemes társadalom alapvető értékeként kell állnia előttünk, s ezért semmiféle vélt vagy valós érték oltárán feláldoznunk nem szabad. Egyidejűleg azonban szükséges azt is kijelentnünk, hogy ezáltal mégsem igazolhatunk bármiféle fetiszizálást. Tisztáznunk kell tehát, hogy éppen nem saját megnyomorítatásunkat célozva élünk cselekvéseinknek azzal a szűrőjével, amelyet a jogszerűség rejt magában, hiszen tisztában vagyunk azzal, hogy a jogszerűségnek is van egy többé-kevésbé pontosan körülírható saját tartománya. A jogszerűség üzenete csupán ennyi: minden olyan helyzetben, amely jogilag egyáltalán releváns, mindannyiunknak a jogon belül kell maradnunk.

Az általános elvek síkján ezért talán kimondhatjuk: valami olyasmire, amit gyakran – egyébként tudatosan vaskosan félrevezető kifejezéssel élve, vagyis célzatosan – az „utólagos politikai igazságszolgáltatás” címkéjével írnak körül,² végső soron határozottan szükség van, mert enélkül egy új társadalmi és politikai indítás egyszerűen nem elképzelhető. A folytonosság megszakítása (diszkontinuitás) nélkül nem gondolhatunk mást, mint a folytonosság (kontinuitás) megerősítését. Másképpen szólva tehát: múlhatatlanul szükséges, hogy az erkölcsi mértéket akkor, amikor ez szükséges, az arra illetékesek hangsúlyosan megjelöljék.

Személyes emlékként hadd idézzek egy megrendítő megnyilatkozást: közel két évtizeddel ezelőtt, amikor Lukács György társadalmi ontológiájából kiindulva egy modern jogi világkép elméleti megfogalmazásán³ buzgólkodtam, Erdélyben is jártam, mert megpróbáltam Lukács fiatalkori előéletének, kolozsvári jogi tanulmányainak,

¹ A témáról 1990. január 12-én Magyarországon először rendezett szimpóziumon elhangzott két felszólalás. Egybedolgozott első megjelenése a rendezvény anyagaként: Bence György – Chambre Ágnes – Kelemen János (szerk.): *Visszamenőleges igazságszolgáltatás új rezsimekben*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Társadalomfilozófia és Etika Tanszéke, 1990. 20–24. és 48–49.

² Esetünkben ez Bence György kifejezése, már a szimpózium meghívójától és címadásától rögzítetten.

³ Vö. Varga (1981): i. m.

s mindenekelőtt nyilván készült záródolgozatának a helyszínen is utánaérdeklődni. Minden ott elérhető szakmabeli kutatóval találkoztam, egyebek közt az eszmétörténész Benkő Samuval. Ráadásul e látogatásom pontosan akkoriban történt, amikor Illyés Gyula a herderi jóslatok keserű beteljesedésének dilemmája kapcsán a *Magyar Nemzet* karácsonyi számában figyelemfelhívó vélekedésnek adott hangot.⁴ Röviden kifejezve: olyan magyarországi megnyilatkozás történt, amely – *de facto* és rövid távon – hátrányos következményekben megtestesülő kisstílű román bosszút eredményezett az erdélyi magyarságon. Ebben a helyzetben számomra a nietzschei *jón és rosszon túli* bölcsesség megnyilatkozásaként hatott, amikor Benkő Samu a főtér sarkán álló régi polgári kávéház maradványában vélem beszélgetve váratlanul imigyen szólott: „Olvassuk csak az Ószövetséget! Ott vannak a próféták. Próféták, akik időnként megszólalnak – mégpedig függetlenül attól, hogy mindebből akkor és ott mi következik. Megszólalnak, mert az a dolguk! Megszólalnak, mert időnként mértéket kell szabni!”

Előfordulnak hát kivételes helyzetek, amikor nyilvánvalóvá kell tennünk: mik a közösség értékei; mert a közösségnek ezáltal újra kell tételnie a saját értékeit. S nyilvánvalóan nem közömbös, hogy ez milyen formában és módon valósul meg. Önmagában persze semmi rosszra sem szabad gondolnunk, nem is célszerű hát tömegszenvédekeltetésének veszélyét felidézni. Senki se gondoljon ezért lincselésre akkor, amikor azon tűnődünk, vajon rejlik-e valami észszerű mag az „utólagos politikai igazságszolgáltatás” problematikájában – mint olyan eszmében, amelyben esetleg rejtezhet valamiféle meggondolandó célszerűség, s aminek esetleg valamikor tényleg be is kellene valamilyen módon következnie.

Az elvek síkjáról elmondhatjuk hát: szükségessé válhat, hogy minimális elégtételre kerüljön sor, és minimális visszatartó hatást váltsunk ki – már csak a történelmi megismerés és a történelmi megbélyegzés jegyében és érdekében is. Egyebek közt azért, hogy az elmúlt berendezkedésben megtapasztalt kommunista alternatíva ne bukkanhasson fel többé mint önmagában elfogadható politikai választási lehetőség. Ne tűnhessék fel többé demokratikus alternatívaként úgy, mint amely önmagukban ártatlan és választható irányok közül pusztán az egyik. A közelmúltból véve a példát milyen tapasztalatokra utalhatnánk itt? A minimális visszatartó hatás meg nem történte kapcsán például arra, hogy Pozsgay Imre bármennyire szép retorikával tett is különbséget „leszámolás” (mint ami elkerülendő) és „elszámolás” (mint ami kívánatos) között, az előbbit tényleg sikerült messzire elkerülnünk, ám az utóbbi ügyében nem történt semmiféle előrelépés.

Gondolhatunk továbbá annak megbotránkoztató tényére is, hogy – bármiféle állami vagy társadalmi kezdeményezés hiányában – történetesen egy Kubinyi Ferenc névre hallgató történész publicistának a legkülönbélebb gáncsoskodások mellett

⁴ Illyés Gyula: Válasz Herdernek és Adynak. In Illyés Gyula: *Szellem és erőszak*. Újranyomva: Illyés Gyula: *Naplójegyzetek. 1977–1978*. Szerk. Illyés Gyuláné – Illyés Mária. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1992. 194.

kellett első úttörő próbálkozásokat megtennie a legelemibb informálásra, nevezetesen arra, hogy valaki végre név szerint számba vegye a hajdani államvédelmi hatósági állomány leginkább jellegzetes funkcióhordozóit. A magánkezdeményezés elszigeteltségéből fakadó védtelenség folytán viszont maga az eljárás pillanatok alatt olyan mértékig abszurd jelleget öltött, hogy elrettentés, megszegényítés vagy – egyszerűen – történelmi érdekű adatrögzítés helyett az úgynevezett pártatlan tömegtájékoztatásnak köszönhetően úgy rögzült mindez a polgárok tudatában, mint valamiféle gyanús (mert tiltakozásoknak az írott jog és személyiségvédelme szerint legalább részben jogosultan teret nyújtó) manipuláció. Miközben tudhatjuk, hogy még a dél-amerikai katonai rezsimekben is alig zajlott le a politikai demokratikus fordulat, rövid időn belül – noha szintén nem hivatalos csatornákon keresztül – máris megjelentek a listák a különféle „fekete” és „fehér könyvek” egymást követő sorozataiban.

Említésre érdemes – és a helyzet megoldatlanságát jelzi –, hogy csíraformában már évtizedekkel ezelőtt megjelent egy csupán jogantropológiailag érzékelhető igazságtétel kezdeménye is. Olyan egyébként alig elkülöníthető szomszédsági és közösségi válaszáadásokat figyeltek meg kutatók, amelyeket egynéhány érzékeny szókimondó szociográfiában már feljegyeztek a magyar falunak az 1950-es éveket követő, illetőleg 1956 utáni reagálásaként.⁵ Ezekből megtudhatjuk: az egyszerű emberek is tudták, hogy kik felelősek, és miért. Természetszerűleg a hajuk szála sem görbült ezeknek a személyeknek. Csak egyszerűen hagyták az emberek, hogy a jelenlétükben, a mindennapi bánásmódban a róluk alkotott véleményük, velük kapcsolatos megítélésük érződjék. És hagyták azt is, hogy szégyellje magát az, akinek szégyellnie kell. (Kultúrantropológiai alapigazság, hogy primitív közösségekben – vagyis azokban, amelyeket az antropológia mond annak: a formális állam és jog kialakítása előtti korok közösségeiben – gyakran a teljességgel formátlan büntetés, például a közösségből történő kiközösítés adott esetben lényegesen súlyosabb lehet, mint a legkegyetlenebb fizikai büntetés, így akár a csonkítás, akár az élet elvétele.⁶) Tehát szemben például a dél-amerikai példákkal, nálunk ma, lényegében negyvenöt év után (hiszen még a kommunista hatalomátvétel előtt megindult terrorisztikus represszió, mindenekelőtt a Honvédelmi Minisztérium úgynevezett Katonapolitikai Osztálya tevékenységének a megkezdése óta pontosan ennyi idő telt el) semmiféle dokumentumot, semmiféle listát nem tettek közzé. Történettudományosan feldolgozottan egyik iszonyatos bünsorozatról sincs tudomásunk. Kivéve Kubinyi Ferenc és néhány magános társa tisztán magánjellegű – és pontosan ezért a múlt bűnös túlélőitől jogi perekkel fenyegetett – tevékenységét, nálunk még semmiféle tény- és adatfeltárás nem történt.

⁵ Számomra mértékadó példaként lásd Magyar Bálint – Schiffer Pál: *A Dunánál. Filmszociográfia*. I–II. Budapest, Magyar Művelődéskutató Intézet, 1987.

⁶ Például Leopold Pospíšil: *Anthropology of Law. A Comparative Theory*. New Haven, Human Relations Area Files, 1974. 87–95.

Amikor a kommunista útra mint a demokratikus politikai alternatívákból kizárt választási lehetőségre utalunk, annak elméletileg rendkívül zavaró jelensége és problémájára is gondolunk, amit történetesen hazai szocializmusunk utolsó stádiumában kezdtem el feszegetni.⁷ Jelesül: Miképpen is értékelhetünk egy olyan jogot, amely egyáltalán nem jog? Jognak minősülhet-e az, amit jogként tálatlak nekünk? Ha pedig nem, úgy egyáltalán miről lehetett szó? Hiszen ma már elmondhatjuk: végigéltünk egy rezsimet, amelyben minden intézménynek a voltaképpeni lényegét megtaposták, miközben a rezsim folyamatosan úgy élt ezekkel az intézményekkel, mintha azoknak autentikus – bár újító – alkalmazását adná. Tehát egy épületre ráírta: „Parlament”, házakra pedig: „Bíróság”, egy sajtótermékre: „Hivatalos Közlöny”, néhány emberre (olykor analfabétákra) pedig ráakasztotta a címkét: „bíró”. Minden úgy ment, úgy történt tehát, mintha jog lett volna, jog működött volna. Mintha olyasvalami funkcionált volna, ami olyan, mint a jog, a jogi működés. Miközben filozófiailag kimutatható: az, amit átéltünk, sem lételméletileg, sem bármiféle egyéb igazolható értelemben nem volt állam, nem volt politika, sőt jog sem volt. Még az is, amit politizálásként műveltek, rendkívül csökkent és elfajzott praktikum volt – a modern társadalmakban ismert politikához képest primitív, annak lényegét, azaz társadalmi megegyezésre irányultságát tagadó intézményes működés.

E pontnál térhetünk rá arra, amiről a szimpózium meghívója voltaképpen szól, és aminek már a megnevezése szakmailag zavarba ejtő: „utólagos politikai igazságszolgáltatás”.

Mi az, hogy: „utólagos”? Minden büntetőügy utólagos. Ennek kapcsán éppen semmiféle specifikumot nem szabad elismernünk. Pontosabban szólva, amennyiben elismernénk, úgy rögvess bosszúhoz terelődnénk, olyan érzelem fűtötte reagáláshoz, amelyről Dornbach Alajostól Vajda Mihályig oly sokan ecsetelték a jelen szimpózium vitáiban is már, hogy miért kell még a pusztá közelségétől is visszariadnunk.

A második jelző szerint ez: „politikai”. Mi az, hogy: „politikai”? A megítélésünk ugyanaz, mint az előbbi jelző kapcsán volt. Hiszen ha olyasmiket próbálna bárki büntetni, ami az elkövetés idején (akkor és ott) érvényes büntető jogszabály szerint nem volt büntetendő, úgy beletévednénk ugyanabba a csapdába, amely az 1945 utáni magyar úgynevezett politikai igazságszolgáltatást jellemezte, s amiért az valóban nem tudott a magyar közösségben jó szájízt hagyni. Hiszen köztudott: a bosszú eleme, amely munkált és hamarosan elhatalmasodott benne, nem a legnemesebb összetevő. Márpedig ez olyan mértékig eluralkodott benne, hogy ma is bizton tudhatjuk: ilyen vagy hasonló útra a magyarságnak rátévedni úgyszólván az öngyilkossággal lenne határos. És hadd utaljunk itt egy további körülményre is. Bármilyen tanulságos is Otto Kirchheimer feldolgozása a politikai igazságtételről (*justice-ről*),⁸ meg kell jegyeznünk: akkor, amikor a jogban justice-ről beszélünk, például a „jogalkalmazás”

⁷ Vö. Varga (1989): i. m.

⁸ Otto Kirchheimer: *Political Justice. The Use of Legal Procedure for Political Ends*. Princeton (N. J.) Princeton University Press, 1961.

angolszász megfelelőjeként „*administration of justice*”-ról, a politikai *justice* úgy viszonyul a *justice*-hoz, mint az úgynevezett szocialista demokrácia a demokráciához. Pontosan a tagadása. Tehát eleve ki szeretném zárni, hogy mi, jogászok, politikai igazságszolgáltatásról egyáltalán beszéljünk. Ez nem jog. Ez már más téma: műveljék azok, akikről itt Vajda Mihály szólt. Mert ennek vállalásával már áttértünk egy másik területre, ahol a jognak megszűnt az illetékessége, ahol a jognak nincs már autenticitása: már semmi sem maradt belőle; és ami tényként élénk tárul, az olyasmi, mint ez a közelmúltban történt háborzongató eseménysor a Ceaușescu házaspár jogi retorikát követő megöléséről.

Visszatérve az előbbi kérdésre – nevezetesen, hogy milyen is az a jog, ami valaképpen nem jog –, célszerű felvetnünk egy kérdést, bármennyire mélyen elméletinek tetszik is. A jognak minden civilizált társadalomban egyik alapvető intézményére, az elévülésre gondolok. Ha bármely okból egy normálisan működő állami és jogi gépezetben nem történnek lépések, hogy valaki ellen, aki egyébként az anyagi büntetőjog szerint bűncselekményt követett el, eljárás induljon, úgy egy idő után ez a lehetőség már mint lehetőség is elenyésczik. Mert egész életében nem lehet valakit eljárással fenyegetni. Ha senki sokáig semmit sem bolygat, és az, ami előfordult, háborítatlanul veszítve el jelentőségét úgyszólván a múltba enyészik el, úgy bizonyos idő múltán a jogrend magától helyreáll. Kérdésünkre alkalmazva tehát, úgy vélem, az elévülés sem kizárólag akkor és azáltal működik, hogy az idő múlik, és a szabott idő eltelik, noha formáljogilag természetesen maga az idő múlása működteti az elévülést. Mert az elévülést nem arra találták ki, hogy csupán az idő formális múlása működtesse. Hanem egy olyan társadalmi normalitást képzeltek köréje, amelyben bárki, bármely szerv, aki vagy amely például egy elkövetett bűncselekménnyel egyáltalán kapcsolatba került, az egyébkénti hatályos jogban rendelkezésre álló lehetőségek szerint léphet, illetőleg amennyiben ez jog szerinti kötelessége, úgy lép is azért, hogy az elkövető ellen a bűncselekmény ügyében a felelősségre vonás megtörténjék. Márpedig nálunk bizonyítható történelmi evidencia, hogy bizonyos ügykategóriákban – és itt jelentkezik az elmúlt korszak legkülönbébb cselekvéseinek közvetlenül politikai színezete – a hatalomgyakorlók rendszerszerűen megakadályozták, hogy bármiféle jogi felelősségre vonásra kerüljön sor. Egyfelől, ha valaki feljelentést tett volna, úgy zaklatásnak tette volna ki magát. Másfelől viszont az állam erre illetékes szerve visszatérően megakadályozta, hogy bármi olyasmi történjék, ami az elévülést megszakítja.

Két példa illenék ide, történetesen mind a kettő éppen politikai megrázkódtatások kapcsán, Belgiumból.

Az első szerint az első világháborúban az országot a németek megszállják, a király és a kormány működik csupán, miután Le Havre-ba menekült. Működnek. Ámde az alkotmány szerint a végrehajtó hatalom működésének alapja a törvényhozás. A törvényhozást pedig az alkotmány szerint a király a képviselőkkel és a szenátussal együtt gyakorolja. A képviselőház és a szenátus azonban mint intézmények értelemszerűen nem menekülhettek el, így nem is működtek. A világháború után

felvetődik a kérdés: miképpen minősül az, ahogyan I. Albert királyként eljár? Nevezetesen, hogy a rendes parlamenti úton hozandó törvényeket saját maga által alkotott és kihirdetett törvényerejű határozmányokkal helyettesítette. Tudniillik az alkotmány egyértelmű szabályokkal rendelkezik a hatalom gyakorlásáról; aki pedig nem így jár el, az az *usurpatio* vétkében leledzve bitorolja csupán a hatalmat. A megoldást végül a *Cour de cassation* megfelelő döntése hozta el.⁹ Érvelésének lényege abban rejlik, hogy az alkotmány kizárólag előre látható helyzetre rendelkezhet. A kérdéses helyzet pedig nem volt előre látható, az alkotmány nem is látta előre; következésképpen joghézagnak minősült. Későbbi szóhasználatával, a nemzetiszocialista hatalomátvételt követően nácivá lett Carl Schmitt terminológiájával (1934) élve: a normalitás helyzete nem forgott fenn, ezért a normalitás előfeltevésén kívül állót egyfajta *emergency situation*-re (kivételes állapotra) szabottan, külön rend szerint kell megítélni. Következésképpen, amint a *Cour de cassation* döntése ki is mondta, a király eljárása alkotmányszerű volt.

A második – immár második világháborús – példa szerint a királyt mint államfőt az országot megszálló németek rövid úton letartóztatják. Ezzel az államfői méltóság gyakorlása, egyszersmind a törvényhozás egyaránt lehetetlenné válik. A képviselőház összehívhatatlan, ilyen módon viszont a valaha a király gyengeelméjűségének esetére alkotmánymódosítással előrevetített régensi intézmény sem állítható fel. Jobb híján ezért a kormány a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat ténylegesen egyidejűleg gyakorolja. Miután a háború végéhez közeledve a képviselőház 1944-ben összehívhatóvá válik, az rögvést (a németek által fogolyként változtatlanul magukkal hurcolt király helyettesítésére) régensherceget nevez ki. Amikor viszont 1945 májusában a németeket visszaverő amerikai csapatok III. Leopoldot kiszabadítják, helyzetének tisztázatlanságára hivatkozva ő nem veszi vissza királyi jogait, hanem a következő rendes választásra bízva a döntést. Miképpen is oldják meg a feloldhatatlan helyzetet? Egyszerű hézagkitöltéssel-e vajon, mondván: amint a lehetetlenítő helyzet véget ért, a király automatikusan visszavette funkciói gyakorlását? De hiszen éppen ezt utasította el. Vagy ismét kormánynyilatkozat történjék, mint a király elhurcolásakor? Utólag bajos lenne már ilyet tenni, már csak azért is, mert a német megszállás megszűntével semmiféle kényszerítő kivételes körülmény nem maradt fenn – márpedig egy ilyen kormányzati eljárás rendjét is eredetileg magának az alkotmánynak kellett volna szabályoznia. Végezetül törvényt hoztak. Miniszteri indokolásából kitűnően ez megállapító jelleggel tisztázta a helyzetet. Mint kifejtette, „alkotmányjogunk alapvető elve” alapján, „amely egy mindenekfölötti igazságnak a teljes nyilvánvalóságával következik Belgium létéből és alkotmányos parlamenti berendezkedéséből”.¹⁰ A megoldás tehát végül az előbbihez hasonló alapokon nyugodott. Eszerint

⁹ A. Vanwelkenhuyzen: De quelques lacunes du droit constitutionnel belge. In Ch[aïm] Perelman (szerk.): *Le problème des lacunes en droit*. Bruxelles, Bruylant, 1968. 347–350.; illetve Ch. Perelman: *Logique juridique. Nouvelle rhétorique*. Paris, Dalloz, 1976. 76–79. 46. pont.

¹⁰ Vanwelkenhuyzen (1968): i. m. 358.

a társadalmi normalitást az abnormitásra kell vetíteni, és ekkor feltárul a joghézag, amelynek kitöltést biztosító megoldása – esetünkben a kifejezett tételezés hiányában is érvényes, mert a jogrendet alapjaiban meghatározó jogelvek kinyilvánítása – révén kínálkozik már egyfajta feloldási lehetőség.

E találkozás problémájára vetítve, most és itt úgy gondolom, ugyanilyen okfejtéssel alapozhatnánk meg a követendő eljárást. Amennyiben a büntető felelősségre vonást az előző rezsim eleve megakadályozta, akkor az érintett cselekmények elévülése meg sem indult. Hiszen az elévülés normalitást előfeltételez, azt, hogy a felelősségre vonás gépezete akadályozhatatlanul munkálkodhassék. Problémát jelenthet persze, hogy az elévülést – tudomásom szerint – így sem teória, sem gyakorlat még nem tárgyalta. Ami persze korántsem jelentheti, hogy ne lenne ugyanakkor érdemes ilyen szempontból is következetes végiggondolásra.

Egyfelől konstruálható olyan büntetőeljárás, amely az adott ügyfajtában az elévülést nem ismerve el az érvényben volt anyagi jogszabályokat érvényesíti, egyidejűleg azonban humanitárius megfontolásból kegyelemmel él. A hatályos büntető anyagi és eljárási jogot alapul véve kimondja, hogy – például – a kegyelem nem az elkövetett cselekedetek büntetendő jellegére, nem is az eljárás indíthatására vonatkozik, hanem arra, hogy az eljárást lezáró ítélet mennyire mehet túl a felfüggesztett avagy fájában vagy mértékében könnyített büntetéskiszabáson, a kérdéses cselekmény elkövetése óta eltelt idő okán. Másfelől lehetne konstruálni – például parlamenti vizsgálóbizottságok tényfeltárása útján – olyan jogilag teljesen megalapozott, jogi biztosítékokkal is ellátott, működése érdemét tekintve egyszerre kvázi jogi és kvázitársadalmi felelősségmegállapítási formákat is, amelyek egyidejűleg az imént említett öszövétségi prófétai funkciót is közvetlenül betölthetnék. Tudniillik elgondolható, hogy a mindenkori Kubinyi Ferencek – sok kellene ilyen – mindent megírnak. De bármekkora publicisztikai ereje, leleplező hatása is lehet a szerzői műveknek – például annak, hogy lenne Magyarországon a közeljövőben akár félezer újság, amely rendszeresen szólna a múltról –, még mindig maradna néhány nosztalgikus kommunista orgánus, amely azért változatlanul hajtogatná, hogy a szocialista forradalom a francia revolúció örököse; a sztálinizmus pusztán kétségbeesett modernizációs kísérlet; a hivatásos forradalmárok pedig mégiscsak a társadalmi átalakulás hősei voltak. Tehát a leleplezés, a nevek kiírása önmagában még nem ad formát. Forma pedig mindenképpen szükséges. Úgy gondolom ugyanakkor: e szerepet úgyszólván bármiféle társadalmi forma betölthetné. Hiszen nem tényleges büntetésről van szó. Büntetést a tárgyalásnak megneveztetésben végződő drámáján túl talán eleve nem is lenne fontos kiszabni. Ám *valamilyen* formát valóban kellene adni.

2. Az igazságtétel mint társadalmi feladat

A filozófiai hagyomány értelmében s általános tapasztalatokból is következően nyilvánvalóan határozottan külön kell választanunk a jog és az erkölcs terrénját,

következésképpen a vita során így érvelőknek kétségkívül igazuk van. A társadalomelmélet elvonatkoztatató-általánosító szintjén mégis azt kell gondolnom, hogy hosszú távon mindazonáltal párhuzamos, egymást segítő vagy gátló területekről van szó – akkor is, ha tényleges működésük esetleg éppen nem eltérő, de egyenesen önálló meghatározásra képes független tényezőkként jelölik ki ezeket.

Mire is gondolok? Arra, hogy hagyományosan adott egyfelől jogbiztonság iránti vágyunk, továbbá mindaz, amiről korábban már szólottunk, említve, hogy vannak olyan jogi értékeink és jogi intézményesedéseink, amelyek sértetlenségére rendkívülien kell ügyelnünk (anélkül persze, hogy okot adnánk bármiféle fetisizálásra). Másfelől azonban a jogi textus önmagában semmiféle teljes előrelátást vagy meghatározást, tehát teljes biztonságot nem garantál. Mai módszertani, analitikus filozófiai kutatások egyértelműen bizonyítják (immár több évtizede angol és amerikai kutatók, így a szövegek nyitottságának elméletei [*open texture*] egyértelműen kimutatják), hogy a jelentés mindig egy konvenció gyakorlati megújításának, az pedig a rutinszerű típushelyzetekben történő gondolkodás folytatásának a függvénye. Ilyen módon pedig nyilvánvaló, hogy végső soron minden egyes elv, minden egyes szabály ismeri a maga kivételeit, hiszen a különféle szövegösszefüggésbe helyezések egyszersmind a konvencionalizálásban is voltaképpen külön-külön helyzeteket jelentenek. Márpedig minden helyzet a maga érték-előfeltevéseit hozza magával. Vagyis fogalmaink egy olyan rendkívülien gazdag és összetett, tehát végtelen kombinációs lehetőséggel rendelkező technikai eszköztárt jelentenek (s ezekben különböző kapcsolódási pontok lehetségessé válását), hogy általuk úgyszólván minden elérhető. Persze, a szó szoros értelmében vett „minden” azonban mégsem. Hiszen a jog is, *de facto*, hosszú távon mindazonáltal standardizál. Konvencionális és konvencionalizáló utakra terel, mert a szakmában kialakulnak bizonyos hagyományok, és mert mindaz igaz, amit az értelmezésnek (módszereinek, hatásának stb.) szokásos, hosszú távon és történelmileg megnyilvánuló kötőerejéről a jogirodalomban beszámolhatunk. És mert az egész folyamat mögött végső soron olyan társadalmi közeg áll, amelyben bizonyos érték-előfeltevések, érdekek, felismerések, relevanciameggondolások, toleranciahatárok (és így tovább) eleve közösek.

Úgy gondolom, hogy kérdésünk kapcsán korántsem csupán és szűken jogi vagy technikai problémáról van szó, hanem egyúttal határozottan morálfilozófiai, politikai megfontolásokról és egyéb nézőpontok közös mérlegeléséről úgyszintén. Amennyiben tehát rendkívül fontosnak éreznénk, hogy adott közegben és helyzetben elérjünk ilyen vagy olyan eredményt, és társadalmi konszenzus áll vélekedésünk és szándékunk mögött – amelyet ráadásul különböző társdiszciplínák (mint például politikatudomány, erkölcsfilozófia) is kellően támogatnak –, úgy bizonyosan kimunkálható olyan értelmezés és olyan jogtechnikai megoldás, amely ilyen vagy hasonló eredményhez vezet. Egyfelől szükséges egy rendkívül komolyan elvégzett társadalompolitikai és erkölcsfilozófiai megalapozás, másfelől pedig egy kellő irányban, mélységben, garanciákkal övezetten kimunkált jogtechnikai eszköztár. Mai helyzetünkben a problémát nem feltétlenül az utóbbiban, hanem legalább annyira

az előbbinek a tisztázatlanságában látom. Mindenekelőtt azt kellene valóban tudnunk, hogy akarunk-e tenni, szükséges-e tennünk valamit. Amennyiben nem túl vérmesek a céljaink, amennyiben azokat kellően felelős és higgadt gondolkodással ki tudjuk munkálni, s amennyiben ezeket társadalmi közegünkben, politikai elitünk előtt, valamint tudományosan is meg tudjuk védeni, úgy bízhatunk abban, hogy meglévő jogi rendszerünk is valószínűsíthetően ad majd alapokat és fogódzókat ahhoz, hogy a kívánt irányba értelmezésünkkel elindulhassunk.

[Vákát oldal]

Szabad-e ítélnünk a múltról?

Jogfilozófiai megfontolások¹

Magyarországon ma a politikailag új feltételek közötti indítás, helyzetünknek és közelmúltunknak a nemzeti történelem és erkölcs fényében történő újragondolása, valamint az elmúlt idők történéseinek a jog színeiben is tükröztetett újramegítélése napjainkat valamiféle határvonal mezsgyéjén szembeállítja a tegnappal.

Két sürgetően megválaszolandó kérdés áll ezzel előttünk:

1. Jog uralta-e egyáltalán azt, amit meghaladtunk?
2. Mi a meghaladottal a kapcsolatunk? Örökösei vagyunk-e, vagy pusztán túlélői, akik legfeljebb a romjaiból építkezhetünk?

Mihelyst a választ a fenti kérdésekre meglettük, azonnal további dilemmák nyomulnak eléink. Ezek sorában mindenekelőtt az alábbiak igényelnek az előbbiekkal egy sorban válaszadást:

3. Mit jelent a jogállamiság követelése új politikai és állami berendezkedésünkben?
4. Miképpen különíthetjük el a rendes és a rendkívüli jogállapotokat? Azaz: a jogi követelményrendszer kötelező alkalmazási köre mennyiben és milyen módon függ magától a jogállamiság társadalmi előfeltevéseitől?
5. Mit jelent, és milyen módon működik az a jogintézmény, amelyet elévülésnek mondunk s az elévülés garanciájaként formalizálunk? Mennyiben érinti ennek megkezdődését, ha állami igény tartósan nem az egyébkénti jog érvényesítésére, hanem – éppen ellenkezőleg – a jogérvényesítés megakadályozására vagy éppen megtorlására irányul? Megindulhat-e elévülés, ha a jogrendet a hatalmon lévők úgy működtetik, hogy a hatalom eljárásának betudhatóan éppen a jog érvényre juttatására gyakorlati lehetőség nem adatik? És végezetül:

¹ Az 1990. augusztus 30-án kelt 1025. sz. kormányhatározat értelmében felállított Jogtalan Előnyöket Vizsgáló Bizottságnak dr. Antall József, a Magyar Köztársaság miniszterelnöke által kinevezett tagjaként belső bizottsági felkérésre 1991 márciusában készített és májusban véglegesített személyes állásfoglalás a bizottság szakvéleményében utóbb majd közösen elfogadandó hivatalos álláspont lehetséges jogfilozófiai alapjairól. A bizottságon belül született döntés úgy szólt, hogy munkája befejeztéig sem a bizottság, sem pedig egyes tagjai nem lépnek a nyilvánosság elé a bizottsági munkájukkal kapcsolatos véleménnyel. Első megjelenés: Varga Csaba: Szabad-e ítélnünk a múltról? Jogfilozófiai megfontolások. *Reggeli Pesti Hírlap*, 2. (1991e), 258. 8.; majd teljes terjedelemben (azonos címmel): *Jogtudományi Közlöny*, 47. (1992d), 1. 10–14.; valamint *Társadalmi Szemle*, 47. (1992e), 1. 85–90. A bizottság munkája szakértői véleményének előterjesztésével befejeződött; lásd Békés Imre et al.: Szakvélemény az 1949 és 1990 között elkövetett, a társadalmi igazságérzetet sértő magatartások, illetve előnyök megítélésének, a felelősség megállapításának elveiről és jogi feltételeiről. *Magyar Jog*, 38. (1991), 11. 641–645.; illetve *Társadalmi Szemle*, 47. (1992), 1. 70–76.

6. Mi a viszony az állam, a társadalom és az egyén rendelkezésére álló jogi és jogon kívüli eszközök között? Lehetséges-e, és jogszerű lenne-e, hogy egymást kiegészítve ezek párhuzamos alkalmazására kerüljön sor?

1. A múlt jogának kérdése

Dramai helyzetekben, amikor a teljes újrakezdés morálisan is igényelt alapvető politikai feltétellé válik, a megelőző jogállapot jellegének s a jogfolytonosságnak a kérdése egymásba fonódva gyakran felvetődik.

A jog megítélése érdekében a joggal szembeszegezett értékmérők alapján gyakran annak kimondására kényszerülünk, hogy egy olyan jog, amely önkényt, embertelenséget, erkölcsi leépülést szolgál, csakis visszaélés lehet a joggal. Ez a természetjog nézőpontja.² Jogfilozófiai összefüggésben pedig kimutathatjuk, hogy egy olyan jog, amelyik minden ízében csakis hatalmaskodást testesít meg, voltaképpen nem is jog, legfeljebb bármiféle jognak a csökkent előképe. Ilyen következtetésre pedig a jogtól betöltött szerep ontológiai vizsgálata eredményeként juthatunk.³ Ámde bármennyire védhetők is az ilyen álláspontok saját megközelítésük szemszögéből, értékelhető választ az itt és most felvetődő kérdésre nem adnak, mert maga a kiindulópontjuk jogon kívüli.

Ezért bármennyire is sérti morális érzékenységünket, a jogról jogi összefüggésben csakis ennyit mondhatunk: olyan szabályrendszer ez, amely *a)* a társadalmat átfogja, *b)* annak alapvető életviszonyait rendezi, és *c)* végső szabályozó hatalomként ténylegesen érvényesül. Tehát jognak minősül akkor is, ha politikai rezsimváltás után undorral fordulunk el tőle, s feltett szándékunk immár az, hogy társadalmi újjáépülésünk során magunk mögött hagyjuk.

Következésképpen jognak számít a náci jog és a bolsevik jog, beleértve tehát szocialista jogi örökségünket is. Jog tagadásának csakis jogon kívüli értelemben mondhatnók.

Megkísérhetjük ugyan, hogy visszaható hatállyal jogi értelemben nem létezővé és nem is létezetté nyilvánítsunk egy olyan szabályrendszert, amelyet korábban jogként érvényesítettek a társadalom felett, egy ilyen eljárással azonban aligha érhetünk el gyakorlatias eredményt. Kivételképpen is csupán akkor éltek ilyen jogtechnikai lehetőséggel, ha társadalmilag is érzékeltlen rendkívül rövid, átmeneti időszakról volt szó (amilyennek például a Magyar Tanácsköztársaság fennállását a maga 133 napjával tekintették⁴), vagy ha nem a modern formális jog fejlett nyugati kultúrái adták az ilyen intézkedéshez az ihletet (hosszánk közel álló példák szerint ilyen volt

² Klasszikus közelmúltbeli megnyilatkozására lásd Gustav Radbruch: *Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht*. 1946-os sajtóbeli megnyilatkozását Nagy Endre fordításában: *Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog*. In Varga (1977): i. m. 129–139.

³ Vö. Varga (1989): i. m.

⁴ Lásd például Rév Erika: *A népbiztosok pere*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1969.

a bolsevista forradalom Oroszországa vagy a háború utáni titóista berendezkedés Jugoszláviában⁵).

Összegezve tehát: bármennyire arcucsapása is nyugati kultúrában fogant jogi értékeknek, a modern formális jog sajátos ismérvei szemszögéből közelítve az úgynevezett szocializmus joga is jog volt.

2. A jelen kérdése a múlt jogához

Amennyiben a megelőző állapotokat jogállapotoknak tekintjük, felvetődik a jogfolytonosság kérdése. A választ itt már egyértelmű állami döntéssel kell kimondanunk. Vagyis elvileg választhatunk a jogfolytonosság kinyilvánítása és elutasítása között, ám ezt teljességgel tetszőlegesen mégsem tehetjük. Mert bármilyen válaszhoz érkezünk is, vállalnunk kell ennek közvetlen következményeit, valamint a jogi rendszer egészére történő kisugárzását is.

Ez a kérdés az, amely felvetődött a háborút veszített országokban az első világháború után, amikor azok a hatalmak, amelyek a kataklizmából nyertesként kerültek ki, az uralkodó elitektől indított háborúskodás következményeit magukra a háborúba kényszerített népekre kezdték el (területelcsatolás, jóvátétel stb. követelésével) alkalmazni.⁶ Kimondatlanul is ugyanez a kérdés bújik meg abban a nálunk sem ismeretlen dilemmában, hogy vajon az ország népének miért kell átvállalnia egy olyan adósságterhet, amelyet egy mára már letűnt rendszer a néptől idegen módon vett fel, hogy eltékozzon?

A következmények kényszerű vállalása egyszersmind behatárolja saját választásunk szabadságát is. Úgy tetszik: a dolgok természeténél fogva egyszerűen nem vagyunk abban a helyzetben, hogy jogfolytonosság hiányára hivatkozva bizonyos terhek vállalását elutasíthassuk, miközben más irányokban jogfolytonosságra hivatkozva élünk a jogfolytonosság elismeréséből fakadó előnyökkel. A dolgok logikája szerint választásunk nem lehet tetszőlegesen szelektív. Ilyen vagy olyan módon végül is választanunk kell, s ezt jogilag meg is kell indokolnunk.

Tudatában kell tehát lennünk annak, hogy egyfelől egy csupasz költség-haszon vonzatú elemzésre építő megközelítés tükrében is összességében beláthatatlanul sokba kerülhet az, hogy valamiféle körülhatárolt rossztól megszabadulhassunk. Másfelől pedig a jogi rendszeren belüli összefüggés és következetesség (vagyis: koherencia) követelménye csakis elvi választásokat és kivételtevéseket engedélyez. Nem tesz lehetővé sem jogilag igazolhatatlan, sem logikailag következtelen válaszokat. Éppen nem mondhatjuk tehát, hogy bizonyos tisztán jogon kívüli, a jogba nem is beemelhető, jogilag tehát meg sem fogalmazható érdekektől vezettetve a múltból

⁵ Lásd például Varga (1979): i. m. 213–214. 62. jegyzet.

⁶ A[nders] V. Lundstedt: The Responsibility of Legal Science for the Fate of Man and Nations. *New York University Law Quarterly Review*, 10. (1933), 3. 326–340.

a mába vezető jogi érvényességet csak bizonyos irányokban ismerjük el, miközben más irányokban ugyanezt visszautasítjuk.

A következetesség, a rendszerbeli összefüggés és a specifikus igazolhatóság igénye különös erővel jelentkezik az egyes nemzeti jogrendek nemzetközi erőterében. Hiszen a jogrend belső érvényesülését a jogrendeknek egymás közti kapcsolataikban megnyilvánuló nemzetközi elismertsége támasztja alá. Vagyis az, hogy egymást kölcsönösen támogatva beilleszkednek a nemzetközi jogrendbe. Ezért ha kinyilvánítanánk a jogérvényesség folyamatának megszakadását, úgy fennáll annak kockázata, hogy ezen aktusunk a nemzetközi jogrendben is az újbóli elismertetés kívánalmát vethetné fel.

Összegezve tehát: alkotmányjogi nézőpontból politikai átmenetünk nem volt forradalom. Ezért, valamint a kontinuitás kinyilvánításából fakadó egyéb előnyökért vállaltuk – és feltehetően továbbra is vállalnunk kell, pusztán technikai értelemben – a régi rezsimmel való jogfolytonosságot.

3. A jogállamiság

Forradalom esetleges bejelentése mindenképpen a jogfolytonosság megtörését vonja maga után. Az ország belső viszonyaiban a jogi érvényességi láncolat ilyenkor megszakad, s az államalakulat újjáalakulásától függően kerülhet csak sor új nemzetközi elismertetésre. Abban az esetben viszont, ha a változás békés átmenettel következik be, úgy kizárólag a megújult államalakulat elhatározásától fog majd függeni, vajon engedni fogja-e a régi jogállapotokat változatlan formában a mába átnőni, vagy ettől eltérően rendelkezik.

Magyarországon az átmenet sajátosságát éppen rendkívül mértékletes, nyugati civilizációs eszményekre feltétlenül ügyelő, józan, sebeket lehetőség szerint semmilyen irányban sem ejtő fokozatossága adja. Már eddig is úgyszólván teljes folyamatosságot eredményezett ez, s ugyanakkor azt is, hogy a jogállamiság eszményét már a legelső pillanatoktól kezdve a közös zászlóra tűzhettük – és korántsem pusztán ideologikus vagy legitimáló megfontolásból.

Meg kell azonban e ponton azt is kérdeznünk: mit jelent a jogállamiság követelése negyvenévnyi diktatúra, európai és nemzeti értékek sárba tiprása, egy ez ellen lázadó forradalom és szabadságharc páratlan brutalitású oktan megtorlása, a nemzet tartalékainak felélése, gazdaságának hihetetlen mérvű lepusztítása, erkölcsi minőségeinek nem sikertelen rombolása, majd a társadalom egészének csődbe hajszolása után. Bizonyosan a jogállamiság eszméjének oszthatatlanságát. Legalább is a fennálló jog tiszteletét, s e tisztelet alapján – a korábbi állapotok jogállapotként történő elismerésére és jogi folytonosságának a megszakítatlanságára épülve – a korábbi jognak mint a szóba jöhető egyidejű cselekedetekre és állapotokra jogilag egyedül alkalmazható és alkalmazandó (tehát kizárólagosan releváns) értékstandardnak a kizárólagos fgyelembevételét.

Így egyebek közt azt, hogy bárkivel szemben, akit az új berendezkedés bármely – erkölcsi, politikai, gazdasági vagy éppen tisztán jogi – megfontolástól vezetve s garanciákkal biztosított eljárások útján megbélyegezni kíván, vagy bármiféle módon eltávolítani eddig élvezett státuszából (azaz: a politikai pümkösi királyságot élőkkel, a harácsolókkal, az eddig érdemtelenül privilegizáltakkal, a politikai kurzuslovagokkal, a hatalmaskodókkal, a félemberré aljasult verőlegényekkel és nem utolsósorban a szocializmus mindennapos élő gyakorlatában a közönséges eljárásá tett állami terrorizmust megtestesítő gyáva gyilkosokkal szemben), csakis az inkriminált történés napján az akkori jog alapján kimutatható jogsértés eseteiben, csakis a jogilag akkoriban is ismert és járható utak nyomán, ám ma is biztosított és járható jogi eljárásmodokat követve indítható be a jogi gépezet.

Az új berendezkedés alapkövévé tehát a jogállamiságot tettük. Ez követelményrendszerként jelent, minden egyes állami cselekvésnek a jogilag igazolható csatornába terelését.

4. Rendes és rendkívüli jogállapotok

A jogállamiság ugyanakkor – mint bármiféle elv vagy rövidített szándékkifejezés – meghatározott társadalmi előfeltételekre és előfeltevésekre épül. Nyugati eszményei szerint konszolidált állapotokat feltételez. Hiszen történelmileg eleve ilyennek a talaján, ennek oltalma érdekében fejlődött ki. Nagy nyugati mintái így a kivételesség, az átmenetiség sajátos kérdéseivel – amelyek pedig saját jelenlegi helyzetünket oly meghatározóan jellemzik – nem is szembesülhettek.

A jogállamiság eszméje a társadalmi és politikai mozgások jogi közvetítésére s az e közvetítés során érvényesítendő elvekre tesz javaslatot. Annak kívánatosságát és elveit illetően, hogy a hagyományok alapján jogi közvetítés iktatódjék közbe, feltétlen, de korántsem öncélú. Egyebek közt tehát elmondható, hogy a nemzet létérdekeit nem fenyegetheti. Nem zárhatja ki kivételes állapotok kivételes kezelését sem.

Hazai körülményeinkre vetítve így ezt kell mondanunk: a jogállamiság korántsem arra való, hogy jog előtti vagy jogellenes állapotokat megörökítsen, átmentsen, illetőleg bármit, ami egyébként társadalmilag hiteltelen, a társadalmi konszolidáció, az újonnan kivívott (vagy kivívandó) demokratikus berendezkedés hitelesítő pecsétjével lásson el.

Mindez a legközvetlenebbül azt jelenti, hogy különbséget kell tudnunk tenni egyfelől a jogállamiság előfeltételei, másfelől pedig kötelező alkalmazási köre között.

Alapjában minden alkotmányozás, minden törvényhozás, minden elvont normaszabás valamilyen előrelátásra, jelesül a dolgok valamilyen rendes folyamatának a feltételezésére épül. Ha ez alól maga a normaszabás – valamilyen különrend intézményesítésével – kivételt tesz (amint ez a weimari demokrácia válságában született német közjogi doktrínák óta a kivételes állapot alkotmányi szabályozása képeben

általánossá vált⁷), úgy ezt szintén a kivételesség bizonyosfajta előrelátására építi. Az alaphelyzet tehát ilyenkor is változatlan: a kivételezés így értelemszerűen maga a kivételesség valamilyen elképzelésére, felfogására épül. Márpedig a norma kötelező alkalmazásának – a normaszabás eredeti szándéka, de a jogalkalmazás eredendő hivatása szerint is – csupán az ilyesfajta legtágabban felfogott keretek fennállása esetén és e kereteken belül van értelme.

Ha egy ilyen jellegű belátásból konfliktus fakad, ami a tételezett jog eszközeivel egyértelműen meg nem oldhatónak tetszik,⁸ úgy ezeket a konfliktusokat a jog többnyire joghézag konstruálásával és egy különrend relevanciájának az általános jogelvekre támaszkodó kinyilvánításával oldja fel. Tehát annak megállapításával, hogy a problémaként megfogalmazódó kivételességre a jognak nincsen válasza. Márpedig amennyiben a jog nem lát előre egy felmerülő helyzetet, úgy hézagos a szabályozása. Jogi doktrínáinkból viszont tudjuk, hogy egy joghézagnak mind a kinyilvánítása, mind pedig a bíró döntése által történő kitöltése jogilag csak olyan általános jogelvek hivatkozási körén belül konstruálható meg, amelyek a kérdéses problémakör jogi szabályozása iránt megnyilvánuló igényt s annak a szabályozott rendtől eltérő szabályozási szükségét (megadva egyszersmind ennek az eltérő szabályozásnak a keretét is) egyaránt igazolják.

A jogállamiság követelménye tehát követendő eljárások és figyelembe veendő alapelvek mezsgyéjébe tereli a konfliktusaink feloldására irányuló törekvéseinket, önmagára irányulva azonban azt nem tételezheti, hogy e követelményrendszer (ennek relevanciája s feltétlenül követendő mivolta) milyen társadalmi előfeltevéseken nyugszik. Ez konfliktushelyzeteket eredményezhet, amelyeket – a jogállamiság végső elveire alapozva – szintén magán a jogon belül kell feloldanunk.

5. Elévülés

A jogállamiság követelménye ilyen módon azt jelenti tehát, hogy minden megítélésre csak az eredeti jogállapot, jogi megítélési lehetőségek (és így tovább) szerint és alapján kerülhet sor. Ugyanakkor a problémát az okozza, hogy – mint láttuk – a jogállamiság saját követelményrendszere önnön előfeltevéseinek a fennállására, ezeknek a mikénti megítélhetőségére nem válaszol.

⁷ A mindenekelőtt Carl Schmitt által felvetett problematika kapcsán lásd Carl Schmitt: *Politische Theologie*. 2. kiadás. München–Leipzig, Duncker & Humblot, 1934. 11–22.; uő: *Positionen und Begriffe im Kampf mit Weimar – Genf – Versailles, 1923–1939*. Hamburg, Hanseatische Verlagsanstalt, 1940. 124. és köv. Lukács általi megvitatásának problematikusságára lásd Varga (1981): i. m. 93–100.

⁸ Joglogikai kutatások már negyed évszázada bizonyították, hogy a jogértelmezés jogon belüli tényezői csak jogon kívüli előfeltevéseiktől függően, ezek szemléleti keretében értelmezhetők. Klaszszikus kifejtésére lásd Leszek Nowak: *Próba metodologicznej charakterystyki prawnonauwstwa*. Poznań, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 1968; uő: *De la rationalité du législateur comme élément de l'interprétation juridique*. In Ch[aim] Perelman (1967): i. m.; áttekintésükhöz vö. Varga Csaba: *Jogi elméletek, jogi kultúrák. Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1994. 40. és 85–86.

Meg kell jegyeznünk rögtön, hogy ez a körülmény – bármennyire is zavarba ejtő dilemmák forrása legyen, s bármennyire szakítópróbát jelenthet is esetleg az ítélkezési gyakorlatban – a jognak nem teherképe, nem is kiküszöbölendő ellentmondása, hanem egyszerűen a formális jogi kultúrának magának a jogmeghatározás formaiságából s ugyanakkor a jogműködés tartalmiságából adódó paradoxona. Vagyis csupán egyik kifejeződése a jog leginkább sajátos tulajdonságának; annak tehát, hogy – formai rekonstrukciója szerint – a jog végső soron csak önmagára hivatkozó (önreferenciális), tehát fennállása alapján önmagát önmaga folytonosságában és folyamatosságában létesítő (öngeneráló) lehet.⁹

Mindezeket a tanulságokat a számunkra itt és most érdekes példaként az elévülésre vetítve, erről a garanciális intézményről úgy tudjuk, hogy adott idő elteltével magától és automatikusan beáll – hacsak megszakítására irányuló eljárási cselekmények nem történnek közben. Társadalmilag rendben zajló, kiegyensúlyozott állapotokat feltételezve (azaz a társadalmi normalitás szerint) az elévülés intézményét azért vezeti be garanciális feltételrendszerébe a jog, hogy az állam az idő folyamatosságában korlátot szabjon a jogérvényesítési igény (az állam büntetőigénye és bármely polgár eljáráskezdeményezésre irányuló igénye) érvényesíthetőségének. Ám mi a helyzet akkor, ha állandósult gyakorlata szerint az állam nem büntetőjogi igényének az érvényesítésére törekszik, hanem éppen arra, hogy kizárja azt? Ha összehatásában – esetenként terrorszerű eszközök alkalmazásától, így például a jogos igények érvényesítésére történő törekvésnek akár fizikai megtorlásától sem riadva vissza – pontosan azt akadályozza meg, hogy ilyen igény felvetésére, érvényesítésének a megkísérlésére kerülhessen sor? Ha működése éppen gyilkos eszközök alkalmazására és előre látható, elv szerinti jutalmazására épül?

Vegyünk egy talán szélsőséges, legújabb kori megélt történelmünktől sajnos mégsem egészen idegen esetet: ha nők, fiatal lányok és öregasszonyok megerőszakolását az országunkba megszállóként behatoló megszálló katonai erők parancsnokai hivatalos tudomásulvétel esetén általában a hadijog szerint azonnali főbelövetéssel büntetik, ám utóbb kiderül, hogy a gyakorlatban ez mégis rendkívüli kivételnek bizonyult, mert átlagesetben a panasztévő áldozatot vagy hozzátartozóit érte rögtön brutális, többnyire gyilkos megtorlás. Tehát az eljárást kezdeményezőnek kellett halálos fenyegetéssel számolnia. Értelmes-e, a jogállamiság fennkölt eszményéből eredő-e, és főként jog szerint való-e ilyen és hasonló határhelyzetekben a jogrendet barbárul sárba tiprókat a jogrend teljes eszköztárával olyan védelemben részesítenünk, hogy a garázdálkodók, harácsolók büntethetetlenége, következtésképpen jogi büntelensége váljék e jogállamiságnak a múlta vonatkoztatott egyetlen eredményé – pusztán azért, mert átokfutásuk nem rövid, hanem hosszú ideig tartott? Pusztán azért, mert a maguk szabta joggal büntethetlenné tették tetteiket? Pusztán

⁹ Bővebb kifejtésben vö. Varga (1988): i. m.; monografikus összegzésben pedig uő ([1992a] 2001a, 2003a): i. m.

azért, mert saját múltjuknak az elévültetésén túl a biztonság kedvéért esetleg még meg is kegyelmeztek önmaguknak?

Jogilag egyértelmű válasz az ilyen kérdésekre nincs. Nem is lehet, mert a normális állapotoktól, a társadalmi rutintól elütő határhelyzetekben a jog mindig ambivalens. Pontosabban szólva, ezekre nézve a jog hallgat. Törvényszerűen hallgat. Mert a jognak csakis a társadalmilag előre látott helyzetekre nézve lehet mondanivalója, hiszen nem is tervezhették arra, hogy kizárólag adható rutinválaszokkal szélsőséges helyzetek kivételességében igazítson el.

Még sajátosan jogi nézőpontból sem védhetőbb vagy erősebb az az érv, hogy tudomást sem véve a helyzet kivételességéről, a jog drámai pillanatát pusztá jogalkalmazási rutinkérdéssé csupasztítva, minden további nélkül a jog tételezett formális követelményrendszerére hivatkozva egy mindennapokra szabott választ kelljen a jog nevében megadnunk. Ahelyett, hogy a modern jognak előfeltevésekből, elvekből, tételezett szabályokból s azok tételezett kivételeiből, valamint mindezek értelmezésének bírói s doktrinális gyakorlatából felépülő rendszerét pontosan arra és úgy használnánk, amire és ahogyan ez a bensőleg (korántsem véletlenül) mélyen összetett intézményrendszer való, s ennek megfelelően *Iustitia* istenasszony bekötött szemét is – hagyományszerűen – pártatlanságként, de nem vakságként értelmeznénk. Vagyis a rutinválasz gyengeségeire figyelemmel, a jog előfeltevéseiből s általános elveiből levezetve egy másik, éppen a kérdés kivételességére is válaszolni megkísérlő érvrendszert munkálnánk ki. Eszerint *a)* a formális követelményrendszerre történő hivatkozás nem releváns, és ezért – éppen a szóban forgó jogi rend által adott (és kizárólagosan adható) válaszként – *b)* az adott helyzetben a formális követelményrendszerben meghatározott rendet egy ehhez képest különrenddel kell helyettesítenünk.

Szemben azokkal a kísérletekkel, amelyek a jogot – mint legutóbb a szocializmus nálunk – a központtól kisugárzott lelketlen parancsvezérlési gépezetté, a bírát pedig mechanikus végrehajtásra kiképzett automatává kívánták degradálni, a jog (ahogyan ezt a klasszikus tanítás mindig is sugallta) azért hivatás, mesterség és művészet egyben, mert az igazságosságból származik, és arra hivatott, hogy azt változó körülmények közt megvalósítsa. Így, noha lehetnek rutinválaszai – amit kizárólag a mindennapjainkra is jellemző ökonómia, vagyis a teljes érvrendszernek az ismétlődő átlaghelyzetekben történő lerövidítése indokol –, minden ízében érzékeny, felelős, erkölcsi választást is feltételező, csakis az igazságosságnak s megtalálása elismert módjainak elkötelezett közeg ez, amelyben nincsenek sem eleve adott válaszok, sem eleve megkérdőjelezhetetlen választások. Tudhatnánk, hogy civilizált országokban a jogelveknek legalább akkora az irodalma, mint a törvényhozótól tételezett szabályoké. Ezért nekünk is tudnunk kellene, mit jelentenek a több évezredes fejlődésünkben kimunkált jogelvek (melyeknek csupán egyike az ismert angol maxima, mely így szól: „Senki sem húzhat hasznót a saját jogsértéséből!”¹⁰).

¹⁰ *Nobody can profit from his wrong.* Az angolszász jogban történelmileg kifejlett elvekre lásd például George Blaxland: *Codex Legum Anglicanarum, or, A Digest of Principles of English Law: Arranged in the*

Következésképpen annak állítása, hogy eljárásindításnak, felelősségre vonásnak, érvénytelenítésnek nem lehet helye, mert a formális jog követelményrendszere ezt kizárja, pontosan annyira alkotó jellegű, elhatározást tükröző és ezért választási helyzetben felelős emberi döntést rejtő, tehát végső soron politikai jellegű és meghatározottságú állásfoglalás, mint ha azt állítanánk, hogy e kérdéses követelményrendszer az adott körben nem alkalmazható, mert társadalmi előfeltételei egyszerűen nem állottak fenn. És pontosan ez okból – a jogbiztonság és az egyértelműség kedvéért – formailag törvényben ki is nyilváníthatjuk, hogy a szóban forgó kör tekintetében a vitatott követelményrendszer alkalmazhatósága szemszögéből kivételes állapot állott fenn, hiszen a természetszerű alapját képező (és társadalmi értelmességét kizárólagosan előfeltételező) intézményi gyakorlat nem működött, és ezért nem is válthatta ki a követelményrendszerben meghatározott hatásokat.

Az elévülésnek társadalmi előfeltétele tehát egy olyan konszolidált jogrendi állapot, amelynek megfelelően a jogérvényesítésre irányuló igény az elévülésként zajló időtartam alatt zavartalanul jogérvényesítéshez vezethetett, és ezt kedvezőtlen jogi reagálás vagy jogon kívüli eszközökbe burkolt gyakorlat nem zárhatta ki. Amennyiben viszont ez az előfeltétel nem adott, úgy jogi nézőpontból sem szükségképpen azt elfogadnunk, hogy az elévülés egyáltalán elindulhatott.

6. A jogi és a jogon kívüli eszközök lehetséges összjátéka

Saját körén belül, a formalizált eljárásokon túl a jog mindig lehetővé tesz további nem formalizált – jogilag csupán érintett vagy éppen közömbös (tehát féljogi vagy joginak éppen nem nevezett társadalmi) – eljárás módokat. Ezek – mint bármiféle cselekvési formát illető választási szabadságunk – arra a demokratikus alapelve épülnek, hogy azon a körön kívül, amelyet a jog kifejezetten tilalmaz, jogi nézőpontból szemlélve minden egyéb emberi magatartás szabad.¹¹ Ennek az elvnek korlátot csupán mások jogai: a mindenkit megillető s alkotmányos garanciák formájában megfogalmazott emberi és állampolgári jogok szabnak.

Egészségesen működő társadalmakban az emberek a különféle eljárási módokat – így azokat, amelyeknek tanúsítására *a)* jogilag kötelezettek vagyunk; amelyeknek tanúsítását a jog *b)* következményeinek szabályozásával kifejezetten megengedi; amelyeknek tanúsítása *c)* csupán egyes vonatkozásait vagy kapcsolódásait tekintve szabályozott; továbbá amelyeknek tanúsítása *d)* teljességgel az állampolgári szabadság körébe esik – többnyire egymással párhuzamosan alakítják ki. A joginak

Order of the Code Napoléon. London, Butterworth, 1839. xxiv., 502., 157.; Robert Campbell: *Principles of English Law, Founded on Blackstone's Commentaries.* London, Stevens and Sons, 1907. liv., 662., 37.

¹¹ Vö. Carlos E. Alchourrón – Eugenio Bulygin: *Normative Systems.* Wien – New York, Springer, 1971. 119. Közvetítésemmel ugyanez a rendszeren belüli logikai érvelés szolgált alapul Magyarországon is a fennálló rend ellen a rend terminusaiban – azaz a jog nevében (akkor mindenekelőtt a környezetvédő mozgalmak érveivel) – végigvitt lázadásnak. Lásd például Sólyom (1985): i. m.

tetsző eljárási módok egyéb eljárási módokkal gyakran helyettesíthetők, s a remélt hatások olykor nem jogi utak igénybevételével is kiválthatók. A különféle eljárási módok sora társadalmi működésében és hatásgyakorlásában általában és többnyire sikerrel egészítheti ki egymást.

Jogi megfontolásaink tehát csupán a jogi eljárások lehetőségeit cövekelik körül. A járható utak száma és köre azonban ezeknél jóval tágasabb.

7. Végkövetkeztetés

Mindent összevetve tehát: számottevő – mindenekelőtt elvi, de részben gyakorlati – megfontolások szólhatnak amellett, hogy a múltnak a jogban s a jogi igazságérzetben okozott sérelmeivel a jog körén belül is, tehát a jog eszközrendszerének az igénybevételével szintén szembe kell néznünk.

A jogérvényesítés dilemmája¹

1. Miről szól az elévülési vita?

Politikai csatározásokban, sajtóviták tárgyaként, tudományos konferenciákon, sőt alkotmánybíróági megítélést is várva a közéletünket foglalkoztató egyik legneuralgikusabb kérdés az, hogy miképpen nézzünk szembe a múlttal. A dilemma lényegét az alábbiakban fogalmazhatjuk meg: a korábbi rezsimben valóban nagy számban követtek el súlyos bűncselekményeket. Megítélésükben nincs vita: ezek az elkövetés idején, a szocialista állam által elismert, illetőleg kibocsátott büntetőtörvény szerint is közönséges bűncselekmények voltak. Ezek egy részét azonban állami cselekvési körben, a pártállami berendezkedés javára követték el. Ez utóbbiak, nyilvánvaló politikai érdekből, úgyszólván mindmáig kivétel nélkül üldözetlenek maradtak. Erkölcs is, jog is parancsolóan írja elő, hogy a bűnt üldözni kell. Akkor pedig, ha ez bármely külső ok folytán átmenetileg lehetetlenné válik, úgy a büntetőjogi számonkérésnek természetszerűleg rögvest az akadályoztatás elmúltá után meg kell indulnia. A büntetőeljárás, mint ismeretes, szigorú garanciákkal övezett jogi eljárás, ezért megindítása előtt bizonyítani kell, hogy jogi előfeltételei fennállanak. Ezzel kapcsolatban merülnek fel társadalmi méretű vitákat kavarázó kérdések.

A büntetőtörvény ugyanis, mely a kérdéses cselekményeket mint bűncselekményeket büntetni rendelte, egyszersmind elévülésük lehetőségéről is intézkedett. Eszerint ha a cselekmény üldözése sikertelen marad, úgy bizonyos (a fenyegetett büntetés nagyságával többnyire arányosan meghatározott) idő elmúltával büntethetősége elenyészik. A dilemmát pontosan az adja, hogy ugyanaz a rezsim, amely a kérdéses törvényt saját büntetőtörvényeként elfogadta, ennek ellenére ugyanakkor bűncselekményeknek minősülő tettek elkövetésére ösztönzött, miközben meggátolta ezen cselekedetek üldözését, sőt elkövetőit jutalommal illette – ennek a rezsimnek sikerült évtizedeken át fenntartania uralmát. Amikorra pedig végül összeomlott, letelt az az idő (a legsúlyosabb esetekben is legfeljebb húsz év), amit a törvény elévülési időként meghatározott.

A problémával összefüggésben a jogász számára elsősorban az a felismerés érdekes, hogy az állam egy adott időszakban, adott cselekmények kapcsán nem élt büntetőhatalmával, mert jogon kívüli erők akadályokat gördítettek ez elé. Másodsorban annak tudatosítása fontos, hogy mihelyt az akadályoztatás megszűnik, az államnak élnie kell büntetőhatalmával, mégpedig úgy, mintha ezt semmi sem zavarta volna meg. Az a körülmény, hogy fenti példánkban történetesen politikai berendezkedés

¹ Első megjelenés – Miről szól az elévülési vita? és A jogérvényesítés dilemmája – két részben: *Új Magyarország*, 2. (1992), 18. 7. és 19. 9.

tette az államot bűnrészessé, és politikai átalakulás hátrította el most az akadályokat, a jogi megítélés szempontjából közömbös. Annak tehát, hogy az imént politikai körülményekre utaltunk, az összefüggések jelzésénél aligha van több feladata. Történelmi véletlenek másfajta összejátszása esetén a problémát felvető ok akár átmeneti kollektív tetszhalál, amnézia vagy cselekvési képtelenség is lehetett volna. Noha példánk drámaiságát éppen az adja, hogy nem ellenállhatatlan természeti erők vagy társadalmi mivoltunkat elkerülhetetlen kényszerpályákra terelő emberi állapot (*condition humaine*) következtében szenvedtünk, hanem attól, hogy a társadalmat agresszív kisebbség uralta, amely az állami terror eszközeivel is élt a többséggel szemben. Mindenesetre világos, hogy az akadályoztatás nem a jogból indult ki, hanem külső erők terelték e behatásokat a jog felé, hogy kívülről lehetetlenítsék el annak saját szabályai szerinti érvényesülését.

Ilyen esetekben kétféle lehetőséggel találkozhatunk. Előfordulhat, hogy az akadályoztatás megszűntével nincsen semmiféle jogi gátja annak, hogy az állam élni kezdjen büntetőhatalmával. Ilyenkor az eljárás megindul, mintha korábban semmiféle incidens nem zavarta volna. Mi viszont a teendő akkor, ha közbeiktatódik az elévülés kérdése? Megtehetjük, hogy rutinból, formalisztikusan érvelünk. A törvény szavait idézve állíthatjuk, hogy az elévüléshez három dolog kívántatik meg: Először is egy törvény, amely ezt intézményesíti. Másodszor egy elkövetett cselekmény, amelyre a törvény vonatkozik. Harmadszor pedig annak pusztá fizikai ténye, hogy az idő múlik. Az ilyen okoskodással szembeszegezve azonban teljes joggal mondhatjuk, hogy éppen mert rutinhelyzettel rutinszerű módon számol, formalisztikus érveléséből kimarad egy roppant fontos elem. Mégpedig pontosan az, ami az elévülésnek értelmet ad, amiért és aminek megfontolásából a törvényhozó az elévülést egyáltalán intézményesíti. Ez pedig a jogtisztelő társadalmi környezet, amely normális módon kiépült és működik. Ez az előfeltétele – s megerősítésével egyszersmind ez a célja is – az elévülés intézményének. A társadalom normális működése pedig szabályszerű rendet jelent. Egyebek közt azt, hogy az állam saját szabályait tiszteletben tartva tevékenykedik. Például törvény szabta kötelezettségei betartásával minden törvényesen megtehetőt megtesz a bűn üldözésére. És éppen azért, mert a bűnt üldözheti és üldözi is, nincsen korlátlan időre szüksége. Az időt a törvény szabja meg. S ha ez anélkül telik el, hogy az állam egyáltalán intézkedett volna, úgy ezen túl már nem is intézkedhet. Ilyenkor beáll az elévülés.

Az olyan gondolkodás számára tehát, amely a jogot nem magába zártan, egy-egy szabályát közegéből kiragadottan szemléli, hanem az egész szabályrendszert a maga összefüggéseiben, természetszerű előfeltevéseit is számba véve kísérli meg értelmezni,² az elévülés nem olyasfajta szabály, amelyet a jogrend egészétől elvonat-

² Korunk számára mérvadó kifejtésben lásd Ronald Dworkin: The Model of Rules. *The University of Chicago Law Review*, 35. (1967), 1. 14–46. Zódi Zsolt fordításában: A szabályok modellje. In Szabadfalvi József (szerk.): *Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1996. 17–56. Vö. még Varga Csaba: Tételzések rendszeréből áll-e a jog? *Jogtudományi Közlöny*, 39. (1984b), 9. 483–486.

koztatva kezelhetünk, mint amely beteljesedik kizárólag és pusztán az idő fizikai múlásának csupasz ténye által. Az elévülés olyan korlátozó gondolat és intézkedés a jog játékszabályhalmazában, amely a jog egészének működésén belül – s ettől feltételezetten – működik. Akkor indulhat meg egyáltalán, ha maga az állam is a maga egészében működik. Egyebek közt tehát akkor, ha maga az állam egészében és szokásosan betartja a saját szabályait. Vagyis az intézmény nem önmagában áll; s működése nem automatikusan, az idő múlásának pusztán fizikai tényével indul. Hanem az állam az, ami – a büntetőjogi üldözés játékszabályainak egészében és szokásosan átlagos módon érvényesített működtetésével – működteti.

Nem ismeretlen ez a gondolkodás a jogász számára. A 20. század kontinentális Európájának legnagyobb jogtudósa, Hans Kelsen a modern formális jog kontinentális eszményét teoretikus síkon megfogalmazó *Tiszta jogtanában* ezt írja: érvényességén belül a jog önmagát határozza meg. Annak eléréséhez azonban, hogy ez értelmes önmeghatározás legyen, vagyis valóban jogi érvényességet eredményezzen, az szükséges – noha egyedi helyzetekben a jogi érvényességnek a kérdéses jog hatékonysága sohasem előfeltétele –, hogy a jogrend egésze, melyen belül érvényességről beszélünk, társadalmilag „nagyjában-egészében hatékony” legyen.³ Mi már tudjuk, hogy minden formálisan meghatározott fogalom közös gondja ez. Jelesül, meghatározásuk csakis formális lehet, de bizonyos tartalmi előfeltevések (azok beteljesedésének adottsága, vélelmezése) nélkül az egésznek nincs semmi értelme. Vagyis bizonyos tényhelyzet nélkül maga a formális meghatározás okafogott lenne. A kérdést azonban nem szabad túldramatizálnunk: csupán azért szólunk minderről, mert elméleti kifejtés a feladatunk. A fenti ügyben is elvi kérdésről, a gyakorlatban pedig határterületek, kritikus helyzetek lehetőségéről s ezek megítéléséről van kizárólag szó. Arról tehát, hogy átlagesetben e fogalmak kielégítően használhatók. Arra azonban, hogy megvilágítsák önnön előfeltevéseiket is, már szükségképpen alkalmatlanok.

A nyelvfilozófia mai elemzéseiből tudjuk, hogy minden emberi kommunikáció, fogalmi gondolkodás természetszerű előfeltevésekre épül. Arra, ami átlagos, rutinszerű, s ezért fennállása eleve gondolható. A mindennapokban ez jól működik; s a hallgatólagosan elfogadott határok kicövekelését legfeljebb csak határhelyzetek kényszerítik ki. Az angol analitikus, Friedrich Waismann bizonyította be, hogy végső soron egyetlen fogalom határai sem zártak. Sőt elmondható, hogy mesterséges lezárásuk is csak egyedi helyzetre érvényesen, adott irányban és eseti jelleggel lehetséges. Például mindannyian tudjuk, hogy általában mit jelent, amikor köznap helyzetekben azt mondjuk: „kutya”, „jármű”. De annak kérdését, hogy vajon kutyának mondhatunk-e egy olyan állatot, amelyik talán négylábú és ugat is ugyan, de az ember zsebében is elfér, vagy járműként jelölhetjük-e meg a mesék repülő

³ Kelsen ([1934] 1988): i. m. 38. 30. pont; kifejezetten pedig Hans Kelsen: *Pure Theory of Law*. A 2. kiadás alapján ford. Max Knight. Berkeley, University of California Press, 1967. 212. {„A legal order is regarded as valid, if its norms are *by and large* effective (that is, actually applied and obeyed) [...]”}

szőnyegét, ha valaki már megfabrikálta, és így tovább, csak egyedi helyzetekben és összefüggésekben, például egy park használatának a szabályrendelete értelmezése kapcsán tudjuk megválaszolni.⁴

Anélkül, hogy mindezt tisztázták volna, csupán a rendkívüliség lehetőségének felismerésével, a kérdést érdemben már megválasztották a weimari demokrácia alkotmányjogászai. Válságokat megélve, s így a rendkívüli állapot kérdésével szembekeverülve az alábbi módon érveltek: minden szabályozás valamilyen előfeltevésre épül. Annak feltételezésére, ami normálisan előre látható. Még akkor is, ha kivételekkel számolunk, ezt csak az itt és most rendelkezésünkre álló képzelőerőnkre támaszkodva tehetjük. Ha tehát a valóság valami ettől lényegesen eltérőt hoz létre, úgy az egész helyzetet újra kell gondolnunk a végső (a szabályozást magát is vezérlő) elvek ismételt mérlegelésével.⁵ A jogban pontosan erre valók az elvek – nevezetesen, hogy segítsenek a szabályalkalmazás határhelyzeteiben. Az európai s az angol–amerikai joggyakorlatban is a jogelvi gondolkodásnak köszönhető, hogy az új követelmények – így a szociális gondoskodás, a jóléti állam, a liberális jogeszmény – maguknak utat törhettek.

Ezek alapján az elévülés dilemmájára a következő válaszlehetőségek között választhatunk: Vagy arra hivatkozunk, hogy bármennyire tiszteletet érdemlők is egyébként a fenti megfontolások, ezek jogilag irrelevánsak, a jogban tehát értékelhetetlenek. Ezzel ugyanazt mondjuk, mint ha azt állítanánk,⁶ hogy jogilag semmiféle különbség nem tehető egy leányanya felderítetlen csecsemőgyilkossága s az állampárti ösztönzéssel, intézményes keretben, a rendszer javára elkövetett, következésképpen a pártállamtól nyilvánosan jutalmazott, így az állam által üldözhetetlenné vált gyilkosságok halmaza között – feltéve, hogy mindkettő elkövetése óta letelt az az idő, amelyet a törvény elévülésként meghatározott. Vagy pedig – ellenkezőleg – úgy vélekedünk, hogy éppen a kétféle helyzet lényegi különbözősége, s a bűnelkövetésre válaszoló állam büntetőhatalmával történő élésének két egymástól jellegzetesen elkülönülő módja teremt alapot arra, hogy a kettő között jogilag is releváns, azaz értékelhető és kötelezően értékelendő különbséget tegyünk. Vagyis ezt mondjuk: ameddig az üldözés akadályoztatott, a pusztá fizikai időmúlás ténye meg sem indíthatta az elévülést.

⁴ Friedrich Waismann: Verifiability. In Antony Flew (szerk.): *Essays on Logic and Language*. Oxford, Blackwell, 1951. 117–144.

⁵ Carl Schmitt és Lukács György példájában vö. Varga (1981): i. m. 93–100.

⁶ Ami a Magyar Tudományos Akadémia nagytermében 1990. november 8–9-én megtartott konferencián – széles körű tetszést aratva – előadásomban valóban el is hangzott, noha a nyomtatott változatba nem vették bele. Vö. Lamm Vanda – Bragyova András (szerk.): *Visszamenőleges igazságszolgáltatás*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézet, 1992.

2. Éppen a jog komolyan vételéről van szó!

Az elévülés kérdésére imént adott válaszlehetőségek egyik leginkább szembetűnő jegye éppen az, hogy semmiféle politikának nem biztosít beavatkozási lehetőséget a jogba. Hiszen érvelésünk sarkalatos pontja pontosan az volt, hogy a politika mint olyan jelen sincs az egész dilemmában. Hiszen ha politikára gondolunk, tudatosítanunk kell magunkban, hogy a politika elvben és mindig értékpreferenciák választásával kapcsolatos. A politikában valamilyen programot, értéket tűzünk ki célként magunk elé. De önmagában nem politika az, ha egy ilyen választás tényét leírjuk. Ha például egy ilyen megállapítást teszünk: az elmúlt rendszer a nemzetközileg is elismert emberi jogi követelmények garantálása helyett azok semmibevételére vagy legalább részleges kikerülésére épült, és saját kihirdetett játékszabályait sem feltétlenül tartotta be – ez önmagában legfeljebb intézményi megállapítás, s ez is azért, minthogy jelentése csupán intézményi összefüggésben határozható meg. De korántsem kevésbé pártsemleges, mint ha azt jelentenénk ki: a szocializmusban is esik az eső. Ugyanígy annak állítása is, hogy a múlttal való szembenézés egész problematikája politikai gyökerű, hiszen azt a torz jelenséget, hogy bűncselekmények megtorlatlanul maradtak, a politikai berendezkedés idézte elő – önmagában ez is csak egyfajta osztályozó megállapítás, mellyel pusztán leírjuk azt a közeget, amely az elmúlt rendszerben kiváltképpen aktív volt. Hiszen mondtuk már: azt, hogy az állam bizonyos területeken nem élt büntetőhatalmával, bármi előidézhette volna, s annak kérdése, hogy konkrétan mi is idézte elő, a probléma jellegén mit sem változtat.

Ugyanígy fontos tudatosítanunk, hogy a dilemma általunk felvázolt egyik feloldási lehetősége sem hoz bármiféle új elemet a jogba. Jelenkori jogtudományi gondolkodásunkban éppen Ronald Dworkin, az amerikai–angol liberális jogeszmény egyik legavatottabb képviselője hangsúlyozza, hogy az elvi viták végigvitele elsősorban és mindig a bíróságok feladata. A joggyakorlatnak adott időn keresztül követett irányához viszonyítva persze előfordulhat, hogy esetleg újnak tetszik a jogelvi viták eredményeként hozott döntés. Mégis, ez sem tesz mást, mint hogy csupán a jogon belül amúgy már adott s rendelkezésre álló lehetőségekkel él – miközben a megvitatással egyszersmind erősíti is a közösség jogi kultúráját.⁷

Gyakorlatilag kifejezve ez az alábbiakat jelenti: még abban az esetben is, ha a fentiekben jelzett dilemmára választ történetesen egy új törvény meghozatala adna – még egy ilyen törvény is pusztán és legfeljebb kinyilvánítja (deklarálja), de nem újként létrehozza (konstituálja) azt az eredményt, amelyre egyébként a bírói gyakorlat magától is eljuthatna (és el is kellene jutnia). Tehát a törvény szerepe aligha több itt, mint egy jogerős bírói ítéleté. Ez pedig nem más, mint a válasz véglegesítése, jogilag egyértelművé, vitathatatlaná tétele. Ebben a kijelentésben ugyanakkor

⁷ Vö. Dworkin (1967): i. m.; illetve uő: *Is Law a System of Rules?* In Ronald Dworkin (szerk.): *The Philosophy of Law*. Oxford, Oxford University Press, 1974. 38–65.; uő (1986): i. m.

voltaképp egy kettős állítás rejlik. Benne foglaltatik ugyanis az, hogy amennyiben rendelkezésre állna az országban egy a korábbi fél évszázad honi történeteitől, mentalitásától, gyakorlott jogi kultúrájától érintetlen jogászai és bírói kar – olyan, amely előtt e (túlnyomórészt a hajdani Német Demokratikus Köztársaság gyakorlatához kötődő) dilemmák ma felvetetnek és megválaszoltatnak helyi és központi szinteken és fórumokon (a Német Szövetségi Köztársaságra jellemzően kialakult történetek, mentalitás és gyakorlott jogi kultúra által meghatározott, mára egyesített) Németországban –, a fenti dilemma törvény útján történő rendezése sem úgy jelennék immár meg, mint az egyedül elgondolható, feltétlenül szükséges megoldás. A csomó kibogozásának egész problematikája rábízható lenne akár a bírói gyakorlatra. De benne foglaltatik ebben a kijelentésben az is, hogy semmiféle jogi akadály nem áll annak útjában, hogy bármiféle törvényt fogadjon is el a törvényhozó, kellő érvek felsorakoztatása esetén a bírói gyakorlat bármikor túlmeihessen azokon a kereteken, amelyeket egy ilyen (mint láttuk, legfeljebb a fennálló jogi helyzetet egyértelműsítőve kinyilvánító) törvény megvon.

A jogelvek körül fellángoló vitáknak az a közös sajátossága és elsődleges eredménye, hogy az addig született rutinválaszok rutinjellegét megszünteti. Hiszen pontosan arról szóltunk eddig is, hogy mihelyt az ezek mögött rejlő voltaképpeni dilemma a maga teljes mélységében, erkölcsi vonzataival s hosszú távú társadalmi kihatásaival egyetemben társadalmilag megérelelődik, és jogilag megfogalmazhatóvá válik, többé nem adhatunk már rutinválaszt rájuk egyszerűen a mindennapi gyakorlatunkból következő rutinként. Mert ettől a pillanattól kezdve a dilemma mindkét oldala és feloldási lehetősége egyenlővé válik, amennyiben kiesik rutinszerepéből, s az előbbieken jelzett formális érvelés is pontosan ugyanannyira alkotó jellegű, egy alternatív döntési helyzetben felelős állásfoglalást megtestesítővé lesz, mint az, amelyik már kiindulópontként sem fogadja el a formális érvelést. Vagyis attól a pillanattól kezdve, hogy a rutinválasz megkérdőjeleződik, a rutinválasz választása sem lehet rutinjellegű többé, hanem csakis a dilemma feloldásának egyik módja, amely elvileg pontosan ugyanannyira elképzelhető, mint a másik, de távolról sem feltétlenül igazolhatóbb vagy eleve inkább szükségképpeni irány, mint a másik.

Az előbbieken elmondottakból viszont következik az is, hogy akár a törvényhozás lép, akár a bírói gyakorlat vállal tisztázó szerepet, új jog intézményesítésére sor nem kerül. Csupán ennyi történik: a régi jogot immár komolyan veszik, eredeti jogaiba visszahelyezik. Vagyis: a működésében akadályozott – és ezzel megsértett – jogrend lehetőséget nyer arra, hogy most már valóban jogrendként, azaz eredeti tételezéseit követve működjék. Pontosán úgy, mintha nem is akadályozták volna eredetileg – jogellenesen. Leszámolás a múlttal? Egy jövőendő kormánykoalíció tervezése? Úgy tűnik, inkább zajkeltés az ilyesfajta publicisztikai riadóztatás, amely legfeljebb a tárgyszerű jogi érvek hiányát leplezi. Hiszen sem egy ilyen szándék, sem ennek ellentéte a jog terrénján nem fogalmazódhatnék meg. A jog saját területén és nézőpontjából annak kívánalmáról lehet csupán szó, hogy tegyék dolgukat az igazságszolgáltatás szervei is – eredeti hivatásuk, felhatalmazásuk, jogi

kötelmeik szerint. A parlament és a kormányzat felelőssége pedig csupán annyi, hogy ne emeljen gátat ez elé.

Ezért tetszik a problematika egésze kisiklatására irányuló hamis törekvésnek az, ha bárki megkísérli a kérdést például a „forradalmiság *vagy* jogállamiság” közötti állítólagos választási kényszerre visszavezetni. Hiszen a dilemma nem úgy vetődik fel, hogy egyesek szeretnék a jogállamiság követelményrendszerén túltenni magukat. Nem úgy vetődik tehát fel, hogy valakik korlátozni akarnák a jogállamiságot: lényegi kívánalmait feloldó zárójelek vagy idézőjelek közé helyezni. A vita nem a jogállamisággal szemben, hanem éppen érte: megalapozása érdekében s magán a jogállamiság gondolatkörén belül zajlik. Az már más kérdés, ha vannak, akik eközben riogatnak, zajonganak, hangoskodnak. De ez legfeljebb hangulatkeltésre, felesleges indulatok korbácsolására jó. Hiszen tisztában kell lennünk azzal, hogy a fentiekben jelzett dilemma csak és kizárólag a jogállamiságon belül válaszolható és válaszolandó meg. A megszülető válasz pedig vagy ilyen lesz, vagy olyan; vagy ez, vagy az. De ennek mindenképpen a jogállamiság követelményeinek konkretizálását kell jelentenie, a jogállami berendezkedésben rendelkezésre álló eljárási lehetőségek, jogok és kötelek bejárása útján. Ez pedig azt is jelenti, hogy mihelyt a jogállamiság válasza adott erre a kérdésre, minden egyéb megfontolás már irreleváns lesz. Bíróági munkateherre, bizonyítási nehézségre, járulékos és mellékhatásokra hivatkoznunk itt pontosan annyira érdektelen lenne a jogi megítélés szemszögéből, mint amennyire furcsán fogadnánk, ha valaki rendőrségi túlterheltségre, felderítési nehézségekre utalva szeretné jogszerűként vagy jogtól nem feltétlenül üldözendőként feltüntetni a korrupciót vagy a maffiabűnözést.

Bármennyire lélektelen szabálypozitivizmusra egyszerűsítették is jogfelfogásunkat az elmúlt időkben, mégsem mondhatjuk, hogy a jog pusztán törvény, szöveges formájában készen kapott eredmény. A jog sem más, mint a közösség élő kultúrájának része, amely mindennap újra és újra megerősítődően a mindennapokban formálódik. Abban különbözik kulturális gyakorlatunk más megnyilvánulásaitól, hogy bizonyos hivatkozási források, okfejtési formák s módok elfogadására támaszkodik. A mindennapokban élővé ugyanakkor az teszi, hogy alkalmazása előfeltételezi: aktualizáltassék és konkretizáltassék mindenkor. Az aktualizáló konkretizálás pedig az elveknek, szabályoknak s kivételeknek a jog egész követelményrendszere tükrében történő ismételt átgondolása során, a bírói fórumokon történik. Jól tudjuk: az elérendő célok a társadalomban fogalmazódnak meg. Ha azonban az elérendő célokról a társadalomban elkezdett vitát a jogban folytatjuk, úgy ott már nem ilyen vagy olyan végeredmény elérése, hanem csak és kizárólag a jog szerinti eredmény megtalálása s az ehhez rendelkezésre álló összes út bejárása lesz a fontos. Leegyszerűsített példával élve: a jog nézőpontjából nem az tűnik majd érdekesnek, hogy végül is ki nyeri majd meg a pert, hanem hogy magát a jogi vitát végső döntéshez segítve végigvigyük. Emelt fővel mondhatjuk hát: a jogon belül a jogállamiság az alapja és egyben célja a megoldandó kérdésekről folytatott vitáknak, miközben a jog egyúttal a célhoz történő elérés módjait is szolgál.

A jog egyik legfontosabb kívánalma az, hogy dilemmáinkat a jognak sajátos terminusaiban is végig kell gondolnunk. Márpedig nyilvánvaló: azokat a megfontolásokat, amelyek a jogban helyénvalóak, más érv nem helyettesítheti. Tehát bármely külsőleges nézőpontnak a jog körébe történő bevitele csak illetéktelen és zavaró lehet; erőltetése kizárólag a jog sérelmét eredményezheti. Az viszont persze már nem a jogász, hanem a politikus dolga, hogy a különféle kívánalmakat egyeztesse, s ha szüksége van rájuk, úgy a jog sérelme nélkül elérhető kompromisszumokat megleglje.

Az elévülés természetéről és jelentéséről folyó vita a teoretikus számára így annak dilemmája, hogy releváns kérdések miként dolgozandók fel a jogban. Minthogy pedig olyan kérdéstről van szó, amelynek kapcsán a válaszadás feladatát mindmáig senki sem végezte el, a jog szerinti megoldás megtalálása az egyik előfeltétele annak, hogy jogállamiságunkat szilárd alapra s ne valamiféle (társadalmi, morális vagy jogi értelemben veendő) pergő homokra építsük. A jogi megvitatás tehát elengedhetetlenül szükséges, noha önmagában nyilvánvalóan nem elégséges. Ezért nem helyettesíthet mást; nem is menti fel a politikai szférát egyéb feladatai alól.

Azon is érdemes lenne viszont töprengenünk, hogy jelenkori átmenetünkben a büntetőjogon kívül – országgyűlésben, kormányzatban, pártokban, erkölcsi választásokban, publicisztikában vagy történetírásban – mi a teendő.

Igazságtétel jogállamban – Alkotmányos kudarcra ítélen?¹

1. Háttér

Az egész közép- és kelet-európai térségben, ahol az elmúlt években a rendszerváltoztatás folyamata megindult, az újrakezdet természetszerű igénye – kimondva vagy kimondatlanul – csakis egy másik igényre, a múlt lezárásának szükségére támaszkodhatott. Mint minden más, ez utóbbi is számos elképzelhető módon történhet, s logikailag valóban a bárminemű cselekvéstől irtózás ethosának felülkerekedésétől a józan középút lehetőségein át a radikális számonkérésig, akár a tetemrehívás elszabadulásáig terjedhet. A választás ilyen nagy fokú – látszólagos – szabadsága mintha egyenesen azt sugallná, hogy egyetlen út van csupán, amely valóban járható és termékeny, amely mögött valóságos társadalmi feladat áll – s ez az, hogy tekintünk a jövő, és csakis a jövő felé fordítsuk. Hiszen a múltba merülve óhatatlanul ösztönvilágunk foglyai maradunk. A múltba kizárólag sértettségünk vagy kívülről korbácsolt igény temethet bennünket, ám mindkettő anélkül rombol, hogy egyidejűleg építene, vagy bármiféle más haszonnal kecsegtetne.

Azokból a tapasztalatokból kiindulva viszont, amelyeket a térség változó gyakorlatából mostanában levonhattunk, talán mégsem egészen közömbös, hogy voltaképpen milyen utat választunk. Hiszen a múltra adott válaszunk a jövő útját is jelzi. Ezért távolról sem független egy ország történetétől, hagyományaitól, szokásaitól (és persze a rendelkezésre álló mozgástértől s feltételektől), hogy milyen mélységben éli át e dilemmákat, mennyire azonosul velök, és végül milyen választ talál rájuk. Elképzelhető, hogy vállalja a higgadt, kiegyensúlyozott szembenézést bármiféle problémával. De vélheti úgy is, hogy jobban teszi, ha ilyen és hasonló gondjait szőnyeg alá söpri. Érezhet arra is csábítást, hogy gyeplő kiengedésével vagy indulatok felkorbácsolódására hagyatkozva próbáljon kibújni az állásfoglalás alól. Ám abból, ahogyan múlt és jövő szorításában az egyikre válaszol, a másikra adandó válasza is következik. *Le style, c'est l'homme même.*² Vagyis a stílus maga az ember;

¹ Első megjelenése a Magyar Demokratikus Fórum részéről Bába Ivántól és általam, a Fidesz részéről a Németh Zolt és Mizsei Kálmán által visegrádi hálózati szerveződéssel megalapított Windsor Klub (1993–1998) könyvsorozatának első kiadványaként született feldolgozásomhoz: Varga Csaba: Bevezetés. In uő (1995): i. m. 9–20.

² Buffon [Georges-Louis Leclerc, comte de]: *Discours sur le style*. Kiadása: Abbé J. Pierre (szerk.): *Discours prononcé à l'Académie française par M. de Buffon le jour de sa réception le 25 août 1753*. Paris, Librairie Ch. Poussielgue, 1896. Vö. még Jacques Dürrenmatt: «Le style est l'homme même». *Destin d'une buffonnerie à l'époque romantique. Romantisme*, (2010), 2. 63–76.

de stílus maga a rendszer is. S e gond még hangsúlyosabb akkor, ha tudatosítjuk, hogy múlt és jövő kapcsán a jogban korántsem pusztán logikai kapcsolatról vagy társadalmi kapcsolódásról van szó. Hanem arról is, hogy hiteltelenül fognak majd kongani jogállami eszményeink, ha egyszersmind múltunkkal szembesülni nem segítenek bennünket. S kezdeti lelkesedésünk is óhatatlanul le fog lohadni, jogállami eszményünk pedig elveszíti majd erkölcsi tartását és vonzerejét, végül pedig demokratikus pátoszt s távlatot vesztett száraz formává válik, ha kiderül, hogy nincs érdemi üzenete a múlt meghaladásához.

Magyarország gyakorlatilag elsőként tett komoly erőfeszítéseket a közép- és kelet-európai térségben arra, hogy a fenti kihívásra történelmi súlyának és kivételenségének megfelelő választ adjon. Tudjuk, hogy mintaként nem vehetett szemügyre másutt bevált vagy fontolóra vett megoldásokat, mert ilyenek nem voltak akkoriban sehol. Több éven át tartó küzdelmét s ennek eredményét mindannyian ismerjük. Tudjuk azt is, hogy eseti hibákat elkövethetett, tévedés, gyengeség és szervezetlenség szintén előfordulhatott. Mégis, a rendszerváltoztatási folyamat kemény tényei, belső és külső feltételei játszhattak döntően közre abban, hogy különféle törekvésekből, egymásnak is feszülő próbálkozásokból az és úgy maradjon csupán porondon, amiként és ahogyan ez sikerült.

Siker és kudarc élménye egyaránt elenyészhet. Ugyanakkor a tudatalatti tárháza is bőséges, közösségben s egyénenként is. Tágas mozgástér s választási szabadság nálunk is adott. Ámde múlt és jövő egymásra hatásától mi sem szabadulhatunk. Múltunk a jövőnk. És fordítva, jövőnk uralásához erőt s tanulságot elsősorban múltunkból meríthetünk.

2. Igazságtétel

A múlttal történő szembenézés kapcsán az egyik legkeményebb dilemma az egész közép- és kelet-európai térségben az igazságtétel problémája volt. Ennek lényegi pontja – a jogtechnika nyelvén kifejezve – az elévülés.

Az elévülést illetően Magyarországon ma gyakorlatilag egyetlen felfogás érvényesül. Az, amelyik mellett alkotmányos rendünkben a népszuverenitást megtestesítő országgyűlés ellenőrzésére engedett szűk körű testület letette voksát. Mindezt hatósági döntéssel, elvileg visszavonhatatlan erővel. Bárki persze szabadon vitathatja, hogy a szóban forgó vélekedés illeszkedik-e európai jogállami hagyományainkhoz, parancsolóan következik-e vagy egyáltalán levezethető-e hatályos alkotmányunk szövegéből, elméletileg alapos-e, és áll-e mögötte bármi egyéb a hivatal pecsétjén túl – mindez azonban jottányit sem változtat a ma idejére bizonyosan szóló véglegességén.

2.1. Alkotmánybírósági válaszadás

Az igazságtétel dilemmájának tudományos vitájára első alkalommal 1990. január 12-én került sor Magyarországon. Ekkor még mindez idő előtti volt. Inkább az akkor friss temesvári s bukaresti eseményekre próbált válaszolni. Emellett talán majdan felvetődő kérdések, kutatási irányok is felvetődtek benne. Mégis, már ekkor határozottan megfogalmazódtak a megközelítésbeli fő irányok.

Az az álláspont, amely alkotmánybírósági hitelesítéssel ellátva utóbb nálunk uralomra jutott, az alábbi, akkor már megfogalmazódott vélekedésekből táplálkozott:

1. Van a dolgoknak egyfajta természetes rendjük. Ebből kiindulva egyértelmű, hogy jogunk szerint az elévülés a korabeli büntetőtörvényben szabott idő múltán bekövetkezett. Ez az elkövetés idején érvényben volt jogból s napjaink jogállami követelményeiből egyaránt egyedüli lehetőségként következik. Jogunkban tehát olyan rend érvényesül, amelynek megfelelően *a)* a büntetőtörvény szab időt, *b)* ez a naptári idők múltával múlik, *c)* elteltével pedig az elévülés abszolút erővel és visszavonhatatlanul – bármilyen más feltétellel, utólagos beavatkozási lehetőségre figyelem nélkül – bekövetkezik.
2. Minden törekvés, mely a dolgok természetes rendjét bolygatja, azt átformálni igyekszik, utólagos beavatkozása révén a jogon tesz erőszakot. Még ha próbálkozásukat jogi cselekvés álcájába öltöztetik is, ez szükségképpen visszaható jogalakításnak minősül. Márpedig a civilizált és humanizált büntetőjog garanciáira tekintettel minden *ex post facto* beavatkozás szigorúan tilos.
3. A jogállam vezérlő elve a jogbiztonság, tehát a visszamenőleges érvényesítést kizáró módon a jogállam elve a csupán a jövőre irányulható jogalakítás is. A tettek elbírálását befolyásoló normatív feltételeknek változatlanoknak kell tehát maradniok az elkövetéstől a jogkövetkezmény levonásáig – legalábbis súlyosabb hatású megítélés visszamenően nem alkalmazható.
4. Az elévülés nem az állam önkorlátozása, büntetőigénye elenyészésének saját hatáságai számára történő előrejelzése. Ennél több és más: garanciális jogállami intézmény, amely a polgárnak alapjogi védettséget biztosít. Szabott idő múltán kétségbevonhatatlan büntethetetlenséget biztosító oltalmával minden polgár – a bűnöző is – bizton számolhat.
5. Eleve gyanús, a dolgok kialakult rendjét zavaró s a jogállamiságot fenyegető – tehát alantas politikai szándékot sejtető – ezért minden olyan kísérlet, amely az elévülés bekövetkeztének elismerését megkérdőjelezi.
6. A jog pontosan, hézagatlanul szabja meg saját feltételeit. Következmenyei ezért egyértelműek, előre láthatók és biztonsággal kiszámíthatók. Vagyis a jog útja adott. Minden kerülő utat célzó fondorlat a jogállamot hívja maga ellen ki. Megfontolásait csakis politikai számításból, jogon kívüli forrásból merítheti. Elutasítása ezért jogállami kötelesség. Következmenyeképpen sikere pedig a jogállamiságot erősíti.

7. A rendszerváltozásból fakadóan semmiféle különös cselekvésre szükség vagy lehetőség nincs. Ha bárki a kormányzatnál vagy a törvényhozónál mégis ilyesmit kezdeményezne, vállalnia kell a felelősséget – egészen az utólagos s a járulékos következményekig.

2.2. Eltérő tanulságok a múltból

A fentebbiekben összegzett következtetés inkább értelmiségi egyetértésben alakult ki, semmint hüvös, távolságtartó, árnyalt elemzések, nyitott esélyű vita eredményeként. Mindazonáltal nem csekély irodalom született. Ebben azonban jobbra inkább a történelmi, filozófiai, erkölcstani, teológiai, politikatudományi, szociológiai, valamint a jogi megalapozásnak a hiánya szembetűnő.

Csupán a problematika történelmi-jogi holdudvara körül szemelgetve néhány példát, említetlen s feldolgozatlan maradt a hódoltsági korszak jogállapotai megítélésének hagyománya a történelmi Magyarországon a törökök kiűzése után; az amerikai Kongresszus vizsgálóbizottsági törekvése a szennyesnek mosatás előtti tüzetes átnézésére saját polgárháborújukat követően; a morális érzékenységre büszke, ám múltja ceremóniátlan elföldelésében sem hátul kullogó francia tapasztalat tízezer állítólagos kollaboráns likvidálásával, szimpatizánsnak mondott tízezrek nyilvános megszégyenítésével, majd a sommás elintézés végeztével beinduló hivatalos igazságszolgáltatás malmain keresztül hatezer halálbüntetés kiszabásával s kétezer végrehajtással a második világháború után; a tőlünk eltérően tisztán belső folyamatokból, így (görög, dél-amerikai, ázsiai és afrikai) puccsszerű hatalomátvételből vagy (spanyol, portugál) nemzetet megosztó polgárháborúból született diktatúrák bűnözésének jogi feldolgozása s mindezek tanulsága a közép- és kelet-európai térség számára.

Feldolgozatlan maradt a hazai jogi hagyomány is, közép-európai forrásvidékével és német–osztrák mintáival egyetemben. Nem tárgyalatott az elévülés jogintézményi problematikája, római jogelvekig visszanyúló előfeltevési rendszere. Történetileg s dogmatikailag nem tárták fel, hogy mi volt az indoka és a következménye annak, hogy a német büntetőjog múlt századvégi kodifikálásakor a szabályozás teljességének kazuisztikusan görcsös akarásában rendelkeztek az elgondolhatatlanról is, nevezetesen, hogy milyen hatással jár az elévülésre, ha az állam rendszeresen megszegi bűnüldözési kötelességét; míg korabeli magyar párja a hagyománytól megszentelt elveket s a korábban soha kétségbe nem vont nyilvánvaló (s ezért soha nem is szabályozott) előfeltevéseket saját helyükön, a jogászai hagyományban hagyta. Továbbmenve, a jogpozitivizmus s a szocialista normativizmus hagyatékaként nincs irodalma a jog előfeltevéseinek. Tisztázatlan nálunk a jogelvek szerepe, noha tőlünk nyugatra ez többnyire megkérdőjelezetlen – annak ellenére, hogy csupán hagyományból fakadó és hallgatólagosan elfogadott, mégis, a jogászai hivatásban generációról generációra maradéktalanul átszármaztatott s jellegzetesen jogi és erkölcsi megfontolásokról van szó. Nincs irodalma annak sem, vajon szabad-e bármely jogintéz-

ményt környezetéből kiszakítva, önmagára szűkítetten értelmeznünk, vagy éppen rendszerbeli összefüggésük és kölcsönös feltételezettségük adja a rendszerelemek sajátos létét (amint ezt Ludwig Wittgenstein a nyelvi közlés értelméről kifejezetten is vallotta). Büntetődogmatikánkban nincs feldolgozva az a nem is oly régi törvényerejű rendelkezés, amelyet a feledés homályából épp a közelmúltban, alkotmánybíróági döntés jogalap-nélküliségét kifogásoló különvéleményében hozott vissza a bíróság jogtörténészként is ismert tagja, utalva a magyar jogi hagyomány töretlenségére, amely az elévülést és az állami bűnüldözést mindig is egységben tudta. Amint például a második világháború végén nálunk is megfogalmaztatott,

„az 1941. június 21. napja után a fegyverszünet megkötéséig elkövetett cselekményekre az elévülés a fegyverszünet megkötésének napjával (1945. január 20.) veszi kezdetét. Az 1919. évben és az azt követően elkövetett azoknak a politikai bűncselekményeknek elévülése, amelyeknek emberélet esett áldozatul, úgyszintén a sajtó útján elkövetett azoknak a bűncselekményeknek elévülése, amelyeknek tényálladékát a jelen rendelet határozza meg, és amelyeknek üldöztetését az uralmon volt hatalom megakadályozta, az 1941. évi december hó 21. napján veszi kezdetét.”³

A fentiekén túl a háborús s az emberiség ellen elkövetett büntettek üldözésének, a világ egyes helyein (olykor magyar eseményeket érintően) zajló eljárások jogi vetületének úgyszintén nincs nálunk irodalma. Hiányzik is, hogy megfontolásait újra-gondoljuk, tanulságaik fölött eltűnjünk, s az akkori és mai problémák között vonható esetleges hasonlóságokat és különbségeket jogi nézőpontból összevessük.

Ilyen és hasonló körülmények számbavételekor persze nem az iránt érdeklődünk, hogy jelen idejű történelmünk egy-egy pillanatában értelmiségi elitek, politikai erők, tudományos körök, szakmák és a sajtó miként foglaltak állást. Nem is egy-egy hatósági döntés érdeméről van szó, esetünkben például arról, vajon elméleti szemmel nézve inkább korszakos alkotmányi újításhoz vagy eredetieskedő önképzőkori dilettantizmushoz áll-e az alkotmánybíróági döntésben kifejeződő díszpéldánya⁴ közelebb. Eltérő minőség és nézetkülönbség lehetősége pontosan úgy demokrácián belüli jelenség, mint a nyitott esélyű megvitatás kötelessége, amely épp a különféleség szabad kibontakozását szolgálja. Ezek megítélése nem lehet feladatunk. Gond legfeljebb abból fakadhat, s demokráciánk akkor sérülhet, ha jövőalakító kérdésekben a viták nem vitetnek végig. Ha megvitatásuk azelőtt lezáródik, hogy kiindulópontjaik tisztáztattak volna, vagy dilemmáinkban a várható előnyöknek a várható veszélyekkel szembeni mérlegelése megtörtént volna.

³ 81/1945. (II. 5.) ME számú rendelet a népbíráskodásról, 9. §.

⁴ 11/1992. (III. 5.) AB határozat.

3. Voltaképpen megfontolások

A nemzeti történelem különbözőségei s jelen erőviszonyai számottevő eltéréseket magyarázhatnak megközelítésben, pártpolitikai megfogalmazásban, társadalmi támogatásban egyaránt. Mégis figyelemre méltó, hogy a magyar kísérlet, amely pedig itthon megkésettnek tűnt (noha a térségben az első volt), a német és a cseh jogfilozófiai megalapozással s szakmai érveléssel mennyi rokonságot mutatott.

Már az első hazai tudományos vitában, amely – mint az imént már jeleztük – Budapesten 1990. január 12-én járta körül az akkor még pusztán teoretikusként felvetődő kérdést, s amelyben már úgyszólván kész formában fogalmazódtak meg a később egymásnak feszülő álláspontok, megjelent – markánsan leginkább általam képviselten – egy az előbbieken vázolttal szembefutó megközelítés is, amely az alábbi felismerésekből táplálkozott:

1. Az újonnan létesülő jogállamiság nem épülhet erkölcsi homokra. Nem lehet értékközömbös, mert ezzel csakis nihilizmusnak és cinizmusnak nyitna teret. Jövőt alapozó esélyt veszít hát, ha a múltat feldolgozatlanul hagyja. Állást kell foglalnia a jogtalanságokról. Persze ebben is jogállami módon, elv szerint kell eljárnia. Előzményével, a második világháború során elkövetett bűnöknek a háború befejezése után a győztesek által kezdeményezett üldözésével és büntetésével kapcsolatosan csakis jogilag igazolható hasonlóságokat és/vagy különbségeket mutathat fel. Ugyanakkor példájával – miként a nürnbergi törvénykezés is precedensül kívánt szolgálni – a jövő felé kell nyitnia. Bizonyosságot kell adnia arról, hogy soha nemzet többé nem tétethetik ki barna vagy vörös vagy bármilyen egyéb ordasok büntetlen (mert magának biztosítottan s az utód jogállamiságtól elismerten is büntethetetlenül maradó) állami bűnözésének.
2. A jogállamiság nem működik pusztá elhatározással, akaratkijelentéssel. Népi ügy ez, s csak olyan társadalmakat jellemezhet, amelyek maguk is igénylik, s alávetik magukat néki. Ezért óvnunk kell a túlzott várakozástól és megterheléstől, amely szétroppanás veszélyével vagy a társadalom elfordulásával fenyegethet. Ilyen módon több évtizedes állami bűnözés, a társadalom megtörése s gazdasági és erkölcsi tönkretétele után aligha várhatjuk egy újra berendezkedő jogállamiság kedvező fogadtatását, ha ez erényeit mindenekelőtt a törvénytelen múlt törvényesítésében, bűnelkövetők jogi eljárás alóli mentesítésében csillogtatja. Hiszen ha a társadalom igazságérzetét arcul csapják, ha a jog az egyoldalúság gyanújába kerül, mert jogos várakozások sorát hagyja kielégítetlenül, ha ezért elfordulnak a jogtól, netalán saját, spon-tán igazságkeresés harapódzik el, és rendészeti beavatkozásra éppen ennek megfékezésére kerül sor – vagyis ha tömegek jobbító várakozása kiábrándulásba fordul –, ez nagyobb és pusztítóbb megrázkódtatás a jogállamiság számára, mint bármiféle jogilag szabályozott eljárás, amely elvileg mindig az alkotmányos rend védelmében történik, miközben minden érdekelt számára garanciális oltalmat is biztosít.

3. A jogállamiság nem dogmarendszer, nem kiporciózott receptúra. A jogállamiság nem valamiféle kész, változhatatlan és egyetemes eljárás. Ethosza és eszköztára sem történelem fölötti, hiszen partikuláris helyeken és időkből, számunkra véletlenszerűen akkor és ott született gyakorlati kihívások sorára válaszul formálódott. Megjelenése sem kodifikált. Többnyire egynéhány boldog emlékeztető nemzet saját történetébe, saját hagyományába, saját megoldandó feladataiba ágyazottan fejlődött. Egyebek közt egyik legáltalánosabb jegye ezért éppen az, hogy – saját feltételeinktől eltérően – többnyire kiegyensúlyozott társadalmi fejlődés alapélményét sugározza, és ezt is szolgálja. Migrációk, válságok és kataklizmák kezelése ott kerülhet csak látókörébe, ahol ezeknek a gyakorlati szükségessége is felmerült. A nyugati jogállami minta így aligha szembesült még a jogtagadó diktatúrák pusztítása utáni jogállami újjáépítés feladatával. Hiszen köztudott, hogy a második világháború győzteseként kikerülő nagyhatalmak sem saját békeidőkre szabott elveikhez alkalmazták akár hadviselésüket, akár katonai közigazgatásukat, melyet legyőzötteik megtörésére, megszállására és adminisztratív eszközökkel új utakra terelésére rendelték.
4. A jogállamiság eszmény, amely történelmileg folytonosan alakul. Kerete is eredetileg alkalmi kihívásokra született legkülönbözőbb konkrét egyedi válaszok valamelyes általánosításából formálódik. A követendő magatartást a jogállamban is szabály szabja meg, követése előfeltételeiről s határhelyzetei megoldásáról azonban elvek vallanak. Tudjuk, mindennapi helyzetben általában elégséges szabályra hagyatkoznunk. Azt azonban csakis elvek mérlegelésével dönthetjük el, hogy a mindennapi rutinból a rendkívüliség, a kivételesség irányába mikor lépünk ki, s hogy a jog sugallatát ilyenkor miképpen azonosíthatjuk.
5. A múlttal történő szembenézésre számos út kínálkozik. Célszerűnek bizonyulhat kiegészítő módokat együttesen alkalmaznunk. A jogi eljárás szintén többféle lehet, s a jogtalan előnyök visszavonásától múltbéli tettek megnevezésén át büntetőeljárás lefolytatásáig terjedhet. Bármelyiknél szükséges, hogy a követendő eljárásban biztosítsák a jog követelményrendszerének érvényesülését, és ennek megfelelően minősítsék a cselekményt. Egy múltbéli cselekedet és az elkövetésekor érvényben volt jogi státusa nem maradhat csupán azért megnevezetlen, mert az üldözésére hivatott állam megszegte köteleességét, és ezt a jogtagadó állapotot erőszakkal és huzamos időn át tartotta fenn.
6. Az elévülés az állami büntetőhatalom önkorlátozása. Az államnak saját hatóságaihoz címzett kijelentése arról, hogy büntetőigényét mikortól tekinti elenyészettnek. A jogállamiságnak nem mellőzhetetlen kelléke, hogy az állam egyáltalán időbeli korlátozással éljen. Nem is alapjogi garanciális intézmény. Változatlanságára a bűnelkövető nem alapozhat igényt. A változatlanságába vetett remény nem keletkeztet alanyi jogot sem. Így a jogbiztonságnak sem tartóoszlopa.

7. Az elévülés ilyen módon az állam egyoldalú kijelentése. Ezért annak a kijelentésének az érvénye, hogy a sikertelen üldözés szabott idejének elteltével az üldözéssel fel fog hagyni, feltételezi, hogy bűnüldöző gépezete egyébként rendesen működött. Mindenekelőtt feltételezi, hogy bűnüldözésre rendelt szervei eljárak a tudomásukra jutott bűnügyekben, s a bűnüldöző gépezet mozgásba lendülését sikerrel kezdeményezhette a polgár is.
8. Cinikus megoldás lenne, és közös jövőnk alapjait is óhatatlanul kikezdené, ha egy bűnpártoló állam kegyencei csakis azért maradnának mindörökké büntetlenek, s azért mentesülnének még utólagos megnevezésüktől is, mert a bűnpártolás – éppen a bűnös állami eszköztár alkalmazásának köszönhetően – sokáig tartott. Ha ezt kifogásként az utód jogállam elismerné, úgy csakis a diktatúrát jutalmazná, és ezzel egyértelműen arra ösztönözné, hogy kíméletlenül használja fel és merítse ki a saját bűnözésének szolgálatába állított állami eszköztára bűnös lehetőségeit is. Az állami bűnpártolás rosszállása helyett éppen a hatalom bármi áron történő meghosszabbításának célszerűségére (és ebben a bűnelkövető önkegyelmezésének, tettei elévültetésének a jogtechnikai lehetőségére mint észszerűen járható út követésére) hívna fel.
9. Nem normális egy olyan helyzet, amelyben egyáltalán felvetődik a kérdés: vajon szolgálhat-e és igazolhat-e jogállam diktatúrát. A jogállam már csak azért sem kényszerülhet lényével, eredendő hivatásával ellentétes szerep vállalására, mert legőszibb jogelveink szerint senki sem húzhat hasznot saját vétkéből. A bűnüldözés időbeli önkorlátozásának akkor lehet csak érvénye és értelme, ha előtte az állam a jogszerűen elvárható erőfeszítéseket megtette az üldözésre. Hiszen hangsúlyoztuk már: az elévülés nem az állami funkciógyakorlás külső korlátja, hanem saját elhatározásból született önkorlátozása. Tehát ha bármely okból nem működött az állam, úgy nem indulhatott el az üldöztetlennel maradt tettek elévülése sem.
10. A bíróság nem szabályalkalmazó automata. Hivatása az, hogy felelős intézményként konkrét ügyekre érvényesen nyilvánítsa ki, hogy adott helyzetben mi a jog. Ezért nem az a dolga, hogy készen kapott, kiragadott mondatok logikai elemzésével bibelődjék, hanem az, hogy a jog egészének letéteményeseként jusson el üzenetének az adott ügyre érvényes konkretizálásához.
11. Ezért fennálló jogunk szerint korántsem kizárt, hogy az előbbi pontokban vázolt okfejtéshez vagy bármely más hasonló következtetéshez bíróság is eljusson. Abban az esetben viszont, ha bármely okból nem bízhatunk abban, hogy véletlenszerűen adódó eseti bírói döntésekből viszonylag rövid idő alatt egységes és következetes gyakorlat formálódhat, úgy a legfelső bíróság vagy a parlament is végezhet mérvadó értelmezést.
12. Közel fél évszázad áll mögöttünk olyan történésekkel, amelyek során az állam büntettek ösztönzésére vagy pártolására alapozta uralmát (s ami végül legfeljebb csendes, de kőkemény bűnpalástolássá szelődült). Kihívás ez jogállami újraépülésünk számára. Olyan alapvető dilemma, amelyet bármiképpen old-

junk is meg, válaszunk semmiképpen sem rutinra vagy mechanikus szabályalkalmazásra fog alapozni. Nyilvánvaló, hogy a megoldást érvényes jogrendünk talaján, jogállamiságunk értékeihez méltó módon kell megtalálnunk. Felelős döntésnek kell lennie. Akármiképpen alakul is majd ennek sorsa, bizonyosan alkotó – és ennyiben politikai – elhatározást fog előfeltételezni.

13. Logikailag mindez kétesélyes. Hiszen nem kizárt, hogy tünődésünk végeztével a megítélendő helyzettől a sajátszerűség elismerését végül majd megtagadják, s ezért kizárólag az elévülés pozitív jogi megfogalmazásának az üzenete alapján születik az érvényes döntés. Nem kizárt az sem, hogy jogelvi rekonstrukció mentén kerestetnek majd az elévülés természetszerű előfeltevései. Vélekedhetünk ezért úgy, hogy egy bűnüldözést jogellenesen megtagadó államnál az elévülésre történő hivatkozást jogállamilag elismerni pontosan annyira a jog erkölcsi alapjait semmibe vevő s elveit megtipró – ám ugyanakkor jövődó diktátorokat bátorító – lenne, mint amennyire a náciizmus bűneivel szembeni egykori felháborodásunkat is utólag nagymértékben érvénytelenítené, ha most a „a jog csakis jog” (*Das Recht ist das Recht!*) szűkeklű pozitívizmusát dicsérni vagy Gustav Radbruchnak a törvény feletti jogról alkotott fogalmát⁵ bírálni kezdenénk, eljutva netalán a náci hatalomátvétel, majd a nemzetiszocialista állam jogi és önkényuralmi kettéhasadása (az Ernst Fraenkel által leírt „kettős állam”⁶) jogásziaskodó igazolásához is.

4. Tanulság

A történelmet bölcsnek mondjuk. Ám egyidejűleg tudjuk, hogy ítélete csak hosszabb távon szokott érvényre jutni. Láttató erővel pedig csak utólag szokott kiderülni, hogy valójában mi mit szolgál, s hogy meggyőződéseink, tépelődéseink és fenntartásaink kavalkádjában voltaképpen melyik cselekvésünk minek az alapját veti meg. Emberi gondolkodásunk azonban örök. Töprengésünk társa is, nem csak utólagos ítélője cselekvésünknek. Remélnünk kell hát egyebek közt, hogy mai útkeresésünkben segítenek azok a tapasztalatok, amelyekkel közép-európai környezetünk számunkra is szolgál, táplálkozva tőlünk amúgy sem távol eső megfontolásokból, szakmai jártasságból, gyakorlati lépésekből.

⁵ Gustav Radbruch: *Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht*. [Nagy Endre fordításában lásd Varga (1977): i. m.] A volt német igazságügy-miniszter és heidelbergi professzor (1878–1949), akit a Harmadik Birodalom az elsők közt fosztott meg katedrájától, egy eredetileg a *Süddeutsche Juristenzeitung* [1. (1946). 105–108.] hasábjain megjelent kései írásában a „törvényes jogtalanság” közegében elkövetett bűnöket illető felelősségre vonást a „törvény feletti jog” meghivatkozásával indokolta és igazolta.

⁶ Fraenkel a Harmadik Birodalom állami berendezkedésén belül különít el a Carl Schmitt terminológiája szerinti „barát” iránt megnyilvánuló jogállami eljárást, míg az „ellenség” felé eltérő, bár bürokratikus szintén tisztázott rendszabályokat. Fraenkel (1941): i. m.

[Vákát oldal]

A „gyökeresen gonosz” a jog mérlegén¹

Carlos Santiago Nino, az Angliában kiadott műveiről nemzetközileg ismert, mindekelőtt a jogosultságok s a liberális büntetéstani elméletében nevet szerzett szerző, Buenos Aires jogfilozófus professzora² az 1980-as éveket a tábornoki rezsimmel szembeni argentin polgári ellenállás ügyvédjeként, majd Raúl Alfonsín elnök igazságtételi különtanácsadójaként töltötte. Rendkívül felelős, mértéktartó és jogászilag is megfontoltan kiegyensúlyozott, ám az igazságtétel dilemmáit határozottan felvető korai írásaival már egykori Yale egyetemi barátai, az elvont doktriner jogvédelem apostolai körében vihart kavart,³ s így szükségét érezhette – nem tudván még, hogy korai halála okán: végső üzenetként – egy összegzésnek (a szimbolikus értelemben Hannah Arendt által Kanttól átvett és újraformált erkölcsfilozófiai terminust használva fel címként),⁴ amely segíthet az egyre burjánzó vitában eligazodni a kényeskedő semmittevés álélviségeinek⁵ és a jogértéket a jogtiprás áldozataitól sem megtagadó

¹ Készült Québecben, tanulmányutam utolsó hetében, éppen akkor, amikor New York ikertornyainak 2001. szeptember 11-i ledőlésével megszűnt az észak-amerikai kontinensen minden légi forgalom. Első megjelenés: Varga Csaba: A „gyökeresen gonosz” a jog mérlegén. *Magyar Jog*, 49. (2002b), 6. 332–337.

² Élt 1943–1993. Vendégkutatói időm során pontosan e kérdésekről sokat konzultáltam már vele, mint a Yale Law School vendégprofesszorával az 1980-as évek végén, amit sűrű levelezéssel folytattunk. Életművére lásd Jorge F. M. Seña: Carlos Santiago Nino: A Bio-Bibliographical Sketch. *The University of Miami Inter-American Law Review*, 27. (1995), 1. 45–105.

³ Indulásként Carlos Santiago Nino: The Human Rights Policy of the Argentine Constitutional Government: A Reply. *Yale Journal of International Law*, 11. (1985), 1. 217–230.; uő: The Duty to Prosecute Past Abuses of Human Rights Put into Context: The Case of Argentina. *Yale Law Journal*, 100. (1991), 3. 2619–2640. – erre született válaszként lásd Diane F. Orentlicher: A Reply to Professor Nino. Uo. 2641–2644]; végül pedig uő: When Just Punishment is Impossible. In: *Truth and Justice. The Delicate Balance: The Documentation of Prior Regimes and Individual Rights*. [Budapest], CEU Budapest College Legal Studies Program: The Institute for Constitutional and Legislative Policy, 1993. 67–74.

⁴ Carlos Santiago Nino: *Radical Evil on Trial*. New Haven – London, Yale University Press, 1996. A továbbiakban a műből származó idézetek, hivatkozások oldalszámait a szövegben zárójelben megadott számok jelzik.

⁵ Például Samuel P. Huntington: *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman–London, University of Oklahoma Press, 1991; illetve Bruce Ackerman: *The Future of Liberal Revolution*. New Haven – London, Yale University Press, 1992. Némiképpen meglepő volt számomra az az egyöntetűség, amellyel a közelmúltban egy a tudomány jegyében meghirdetett rendezvényen bizonyos meghatározott körök volt spanyol alkotmánybírósági alelnöktől majdani lengyel külügyminiszterig bezárólag bárminemű indokolás vagy elemzés nélkül még most is a spanyol út követését – s ezzel a múlt szembenézés nélküli lezárását, a kölcsönösség jegyében amnéziával felérő felejtést – ajánlották, miközben a rendezvény kötetében az *Open Society Institute* elnökének zárszavából következtethetett az olvasó csupán arra, hogy a rendezvény szervezői – elvileg a *sine ira et studio* teljes politikátlan semlegességében – „igazságtétel” és „demokráciaépítés” lehetőségeiről nem mint szinonim vagy egymást kiegészítő alapvető kívánalmakként, hanem ehelyett egymást közömbösítő, netalán egyenesen kölcsönösen kizáró vagy-vagy kapcsolatban gondolkodtak. Vö. például az imént említett lengyel külügyér Bronisław Geremek és az említett Soros-intézeti elnök, Áryeh Neier társaságában

határozott szembenézés vállalásának⁶ pozíciói között. Az általa visszatérően látogatott egyetem, a Yale jogi karáról Owen Fiss professzor vette át utolsó dél-amerikai találkozásuk alkalmával a szerzőtől gondozásra a kéziratot, s jelentette meg azt kollegája halálát követően. Nagyszerű szerző hiteles műve ez, amelyet kerek, befejezett okfejtése ellenére sem kényeztettek el sem akkor, sem azóta kritikai számbavételekkel⁷ – pedig az elsők közt volt, akik az ezredvégen, Nürnberg és Tokió ítéleteinek árnyékában, az államilag szervezett emberirtás részeseivel való szembenézés elszántságában felvetették a jelenkori diktatúrák bukása nyomán újra időszerűvé vált kérdést: mi történjék egy bűnelkövetővé aljasult államhatalom tetteseivel. Az elsők közt volt, aki felelős válasz lehetőségein töprengett,⁸ s az elsők egyike lett, akit végül az „alkotmányos átmenet” fellendülő sikerágazatának új civilizációs hírnökei – mert pusztán elveken érlelt steril gondolataik gyakorlati felelőtlensége megszenvedett igazságokkal, felelős kompromisszumokkal aligha férhet meg – jobbra tudomásul sem vételre s ezzel a szakirodalmat uraló vitáikon kívül kerülésre ítélték.

1. Történelmi háttér

Műve első részében mindenekelőtt korábban másutt szerzett tapasztalatokról számol be, mint amelyek segíthetnek érzékeltetni a gond valós körvonalait, a siker és a kudarc tényezőit egyaránt.

Németországban a közvélemény előtt a nürnbergi per aligha minősült sikeresnek. Arra a felvetésre, miszerint „a nemzetiszocializmus jó gondolat volt, bár rosszul ültették gyakorlatba”, 1946 előtt a honi lakosság 53%-a, 1946-ban 40%-a, ámde ezután újra megugróan 1947-ben 53%-a, 1948-ban pedig 55,5%-a válaszolt – igenel. Később pedig, saját igazságszolgáltatását kiépítve, a hitleri uralom mintegy 26 000 halálbüntetésével szemben a német bírósági szervezet 1959–1969 közt 100-nál

Michel Rosenfeld et al.: Conference on Peaceful Transition to Constitutional Democracy: Jacob Burns Institute for Advanced Legal Studies, April 8, 1997. *Cardozo Law Review*, 19. (1998), 6. 1891–1895.

⁶ Például Alejandro M. Garro: Nine Years of Transition to Democracy in Argentina: Partial Failure or Qualified Success? *Columbia Journal of Transnational Law*, 31. (1993), 1. 1–102.; illetve Jaime Malamud-Goti: Punishing Human Rights Abuses in Fledgling Democracies: The Case of Argentina. In Naomi Roht-Arriaza (szerk.): *Impunity and Human Rights in International Law and Practice*. New York, Oxford University Press, 1995. 160. és köv.

⁷ Ismertetésére lásd Concepción Gimena Presa: *Droit et Société*, (1998), 38. 145–149.; illetve Juan A. Millán: *Radical Evil on Trial*. By Carlos Santiago Nino. New Haven – London, Yale University Press, 1996. xii, 207. Index. [Recenzió.] *The American Journal of International Law*, 93. (1999), 2. 548–551.

⁸ A Yale Law School kebelében 1988 tavaszán eltöltött közös félév során született ismeretségünk jegyében kezdtem kapni Nino professzortól dokumentumokat akkori argentinai igazságtételi próbálkozásaik sajtójáról (amelyeket esetleges felhasználásra akkoriban még a *Századvég* folyóirat szerkesztőbizottságában munkálkodó egykori tanítványokhoz, személy szerint Orbán Viktorhoz továbbítottam), majd amikor saját témaként magam is az igazságtétel elméleti problematikáján s elgondolható lehetőségein kezdtem el tündőzni, immár magam fordultam 1990 elejétől kezdve Nino professzorhoz, véleményét s irodalmat kérve – amire pusztán betegségére utalással s néhány küldeményvel válaszolt, megemlékezve minderről könyvében is. Vö. Nino (1996): i. m. 24.

kevesebb életfogytiglani és 300-nál kevesebb börtönbüntetést, 1970–1982 közt pedig 6000 elítélésből 157 életfogytiglani börtönbüntetést szabott ki (9).⁹

Ausztriában kormányrendeletben rendelkeztek a rezsimben erősen és gyengén érintettekről. A *Gestapo* és az *SS* tagjai, a pártkitüntetettek és gazdasági haszonélvezők szigorú büntetéssel, a többiek köztisztviségük s lakásuk elvesztésével számolhattak (így például a bírák felét elmozdították vagy nem nevezték ki újra, többek ellen pedig büntetőeljárást kezdeményeztek). A népbíróságok összesen 17 500 személy ellen indítottak eljárást, s ezek közül 43 végződött halálos ítélettel, amelyekből 29-et hajtottak végre. Az 1949. évi választás előtt azonban a rezsimben gyengén érintettek számára amnesztiát hirdettek, 1957-ben pedig mindenkit mentesítettek, akikkel szemben csupán párttagságuk ténye volt felróható (10.).¹⁰

Olaszországban a Badoglio által megkötött fegyverszünetet követően rendeletek sorát hozták tisztogatásról, büntetőeljárások kezdeményezésének elveiről, Sforza grófra bízottan egy defaszizációs megbízotti hivatalról. 1944-ben tovább erősítették a bűnvádi eljárás esélyeit úgy, hogy az új bűncselekményi tényállásokat meglehetősen általánosan vonták meg (mint szerzőnk megjegyzi: azt célozva, hogy „ütésük magas, a megbocsátás szintje pedig alacsony legyen”), és újra hatályba helyezték a fasisztáktól eltörölt régi büntető törvénykönyvet. A bírósági út azonban nem bizonyult sikeresnek; a megbízotti hivatal megszűnt; az igazságügyminiszter pedig végül amnesztiát hirdetett. Késérő tény, hogy a magánbosszú volt az egyetlen, amiről elmondható, hogy egyáltalán működött: hivatalosan 1732-en, az újfasiszták szerint 3 400 000-en, szakirodalmi becslés szerint pedig mintegy 30 000-en estek áldozatul a magánbosszúk kommunisták és mások által szervezett hosszú sorának (10–11.).¹¹

Franciaországban elsőként a *Code pénal* 75. §-ában fogalmazták újra az árulás tényállását, ámde egyfelől visszamenőleges hatállyal, másfelől pedig oly széleskörűen, hogy elvileg mindenki, aki történetesen nem állt be kifejezetten Charles de Gaulle követőjéül, vagy nem csatlakozott a fegyveres ellenálláshoz, vádolhatóvá lett. Kevés-sel utóbb szintén visszaható jelleggel halálbüntetéssel fenyegetetten új tényállást vezettek be a kollaborációról, amely a Vichy-rezsim akár közvetett erkölcsi támogatását is büntetni rendelte. Harmadjára pedig szintén visszaható módon (*ex post facto*) új tényállást hirdettek ki a „nemzeti méltatlanság” büntetéről – bármiféle részvétel, propagandaanyag készítése vagy terjesztése, a Zsidóügyi Bizottságban vagy bármely

⁹ Vö. John H. Herz: Denazification and Related Policies. In John H. Herz (szerk.): *From Dictatorship to Democracy. Coping with the Legacies of Authoritarianism and Totalitarianism*. Westport (Conn.), Greenwood, 1982. 20. Megjegyzem, egy általam használt forrás igazságügyi minisztériumi hivatalos statisztikák alapján – bár mások más számokat olvastak ki ugyanezekből – 1945. május 8. és 1978. december 31. között saját belnémet bírósági szervektől tárgyaltnak 85 802 esetről tud, amelyek közül jogerősen 6440 ügyet fejeztek be, és ezekből 12 halál- és 156 életfogytiglani börtönbüntetéssel, 114 pénzbüntetéssel, 1 pedig fiatalkorú-bíróság elé utaltan zárult. Adalbert Rückert: *The Investigation of Nazi Crimes, 1945–1978. A Documentation*. Hamden (Conn.), Achron Book, 1980, különösen 117.

¹⁰ Vö. Frederick C. Engelmann: How Austria has Coped with Two Dictatorial Legacies. In Herz (1982): i. m. 144.

¹¹ Vö. Giuseppe DiPalma: Italy: Is There a Legacy and Is It Fascist? Uo. 119. és köv.

egyéb kollaborációt támogató szervezetben viselt tagság büntetésére. Számonkérés gyanánt 120 000–150 000 személy igazgatásilag elrendelt internálása, 200 000 személy vád alá helyezése, s ezek közül 100 000 ítélet, 65 000 bűnösként elmarasztalás következett, amelyek alapján az 1953. évi amnesztia törvényig 7000 halálos ítéletből 899-et hajtottak végre, 13 000 főre kényszermunkát és 2750-re életfogytiglani börtönbüntetést szabtak ki. Megdöbbenő kontrasztként viszont – főként az első, tudatosan jogmentesként (azaz *exlex* állapotban, már a régi s még az új jog nélkül) megtartott időkben – legalább 40 000 embert gyilkoltak meg szándékosan és előre kitervelten, többnyire baloldaliaktól szervezett vagy csőcselékszerű spontaneitással végrehajtott szisztematikus magánbosszú-hadjárat keretében (11–12.).¹²

Belgiumban először is a Legfelsőbb Bíróság érvényessé nyilvánította a száműzetésben működött kormány rendeleteit. Ezek jegyében 400 000 személynek (a népesség 7%-ának) kellett szembenéznie bűnvádi eljárás kockázatával, akik közül több tízezret ítélték el kollaborációért. A visszaható tényállás tág megfogalmazásába beleesett az a Németországba önkéntesen áttelepült 60 000 munkás is, akiket a szocialista kormány értelmező rendelete (1945) csak utóbb mentesített, amikor már megkívánták a német háborús gépezet segítése szándékának a bizonyíthatóságát is – míg végül a munkások vádolását teljesen elejtették (12–13.).

Japánban a szövetséges hatalmak főparancsnokának saját intézkedési körében – amely nem érintette a japánok által japánok sérelmére elkövetett cselekményeket – 5500 eljárást indítottak háborús bűntettek ügyében, amelyek összességükben 900 halál- és 3500 börtönbüntetéssel, 6000-nél kevesebb hivatalvesztéssel és további 28 vezető ellen különleges katonai eljárással zárultak. Ez utóbbiak közül 1948 novemberéig 7 személyt halál-, 16 személyt életfogytiglani és 2 személyt börtönbüntetéssel sújtottak. A felelősségre vonás mindazonáltal kétes értékűnek bizonyult, amennyiben maguk a japánok mindvégig az egész eljárást a „győztesek igazságának” tekintették, a hét kivégzett porait pedig előbb különleges urnákba helyezték, majd ezek fölé 1959-ben „A hét hazafinak!” kitüntető felirattal állami emlékművet emeltek. Az egyik börtönbüntetésből szabadult háborús bűntettben elítéltből utóbb az állam külügyminisztere lett. 1950-ben végül az összes háborús bűn okán fogva tartott személyt szabadlábra helyezték, mentesítve őket minden vád alól (13–14.).¹³

Spanyolországban – miután Francisco Franco rezsimjében 1939–1942 között több mint 200 000 bebörtönzött pusztult el – Adolfo Suárez miniszterelnök tisztogatómentes jövőt ígért, míg az ellenzék a rendszerellenes úgynevezett disszidensek és terroristák amnesztiáját sürgette. 1977 októberében végül Suáreznek mindenféle

¹² Vö. Roy C. Macridis: France: From Vichy to the Fourth Republic. Uo. 169. és köv.

¹³ Vö. Arthur E. Tiedemann: Japan Sheds Dictatorship. Uo. 184. és köv.

politikai indítékú bűncselekmény tekintetében általános amnesztiát kellett hirdetnie (16–17.).¹⁴

Portugáliában 1976-ban António Ramalho Eanes tábornok, alkotmányos elnök és Mario Soares miniszterelnök tisztogatást, hivatalvesztést, sőt bebörtönzést kezdeményezett néhány felelősnek tekintett politikai vezető ellen, ám a kibontakozó éles politikai viták gyakorlatilag megakasztottak minden tényleges továbblépést (17–18.).

Görögországban viszont Konsztantinosz Karamanlisz ideiglenes kormányának sajátos diktatúraellenességére válaszul népi akciók következtek be, amelyek hatására rendeletet hozva kimondták, hogy a diktatórikus jogsértések nem esnek majd amnesztia alá. Minderre válaszul katonai puccskísérlet történt, s reakcióként erre a kormány országárulás vádjával az érintett katonai vezetőket letartóztatta. 1975-ben végül parlamenti deklarációban a múltra is visszavetített érvényességgel kinyilvánították, hogy a diktatúra bűneire semmiféle elévülés nem fog majd kiterjedni. A volt vezetői körből 18 személy ellen indultak perek, de a kormány életfogytiglanira mérsekelte a kiszabott halálbüntetést. Ezután a lakosság még további 100–400 eljárás megindulását kényszerítette ki (18–20.).¹⁵

2. Normatív keret

Műve második részében a szerző az eljárások iránt támasztott vagy támasztható várákozások szempontjából tekinti át a helyzetet.

2.1. Politikai, erkölcsi és jogi vonatkozások

Elsőként a *politikai vonatkozások* kerülnek sorra (3. pont), amelyek elemzése kapcsán hangsúlyozza annak hamisságát, hogy a múlttal történő szembenézést egyesek az alkotmányosság korlátozásaként vagy netalán egyenesen sérelmeként fogják fel, hiszen szerinte éppen a jogos várákozások megélése erősíthet meg bármiféle alkotmányos meggyőződést. „Az emberi jogok megsértéséért indított perek – írja – sokkal közelebbi megvalósulásai lehetnek annak, amit Bruce Ackerman »alkotmányos pillanatoknak« nevez,¹⁶ semmint akárhány más formális vagy informális alkotmányi reformtörekvés” (131.). Merthogy – folytatja – „a perek nevelő hatásaként előáll [..]

¹⁴ Vö. Julian Santamaría: *Transición controlada y dificultades de consolidación: El ejemplo español*. In Julian Santamaría (szerk.): *Transición a la democracia en el sur de Europa y América Latina*. Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas, 1982. 387. és köv. Tágabb összefüggésekben vö. továbbá Victor Pérez-Díaz: *Spain at the Crossroads. Civil Society, Politics, and the Rule of Law*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1999.

¹⁵ Vö. Harry J. Psomiades: *Greece: From the Colonels' Rule to Democracy*. In Herz (1982): i. m. 257. és köv.

¹⁶ Bruce Ackerman: *We the People*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1991.

eredmény nem lesz más, mint egy olyan közösségi megvitatás [...], amely minden benne hordozott vagy általa keltett feszültség és keserűség dacára elő fogja segíteni bizonyos alapértékek összetalálkozását, létrehozva a demokrácia számára oly létfontosságú – Dworkin értelmében vett – »elvi közösséget«¹⁷ (133.).

Mindebben rendkívüli fontosságú lehet a felelősség társadalmi szétosztása (*diffusion of responsibility through society*), valamint a társadalom köreinek megfelelő szétválasztása s ezzel az addigi igazodások, lojalitások hálójának szétszakítása (*dissociation*). Mindennek bizonyos tág alapjai az események logikája folytán is olykor könnyen adódhatnak. Merthogy a második világháborút és következményeit illető történelmi példák arról tanúskodnak, hogy míg egykor a németek és az osztrákok áldozataikat tekintették idegeneknek, a franciák és a belgák a háború bevégeztével az elkövetőket különítették el méltatlan kollaboránsokként a társadalom többi részétől. Izrael nyilvánvaló okoknál fogva természetsszerűleg szintén az áldozatokkal azonosult, s az áldozattá tevőkkel nem vállalt semmiféle közösséget. Ami az argentínokat illeti, a felelősségre vonandókat eleinte felforgatókként, majd egyenruhásokként különböztették meg a köznéptől. A cseh ellenálló író és utóbb köztársasági elnök, Václav Havel ellenben az egész közép- és kelet-európai régióra kisugároztatottan egy a fentiekkel szembefutó szellemiségű, a felelősségre vonást már fogalmilag is ellehetetlenítő ellenideológiát propagált. Eszerint – mint kifejtette – „mindannyian felelősök vagyunk: mindegyikünk valamilyen mértékben felelős a szerkezet működtetéseért. Egyikünk sem tekintheti egyszerű áldozatnak magát, mivel létrehozatalában valamennyien közreműködtünk” (201. 11. jegyzet).

Másodjára az *erkölcsi vonatkozásokat* tárgyalva (4. pont), a szerző fontosnak gondolja megjegyezni: a törvényesség¹⁸ ideológiai értelmében a számonkérést (Nürnberget is magában foglalóan) jogosulatlannak, társadalompolitikaként felfogva azonban már igazolhatónak kell tekintenünk. Bőven rendelkezésre áll ugyanis kellő alap megfelelő indokkal, hiszen az igazságtétel funkciója nem más, mint a történetek hivatalos rögzítése, a jogállamiság eljárási erősítése, valamint a magánbosszú iránti vágy lecsillapítása, s mindezt ráadásul még kiegészíti az áldozatok hozzásegítése ahhoz, hogy jogosultakként önbecsülésüket visszanyerjék, valamint hogy a perlés előmozdíja a nyilvános megvitatást (146–147.).¹⁹

Erkölcsi tekintetben tehát a szerző szerint a számonkérés nem vet fel semmiféle különös gondot. Összegzésként – Nagel kifejtését idézve – az alábbiakat rögzíti: „Végző soron el kell ismernünk, hogy az emberi jogok tömeges sérelmekor a bírósági út igénybevétele prevenciók alapon igazolható, amennyiben e perek során számolunk

¹⁷ Dworkin (1986): i. m. 208–224.

¹⁸ Vö. Judith N[isse] Shklar: *Legalism. Law, Morals, and Political Trials*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1986.

¹⁹ Az utóbbi kettőt Jaime Malamud-Goti [Punishment and a Rights-based Democracy. *Criminal Justice Ethics*, 10. (1991), 2. 3–13.] kapcsolja az előzőkhöz.

azokkal a kulturális mintákkal és társadalmi mozgásokkal egyaránt, amelyek egykor a gyökeres gonoszság termékeny táptalajául szolgáltak.”²⁰

Harmadjára érkezve el a *jogi vonatkozások* taglalásához (5. pont), egyfelől a legalitás kérdéskörét járja körül, másfelől pedig az egyáltalán felhozható kifogásokat.

Alapállása szerint az egész kérdéskör szokásos tárgyalását többnyire áthatja egy fogalmi félreértés, hiszen „valójában nem jog és erkölcs közötti választás itt a tét, hanem eltérő erkölcsi értékek szembekerülése egymással” (157.). A büntető üldözhetőség fennállása tekintetében azt a lehetséges körülményt, hogy egy a *nulla poena* és a *nullum crimen sine lege* követelményét kielégítő előzetes törvény olykor nem áll rendelkezésre,²¹ önmagában még nem tekinti feltétlenül perdöntőnek – már amennyiben korábban rendelkezésre áll egy alkalmasnak bizonyuló jogi rendezés.

„Mihelyt az e cselekményekre feljogosító törvények érvényessége – mint a náci rezsim zsidóellenes nürnbergi törvényeié – megrendül, az elkövetett atrocitások nyilvánvalóan újból bűncselekménnyé minősülnek majd az érvényes jog korábbi rétege szerint. [...] E tetteket az ilyen emberi jogi sérelmeket legitimáló totalitárius rezsim által foganatosított módosítás előtti időben hatályban volt büntetőkódex élhető szabályai szerint kell megítélnünk, tehát lehetőleg olyan bírakkal és azon anyagi eljárási szabályok szerint, amelyek e tettek elkövetésekor hatályban lettek volna, ha nem lépnek ezek helyébe azok a totalitárius törvények, amelyeket viszont pontosan azért alkottak meg, hogy e visszaélések elkövetését támogassák. Egészében véve ilyen megközelítést fogadtak el Görögországban és Argentínában, de alkalmazhatták volna ezt Kelet-Európa egykor kommunista országaiban is. [...] Mert a visszaélésekre feljogosító törvényeket *ex nihilo* érvénytelennek kell tekintenünk, minthogy antidemokratikus eredetük lehetővé teszi tartalmuk problematikusságának a felülvizsgálását.” (163.)

2.2. Lehetséges kifogások

A *kifogások* lehetséges alapjául szolgálhat egy esetleges védői hivatkozás *a)* felelősségre vonható alany hiányára, *b)* szükséghelyzetre, *c)* jogos (ön)védelemre vagy háborús állapotra, *d)* parancsteljesítésre, *e)* elévülésre és végül *f)* a felelősségre vonandók önkényes kiválasztására. Fontos azonban látnunk, hogy ezek egyike tekintetében sem lát a szerző felülmúlhatatlan vagy a bírósági felelősségre vonást lehetetlenné tevő, az ahhoz folyamodást kizáró gondot, inkább méltán elutasítandó – mert pusztá ürügyként szolgáló – ügyvédi próbálkozást.

²⁰ In Lawrence Weschler: *A Miracle, a Universe. Settling Accounts with Torturers*. New York, Pantheon, 1990. Idézi Nino (1994): i. m. 145–146.

²¹ Például Telford Taylor akkor, a nürnbergi törvénykezés doktrinális megalapozása idején még határozottan ellene volt annak, hogy a felelősségre vonás a hágai konvencióra támaszkodjék, mivel úgy vélte, az nem tekinthető olyan büntetőkódexnek, amely egyszersmind a *nullum crimen sine lege* követelményét kielégíti. Vö. Telford Taylor: *The Anatomy of the Nuremberg Trials. A Personal Memoir*. New York, Knopf, 1992.

Ennek megfelelően:

- a) *A felelősségre vonható alany hiányának* körülményére történő hivatkozás nem jelenthet akadályt, mert a parancsnoklási és utasítási láncolat elvileg töretlen, s így megítélése a felelősségre vonás szándékának függvénye. Példaként említve: „az argentinai juntatagokat elítélő döntés minden parancsnokot felelőssé tett beosztottjai eljárásáért, bármelyikük felelősségének a bármiféle korlátozása vagy elmosása nélkül” (167).
- b) *A szükséghelyzetet* hangoztatni meggyőzően hathat önmagában, ám büntetőjogi bizonyítása aligha jár sikerrel bárminemű konkrét helyzetben, hiszen

„egy szükséghelyzetre hivatkozó védekezés három előfeltételt kíván meg: 1. egyensúlyt – hogy az okozott rossz kisebb legyen a megelőzött rossznál; 2. hatékonyságot – hogy a szükséges cselekvés a várható rossz bekövetkeztét valóban kiküszöbölje; és 3. gazdaságosságot – hogy ne álljon rendelkezésre kevésbé káros eszköz a várható rossz legalábbis hasonló hatékonyságú megelőzésére” (171.).

- c) *A jogos (ön)védelmet* vagy a *háborús állapotot* a védelemnek felelőlegesen szintúgy haszontalan kísérlet, mert ha egyszer nem áll rendelkezésre olyan demokratikusan megalkotott s alkotmányosan védhető törvény, amely ilyen specifikus feljogosítást kimondana, úgy ennek pusztá hiányából az itt vitatott cselekvések állítólagos megengedettsége önmagában még kevésbé következik.²² Ez pedig azt jelenti, hogy a fentiekre hivatkozásnak nincs semmiféle voltaképpeni tartalma, alapja, jogilag érvényesen felhívható tartaléka.
- d) *A parancsteljesítésre* hivatkozni éppen úgy félreértésen alapulhatnék csupán, mint ahogy ennek fordítottjára, a beosztott engedelmeskedési kötelezettségére is.

„Minthogy a parancsteljesítés egy kényszerítés vagy tévedés tényéből származtatott kifogás, ezért – fejti ki a szerző – az *ex post facto* eljárást tilalmazó büntetőjogi elv sérelme nélkül visszamenőlegesen is szabályozható. Semmiféle kifogás sem releváns ugyanis egy tett jogsze-

²² Saját egyetemi tanártársainak, a joglogikában klasszikus Carlos E. Alchourrónnak és Eugenio Bulyginnek [(1971): i. m. 119.] érvelésével szembefutva gondolja úgy, hogy a jog éppen nem zárt rendszer. Következésképpen a tilalom hiányából megengedettség csak akkor következne, ha már eleve – de jogilag védhetetlenül önkényesen – a tilalom hiányához egy ilyen értelmező meghatározást kapcsolnánk: „Ez pedig azt jelenti, hogy egy aktus legalitása nem logikai kérdés, hanem inkább a bíróságok által nehezen megkerülhető értékelő kérdések függvénye.” Nino (1996): i. m. 178. Meggondolandó következtetés ez, bár nyilvánvalóan az újabb, amerikai stílusú alkotmányjogiasító érvelésmódok ma divattá lett s Európában sem ismeretlen eluralkodásából adódik.

Hadd jegyezzem meg itt, hogy egyéb összefüggésben magam mindig úgy gondoltam, hogy „azon a körön kívül, amelyet a jog kifejezetten tilalmaz, jogi nézőpontból szemlélve minden egyéb emberi magatartás szabad”. Varga Csaba: Szabad-e ítélnünk a múltrol? Lásd jelen kötetben, V. rész. S e joglogikai alapigazságnak vélt és számomra negyedszázadnál több idő óta sajátként is nyilvánvaló meggyőződést sugalltam annak idején akkoriban fontos elvi írása készültkor Sólyom László [(1985) i. m.] fő érvéhez is. Lásd Varga Csaba: A jog és rendszerszemléletű megközelítése. In Bárdos Péter (szerk.): *Jogi problémák vizsgálata és megoldása kibernetikai módszerekkel*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Jogi Továbbképző Intézet, 1975. 83.

rúsege tekintetében, és így az utólagos szabályozás előzetes tudása egyáltalán nem előfeltétele annak, hogy e tettek alkalmazására kerülhet-e, vagy sem.” (182.)

- e) *Az elévülés szintén nyilvánvalóan felülmúlható álprobléma, mert maga a tárgy, annak súlya és főként előfeltételei jogosíthatóan meghaladhatóvá teszik. Nino professzor figyelemre méltó elemi meglátásokat is magában rejtő okfejtése fényében*

„az a körülmény, hogy a személyiség az eltelt idő óta megváltozott; a bizonyítás már nehézségekbe ütközik; a régi félelmek pedig esetleg felkorbácsoltatnak [...] – nos, mindez figyelemre érdemes érv lehet ugyan az elévülés mellett, azonban a büntetendő cselekményeket elkövetőknek éppen nem volna szabad megengednünk, hogy még ők húzassanak hasznát abból, hogy akár ők, akár a mögöttük álló rezsim akadályozta az igazságszolgáltatás munkáját” (182.).

Ennek következtében

„a büntetőjogi üldözés ellehetetlenülésének időtartamára nézve az elévülés jogszabályi felfüggesztése – akár úgy, hogy az elévülés idejét kiterjesztik, akár pedig oly módon, hogy a diktatórikus időszak alatt felfüggesztetettnek deklarálják – egyaránt kíváncsú megoldásnak tetszik. Első látásra azt lehetne ugyan gondolnunk, mintha ütköznék a visszamenőleges büntető törvényhozás tilalma elvével, s így aligha számíthatna legitimként elfogadható megoldásnak egy liberális büntetőjogi rendszerben. Csalóka azonban ez a látszat. A visszaható büntetőtörvény tilalma ugyanis nem önmagában áll, hanem ahhoz a követelményhez kapcsoltnak, hogy a büntető felelősséget mindenkinek vállalnia kell. [...] Ámde a büntető felelősség vállalása kizárólag a tett jogtalansága szempontjából releváns körülmények ismeretéhez kapcsolódik – nevezetesen ama tény tudásához, hogy maga a kérdéses cselekmény szintén azon tettek körébe tartozik, amelyek megelőzését a jog büntetésnek a tethoz rendelkezésével reméli –, és nem a tényleges büntetéskiszabás ténybeli vagy normatív körülményeinek ismeretéhez. Az elévülésnek tehát nincs köze a tett legalitásához. A büntetéssel való prevenciót semmiképpen sem minősíti annak az indócsaknak a megjelölése, amelyen belül az állam a büntető igényét érvényesítheti. [...] Egy cselekedet megvalósítása vagy elkerülése során minden egyes embernek a jogszerűséget rendező normák fényében kell a saját személyes döntését meghoznia, és a kockázat is az övé marad, ha egy ilyen nézőpontból irreleváns tényezőre támaszkodnék. Ha valaki például azért mer elkövetni egy bűncselekményt, mert azt reméli, hogy e tett még az ő perbe fogása előtt el fog évnülni, úgy az ő dolga lesz csupán, ha hagyta magát olyan tényezőktől befolyásoltatni, amelyeknek semmi közük sincs az általa elkövetett tett legalitásához. Mindez tehát ugyanolyan (és nem több vagy más) számításal esik latba, mint ha csak abban bízna, hogy azért nem fogják tudni majd megbüntetni, mert az ország összes börtönét a tűz addigra elemésztí. Ezért aligha hiszem, hogy a büntető törvényhozásban a visszaható hatály tilalmi elve tömeges emberi jogszértések esetében akadály lehetne az elévülési idő kiterjesztésének vagy eltörlésének. Legitim módon egyetlen kérdés vetődhet csupán fel e körben. Nevezetesen az, vajon igazságos-e megbüntetnünk valakit egy a régmúltban elkövetett tettéért, ha időközben már számottevően megváltozott a személyisége.” (183.)²³

²³ A legújabb irodalomban például Alain Laquière jelenti ki – Stefan Glaser nyomán: „Az elévülés [...] előny nyújtása, de nem jog” –, hogy „az elévülés nem alapjog”. Alain Laquière: *Le débat de 1964 sur l’imprescriptibilité des crimes contre l’humanité. Droits*, (2000), 31. 18–40., különösen 25. Vö. Stefan Glaser. *Le Monde*, 1964. december 17. 10. Átfogó művében pedig Naomi Roht-Arriaza „a fennálló elévülési korlátozás alól történő felmentést a bírói út igénybevehetősége gyakorlati

- f) *A felelősségre vonandók önkényes kiválasztása*, a perbe fogandók kiállításának ilyen vagy olyan volta szintén nem lehet valós gond, hiszen

„senkinek sincs joga arra, hogy valaki mást megbüntessenek; következésképpen senkinek sem adatott meg semmiféle jog sem arra, hogy büntetéstől mentesüljön csupán azért, mert valaki más esetleg történetesen mentesül. Az egyenlő elbánás elve azért nem vonatkozik a büntetésre, mert nem egy pozitív jogosultság tárgyát képező előny nyújtásáról van itt szó: a büntetés éppenséggel pozitív célok, ám egyszersmind csupán negatív jogosultságok tárgya. Ezért a hatóság lemondhat a büntetésről szelektíve is (vádemelési diszkréció, amnesztia vagy kegyelem formájában egyaránt) anélkül, hogy ez az egyenlő bánásmód igényét²⁴ bármiben a legcsekélyebb mértékben is sérthetné. A kérdéses szelektivitás persze nem lehet önkényes, hanem csakis olyan, amely legitim célokat szolgál hatékonyan.” (183.)

- g) Kiegészítésként hadd iktasson még ide maga a szemlélő egy további lehetséges kifogást, nevezetesen az *önkegyelmezés* aktusáét, amelyről csupán egyik recenzense szólott, mégpedig így:

„Aligha volna szabad, hogy saját jogsértéseikből az emberek maguknak előnyt kovácsoljanak. Akik hozzájárultak olyan demokratikusan kibocsátott törvények felfüggesztéséhez, amelyek pedig az emberi joggal szemben elkövetett visszaéléseket egykor még bűncselekménnyé nyilvánították, ne hivatkozhasanak most sikerrel arra, hogy nem volt olyan törvény, amely büntetné minősítette volna cselekvésüket, avagy hogy (egyébként antidemokratikusan kibocsátott) törvényekkel már felmentették őket, vagy megkegyelmezték nekik. Az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága és az Amerika-közi Emberi Jogi Bizottság beszámolóiból kitűnően a napjainkban nemzetközileg követett iránnyal csakis egy ilyen értelmezés fér össze. Ennek értelmében pedig a visszaélések elkövetőinek büntetlenséget biztosító bármiféle belső állami törvénytől – így az önmagukat amnesztiában részesítő rendelkezésektől is – minden legitimitációt meg kell tagadnunk.”²⁵

Végezetül már nyomát találjuk itt is annak, hogy a nemzetközi közösség véleménye az igazságtételi problematikáról annak hangsúlyában, megoldása terheinek vállaltatásában kezd az ezredfordulóhoz közeledve megfordulni.²⁶ Úgy tetszik, az elvont, elvies jogvédelem divatos mozgalmainak dogmatikusan könyörtelen érzéketlensége

kizártságának az időtartamára” egy olyan széles körben igénybe vett eszköznek tekinti, amelyet az erről hasonló értelemben rendelkező egyetemes, valamint európai és latin-amerikai nemzetközi szerződések mellett egy friss amerikai belföldi (odamenekült argentin tábornok ellen az USA-ban kezdeményezett) jogesetben elfogadott érv is beszédesen példáz: „a katonai terroruralom mindent átható jellegére figyelemmel a felperes bizonyíthatja, hogy az igazságszolgáltatás tagjai attól való félelmükben, hogy a »piszkos háború« következő áldozataivá esetleg maguk válnak majd, eltekintettek a törvények alkalmazásától.” Naomi Roht-Arriaza: *Special Problems of a Duty to Prosecute: Derogation, Amnesties, Statutes of Limitation, and Superior Orders*. In uő (1995): i. m. 57–70. Vö. Forti v. Suarez-Mason, 672 F. Supp. 1531, 1550 (N. D. Cal. 1988).

²⁴ Megjegyzi a szerző még e helyen, hogy a retribúciós elmélet egy hasonló probléma kapcsán feltétlenül kudarcot vall, hiszen nincs több üzenete, mint a teljességgel elvtelen felmentés, amely valahogy így lenne kifejezhető: „Miután mindenkit meg kellene büntetni, inkább senkit se büntessünk meg!” Nino (1996): i. m. 183.

²⁵ Millán (1999): i. m. 549.

²⁶ Vö. Varga (1998d): i. m. 73–114.

az egykori áldozatok iránt, s egyáltalán a liberalizmus apostolainak életidegensége elkezdhetette immár kikezdeni saját megélhetési létalapjukat, s ezért, mielőtt végleg önellentmondásaikba zavarodtak volna, újra kellett gondolniok, hogy fennkölt retorikájuk ellenére évtizedek múltán is miért kísértenek a temetetlen holtak, és milyen okok hatására fakadnak fel újból a kezeletlen sebek. S míg korábban dühödten szimatoltak jogkorlátozást, egyenesen emberi jogi sérelmet gyanítva ott, ahol egy kormányzat merészelt szembenézést megkísérelni a múlt tömeges – embercsoportok likvidálását (életüktől, szabadságuktól, státusuktól, vagyonuktól megfosztását) eredményező – jogsértéseivel, megkérdőjelezve a diktatúrának a jogállam oltalmába állítólag átvezető (s homályos okoknál fogva elsősorban mindig a megélhetési jogvédőktől hangsúlyozott) jogfolytonosságát, most már hajlanak arra, hogy egyenesen kötelmet lássanak az utód kormányzat oldalán a diktatőrikus előd jogtalanságainak jogi feldolgozására. Abban haboznak csupán, hogy a különféle elgondolható eszközök sorában ez a bírósági utat is feltétlenül magában foglalja-e, avagy inkább egy bármiféle, de akkor és ott kielégítőnek tűnő reagálást. E szemléletváltás jegyében javasolta például Diane F. Orentlicher, hogy az utódállam számára egyenesen nemzetközi jogi kötelességgként kellene előírni, hogy a múlt rezsim által elkövetett és politikai okokból büntetlenül hagyott bűncselekményeket üldözze. Ez az, amit Nino professzor már a maga részéről szintén túlzónak vél, és saját felelősségtudata nyomán mérsékeltebb megoldást javall. Úgy gondolja: ez esetben már jobb – és főként biztonságosabb – a közvetlenül nemzetközi jogi jellegű és felelősségű, egy nemzetközi jogállású szereplő révén kezdeményezett és lefolytatott nemzetközi eljárás, illetőleg az, ha belső rendezési és/vagy eljárási kísérleteket a nemzetközi fórumok támogatnak. Nehogy valóban olyan helyzet provokálódjék ki az esetleges, de az adott állam sorsa szempontjából döntő gyakorlatban, amelyben az utódállam belső demokráciaépítése alkalmasint (s végső határhelyzetben) netalán hátrányba kerül, vagy egyenesen vereséget szenved egy olyan formális kötelemmel szemben, amely például adott formájú és lefolyású igazságtételt ír elő (188–189.).

3. Következtetés

Életével és posztumusz üzenetével az angol–amerikai műveltségű latin-amerikai jogászvilág e kiváló közéleti érzékenységgű elméleti képviselője számomra mindenekelőtt a társadalmi és jogászai felelősség mindenkor nehéz, mert mindenkor megújítandó egységére törekvés egyik nagyszerű példaképének tetszik. Elveiben és elméletében a szabadelvű hagyomány tudatos képviselője, gyakorlati feladatmegoldásaiban az okos és fáradságos munkával, töprengések során kiküzdött és megszenvedett, az igazolhatóság határain belül vállalható jó kompromisszumokra törekvő útkeresés példászerűen szép megtestesítője. Munkáját áthatja a jogi közvetítésben rejlő eszközértékek pátosza és sérthetetlenségük meggyőződése, egyszersmind a jogászatban – mint minden közéletiségben – annak józansága, amely a gyakorlati

feladatvállalásnak biztosít elsőbbséget, miközben tudja, hogy ez csak gondos mérlegelések, kiegyenlítések eredménye lehet, hiszen nem kijáró vagy vigéc a jogász, tehát méltányolandó érték- vagy érdekkonfliktusban nem állhat egyensúlyozás nélkül bármelyik szélső oldalra. Ennek során ezért azt is tudatosítja, hogy a jog eszköztára mindenkor tágasabb a mindennapi rutinban történetesen éppen aktualizált konkrét eljárási formáknál – vagyis eszközértékek, benső elvek, koherencia- és következtetésteremtések (röviden tehát: eljárási lehetőségek) olyan komplex és teljes mélységében csak ritkán kiaknázott teljessége a jog, amelyet összességében nemcsak szolgálunk, de szolgálatot megtestesítő gondolati rekonstrukciónkban – érvelésmódjainkkal, okfejtéseinkkel, ezek eljáráson kívüli, majd az eljárásba bekerülő formális ütköztetésével s (végső soron jogerős válaszkísérletekben kicsúcsosodó) megoldási javaslatainkkal – mindenkor újra is termelünk. Ebből fakadóan a korszakos kihívásból adódó feladat és a történetesen rendelkezésre álló jog nem egyszerűen arra valók, hogy egymást minősítgessék. Jogászi diskurzusainkkal helyett éppen párbeszédüket s találkozásukat kell elősegítenünk – a jogi igazolhatóság, a társadalmi vállalhatóság mindenkor újra megerősítendő s ezért meg is határozandó, mert bár formailag lezárt, de tartalmilag sohasem eleve kimerítően feltárt határain belül.

Miért maradt el a múlttal szembenező újakezdés?¹

Áttekintve életútján, pályája töretlenül felfelé ívelő, és eddig szakterületén szinte minden tudományos csúcst megghódította. Nyelvek birtokában, Ausztráliában, Japánban, Skóciában, Amerikában kutatott és tanított. Tudományos társaságok aktív tagja, kiadványok szerkesztője, külföldön rendszeres szereplő. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem intézetvezető tanára.

Milyen családi háttér, iskola, szellemi környezet járult hozzá kiemelkedő eredményeihez? Hogyan sikerült átvészelnie a kommunista hatalom évtizedeit?

A családi hintógyártó hagyományról apám tért át autóépítésre, így szerevezve az automobilizmus, motorsport, polgári és katonai repülés terén szakmai, emberi és társadalmi tekintélyt. Harmonikus, dolgos, a közre is felelősen ügyelő családba születtem bele. Néhány évesen ért a szovjet megszállás, kis elemistaként az egyházi iskolák felszámolása, majd saját cégünket semmisítette meg az államosítás. A kommunistákkal a primitivitást, az elvakult korlátoltságot ismerhettem meg. A nemzet sorsával, a katolicizmus ügyével való azonosulásunk s az, hogy üldöztetésünkben még mindig segíthettünk olyanokon, akiket nálunk is szerencsétlenebbé tettek, már akkor egyfajta mélyebb tartalmat, belső tartást adott életünknek. Nagyszerű emberekkel bizonyára iskolában is találkoztam, fejlődésemet mégis inkább konok szembenállásom határozta meg. Technikai konstrukciós érdeklődésem dacos önkifejezésre váltott versben és aforizmában, majd ebből formálódott húszas éveim elejére egyfajta teoretizáló igény a társadalomról. Érettségi után több mint egy évig bányászkodásra kellett adjam fejemet, hogy „kizsákmányoló” származási osztálybélyegemet magam mögött hagyva egyáltalán (Miskolcra, bányaművelőnek) egyetemre kerülhessek. Amikor Pécs jogi karára végre sikerült hazaverekednem magamat, megindult a Regnum Marianum elleni akció – papok letartóztatásával „ifjúság megrontása” címén. Ekkor népi demokratikus államrendünk megdöntésére irányuló szervezkedésben való részvétel ürügyén folytonos fenyegetéssel s zaklatással a politikai rendőrség engem is vallatóra fogott – nyilván egy látványos perre vágyakoztak. Ilyen belügyi afférral a hátam mögött nem maradhattam az egyetemen a tanulmányok befejezése után. Az akkoriban szakmánkban már elismert tekintélyként Pécsre lejáró Kulcsár Kálmán mentett át e csapdahelyzetből, egyenesen a szocialista jogtudomány fellegvárába, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetébe, ahol az egyetemek kisszerű provincializmusával szemben valóságosan tudományt műveltek, elit gárdával s nem-

¹ Banovits Annának, a *Magyar Nemzet* külsős újságírójának interjúja ismeretlen okból egyévnnyi késéssel, önkényesen átszerkesztve és rövidítve jelent meg a lap hasábjain. Elhúzódozó jogállami átmenetünk: Dilemmák. *Magyar Nemzet*, 66. (2003), 290. 24.; teljes szövegében pedig majd: Varga Csaba: Miért maradt el a múlttal való szembenézés, az újakezdés beteljesülése? Banovits Anna interjúja Varga Csaba jogtudóssal, a Katolikus Egyetem professzorával. *PoLiSz*, (2004d), 77. 3–8.

zetközi megmérettetésben. Szellemi magatartásomból következően nehézségeim persze itt is adódtak, Szabó Imre akadémikus feltétlen teljesítményszerítésének köszönhetően azonban ezeket sikerült túlélnem.

1991 és 1994 közt mint Antall József miniszterelnök tanácsadó törzsének tagja, elméleti munkáját gyakorlati politikai síkra is kiterjeszti. Mi indította erre mint alapvetően jog-filozófiai térben mozgó elméleti szakembert? Úgy tudom, direkt politizálással azóta sem foglalkozik. Akkor egyebek közt a társadalmat legsúlyosabban érintő kérdés – az úgynevezett igazságtétel – jogi megalapozásán dolgozott. Milyen utat tett meg személy szerint ebben a kérdésben?

Elméletileg mindig is érdekelt a jog lehetőségeinek, határainak kérdése, ami leginkább a társadalmi normalitástól eltérő s ezért a jogalkotótól előre nem látható kivételes helyzetek jogi feldolgozásában nyilatkozik meg. A második világháború befejeztével megsemmisített diktatúrák romjain a jövő megalapozásához a múlttal való szembenézésre irányuló erőfeszítéseket megismerve régóta tűnődtem a század másik rákfenéje, a kommunizmus után a jogra váró feladatok mérlegelésén is. Rá kellett döbbenjek: annak ellenére, hogy a jog számos válasza pusztán szimbolikus erejű – vagyis anélkül, hogy közvetlenül bármin változtathatna, csupán rögzít egy eszményt –, ezek mégis drámai erejű társadalmi irányváltásokat indíthatnak vagy legalizálhatnak. Ez okból válhatott kulcsfontosságúvá az igazságtétel gondolata is, mindenekelőtt a múltat lezáró új indítás jelképeként. Annak bölcs belátását, hogy súlyosan terhelt tegnapból érdemes holnap nem építhető, a szövetségesek nyilvánították ki a második világháború végén. Hiszen nem demokráciát, parlamentarizmust, alkotmányosságot, jogállamiságot szabadítottak fehér galambjaik Németországra és Japánra, hanem fegyveres erejük teljében véghez vitt megszállást, katonai közigazgatást, cenzúrát, intézmények felfüggesztését, korábbi tekintélyektől való elszakítást, társadalmi kapcsolatrendszernek szétzilálását, a múltnak büntetőítéletekbe zárását. Évtizedre tervezetten demokráciára neveléssel, vagyis a nép átgyúrásával próbáltak normalitást teremteni ahhoz, hogy egyáltalán működőképpé tehessenek egy demokratikus berendezkedést. Miután pedig a jogász egyik elsődleges feladata következetesség biztosítása igazságosságban s társadalmi rendben egyaránt, meg kellett kérdezmem magamtól: indokolhatott-e bármi is gyökeres eltérést és irányváltást a diktatúrát követő átmenetek háború utáni és mostani kezelése közt, avagy valamiféle kimondatlan, rejtett érdek kényszeríthette most ki az atlanti világból, hogy lemondjon egykori megfontoltságáról?

Ide jutott el a gondolkodásban?

Nem csekély képzelőerő, egyenesen naivitás kell ahhoz, hogy egy szovjet uralomtól közel fél évszázadon át megnyomorított társadalomra közvetlenül rászabadítsák az atlanti világ intézményeit, miközben az Egyesült Államok jogának dél-amerikai átültetési kísérlete alig egy évtizeddel korábban mondott teljes csődöt. Persze, mit is várhatnánk el egy olyan ideológiai divatoktól állandóan újrapirozott országtól,

az Amerikai Egyesült Államoktól, ahol néhány évvel a civilizációk összecsapásának Samuel Huntington általi megjövendölése előtt még a történelmi kultúrák eltérőségére figyelmeztetést is – a liberalizmus alapállításának: a személy elvont, atomizált szemléletének megtagadásaként – a szociáldeterminizmus szitokszavával illették?

Milyen jogi akadályai voltak a múlt megnyugtató lezárására irányuló természetes társadalmi igénynek? Miért buktak meg az igazságtételi törvényjavaslatok?

Emlékeznünk kell Zétényi Zsolt egykori erőfeszítéseiből, hogy sem az Európa Tanács jogi szaktekintélye, Lord Kirkhill, sem a kontinentális büntetőjog-tudomány heidelbergi nagy öregje, valamennyi közép-európai büntetőjogtudor szellemi atyja, Hans-Heinrich Jescheck vagy a nemzetközi büntetőbíráskodás megteremtésében úttörő szerepet játszott amerikai Cherif Bassiouni professzor, sem pedig a múlttal való szembenézés kikényszerítéséért nemzetközi tisztelettel övezett Simon Wiesenthal nem érzett számonkérést ellehetetlenítő körülményt abban, hogy egy diktatúra üldöztetlenség elvűlteti saját büntetéseit. Az elvűlést időmúlás működteti ugyan, de ép jogérzékkel aligha mondható, hogy ez pusztán mechanikusan mért fizikai idő. Hiszen ha a jog értékkövető társadalmi célszerűség megállapodásszerűen rövidített kifejezése, úgy a jog céljával szembeeső, cinikus és öncsonkító lesz az eredmény, ha a hivatalosság nem érez jogi relevanciát abban, hogy a szocialista állam nem csupán bűnelkövetővé aljasodott, de ezt tetézve mindvégig nemcsak megtorlatlanul hagyta ezeket, hanem egyenesen azt büntette, aki az igazságszolgáltatást kötelességére figyelmeztetve üldözésüket kezdeményezte volna.

1992-ben, egy beszélgetésünk során még úgy vélte, hogy a társadalom majd spontán módon megbélyegzi, kiveti magából azokat, akik a bűnöket elkövetették, akik a diktatúra végrehajtói voltak. Ez lassú folyamat lehetett volna, ám mégsem történt meg. Az Alkotmánybíróság időközben deklarálta az elvűlés bekövetkeztét. A felelősségre vonás lehetősége ezzel beszűkült, csaknem teljesen megszűnt.

A régi rezsim azóta akár szeplőtelenítheti is magát. Új jogállamiságunktól, körvonalainak kéretlen alkotmánybíró megfogalmazóitól többre nem telt, mint hogy jövendő diktátorokat közvetve bátorítson: ha saját elvűltetésükig bármi áron fenntartják magukat, a jogállam utódnak már semmi jogi mondanivalója nem lehet rémtetteikről. Miközben tudvalévő, hogy Nürnberg és Tokió ítélkezése fél évszázada már pontosan az effajta emberellenes pozitivista korlátoltságot rendítette meg.

1998-ban a Jogállami átmenetünkről kiadott könyvében új megközelítésben láttat a rendszerváltozás során felvetődött számos kérdést. Érdekes gondolat a nyitott esélyű megvitatás kötelessége a várható előnyökkel és veszélyekkel együtt. Mit jelent ez? Megkérdőjelezhetők a klasszikus jogelvek? Lehet-e bárkinek alapja arra, hogy kétségbe vonja a jog szerepét a rend fenntartásában?

A jog szocialista nihilizálására a magyar válasz a jognak hasonlóképpen romboló fetisizálása lett. Nemzetközi összevetésben az önsorsrontó tehetetlenség sajnálatos

példája lettünk. Több tapasztalattal, érettséggel s kiegyensúlyozottsággal például a német alkotmánybíróság mindig úgy tekintett a jogállamiságra, mint amelyet nem egyszerűen bunkóként forgatnak fejünk felett. A társadalmi rend közvetítőjeként a népesség elemi jogérzéke is táplálja, jogos várakozásait nem csaphatja hát arcul. A jog ugyanakkor nem élettelen tárgyként, hanem intézményi értelmezésével hat, vagyis társadalmi kultúra függvénye. Ezért is épülhetnek azonos szövegre eltérő gyakorlatok különböző kultúrákban. Pontosan azért kérdéses a nemzetiszocializmus és a bolsevizmus könnyű meghaladhatósága, mert a legkülönbözőbb életszférákban igazodásokat kikényszerítve mindkettő diktatórikusan átnevelte a társadalmat – és ezzel magát a társadalom azonosságát, képességeit, készségeit befolyásoló háttérkultúrát is formált, nemcsak jogi textust. Hiába a jog betűinek szoktunk demiurgoszi erőt tulajdonítani, bennünk rejlik e teremtő erő, azokban, akikben megtermékenyül. Vajon a jog változott meg hirtelen Amerikában szeptember 11-e után, vagy mediatisztázott megdöbbenésük készített olyan újraértésre, amelyből lassan egy elveiben is más Amerika formálódik?

Lényegében a dilemma, maga a rendszerváltozás körüli vita ma is szenvedélyes hullámokat vet, a társadalmi nyugtalanság nem csillapodott. Egyre újabb egyéni és társadalmi drámák kerülnek napvilágra. A felvetődő kérdések válaszokra várnak, hiszen, mint Ön is véli, a jog mégsem vonatkoztatható el az élet gyakorlatától.

Jeleiben ugyan formalizálhatjuk, személyteleníthetjük – s ezzel akár eltérő kultúrákra kiterjeszthetjük – a jogot, az élő jogműködés mégsem pusztán logika, elvont fogalmi művelet. Autonóm közvetítőül mi alkottuk a jogot, megpróbáljuk hát mesterségesen elszigetelni. De nem azért élünk, hogy absztrakt formuláknak megfeleljünk. Ugyanazért van jogunk, amiért kultúránk, s benne erkölcsünk: pillanat szülte esetlegességeinket kívánjuk értékeink szerint formált mértékeinken átszűrni. Egyikük sem másként s másért szent, mint amiért önfegyelmünk. Bolond az, aki saját eszközével maga ellen fordul, s még bolondabb, aki ezért eszközét okolja. Angolok mondják, hogy csakis egyébként szuicid társadalomban válhat kollektív öngyilkossági paktummá a jog tisztelete. Hivatások gáncsokodók már az argentin junta bukásakor szörnyülködtek a számonkérés gondolatán. Hála nekik, a megoldatlanság időközben világszerte nyomasztóvá terebélyesedett, s így mára már Soros jogvédőként fellépő zavarosban halászoinak a szótára is finomodik. Míg korábban eleve gyanúval övezték az utódkormányzatot, ha elődje ügyeiben kutakodott, ma már lassan büntetőjogi felelősségre vonásra is kötelezettnek látják az utódot, ha tömegesen súlyos jogsértésekre bukkan az előd részéről. Simábbak lehettek volna talán útjaink, ha önérdékből önjelölt, ám hivatatlan civilizátoraink korábban lépnek a megvilágosodás útjára.

Talán e „megvilágosodáshoz” is szükség volt egy bizonyos idő elteltére?

Már első pillanatban sem elfogulatlan gondolkodásról volt szó, hanem a saját maguk érvényre juttatását célzó érdek szerinti politikai befolyásolás elvi-ideológiai formáiról.

Ezért lenne oly fontos, hogy a megélhetési elősködésen túllépve végre tudásában, tudományában is saját erejére s pótolhatatlanságára ébredjen a társadalom.

Könyvében említi, hogy a diktatúrák utáni helyzet jogi kezelésének gyakorlatilag alig van irodalma. Úgy tudom, nemrégiben még a nürnbergi per törvényességének kérdését is felvetették. Mit gondol ma minderről?

Vajon helyesen tették-e a belgák, hogy a megszállt ország jogfolytonosságát világháborús száműzetésében bizonyos formaiságok félretételével mégis őrző királyukat nem ítélték el a jog betűje szerinti hatalombitorlásért, hanem eljárását alkotmányos joghézagként legalizálva a nemzet megmentőjeként üdvözölték? Nürnberg ítélezése a történeti okulás keretében valóban vitatható, ám ez jórészt szakmai kérdés. Közvetlen üzenete kétségbevonhatatlan: akkoriban még szembe mertek nézni a kor kérdésével, optimálisnak gondolt felelős választ kínlódva ki magukból.

Eddig még minden politikai hatalom kisajátította a jogot, mindegyik a maga szája íze szerint értelmezte, eszközzé deformálta szabályait. Mi marad meg számunkra valóban a jog tiszteletéből?

Jogokkal is élhetünk inkább vagy kevésbé; a jogban sincs királyi út. Egy ítélet bármely formális kérdésre igennel vagy nemmel válaszol, ám ez csak külső burka, végkifejlete annak az alkotó töprengésnek, amely az egymással szembevető s egymást akár kioltó érdekek és értékek, szabályok és elvek kavalkádjában mint finom mérlegelés s egyensúlykeresés megelőzi. A zsidó és arab jogban, az angolszász mentalitásban ezért oly hangsúlytalan a logika szerepe a döntéshozatalban, mert a jogi kultúra pontosan ezen egyensúlykeresés érzékenységből és viszonylagos nyitottságából adódik – abból, hogy a viszonylagos jogi állandóságban s folytonosságban is biztosítja a változás, a mindenkori újragondolás lehetőségét.

Ha nem jogállami biztosítékok védik a mindenkor alkotmányos rendet, akkor mire számíthat az egyén és a társadalom?

Amikor joguralomról szóltak, az angolok nem holt betűkbe, hanem a közvélemény kulturális erejébe, országuk romlatlannak gondolt erkölcsébe vetették bizalmukat. Éppen ezért nemcsak léleképítőbb, felelősebb és fegyelmezettebb, de kevesebb véletlenszerűséggel is terhelt egy angol jogi vita. Magukról a gondokról szólnak, ezekhez társítják jogi megfontolásait. Tudják, hogy ami társadalmilag vállalandó, annak jogi formája is kimunkálható. Nem is akarják elhitetni, hogy a jog eleve készen, pusztán alkalmazásra várva lebeg mindannyiunk felett. Érett kultúrákban éppen emberi dolgaink emberi vállalása ad biztonságot arra, hogy a szavaknak súlyuk van, a tetteknek következményük.

Könyve széles körű, s nem csak jogászoknak szól. Olyan kérdéseket feszeget, amelyek lezáratlanok, ma is feszültség forrásai. Múlt és jövő egymásra hatásának negatív végkifejlete

áthatja mindennapi életünket. Kielégítően még nem haladtuk meg a múltat, és feltehetően hosszú idő telik el, amíg az áhított nyugalmi állapot elkövetkezik.

A cselekvés elodázása tetézi a bajt. Sorsfordító idők legkisebb kisiklása is generációkon keresztül bosszulhatja meg magát. Ezért gondoljuk annyiszor újra napjainkig aktuális drámaként az atomkor beköszöntekor Japán bombázásának vagy megszállásának háború végi amerikai dilemmáját. Az ember legnagyobb ellensége valójában nem más, mint gyáva, gondolkodásra s elhatározásra képtelen, saját bizonytalanságában elvesző önmaga. Amit magunkból hoztunk létre, abba legfeljebb pszichikai apakomplexussal kapaszkodhatunk. Óriási hát a jogász mértékszabó felelőssége, s még inkább, ha alul- vagy túlteljesít. Nem árt emlékeznünk arra, hogy már sötétként pocskondiázott középkorunkban az erény kiegészítője – hasznának kijelölője – az arány volt.

Mit tehet jövőnk érdekében, kiérlelésében a társadalom? És mit a jog?

Furcsán vezérelt világban élünk. Jóformán még el sem kezdtük azokat a vitákat, amelyek időszerűsége már a rendszerváltoztató szándék hajnalán elenyészett. Minnakövető buzgalmunkban pedig olyan kérdéseken tűnődünk, amelyeket másutt, máskor és mások fogalmaztak meg – saját gondoljaikra válaszul. Olyan dilemmák és lehetőségek mellett viszont érzéketlenül megyünk el, amelyekre e ránk tukmált kánonok persze nem kínálnak magyarázatot. Noha illenék már rájönnünk arra, hogy a gondolkodói restség és önállótlanúság aligha alkalmas út a boldoguláshoz. Az őserdőben csapást vágók elszántsága, fáradsága s kockázatvállalása nélkül nem igen lelhetjük meg az ösvényt oda, ahová reméltük.

Elévülés? Visszaható törvényhozás?

Csapdahelyzet és jogtechnikai semlegesség a jogban¹

Az életnek, minden életnek, van valamilyen ritmusa, amelynek a rendje számunkra megszokott és otthonos, s amelynek alapját a bármiféle fejlődésben rejlő funkcionalitás adja. Ám ez néha felborul, s akkor csodálkozunk, mint amikor gyermekünk nem kezd el beszélni, noha éppen ennek lenne ideje már. Így járt nemzetünk a kommunizmus bűneivel való szembenézés menthetetlen elodázása kapcsán.

1. Előzmények

Az elévülés dilemmájára, amellyel a saját jogukat is megtagadó diktatúrák utód-államainak kellett szembenézniük – immár s egyidejűleg a jogállamiság civilizációs ethosának is újragondozására törekedve –, első alkalommal *Németország* adott intézményes választ. A szövetségi igazságügyi miniszter egy felzúdulást keltő (1991. augusztusi) frankfurti bírósági döntés nyomán a Szövetség igazságügy-minisztereinek és igazságügyi szenátorainak részvételével rendezett értekezleten az elévülést a korábbi joggyakorlatra is visszatekintő összefüggésben értelmező határozatot hozott (1991 novemberében) azon bűncselekmények elévültségének a kizártságáról, amelyeket e jogtípró állam, a csatlakozás előtti Német Demokratikus Köztársaság „hatalma egykori birtokosainak utasítására vagy egyetértésével követett el, és amelyeket a jogállami követelmények figyelmen kívül hagyásával nem üldözött” – hangsúlyozva mindazonáltal, hogy annak tényét, vajon egy konkrét ügyben az elévülés akadályba ütközött-e, vagy sem, csakis az egyébként eljáró bíróság állapíthatja meg.² Ám hamarosan mégis kiderült, hogy a törvényhozónak az a jogállamiság jegyében született elhatározása, hogy tartózkodjék a független bíróság ítélezésébe történő beavatkozástól, nem tartható immár tovább, merthogy a gyakorlat csak ingadozóan követte a fenti iránymutatást. Ezért belátva, hogy a bíróságoknak a fenti értelmezésre ügyelő egységes gyakorlatának biztosításához ez nem elégséges, 1992 februárjától indulóan a Szövetségi Gyűlést az annak munkájában közreműködő egyes pártok indítványokkal és kezdeményezésekkel kezdték elárasztani. Ezeknek az összegyűrásából és különféle tudósok szakvéleményeinek a meghallgatásából harmonizáltan 1993 márciusában, majd szeptemberében végül két olyan törvényt fogadtak el,

¹ Első részmegjelenés: Varga Csaba: Búcsú az elévüléstől? *Magyar Hírlap*, 44. (2011a), 289. 12.; teljes megjelenés: Elévülés? Visszaható törvényhozás? – Csapdahelyzet és jogtechnikai semlegesség a jogban. *Iustum Aequum Salutare*, 8. (2012b), 1. 103–115.

² Varga (1995): i. m. A hajdani NDK-ban elkövetett bűncselekmények elévülése. 35–38.

amelyek az érintett büntettek elévülési idejének a nyugvását, majd meghosszabbítását mondták ki.³

Hasonló törvényt fogadtak el – itt már a kommunista rezsim jogellenességének kifejezett törvényi megállapításával – 1993 júliusában a *Cseh Köztársaságban*, amelynek ugyanezen év decemberében már meg is történt pozitív alkotmánybíróági megerősítése, ráadásul további megfontolásokkal megerősítetten. Hiszen – amint kifejtették – bármiféle egyéb következtetés és végeredmény kizárólag a bűnösként megítélt korszaknak a törvényteleniségre épített állítólagos jogbiztonságát erősíthette volna.⁴ (S nem a fejlemények logikája, csupán utóélete szempontjából lényeges: jóváhagyó természetességgel említi ezt a törvényhozói lépést az Európai Unió strasbourgi emberi jogi bírósága is közel egy évtized múltán – 2011 júniusában – egy ezt egyébként meg nem kérdőjelező beadvány kapcsán, ám arra az abban is releváns, törvényileg meghatározott időtartamra vetítve, „amikor egy demokratikus jogrend alapelveivel összeférhetetlen politikai indítékok megakadályozták az elítélést”.⁵)

A szembenézés megvitatása ugyanakkor *Magyarországon* indult meg régiónkban a legkorábban. Magyarország ekkoriban még úttörő szerepet játszott; talán az a körülmény, hogy ilyen ügyekben is másokat megelőzve, egyedül lépett, szintén hozzájárulhatott vesztéhez, ellenerők által politikai ösztűz alá vételéhez, s talán ismert alkotmánybíróági elítéléséhez is. Ám abban, hogy mindez a történet kevésbé szerencsés csillagzat alatt zajlott, talán mégsem ez bizonyult döntőnek, hiszen az ország mély megosztottsága már eleve rányomta minden akkori törekvésre a bélyegét. A szabadon és felelőtlenül lebegő szellemek egyetemi bölcsészliberalizmusa volt itt is a kezdeményező fél. Ez már az elsőként egyébként is ellenzéki képviselők által kezdeményezett konferencia címadásában eleve denunciálta a megvitatandó témát, mikor 1990 januárjában nyilvános vitát rendezett az új kormány programjában *Justitia-tervként* elhíresült kérdésről *Visszamenőleges igazságszolgáltatás új rezsimekben* címen, azaz már a nyílt megvitatás előtt megbélyegezve, még a gondolhatóságból is eleve kizárva azt. Merthogy ez hamis színben úgy állította be, mintha egyáltalán elképzelhető lenne olyan igazságszolgáltatás, amely ne a megtörténésre következő bármikori utókor szemszögéből ítélne, s így ne lenne egyszersmind „visszamenőleges”. Felhőt kavarázó egész porhintésük csupán szokásos szabad demokrata csúsztatás volt. Alapvető gondolkodási sémájuk olyan terepet mutatott be a még meg sem kezdődött vita számára, mintha más sem lehetne a palettán, mint spanyol megbékélés az egyik, és boszorkányüldözés, a Nicolae Ceaușescu és felesége azonnali sürgősséggel végrehajtott kivégzése a másik oldalon. Ugyancsak egyedül érezhettem hát magam, ha tárgyyszerű akartam ott és akkor lenni. És gyakorlatilag egyedül is voltam a megszólalók közt olyanként, mint aki nem ördögöt fest falra, de legalább

³ Törvény a Német Szocialista Egységpárt által elkövetett jogtalanságok elévülésének nyugvásáról; valamint Törvény a büntetőjogi elévülési idők meghosszabbításáról. Uo. 121–122. és 183–184.

⁴ Uo. 189–232.

⁵ *Polednová c. République Tchèque*. 2615/10, Cour EDH, 5e Sect. Déc., 2011. június 21.

megkísérli, hogy semleges távolságtartással vallassa a magából a jogból, a jogtörténetből, a civilizált jogi kultúrából kihámozható üzenetet. Elsőként adódott hát megfogalmaznom – ami legalább számomra máig vállalhatónak bizonyult –, hogy „amennyiben a büntető felelősségre vonást az előző rezsim eleve megakadályozta, akkor az érintett cselekmények elévülése meg sem indult”.⁶

A jobbára színfalak mögött parázsló – mert a sajtó java részétől a keresztényietlen bosszúállás stigmájának ráragasztásával eleve visszarettentést célzó szabad demokrata gőzhenger által a jövődöbéli üdvösséget jelentő joguralom eszmeiségének jegyében folytonosan eltorzított – vita a miniszterelnök által 1990 augusztusában az Eötvös Loránd Tudományegyetem néhány jogászprofesszorából kiválasztott bizottságban zajlott tovább, immár úgymond a tudományosság jegyében, miközben aligha tehettem egyebet, mint hogy e bizottság tagjaként folyvást az értelmiség újabb árulása⁷ szindrómáját vizionáljam magamban. A bölcsészeknél lényegesen előbbre hát ez a jogászgrémium sem jutott, hiszen a voltaképpeni kérdést az 1991 májusára elkészült úgynevezett kollektív bizottsági vélemény éppen nem válaszolta meg egyértelműen. Magam pedig – miután a közös véleménynek az egyes bizottsági tagok külön-külön írásbeli állásfoglalása közös nevezőjéből kellett összeállania – most ismét kisebbségben maradtam annak következményeivel együtt történő megállapításával, hogy „az elévülésnek társadalmi előfeltétele tehát egy olyan konszolidált jogrendi állapot, amelynek megfelelően a jogérvényesítésre irányuló igény az elévülésként zajló időtartam alatt zavartalanul jogérvényesítéshez vezethetett, és ezt kedvezőtlen jogi reakálás vagy jogon kívüli eszközökbe burkolt gyakorlat nem zárhatta ki”.⁸ Belső vitáinkban viszont, melyeknek közös bölcsességet kellett volna kiérlelniük magukból, Schlett István politológus kollégánk egyébként gyönyörű lírai hangvétele lett és maradt mérvadó, amely nem konkludált annál tovább, mint hogy – úgymond – folytatódjék tovább akadálytalanul minden, s mint Erdélyben a patakkövek, az eltérő nézetek súrlódnak, súrlódnak, de majd csak valamikor egymáshoz csiszolódnak.⁹ S ezt bizony nem érthette másra, mint bűnösök és áldozataik közös fedél alatti továbblakatására, amelynek jogi háborítatlanságát, sőt felbonthatatlanságát most már magunknak kellene garantálnunk.

Mintha csak pontosan az effajta lefegyverző dilettantizmust látta volna előre, s talán ezek megnyilvánulásainak letaglózó hírét megelőzve éppen ezért került sor

⁶ Varga Csaba: A mértékállítás szüksége. Lásd jelen kötetben.

⁷ A kifejezésre lásd Julien Benda: *Az írástudók árulása. Babits Mihály tanulmányával*. Ford. Rónai Mihály András. Budapest, Anonymus Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1945. (Eredeti kiadásában Julien Benda: *La trahison des clercs*. Paris, Bernard Grasset, 1927.)

⁸ Varga Csaba: Szabad-e ítélnünk a múltról? Lásd jelen kötetben.

⁹ Szakértői vélemények az „igazságtételről”. I. Békés Imre et al.: Szakvélemény az 1949 és 1990 között elkövetett, a társadalmi igazságérzetet sértő magatartások, illetve előnyök megítélésének, a felelősség megállapításának elveiről és jogi feltételeiről, 1991. *Társadalmi Szemle*, 47. (1992), 1. 70–76.; II. Schlett István: Politikai megfontolások. Uo. 76–79.; III. Bihari Mihály: Rendszerváltás, felelősség és igazságtétel. Uo. 79–84.; IV. Varga Csaba: Szabad-e ítélnünk a múltról? Jogfilozófiai megfontolások. Uo. 85–90.

– a korabeli összes politikai erő szégyenére, és különösen a korábban még a „*Конец!*” (Vége!) jelszavával kampányoló, kormányerővé vált Magyar Demokrata Fórum kormánypolitikai árulásaként – egyéni indítvány formájában, s ugyancsak 1991 májusának elején, Zétényi Zsolt és Takács Péter törvényjavaslatának benyújtására. De a figyelem felhívására ismételnünk kell itt: egyéni képviselő kormányzati háttér nélküli törvényjavaslatként, miközben a rendszerváltásra szövetkező erő pártként nemrégiben még (persze Antall József személyének előtérbe kerülése előtti időkből indulóan) a „*Конец!*” várakozásával nyert választást. 1991 novemberében elfogadottan e törvényjavaslat lényegileg a fentebb felvázoltan már kiérlelt elméleti-jogi vízióra épített, ám olyan kifejezéssel, hogy az elévülést „ismét elkezdődöttnek” nyilvánítja¹⁰ – úgy, hogy az a jogtagadásra épített államiság mint akadály megszűntének a törvényileg megállapított napjától indul majd (a törvény kifejezésének logikáját követve: „újra”).

Ám a bő félévnnyi várakozással, 1992 májusában hozott döntésében az Alkotmánybíróság – elébe menve a törvényt alkotmányossági megítélésre hozzájuk utaló köztársasági elnök aggályának, aki beadványában jámborul megkérdezte: vajon nem teremt-e egy ilyen rendelkezés „indokolatlan és önkényes különbséget az elkövetők között” – ezt a már (a Szabad Demokraták Szövetsége, a Magyar Szocialista Párt, valamint a Fiatal Demokraták Szövetsége, a mai Fidesz purista és gyáva elvisége ellenében) megszavazott törvényt mint egészében s részeiben, azaz minden részletével együtt alkotmányellenesnek találta. Alkotmányellenesként ezzel hát ki is iktatta a jogrendből.¹¹ Szégyenünkre pedig ez a jogilag fedezetlen visszautasítás rögzült jogrendünkbe, egészen az *Alaptörvény* meghozatalával előállott alkotmányos váltás nemrégiben megnyílt lehetőségéig.¹²

Merthogy végezetül – két évtizeden át viselve egy ilyen álságos, a jogállamiság búvuszavába takarózó cinizmus minden terhét, hordalékát, sőt magát a rendszer-változás esélyeit kisiklató mellékhatásait is – 2011 novemberében *Magyarország Alaptörvényének átmeneti rendelkezései* keretében egyelőre még javaslatként, majd az év utolsó napján megszavazott alkotmányerejű normatívumként végre kinyilvánított, hogy „[n]em tekinthető elévültnek azoknak a törvényben meghatározott, a pártállam nevében, érdekében vagy egyetértésével a kommunista diktatúrában Magyarország ellen vagy személyek ellen elkövetett súlyos bűncselekményeknek

¹⁰ Hosszas előkészületek és többekkel való ismételt konzultálás után a törvénytervezet parlamenti benyújtása előtti estén még egy utolsó egyeztetésre hívott át miniszterelnökségi szobából Zétényi Zsolt, hogy néhány társával együtt a törvényjavaslat szövege véglegesíttessék. A Magyar Demokratikus Fórum által használt szobában többen lehettünk, és apró stíláriis változtatásokra kerülhetett sor, végül a képviselővé választása előtt egyetemi büntetőjogász Kutrucz Katalin vette magához a paksamétát, hogy majd éjszaka összepofozza a javításokat. Saját emlékem szerint – utólagos megdöbbenésemre – csakis ekkor és csakis nála kerülhetett bele a javaslat szövegébe az idézett kifejezés, amely önmaga kifejtetlen tagadásával megítélésem szerint már eleve elfogadhatatlanná tette.

¹¹ 11/1992. (III. 5.) AB határozat.

¹² Vö. Varga (1998c): i. m.; uő (2007c): i. m.; uő általánosságban (2011e): i. m.; illetve uő különösen: Lopakodó jogújítás alkotmánybíráskodás útján? Lásd jelen kötetben.

a büntethetősége, amelyeket az elkövetéskor hatályos büntető törvény figyelmen kívül hagyásával politikai okból nem üldöztek”.¹³

2. A megoldás és problematikája

A *Magyarország Alaptörvényének átmeneti rendelkezései* című dokumentum még csak tervezetként létezett, amikor máris politikai spekulációk tárgya lett, vajon mik lehetnek majd egy nemzetközi fórumon történő esetleges megtámadtatásának az esélyei.¹⁴ Amihez további színt kölcsönzött, hogy kitétele az elfogadott szöveg szerint – „törvényben meghatározott” – további végrehajtási szabályozás után kiált; és ez könnyen problematikussá válhat, ami akár diszkreditálhatja magát az alapul szolgáló gondolatot is.

Tudatosítanunk kell ezért itt, hogy a törvényhozási technika lényege mindig egy kellően szabályozható, alkalmasan tetten érhető s azonosítható, és a megfelelő eljárás során könnyen bizonyítható *eszközmagatartás* megtalálása; tehát olyané, amely egyszerű összefüggésben kínálja fel magát az államhatalmi ágak montesquieu-i megosztásában részes mindhárom fórumnak: a törvényhozónak, az esetleges devianciára reagáló rendvédelemnek és az esetleges következmények megítélésére hivatott bírósági eljárásnak egyaránt. Egy talán beszédes példával élve: nem a vér vegyi összetételére haragszik a jogalkotó, de csakis csekély ráfordítással, ám viszonylagos biztonsággal kimutatható alkoholszint megállapítása révén tudja megtorolni egy veszélyes üzemet vezetőnek a vezetési képességet csökkentő italfogyasztását. Más helyzetben viszont ennek megtalálása bizonyulhat sokkalta bonyolultabb vagy éppen megoldhatatlan feladatnak is. Ismét egyetlen egyszerű példával élve: annak ilyen átlátható tényállásként történő megfogalmazása nem sikerült történetesen Angliában, aminek az ottani hivatalos elnevezése faji feszültség. Ezért mind a mai napig problémás maradt az egykori Brit Nemzetközösségből érkezetteknek az együttélését kellően biztosító és/vagy javító szabályozás.¹⁵ Miképpen járjunk el a magunk kérdésében?

¹³ Magyarország Alaptörvényének átmeneti rendelkezései. (2011. december 31.) A kommunista diktatúrából a demokráciába való átmenetről. 2. cikk (1) bekezdés. *Magyar Közlöny*, 2011. december 31. 41 613. és köv.

¹⁴ Például e blogbejegyzésben: Elévülés reloaded. *Így íránk mi*, 2011. november 28. A megszépítő megbocsátással aktivizmusnak nevezett magyar alkotmánybírósági hatalombitorlástól előállított tényhelyzet (*fait accompli*) kényszerére nem is emlékezve ez naivan rákérdez: vajon nem jelent-e alkotmányos aggályt, hogy csak két évtized küzdelme és országrombolása múltán történhetett meg a nálunk alkotmányossá emelt gátak elbontása s egy tiszta helyzet teremtmése.

¹⁵ Vö. Anthony Allott: *The Limits of Law*. London, Butterworths, 1980. Lásd még Varga (1985a): i. m.

Az említett végrehajtási rendezés tervezetén munkálkodóknak egészen művük törvényként történő kibocsátásáig¹⁶ kézenfekvőnek tűnt a büntetőjogi rutin, vagyis az, hogy *elkövetői oldalról* induljanak ki. Ki az, aki megjeleníthette a pártállamot? Milyen tettekben ölthettek testet a szóban forgó súlyos bűncselekmények? Törvény-előkészítői fantáziálás indult meg ezért arról, vajon ide tartozhat-e például egy hirtelen felindulásból elkövetett emberölés? Avagy nemi erőszak? Ámde ezzel már esetleg hozzágondolhatjuk a sejthető választ is, amely egyre inkább tagadó. Ugyanakkor megindult régi párthatásköri listák gondos tanulmányozása is azért, hogy megnevezhessék – és azt is megtalálva, hogy miképpen – a potenciális elkövetők vagy támogatók mint részesek személyi körét. Márpedig büntetőjogról lévén szó, mindenki tudja, hogy amennyiben ilyen irányban indulunk el, úgy kimerítő felsorolás szükséges arról, hogy milyen bűncselekménytípusok mint elkövetési magatartások s ezek mögött milyen tisztségek és beosztások mint elkövetők/elkövetettek tartozhatnak e körbe. Ám minél nagyratörőbb, tökéletesebb, teljesebb és igényesebb egy ilyen munka, annál inkább felsejlik majd – és bizonyosra vehető nemzetközi megítélése sem fog másként vélekedni róla –, hogy bizony visszaható egy egész ilyen vállalkozás. Hiszen nem egyszerűen a múlt jogi feldolgozása előtt nyit kaput, de ennek során mai szelekciót, mai kívánalmakat s félelmeket, mai képzelőerőt és jogpolitikai megfontolást érvényesít – óhatatlanul. Nem egyszerűen, csupán vagy mindössze az egykori jogtagadásból adódó elévületlenség szféráját határolja körül, hanem eközben abban csemegézik, abból válogat, tehát abba utólag bele is avatkozik.

Először is tudnunk kell, hogy a *nullum crimen sine lege* és a *nulla poena sine lege* több évszázados jogelve¹⁷ jegyében csakis az és úgy büntethető, amit és amely büntetéssel korábban törvény meghatározott. Minden egyéb visszaható lenne, vagyis elfogadhatatlan.

Lássunk ezért egy pillanatra a felvetett kérdések mögé! Milyen logika is az, amely általában az elévülés kimondása és kérdésessége mögött munkál, miközben a büntető törvénykönyv csupán ennyit szokott mondani: valahány év „elteltével a büntethetőség elévül”?¹⁸ A vezérgondolat – ha egyszer elmondhatjuk, hogy „mindig csak valamely jog, jogosítvány az, ami elévül”¹⁹ – bizonyosan egy olyan eljárási vagy igényérvényesítési lehetőség, amelyet hosszú időn keresztül nem gyakoroltak, noha gyakorolhattak volna. Ezért tehát arról történik most intézkedés, hogy ennek mint szabott időnek az elmúltával már ne is gyakorolhassák azt. A mi dolgunk

¹⁶ 2011. évi CCX. törvény az emberiség elleni bűncselekmények büntetendőségéről és elévülésének kizárásáról, valamint a kommunista diktatúrában elkövetett egyes bűncselekmények üldözéséről. *Magyar Közlöny*, (2011), 166. 41700. és köv.

¹⁷ Lásd mindenekelőtt Volker Krey: *Keine Strafe ohne Gesetz. Einführung in die Dogmengeschichte des Satzes „nullum crimen, nulla poena sine lege“*. Berlin – New York, Walter de Gruyter, 1983.

¹⁸ Kováts Andor klasszikus alapművének példázata szerint a bűnvádi eljárást, illetőleg a jogérvényesen megállapított büntetés végrehajtását „kizárja [...] Az elévülés.” Uő: *Bevezető tanulmányok a büntetőjogi elévülés tanába*. Budapest, Eggenberger, 1915. 256. (A Btk. 105. és 117. §-ainak meghivatkozásával, 1. 3. jegyzet.)

¹⁹ Kováts Andor: *A büntetőjogi elévülés dogmatikája*. Szeged, Városi Nyomda, 1922. 10.

ebből következően az, hogy végiggondoljuk: amennyiben a fenti lehetőség nem volt valós, mert a gyakorlatban ténylegesen érvényesített jog vagy a jogtól nem kiküszöbölhetővé tett erőszak maga lehetetlenítette el az ezekkel történő élest, úgy milyen következtetéseket vonhatunk le ebből. Láttuk már a cseh alkotmánybíróság indokolásában, hogy cinizmussal, egyenesen egy bűnös gyakorlat utólagos felmentésével s így gyakorlati jutalmazásával érne fel az, ha az így eltelt időt elévülésként vennénk figyelembe. Ha pedig ez a helyzet, úgy mit mondjon, miről szólhat egyáltalán a végrehajtási rendelkezés? Miképpen lehetne/kellene leginkább körülhatárolni azt, amire e körben voltaképpen valamennyien gondolunk?

Könnyen belátható, hogy minden eddig felsorolt törekvés mögött változatlanul egyetlen jogfilozófiai-jogelvi meggondolás áll, és ez nem más, mint az elévülés természetét, egyedül gondolható indokát, voltaképpeni létértelmét – mint ezen intézmény létrejöttének a kizárólagos motívumát – illető teoretikus rekonstrukció. Eszerint amennyiben a jogban egy eljárási lehetőséggel az erre felhatalmazottak (így vagy úgy meghatározottan) túl sokáig nem éltek, úgy korlátlan ideig már ne is élhessenek, mert ez már-már valamiféle rendelkezési önkénynek a gyanúját vethetné fel. Egy olyan konstrukció, amely egy ilyen gondolatkörben határidő meghatározásával él, csakis úgy értelmezhető, hogy ez nem egyszerűen időmúlás: olyan idő telik el ilyenkor eseménytelenül, amikor pedig *szabad választás szerint élhettek volna* a kérdéses lehetőséggel. Azaz az elévülés nem merőben fizikai időmúlás, hanem úgynevezett *jogi idő*²⁰ működteti – olyan, amelynek teljes tartama során maga a jog s benne e kérdéses intézmény is működik. Más szóval tehát: amennyiben bármi okból a jog mögötti társadalmi normalitás megszűnik, s ezáltal a jogrendnek a jogrend szerinti működése ellehetetlenül – esetünkben így maga a „lehetőség” devalválódik, hiszen csak leírt szó marad belőle, ami nem gyakorolható, mert a körülmények kizárják vagy esélytelenné teszik, avagy az ilyen lehetőséggel történő élest éppen a jog köntösében fellépők részéről történő megtorlás valószínűsége kíséri –, úgy az elévülés folyamata megszakad, s addig, ameddig ez a helyzet fennáll, nyugszik. Bármi előállíthat egy ilyen helyzetet. Csupán példázva: ok lehet a török megszállás, amelynek során a mindennapi élet folytatása lehetetlenül el; a szovjet megszállás, amelyben a parancsnoki tudomásra jutott katonai erőszakot azonnali statáriális kivégzés követi, ám második efféle bejelentéskor már a panasztevő tűnik el, mindörökre s fellelhetetlenül; vagy a a saját jog következetes megtagadásával működő *unRecht*, maga a jogtalanság, a jog megtagadása, amit mindenkire kiterjedő terror hat át. Ámde okot adhat erre egy olyan, csupán valamiféle *science fiction* módjára megfogalmazható helyzet is, amelyben bátor új világunk már olyan fejlettséget ér el, hogy valamilyen behatással szomnambulussá, azaz tudattalan alvásszerű bódultságban cselekvésre képtelenné,

²⁰ „Az elévülés ugyanis nem fizikai idő, amit a frankfurti atomóra működtet: [...] az *elévülést az üldözés működteti*” – írja szellemesen [napon tamás]: A nagy kommunisztavadászat [Blogbejegyzés]. *Fent és Lent*, 2011. május 3.

avagy idegen akarattól mozgatott marionettfigurák sorává lehet tenni tetszőleges időre akár egy egész embercsoportot.

Alkalmas teoretikus konstrukció bevezetése végett hadd idézzek fel egy jól vizualizálható példát a 20. századból. A Magyarországon végre elfogadott megoldást ugyanis ugyanez a régi eszme vezérli. Ebben pedig – változatlanul – olyan logika a mozgatóerő, amelyet fél évszázada egy Amerikába emigrált német politikatudós írt le az akkor már Harmadik Birodalomként világháborúba bocsátkozó egykori hazája intézményi szerkezetéről. Eszerint pedig bűvárlatának tárgya csakis *kettős államként* jellemezhető. Merthogy Ernest Fraenkel 1941-ben olyan megkettőződött államként írta le korábbi hona berendezkedését, amely *normálisan*, gyakorlatilag jogállamként működik azok körében, akiket barátaiként kezel, egyidejűleg azonban kivételes intézkedésekkel akár egy szélsőséges terrorhatalom *abnormis* rezsimjét működteti bárki más irányában, akit viszont ellenségének vél.²¹ Kettéhasadt hát, mint az ezen barna totalitarizmus elődjeként megjelent vörös diktatúra úgyszintén.

Ha egy ilyen állami megkettőződöttség utódjaként és majdani felváltójaként egyszer megjelenik egy jogállam, úgy a romeltakarítás során ennek számos több-letfeladattal szintén meg kell birkóznia. Így a ma ennek örökébe lépő törvényhozó feladata nem lehet más, mint hogy az egykori szocialista bűnüldözés körében a jogtagadó állami terrorizmus valahai szféráját leválassza az akkor is többé-kevésbé jogszerűnek bizonyult működésről. Vagyis pontosan el kell határolnia elődjének jogállamiságot tagadó felét a jogállamiságra emlékeztető felétől, azaz a tényszerűen elmúlnak a jogilag is elmúlata érdekében s jegyében pontosan körül kell határolnia, hogy melyik az a szféra, amelyben az állam maga züllött bűnözővé, s így amelynek tekintetében ezért nem telhetett az elévülés jogi ideje sem.

Mindebből viszont csakis az következik, hogy bármiféle utólagos, ám a jogállamiság eszményét tisztelő – s ezzel a *nullum crimen sine lege* és a *nulla poena sine lege* elvét, utóbbiakkal pedig a visszaható hatály tilalmát a büntetőjogban komolyan vevő – törvényhozói értelmezés s kinyilvánítás, avagy bírósági megállapítás sem szolgálhat mást, mint kizárólag e két szféra különválasztását. Abban tehát, amiben a mostani alkotmányozásunk és annak végrehajtási rendezése eljár, csakis az egykori büntetőkódexekben így vagy úgy szabályozott elévülési rendelkezés relevanciakörének és irrelevanciakörének az egymástól történő szétválasztásáról lehet szó. Arról beszélhet tehát bármiféle törvényhozási állásfoglalás csupán, hogy milyen kritériumok mentén választható le a normálisként elfogadható működésről az a kör, amelyet illetően az utókor kellő alappal rendelkezik annak megállapításához, hogy ott egykor maga az állam züllött bűnözővé vagy legalábbis bűnpártolóvá.

²¹ Azaz *Normenstaat* gyanánt viselkedik a *Freunde* irányában, és *Maßnahmenstaat* minőségében a *Feinde* irányában – e két kört itt Carl Schmitt fogalmaival megjelölve. Lásd Fraenkel (1941): i. m. Vö. még Peer Klüßendorf: *Das Freund-Feind-Denken nach Carl Schmitt. Anfang vom Ende der Demokratie?* Norderstedt, Grin, 2009; illetve Rüdiger Voigt (szerk.): *Freund-Feind-Denken. Carl Schmitts Kategorie des Politischen*. Stuttgart, Franz Steiner, 2011.

Vajon az elkövetői kör meghatározásával vonhatjuk meg annak határát, hogy mi is az a cselekvés, amelyik a normálisként elfogadható működéstől már eltér? Avagy azon bűncselekménytípusok felsorolásával, amelyekben e súlyos s máig megtorlatlan (mert akkoriban megtorolhatatlan) jogsértések tetet ölthettek? Ugyanis ha komolyan veszem a fentiekben leírt korlátozást, vagyis azt, hogy az akkori elévülhetetlenség megállapítójaként ma csakis e kétféle állapot különválasztásával bíbelődhetem, úgy tudnom kell, hogy most semmi másra, mint kizárólag az állam egykor jogtagadó mivoltának a fogalmi megragadására (s ezzel határainak megvonására és bizonyítására) kereshetek kritériumot. Márpedig ekkor a múltnak elévülésükben nyugvó bűntényeiről nem mondhatok többet, mint amit 1991-ben már megfogalmazott Zétényi és Takács, ma pedig a kormányerő színeiben egy törvényhozó. Azaz, olyan cselekményekről van itt szó, amelyek tekintetében „az állam politikai okokból nem érvényesítette büntető igényét” (mint amiként az előbbiek megfogalmazták),²² illetőleg amelyeket „az elkövetéskor hatályos büntetőtörvény figyelmen kívül hagyásával politikai okból nem üldöztek” (amiként ezt a ma törvénye kifejezi).²³ Ugyanakkor mindaz a többlet, amelyet a törvényhozó esetleg még az elkövetői körrel vagy az elévülhetetlenség körébe eső bűncselekménytípusokról egyáltalán elmond vagy elmondhat, nem érvényesíthető önálló kritériumként. Merthogy bármi legyen is az, ami a két kör, a normalitás jogigenlése és a diktatúra jogtagadása határainak a megvonásán túlmutat, legfeljebb az üldözhetetlenség/üldözhetetlenség kritériumához kapcsolt értelmező kifejezés lehet, de semmiképpen sem olyasmi, amit úgynevezett kijelölő jelzőként ismer a nyelvtudomány.²⁴

Másképpen kifejezve azt jelenti ez, hogy az elévülést kizáró társadalmi-jogi abnormitás s ezzel – mögötte állóként – maga az üldözhetetlenség/üldözhetetlenség ténye leginkább az áldozati oldalról közelíthető meg, és éppen nem az elkövetői oldal vagy a tett felőli meghatározás révén. A *szenvedő oldal* alanya volt ugyanis az, aki ezt érezte. Mert őt sújtotta ugyanis, hogy olyan *casusba*, ügybe csöppent, amelynek politikai vonatkozásai okán számára esélytelen vagy egyenesen megtorló következményű lett volna az igazságkeresés, történetesen például a perlés.

Világos tehát, hogy kérdésként itt nem arról van szó, vajon mit kell büntetnünk, hanem csakis arról, hogy a büntethetőség általános feltételei miként alakulnak egy olyan utódállamban, amelynek az elődje jogellenesen gátolta a saját joga érvényesülését. Márpedig itt minden olyan próbálkozás, amely akár taxatív felsorolással, akár kazuisztikával próbálná nemcsak modellezni, de normatív elő is írni, hogy miket kíván ezen akadály elmúltá után most a bírói fórum megítél(tet)ni – vagy éppen megfordítva azt, hogy miknek a megítélését kívánja magától elhárítani és milyen ügyekkel történő elárasztatását szeretné megelőzni –, eleve irányt téveszt. Hiszen

²² Zétényi Zsolt: Néhány őszinte szó az igazságtételről, avagy megtettünk-e mindent, ami tőlünk tellett? *Hitel*, 30. (2017), 12. 40. 7. l.j.

²³ *Magyarország Alaptörvénye*. U) cikk (6) bek. Budapest, *Magyar Közlöny*, 2018. 27.

²⁴ Vö. például Balogh Judit: A jelző és az értelmező. *Magyar Nyelvőr*, 123. (1999), 2. 191–207.

ha egyszer önnön jogrendjének a megtagadása zárta ki egykor az elévülés elindulását, úgy annak a körét kell – és csakis annak a körét szabad – most meghatározni. A válasz pedig nem lehet más erre, mint lakonikus: pontosan azokról a tettekről van szó, amelyeket az *Alaptörvény* átmeneti rendelkezései egyszer már meghatároztak. S ha most még egyszer rákérdezünk, hogy mik ezek valójában mégis, úgy csakis ennyit mondhatunk: mindaz, ami a sértetti oldalról, vagyis az áldozat szemszögéből ekként érzékelhető. Mindaz tehát, amiben az ügyész *vádemelési monopóliumának* vagy a sértett *eljáráskezdeményszerzési jogának* a gyakorlása akkoriban lehetetlenült. Ha sok ez, úgy sok. És ha kevés, úgy kevés. Egy dolog biztos csupán: a törvényhozónak nem lehet többlet-mondanivalója itt már. Ami jogilag egyáltalán releváns lehet, azt a sértetti oldalnak kellett volt érzékelnie. Hadd ismételjük meg még egyszer: őt sújtotta, hogy olyan *casus*ba csöppent, amelynek politikai vonatkozásai okán számára kizárt volt – mert esélytelennek vagy éppen megtorló következményűnek bizonyult volna – a perlés.

Nyilvánvaló tehát, hogy kizárólag az igazságügyi gyakorlatban – az ügyészség vádemelési monopóliumának érvényesítésében és bírósági mérlegelés során – történhet bármiféle további szelektálás. Kizárólag az eseti ügyben eljáró jogalkalmazó mérlegelhet s vonhatja meg az ügy szempontjából döntőnek tekinthető határokat annak nyomán, hogy hasonló helyzetekben határesetek sorát ilyen vagy olyan módon már eldöntötte.²⁵ Megjegyzendő persze, hogy semmi különleges nincs ebben. Nem másként jár el itt, hanem pontosan úgy, ahogyan bármely értékelő, mérlegelést feltételező, vagy egyszerűen úgynevezett bizonytalan jogfogalom – vagyis a bármely büntetőkódex általános részében foglalt felhatalmazások és kivételezések többsége – esetén szokott az ügyész vagy a bíró eljárni.²⁶ Ilyenkor a konkrét ügyről az elévülés szempontjából csak annyit állapíthat meg, hogy az vagy egyik, vagy másik csoportba, kategória alá tartozik. Márpedig az egyik esetben már elévült (amikor is igazságügyi tennivaló nincs többé), a másik esetben viszont még üldözendőnek minősül (ekkor pedig az elkövetéskor és az az óta érvényes szabályrend szerint kell a hatóságoknak megfelelően eljárniuk).

Mihelyt azonban a felelősségvállalást egy ilyen döntésért a jogalkalmazó elhárítja magától, avagy azért, hogy az ügyészi vádemelés megtagadását utólag legitimálja vagy a bírói gyakorlatban felbukkanó változékony megállapításokat egységesítse,

²⁵ Mint az amerikai elvmérlegelés érvelési gyakorlatában az úgynevezett *reflective equilibrium* alkalmazásával.

²⁶ Vö például Jerzy Wróblewski: *The Relativity of Juridical Concepts. Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, 10. (1960), 2. 269–282.; Walter B. Gallie: *Essentially Contested Concepts. Proceedings of the Aristotelian Society*, 56. (1956). 167–198.; W. A. Wilson: *Questions of Degree. The Modern Law Review*, 32. (1969), 4. 361–376.; Thomas R. McCoy: *Logic vs. Value Judgment in Legal and Ethical Thought. Vanderbilt Law Review*, 23. (1969–1970), 1277–1296. (Aki mindazonáltal óvatosságra int, merthogy szerinte a gondolati minták alkalmatlanok, mivel inkább nyelvünk, semmint a valóság szerkezetét tükrözik.); Ron A. Shapira: *Fuzzy Measurement in the Mishnah and the Talmud. Artificial Intelligence and Law*, 7. (1999), 2–3. 273–288.; valamint Jaap C. Hage – Dietmar von der Pfordten (szerk.): *Concepts in Law*. Dordrecht – Heidelberg – London – New York, Springer, 2009.

az ilyen vagy hasonló igények elébe menve a jogalkotó hajlandó az előbbi kereteken túllépni, úgy máris meghaladja a kérdéses határ megvonásának a körét. Bármennyire gondos jogtechnikai munkát fektessen is bele és bármekkora pontosságot érjen is el, mihelyst taxatív felsorolással él – kodifikálva például a lehetséges elkövetők körét (az egykori pártállami hatásköri lista, vagyis a nómenklatúra alapulvételével) vagy a figyelembe veendő bűncselekménytípusokat –, szabályozása máris óhatatlanul visszaható büntető törvényhozássá lesz. Ráadásul minél nagyobb a fentebbi irányban mutatott igyekezete, annál inkább áll be ez az eredmény. Ezzel pedig menthetetlenül alkotmányellenessé teszi nemcsak önmagát, de egyszersmind elkerülhetetlenül diszkreditálja magát az alapgondolatot, a politikai okokból üldözetenül maradt kommunista pártállami bűncselekmények el nem évültségének a Magyarország Alaptörvényének átmeneti rendelkezéseiben történő alkotmányi erejű kimondását. Hiszen a fenti körben már egyetlen tétel sem lehet elvileg más, mint szelektív. Következésképpen ezek mindegyike önkényes, ráadásul meg sem tudja védeni magát az ilyen törvényhozó azon vád alól, hogy egyidejűleg jogpolitikai megfontolásokat is érvényesített ezen eljárása során. Nem alkothat tehát kazuisztikát. Nem válogathat úgy, hogy történetesen egy hirtelen felindulásban elkövetett emberölés e körben nem gondolható, vagy hogy ugyanennek az eseteként egy nemi erkölcs elleni bűntett nem fordulhatott elő, s ezért most sem bukkanhat a felszínre, felelősségmegállapítást vagy éppen megtorlást is követelve.²⁷

3. Tanulság

Következtetésünk arra utal hát, hogy – függetlenül attól, vajon van-e alkotmányerejű felhatalmazás egy ilyen végrehajtási törvény alkotására vagy sem – mai törvénynek nem szabad megkonstruálnia az elmúlt időre nézve sem azt az elkövetői kört, amely az elévületlenség kimondásától érintett lehet, sem pedig azokat a bűncselekménytípusokat mint tényállásokat, amelyekben ezek megvalósulhattak. Sőt, továbbmenve, nem vonhatja meg a politikai okokból előállott büntetlenség pontosítása érdekében a múltban megtörtént tett súlyosságának határait, aminthogy – még tovább menve – nem állíthat gátat a törvénye révén most *expressis verbis*, azaz kifejezetten megnyitandó lehetőséggel esetleg a jövőben történő visszaélések elé sem.

²⁷ Amennyiben szándékosan elkövetett súlyos testi sértés minősített esete nem állapítható meg, a merő hatalmi visszaélésből (például ávos nők által börtönbe vetett férfiak sérelmére) elkövetett bűntett változatlanul büntetlen marad, merthogy az ily esetekben a beléjük táplált gyűlöletből és primitivizmusukból fakadó brutalitásról volt szó, többnyire anélkül, hogy kényszervallatás esete fogalmilag fennállhatott volna. Az 1978. évi IV. törvény 227. § (1) bekezdése szerint: „hivatalos személy, aki annak érdekében, hogy más vallomást vagy nyilatkozatot tegyen, illetőleg ne tegyen, erőszakot, fenyegetést vagy más hasonló módszert alkalmaz...” Az más kérdés, hogy parancsnoki hatáskörben az erre utasítás, buzdítás vagy tudásának merő túrése jogilag hogyan ítélendő meg.

Végkövetkeztetésünk ezért bár szomorú, de nem szigorúbb annál, mint amennyire ez jogi következtetéseinkben már általánosan megszokott. Eszerint függetlenül attól, hogy vajon a jog eszményét megtagadta-e vagy a törvény betűjét a szellemével és küldetésével szemben kijátszotta-e, a mindenkori igazságügyi gyakorlatot rá kell szorítani feladatának a hivatása szerinti végzésére. Erre kötelezi egyébként a mindenkori jogalkalmazót az *Alaptörvény* is. Hiszen amennyiben régi jogtagadó eljárásához való ragaszkodását a jogalkotó elfogadná és mechanikus jogalkalmazásának érzéketlenségét továbbra is tolerálná – sőt, mindennek még elébe is menve, jogalkotását egy ilyen zsaroló igényhez szabná –, úgy maga esne csapdába, ráadásul olyanba, amelyből már aligha tud majd kikecmeregni.

És mindennek a végeredménye aligha lehetne más, mint az átmeneti rendelkezések alkotmányerejű, jogrendünkben merő hierarchikus felsőbbsege okán is támadhatatlan elévülhetetlenségi rendelkezésének a logikai önmegsemmisítése. Ilyen esetben az eljárásért felelős politikum és kormányzat aligha juthat hát gyakorlatilag előbbre ahhoz képest, mint amit jogalkalmazásunk – váltakozó általános és igazságügyi kormányzatok égisse alatt – már eddig is felmutatott. Merthogy csendes makacssággal következetesen elszabotálta a közvetlenül alkalmazandó nemzetközi büntetőjog elveinek figyelembevételét, miközben beállott elévülést állapított meg egyszerű időszámítással anélkül, hogy bárminemű vizsgálatot vagy mérlegelést engedélyezett volna ahhoz, hogy az ügyről és körülményeiről egyáltalán érdemben szóljon.

4. Jogtechnika és neutralitás

Mai felfokozott érzékenységünk inkább atavizmus, semmint korunk hangsúlyozottan racionális tudatosságához méltó megfontolt válaszadás. Koráram, múltó divat, amelyet erőteljesen táplál a közbeszédet uraló úgynevezett liberalizmusnak a saját gondolatlanságát leplező és pótcselekvésbe rejtő merev doktrinalizálódása. Merthogy történelmi perspektívában a retroaktivitás és proaktivitás közti határvonal grandiózus jelentőségűvé emelése csakúgy, mint az analógia büntetőjogi s adójogi tilalmának abszolutizálása²⁸ vagy a *nullum crimen sine lege* és a *nulla poena sine lege* civilizációs alapminimumként feltüntetése jellegzetesen kizárólag Európában érthető, mert az európai feudális fejlődésben, a kereszténynek mondott monarchák évszázados égbekiáltó visszaéléseivel szemben formálódott (és a tehetetlenség megélésével egyházellenességben is testet öltő) érzékenység kifejezése csupán. Annak az emberi nyomorúságnak, a teljes alávetettség érzetének máig sajgó sebként

²⁸ Lásd jelen kötetben Varga Csaba: Vívódás mintakényszerek Szküllája és csalódások Kharübdiszé közt.

nyomasztó emléke, hogy mindennek csupán egy nemcsak szekuláris, de egyenesen egyházüldöző francia forradalom vérzivatarra vethetett véget.²⁹

Ez magyarázza, hogy az angol–amerikai irodalomban s még a 19. század bizonyos európai iskoláiban is többnyire minden előítélet nélkül, merő praktikumként sorakoztatnak fel egy-egy vitás helyzet visszaható jogi megoldása mellett és/vagy ellen szóló érveket,³⁰ miközben újólag felmerül – ami a logikai tisztaság eszményi következetességű bajnokainál nemigen szokott meghallgatásra találni –, hogy fogalmilag mindig átlépünk e Rubiconon, és retroaktivitásba bukunk, ha a bírósági gyakorlat változását vagy egyáltalán bármiféle precedenciális folyamatot általában s különösen az angolszász precedensjogi működés valóságos lezajlásának logizálható képét rekonstruáljuk.³¹

Márpedig ha a visszamenőleges hatályú szabályozást merőben jogi technika gyanánt³² szemléljük, nem szabad mást látnunk benne, mint a jogtechnikai válaszlehetőségekben általában: önmagában semleges olyan eljárási formáról van szó, amely – mint az orvosi szike, mellyel gyógyíthatok is, gyilkolhatok is – tetszőleges célra felhasználható. Eszköz ez, amely minőségeit nem önmagában hordozza. Instrumentumként sem nem jó, sem nem rossz; forgatója s célra felhasználója kezében lesz csupán ilyen vagy olyan ügy szolgálója.

A jogtudomány jóhiszeműségére jellemző, hogy korábbi időkben fel sem vetődött annak elgondolhatósága, hogy maga az állam – egyfelől jogi tételezésében, másfelől jogiként érvényesített gyakorlatában – kerüljön szembe önmagával akár úgy, hogy cinikusan hazug módon, a külvilág becsapására használja fel önnön jogának az apparátusát,³³ akár úgy, hogy ténylegesen követett gyakorlatában megtagadja azt, amit egyébként jogrendként tételezett. Ezért, és nem a magyar Alkotmánybíróságnak

²⁹ A kifejezetten politikai célból a soron következő ellenfél megsemmisítésére alkalmazott feudális büntetőjogi gyakorlattal szembefordulón ez a 18. század végi, „fejlődésének tetőpontjára jutott *természetjogi bölcséleti iránynak terméke*, melyet merőben mint alkotmányjogi garantális tételt szankcionált a francia forradalmi törvényhozás” Angyal Pál: *A visszaható erő az anyagi büntetőjogban*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1916. 52.

³⁰ Áttekintésül lásd Varga Csaba: Visszaható hatályú szabályozás. In Varga (1999a): i. m. 91–95.

³¹ Ennek a *common law* összetevőinek áttekintéséhez lásd Varga Csaba: A kontinentális és az angolszász jogi mentalitás jövője az Európai Unióban. *Jura*, 15. (2009b), 1. 133–142. Számomra legújabbként pedig íme, egy bő háromnegyed évszázaddal korábban tett világos állásfoglalás: „fogalmilag is elképzelhetetlen, hogy a bírói gyakorlat megváltozásának ne legyen visszaható hatálya. Hiszen akkor sohasem lehetne eltérni az eddigi gyakorlattól, mert a konkrét eset tényállása mindenesetre a régi bírói gyakorlat uralma alatt keletkezett, és így arra, a vissza-nem-hatás elve szerint, az új döntésnek sohasem lehetne kihatása” Szász István: *A magánjogi jogszabályok időbeli hatálya. A törvény visszaható erejének problémája. Kísérlet egy új elmélet felállítására*. Budapest, Attila Nyomda, 1938. 18.

³² Vö. Varga Csaba – Szájer József: A jogi technika. *Magyar Jog*, 39. (1992), 2. 65–71.; valamint Varga Csaba: Jogtechnika és jogdogmatika. In Bándi Gyula (szerk.): *Ünnepi kötet Boytha Györgyné tiszteletére*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 2002h. 144–155.

³³ Például a szovjet jogfejlődés kapcsán Varga Csaba: Lenin és a forradalmi jogalkotás. *Állam- és Jogtudomány*, 13. (1970b), 1. 45–57.; uő: A szocialista kodifikáció születése a Szovjetunióban. *Jogtudományi Közöny*, 29. (1974), 10. 559–567.; uő: Összehasonlító jogi kultúrák? *Jogtudományi Közöny*, 56. (2001c), 10. 409–416.

a jogban az igazságosság szolgálatát visszautasító s a rendszerváltás lehetőségeit ezzel megtagadó immoralitását megelőlegező értelemben mondhatta például a kérdés hajdani monográfusa, hogy „az elévülési idő szabály szerint *continuum* és nem *utile tempus*. És így az elévülésbe csak azon időtartam nem számítandó be, amelyben annak folyását valamely, a törvény értelmében az elévülés nyugvását eredményező jogi akadály gátolja, ellenben ha a tettes bűnügyi üldözését ténybeli akadályok hátráltatják, ez az elévülés folyását nem tartja fel. Így tanította ezt már Ulpianus is.”³⁴ Ennek folytán gondolkodhatott el a jogirodalom valóban pusztán gyakorlatias szempontoknak a méltányossággal összevető problémázásában azon, hogy

„anélkül, hogy bármiféle helye lehetne kritikának, azokat a törvényeket szintúgy visszamenőleges hatályúnak nyilváníthatja a törvényhozó, amelyek egy törvénnyel való visszaélésben elkövetett tettek szankcionálását célozzák. Hiszen szükséges, hogy fegyvertárában legyenek eszközök, amelyekkel felléphet a törvényhozói mű elégtelenségét kihasználó visszaélésekkel szemben – annál is inkább, merthogy meglehetősen hosszú a parlament törvényhozási munkája; szükséges tehát, hogy a törvény újbóli felépítésének a szükségé előre látható lehessen.”³⁵

Vannak továbbá szerzők, akik kiállnak amellett, hogy az ilyen eljárást a törvényi szigor elégtelensége vagy szabályozási hézag esetében adójogban is természetszerű lehetőségként tartsák számon.³⁶ És – egyéb úton megoldhatatlan helyzetekben – ezért vélekedhetett úgy a magyar büntetőjog klasszikusa is teljes jóhiszeműséggel, hogy „a »*salus rei publicae suprema lex esto*« elv előtt még akkor is háttérbe kell vonulnia a »*lex non reagit*« jelszónak, ha ez utóbbi tudományosan is vitátlannak elismert alapon nyugodnék”.³⁷ Mert régi keresztény bölcsességről van itt szó: egy csupasz instru-

³⁴ Kovács (1922): i. m. 84–85. Hivatkozásáról pedig megtudhatjuk – szintén rutinhelyzetre szólóan, a D. 48. 5. 31. szerint –: „*Quinquennium non utile, sed continuo numerandum est*” [„Az öt év nem hasznos, de folyamatosan számolni kell”].

³⁵ Paul Roubier: *Les conflits de lois dans le temps. Théorie dite de la nonretroactivité des lois*. I. Paris, Recueil Sirey, 1929. 520–521.

³⁶ Adóügyben, törvényhézagot ismételt kihasználó kifejezett visszaélés betömésére egy olyan utólagos rendelkezés, amelyet egy mindenkor érvényben volt rendelkezés fikciójával fognak majd alkalmazni, Anne Redston szerint nem ellenezhető. Vö. Will Retrospective Taxes Affect us All? Analysis. *BBC News*, 2010. február 5. Jobb híján még Michael J. Graetz is arra következtet, hogy „az adójognak a közpolitika hajlékony eszközének kell maradnia. [...] Az embereknek ezért abban a várakozásban kellene beruházásaikat megejteniük, hogy a közpolitikák változhatnak” Michael J. Graetz: Legal Transitions. The Case of Retroactivity in Income Tax Revision. *University of Pennsylvania Law Review*, 126. (1977), 1. 87.

³⁷ [„Az állam jóléte legyen a legfőbb törvény.”] Angyal (1916): i. m. 82. Ugyanitt (66.) olvassuk, hogy „közjogi viszonyról lévén szó, épúgy nem panaszkodhatik jogsérelemről a büntetett az új törvény alapján ellenében kiszabott súlyosabb büntetés miatt, mint a háztulajdonos, kire magasabb adót vetettek ki valamely új törvénynél fogva, mint a minő a ház megvételekor az után fizetendő volt – vagy mint az a védkötelezett, ki azután, hogy a hadseregbe belépett, valamely újabb rendelkezésnél fogva, a törvényben megállapított szolgálati időn túl tartozik fegyvert forgatni, esetleg a háborúban részt venni. Alá kell vetnie magát az új szabálynak, jóllehet súlyosan érinti a terheesebb kötelesség, s több figyelmet érdemel, mint a büntetés.”

mentalitást megtestesítő érték nem magasodhat egy fundamentális érték fölé.³⁸ Következésképpen a közüdv ügyére, amely úgymond a legfőbb törvény, a jognak igenis válaszolnia kell tudni. Ámde ez független attól, hogy mindhárom fent említett eljárási lehetőségben eleve olyan technikai alapmeghatározottságok rejlenek, amelyek általában olyan komoly ellenjavallatokat vetnek fel alkalmazásukat illetően, hogy többnyire a *mégis*, a *mindazonáltal* kivételes helyzeteiben szoktak csupán tényleges felhasználásukhoz folyamodni, vagy legalábbis azt megfontolni.³⁹ Mindenesetre megközelítésük mindig pragmatikus; s esetleges választásuk csakis a megfontolt célszerűség alapján történik – szemben a feudális nyomort valaha megélt kontinensünkkel, ahol ördögűzés borzongásával iszonyodunk még kérdésfelvetésétől is.

A nálunk itt és most felmerülő kérdések⁴⁰ így elvinek tűnnek, s ezért elvi választ követelnek. Tudnunk kell azonban, hogy a normális, kiegyensúlyozott, a józan ésszel szemben sem ellenséges értelem mindig mindenben – s így témánk kapcsán is – a kiegyensúlyozódás felé halad.⁴¹ Ezzel az érzékenységgel kell hát közelednünk tárgyunk esetleges belső egyensúlyi s logikai problémáihoz is.

³⁸ Lásd bővebben például Varga (2003c): i. m.; Varga (2004a): i. m. 467–479.

³⁹ Lon L. Fuller: *The Morality of Law*. New Haven – London, Yale University Press, 1964. Első recenzív feldolgozására lásd Varga Csaba: Fuller, Lon L.: A jog erkölcsisége. *Állam- és Jogtudomány*, 13. (1970c), 2. 407–408.; majd problematizálására uő (1984a): i. m. 1–8.

⁴⁰ Lásd még például Varga Réka: A nemzetközi jog által büntetni rendelt cselekmények magyarországi alkalmazása (a Biszku-ügy margójára). *Iustum Aequum Salutare*, 7. (2011), 4. 19–24.

⁴¹ Például Jill E. Fisch: Retroactivity and Legal Change. An Equilibrium Approach. *Harvard Law Review*, 110. (1997), 5. 1055–1123.

[Vákát oldal]

VI. Határkérdés: Az emberi jogok

[Vákát oldal]

Az emberi jogok problematikája¹

A mai államiságnak, így bármely korszerű államelmélet-koncepciónak s benne az alaptörvényi kérdéskörnek és általa meghatározottan a jó kormányzás, céljaként pedig a közjó bármiféle elfogadható megfogalmazásának egyik sarokköve az emberi jogok kinyilvánítása és ezzel követelményrendszerének vállalása. Az egykor a humánus vállalása érdekében a hatalommal szembefordulást feltételező nehéz küzdelemből mára – mint bizvást elmondható – az emberi jogok ügye politikai győzelmet aratott. Az emberi jogok általánosító kiterjesztésének és egyetemesként történő meghirdetésének pontosan ez a politikai győzelme azonban egyszersmind minden eddiginél élesebben láttatja mindazokat az elvi, mélyen teoretikus problémákat, amelyek maguknak az emberi jogoknak egyáltalán igazolható mivoltát illetően akár a múltban, akár – és különösen – a jelenünkben megfogalmazódtak. Következésképpen az a törekvés, hogy igazoljuk létüket – vagyis annak újragondolása, hogy miként alapozhatók meg, természetükre nézve miként definiálhatók, s bármiféle különössel szemben miben is rejlik egyetemességük és mindazonáltal mégis különösségük –, ezért a jog lényegéig hatoló kérdéseket vet fel.

1. Történelmi vázlat

A nyugati kultúra úgyszólván tetszőlegesen, de legalábbis az Ószövetség egyik súlyponti kifejezésére vezeti vissza az emberközpontú felfogást, hiszen abban rögzítik elsőként ember voltunk istenképi (*imago Dei*) alkotottságát.² Szophoklész drámájában Antigoné azért szegülhet ellen Kreónnak, mert embertől megváltoztathatatlan isteni parancs hívja fel erre. Cicero pedig természetesként jelenti ki az emberlét azonos-ságát, merthogy az emberek közt „*nulla dissimilitudine [...] in genere*”.³ Mindezeket

¹ Eredetileg az ezredforduló táján már készülöben lévő mű – a Lamm Vanda által szerkesztett majdani *Emberi jogi enciklopédia* (Budapest, HVG-ORAC, 2018) – számára az akkori Magyar Tudományos Akadémia Jogtudományi Intézetének igazgatónöje által négy címszövegként kért, ámde utóbb, máig bármiféle jelzés nélkül, kihagyott írás. Első megjelenés: Varga Csaba: Az emberi jogok problematikája. *Társadalomkutatás*, 32. (2013a), 2. 93–108.

² A Teremtés könyve szerint: „Isten megteremtette az embert, saját képmására, az Isten képmására teremtette őt, férfinek és nőnek teremtette őket.” *Biblia: ószövetségi és újszövetségi Szentírás*. Budapest, Szent István Társulat, 1973. 1:27. Régi nyelvünkön pedig: „Teremté tehát az Isten az embert az ő képére, Isten képére teremté őt: férfivá és asszonyná teremté őket.” Mózes első könyve a teremtésről. *Szent Biblia*. Ford. Károli Gáspár. Budapest, Magyar Bibliatársulat, 1988.

³ Cicero: *De legibus*. I/30. Amiként klasszikus fordítása kifejti: az emberiség semmiféle része nem más vagy eltérő, mint a többi; mert ha így lenne, egyetlen meghatározásba nem is lehetne belefoglalni az összes embert [„no portion of mankind can be heterogeneous or dissimilar from the rest; because,

a felismeréseket erősíti a teológiai fejlődés Szent Ágostonon, majd Aquinói Szent Tamás isteni és természetjogán keresztül a közép- és újkoron át, eszmélődésünkben rögzítve emberlétünk örök, magával a létezéssel azonos forrásvidékű, e világbeli létünkéből fakadó sajátos státusát. Természetszerűleg az emberről szól mindez, de még távolról sem specifikusan az állammal szembesítetten vagy azért, hogy bármiféle kötelezettség teljesítésétől hangsúlyosan függetlenül jogosultságokat eredeztessen. Viszont rögződik ezekben egyfelől az emberi hatalomtól független inherens jogok tudata – amelyeknek Gaius is hangot ad *Institúcióiban* akként, hogy civil törvény civiljogot leonthat, de természetjogot nem⁴ –, másfelől pedig annak az európai joghagyományból csupán a pozitívizmus új és legújabb korával kikopó igazsága, hogy a jog több, mint merőben törvényhozási termék, mert mögötte – íratlanul – egy egész értékvilág (hit és erkölcs) kultúrája rejlik, amelyre csupán a jéghegy csúcsaként rakódik a jog, mint bár töredékesen, de szembeszökő láthatósággal felidézett aktualizálás.⁵

Átütő hatásával az angol *Magna Carta* (1215) mérföldkőnek bizonyul a fejlődésben. Egyszersmind persze nem több vagy más ez, mint jogok törvényi rögzítése – gyakorlatiasan részletező pontossággal, de távolról sem azért vagy úgy, hogy az embert felhívva jogok elvontan megfogalmazott katalógusával szolgáljon. S e szempontból hasonló mondható el a magyar *Aranybulláról* (1222) csakúgy, mint a *Petition of Rights* (1627) vagy a *Bill of Rights* (1679) későbbi angol dokumentumairól. Természetüket tekintve mindezek deklarációk: kétoldalú szerződést foglalnak írásba.

A gyarmatosító korszak új kihívására válaszolva egy dominikánus szerzetes, Bartolomé de las Casas 1552-ben emeli fel szavát a dél-amerikai indiánok „természetes jogai” védelmében. Az a teológiai meggyőződés hajtja, miszerint a kereszténység szemében minden ember jogosult a szabadságra. Ő ír le elsőként szavakat „emberi jogok” (*las reglas de los derechos humanos*) fennállásáról,⁶ amelyek Francisco Suáreznál majd 1612-ben fognak visszatérni ismét, hogy a természetjogi hagyomány újkori változatának egyik legstabilabb pillérét alkossák.

Georg Jellinek, aki a 19. és 20. század fordulóján az államtant megalapozza, már azt mutatja ki, hogy egykor a protestantizmusnak a szabad egyéni lelkiismeretre helyezett hangsúlya segítette történelmileg kifermálódni az individuumhoz tapadó emberi jogok elgondolhatását.⁷ Ami a terminologikus kifejezést illeti, az angol polgári fejlődésben különösen a *levellerek* – és kiemelkedően Richard Owerton felhívása

if this were the case, one definition could not include all men.”]. Marcius Tullius Cicero: *The Political Works*. Ford. Francis Barham. London, Edmund Spettigue, 1841. 45.

⁴ „*Civilis ratio civilia quidem iura corrumpere potest, naturalia vero non potest*” (Gaius: *Institutiones*. I. 158.).

⁵ Az antik problematikához lásd még Juhász Zita: *De iure non scripto*, avagy a korai jogfogalom duplexitása. *De jurisprudentia et iure publico*, 5. (2011), 1. 1–38.

⁶ Bartolomé de las Casas: *A Selection of his Writings*. Szerk. George Sanderlin. New York, Knopf, 1971.

⁷ Georg Jellinek: *Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte*. Leipzig, Duncker & Humblot, [1895] 1904.

(1647) – népszerűsíti, hogy forradalmi mozgalmak „természetes emberi jogokra és szabadságokra”, „alapjogokra és alapszabadságokra” hivatkozzanak.⁸ Ilyen győzkérzetből nő ki a 18. század végére az angol–amerikai Thomas Paine hitvallása. Eszerint az alkotmány nem egyéb, mint a nép elhatározása saját kormányzására azon eleve magukban az emberekben gyökerező jogok alapján, amelyeket senki nem sajátíthat ki, amelyeknek jogszerűen így még uralkodói charta sem szabhat korlátot.⁹

Igazi áttörést majd a nyugati világon átseprő forradalmi hullám hoz. Először Amerikában, majd az abszolút monarchia feudalizmusának legmozgékonyabb fellegvárában, Franciaországban. Mindkét helyen a felvilágosodás termi meg gyümölcsét; a racionalisztikus világteremtésben mindkét helyen úgyszólván vallásos hevület munkál. Amerikában ekkor közjogi – *Declaration of Independence* (1776. július 4.) –, majd közvetlenül az embert és polgárt érintő – *Bill of Rights* (1789. szeptember 25.) – szabadságjogokat rögzítenek alkotmányozó törvényhozás során, Franciaországban pedig a *Déclaration des droits de l’homme et du citoyen* (1789. augusztus 18–27.) tizenhét cikkelyét fogalmazza meg, s ez utóbbiban a forradalmi nemzetgyűlés lesz az, amely „elismer és kinyilvánít” (*reconnaît et déclare*) a személy mindkét minőségéhez tapadó alapvető jogosítványokat. Fél évszázad múlik el még, és magányos harcosként Henry David Thoreau vívja meg adójogi csatáját. Ennek széles körű hatást kiváltó irodalmi feldolgozásából – *The Rights and Duties of the Individual in Relation to Government* (1848) – fog bevészni az emberiség tudatába az úgynevezett emberi jogok kétpólusú struktúrája. Az, hogy nem egyszerűen az ember minőségeinek felsorolásáról van szó bennük, hanem végre annak tisztázásáról, hogy meddig terjed az ember autonómiája, vagyis az állam önkorlátozásra kényszerülése azon alapvető szabadságban, amely minden egyes egyént megillet azért, hogy önmagát megvalósíthassa.

Utóbb pedig megismétli még önmagát Európa történelme. Mert ugyanúgy, ahogyan az önmagában védtelen ember feudális kiszolgáltatottsága egykor megszülte az ész forradalmát s benne a klasszikus emberi jogok tanát mint az ember racionális önrekonstrukciójának s egyben új önrekonstitúciójának a termékét, most, a második világháború vajadásában, a két háború közti diktatúrákra következő reakcióként lassan formát ölt az ENSZ egyik legnagyobb hatású okmányaként *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata* – *Universal Declaration of Human Rights* (1948. december 10.) –, amely a korabeli világ negyvennyolc országának egyetértő szavazatával (és a hidegháborúba sodródó szocialista világ, valamint Dél-Afrika és Szaúd-Arábia összesen nyolc állami tartózkodásával) lezárja majd a múltból idevezető fejlődési szakaszt, s fokként utat nyit az ember önfelismeréséből adódó jogosultságtudat egyre szélesedő pozitívalódásához. Ezzel cövekel ki választóvonalat egyfelől az emberi jogok hite, ideológiája és doktrínája, másfelől pedig az írott-formalizált jogrend-

⁸ A[rthur] S[utherland] P[igott] Woodhouse (szerk.): *Puritanism and Liberty. Being the Army Debates (1647–9), from the Clarke Manuscripts with Supplementary Documents*. London, J. M. Dent, 1938.

⁹ Thomas Paine: *Az ember jogai*. Budapest, Osiris Kiadó, 1995. Eredetiben uő: *The Rights of Man*. London, J. S. Jordan, 1791.

szer részeként betagolt szabályozási területe között. Ugyanez az időszak szentesíti és röptíti majd angol nyelven világgá a második világháború egyik leglényegesebb értelmeként is felfogott új hívószavakat, amelyek „félelem és szükség nélküli szabadságot” hirdetnek „bármely ország minden lakója” számára, amit egy év múltán megerősítenek az angol háborús miniszterelnök profetikus szavai, amelyekkel ezen új indulásban már „az emberi jogok trónra kerülését” vizionálja.¹⁰

Eredetében, mint láttuk, az emberi jogok elgondolása erőteljesen kapcsolódott a keresztény hagyományhoz. A reneszánszt követően, az iparosodás és kapitalizálódás előrehaladtával azonban szét kellett válniok, merthogy a kereszténység számára a teológiai kiindulópont és keret az istenképmási teremtmény, az üdvözülésre hivatott személy méltósága és szabadsága volt és maradt, az úgynevezett emberi jogi törekvések alanya viszont egyre egyértelműbben az individualitásában felfogott ember lett. Mindez kétségtelenül a nyugati civilizáció terméke, az európai kultúrában gyökerezik. Ez érhető tetten az individuumra koncentráltságban, közhatalomként az állammal szembenállásban, és történelmi magyarázatként persze abban is, hogy mind e két fejlemény az európai kultúrában megszenvedett feudalizmusra történt válaszadás volt, hogy azt radikálisan meghaladja, esetleges visszatérését eleve kizárja.

Persze más civilizációkban, kultúrákban és vallási hagyományokban is kimutathatók törekvések, amelyek analagonokként felfogva ezekkel funkcionálisan összemérhetők. Kutatások ma megkísérlik ezen keresztény európai gyökereket feloldani valamiféle összehasonlító-univerzalizáló posztmodernitásban – azt remélve, hogy ezzel valóban egyetemesként, mint az emberiség közös hagyományát mutathatják be az emberi jogokat.

2. Megalapozás

Egy olyan összetett társadalmi jelenség, amely történelmileg változó időkben változó emberi vágyképeknek ad kifejezést azért, hogy ezeket legalábbis ideologikus eszközökkel saját közegében elismertesse, nyilván történelmileg szintén változó megalapozást hordoz.

Első, ősi – és különféle formákban máig érvényesként használatos – fundálási kísérlete még gyökerében filozófiai volt. Ez egy értékelvű konvención nyugodott. Minthogy tehát eszerint tárgyát nem egyszerűen tetszőleges emberi választásnak, véletlenszerű megállapodásnak, hanem világunk berendezettsége jegyének tekintették, ezért természetjogiként fogalmazták meg. Ez magyarázza, hogy Szophoklész drámájában pontosan fogalmazhat Antigoné. Mint ellenszegülésében mondja:

¹⁰ Előbbieket lásd az *Atlanti charta* (*The Atlantic Charter*, 1941. augusztus 14.) 6. pontjában; utóbbit Winston Churchillt (*The Times*, 1942. október 30.) idézve H[ersch] Lauterpacht: *An International Bill of the Rights of Man*. New York, Columbia University Press 1945. 86. Vö. Mordecai Roshwald: *The Concept of Human Rights. Philosophy and Phenomenological Research*, 19. (1959), 3. 354–379.

„Parancsaidban nem hiszem, hogy oly erő / Lehet, mely engem istenek nem változó / Íratlan törvényét áthágni kényszerít. / Mert nem ma vagy tegnap lépett életbe az, / De nincs ember, ki tudná, hogy mióta áll.”¹¹ Egyértelmű az az állásfoglalás, amellyel itt találkozunk. Vannak, fennállnak „íratlan törvények”, s ezeknek az érvényessége önmagában áll. Mert földi világunk véletlenszerűségével összevetve ez az érvényesség nemcsak transzcendens, de egyszersmind ráadásul örökkévaló is. Mivel tehát nem bárki saját birodalmának a berkeiből érkezett, fennállását e világi hatalom nem is érintheti. Ami pedig gyökérzetét illeti, ez az érvény nyugodhat a világ adott, a dolgok természetét eleve megszabó berendezkedésén vagy – a forrást illetően továbbmenve – azon isteni teremtető akaratán egyaránt, aki e világot adott (és nem más) létrehozatalával már az ember számára eleve berendezte. Kifejezetten üzenetértékű hát, hogy ezt természetjoginak mondjuk: nem pozitív jogi, tehát nem ember akaratán, egyesek vagy nemzedékek elhatározásán nyugszik, hanem annak intellektualitásán, hogy világunkat – és pontosan úgy, amiként az fennáll – tudomásul vesszük, látható jeleiből pedig közvetlenül nem érzékelhető belső összefüggéseinek is feltárására törekszünk.

Ámde annak megválaszolása, hogy mi ez a berendezkedés, és főként, hogy mi az, ami következik belőle, már emberi rekonstrukción múlik – tehát olyasmin, ami mint gondolati termék eleve emberi cselekvés, vagyis a tiszta racionalitás eszményi modelljének kíváncsú követése ellenére mégis mindig egyszersmind több is, és más is; következésképpen ez az emberi rekonstrukció óhatatlanul a cselekvő alany lehetséges előzetes, és netalán mindvégig meghatározó erejű eszme- és akár érdekevezéreltségén úgyszintén fog majd múlni. A fentiek állítása ezek szerint szükségképpen azonos lesz annak tudomásulvételével, hogy a természetjog egész története megfogalmazások története – megfogalmazásoké arról, hogy mi ez a természet, mi benne az ember, és ezekből milyen követelményekre következtethetünk olyanokként, mint amelyeket a természetjog levezetett rendszere gyanánt fogunk majd bemutatni.

Tudománytörténetileg egyszersmind az is kimutatható, hogy az ilyen megfogalmazásoknak az éppen fennálló renddel szemben apologetikus vagy reformista-kritikus változatai nem egyszerűen a háttérükben munkáló teológiai és/vagy természetfelfogások reflexei voltak; ténylegesen uralkodó vagy uralomra jutásra törő nagyon is e világi politikákat szolgálták. Eredménye pedig a klasszikus kortól legújabb korunkig vagy pragmatikus felsorolások katalógusa, vagy egy géométer pontosságával megszerkesztett összefüggő rendszer, avagy az isteni rendelés és az ember önnön elhatározásáért viselendő felelősség kettősségében rögzített rendszerhalmaz volt. Ebben gyakran megfogalmaztak vagy egyenesen levezettek visszatérő követelményeket, amelyek mintegy két évezredre visszatekintő hagyomány folytonosságában valamiféle szilárd fundamentum ígértét sejtethették a teoretizálás számára. A bármikor megvonandó eredmény mégsem lett sohasem más, mint vagy

¹¹ Szophoklész: *Antigoné*. Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre. Budapest, Irodalmi Könyvkiadó, 1964. 13.

egy folyvást újakezdődő vita, vagy a vitatott pozíciók egyikének hatalmi/normatív elfogadtatása – anélkül azonban, hogy a mindenkor e közösség elé tárt végeredmény történelmi távlatban is megállapodottnak tekinthető lett volna.¹²

Módszertani értelemben nemigen különbözik ettől, ha emberi szükségletből próbálnak emberi jogokat levezetni – habár a természetjognál spekulatív úton járnak el, itt pedig szociologisztikus igénnyel, miközben mindkét esetben empíriára, tehát mindennapi emberi tapasztalatra hivatkoznak. Gyökerében ilyen volt Marx törekvése, amikor az ember és a polgár jogainak (a kapitalizmus politikai legitimációjával egyidejű) kettősségét gazdasági alap és politikai-jogi felépítmény egybefonódó meghatározásával magyarázta.¹³ Megjegyzendő, hogy hasonlóképpen jár el azóta is a jogantropológia, amikor az emberi szerveződés optimális feltételrendszerét igyekszik összehasonlító történeti vizsgálódás útján megállapítani.¹⁴ S hasonló alapról indult egykor a szocializmusban megtagadott természetjogiság bűjtatott kísérlete úgyszintén, amikor – történetesen egy lengyel társadalomtudós képében – azzal próbálkozott, hogy az ember (marxi megfogalmazású) nembeli lényegéből a szociológiai tapasztalatok általánosítása útján következtesse a társadalmiság, azaz a társadalomban létezés minimumfeltételeire.¹⁵ Ezen tág iránynak a mai megfelelői egyetemes szociálbiológiai szükségletek,¹⁶ a szociálistól megkülönböztetett humán szükségletek,¹⁷ avagy egyszerűen a működési normalitás¹⁸ biztosítása alapján próbálnak következtetni az emberi jogok megkerülhetetlenségére. A közelebbi vizsgálódásból azonban kiderül, hogy látszólag rokon törekvéseik ellenére ezek mégsem egynemű irányok. Míg az emberi, szociálbiológiai szükségletekből kiinduló levezetéstől abszolút jogosultságok megfogalmazhatását remélték, a marxi ökonomizmus

¹² Kelsen a teológiai megalapozású természetjogokkal szemben pontosan egy ilyen banális történelmi tényre hivatkozva érvelt. Lásd Hans Kelsen: *Positivisme juridique et doctrine du droit naturel*. In *Mélanges en l'honneur de Jean Dabin*. I. Bruxelles–Paris, Bruylant–Sirey, 1963. 141–148. Magyarul lásd Hans Kelsen: A jogi pozitivizmus és a természetjog doktrínája. In Varga ([1981b] 2001b): i. m. 351–357.

¹³ Marx Károly: *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához*. Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1951; vö. Szabó Imre: Az állampolgári alapjogok elméletének kialakulása és fejlődése. In Halász József – Kovács István – Szabó Imre (szerk.): *Az állampolgárok alapjogai és kötelességei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. 29–90.

¹⁴ Összefüggő módszertani kritikára lásd Jessica Whyte: Particular Rights and Absolute Wrongs: Giorgio Agamben on Life and Politics. *Law Critique*, 20. (2009), 147–161.; fundamentalista (mai amerikai) politikákra vonatkozó felhasználásának veszélyeire pedig Slavoj Žižek: Against human rights. *Libcom*, 2006. október 9.

¹⁵ Maria Borucka-Arctowa: Koncepcja „natury ludzkiej” a współczesne problemy oceny prawa. *Etyka*, 6. (1970). 79–96. (Abstract: Conception of human nature and modern problems of the appraisal of law. 95–96.)

¹⁶ Johan Galtung: *Human Rights in Another Key*. Oxford–Cambridge (Mass.), Cambridge Polity Press, 1994.

¹⁷ David Miller: Grounding Human Rights. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 15. (2012), 4. 407–427.

¹⁸ Jacques Maritain: *L'Homme et l'État*. In Jacques Maritain: *Oeuvres complètes*. IX. Fribourg, Éditions universitaires; Paris, Éditions Saint-Paul, [1953] 1982/2007. 581. Lásd még Kussbach Erich: Jacques Maritain, az emberi jogok keresztény filozófusa. *Folia Selecta*, 1996. április. 1–25.

és a működési normalitásba bújtatott tomizmus egyaránt funkcionális pozicionáltságnak (operációs függvénynek, azaz a mindenkori összmozgás meghatározottjának, ezért viszonylagosnak, következésképpen változékonynak) láttatja azt, amit – mint jogosultságot – emberi jognak nevez.

Nem véletlen, hogy az ember és polgár jogainak 1789-ben történt francia forradalmi kinyilvánítása abban az Angliában keltett elsőként megütközést – a politikai konzervativizmus krédójának megfogalmazására sarkallva olyan gondolkodókat, mint Edmund Burke –, ahol a kora újkorig visszanyúló hagyománya volt már a filozófiai értelemben vett józanságnak, a nyelvhasználatban a purista realizmusra törekvésnek. Ahol tehát az újkor századaiban John Locke vagy Jeremy Bentham egyértelmű kártételként – tudásból a babona világába visszamenekülésként s ezért társadalmat destabilizáló veszélyként – kárhoztatta a fiktív nyelvhasználatot és általában a képes, szimbolikus kifejezések álmetafizikus álmélységet sugalló elterjedését.¹⁹

A francia forradalmasító kiáltványból azonban másfél évszázad vajúdása eredményeként a második világháborúra következő újjászületéskor az ENSZ-től szignált, egyetemes hatókörűnek deklarált nemzetközi jogosultságelismerés (1948) lett. *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata* így néhány további évtized múltán már szakosodott államközi/állami bíróságoktól formálisan oltalmazott s kikényszerített emberjogi kultuszhoz vezetett. Eszméje fokozatosan a nyugati civilizáció legfenségesebb elvei, a demokrácia s a joguralom mellőzhetetlen társául szegődött, mint bármely átfogó politikai, társadalmi vagy gazdasági diskurzusban a világ stabilitásának és jövőjének egyik fő tényezője.²⁰ Szigetországi perspektívából az ír Edmund Burke még megütközhetett azon, hogy miképpen lehet egyetemesen fennállóként egyszerűen kikiáltani olyasmit, amit ugyanakkor az emberrel veleszületettnek nevezünk. „E metafizikai jogosítványok...” – mondta, merthogy számára egy jogosultság csakis konkrét helyzetben volt elképzelhető, miután már kemény küzdelmek kifejeletként eredményül kivívatott. Ezeket viszont „metafizikus állításként pusztán lefektetik, de máris egyetemes következményeket vonnak maguk után”²¹ – folytatta, feltárva az ilyen megnevezésben ellentmondást, csapdát egyaránt. Hiszen bármiféle igazságonossággal, hevülettel és kíséző akarnoksággal szemben már egyedül józan önmérséklete is megérezte vele, hogy bármiről beszélhetünk ugyan, de azt hinnünk, hogy bírunk is ezáltal valamit, gyermekes dolog.

Mára azonban megváltozott világunk; immár az emberi jogok gondolata uralja. Úgy közeledünk hozzá, mint korunk szakralitásához. Nemcsak jogtudomány, de

¹⁹ Vö. William Sweet: Jeremy Bentham (1748–1832). *Internet Encyclopedia of Philosophy*.

²⁰ Ironikus, hogy pontosan e túlhasználat s benne egy számos egyéb megfontolást helyettesítő általánosodás folytán az emberi jogok eszméje időközben pontosan úgy kiüresedett, mint egyébként a joguralomé is. Előbbi tekintetében James Griffin írja, hogy „az »emberi jog« terminusa csaknem kritérium nélkülivé, az emberi jogok nyelve pedig alaptalanná lett”. James Griffin: *On Human Rights*. Oxford, Oxford University Press, 2008. 14–15.

²¹ Edmund Burke: *Reflections on the Revolution in France*. In uó: *The Works*. III. London, John C. Nimmo, 1887. 312. és 528.

filozófia, politikatudomány, sőt történeti bűvárlás is folyvást róla beszél. Ezek csak-
 úgy, mint különféle pártprogramok és nemzetközi kiáltványok, valamiféle mantra
 mágikus ismételtetésével taglalják világméretű terjedését, fáradoznak kultúrája
 elmélyítésén s kiterjesztésén. Áhítat, pátosz övezi, együtt a kétségbevonhatatlan-
 ság minden e világi álmetafizikumának cicomájával történő felruházás szándékával.
 Ám hiába érzékelik tényleg globális ambíciókra feljogosítottnak tetsző pillanatnyi
 elfogadottságát, mégis azon fáradoznak, hogy legalább a mánkból visszamenve
 utólag fundáljanak számára alapot.

Megalapozható-e, igazolható-e tudományos egyértelműséggel, hogy – úgy-
 mond – vannak emberi jogaink?

Az emberi jogok fennállásával sokan egyszerűen adottságként számolnak, mint
 ami az ember sajátos minőségéből vagy társadalmi gyakorlatából eleve adódik.²²
 Vagyis magától értetődő. Filozófiailag igényesebben megfogalmazva ez nem más,
 mint az emberi létezés önelvű önértékének az állítása. Immanuel Kant egyik korai
 állásfoglalása alapján ezért a mai filozófia azzal a meghatározással él, amely az embert
 s az egész emberiséget nem instrumentalizálható öncélként definiálja.²³ Ez nem
 magyaráz ugyan semmit, de axiomatizáló előfeltevésként meggyőzően bármely
 megközelítés közös alapjául tudja kínálni magát. Fel kell figyelünk ugyanakkor arra,
 hogy egyszersmind rejlik ebben úgyszintén egy burkolt elvi bíráló is – mégpedig
 az ismert és igazolt marxi kritika jegyében azzal szemben, hogy (ahogyan és ami-
 ként) a kapitalizmus a piaci mechanizmus részévé, merő statisztikai alapegységgé
 redukálja/redukálhatja az embert.

Mások a jelenség mögé néznek, érzékelve az emberi jogok fennállását állító/kije-
 lentő nyelvi kifejezések fedezetlenségét, elvi igazolhatatlanságát.²⁴ Abban tehát, hogy
 az atlanti s a nyugat-európai úgynevezett centrumból kiindulóan emberi jogokat
 egyre tömegesebben nyilvánítanak ki, nem is látnak mást, mint merő értéknylvá-
 nítást: egy követendő célnak a közösség javaként történő megfogalmazását.²⁵ Mivel
 pedig emberi jogokról mint létező szubszisztenciákról, jogosítványai tényleges fenn-
 állásáról szigorú elemzésben aligha lehet beszélni, a tudomány visszavonul, arról
 szólva csupán, hogy valamiféle kellő valóra váltódásának vagyunk a tanúi. Ennek
 igazságát kellő bölcsességgel valóban megerősíthetjük, hiszen a történelem is arról

²² Például Robert Alexy: *Law, Morality, and the Existence of Human Rights*. *Ratio Juris*, 25. (2012), 1. 2–14.; Charles Beitz: *The Idea of Human Rights*. Oxford, Oxford University Press, 2009; John Gardner: “Simply in Virtue of Being Human”: the Whos and Whys of Human Rights. *Journal of Ethics & Social Philosophy*, 2. (2008), 2. 1–23.; Alan Gewirth: *Human Rights*. Chicago, University of Chicago Press, 1982; Griffin (2008): i. m.

²³ Karl Polanyi: *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*. New York, Rinehart & Co., 1944. Magyarul Polányi Károly: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Ford. Pap Mária. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004.

²⁴ Gunnar Beck: *The Mythology of Human Rights*. *Ratio Juris*, 21. (2008), 3. 312–347.

²⁵ Norberto Bobbio: *Das Zeitalter der Menschenrechte. Ist Toleranz durchsetzbar?* Berlin, Klaus Wagenbach, 2007. 11.; idézi Techet Péter: *A láncok védői – Az emberi jogok konzervatív kritikusai. Kommentár*, (2011a), 2. 3.

tanúskodik, hogy a jogosultság mindig kéz a kézben szokott formálódni e jogosultság tudatosságával, a jogosultságtudattal.²⁶ Valós ontológiai fundálás híján így a folyamat körkörössé válik. E nézőpontból tehát ennyi – és nem több vagy más – mondható így el az emberi jogokról: a beléjük vetett hit mozgalmat szül, ennek sikere pedig önigazolást nyújtva tovább erősíti azt a hitet, amelynek egyébként az alapjául kellett volna szolgálnia.²⁷ A (poszt)modernitás büszkeségének ezek szerint ennyi és ilyen a realitása: tömegpszichózis, amely ezen éteriség jegyében tömeges magatartásban majd szintén kifejeződik. Merthogy – és itt jön a paradoxon, amely egyszersmind korunk realitása, e társadalmiasodásban immár az artificialitás győzelme – a fentiek értelmében az emberi jogok ilyenekként csupán azáltal léteznek, hogy róluk és nevükben cselekszünk.²⁸ A probléma elodázásán túl a tudomány ezért csakis – gyakorlatiasan, a praxis körében azonban védhetően – vagy az ember személyes méltóságára, vagy egyszerűen emberi közmegegyezésre próbálhatja visszavezetni az emberi jogok kötelezőségének alapját.²⁹ Mindennapi gondolkodásunkban meggyőző lehet egyik is, másik is. Ugyanakkor azonban nyilvánvaló, hogy elégséges igazolás gyanánt ez nem szolgálhat. Ennélfogva a ma tudománya bármiféle ideologikus körítéstől megszabadulva végső soron ennyit mond csupán: az emberi jogok úgy adottak, mint egy projekt. Adott egy feladat; ennek megfelelően tételezéssel élünk; majd viselkedésünkben ehhez igazodunk. Így igazolása eleve és csakis körkörös lehet. Ezzel pedig végsőkéig lecsupaszítva nem mondunk mást, mint hogy az emberi jogokat illető tudás maga hoz létre egy olyan emberi jogi valóságot, amely a megelőlegezett valóság saját feltevései szerinti leírásának nagyjában-egészében már meg is felel.³⁰

És valóban: a modern nyelvfilozófia s benne a nyelvi aktus elmélete egyaránt olyan teoretikus rekonstrukciót sugall a jogról, amely szerint bármely formális normatívumban, így a jogban is a kötelmet nyelvileg megjelenítő tételezés egy adott értő (mert szocializáció és edukáció révén erre alkalmassá tett) emberi közegen (mint hermeneutikai körön) belül – támaszkodva már kialakult társadalmi gyakorlatra és minden egyes résztvevő lelki kondicionáltságára – képes a cselekvés motivációrendszerének egyik tényezőjeként olyan befolyásolásra, hogy tömegméretekben már bizonyos hatékonysággal mintái szerint tényleg alakítsa is (azaz pontosabban: a mintáitól megvont keretek közé terelje) a cselekvést. Mert rá kell döbbernünk arra, hogy fizikalitásként jog sem létezik.³¹ Hiszen beszédmódunkban, társadalmi kommunikációnkban (vagy pontosabban, amiként a modern filozófia kifejezi: intellektuális reprezentációinkban) hol és miként rejteznék kényszerítő erő? Az tehát, amit

²⁶ R. C. Pandeya: Human Rights: An Indian Perspective. In Alwin Diemer et al.: *Philosophical Foundation of Human Rights*. Paris, UNESCO, 1986. 267–277.

²⁷ Kardos Gábor: A pozitívizmuson innen és túl. *Magyar Tudomány*, 44. (1999), 2. 145–147.

²⁸ Kelemen János: Válasz Ludassy Mária körkérdésére. *Magyar Tudomány*, 44. (1999), 2. 148–151.

²⁹ Beitz (2009): i. m.

³⁰ Például Sajó András: Az emberi jogok mint tudásrendszer. *Állam- és Jogtudomány*, 45. (2004a). 3–38.

³¹ Például Varga (2004a): i. m.

a jog elfogadott kötelező mivoltát kísérően kényszerítő erőként tapasztalunk meg, voltaképpen nem a jogban magában, hanem a jogot is előfeltételező és óhatatlanul kísérő – az ember társadalmi létezésével ősidők óta együtt fejlődött – társadalmi környezetben rejlik.

3. Az emberi jogok természete

Alapvető szerkezete szerint az emberi jogok közvetlen címzettje az individuumként felfogott egyedi ember. Számára ez feltétlen igényjogosultságot kínál, ami mindenki más felé ugyanakkor – bár közvetetten – kötelezettség eredeztetését eredményezi. Fejlődését nyomon követve ezt az igényjogosultságot mindig a mindenkori állammal szemben veti fel, hogy az az egyénnek sérthetetlenséget biztosítson a lehetséges állami túlhatalommal, annak elgondolható ártalmaival szemben.

A tudományos rekonstrukció egyértelmű abban, hogy mindkét pólus – okként a fejlett szervezetrendszerrel bíró állam s okozatként (mint lehetséges sérelmet elszenvedő fél) a cselekvésében, léteben autonómiával felruházott s ezért individuumként kezelt egyedi ember – a modern nyugati fejlődés világképét, ennek végtermékét idézi. S figyelmeztetnek is, hogy ez a sarkítottság és különösen az emberi jogok mindent átható mai ideologikus és politikai túlsúlya egyszersmind olyan homogenizációt eredményez, a legkülönbélebb társadalmi feszültségeknek és problémáknak pontosan az emberi jogok fogalom- és eszköztárába betörő egyneműsítését, amelyben közvetlenül immár a közösség fennmaradását biztosító alapvető jogosítványoknak sem marad kellő helye, s így technicizált eljárásként az, ami emberi jog-védelem égisze alatt zajlik, olykor – és egyre gyakrabban immár tipikusan, sőt már-már célzottan – akár a közösség ártalmára is történhet. Ismét csak nyugati civilizációs gyökerezetét jellemzően ugyanakkor ez az egész így felidézett fejleménysor egyáltalán nem véletlen történések egyszerű egymásra rakódásának terméke, hiszen történelmileg pontosan az európai feudalizmusoktól félmjelzett önkény negatív tükröként jött létre, azok tagadása s e tagadásra adott válasz gyanánt, a jövő útjának kicövekeléseként.

Az emberi jogok előtörténete/története egyaránt folytonos aspiráció a benne megfogalmazott követelmények jogi elismertetésére. Ez folyamatos átcsapást jelent jog előtti, tisztán ideologikus-mozgalmi kiáltványozásból tételezettségbe, jogtól biztosított védelmének állapotába. *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata* (1948) óta politikai, diplomáciai, jogtudományi, politológiai s filozófiai fórumokon, civil szervezetként fellépő nyomásgyakorló ügynökségektől is kezdeményezetten vagy erősítetten egyaránt folyvást ennek katalógusa kimélyítésén, további kiterjesztésén fáradoznak, nemzetközi és nemzeti tételezetése így úgyszólván folytonos.

Az emberi jogok ideológiája és doktrínája a teljességet s beérkeztséget ezen úgynevezett jogok jogi tételezettségében tudja. Ennek jegye az is, hogy maguk az emberjogi mozgalmak sem apellálnak végső soron másra, mint az államhatalom oltalmára. Már ebből is nyilvánvaló, hogy állami (általa kibocsátott/szankcionált)

szabállyá transzformálás nélkül ezek az úgynevezett jogok kizárólag valamiféle képes beszéd megidézettjei lehetnek. Merthogy ilyen transzformálás nélkül a jognak nem részei, következésképpen jogosultságot sem eredeztetnek; önmagukban – *de lege ferenda* szempont gyanánt a jogiasíttottság *de lege lata* szempontjai felé – legfeljebb várakozást jelenthetnek.

Vitatott kérdés, vajon az emberi jogok (akár ideologikusan állítottak, akár valószínűs joggá transzformáltak legyenek is ezek) az embert egyoldalúan, eleve, minden egyéb körülménytől függetlenül, feltétlen (abszolút) jogosultságként illetik-e meg, függetlenül attól, vajon terhelik-e ugyanezen embert társához, közösségéhez, államához, világhoz fűződő kötelezettségek, és vajon ezeket – netalán e jogai tiszteletben tartásának előfeltételeként – valóban teljesítette-e. Korunk morális süllyedését érzékelve az egyik legnagyobb hatású spanyol gondolkodó³² már közel egy évszázada óvott a felelősség elporladásától, és mindenekelőtt annak bomlasztó hatásától, hogy a mindenre kiterjedő gondoskodás, ha tényleg bekövetkezik, mindannyiunkat egy gyermeki (vagy pontosabban: gyermeteg) státusba vezet majd vissza. Manapság ez már egy jellegzetesen amerikai problematikába, nevezetesen a „jogosultságok nyelve” (*rights language*) hozzánk is átsugárzott eluralkodásába ágyazódik.³³ Ez egy egyoldalúan kifejezett várakozás – várakozás (keményebben kifejezve: *Erwartung*), ámde mindig csak mástól. Nem is szól másról, mint pusztán a köztől elvárt segélyező teljesítés lélektani-társadalmi következményeinek a mérlegeléséről: azon lehetőség megítéléséről, hogy saját teljesítmény nélkül egész csoportok váljanak más csoportok támogatásától függővé, akár egész élettartamra másokból élő haszonélvezőkké. Igazságosság és gazdaságosság kérdésköre ez,³⁴ de a mai „politikailag korrekt” ideokratizáltságban valóban emberjogivá is válhat, amennyiben elvezethet csoportok szembeállításához s ezzel a *sine qua non* szükséges szociális integráció bomlasztásához.

Tény, hogy morálteológiai kiindulásából következően a katolikus egyház mindig is a jogok és kötelességek komplementaritását tanította, tehát ezeket nemcsak egy kölcsönösen egymást kiegészítő, de kötelezettségteljesítéssel előfeltételezett egység keretén belüliként fogta fel.³⁵ Ugyanebben a kultúrában felnőve ugyanilyen kölcsönös feltételezettséget fogalmazott meg Marx is.³⁶ E felvetésre az emberi jogi ideológiák nem szoktak válaszolni. Igazságának természetességét mindenesetre az eredet, a forrásvidék kellően magyarázza, hiszen történelmi gyökereinkben az emberi jogi

³² Ortega y Gasset (1938): i. m.

³³ Lásd például Mary Ann Glendon: *Rights Talk. The Impoverishment of Political Discourse*. New York, Free Press, 1991.

³⁴ És persze az immár pszichiátriai problémává növekvő társadalominfantilizációé is. Lásd például klasszikusként Adolphe David Jonas – Doris Klein: *Man-child. A Study of the Infantilization of Man*. New York, McGraw-Hill, 1972.

³⁵ Vö. kellő dokumentáltsággal például Varga Csaba: Jogállamiság – kihívások keresztútján. Lásd jelen kötetben.

³⁶ „[N]incsenek jogosultságok kötelezettségek nélkül, nincsenek kötelezettségek jogosultságok nélkül” – írta be Marx az International Workingmen’s Association protokolláriumába. General Rules, October 1864. *Marxists Internet Archive*, 1864. október 21–27.

ideológiák nem társadalomszervező erőként jelentkeztek, hanem azért, hogy a feudális önkényt meghaladják, s az ember kiszolgáltatottságának helyzetét az államhatalom mindenkori túlhatalmának semlegesítésével eleve megelőzhessék. Az emberi jogi ideológiák azért burkolóznak hát ellenszenvüket kifejező hallgatásba a jogok és kötelességek egységének felvetésekor, mert immár nem ez, tehát nem gyógyító prevenció a céljuk, hanem a társadalom atomizáló individualizálása merő egyedekké.

Mai bírások mégis az emberi jogok egyoldalú jogosultságnyilvánításának világ-méretű eluralkodására, közbeszédünket elárasztó s ezzel közügyeinket egy korlátozott – mert eleve homogenizáló – látószögű csatornába terelő voltára figyelmeztetnek. Tudniillik az emberi jogi követelések joggá/jogba átírásával immár egy specifikus jogi fogalomkészlet s eljárási technika született, amellyel bárki kényszeresen él, aki szociálpolitikával, társadalmi érdekvédelemmel, feszültségkezeléssel foglalkozik. Ez a jogban mindazonáltal található eszközök, fogalmiasítások s technikák változatosságát egyetlen válaszlehetőségre korlátozza. Márpedig összetett problémák kényszeresen egyneműsített kezelése a megoldás egyébként kínálkozó útjait könnyen kisiklathatja.

4. Az egyetemesség és/vagy különösség kérdése

Igényként, követelésként, jogi tételezettségükkel pedig normatívumként is az emberi jogok valóban egyetemesek. A filozófiai reflexió s a diplomáciai csatározás azonban élesen veti fel az univerzalitás kontra partikularitás kérdését.

Már a fogalmi alapok tisztázása magában rejtí a kétirányú értelmezés lehetőségét. Módszertani rekonstrukciók ugyanis az emberi jogokat eleve a „lényegileg vitatott fogalmak” (*essentially contested concepts*)³⁷ körébe utalják, amelyek esetében a még egyértelműsíthető jelentésmagot feloldhatatlanul divergáló értelmezési lehetőségek veszik körül. Rugalmas, képszerű kifejezéssel jellemzi ezért az emberi jogok érvényességének hatókörében megnyilvánuló ezen felemás helyzetet az irodalom: „alapvető egyetemessége” kétségtelen, ámde ez „kulturális változatokban” fejeződik ki;³⁸ avagy úgy bizonyul igaznak ennek az önellentmondó állításnak mindkét fele, hogy ebben – úgymond – nem más, mint „egyetemesség és sokféleség egymásba hajlítása” testesül meg.³⁹

Az összkép mindenképpen hasadt. Aminthogy maga a gondolat is. Hiszen összeomlanék egész ideológiai építménye, ha nem eleve egyetemesnek látná tárgyát;

³⁷ Gallie (1956): i. m.

³⁸ Jack Donnelly: Cultural Relativism and Universal Human Rights. *Human Rights Quarterly*, 6. (1984), 4. 419.

³⁹ Jean-Bernard Marie: Specificités culturelles versus universalité des droits de l'homme: Quel défi? In Ioanna Kuçuradi (szerk.): *Threats to Human Rights in the Beginning of the Twenty-first Century*. Ankara, Hacettepe University Centre for Research and Application of the Philosophy of Human Rights, 2004. 82.

miközben semmiféle tapasztalati fogódzója nincs ahhoz, hogy ezt következetesen univerzalizálja téren és időn keresztül. Ebből adódik, hogy bármely hivatalos megnyilatkozáshoz fordulunk is, az az egyetemességről – s ennyiben az emberiség végre önmagához megtéréséről – fog szólni. Ez pedig megnyugtatóan megadja nekünk jelenünk azonosságát, nevezetesen annak tudását, hogy immáron „a jogosultságok korát” éljük.⁴⁰ Józsága jegyében azonban a tudomány mégis megjegyzi, hogy erre/arra irányuló jogaink/jogosultságaink többsége csakis intézményes háttér jelenlétén belül értelmezhető, következésképpen kizárólag adott társadalmi berendezkedés s fejlettség talaján képzelhető el. Furcsállja hát, hogy miképpen is lehetne egyáltalán gondolható univerzalitás a történelmi térben, ahol minden a változó körülmények függvénye; hiszen még az embernek Marxtól megfogalmazott nembeli lényege is történelmi, vagyis alakulásnak kitett képződmény. Az antropológiának egyébként is axiomatikus alaptétele, hogy bármely értékítélet érvényesen csakis adott kultúra paradigmaticáján belül igazolható.

A civilizációk összecsapása amerikai teoretikusa⁴¹ már másfél évtizede rögzítette, hogy a mánkat uraló olyan hívószavak, mint „emberi jogok”, „demokrácia”, „liberalizmus”, avagy éppen a „politikai szekularizmus”, eleve a nyugati civilizáció jelzői és gyümölcsei.

Mindennek felismerése – és főként bevallása – már önmagában feszülést eredményez az emberi jogok elvi egyetemessége és így lemeztelenedő európeér gyökérzete között. Erre leginkább olyan példák szoktak rávilágítani, amelyek saját emberi jogi doktrínánkat nem európai nézőpontból jellemzik, vagy leírnak egy számunka elfogadott, de idegen megközelítésben már szembeszökően problémásnak tetsző megoldást.

Lássunk néhány példát!

Buddhista perspektívából történetesen egyszerűen nem magyarázható, hogy emberi jogi megközelítésünk nem máson nyugszik, mint „megosztás és elkülönítés, küzdelem és versengés” meglehetősen kietlen, mert az embertársakat éppen megosztó és szembeállító talaján;⁴² hogy olyan mesterséges leleményre/konstrukcióra épül, amelynek természeti/természetes megfelelője nincs; hogy érdektelen az emberben feszülő motívumok, belső mozgatók iránt, miközben kizárólag külső magatartásunk lesz számára releváns; hogy elvont szabályt fogalmaz meg elvont térben s időben, ám ezzel pusztán intézményi közvetítést ékel emberi folyamataink közé; hogy

⁴⁰ Norberto Bobbio: *L'età dei diritti*. Torino, Einaudi, 1990.

⁴¹ Samuel P. Huntington: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York, Simon & Schuster, 1996. 70–72. Magyarul Samuel P. Huntington: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Ford. Pusztai Dóra, Gátsity Mila, Gecsényi Györgyi. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1998.

⁴² Phra Dhammapidok elemzését idézi Soraj Hongladarom: *Buddhism and Human Rights in the Thoughts of Sulak Sivaraksa and Phra Dhammapidok (Prayudh Prayutto)*. In Damien V. Keown – Charles S. Prebish – Wayne R. Husted (szerk.): *Buddhism and Human Rights*. Richmond (Surrey), Curzon Press, 1998. 8., illetve 97–110.

az individualitásra, az egyén szabad akaratelhatározására koncentrálva nem erősíti, de pillanatnyi tetszés játékszerévé rombolja az emberi méltóságot; hogy egészében csak válságterméke a Nyugatnak: miután elpusztította Istenét,⁴³ s ezzel emberképe is – kritérium híján – elenyészett, pótszert eskábáljon össze abból, ami még megmaradt számára, azaz metafizikai materializmusa, lélektani redukcionizmusa, nihilista etikai relativizmusa romjaiból.⁴⁴ Mert valóban: ma már elismerik, hogy emberjogi ideológiánk fragmentumokból összetákolt, ezért igényként sincs bennük organikus teljesség, részdarabjai pedig szélső pozíciókként (tehát dichotómiákként) megfogalmazottak, tehát peresítéssel működnek. Ennek nézőpontjából szemlélve tehát számára normális a véget nem érő küzdelem. Kibékíthetetlenül szembeállítja a közhatalommal a jogosultság egyedüli birtokosának kikiáltott egyént – ráadásul olyan átütő erővel, hogy specifikus „emberjogi közege” (érzékenysége, befogadó-képessége) épp a közérdeket (a *res publica* számunkra ősi értékét mint az államilag szervezett lét igazolásának kizárólagos forrását) fogja kizárni lehetséges relevanciái köréből.

Az antropológia kimutat „strukturális ekvivalenciákat” különféle berendezkedések közt.⁴⁵ Ám minden embertudomány (s így minden társadalmi produktum) mögött alapvető igazságként mégis az búvik meg, hogy bármiféle társadalmi tény jelentése/jelentősége értelmezési keretként kizárólag adott civilizáción belül állapítható meg.⁴⁶ Mindenesetre *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata* készültének hírére egykor az Amerikai Antropológiai Társaság máig érvényes kiáltványt bocsátott ki annak egyértelműsítésére, hogy az individuum nem gondolható el a meghatározóan mögötte álló társadalmi-kulturális szövedék figyelembe vétele nélkül.⁴⁷

Az a kulturális változatosság, amely rendszeridegenként eleve kilöki magából az emberi jogok kérdéskörének európai gyökerű elgondolását, megejtően sokszínű. A konfuciánus világképben például semmiféle én önmagában nem létezik. Senki sem „játszik” szerepet, mert olyasmi nem létezik, mint amire bármi kívülről ráaggatható lenne, mint egy ruhafogasra. Hiszen minden ember eleve szerepösszesség – egy összetett hierarchikus/paternális tagoltságban, családi közössége körében. Afrikában pedig a kölcsönös egymásra ügyelés jegyében közvetítést keresnek a komunitárius

⁴³ Friedrich Nietzsche *Zarathustrája* mondja ki, hogy „Isten meghalt” (*Gott is tot*).

⁴⁴ Zühtü Arslan: Taking Rights Less Seriously: Postmodernism and Human Rights. *Res Publica*, 5. (1999). 195–215.

⁴⁵ Alison Dundes Renteln: *International Human Rights. Universalism versus Relativism*. London – New Delhi, Sage Publications, 1990.

⁴⁶ A történetiség alapállása a marxizmuson túl az antropológia alapköve is lett. „A civilizáció nem valami abszolútum, hanem relatív, amiként eszméink s felfogásaink is csak annyiban lehetnek igazak, amennyiben saját civilizációnkra vonatkoznak” [Franz Boas: *Museums of Ethnology and their Classification*. *Science*, 9. (1887), 228. 589.].

⁴⁷ Executive Board of the American Anthropological Association: Statement on Human Rights. *American Anthropologist*, 49. (1947), 4. 539–543.

s az individualizáló értékek között⁴⁸ – arra törekedve, hogy az *anthropos* (az ember) helyét megtalálják a *cosmos* (világmindenség) és a *theos* (istenség) közt egy morális egységként felfogott világösszességben.⁴⁹ Ezzel szemben például az iszlám mindent elsöprő szakralitásában minden, ami e világi, s így a jog is, csupán ezen isteninek a része lehet – bármiféle mondén vágy szekularitása nélkül. A Távol-Kelet ősi hagyományai pedig a jövő kulcsát az emberi erények továbbfejlesztésében látják. Veszteségnek éreznének bármiféle energiát, amit – amiként ezt az önmagukat a világközép mértékeként imperialista módon diktáló más kultúrák, mindenekelőtt az Európára hivatkozók teszik – az individualitás szabad kibontakoztatása címén fecsérelnének el. Indira Gandhi ezért jelenthette ki oly megejtő egyszerűséggel, hogy „jogaik az államoknak vannak, nem az egyéneknek”.⁵⁰

Az iszlámban kizárólag az isteni rendeltetéssel számolnak. Ami nem változékony, ráadásul nem is gyakorlatias vagy dinamikus. Az e világi élet berendezésének lehetséges újragondolása szintén csakis eme hit örök érvényű tökéletességének az elfogadásán belül történhet.⁵¹ És hasonlóképpen haladhatunk tovább civilizációk során át. Így az indiai mentalitás nem ismer sem formális jogot, sem elvont követelésből fakadó jogosultságot. Csakis várakozást tud átélni, ha igazságos arányossággal már megdolgozott érte.⁵² Japánban pedig egészen a 19. század végéig (amikor is magát a kifejezést az európai kódexek fordítása kedvéért meg kellett alkotni) a jogosultságfogalom ismeretlen volt. Azóta is idegen kultúrát jelöl; belső gyakorlatukban alig használják. Így miképpen beszélhetnénk önérvényesítésről? Valamiféle igazságosság jegyében? Ott, ahol a családon belüli szerető önmegtagadás jegyében ennek merő elképzelése is egyenesen fogalmi ellentmondásnak minősülne?

Az egyetemességnek a partikularitással szembeni, avagy a partikularitásnak az egyetemességgel szembeni feltevése ezért eleve polarizál. Ebből fakadóan nem is dichotomikusan, valamiféle vagy-vagy kizárólagosságával válaszolandó meg. Ha pedig megkísérelnénk, ez csakis szélsőségek egymásba átcsapását eredményező vitát generálhatna. Ezért folynak világszerte kutatások, hogy fogalmi minimumként „kultúrákon átívelő egyetemességeket” azonosíthassanak végre.⁵³

Mert valóban belátható, hogy elvont-egyetemes terminusokban történő megfogalmazások valóra váltásának konkretizálásakor óhatatlanul előtérbe kerül egy *hic*

⁴⁸ Simeon Ilesanmi: Human Rights Discourse in Modern Africa: A Comparative Religious Ethical Perspective. *Journal of Religious Ethics*, 23. (1995), 2. 293–322.

⁴⁹ Igboin Benson: Human Rights in the Perspective of Traditional Africa: A Cosmotheandric Approach. *Sophia*, 50. (2011), 1. 159–173.

⁵⁰ *New York Times*, 1975. július 3. Lásd Adamantia Pollis – Peter Schwab: Human Rights: A Western Construct with Limited Applicability. In Adamantia Pollis – Peter Schwab (szerk.): *Human Rights. Cultural and Ideological Perspectives*. New York, Praeger, 1983. 14.

⁵¹ Abdullahi Ahmad An-Na'im: *Islam and Human Rights. Selected Essays of Abdullahi An-Na'im*. Szerk. Mashool A. Baderin. Farnham (Surrey) – Burlington (Vt.), Ashgate, 2010.

⁵² S ez az *adbikarin*. Pandeya (1986): i. m.

⁵³ Renteln (1990): i. m. 86–87. Lásd még Alison Dundes Renteln: Relativism and the Search for Human Rights. *American Anthropologist*, 90. (1988), 1. 56–72.

et nunc adott összefüggésében történő aktualizálás, vagyis kontextualizálás kérdése. Ami pedig egyenértékű annak belátásával, hogy papírizű standardokkal szabadon lehet élni ugyan; ám amikor ezek életre kelnek, eleve adott összefüggés(ek)ben értelmezik és alkalmazzák őket.⁵⁴ Bőrünkben tehát ki nem bújhatunk; semleges látószöggel a valóságra nem rendelkezünk.

Egy közelmúltbeli bangkoki deklaráció ezért erősíthette meg, hogy „a természetüket illetően egyetemes emberi jogok szemléletében [...] figyelembe veendő a nemzeti és regionális sajátosságok s a különféle történelmi, kulturális és vallási hátterek jelentősége egyaránt”.⁵⁵ Ezzel pedig megint nem tesznek mást, mint hogy – szójátékszerűen eljárva – különösségeket foglalnak közös keretbe az egyetemesség jelszavával. Mentik tehát, ami menthető, s továbbjátsszák ezt a szavakkal üzőt játékot.

5. Következtetés

Záró gondolatként így következtetésünk aligha lehet más, mint hogy az emberi jogok világa ideológiák, értékek, a humánumpól alapulvételre irányuló törekvések világa, amely pontosan e gondolatban lebegő mivolta okából beteljesedését, megvalósulása lehetőségét intézményesítődésében, s ezen belül is végső soron a jogba – és jogként – történő átírásban látja. Ez pedig a legkevésbé sem változtat azon, hogy az e világunkat képező lét ontológiájának embertől teremtett részeként a társadalmi lét ontológiájában az intellektuális reprezentációknak ideológiaként megjelölhető fajtái az emberi jogok tekintetében úgyszintén úgyszólván valóságos létszerűséggel rendelkezhetnek, amennyiben ténylegesen hatást gyakorolnak a társadalmi folyamatokban, azokba közbeékelődve közvetítőként, közvetítés gyanánt.⁵⁶ Az általuk felhívott értékeken túl ebben a kettősségben rejlik/rejlhet annak (persze mindenkor csak viszonylagos) ereje, amit emberi jogokként, emberjogi kultúráként ismert meg különösen a huszadik század második felétől az emberiség.

⁵⁴ András Sajó: *Universalism with Humility*. In András Sajó (szerk.): *Human Rights with Modesty. The Problem of Universalism*. Leiden–Boston, Nijhoff, 2004b. 1–32. 19.

⁵⁵ *Final Declaration of the Regional Meeting for Asia of the 1993 United Nations Conference on Human Rights*, 1993. március 29. – április 2.

⁵⁶ Vö. például Varga (1981): i. m.

VII. Határkérdés:

Az ügynevezett nem kormányzati szervezetek

[Vákát oldal]

Civil társadalmi szerveződés és az úgynevezett nem kormányzati szervezetek¹

Egy államban a népesség – lakosság, nép, nemzet, civil társadalom, ezek részeként ilyen vagy olyan kisebbségek – mindig adott. Ehhez képest politikai pártképviselete mindig véletlenszerű – még akkor is, ha ez nem másból táplálkozik, mint népességének jelenéből, múltjából és jövőt illető aspirációiból, miközben összetételét s változatosságát is ezek szerkezete adja, napi történések, feszülések és megoldódások erőterében megszámlálhatatlanul sok szálból alakultak.

Egy közel fél évszázados katonai megszállás nyomán az országra telepedett diktatúra bukása után a meghatározó politikai irányok térségünkben úgyszólván logikai rendben adódtak egymásra. Legfőbb vonásai szerint így alakult egyfelől a *radikális szakítás*, másfelől a *lehetséges megőrzés* szándéka. Az addigi nagyhatalmi alattvaló szerepének megszűntével a korábbi rezsimmal történő radikális szakítás iránya rögvest tovább-bontódott aszerint, hogy a haza újjáépítésében súlypontként vagy iránytűként mi szolgáljon inkább: az ország többé-kevésbé megcsúfolt és megszakított, de továbbélni és –éltetni kívánt *saját belső* hagyománya és nemzeti önérdeke avagy az egykori megszállónk egykori hivatalos ellenségében megtestesült *külső idegen* erőteréhez, értékvilághoz és állítólagos (de akkor általunk feltétlenül hitt) érdekközösséghez történő feltétlen kapcsolódás. Ezek a lehetőségek nyilván sem akkor, sem azóta távolról sem tisztán jelentkeztek, és önmagukban egyébként sem többek, mint merő logikai potencialitás, ráadásul a Nyugathoz tartozásunk ténye és ellenségeinktől sokszor kétségbe vont tudata évszázadok óta töretlenül a hazai törekvések minimumát jelentette. Hiszen a politika nemcsak a lehetségesnek a művészete, de a lehetőleg bölcs kompromisszumok szüksége is: bármelyik irány ritkán jelentkezik tiszta vagy kizárólagos formában, s leggyakrabban ezen irányok kisebb vagy nagyobb mértékben és ilyen vagy olyan módon át is nőnek egymásba.

1. A civil társadalom és szerveződései

Az ideáltipikus (és ilyen értelemben normális) fejlődés esetén megszakítatlanul működő *civil társadalom* fokozatosan teret ad (nekilendüléseket gerjesztve,

¹ Eredeti változata előadásként jelent meg, lásd Varga Csaba: Civilitás, pártvilág – professziók, politikák. In „*A civil társadalmi részvétel alakulása és fejlődése Közép-Európában 1990-től napjainkig*”. Közép-Európai Civil Konferencia, Kecskemét, 2017. október 12–14. Kecskemét, Alföldi Civilekért Alapítvány, 2017. 83–89. Erőteljes bővítéssel, továbbformáltan: Varga Csaba: Civil szerveződések – állami politikák. Egymásmellettiségek, kapcsolatok, lehetséges torzulások. *Iustum Aequum Salutare*, 14. (2018a), 1. 133–139. Jelen tovább-bővítetttségében még publikálatlan kézirat.

egyszersmind a társadalmi kívánatosság és támogatottság függvényében irányokat kijelölve és impulzusokat adva) olyan *pártpolitikai formálódások* számára, amelyek megkísérlik a civil társadalmi *desideratumok állami cselekvésként* (is) történő megvalósítását – választási siker szerint parlamenti vagy kormányzati, többségi vagy kisebbségi fórumról, majd továbbformálva ez utóbbiak saját belátásaitól. Könnyen belátható, hogy ilyen fejlődés bizonyos klasszikus előképektől eltekintve ritkán adódott a világtörténelemben, noha a dolgok logikája csakis ezt diktálja. Tárgyalásának funkciója így aligha más, mint a társadalmi szerződésé Rousseau esetében: úgyszólván bizonyos, hogy tényszerűen sohasem esett meg, de a hatalom kifejlését csakis ennek modellként vett fikciója magyarázhatja.

A lényegi összefüggés azonban, amely így mindazonáltal feltárul, mindvégig az az üzenet, amely az *ubi societas ibi ius* (jog nélkül nincs társadalom) ősi, úgyszólván empirikus bölcsessége mélyéről tárul fel: az első és végső realitás, a közeg, amelyet szolgálni kell, maga a *társadalom* és benne az *imago Dei* méltóságával felruházott ember; és ehhez mérten az *állam* nem több, mint történelmileg alakult – és mai tapasztalataink szerint növekvően formalizálódó és intézményesített – eszköz, végső soron ennek szolgálatában.

A Magyarországra idegen erővel kényszerített diktatúra összeomlása azonban – ami inkább továbbra is szabadon igénybe vehető erőforrások elenyészésével bekövetkezett összeomlás volt, semmint buktató tényezőknek, vagyis valakik érdemének betudható bukás – elkerülhetetlenül a fenti mintától eltérő utat diktált. Mert hogy *már* alakulóban lévő pártszerű képződmények tevékenysége siettetete, terelte mederbe, mindenkori szakaszában és állapotában pedig ki is fejezte, sőt gyorsította a diktatúra összeomlását, mégpedig jóval azelőtt, hogy látható nagyságban, kiterjedtségben s erőtartálékokkal a birtokában maga a civil társadalom saját egészében feléledhetett vagy újraéledhetett, s ekként saját formáiba szerveződhetett volna.

A következmények – amelyeket persze az *értelmiség árulása*² történelmi sorsfordulókör ügyszólván törvényszerűen bekövetkező újrajelentkezése jócskán tetézett, amivel ezúttal is jogosan kivívta a maradék társadalom bizalmatlanságát – úgyszólván a mai napig adottak. Ezek legjelentősebbje, hogy civil társadalom voltaképpen nem fejlődött ki.³ S ami helyette létrejött, az – *nolens, volens* – a már létrejött politikai

² Utalással Benda nagy hatású írására, melyhez a kor magyar költője is hasonló keserrel járul: „az Ész levetette bírói palástját, a harc megvakul, nemsokára nincs bíró, csak harcos: az írástudó éppoly harcos lévén, mint a többiek.” Julien Benda: *Az írástudók árulása. Babits Mihály tanulmányával*. Ford. Rónai Mihály András. Budapest, Anonymus Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1945. 6. pont.

³ Nem véletlen, hogy a magyar 1956 angol politikai elemzője, aki legfontosabb momentumnak éppen civil társadalmi önszerveződését értékelte benne, egy immár keserűre váltott kései tanulmányában pontosan ennek, a civil társadalomnak úgymond halálát, még pontosabban meghaltságát, teljes pontossággal egyszerűen meg sem születettségét írta le. Lásd Bill Lomax: *Hungary 1956*. London, Allison & Busby; New York, St. Martin's Press, 1976. Magyar kiadásban uő: *Magyarország, 1956*. Budapest, Aura Kiadó, 1989. És főként Bill Lomax – Kemény István (szerk.): *Magyar munkástanácsok 1956-ban. Dokumentumok*. Párizs, Magyar Füzetek, 1986. Vö. Bill Lomax: The Strange Death of “Civil Society” in Post-communist Hungary. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 13. (1997), 1. 41–63.]

pártoktól lefedettnek tetsző Magyarország, vagyis e civilitás egy pártpolitikailag már *kettéhasadt* társadalom pártpolitikai háttereként, sőt leginkább e pártoktól aktiváltan jött létre. Hiszen mind a lehetséges, mind a követendő irányokat e *politikai pártok*, mögöttük pedig az ezek szolgálatában álló *sajtó* és a többnyire szintén szolgáló szerepben játszó akadémiái s egyetemi *értelmiségi háttér* túlnyomórészt már eleve kijelölték. Ezzel a civil szerveződések értékvállalásban csakúgy, mint napi politikai (a nemzet sorsára nézve napjainkban nem véletlenül apokaliptikus horderejűnek látott) csatározások visszhangjaként egyaránt valamiféle *viszonyulásra* (hacsak olykor nem egyenesen *igazodásra*) kényszerítődtek.

Tekintve jelenünk jövőt fenyegető veszélyeit, természetszerűleg – s ez hangsúlyosan állítandó – az sem lebecsülendő nemzeti teljesítmény, ami egyáltalán létrejött. Mégis, *még nem* civil társadalom ez a szó klasszikus értelmében. Hanem adott előzmények szükségképpen terméke, amely mindazonáltal sokáig távol állt (s talán áll még ma is) az optimalitástól.

Magától értetődő következmény ezért, hogy még legtágabban felfogott *nemzeti ügyeink* (magyarként történő fennmaradásunk esélyeitől oktatási prioritásainkig, egészségügyi berendezkedésünkig, akár tudományos és művészi teljesítményeink nemzetközi elismertetéséig vagy éppen turizmusszervezésünkig bezárólag, vagyis bármiféle *szakügyeinkben*) sem tudtak/tudnak másként végiggondoltatni, s persze megfogalmazódni, mint eleve ilyen polarizált hasadtságban. Ahol egyikünk állítását rögvest másikunk tagadása kísérik. Sőt mi több, számos területen gyakran még legcsekélyebb konszenzusnak a csírája sem igen tud kibontakozni, mert már eleve nem egy civil társadalom együttműködésének a logikája uralkodik itt, hanem a pártok közti versengése. Vagyis az utóbbi felülírja az előbbi, az ideáltípikumot, aminek elvileg a nemzet egységét, sorsközösségét, s mindezek elsődleges fenntartását kellene jelentenie. Márpedig – függetlenül attól, hogy ezek egy történetesen kettéhasadt társadalomban csak nehezen vagy alig láthatók – vannak alapvető nemzeti érdekek, nemzeti ügyek, s ezek közt szakmaiként tárgyalandó, mégis össztársadalmi ügyek, amelyek megvitatásában és a lehetőség határaiig közös megoldásában egész társadalmunk közvetlenül érdekelt. Egészséges fejlődés esetén ezek természetéről, jövőndő alakításáról közmegegyezés-szerű támogatásnak kellene kialakulnia: mindenekelőtt Magyarország nemzetbiztonsági prioritásairól, az Európai Unióban elfoglalt helyünk jelenlegi és jövőbeni kívánatos és lehetséges formálásának irányairól s nem kevésbé az összmagyarság és az anyaország viszonyáról csakúgy, mint ipari, mezőgazdasági, turisztikai és rengeteg egyéb fejlesztéseink irányáról, egészség- és környezetvédelmünk továbbfejlesztéséről, a városi és a falusi lét helyzetéről és jövőjéről, s még annyi minden másról, legalábbis alapjaiban törekedve egyetértésre. És persze – nem akaratlagosan és definitíve elválasztva, de a gyakorlatban mégis többnyire szétválva – hosszú sorban vannak olyan tényleg rész- és szakügyek is, amelyek megfontolását természetszerűleg bárki gazdagíthatja, de mint kormányzati politikák civil társadalmi alapjai, közvetlen szakszerűséggel leginkább az érintett (gazdasági, pénzügyi, mérnöki, orvosi, jogászai és más) hivatások által

fogalmazhatók meg. Hiszen az egyik legfőbb nemzeti ügynek éppen azt kell(ene) látnunk, hogy ha alternatívákban versengő változatokként is, de az egyes hivatások, szakmák, professzionalitások végre megfogalmazzák-megfogalmaznák saját területük optimálisnak tetsző jövőképeit. Ennek viszont úgyszólván nyoma sincs. Merthogy úgy tetszik (és ez immár a részvizsgálódások síkján törvényszerű is), hogy a politikum megosztó ereje erősebb, mint a civil lét integráló, kiegyenlítő és stabilizáló, valóban nemzetfenntartó szerepe.⁴ Hazánk így azon országok közé tartozik, ahol nem feltétlenül tudhatjuk, hogy mit kíván önmagának és önmagától a gazda, a mérnök, az orvos, a pedagógus és a sok egyéb szakma, mert szervezetei többnyire előbb optálnak valamely politikailag vallott értékvilág felé, semmint hogy önmagukat megfogalmaznák.⁵ Ez önmagában tény; értékelése többirányú lehet. Éppen nem zárható ki, hogy adott helyzetben járhat akár stratégiai előnnyel is.

Úgy vélem, a *mégis* megvalósulásban, egy civil társadalom megteremtésében a legnagyobb hatású lépést nem is oly túlzottan régen maga a *polgári körök* mozgalma tette.⁶ Paradoxikus jelenség volt, hiszen politikai számításból indított, mégis a nemzetben létezés lokális keretének, értelemadójának, többletesélyei kiművelése kohójának bizonyult. Életre csiholójának hűtlensége saját kreálmányához bizonyosan sokszorosan fogja majd megbosszulni e rövidlátást. Talán nem haltak még mind ki, de nem egyszerűen eredeti értelmükben váltak funkciótlaná, hanem inkább elfelejtetté, támogatatlanná, magukra hagyottakká, s alakultak az egykor célra létrejött közösségből legfeljebb időnként találkozzató baráti társasággá. Mert bármi áron is remélném kellő továbbfejlődésüket, amelynek esetén jó esélyük lehetne arra, hogy bárhol helyi és szakmai megvalósulásokban, valódi civil társadalmi alapozással ne csak társadalomintegráló, de társadalmi feladatokat kihordó és megérlelő szerepet töltsenek be. Mert ne feledjük: bármiféle önszerveződés részes lehet ezek egyszerre nemzetépítő és nemzetmegtartó fáradságában, hiszen bárki részt vehet bennük, fokozva s szélesbítve ezek összhatását. A másik oldalról persze a párt*politicum* s általa a kormányzati cselekvés is tehet azért, hogy teljességében kivirágozzék hazánkban egy igazi civil társadalom. Eddig *mainstream*ként, vagyis kívánatos fősodorként elismertetett, sőt erőltetett államellenességre hangoltságunkban – amit legélesebben új államiságunk eleve kivételezett s elkenyeytetett, így szolgálójából rögvest önkényurává pimaszkodott gyermeke, az első évtized Alkotmánybírósága keltett, amikor

⁴ Ami a nemzeti fennmaradás szempontjából bármikor végzettszerű fejleménybe robbanhat bele.

⁵ Aminek a nemkívánatos hatását aligha kisebbíti s a saját helyzetünket sem igen menti, hogy az e szempontból szerencsésebb, döntően nyugat-európai-atlanti társadalmakban is ez a viszonylagos és törekeny egység és elsődlegesség szintén az elhalványodás vagy éppen kifejezett bomlás jegyeit mutatja.

⁶ Emlékszem a repeső örömrre, amely még kormányzati szolgálatom idején – Antall József kormányánál a Miniszterelnöki Tanácsadó Testület tagjaként – egy történetesen hódmezővásárhelyi látogatásomkor elfogott, amikor hivatalos beszélgetések során át érzékelhettem: nem a fővárosi vagy kormányzati csetepatékhoz való viszonyban, hanem tehetős helyi közösségként látják és határozzák meg magukat, egy számukra úgyszintén kinyílt és járhatóvá lett európai közösség szerves részeként, egyik alkotójaként.

jogaiban s védendőségében az egyént abszolutizálta egy lehetőségeiben állítólag (merthogy szerintük, egykori magánszobatudós csőlátók szerint) görcsösen korlátozandó és gyanakvással ellenőrizendő (tehát csaknem ellenfélként kezelt) állammal szemben⁷ – le szoktuk sajnálni még a mindenkori kormányzatok szakértelmét is, noha a modern állam kifejlődése óta ezek a legbőkezeűbb tudásmegrendelők, s szakágaik révén egyszersmind a leggazdagabb tudásbirtoklók.

Ami mindezeknek a tudásoknak közrebocsátását, a köz javaként történő s épp a civil társadalmi erőfeszítéseket megalapozó visszaforgatását illeti, ott bátoríttatik leginkább a civil társadalmi önszerveződés, ahol ezt is magában foglalóan a köz rendelkezésére bocsáttatik az egész *nemzeti tudástár*. Vagyis ott, azon állami berendezkedésben, illetve megoldásban, ahol erre rendelt külön könyvtári-könyvkiadói háttérrel rendelkezésre bocsátják a bármiféle nemzeti (akár politikai, akár szakmai) ügyszó központi vagy helyi kormányzati, politikai fórumoktól megrendelt vagy náluk termelődött szakanyagokat.⁸ Mert habár felelősségben, kompetenciában,

⁷ Vö. Varga (1998c): i. m.; uő (2007c): i. m.; uő (2011e): i. m.

⁸ Magyarországon – egyetlen példát véve alapul – a berendezkedő kommunista hatalom költségkímélést, ellenőrzést s közfelhasználhatóságot egyszerre célozva minden államilag finanszírozott, tehát államisítottágunkban gyakorlatilag mindennemű fordítást egyetlen ágencián, az Országos Fordító és Fordításhitelesítő Irodán (OFFI) keresztül intéztetett, támpéldányt pedig egy-egy kijelölt szakkönyvtárban biztosított, a jog- és államtudományok esetében például az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében, ahol e hatalmas, kétfalnyi polcrendszerbe zsúfolt tömördek anyagot érintően a közelmúlt felelőtlen felszámolásáig jelen voltak a tanácsrendszer kialakítására született szovjet tanulmányok fordításai csakúgy, mint a rettegett Államvédelmi Hatóság által a kényszervallatás akár külsérelmi nyomot nem hagyó módozataiba bevezető, algériai terrorjukban szerzett gyakorlottságról árulkodó tapasztalatokat összegző francia tanulmányokéi.

Washingtonban a Kongresszusi Könyvtár kebelében működő *Congressional Research Service* immár évszázados dolga, hogy törvényhozási kérdésekben teljes körű tárgytörténettel és dokumentációval szolgáljon. Franciaországban egy közvetlenül miniszterelnöki felügyeletű kiadói vállalkozás (a *La documentation française*) feladata, hogy a közérdeklődésre számot tartó minden kormányzati s állami adminisztrációs területről eredeti dokumentumokat, továbbá összefoglalásokat s elemzéseket közreadjon – nemzeti könyvtárunkban 13 ezer könyvkiadvánnyal reprezentáltan, ezen állami intézménynél pedig ez idő szerint 21 ezer kiadvány (beszámolók, könyvek, térképek, statisztikák és egyebek, sőt az egyes témaköröket lefedően 18 folyóirat) bármelyikét elvileg szabadon megvásárolhatóan s tanulmányozhatóan.

Lényegileg ugyanennek a kérdésnek egy további vetülete az a kérdéskör, amelyet akkori miniszterelnökünknek, Antall Józsefnek magam (s immár mai kormányfőnknek, Orbán Viktornak is ismételten) először 1992 táján vetettem fel, nevezetesen, hogy az egymást váltó kormányzataink s pártmögöttesük iratanyaga Magyarországon is egy-egy egyszersmind kutatóközpontként működő gyűjteményben helyeztessék el. A mintaszerű német alapítványi megoldás a magyarországi fiókintézményeikkel való együttműködésből már ismert volt nálunk is (s ezek egyben pártarchívumok is: minden politikai alapítvány része a hozzá tartozó párt levéltára); magam pedig az amerikai úgynevezett elnöki könyvtárakat ajánlottam kormányzatunk figyelmébe (amelyek eddigi 13 gyűjteményében mintegy 400 millió lapnyi szöveg, 10 millió fotó és 100 ezer órányi audio- s videófelvétel kutatható), hatalmas dokumentációt hozva haza még 1993-ban ezek szervezetéről washingtoni központi főnökségük vezetőjétől. Azonban nálunk, sajnos, ebben sem – azóta sem – történt előrelépés; mindezeknek vasos kötetbe foglalt dossziéját így utóbb átadtam az Országgyűlési Könyvtárnak.

Ügyszólván ironikusan jegyzem meg itt, hogy egyébként a politikai háttérintatok sorsának kérdése a nyilvánosságban legegészebben azon botrány idején vetődött fel, amikor unokája eladásra kínálta fel

eljárásban a társadalmi önszerveződés sejtjei s az állami moloch intézményrendszere elkülönül egymástól, ezeket mégis egységbe, végső funkcionális közösségbe vonja, hogy folyvást információ- és impulzuscserét valósítanak meg egymással, bátorítva vagy gyengítve egy-egy lehetséges felvetést. Aminek persze része az is – és ebben születtek már jó megoldások nálunk is bőven –, hogy az állam a saját eszközeivel támogatja a sokoldalú és sokirányú társadalmi önfejlődést, így kitüntetetten a civil társadalmi önszerveződést.

2. Az úgynevezett nem kormányzati szervezetek

Amennyiben e civil társadalmi kép⁹ védhetőnek bizonyul, úgy teljességgel elűt ettől a külföldről ösztönzött s részben vagy egészben külföldről finanszírozott úgynevezett NGO-k, azaz a *non-governmental organization*ök kérdése. Ha ezek jogi szabályozása esetleg ugyanaz, mint az előbbieké, úgy ez aligha lehet más, mint vagy tévesnek bizonyuló fogalmi általánosítás, vagy jogi kritérium szerinti fogalmi megkülönböztethetlenség esete.¹⁰ Márpedig az előbbi eshetőség nem szükségképpen, de – mint rögvest látni fogjuk – ennek ellenére éppen egyenesen célzatos, hiszen a határok elmosásával egy mesterkélt homályos ambivalenciát tud fenntartani az így előállított helyzet, míg az utóbbi viszont egyszerűen nem áll fenn. Például a magyar köznyelvi nyelvhasználatban is élesen szétválik a civil társadalmi szerveződés az NGO-nak nevezettől csakúgy, mint ismertebb nagy nyelvekben egyaránt (így például a franciában *l'organisation de la société civile* és *organisation non-gouvernementale*, vagyis OSC és ONG, a németben pedig a *Stiftung*, *Verein* vagy *Verband*, szemben a *Nichtregierungsorganisation*nal, azaz NRO-val).¹¹ Ráadásul terminusként ez utóbbi éppen nem a civil társadalmi szerveződésekben és történelmi szerepjátszásokban gazdag Angliában, Nyugat-Európában vagy éppen az Egyesült Államokban jött létre, hanem kizárólag technikai fogalomként, mint klasszifikációs kategória,

a miniszterelnök Winston Churchill úgymond teljes – személyesnek mondott – irathagyatékát. Lásd Rodney Brazier: Who Owns State Papers? *The Cambridge Law Journal*, 55. (1996), 1. 65–99.

⁹ Változataira lásd például C[hris] Hann – Elizabeth Dunn (szerk.): *Civil Society. Challenging Western Models*. London – New York, Routledge, 1996.

¹⁰ A jogász számára – lásd például Allott (1980): i. m., illetve Varga (1985a): i. m. – alapvetés, hogy csak az szabályozható, ami kellő distinkcióval körülírható, tényállásszerűsíthető, és ráadásul a kérdéses tényállásszerűség viszonylag egyszerű s gyors eljárás eredményeként elégséges egyértelműséggel bizonyítható. Az egykori *Commonwealth*ből történő szabad bevándorolás kapcsán Angliában éppen a baloldali köröktől különösen fősírozott úgymond faji viszonyokat és feszültségeket (*race relations and tensions*) szabályozó törvénykezdeményezéseknek egész sora nem más, mint ennek nehéz megtalálhatósága okán bukott meg vagy vált kikényszeríthetetlenné, egészen odáig, hogy megannyi kudarc nyomán lassan már maga az egyébként joggal védhető/védendő ügy vált időlegesen kényelmetlenné, egyre problémásabban vállalhatóvá.

¹¹ A magyar nyelvhasználat az idegenkedést mintha abban is kifejezné, hogy a „nem kormányzati szervezet” használatos ugyan (bár tizennyolcszor ritkább előfordulású, mint a „civil szervezet”), rövidítésére azonban nyelvünkben kizárólag eredeti angol betűszava (NGO) szolgál.

Az Egyesült Nemzetek Szervezete Alapokmányában (1945), azon külső intézmények összefoglaló megjelöléseként, amelyekkel ezen dokumentum felhatalmazásának birtokában az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa úgymond kapcsolatba léphet.¹²

Az ennek nyomán immár hivatalosan is NGO-nak elnevezett, külön-külön többnyire gigantikus szervezetekből álló intézménytömeg szakmai irodalmának és tudományos-elméleti feldolgozásának legbiztosabb közös pontja,¹³ hogy tárgya körének elnevezését bizonytalannak és sokértelműnek tartja, sőt magát a voltaképeni tárgyat meghatározatlannak, egyenesen meghatározhatatlannak. Hiszen nem természetesként fejlődött, nem is tudományos fogalom, hanem merő konstrukció, amely egyszersmind önmaga meghatározása is, „legalább annyira rejtve, mint kifejtve önmagát”.¹⁴ Nem véletlen hát a kifakadás: „A »nem kormányzati szervezetek« mint elnevezés valójában félrevezető”.¹⁵ Ám rögvest az is kiderül, hogy mégsem merő véletlenségből, valamiféle ostoba félreértésből vagy szándéktalanul téves eljárásból adódik ez, hiszen „tudatos magának az »NGO« elnevezésnek a használata – pontosan azért, hogy általa ártatlan emberbaráti tevékenység látszata képződjék”.¹⁶ A nagyhatalmak játékaiban, ha kellően nyomós érdekről – mert komoly térfoglalási és/vagy profitszerzési lehetőségről – van szó, éppen nem ritka, hogy a politika, a pénzügyi s üzleti körök, valamint az úgynevezett tudomány és a sajtó – tehát a társadalom életét végső soron uraló valóságos erők – között, s ráadásul titkosszolgálati támogatással teljességgel egybehangolt fellépés következze be olyan természetességgel, mintha éppen véletlenek összjátéka zárna ki bármi egyéb alternatívát. Nem utolsó példája ennek az a kitervelt, tudatos pusztítással járó mohóság, amiként mindezen összetevők teljes körű összeszervezettségével amerikai szereplők a Szovjetunióból megmaradt Oroszországot segítség és segély címén bár, valójában azonban tényleges támogatás híján merő koncként olcsó áron megkaparintani igyekeztek.¹⁷ Márpedig az efféle vállalkozások *predátortermészete* – az irodalom, ha egyáltalán, úgy

¹² „A Gazdasági és Szociális Tanács minden megfelelő intézkedést megtehet abból a célból, hogy olyan nem kormányzati szervezetekkel, amelyek a hatáskörébe tartozó ügyekkel foglalkoznak, tanácskozásokat folytasson.” *Az ENSZ Alapokmánya*. San Francisco, [ENSZ], 1945. X. fej. 71. cikk.

¹³ Már ha egyáltalán történik szétválasztás, merthogy ezt az úgynevezett *Civil tv.* (2011. évi CLXXV. törvény) nem ismeri, ahogy a „külföldről támogatott szervezetek” kifejezését sem. A legfrissebb szakirodalomból lásd például Deák Izabella: A watchdog funkciót ellátó civil szervezetek működésének korlátai. *Jogtudományi Közlöny*, 76. (2021), 5. 217–227.

¹⁴ Julia Elyachar: Nongovernmental Organizations: Anthropological and Historical Aspects. In James D. Wright (szerk.): *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. 2. kiadás. Amsterdam, Elsevier, 2015. 856–860.

¹⁵ Mert, mint egy kvázikommunista bíráló írja, „az NGO-kat különféle imperialista ügynökségek, imperialista kormányok és komprádor rezsimiek pénzelik és irányítják”. Joseph Mudingu: How Genuine are NGOs? *The New Times*, 2006. augusztus 7.

¹⁶ Jenny O'Connor: „NGO”: The Guise of Innocence. *Global Policy Forum*, 2012. március.

¹⁷ Az Egyesült Államok gyakorlatából egypár évtizeddel ezelőtti s szerencsére azóta bukott ügy volt a szovjet összeomlás utáni amerikai zsákmányszerző nyomulási kísérlet; vö. például Cohen (2000): i. m.; illetve Varga (2002d): i. m.

neokomprádor-imperializmusnak nevezi ezt¹⁸ – éppen a nyugat-európai-atlanti világ állítólagos mintademokráciáinak ilyes és hasonló eljárásaiban szembeszökő. Hiszen a jelen esetben is az elnevezés nem egyszerűen tudatosságról, de valami egyébként létező jelenség valós természetének valami másnak az eltérő természetében történő eltüntetéséről, s ezzel egyszerre mindkettő szándékos, célzott meghamisításáról van szó. Mert „valójában az NGO-k nem a civil társadalom képviselői, hanem különféle méretű és gyakran egészen sajátos feladatokat vállaló érdekcsoportokéi. Mindezzel szemben persze az adományozói, a tudományos és a nemzetközi intézményi háttértől kialakított rutin úgy kezeli ezeket, mintha tényleg maguk lennének a civil társadalom”.¹⁹ Lényegében tehát ugyanolyan egyszerű logikájú látszateltéstről van szó, mint amellyel bármiféle tudatos propaganda immár évszázadok óta kidolgozott és gyakran sikerrel alkalmazott technikákként szokott élni. Amelyeket bár kezdetben polgári kezdeményezésűeknek hittek, elszaporodásukkal kiderült, hogy népi alapjuk ezeknek legfeljebb kivételként vehető számba.²⁰

És tényleg, e jelenségtömeg mint úgymond – ahogyan a politikatudomány rutinosan kifejezi – az állam és a piac közt elhelyezkedő úgynevezett harmadik szektor mára már tudományosnak mondott hatalmas irodalmat generált, amely maga is csaknem zavarba esik a formációknak s a belőlük kiinduló ténykedéseknek a tömegessége és sokágúsága láttán, mégis úgy lavíroz anyagában (definíció, tevékenységi körök szétválasztása, társadalmi súly jellemzése stb. kapcsán), hogy az olvasó egyetlen olyan jelzővel vagy állítással se találkozhatna, amely vonatkoztatható lenne éppen jelen feldolgozásunk eme tárgyára, a jótékonykodás mázába öltözöttségen túl alig leplezett imperialisztikus intervencionizmusra.²¹

Tömegesek a civil társadalmi szerveződések, mert jelenkorunk feltételei kedveznek létrejöttüknek. De jellegzetes túltömegességgel jönnek létre az előbbieket tömegességében látszólag elvegyülő falanszterekként NGO-k is, mert laza, sporadikus, ám mégis egymást kiegészítő s erősítő halmazatszerűségük és ezeknek valóságos, bár

¹⁸ James Petras – Henry Veltmeyer: *Globalization Unmasked. Imperialism in the 21st Century*. Halifax (Nova Scotia), Fernwood; New York, Zed Books, 2001; illetve Bernard Hours: *Domination, dépendances, globalisation. Traces d'anthropologie politique*. Paris, L'Harmattan, 2002. Az eredetileg portugál „compradore” valaha Kelet-Ázsia gyarmati vállalkozásainak bennszülött szolgálatát jelentette, míg mai marxizáló használatában általában idegen imperialista hatalmak kiszolgálását; vö. például James Petras: Imperialism and NGOs in Latin America. *Monthly Review*, 49. (1997), 7.; Elaine Sternberg: NGOs vs Civil Society: Reflections on the Illiberal, the Illegitimate and the Unaccountable. *Economic Affairs*, 30. (2010), 3. 22–28.; Petrea Alexis Nes-Iadicola: *NGOs and Imperialism*. (H. n.), (k. n.), 2011. Az USA-nak mint elsődleges nagyhatalmi beavatkozóknak pontosan ezt ösztönző alapintézményként jött létre a *National Endowment for Democracy*, a *Freedom House* és az *Amnesty International* negatív lenyomatokkal egybeként Oroszországban, Ukrajnában, Indiában és Kínában. Lásd Devon Douglas-Bowers: NGOs: The Missionaries of Empire. *Global Research*, 2012. március 3., vö. Jon Kofas: *NGOs: Agents of Globalization or Grassroots Humanitarianism?* (H. n.), (k. n.), 2016.

¹⁹ Hans Holmén – Magnus Jirstrom: Look Who's Talking! Second Thoughts about NGOs as Representing Civil Society. *Journal of Asian and African Studies*, 44. (2009), 4. 429–448.

²⁰ Elyachar (2015): i. m.

²¹ Jellegzetesen ilyen például Lester M. Salamon – S. Wojciech Sokolowski – Regina List: *A civil társadalom „világnézetben”*. Budapest, Civitalis Egyesület, 2003.

közvetlenül nem érzékelhető hálózatokká szerveztetése szolgálja leginkább a háttérként. Ami pedig legegyszerűbb kifejezés szerint sem más, mint az állam, a közhatalmi tevékenység befolyásolásával közpolitikai hatásgyakorlás, a törvényhozás jogi-politikai alakítása és a kisebbségben marginalizáltak érdekképviselője.²² Nem véletlen tehát, ha „a mai NGO-k mint a misszionáriusok örökösei végeláthatatlanul kiterjedtek, képesek bárhová behatolni hátsó szándékkal”. Aminek ha kevésbé irodalmias, de hívebb tükörszerű fordítását megkíséreljük, úgy jóval keményebb jellemzéshez érkezhetünk: „elefánthoz hasonlatos tömörszerűséggel, a teret kígyózva betöltve vannak jelen, afféle magatartással és átláthatósággal, amely leginkább a bizantikus mintára emlékeztet”.²³ Röviden tehát: a világ minden célzott részét lefedő, jól szervezett *hálózatokként* lépnek fel,²⁴ amelyek pontosan úgy működnek, mint a *fedett ügynökségek*. Mert első látásra szervezetileg egységesek is, nem is; hierarchikus kapcsolatrendszerük közös is, nem is; ámde funkcionálásukból pontosan kiolvasható koordináltságuk, finanszírozottságukból pedig idegen ügynöki mivoltuk, és mindkettőből a maga cél szerinti globalitását célhelyekre lebontó lépcsős felépítettségük; összegezve tehát, külközponti finanszírozó céltételezéstől megalapozottságuk s döntően e finanszírozástól függő helyi kiépültségük – és ehhez mérten döbbenetesen csekély, úgyszólván sporadikus és marginális helyi támogatottságuk. Ezért végső soron saját önazonosságuk sem más, mint „a nemzeti függetlenséget s a demokratikus folyamatokat aláaknázó idegen manipulátorokként” egy „a szuverenitást s a nemzeti önazonosságot fenyegető külföldi ügynökség”²⁵ – legalábbis ami az éppen e vádtól való félelmüket, s ennek lehető ellenszereként átláthatóságot ígérő retorikájukat illeti. Amely átláthatóságot az intézményi felépítés, a nyílt kommunikáció és a megkövetelt pénzügyi keretbeszámolás síkján rendszerint valóban biztosítják, miközben ezeknek a fedésében ugyanakkor háttércéljaikat is megvalósíthatják.

Ebből válnak érthetővé és saját rendeltetésükben újragondolva jelentőségteljessé az NGO-k olyan további, önmagukban ártalmatlan, sőt egyenesen pozitív

²² Deák (2021): i. m. 217.

²³ Joan Roelofs: The NED, NGOs and the Imperial Uses: Why They Hate Our Kind Hearts, Too. *Global Policy Forum*, 2006. május 14. Vö. ön maga néhány évvel korábbi, még pozitívabb vélekedésével! Uő: *Foundations and Public Policy. The Mask of Pluralism*. Albany, State University of New York Press, 2003.

²⁴ A fogalomra lásd például Michael D. Ward – Katherine Stovel – Audrey Sacks: Network Analysis and Political Science. *Annual Review of Political Science*, 14. (2011). 245–264.; David Lazer: Networks in Political Science: Back to the Future. *PS: Political Science & Politics*, 44. (2011), 1. 61–68. Egyéb szerveződésektől eltérően a hálózatjelenség lényege, hogy e típusnál nem egy-egy valamelyest azonosítható személy vagy intézmény egyedileg bizonyítható cselekvésére redukáltan azonosítható a kérdéses jelenség fennállásának az értelme, hanem a körülötte zajló interakciók egész tömegének elemzéséből; aminthogy esetleges központjának a voltaképpeni szerepe sem annak mint valamelyest azonosítható személy vagy intézmény tetten érhető egyedi cselekvésének az alapján rekonstruálható, hanem annak az egész cselekvésláncolatnak a felfejtéséből, amelynek összefüggéseiből a *network*ként való fennállás/működés bizonyítható.

²⁵ Gerald Steinberg – Becca Wertman: Value Clash: Civil Society, Foreign Funding, and National Sovereignty. *Global Governance*, 24. (2018). 1–10.

kicsengésű jegyei is, mint hogy bármennyire is „összefüggő, célirányos és összehangolt tevékenység”²⁶ jellemzi ezeket, többnyire egy nemzetköziesített hálózat helyi ágenseként megszervezve, miközben ez utóbbinak, tehát egy adott helyen történő sikeres beágyazódásnak lét- és előfeltétele a helyben adódó lehetőségek kiaknázása,²⁷ azaz a lokális változatok megteremtése a helyismerettel rendelkezők mindazonáltal elengedhetetlen bevonásával. Ezért és ennyiben képviselnek lokális színeket; olykor és legtöbbször csakis ezért és ennyiben, hacsak nem még egyeseknek mint aktivistává váló magánszemélyeknek egy felgyorsítható és nemzetköziesíthető megélhetési s előrejutási lehetőségéért.

Merthogy – mai jellegzetes előfordulásaikban – ezek elsődlegesen *nem belülről* induló, valamiféle szunnyadó civil elköteleződés mozgósítására irányuló kezdeményezések, hanem a külföldről történő behatolás, *idegen érdekű befolyásolás* merő eszközei. Nem hazai antagonizmus, hanem a mai globalitást használó világméretű szervezkedés jelenségének az elemzése íratja, hogy az e körbe eső szerveződések voltaképpen „trójai falovak, amelyeket ajándéknak látszónak terveztek, miközben titkos csapóajtók csupán, hogy azok fedésében olyan erők áramolhassanak egy országba, amelyek lopva, de módszeresen aláásnak egész kormányzatokat”.²⁸ Márpedig ha mögöttes célra rendelték ezeket, úgy eleve specifikus zárt társadalomként működteti őket a beavatottak professzionalizmusa – akkor is, ha e *closed society* (mint magunk például a propagandisztikus terminológiamegfordítás bolsevik gyakorlatából megtapasztalhattuk²⁹) transzparenszi (csakúgy, mint nálunk – és egy idő óta Bécsben is – általuk művelt egyetemi tudománya) az *open society* kiáltványát hordozzák. Mindez önmagában magyarázatot ad arra, miért törvényszerű éppen ezek esetében, hogy „a voltaképpeni népességgel gyakran alig van kapcsolatuk, miközben nem is oly demokratikusak, nem is oly transzparenszek”.³⁰

Eljárásmódjuk az, hogy „a szokásos demokratikus folyamaton túltéve magukat, kivásárolják és átalakítják a nyilvános vitát s a globális politikát”.³¹ Leggyakoribb

²⁶ Elemzés. *Adat- és nemzetbiztonsági kérdések – szabályozott NGO-aktivitás: az apologetikus szemléletmód létjogosultsága a magyar jogrendben*. Budapest, Századvég Alapítvány, 2020.

²⁷ Vagyis a rutin, a „business-as-usual” egész világra kiterjedő specifikálatlan általánossága itt maga lenne a vég, hiszen az efféle NGO-k léte a mindig éppen akkor és ott adott feltételek és lehetőségek fel- és kihasználásán nyugszik. Lásd például Sarah E. Mendelson – John K. Glenn (szerk.): *The Power and Limits of NGOs. A Critical Look at Building Democracy in Eastern Europe and Eurasia*. New York, Columbia University Press, 2002. 245.

²⁸ James Corbett: How the US Uses NGOs to Destabilize Foreign Governments. *The International Forecaster Weekly*, 2015. augusztus 8.

²⁹ Magam a lundi vendégprofesszorkodásom idején, 1977-ben megszerezni sikerült sztálini likvidálástörténetekből döbbsentem rá, hogy a bolsevikok vádjai többnyire saját elfojtottságaik kivetítése. Lásd Roy A. Medvedev: *Let History Judge. The Origins and Consequences of Stalinism*. New York, Vintage Books, [1967] 1973.

³⁰ Holmén–Jirstrom (2009): i. m. 443.

³¹ Melanie Phillips: Sanitizing Soros through Guilt by Association. *Jewish News Syndicate*, 2020. február 20.

céljuk ennek megfelelően a belülről fakadó erők provokatív³² fellazításával és bomlasztásával ezen *társadalmi erők mesterséges átrendeztetése*, s ezzel egy mesterségesen előállított hatásmechanizmus bevitele a társadalmi-politikai folyamatokba. Kérdésfeltevés, érzékenységfelkeltés, rokonszenv kiharcolása, sulykolás és minden eszközzel folytonosan az általános emberibe, a mindig is vágyottba, legnemesebb eszményeinkbe bármely kanyargós úton történő visszacsatolás – s amennyiben jól kiválasztott a téma és feldolgozása, valamelyes idő múltán már szimpatizánstábor is toborzódhat, hiszen bármi legyen az, a társadalomban mindig akadhat szegmens, amelynek pontosan ez biztosíthat azonosulást, s ezzel kiválást és egyben önmegvalósítást. A jutalom ingyenes, mert munkát, befektetést nem igényel. Viszont az NGO részéről a legcsekélyebb beruházással könnyen újrastratifikálhatja azt, amivé szerves folyamatai révén s természetyszerű visszacsatoltságban a társadalom addig alakult. Mindez pedig bármiféle irányban, akár láncolatossá felépítésben, hosszú távú tervezések és manipulálások melegágyává válhat.

A végeredmény pedig az, amit az amerikai intervencionizmus szótárai *destabilizálás* gyanánt írnak le;³³ így ezek már csírájukban is nemzetbiztonsági figyelem, szükség esetén ilyen bánásmódot,³⁴ esetleg az adminisztratív közbelépés vagy a büntetőjogi eszköztár határát elérő reagálást igényel(né)nek. Voltaképpen azon kellene csodálkoznunk, hogy azok a mai mozgások, amelyekhez előképül egyebek közt az első világháborúhoz vezetően egykor Szentpétervárról kiinduló cári pánszláv balkáni s a végső soron Trianonhoz vezető amerikai és nyugat-európai cseh emigrációs szerveződések szolgálhattak, eddig nem ösztönöztek kormányzati fellépésre – szemben a nem oly régen még megélt honi állapotainkkal, amikor a kommunista állambiztonság fő foglalatossága a bármiféle kulturális kapcsolatból és kapcsolódásból is hidegháborús légkörben könnyedén levezethető ellenséges fellazítási kísérlet kimutatása volt.

Hiszen – ismét csak (habár ma már egyre kizárólagosabban megfigyelhető) jellegzetes előfordulásokra utalva – nyilván mindig adódik valami kétségkívül tetszetős *agenda*, amely ezen úgynevezett nem kormányzati szerveződések részéről egy-egy konkrét kezdeményezés vagy intézményépítés címere vagy zászlaja; ezek szabad változatai (vagy még inkább a címzetti kör számára rokonszenvesként kiválasztott jelszavak fokozatonként aktiválható hátterében megbúvó átrendező törekvés³⁵)

³² Kelly M. Greenhill: Strategic Engineered Migration as a Weapon of War. *Civil Wars*, 10. (2008), 1. 6–21.

³³ Andrew Korybko: Wanted NGO Whistleblowers. 2015. június 15.

³⁴ Szemben azonban a hírszerzés irodalmával, amely a kémkedéssel egy kalap alá veszi nemcsak a szabotázst, de az itt tárgyalt tevékenységet is, Magyarországon most sem a civil nemzetbiztonság, sem a katonai nemzetbiztonság hazai folyóirataiban, de a szocializmus korabeli önnön elődjétől eltérően a mai *Belügyi Szemle* hasábjain sem téma immár mindez.

³⁵ Amerikai elemzők is ál-NGO-k sorának felbukkanásáról, tervszerű telepítéséről írnak. Lásd például Julie Hemment: Nashi, Youth Voluntarism, and Potemkin NGOs: Making Sense of Civil Society in Post-Soviet Russia. *Slavic Review*, 71. (2012), 2. 234–260. Mások egy „neokoloniális hegemónia” eszközeként írnak a *National Endowment for Democracy* amerikai birodalmáról. Vö. Gerald

mögött azonban logikai sorban az alábbi lépések állanak, amelyek fokról fokra, a mindenkor elért állapotnak megfelelően – kellő begyakorlatás után – rögvest majd a mögöttes célt is feltárják: először a befolyásgyakorlás megkísérlése, majd sikeres tesztelésének mámore, végül a voltaképpen mögöttes érdek realizálása³⁶ – ami ezek esetében aligha szokott lenni más, mint e külső erőből eredő *hatalmi benyomulás*.³⁷

Nem véletlen tehát, ha ezek leírásaiban leggyakoribb az *undermining* (aláászás) szándékával és a *subversion* (felforgatás) kategóriájával történő meghatározás. Eszerint ez „a célállam jelentős politikai és társadalmi csoportjaiban uralkodó különféle lojalitások aláasása vagy kiszakítása azért, hogy a támadónak a szimbólumaihoz s intézményeihez való áttérést eszményi körülmények közt biztosíthassák”.³⁸ Vagyis nem más, mint egy külállam értékeinek és elveinek gyengítése, megsemmisítése vagy éppen ellentétükbe átfordítása egy másfajta társadalmi rendre, hatalmi hierarchiára és autoritásra történő áttérés megkísérlésének kedvéért. Márpedig ha ez így van, úgy még kormányzatunk látszólagos jóindulatú semlegessége mellett sem lehetünk büszkéek arra, ha valahol ezt le is írják. Márpedig megtörtént ez – történetesen az Open Society világhálózata névadójának a hetvenedik születésnapjára kiadott

Sussman: The Myths of 'Democracy Assistance': US Political Intervention in Post-Soviet Eastern Europe. *Monthly Review*, 58. (2006), 7. Ezt tudniillik kifejezetten külföldi akciókra, a Kongresszus által finanszírozott *soft power organization* gyanánt, a szovjet világbirodalom bomlási tüneteinek láthatóvá váltakor, 1983-ban hozták létre. Még árulkodóbb, hogy a *National Endowment for Democracy* intézményén túl a *United States Agency for International Development* kifejezetten kormányzati szervezet is e kör vagy éppen együttműködő csapat része, merthogy „megtervezésük olyan, mint a trójai falóé: ajándékhozóként jelennek meg, de titkos csapóajtjukon keresztül rejtett erőket csempésznek az országba, ahol is fedett tevékenységükkel aláassák a kérdéses kormányzatokat. [...] Az ilyen szervezetek az elsődleges közegek ahhoz, hogy fedetten titkos ügynököket csempésszenek be idegen országokba” Corbett (2015): i. m. A *National Endowment for Democracy* elnökeként maga Allen Weinstein ismeri el nyíltan: „annak jó részét, amit ma teszünk, 25 éve titokban még a CIA tette.” Lásd David Ignatius: Innocence Abroad: The New World of Spyless Coups. *The Washington Post*, 1991. szeptember 22. Ráadásul – folytatja e beismerést William Blum – e nyílt beavatkozás, bár velejéig *soft imperialism*, minden előzményénél sikeresebb, merthogy immár látványosan álcázza is magát mint jótétéményt William Blum: *Rogue State. A Guide to the World's Only Superpower*. Monroe (Me.), Common Courage Press, 2000. 180.

³⁶ Árulkodik az összefüggésekről ama beismerés, miszerint a „demokrácia elősegítése” (*democracy promotion*) programjai sohasem magukban állanak: csak kiegészítői az úgynevezett fejlesztés és dialógus (*development and dialog*) szintén túlnyomórészt ugyancsak amerikai programjainak, amelyek mögé többnyire erőteljes titkosszolgálati/katonai hátteret is állítanak tervezői. Sait Yilmaz: 'Democracy Promotion' as U.S. Civil Intervention Method. *EURAS Academic Journal*, 1. (2012), 1. 16–29.

³⁷ A „kisajátítást” ezért kíséri „ellenállás” – állapítja meg Boris Petric. Boris Petric: *Democracy at Large. NGOs, Political Foundations, Think Tanks and International Organizations*. New York, Palgrave Macmillan, 2012. Márpedig az egész világ számára beavatkozásgyanúsként ellenszenvenessé lett amerikai pozíció újraépítésének törekvése maga leplezi le önmagát, hiszen köztudott, hogy gyakorlatában eddig a „demokráciaelősegítés” mindig „amerikai katonai intervenció” fenyegetésétől kísért „rezsimváltás” kiprovokálásával társult. Lásd Thomas Carothers: The Backlash against Democracy Promotion. *Foreign Affairs*, 85. (2006a), 2. 64.

³⁸ Paul W. Blackstock: *The Strategy of Subversion. Manipulating the Politics of Other Nations*. Chicago, Quadrangle Books, 1964. 56.

emlékkötetben³⁹ –, nevezetesen, hogy régiókban, s így nálunk is, „a kommunizmus utáni átalakulás története nagyrészt Soros alapítványainak a története”. Ráadásul, ha ez egyoldalúsága, beavatkozó szándéka, illetéktelensége révén rögvest el is árulja magát. Mert nem véletlenül írta például egy átfogó izraeli összesítés az NGO-jelenség növekvően kedvezőtlen fogadtatásáról, hogy – például – „Magyarországon az kellene, hogy a civil társadalmat finanszírozó tevékenységében Soros ne egyoldalúan egy baloldali támogató színében tűnjék fel; Indiában pedig külföldi ellátmányból humanitárius segítséget nyújtó nem kormányzati szervezeteknek nem kellene társadalmi feszültséget élező vallási súlykoláshoz hasonló ügyekbe bocsátkozniuk”.⁴⁰

Túl azon a közvetlen üzeneten, amely a mindenkori kormányzat mint államügyben szuverenitásletéteményes feladatáról és esetünkben történetesen ennek betöltése kudarcának gyanújáról szól, mindez az NGO-világ természetének önfeltárásával ér fel. Hiszen éppen azt példázza, hogy a globalitás erőitől kivívott globális játékszabályok szerint így akár egyetlen ember⁴¹ a legsajátabb akaratából úgyszólván sakkban tarthatja a világot, s megfelelő pálya megtervezésével és fokenként a megfelelő váltoállítások kiviteleztetésével⁴² akár olyan sorsot is szabhat számára, amely egy bizonyos szint elérése után gyakorlatilag már akár visszafordíthatatlannak is bizonyulhat. Az efféle intervencionizmusról – beavatkozásról és/vagy normatívumairól – szólva a *soft* (puha) avagy az eközben alkalmazott harcmódról szólva a *hibrid* (egymást keresztezően vegyes) kifejezés pontosan ezt, a beavatkozó behatolás lehetőségét⁴³ s az állami vagy nemzeti közösség mesterségesen sérülékennyé, védekezésképtelenné tételét, azaz tetszőleges alakíthatóságát nevesíti.

A jog szabadságokban fejezi ki magát; a liberális nyomás pedig ezt parttalanná tágitja; s mindebben legmostohább sors éppen a közösségi önvédelemnek jut. Amit megtapasztaltunk már, amikor a jogállami építkezés útjára lépve az első alkotmánybíróági ciklus kifejezett államellenessége egyszersmind a közösségi ügyeket, magát a stratégiai nemzetvédelmet is feláldozta az atomizált egyén abszolutizmusának oltárán. Hiszen egy olyan játszmaiban, amely már esetleg nagyhatalmi tételekben zajlik, miközben a játékos akár csupán *személyes tehetőségét* teszi kockára, ahol a társadalmi

³⁹ In Lord [Ralf] Dahrendorf et al. (szerk.): *The Paradoxes of Unintended Consequences*. Budapest – New York: Central European University Press, 2000. 233.; majd Anders Åslund: *Building Capitalism. The Transformation of the Former Soviet Bloc*. Cambridge – New York, Cambridge University Press, 2002. 438.

⁴⁰ Steinberg–Wertman (2018): i. m. 8.

⁴¹ Találomra például két adatsor – Complete List Of U.S. Organizations Funded By George Soros, illetve The Millennium Report: Organizations funded by George Soros and his Open Society Foundations – egyetlen és személyes vezérlési központból 206 intézménynévvel szolgál, míg az Open Society Foundations – EFC 60-nál több országban történő tevékenységről számol be.

⁴² Ez a radikális („forradalmi”) jogváltoztatás reformista alternatívája, amelynek az 1980-as évek elején még különös többlétszint és aktualitást adott egyfelől a már önmaga feltételeiben is szklerotikus lett szocialista politikai rezsim és másfelől az új gazdasági mechanizmustól esetleg kinyúló viszonylagosan tágabb mozgáster közötti feszültség. Vö. Varga (1983b): i. m.

⁴³ Alapterminusa szerint ez eleve intervencioszerű: más emberek/népek életére kíván hatni – aktivizmus vagy szolgáltatások révén.

visszacsatoltságnak vagy fogadókészségnek már nincsen releváns kritériális jelentősége, mi lehet az esetleg majdan realizálódó végeredmény? Az, hogy egy tetszőleges NGO-tevékenységektől uralt világ akár – végső soron – egyetlen ember ambiciozitásának az eredményeként és termékeként is létrejöhet.

Szép új világunk jegecesítette ki a pénz s a pénzesek hatalmát, azzal az e körben kivirágoztatott tapasztalattal, hogy „ami általában csakis társadalmi mozgalom útján lenne elérhető, ők egyedül is ki tudják vívni”, mert „valóban, társadalmi beruházása révén egyetlen milliárdos is elérheti, hogy nemzetközi normákat átszabasson”.⁴⁴ Ennek felel meg nemcsak az a terminologizálás, amely a kérdés szakirodalmában elterjedten a jelenség egyik oldalát eleve megszemélyesítetten „lehetővé tevő” (*enabler*) gyanánt nevesíti, de az a populáris reakció is, amely – „a politikai folyamatokba szemérmetlen gazdagságával történő behatolása s így azok eltérítése okán Soros György maga a korrupció megtestesülése”⁴⁵ mintájára – éppen a *személyes megvásárló- és kivásárlóképességgel*, tudniillik annak beismerésével, hogy „befolyásgyakorló képességük oroszlánrészt a pénzen múlik”,⁴⁶ megállapításával definiálja tárgyát.

Amennyiben tehát a korábbiakban jellemzett civil társadalmi szerveződés és az imént itt jellemzett működtetésű NGO-típus – és nemcsak a mindenkori kormányzatok, de a lakosság széles köre számára is érzékelhetően alapvetően eltérő minőségeik ellenére – azonos jogi kategóriába kerülnek, úgy ez nemigen lehet más, mint vagy annak az eredménye, hogy a törvényi megfogalmazás idején az utóbbiak még nem léteztek, illetve legalábbis ma már külföldi ügynökségektől rendszerre szervezett funkcionalitású tömegükben még nem jelentek meg, vagy pedig egyszerűen nagyhatalmi politikai zsarolás terméke – arra a jelen funkcióbetöltésükben semmitmondó szerkezeti jegyre való hivatkozással, amit a régi időkből származotlan legprimitívebb osztályozással élő angol–amerikai elnevezési gyakorlat is jelöl, tudniillik hogy *nem* részei egy kormányzat hivatalosságának. Ami strukturálisan, a jogászai megkülönböztetés és kategorizálás nézőpontjából tekintve aligha más, mint ha – tudatosan extrém példával élve – a jogalkotó egy mindenkori üvöltőkórustól való félelmében életkor, nem és cselekvőképesség szerint megkülönböztethetetlenül csakis általában *az* emberről szólhatna, üres absztraktumától megtagadva bármiféle

⁴⁴ Paul Schervish szociológust idézi New Philanthropy: Billionaires Decide Exactly Where Dollars Go. *Associated Press*, 2001. február 6. Vö. Ron Kampeas meghivatkozásával William E. DeMars: *NGOs and Transnational Networks. Wild Cards in World Politics*. London – Ann Arbor (Mich.), Pluto Press, 2005. 169.

⁴⁵ David Brisbane kommentje július 18-án a *New York Times* cikkéhez. Lásd Michael Steinberger: George Soros: Bet Big on Liberal Democracy – Now He Fears He Is Losing. *The New York Times*, 2018. július 17.

⁴⁶ Az Open Society Foundation első (1993–2012 közötti) elnöke, Aryeh Neier volt az, aki a közel-múltban kinyilvánította az egyébként mindenki által tudottan termszetszerűt, nevezetesen, hogy „money is a big part of our ability to exercise influence”. Lásd Claus Kreß – Daniel Stahl: *Lebensgeschichtliches Interview mit Aryeh Neier. Quellen zur Geschichte der Menschenrechte*, 2015. március 3.

differentiálás lehetőségét. Vagyis aligha más ez, mint egyszerre nyílt és tudatos torzítás, a nyelvi tömegmanipuláció legkevésbé sem kifinomult terméke.

Persze, akár hozzátehetném, ki tudja, mit hozhat még a nyugati globalitás mára alapvető kriterialitással tett fenséges joguralma? Az ambivalenciát, a jogi kétértelműséget, a tisztázatlanságot jól érzékelteti egy friss írás, amely nyomasztó dél-amerikai s éppen NGO-uralomtól megszabott helyzetképét történetesen egy német klasszikus, Goethétől származó gondolattal zárja: „Az a rabszolga igazán, aki szabadnak hiszi magát, holott nem az.”⁴⁷

Mindazonáltal a nálunk burjánzó egytövű és egyrendeltetésű NGO-típus nem felel meg az amerikai és európai valóban humanitárius, tehát emberközpontú és kizárólag azon belül nyomásgyakorló, az utóbbi fél évszázadban mindenekelőtt a harmadik világban, tehát Afrikában, Kelet-Ázsiában, Dél-Amerikában tényleg roppant nagy számban elterjedt egyéb NGO-változatoknak. Hiszen az azok általánosítására épülő irodalom pontosan olyasféle jegyekről számol be, amelyek nálunk, a fent jellemzettekre gondolva, csodálkozásra készíthetnek, merthogy nem állanak fenn. Ilyen például az, hogy ezek „polgároknak nem profitérdekű önkéntes csoportjai”,⁴⁸ „annyi ismérvvel csupán, hogy kormányzati ellenőrzéstől menteseknek kell lenniük, nem hívva kormányokat akár politikai párt módjára, akár emberi jogokra szűkített összpontosítással, továbbá olyanoknak, amelyek a profittermeléstől tartózkodnak, és nem bűnelkövetésre szerveződtek”.⁴⁹

Az ilyen és hasonló lényegi tisztázatlanságok mindazonáltal nem provokálták még ki sem a politikumtól, sem a tudománytól, sem a feltárásban és oknyomozásban bizonyos irányokban és esetfajtákban élenjáró sajtótól, hogy ezek feloldását napirendre tűzzék – talán éppen azért, mert ez netalán éppen nem érdeke egyik szerepjátszónak sem. Angol-amerikai tájakon már eleve azért, mert politikai gondolkodásuk középpontjában mindig is az egyén szabadságjogainak teljessége állott, s a közösség, az állam igényét is ennek alárendelten vagy legalábbis kizárólag ennek optikáján keresztül voltak képesek érzékelni.⁵⁰ Ehhez képest az eltérő hagyományú európai gondolkodás mára már megkésett, saját útjának követésére immár képtelen, önmagát feladó állapotba került.

Szűkebb tájainkon éppen az Európa Tanács döntéshozatali szerveként a Miniszteri Bizottság nyilvánította ki közel másfél évtizeddel ezelőtt, hogy a nem kormányzati

⁴⁷ Johann Wolfgang von Goethe: *Die Wahlverwandtschaften*. Berlin, J. G. Cotta'sche Buchhandlung, 1809. II. könyv, 5. fejezet. (Magyarul Johann Wolfgang von Goethe: *Vonzások és választások*. Ford. Vas István. Budapest, Könyvműhely 21., é. n.) Idézi Márton Pastor: National Endowment for Destabilization? CIA Funds for Latin America in 2018. Telesur, 2019. április 4.

⁴⁸ Ricki E. Kantrowitz: *United Nations: Definitions and Terms*. 2009. augusztus.

⁴⁹ Peter Willetts: What is a Non-Governmental Organization? In *UNESCO – Encyclopedia of Life Support Systems. Encyclopedia of Institutional and Infrastructural Resources*. Oxford, EOLSS Publishers, 2002. 1.

⁵⁰ Lásd például kitűnő eszme- és ebből fakadóan intézménytörténeti áttekintésében Henry Steele Commager: *The American Mind. An Interpretation of American Thought and Character since the 1880's*. New Haven – London, Yale University Press, 1950.

szervezetek szabadon foghatnak kutatásba, oktatásba és képviseleti eljárásba nyílvános vitakérdésekben – függetlenül attól, hogy álláspontjuk megegyezik-e a kormányzati politikával, vagy éppen törvénymódosítás kikényszerítésére irányul.⁵¹ Ebből fakadóan elvileg szabadon érvényesül így az úgynevezett *bumeráengeffektus* is,⁵² jelesül, hogy a hazai belső problematizálást megfelelő NGO-közvetítéssel nemzetközi szintre kivive „a megnevezés és megszégyenítés”, pontosabban „a szégyen mobilizálása”⁵³ révén⁵⁴ egy éppen nemzetközi *mainstreammel* egyező változást kényszerítsenek ki. Nem véletlen hát, ha legfeljebb alkalmi, jámbor célzásokban fogalmazzák meg például, hogy a sokféle tevékenység sokféle határhelyzetet is szül, „bár az ENSZ Alapokmányában foglaltak mai szabályai szerint bárminemű felforgatás külföldi kormányzatok megdöntésének szándékával a nemzetközi jog súlyos megsértésének minősül”.⁵⁵ És szintén sporadikus, erőtlen és eredményre bizonnyal nem vezető az arról történő alkalmi híradás sem, miszerint az NGO-világ saját szakértői tábora is – a lobbiszabályozáson keresztül – a külföldi ügynökök nyilvántartásba vétele terén úgymond szigorúbb szabályozást követel,⁵⁶ mert „még egyetemes világgá lett korunkban is a demokratikus államok úgyszintén korlátozzák aktivistáik külföldi kapcsolatait”.⁵⁷

⁵¹ *Recommendation CM/Rec(2007)14 of the Council of Europe Committee of Ministers to member states on the legal status of non-governmental organisations in Europe (Adopted by the Committee of Ministers on 10 October 2007 at the 1006th meeting of the Ministers' Deputies)*, 12. pont.

⁵² Például Margaret E. Keck – Kathryn Sikkink: *Activists Beyond Borders Advocacy Networks in International Politics*. Ithaca, Cornell University Press, 1998.

⁵³ Uo. és Margaret E. Keck – Kathryn Sikkink: *Transnational Advocacy Networks in International and Regional Politics*. *International Social Science Journal*, 51. (1999), 159. 89–101.

⁵⁴ A megszégyenítéssel zsarolás egyébként is a nemzetközi hivatalos kapcsolatok gyakorlásának új és bevett eleme – pontosabban elferdülése – lett, merthogy „a nemzetközi kapcsolatokban egyes államok gyakran tagadják mások jogi státusát, stigmatizálják gyakorlatukat vagy éppen kultúrájukat. Mások megalázásának diplomáciai síkon történő ilyen aktusai gyakran fordulnak elő a modern diplomáciában. A [19. századelőn domináló – V. Cs.] nevezetes *Concert of Europe* felbomlását követő időszakban számos klubalapú diplomácia járatta le magát azzal, hogy távol állt bármiféle átfogó sokoldalúságtól. Ilyesféle erőfeszítések példái közé sorolható a G7, G8, G20, sőt a P5 is. Az efféle »érintkezéscsoportok« úgy lépnek fel, mintha a kizárás, a marginalizálás hatalmával felruházott tényleges vezető intézmények lennének. Manapság hatásukban az ilyesféle megalázási aktusok csupán a nemzetközi rendszer korlátairól és a diplomáciai hatékonyság hiányáról tanúskodnak, merthogy szabályos diplomáciai eljárásként a megalázáshoz folyamodás éppen erőteljesen erodálja a nemzetközi rendszer hatalmát. Az ilyen eljárások csakis a gyarmati múlt, a sikertelen dekolonizáció, a globalizációról eltévelyedetten alkotott vízió s a [szovjet–amerikai – V. Cs.] kéthatalmi múlt után egy igen csak veszélyes újräépítkezés szerencsétlen vegyüldései.” Bertrand Badie: *Humiliation in International Relations. A Pathology of Contemporary International Systems*. Oxford, Hart, [2014] 2017.

⁵⁵ Roelofs (2006): i. m.

⁵⁶ *Az NGO-k mint politikai szereplők*. Budapest, Századvég Alapítvány, 2017. 9.; Jahad Atieh: *Foreign Agents: Updating FARA to Protect American Democracy*. *University of Pennsylvania Journal of International Law*, 31. (2010), 4. 1051–1088.; Brian D. Smith – Robert Kelner: *POGO Report on FARA Misses the Larger Point*. *The National Law Review*, 4. (2014), 356.

⁵⁷ Rita Jalali: *International Funding of NGOs in India: Bringing the State Back In*. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 19. (2008), 2. 164.

3. Összegzés

Következtetésem itt és most csak egy lehet: amint a történelem tanulságaiból is következik, végső soron minden nemzet annyira boldog, amennyire önnön értékeiben s érdekeiben egy tud lenni állama törekvéseivel. Pontosabban, amennyire saját spontaneitása, önszerveződése, egyre mérhetetlenebb és nyomasztóbb szabadidőtömege⁵⁸ a fentiekkel harmonizáló örömteli cselekvésben, tettekben, a jóra ösztönződés nem szűnő buzgásában tud megvalósulni. Saját értelmezésemben volt már ilyen kor Magyarországon: az utolsó békekor, amelynek történetesen épp a bevégzésébe születhettem bele.

Ám remélem, hogy népünknek, mindannyiunknak körében és további fáradozásában egy új és talán az elmúlnál szerencsésebb békekort fogunk majd megélhetni, amelynek egyik pólusán, a mi oldalunkon, civil társadalmi mivoltunkkal fogunk és tudunk majd utódainkra maradandó hatást gyakorolni. Mert a valódi civil társadalmi kezdeményezés és mozgás az egész közösség javára szolgál, hiszen építkezést és demokratizmust egyaránt gyakorol, ráadásul a szubszidiaritás jegyében. Ezzel szemben az ennek leplébe búvó külföldi behatolás tetszőleges célokat hordozhat, amelyeknek tisztasága és átláthatósága vélelmét maga az eljárás, egy őszintétlen önazonosság jogi kiharcoltsága teszi eleve megkérdőjelezhetővé.

⁵⁸ Hiszen gondoljuk csak meg: a szabadidőt kiszolgáló úgynevezett harmadik szektor a foglalkoztatás és a közpénzek felhasználásának egyre nagyobb ága, s a társadalmi dezintegrációnak, devianciának, sőt egyenesen a kriminalitásnak is egyre növekvő hatótényezője.

[Vákát oldal]

VIII. Kérdések és válaszok

[Vákát oldal]

Jogállamiság – egy ethosz dilemmája: átmenetek és tapasztalatok¹

1. Két minta, feloldatlan ellentmondással

Arra, hogy egy diktatúrából miként lehetségesek átmenetek, több mintát ismerünk jelenkori történelmünkben.

Ezek egyike a régi rezsimet megsemmisítő katonai legyőzetés. Ilyenkor az új hatalom katonai megszálló közigazgatást és igazságszolgáltatást vezet be. Az ebben rejlő radikalizmus rögvest megtöri a múlt folyamatosságát – mindenekelőtt azzal, hogy egyszerűen kiiktatja az egykor mintaadó kapcsolatok újraszerveződésének lehetőségét és értelmét. E jelenséget az újabb irodalom disszociációnak nevezi,² minthogy eredményét a társadalomban korábban fennállott mérvadó tekintély (*autoritas*) szétzilálásával éri el. Ráadásul e történelmi mintákban (ahogyan a szövetségesek győzelme a második világháborút követően Németországban, Olaszországban, majd Japánban is megvalósult) a megszállók hosszú átmeneti időtávban gondolkodtak – arra szántan, hogy a népet, úgymond, a demokráciára újraneveljék.³

Ehhez képest eltérő, egyenesen ellentétes póluson foglal helyet a közelmúltunkban mifelénk megélt változat. Szimbolikus lényege, hogy mesterségesen kitűz egy zéróidőpontot, és ettől kezdve teljes fegyverzetben, tehát kompromisszummentesen fellépő jogállamisággá nyilvánítja magát. Természetszerűleg további lépéseit is ehhez szabja. Ezt a mintát helyi génusz is kitalálhatta volna; tényszerűen azonban csakis

¹ Eredetileg egy észak-svédországi nemzetközi konferenciára kért tanulmány: Rule of Law, or the Dilemma of an Ethos: Gardening versus Mechanisation. In Per Bergling – Jenny Ederlőf – Veronica L. Taylor (szerk.): *Rule of Law Promotion. Global Perspectives, Local Applications*. Uppsala, Iustus, 2009g. 213–230. Első magyar megjelenés: Varga Csaba: Jogállamiság: egy ethosz dilemmája. Átmenetek és összehasonlító jelenkori történelmi tapasztalatok. *Társadalomkutatás*, 29. (2011c), 3. 287–302.

² Megvilágító erejű háttéranyagként vö. például Susanne Karstedt: Coming to Terms with the Past in Germany after 1945 and 1989: Public Judgments on Procedures and Justice. *Law & Policy*, 20. (1998), 1. 15–56.; valamint Varga Csaba: A „gyökeresen gonosz” a jog mérlegén. Lásd jelen kötetben.

³ Vö. például Wolfgang Friedmann: *The Allied Military Government in Germany*. London, Stevens, 1947; Eli E. Nobleman: *American Military Government Courts in Germany. Their Role in the Democratization of the German People*. Disszertáció. Ft. McPherson (Ga.), New York University School of Law, 1950; John D[ickey] Montgomery: *Forced to be Free. The Artificial Revolution in Germany and Japan*. Chicago, The University of Chicago Press, 1957; L[awrence] H. Redford (szerk.): *The Occupation of Japan. Impact of Legal Reform*. [Szimpóziumi előadások anyagai.] Norfolk (Va.), MacArthur Memorial, 1977; Dieter Waibel: *Von der Wohlwollenden Despotie zur Herrschaft des Rechts. Entwicklungsstufen der amerikanischen Besatzung Deutschlands, 1944–1949*. Tübingen, Mohr, 1996; Bernhard Diestelkamp (szerk.): *Zwischen Kontinuität und Fremdbestimmung. Zum Einfluss des Besatzungsmächte auf die deutsche und japanische Rechtsordnung, 1945 bis 1950*. [Német-japán szimpózium.] Tübingen, Mohr, 1996.

nyugati sugallatáról szerezhettünk tapasztalatot bárhol Közép- és Kelet-Európában, a kommunizmus összeomlását követő két évtized során.⁴

Érdekessége, hogy azon mintaadó térség felől nézvést, ahonnan ösztönözték, az általa realizált előnyökhöz jutás és mindennek a költségviselése éppen ellenkező irányú a mi pozíciónkhoz képest, akikkel e választást elszenvedtették.⁵ Előnyeiben tudniillik elsődlegesen ők részesedtek, költségeit meg persze mi viseltük. A két nagy történelmi minta mögött álló rezsimek hagyatéka (a mindenkori utódra háramló azon feladattal együtt, hogy a meghaladás útját meglege) ugyan alig összemérhető, mégis az alapjukul szolgáló filozofikus megfontolásokról és megalapozó politikai-kulturális és antropológiai előfeltevésekről szintén elmondható, hogy megfogalmazásukban, tényleges működésükben szintén szembefutnak egymással.

Különbözőségeiket táblázatban mutatjuk be. A kétféle útban egyetlen a közös vonás: mihelyt a hatalmi csúcson a változás bekövetkezik, mindkettő egy ott és akkor hagyománytalan rezsimet kíván bevezetni.

1. táblázat: Két lehetséges átmenet a diktatúrából

	Átmenet ₁ : a második világháború befejezte után	Átmenet ₂ : a kommunizmus összeomlása nyomán
<i>Vezetőerő</i>	USA – szövetségeseivel	USA – a globalizmus erőivel
<i>Eszközrendszer</i>	katonai legyőztetés és megszállás eredményeként a tények brutális ereje által	teljes fegyverzetű jogállami eszközrendszerrel annak pusztá kinyilvánítása és intézményesítése útján
<i>Eljárás mód</i>	katonai közigazgatás útján	kísérletezve
<i>Időrend</i>	a belső demokratikus erők és tartalékok mozgósítása helyett kikényszerített beavatkozással	valóságos átmenet, átmeneti idő nélkül
<i>Múltból való viszony</i>	háborús perekkel (Nürnberg/Tokió)	a múlt szembenézetlenül hagyásával
<i>Múltmanipulálás</i>	szakítva a múlttal: megsemmisítés, a régi kapcsolatok felbomlasztása útján	a múltat új legitimációval folytatva: újjászervezve, változatlanul mintául kínálva, de immár jogállami megfellebbezhetetlenségben
<i>Eredmény</i>	demokráciára történő ránevelés kilátásba helyezésével	csökkent értékű kvázidemokrácia az eredmény, történelmileg rossz minták ismételt beépülésével

Forrás: saját szerkesztés

⁴ Vö. Varga (2009e): i. m.

⁵ A fentiek első leírásához – annak sugallatával együtt, hogy kielégítő mélységű magyarázatot igényelne: vajon az Amerikai Egyesült Államok miért változtatott időközben az általa mindkét esetben kieroszakolt mintán, amelyeket ekkor is, akkor is doktriner tisztaságban, szélsőségeit felvállalva ösztönözött – lásd Varga Csaba: A kihívás egyedisége. In Varga (1998c): i. m. 53–58.

Leginkább szembetűnő különbségük a részletekben megbúvó mindenféle változat ellenére mindazonáltal mégis az az átható cinizmus és új utópianizmus – történelmietlenséggel és az úgynevezett forradalmi mézeshetek lebegéséből ismert⁶ kísértéssel –, melyben mindenhatónak látja magát. Nemcsak régiókban él ez. Ilyen lebegés uralja világszerte a mai átalakulásokat. Bizonyára nem véletlenül, s e „korszellem” mögött megbúvó érdektől vezérelten.

Megfontolandó az a tény, hogy e drámai változástól bármiféle valóban átmeneti időszakot megtagadnak, egyik pillanatról a másikra egyszerűen kinyilvánítva, hogy mától kezdve jogállamiság uralg.⁷ Csakis az eredeti céllal ellenkező hatást érhetnek el ezzel. Az új rezsim egyébként is csekély felhatalmazottsággal evickél rengeteg jogi, gazdasági és egyéb kényszer s buktató közt. Arra aligha lehet tartalék képessége és ereje, hogy szembenézzen a ráoktrojált új felépítmény gyakorlati meghonosításával járó elkerülhetetlen mindennapos konfliktusokkal, felszerelve magát a közerkölcs és a jog nélkülözhetetlen új konvencionalizálásainak kifejlesztésére alkalmas instrumentumokkal (amelyek csakis egy történelmileg hosszabb idő megérlelődésében fejleszthetők egyáltalán ki). Az új rezsim aligha tehet hát egyebet, mint hogy végső soron *újraállítja önnön múltját*. Élhet ugyan új formákkal és megújult legitimációval, de régi meghatározó hatalmi (*potestas*) kapcsolatait érintetlenül hagyva. A csöndes háttérben megbúvó erőkként persze ezek csakis újraszerveztetésükre várnak. Némi idő múltán maguk kezdik el lépésről lépésre alakítani, majd uralni a színteret, a végbemenő politikai és társadalmi-gazdasági folyamatokat. A várható végkifejlet pedig nem egyéb, mint a múlt megszüntetve megőrzése (*Aufhebung*). A hegeli megtagadásból a dolgok továbbfejlesztésének logikája mentén dialektikus transzcendálás lesz: bár másként, lényegileg mégis azonos továbbélés. Utolsó két évtizedünkben így vált múltból ismét jelen – olyan ittlétbe (lukácsi „éppíglétbe”) szerveződötte, amely közeljövőnk is (hacsak nem töretik meg) tetszőlegesen meghatározhatja.

Történelmi véletlenszerűségek alakíthatják, hogy kihívásokkal milyen megfontolásból s feltételek közt nézünk szembe; ez pedig meghatározza, hogy miféle ideologizálással fogjuk fel az egész folyamatot, és benne magunknak milyen jövőt prognosztizálunk. Ez pedig, mivel a cselekvés aktorai magunk vagyunk, önbeteljesítőnek szokott bizonyulni.

A két nagy minta történelmi háttérében és összetevőiben már markáns különbségre bukkanunk. Katonai fenyegetettségtől kiváltott önvédelmi imperativus uralja

⁶ A kifejezésre lásd Pitirim A [leksandrovich] Sorokin: *The Sociology of Revolution*. Philadelphia–London, J. B. Lippincott Company, 1925.

⁷ Az Alkotmánybíróság alapító elnöke, Sólyom László jelentette ki egy alkalmi hozzászólásban a következőt: „Felháborít és irritál az »átmenet« kifejezés, hiszen milyen sokáig is leszünk átmenetben? Már három év is nagyon hosszú idő egy gyorsan változó történelmi időszakban. Jogilag nézve az átmenet [...] 1989. október 23-án már bekövetkezett [...] s azóta Magyarország jogtól uralt államnak tekintendő; a jog nézőpontjából így nincsen hát további tér, ahová még átmehetnénk.” Lásd Irena Grudzinska-Gross (szerk.): *Constitutionalism in East Central Europe. Discussions in Warsaw, Budapest, Prague, Bratislava*. Bratislava, Czecho–Slovak Committee of the European Cultural Foundation, 1994. 51.

az első mintát, míg a mindenkori adottságokból kiinduló gátlástalan haszonszerzés és a saját uralom hatalmi kiterjesztése a célországra motiválja az utóbbit, a velünk is megesett. Jöttányit sem változtat ezen, hogy az Európai Gazdasági Közösség és az Észak-atlanti Szerződési Szervezete által képviselt Európához történő visszatérés⁸ közös vágya szolgált a kezdetektől fogva keretül a kommunizmusból való átmenet számára.⁹ Mindenesetre a mintaadó mint túlsúlyos oldal (az egész folyamat visszajára fordítására képes) háttérérdeke magyarázza csupán, hogy miért jellemzi csaknem törvényszerűen valamiféle mesterkélttség ezt a mintát, egészen részleteiig.¹⁰

2. táblázat: Az átmenet két nagy történelmi mintájának báttere és összetevői

	Átmenet ₁	Átmenet ₂
<i>A tét</i>	saját (egyenruhás) életek további kockáztatása	hatalmi űrben s pénzügyi függőségük közt a célországok feletti ellenőrzés megszerzése
<i>Közreműködői kör</i>	aktorok és aktusok rákényszerítésével	a régi rezsim képviselőinek felülkerekedésével
<i>Program</i>	katonai uralmat intézményesítve parancsuralmi intézkedésekkel	a világgazdaság központjaitól kapott kész sémák átvételével
<i>Figyelem a honi érdekekre</i>	miközben a honi érdekek képviselete átmenetileg fel sem vetődik	csaknem tekintet nélkül a honi nemzeti érdekekre
<i>Eredmény</i>	kikényszerített s kiprovokált változásokat eredményezve	végso soron pusztán hatalomtechnikai változásban öltve testet

Forrás: saját szerkesztés

Látható tehát, hogy nálunk az egész folyamat csupán az ismert és mindeddig kényszeresen gyakorlott színpad újrarendezéséhez vezetett: ugyanazt a darabot ugyanazokkal az érdekérvényesítésekkel játszották tovább – egynémely szereplő felváltásával vagy átmeneti helycseréjével. Az idő eközben folyvást sürgetett. A parlamenti váltógazdálkodás logikája szerint a régi rezsim megőrzött életképessége állandó fenyegetést jelent, hiszen demagógiával bármi új elszánás még azelőtt diszkreditálható, hogy gyümölcse beérhetne. Ugyanakkor versenyfutásban a riválissá lett

⁸ Szűcs Jenő szerint Közép-Európa térsége az utolsó ezredévben Kelet helyett egyértelműen Nyugat-Európához tartozott, függetlenül attól, hogy politikai kényszerek nem egy alkalommal a kontinens keleti feléhez sodorták, legutóbb például a jaltai szégyenletes világelosztás eredményeként. Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1983.

⁹ Vö. Höland (1993): i. m.

¹⁰ Vö. Ugo Mattei: *Introducing Legal Change. Problems and Perspectives in Less Developed Countries*. Kézirat a Világbank által a jogi reform témájában Washingtonban 1997. április 14-én tartott műhelyprogram anyagából. Berkeley–Trento, kézirat, 1997.

térségbeli országok között mindegyik az elsőségért, a jobb helyezésért lépett pástra, kapcsolódva újra Európához és mindahhoz, amit ez nemzetbiztonságban, gazdasági s pénzügyi újraépítkezésben jelenthet. Pedig Moszkvával szemben laza szövetkezők még kialakulhattak az alávetettek közt. Pontosán ezek bomlottak fel nyomban, mihelyt új betagozódásra nyílt lehetőség. E rohanás tömegesen hozta magával külföldi joganyagok átvételét anélkül, hogy honi adaptálásukra, helyi finomításukra sor kerülhetett volna. Ugyanilyen eminenciavágy (vagy az egész átmenet ilyen urálásának eleve kiterveltsége) magyarázza, hogy a jogállami keretet csaknem tökélyig hatolón már előre, a voltaképpeni átalakulás előtt felépítették; azelőtt hát, hogy a kommunizmus utáni szerves újraépülés (azaz a valódi joguralom leglényegesebb előfeltételének biztosítása) megkezdődhetett volna.

Az egész folyamat túlnyomóan legalisztikus felhanggal, hangsúlyosan jogászias felfogásban ment végbe. A diktatúrákat jellemző jogi nihilizmusra következő válaszreakcióként a mindenkori jog mint mitikus erő fetiszizálásába kezdtek. A jogállam eszménye szerinti élet az új katekézisben maga az életre érdemesség helyét foglalta el. Az Alkotmánybíróság növesztette ezt ki abból a populáris vágyból, hogy a kommunizmus túlpolitizáltságának egyszer már vége legyen.

Minden eredmény csakis időleges. A beállott változások nem szervesültek. Néhány parlamenti/kormányzati ciklus után lényegileg az *ancien régime* erői vehették újra birtokukba a hatalmat. Legitimnek látszó hívószavakkal a nemzetet anélkül olvashatták bele a globális tőke szabadpiacába, hogy a kész helyzet elé állított nemzet gondoskodhatott volna saját értékei s érdekei védelméről.

A két bemutatott mintában fordítottan alakul hát az, hogy ki vállalja magára az egész vállalkozás terhét, és melyik oldálnak teremődik esélye arra, hogy ebből, mint előre megtervezett állapotból, magának hasznot húzzon.

3. táblázat: A történelmi átmenetminták költségviselése, rövid és hosszú távú következményei

	Átmenet ₁	Átmenet ₂
<i>Költségviselés</i>	katonai jelenlét hatalmas költséggel	gyakorlatilag költségmentes ellenőrzési lehetőség
<i>Rövid távú hatások</i>	hatása az életszínvonal közvetlen alakulására fel sem vetődik	csökkenő életszínvonal a nemzeti vagyon elkótyavetyéléssel
<i>Hosszabb távú hatások</i>	gyökeres megújulás teljes sikerrel megtörtént	bizonytalanság a jövőben; pusztá reménnyel s fedezetlen ígéretekkel

Forrás: saját szerkesztés

A jogállamiság előfeltevéseként mást érthettek akkor és most. Még annak tudományfilozófiai s tudomány módszertani megközelítésében is gyökeres az eltérés, vajon miképpen fogalmiasítható egyáltalán a jogállamgondolat. Habár a háttércél mindenképpen az, hogy erjesztő erejével a jogi gyakorlatot a benne körvonalazott végső (bár gondolatilag mindig továbbmunkálendő, mert a mindenkori feltételek

tükrében újragondolandó) eszmény¹¹ irányába terelje, mégis ellentétes irányokat olvashatunk ki a jogállami átmenet egykori és mai példájának mikénti érvényesíttetéséből:

4. táblázat: A jogállamiság két felfogása

	Konkrét, történelmi felfogás	Elvont, abszolutizáló felfogás
<i>Partikularitás/univerzalitás</i>	mintha Carl Schmitt mondaná: ¹² a történelem és eszményei egyediek, előfeltételektől függenek	eleve egyetemes
<i>Előfeltételezettség</i>	mintha Edmund Burke mondaná: eredményeinknek saját megharcoltságukból kell fakadniuk	pusztán annak függvénye, hogy társadalmi elitcsoportok akarják, elhatározzák, és kinyilvánítják
<i>Kötöttség</i>	mintha szociologizmus érvényesülne: a társadalomban s személyenként egyedileg is mindnyájan kulturális teremtmények vagyunk	mintha mechanikus (kvázibiologikus) determinizmus érvényesülne: bármely társadalom számára érvényes ez, tetszőleges időben és feltételek között

Forrás: saját szerkesztés

Vagyis a második világháború után még igazi demokratikus berendezkedéshez vezethetett e folyamat, míg napjainkra mindeddig egy pusztán hamis, csökkenő, tévútra terelt politikai-jogi kultúra kifejlése érzékelhető.¹³ Pontosan úgy, mintha minden az értékek lefelé nivellálódását akarná példázni – ahogy a minőségi kiválasztódás egyre alacsonyabb fokú, mert szegényedő igény szintű reprodukcióját közel nyolcvan éve „a tömegek lázadása” megtagasztalása nyomán Ortega y Gasset keserűen (de egy láncreakció-szerűen bekövetkező degeneráció megjövendölésével) leírta.¹⁴

2. Történelmi partikularitás vagy elvont univerzalizmus

Közép- és Kelet-Európában sem a gyakorlat, sem az esélyek nem egyértelműek. Vita van még akörül is, hogy vajon a jogállamiság kimerítően formalizált várakozások kategorikus (befejezett, hézagatlan, előzetesen kodifikált) halmaza-e, vagy olyan tiszteletre méltó eszmény, amely valaha létrehozottan akkori és ottani történelmi feltételek közt, akkor és ott érzékelt kihívásokra válaszul formálódott. Vagy történelem feletti, univerzális és abszolút a jogállamiság tehát, vagy olyan múltbéli partikularitás, amely a mi életünkben jelen lévő itt és most közegéhez kizárólag egy kölcsönös tanulási

¹¹ A „jogászai világkép” ontikus státusára s jelentőségére a jog társadalmi létében lásd Varga (1981): i. m.

¹² Vö. Varga Csaba: Paradigmaváltás a jogi gondolkodásban: Carl Schmitt és a vágyott szintézis megkísértése. *Világosság*, 44. (2003d), 7–8. 93–102.

¹³ A voltaképpeni polgári társadalom mindmáig kialakulatlan voltára lásd Lomax (1997): i. m. 41–63. Ezt megerősíti például Linz–Stepan (1996): i. m. 314. A nálunk történetesen megvalósult demokrácia mérő minimalitására, azaz egynemű formális (eljárás) vonásra redukáltságára pedig Dawisha (1997): i. m. 40–67.

¹⁴ Ortega y Gasset (1938): i. m.

folymat (*learning program*) keretében, lehetséges adaptációján tűnődve kapcsolható. Annak mesterségbeli művészete ez,¹⁵ hogy miként kell egyensúlyozni különmemű – ám a jogban egyként védendő – értékek és érdekek közt. Következésképpen soha le nem záruló törekvés ez, amelyben szüntelen értékkereső, mérlegelő és egyensúlyozó (s vég-eredményben ezáltal értékteremtő) tanulási folyamat zajlik. Eleve adott, előre kodifikált kritériumokhoz ezért aligha köthető a jogállamiság. Mindenkori állapotában különféle nézőpontoknak és hangsúlyoknak, érveknek és megfontolásoknak, szinteknek és rétegeknek a lehetséges értékmegvalósítás maximalizálásától vezérelt olyan halmaza ez, amelyben mindenkori választásainknál külön figyelemmel ügyelünk a múltban már ilyen tekintetben kiharcolt elvekre, megfontolásokra és célokra. És bármit viszünk is bele kívülről, azt a *hic et nunc* adottságában megmerítve, partikuláris – nemzetiként megélt – saját tapasztalatunkon szűrjük át. Értékelvű közege így folyamatosan gazdagodik. Folytonosan el is kell hagynia a mindenkori megszokás, a rutin terrénumát, hogy új kihívásokra új válaszokat keresve megnyugtató megoldást hozzon.¹⁶

A két típus felfogásbeli kettőssége ezért további vonásokban szintén megmutatkozik:

5. táblázat: A jogállamiság két felfogásának további különbségei

	Jogállamiság mint történelmileg különös eszmény	Jogállamiság mint elvont egyetemes követelmény
<i>Természete</i>	saját teljesítmény gyanánt saját kihívásokra válaszul	valahol és valakiktől elkészített, véglegesített, átvett receptként
<i>Kötelezősége</i>	nem „kollektív öngyilkossági paktum” ¹⁷	pusztán bármi áron kikényszerítésre várva
<i>Forrása</i>	önnon kultúránk vállalt részeként	ránk rótt minimumkövetelményként
<i>Célja</i>	mint elsődleges kritérium feltétlenül betartandó, hogy adott civilizáció tagjai maradhassunk	ami gondokra érzékeny kreativitással felelősen művelendő, hogy élhető (megélésre érdemes) legyen

Forrás: saját szerkesztés

¹⁵ Az *ars* értelmében, amely eredendően mesterséget s művészetet egyaránt jelentett a római antikvitásban.

¹⁶ Annak érzékeltetésére, hogy amit most egyszerűen példátlan történelmi kivételként érzékelünk saját (korszakteremtőnek látott) összefüggéseiben, mindennapos rutinná békített eljárás móddá válhat akkor, ha az előbbiekről írási érzékletlenséggel átvisszük a mindennapi normalitás modalitásainak a körébe. Vö. Posner–Vermeule: i. m.

¹⁷ „A joguralom egyetlen nemzet számára sem szolgálhat valamiféle kollektív öngyilkossági paktum gyanánt” – hívta fel hallgatósága figyelmét John Finnis Budapesten, 1990. február 19-én, a Bibó-kollégium által a jogállamiság/joguralom kérdéseiről szervezett nemzetközi konferencián. Olyan hangsúllyal adta elő ezt, mint egyedüli üzenetet, amely a kérdéskör könyvtárnyi nyugati irodalmából térségünkre egyáltalán vonatkoztatható. Mert számára még egyértelmű volt – ami az agresszív intervencióját politikai érdekből végrehajtó Soros-féle birodalom vagy éppen induló alkotmánybíráskodásunk számára nem –, hogy egy fél évszázados diktatúra összeomlása utáni helyzet olyan kínzó kérdéseket vethet fel, amilyenekkel szerencsénk a nyugati társadalmak esetleg soha nem szembesültek. Háttérként lásd John Finnis (1980, 1988): i. m. *Natural Law and Natural Rights*. Oxford, Clarendon Press, [1980] 1988. 175. Vö. még Varga Csaba (1998c): i. m. *Jogállami átmenetünk. Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések*. Budapest, [AKAPrint], 1998.

Jogtudományunk ritkán érezte hivatásbéli feladatának, hogy a múlthoz mint történelmi üzenetek gazdag tárházához forduljon. Pedig óvhatott volna a „forradalmi mézeshetek” (a felvilágosodottságból eredő racionalisztikus gőgnek a társadalmi felfordulások idején történő uralomra jutása, vagyis a „bármit megtehetünk, amit csak akarunk!”) történelmietlenségétől. A jogátültetés jogszociológiai és jogantropológiai elemzéséből¹⁸ pedig megtanulhattuk volna, hogy merő hatalmi játszmák és pusztá akarát nem szokott a jogban organikus integrálódásra képes olyan implementáláshoz vezetni, amely új közegében is alkalmasnak bizonyulna eredeti hatása kiváltására.

Az elmúlt évtizedekben a nyugati térfélen lezajlott nagy átmenetek többnyire a „jog és fejlesztés”, „jog és modernizáció” letűnt amerikai mozgalmának esetei,¹⁹ amelyeknek teljes kudarccal kellett végződnie. És miért kellett vajon mindennek újra felbukkannia most, új terrénemom, hogy a Közép- és Kelet-Európában érlelődött változások ismét csak amerikai elgondolás szerint vezényeltessenek le?²¹ Az utólagos önkritikák a mozgalom etnocentrizmusának szokták betudni csődjét. Eljárásuk birodalmi látásmódú és imperialista vezéreltségű volt, amely globalista mozgalomként absztrakt-univerzalista képletekkel dolgozott. Múlt és hagyomány nélkül szemlélte önmagát és célországát egyaránt, pillanatnyi önmagát mint bármely elérhető tökély csúcsát próbálva megvalósíthatni ott is – bárhol, mindenütt. Megbocsáthatatlan primitívséggel kvázimechanikusan, azaz mintegy tárgyként, csakis okozatiságtól uralt bábként kezelt embert s társadalmat egyaránt.²² Merő létén túl az embert pusztán számosságára visszavezetve, társadalomalkotását – mintha kultúráról nem is hallott volna – gépi eszközeinek szabványosítottága várakozásaival kezelve.

¹⁸ Az egykori recepciótan mai makroszociológiai változataihoz vö. mindenekelőtt Kulcsár (1989): i. m.; továbbá Sajó András: *Társadalmi-jogi változás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. A klasszikus esettanulmányok hosszú sorából lásd még az olyan feldolgozásokat, mint June Starr: *Dispute and Settlement in Rural Turkey. An Ethnography of Law*. Leiden, Brill, 1978; illetve Heinrich Scholler (szerk.): *Westliches Recht in der Republik Türkei. 70 Jahre nach der Gründung*. Baden-Baden, Nomos, 1996.

¹⁹ Korai monografikus bírálatként vö. például James A. Gardner: *Legal Imperialism. American Lawyers and Foreign Aid in Latin America*. Madison, University of Wisconsin Press, 1980.

²⁰ Főbb kritikus állásfoglalásokként vö. például David M. Trubek: Toward a Social Theory of Law: An Essay on the Study of Law and Development. *Yale Law Journal*, 82. (1972), 1. 1–50.; Thomas M. Franck: The New Development: Can American Law and Legal Institutions Help Developing Countries? *Wisconsin Law Review*, 12. (1972), 3. 767–801.; David M. Trubek – Marc Galanter: Scholars in Self-estrangement: Some Reflections on the Crisis in Law and Development Studies in the United States. *Wisconsin Law Review*, (1974), 4. 1062–1102.; John Henry Merryman – David S. Clark – Lawrence M. Friedman: *Law and Social Change in Mediterranean Europe and Latin America. A Handbook of Legal and Social Indicators for Comparative Study*. Stanford, Stanford University Press – Dobbs Ferry (N.Y.), Oceana, 1979.

²¹ Leginkább sokat eláruló példaként vö. Linz–Stepan (1966): i. m.

²² Annak izgató kérdésével, hogy elágazásokkal a marxi társadalomszemléletből is eredő amerikai szociologizmus miként sülyedhetett ilyen atavisztikus, keresztény kulturális örökségtől is teljesen elszakadó látásmód szimplicizmusába, még a mai irodalom sem vetett számot.

Történelmileg mit is igényelhet egyáltalán a joguralom? Hol és miként, milyen kihívások s feltételek közt és mivé fejlődött? A globalista irány azt sugallja, hogy egyértelmű kritériumszabással előzetesen formalizált normatív követelményekből áll ez, amelyekkel kapcsolatban nincs egyéb dolgunk, mint hogy egyszerűen megfeleljünk nekik – szigorúan, feltétlenül, bármely körülmények között, bármilyen áron. Miközben olyan kulturális eszmény ez, amelynek a teljes bevezését soha el nem érhetvén a lehető leghatékonyabb közelítésére kell szüntelenül törekednünk, mérlegelve és egyensúlyozva különféle egyaránt gondolható vagy éppen kötelező várakozások s vonatkozások közt.²³

Mindkettő mögött azonban egy és ugyanazon történelmi gyökérgondolatnak a kétféle európai elágazása áll:²⁴ az angolszász hagyományú *common law* által kifejlesztett joguralom egyfelől, és az európai kontinens civiljogától létrehozott jogállamiság eltérő mentalitása másfelől.²⁵ Az angolszász civilizációs hagyomány egy pártatlan bírói fórum nyitott esélyű eljárásához (*due process of law*) történő folyamodásnak az esélyét követeli meg, míg a feudalizmus megnyomorításából ránk égett történelmi tapasztalat a mi bizalmunkat a pusztá jogkibocsátásba helyezte, mert ezzel vélt formális jogbiztonságot megeremthetni. Az uralkodóval szemben is függetlenedő bíraskodást egykor kifejlesztő angol polgári társadalom önbizalma áll itt szemben az abszolutisztikus uralkodó kegyességéhez való alázatos folyamodás szegény emberi (bár egyetlen) lehetőségével. Avagy a dolgok természetes rendjének nyugalma az egyik oldalon, az önnön bizonytalanságából és súlytalan semmi mivoltából kikönyörgés a másik oldalon. Mint a határtalan tenger megtapasztalása a végletes be- és körülzártág érzetével szemben. Az e kettősségből fakadó mai valóság mégis paradoxikus. A kontinentális mentalitás mögött egy hézagnélkülien tételezett, pusztán mechanikus alkalmazásra váró formális jog tökéletességének az eszménye áll.²⁶ Az amerikai jogrutint szétszaggató globális jogátvitel többnyire mégis az angolszász mentalitás stílusjegyeit hordozzák, miközben jogexportjukat megkísérlik bezárni egy részletekbe menően kodifikált követelményrendszer zárt foglalatába.²⁷

²³ Bővebb tárgyalására lásd jelen kötetben Varga Csaba: Joguralom a globális gondolkodás erőterében.

²⁴ Vö. Varga Csaba: Jogi hagyományok? Jogcsaládok és jogi kultúrák nyomában. In Varga (2004c): i. m. 47–66.

²⁵ A „jogi mentalitás” (*mentalité juridique*) kulcsterminusa az olyan kihívásszerű, ám komolyan veendő kifejtésnek, mint Pierre Legrand: European Legal Systems Are Not Converging. *The International and Comparative Law Quarterly*, 45. (1996), 1. 53–81.; valamint általános teoretizálásnak is, mint uő: *Le droit comparé*. Paris, Presses Universitaires de France, 1999. Annak rekonstruálására (a német és az angol nyelv példájában), hogy a különböző szóhasználatokból és kulturális megértésekből eredő eltérő terminológiák miként határozzák meg és egyszersmind reprezentálják a kontinentális civiljogi gondolkodást és az angolszász *common law* berendezkedést, úttörő jellemzőként lásd Peter Sack: *Law & Custom: Reflections on the Relations between English Law and the English Language. Rechtstheorie*, 18. (1987), 4. 421–436.

²⁶ Vö. Varga Csaba: A jogállamiság és joga. Lásd jelen kötetben.

²⁷ Lásd Varga (2006b): i. m.

3. A jog szerkezetének és működés módjának egysége

Jogszociológia, jogi hermeneutika egyaránt bebizonyította, hogy a működő jogi rendszer több egy pusztán formális tételezésekből összeeszkábált csontváznál. Valójában egy formális és informális összetevőkből álló funkcionális egység ez, amely kialakult és folyvást alakuló jogi kultúrára épül, háttérben pedig megfelelő hagyomány munkál. ²⁸ A skandináv jogi realizmus viszont azt bizonyította be, ²⁹ hogy akár tételezett (formáljogi), akár esetileg rekonstruálandó (precedensekből a bíró által kihámozandó) szabályokat lássunk is benne, ezek mind egy már működő normativitásnak a jelzései. ³⁰ Avagy, szimbolikusan kifejezve: jéghegyeknek a vízből kiemelkedetten éppen láthatóvá lett csúcsai. Ebből következően minden jogátvitelben/jogátvételen benne rejlik a kockázat, hogy egy számára idegennek megmaradó közegbe lökettik majd bele. Sorsa ezért vagy a kilöködés, vagy a szervesülés. Ha szervesül, úgy egyszersmind alakítja eredeti működését és ön-újratermelődését. Ez szakítást is jelenthet mind a beavatkozó, mind a befogadó rendszernek az eredeti kultúrájával és hagyományával.

Piramisra emlékeztető ábránk szerint egy működő jogrendszer nem redukálható tételesen kibocsátott szabályainak a halmazára. A szabályok csak irányokat jelölnek, elsődleges eligazítást nyújtanak. Terepet és csatornát alakítanak ki, amelynek keretei közt bármiféle döntéshozatalhoz vezető okfejtés, mérlegelés egyáltalán megindulhat. ³¹

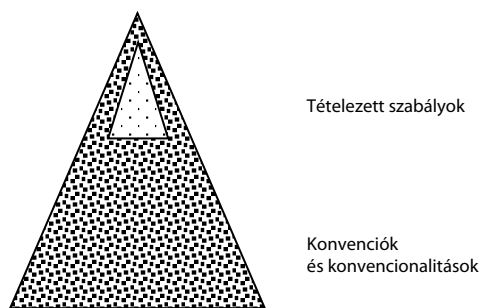
A jog életében azonban nemcsak rutinszerű időszakok vannak. Drámai felgyorsulások is bekövetkezhetnek. Ilyenkor a tételezett szabályanyagot egy forradalmian új kezdés vagy tömeges jogátvétel okán felváltják, miközben az élő jogműködés alapjául szolgáló (hosszú megelőző idők bírói gyakorlatában kifejeződött) érzékenységek, készségek és felfogások alapjukat veszítik. *Tabula rasa* ez, melyben a bevezetett új szabályok csak csontvázként lehetnek jelen. Élő képződményt ebből csakis háttérrel biztosító (problémás és határhelyzetekben eligazító, hézagokat kitöltő) konvencióknak és konvencionalizációknak köszönhetően lehet kimunkálni – évtizedek fáradsága, megharcolt vitái eredményeként.

²⁸ Vö. Csaba Varga (szerk.): *Comparative Legal Cultures*. New York, The New York University Press, 1992c; illetve Varga (2000e): i. m.

²⁹ Hazai áttekintésben (eredeti szövegekkel és kísérő tanulmánnyal) lásd Antal Visegrády (szerk.): *Scandinavian Legal Realism. / Skandináv jogi realizmus*. Budapest, [Szent István Társulat], 2003.

³⁰ A jogiság lényegi magjáról alkotott legújabb elméleti összeggésként vö. Enrico Pattaro: *The Law and the Right. A Reappraisal of the Reality that Ought to be*. Dordrecht, Springer, 2007.

³¹ Vö. Varga (2007b): i. m.

1. ábra: A jogrendszer szerkezeti felépítése

Forrás: saját szerkesztés

Nem veszélytelenek az ilyen idők. Mert ilyenkor bármi előállhat azok részéről, akik kellő elszántsággal előnyt szoktak kicsikarni maguknak más gyengeségéből, miután kevesebb skrupulussal élnek, mint nem deviáns társaik.³² Például az egykori Szovjetunió megrázó drámája lett amerikai tőkéből hajszolt és megideologizált privatizációs kifosztása. Akkor történt ez, amikor a diktatúra szabályrendszere a csúcson megrendült, s ezzel az élet folyamatosságát bizánci és ázsiai-mongol gyökérzetével még biztosítani tudó régi rezsim úgyszólván a semmibe összeomlott.³³

Magyarországon az első szabadon választott kormányzatot szorította agresszíven akkori ellenzékének doktriner liberalizmusa. Ez visszaretentette például a rendőrséget a tényleges fegyverhasználattól (rendőrök éjszakai szolgálatban egyébként kisszerű vidéki/balkáni Trabant-tolvajok fegyveres ellenállásának esve visszatérően áldozatul). – A hamis jogtisztelet a hatékony nemzetbiztonsági ellenőrzést máig sikerrel lefegyverezte. Sokáig nem érzett a kormányzat kompetenciát arra, hogy – fél évszázados idegen megszállás után – hivatalosan felkérdezze továbbsholgáló diplomatáit és fegyveres erői tisztikarát, vajon nem állottak/állanak-e külhatalom zsoldjában; arra pedig máig nem érzett még jogosultságot, hogy közsholgálától egykori esetleges belügyi titkos tiszti sholgálaturól tudakozódjon. – A kellő jogcím nélküli mérhetetlen gazdagodás az első évtizedekben úgyszólván zavartalan, miután a nemzeti vagyon kétharmadának védhető ellentételezés nélküli elherdálása minimális átláthatóságának a legalábbis utólagos ellenőrzésére hivatott mindegyik törvénykezdeményezés elbukott – vagy parlamenti obstrukció, vagy alkotmánybíróshági megítéltetés folytán.

A jogi mentalitás döntő szerepjátszásáról tanúskodik, hogy bármely egykori személyes megkeresésemre, melyben kormányshati felhasználásra tanácsot kértem

³² Egy litván esettanulmány tükrében vö. például Varga Csaba: Vívódás mintakényszerek Szkuállája és családások Kharübdiszé közt (Litvánia példáján). Lásd jelen kötetben.

³³ Cohen (2000): i. m. Esszéisztikus továbbgondolásához vö. Varga (2002d): i. m. Az orosz államiság történelmi gyökereihez pedig vö. Tibor Szamuely: *The Russian Tradition*. Szerk. Robert Conquest. London, Secker & Warburg, 1974; illetve M. A. Smith: *Russia's State Tradition*. Camberley (Surrey), Royal Military Academy Sandhurst, 1995.

külállami szervtől, a leghasznosabb válasz mégis egy amerikai volt.³⁴ Mint ismeretes, a kontinensen mi bármely kérdést jogiként szoktunk feltenni és megválaszolni. Az ő ötletük pontosan bármiféle jogilag szabályozott válasz keresésének az elkerülése volt. Ha a mi gondunk múltbeli lojalitásuk okán megkérdőjelezhető hűségű főtisztek átvilágítása volt, ők fizikai erőnlét tesztjének bevezetését ajánlották a vezető állomány megfiatalítására. Ha bennünket a kérdésfeltevésben kellő jogalap hiánya zavart, ők javallották a nemzetbiztonságilag érzékeny pozíciók személyzeti ügyeiben náluk szokásos kérdőívformulákat. Eszerint a kormányzat csupán tágra nyitja a kaput bármiféle „emberierőforrás-gazdálkodás” eljárásának egyéni kezdeményezésre történő megindításához – feltéve persze egy teljes körű előzetes adatszolgáltatás önkéntes vállalását. Mint ahogy a repülőtéren átvizsgálások sem valaki jogán s mások kötelességén nyugszanak, hanem azon egyszerű tényhelyzeten, hogy ha más szolgáltatását igénybe akarom venni, úgy egyszersmind teljes feltételcsomagjának úgyszintén alá kell vetnem magam.

Mi a tanulság mindebből? Materiális szabályozású formális utak keresése emberjogilag könnyen problémássá tehető, a procedurális megoldások ellenben nyitottabbak, garanciális szempontból közömbösek. Civiljogi célok angolszász praktikák útján történő megvalósítása ezért zökkenőmentesebb lehet. Új kötelezettség nem mondatik ki, így senki sem sérelmezheti szerzett jogai vagy fennálló jogállapota szűkítését. Célszerű tehát problémáinkat mielőbb egy tárgynyelv pragmatizmusában megfogalmaznunk. Hiszen attól függően, hogy milyen szubsztantív/procedurális, tartalmi/formai utakat választunk – azaz miféle intézményi csatornába lépünk –, eltérő eredményhez juthatunk. Bármely jogi technikalitás választásával pedig már eleve következményeket is magunkra vállaltunk.³⁵

4. Kényszer? Organikus fejlődés?

Számottevő a kockázata annak, ha amerikanizáltan jogi nyelvünk majd jogosultságok (*rights*) és emberi jogok (*human rights*) barázdázatába szorul, az eljárási megközelítés pedig feloldja a közügyekért – ez voltaképpen a *res publica!* – egykor még a szocializmusban is vállalt közös felelősséget.

További, ám saját kockázat, hogy a diktatúra bukása után egy önpusztító gyakorlat lett mindennapossá, s ez nem más, mint az állami intézményrendszernek a közért

³⁴ Amikor akadémiai s egyetemi foglalatosságaimon túl a Miniszterelnöki Tanácsadó Testületben is szolgálhattam kormányfőtanácsosként 1991 és 1994 között, ilyenek és hasonlóak voltak a leginkább megvilágító ötletek, amelyekkel találkozunk adatott gyakori látogatásaim során az itteni amerikai nagykövetségen, a washingtoni külügyminisztériumban, a Pentagonban az Egyesített Vezérkari Főnökségen vagy a Fehér Ház Nemzetbiztonsági Tanácsában.

³⁵ A jog gondolatilag átalakító hatásáról lásd Varga Csaba: Teória s gyakorlatiasság a jogban. A jogtechnika varázsszerepe. In Gál István László – Kóhalmi László (szerk.): *Emlékkönyv Losonczy István professzor halálának 25. évfordulójára*. Pécs, [Kódex Nyomda Kft.], 2005. 314–326.

viselendő felelősség nélküli versengése a joguralom égisze alatt. Mert új legitimitását ujjongva megélve parlament és Alkotmánybíróság, kormányzat és bíraskodás, inflálódó ombudsmeni hivatalosságok sora két évtized múltán is legteljesebben éli ki mindazt, ami jogi státusából egyáltalán adódhat. Mindenkor csak némileg lépve túl azon, amin belül volna csak szabad tevékenykedniök, ezen kihágásai egymásra épülésével azonban hosszabb idő múltán már alig emlékeztetve arra az intézményiségre, amelynek éppen a betöltésére hozattak egykor létre. Egymással versengő, miközben határokat sem ismerő hatáskörtágításaitak morgás sem kíséri. Szem sem rebben, hogy eközben csupán alapkötelezettségükről feledkeznek el: arról, hogy érzékenyen óvják a nemzet közös érdekét, és önkorlátozással vagy előretekintő szervezéssel ezért – *horribile dictu!* – egymással is együttműködjenek. Ezzel szemben mindegyikük úgy küzd, mintha bozótháború magányos harciosa lenne. Tevékenységük hosszabb távú mérlege így aligha más, mint gyakorlati anarchia. Nyilvánvalóan nemcsak kontraproduktív ez, de a joguralom presztízst is lerombolja, hiszen öncélú magamutogató ürességeként diszkreditálja azt a köz számára.

Választanunk kell hát: úgy kívánunk-e jogi eljárásunkban cselekedni, mint az állatok természetük ellenére saját akarata alá betörő cirkuszi idomár, vagy mint a tárgya iránt alázattal viseltető s ezért csupán a földjében és növényeiben rejlő lehetőségek kibontására törekvő kertész? Mert világunkban az első példa uralkodik; a második csak – ellenpontként, teoretikusan, bátortalanul, de talán mégis valamiféle jövőbeli lehetőség pislákolásával – megfogalmazódik.

Etnocentrizmus és kulturális imperializmus: e szavakkal illetik amerikai bírálói a dél-amerikai kísérletük kudarcához vezető univerzalizáló ahistorikus utópianizmust.³⁶ A Világbanknál felgyűlő háttértanulmányok egyelőre bizonytalanságot érzékeltetnek a megejtendő választásban.³⁷ A joguralom elvont felfogása az ez idő szerint már és még érvényesített minta, amely eleve egy külső akaratnak a tárgyára történő ráoktrojlását jelenti, önnön rutinját kényszerítve a másakra. A kertész magatartása ellenben a joguralom történelmileg partikuláris, kiegyensúlyozó felfogása. Ez 1. adottságként tiszteli a célország kultúráját (csupán földjének, növényzetének lehetőségein munkálkodva); ezért 2. annak a sajátosságaiból indul ki, azon buzgólkodva, hogy azt fejlessze tovább (ahelyett, hogy külső-idegen akaratfölényével, tetszőleges saját utópizmusokat megvalósítani kívánva kísérletezne élő népeken); ennél fogva 3. a joguralmat pusztán állandósult tanulási programként fogja fel – azok részéről is, akiknek az ősei saját kihívásaikra válaszul ezt valaha megfogalmazták, ámde azok részéről is, akik saját felelősségükre maguk intézik már dolgaikat.

³⁶ Az univerzalizáló globalizációs tendenciára mint az Egyesült Államok birodalmi politikájában rejlő sajátos mentalitásra, mely csakis a mindenkori lényegi közöstre koncentrálhat a változatos helyi partikularitások helyett, vö. – Campos (1998): i. m. nyomán – Varga (2002g): i. m.

³⁷ Varga (2006): i. m.

5. A társadalmi legitimáció szüksége

Említettük már, hogy Közép-Európa egykori szocialista tapasztalatának a reakciójaként ejtett cseberből még pusztítóbb vederbe Alkotmánybíróságunk, amikor a jog valahai semmibevételében rejlő nihilizmust³⁸ most fetiszizálással váltotta fel.³⁹ Ma ez erősíti tovább önállótlanágunkat, mintakövetés-függőségünket – gyengítve az önbecsülés, a saját sorsért viselendő felelősség érzetét, amelyek nélkül pedig alig képzelhető sikeres újrakezdés.

A joguralom ma élő eszményét Németország próbálta kiteljesíteni alkotmánybíráskodási gyakorlatában. A magyar alkotmánybírási opció purista formalizmussal, leegyszerűsítő túlzásokkal, életidegen neofitizmussal, kiérleletlenül elvieskedő kiegyensúlyozatlansággal múlta alul mesterét:

6. táblázat: *A német és a magyar alkotmánybíráóság*

	Német alkotmánybíráóság	Magyar alkotmánybíráóság
<i>Alapértékekhez való viszony</i>	alkotmányos alapértékek kiegyensúlyozott óvása	a múlt jognihilizálásának jogfetiszizálással történő felváltása
<i>Alkotmányhoz való viszony</i>	csakis Alaptörvényéhez kötötten	„elegáns röpködés a jogrendszer fölött” ⁴⁰
<i>Társadalomhoz való viszony</i>	társadalmból alulról is táplálkozva, figyelemmel annak jogszerű várakozásaira	a társadalomra felülről rátelepedve, minden választás és érték ráoktrojlásával
<i>Demokratizmus</i>	többoldalúság demokratikus és külső jogászai részvétel lehetséges bevonásával	egyoldalúság demokratikus és külső jogászai részvétel elvi kizárásával
<i>Legitimáció</i>	legitimációjának állandó keresésével és megújításával	legitimációjának pusztán önnön jogi státuszára alapozásával
<i>Múlthoz való viszony</i>	a múlt meghaladásával	a múltra visszaépüléssel
<i>Fennálló joghoz való viszony</i>	a jogot megvalósulásában s hatásában működése egészében érzékelve	mintakövetést megvalósítva az adaptáció belső erőinek a lehetőségeinek elhanyagolásával

Forrás: saját szerkesztés

³⁸ Vö. Varga (1989): i. m.

³⁹ Közép- és Kelet-Európának a második világháború előtti előzményekre visszavetített nosztalgijára demokrácia, parlamentarizmus és jogállamiság tekintetében – ami gyakorlatilag a háború után bekövetkezett nyugat-európai fejlemények teljes ismeretlenségével párosult (jogfelfogásban s bíráskodásban egyaránt, hiszen időközben náluk meghonosodott az elvekből kiindulás, „a dolog természetének” természetjogi figyelembevétele, valamint a szabályok érvényét alkotmányi értékekre történő hivatkozással lerontani szándékozó törekvés) – vö. egyfelől Varga Csaba: A jogbölcselkedés állapota Magyarországon. *Állam- és Jogtudomány*, 47. (2006a), 1. 1–29.; másfelől uő (2002e): i. m.; harmadfélről pedig uő (2009d): i. m. VII. fejelet 155–179.; továbbá Zdenek Kühn: Worlds Apart: Western and Central European Judicial Cultures at the Onset of the European Enlargement. *The American Journal of Comparative Law*, 52. (2004), 3. 531–567. A magyar Alkotmánybíróság ellentmondásos szerepére – amely bármiféle kényszerítő jogi háttér nélkül stipulálta a jogállamiság tartalmát, amelyet operatív fogalomként átlényegítve rögvest jogilag kétségbevonhatatlanná, minden későbbi fejlemény számára *sine qua non* kiindulóponttá nyilvánított – vö. jelen kötetben Varga Csaba: Lopakodó jogújítás alkotmánybíráskodás útján?

⁴⁰ Megbízatása leteltével az egyik alkotmánybíró, Vörös Imre összegezte ekként tapasztalatait: „kevesebb lesz az [...] elegáns röpködés a jogrendszer fölött”. Halmai-Tordai (1999): i. m. 68.

A második világháború után kiérlelődő *német típus*ban tehát a jogállami eszmény mintegy a fűből nőtt ki, táplálkozva a nemzet legszélesebben átértett s egyetértéssel övezett jogszerű szükségletéből. Ezért érzékeny kapcsolatot ápolt a lakossággal, megalapozott s védhető várakozásaival. A jogállamiság égisze alatt így úgyszólván bárminemű jogszerű igény kielégítését megígérhette, amennyiben amögött állandósult társadalmi törekvés és támogatás állt. Következésképpen a jogállami eszményt nem alkotmánybírák avagy média- vagy intellektüelcsoportok öncélú, önmagában elégséges eszközöként kezelte. Nem arra használta, hogy a jogállamiság búvzava mögé rejtve ejtsen meg politikai útválasztásokat, és ezzel a nemzeti politikát eleve meghatározza. Ennélfogva azt sem célozza, hogy a jogállamiság nevében az erkölcsöt újraírja, a társadalmat megosztó vitákban hatalmi szóval döntsön. Döntéshozatalában óvatos, semleges és kiegyensúlyozott maradt; kizárólag az *Alaptörvényre* hagyatkozva. Még az alkotmányértelmezést sem sajátította ki kizárólag magának. Úgy tisztelte e történelmi dokumentumot, mint a köztársaság minden polgárának és közösségeiknek szintén sajátját. Alkotmányörzése ezért nem szakadhatott el az országlakosságtól, sem a jogászságtól, annak tudományos professzionizmusától.

Ezzel ellentétben a *magyar típus* pusztán saját silány múltjának az ellenlenyomata. Szabálypozitivizmus formalizmusába burkolózott, mihelyt valódi megoldandó gonddal, a társadalom várakozásával vagy elutasításával találta szemben magát. Eleve kijelölve a rendszervált(oz)ásnak mondott folyamat útját és megszabva végeredményét, legalitásra (formális jogbiztonságra, egyedüli garanciaként pedig előreláthatóságra) primitivizálta a jogállamiságot. Saját mesterségesen összeeszkábált fogalmi ellentmondására hivatkozott, midőn mindig vitatható szubjektivitásként kiűzte belőle az igazságosságot.⁴¹ Jogfolytonosságot hirdetve jogállamiságát, annak garanciális eszköztárát és legimitációját kiterjesztette az önkényuralmi múltra, annak termékeire. Úgy mondta ki rendszerváltó törvények alkotmányellenességét, hogy kizárólag önmaga kreálta „láthatatlan alkotmányára” hivatkozott. Hamis általánosítással s megtévesztő módon jogforrásként alapozott „civilizált nemzetek” állítólagos megoldásaira; annak meghatározott meghatározatlanságából vont le jogi következtetést, hogy alkotmányunk „független, demokratikus jogállam” gyanánt írta le a Magyar Köztársaságot.⁴² Így persze minden politikai vitát jogi mederbe tudott terelni, sőt, rövid úton meg is tudott válaszolni. Egy ilyen közegben az *ancien régime* erői szabadon nyilvánulhattak meg immár, hiszen e jogállamiság újralegitáló pecsétjét

⁴¹ A térségben eltérő utakon elért érdemi megoldásokra lásd Varga (1995): i. m.

⁴² Alkotmány (1990. június 25-i XL. törvény), 2. § (1) bek. Tudvalévő, hogy a magyar Alkotmánybíróság folyvást jogalapként használta ezt a lakonikus megfogalmazást politikailag durván beavatkozó döntéseiben – függetlenül attól, hogy maga a terminus ellenáll bármiféle jogilag egyértelmű meghatározásnak. A testület közel évtizedes első, a rendszerváltozás tényleges esélyeit megsemmisítő tragikus időszakában ilyen és hasonló eljárásokkal alapozta meg az átmenet mára immár járhatatlannak bizonyuló ösvényét.

Bármiféle joguralmi felfogás mint akár eszmény, akár adott megoldás viszonylagos nyitottságára, mely kizárólag a mindenkori *hic et nunc* közegében *in concreto* mérlegelhető egyedi esetben s az adott jogi berendezkedés egészében is, lásd Fallon (1997): i. m.

megkapták, sőt az ország kozmopolita kiszolgáltatását is e joguralom lehetséges megvalósulásának tüntethették fel.⁴³

A közmorál kiiktatása részvételre ösztönző nem lehetett. Így értelmezett alkotmánya nem válhatott olyanná, mint amelyből a nemzet erőt meríthetne, vagy rábízhatná sorsát. Nemcsak a közemberrel került szembe, de elsőbbségi küzdelemben bocsátkozott minden élővel és holttal: parlamenttel, kormányzattal, pártokkal, igazságszolgáltatással, tudományos világgal. Neki lett igaza, amennyiben fölötte nem áll már más hatalom. Bármilyen döntést hozzon hát, az alkotmányi erejű, mert jogilag megkérdőjelezhetetlen. Érdemben azonban, mint minden önkény, elvérzett.

Így történhetett, hogy a joguralom eszménye degenerálódott, s egy semmiféle hatalomtól nem ellenőrizhető végső hatalom mindenhatósága állott helyette elő.

Ilyen körülmények között⁴⁴ viszont Dicey egykori gondolata arról, hogy a jogban elérhető előrehaladásnak egyedüli végső támasza a közvélemény,⁴⁵ még máig tanulandó, megfontolandó lecke maradt számunkra.

⁴³ Vö. Varga Csaba: Paradoxonok fogságában, avagy patthelyzet a jog csúcsain, mit magunknak teremtettünk. In Varga (2007c): i. m. 205–213.

⁴⁴ Annak kérdését, hogy a kialakult feltételek mennyiben és mennyire tesznek lehetővé demokratikus konszolidációt, átfogó társadalomtudományi keretben elemzi Kálmán Kulcsár: The New Political System and Hungarian Reality. *Angewandte Sozialforschung*, 24. (2006), 3–4. 187–200.; legújabban pedig uő: Modernizáció és/vagy rendszerváltozás? *Társadalomkutatás*, 26. (2008), 4. 403–434.

⁴⁵ Lásd Dicey ([1885] 1902a): i. m.; uő ([1905] 1926): i. m.

Joguralom a globális gondolkodás erőterében¹

1. A globalitás nyomása

Az időközben megváltozott külvilág egy teljességgel új mentalitással, emberi magatartással állít szembe bennünket. Nemcsak a második világháború utáni európai szellemi-erkölcsi megújulás s mindennek joggyakorlati lecsapódása hagyott a szovjet birodalomba immár betagoltan nagyrészt érintetlenül bennünket, de az 1968 után lassacskán úgyszólván földrengésszerű erővel és pusztító következményekkel beérő változásokról sem saját majdani jövőnk máris beállott teherátvitelként vettünk tudomást, hanem inkább egyfajta szocialista úttörés történelemfilozófiai öntudatának a sugallt magaslataból, vagyis mint a Nyugat állítólagosan általános bomlási folyamatának egyik újabb állomásáról.

Röviden szólva, a nyugat-európai s atlanti térfél részeként az Európai Unió mai mozgásaiban nem ismer(het)jük már fel azon előföltevés-szerű, minden felelős gondolkodásban kimondatlanul is jelen lévő várakozásokat, amelyeket akár kényszerű moszkvai stílusban marxizált tudománymintáknak az európai 19. és korai 20. századba visszanyúló gyökerei,² akár kontinentális jogi gondolkodásunk eszményeinek még a ránk oktrojált szocializmus továbbidomításaiban is Nyugat-Európa második világháború előtti fejlődésébe ágyazottsága (ahhoz viszonyítottasága és saját túlhatalmi túlpolitizáltságából eredő totalizálásának is abból történő levezetése),³ akár hazai jogi gondolkodásunk viszonylagos megkésettsége okán szinte egészen a kommunizmus összeomlásáig s ezzel ezen számunkra új világgal való élő találkozásunkig, valós mozgatóira történő rádöbbenésünkig⁴ felmutattak.

Hiszen az utóbbi valahány évtizedben új pástra lépett a nyugat-európai-atlanti – a közelmúltunkig vágyott mintaként szolgáló, most már azonban legközvetlenebb társaságunkat képező – emberiség. Élünk csak bátran egyetlen képpel, mely feltár valamennyit veszélyes bevégződés felé tartó mozgásából. Eszerint „ami jelenkori jogunk tájképét uralja, az nem más, mint a végletekig fragmentált világ hatalmas rendetlensége, amelyet egyszersmind kilökött rendes helyéről az anarchikusan lezajló

¹ Részlet az Európai Unió jogi berendezkedése körképének bevezetéséből. Varga (2009d): i. m. I. fej. 4. pont, 13–28.

² Lásd például Varga (2004a): i. m. 182. és köv. 4.2.1. pont.

³ Erre utal Leninnek és bolsevik társainak, majd a sztálinizmust a jogban megtestesítő Visinszkijnek csakúgy, mint későbbi itthoni korifeustársaiknak nyugat-európai műveltsége, amely folyamatosan primitivizált és torzított, ámde folyvást mégis ennek talajáról rugaszkodott el, miközben kínai perspektívából akkor, amikor Mao elnök kommunizmusa végre szembeszállt a moszkovítizmussal; a szovjet jogi mintával történő szakítás egyúttal a nyugati út elutasításaként is hatott. Vö. Varga ([1979] 2002c): i. m. VIII. fej. 3/b pont, különösen 251. és köv.

⁴ Vö. Varga Csaba: Jogállamiság – kihívások keresztútján. Lásd jelen kötetben.

globalizáció, miközben túl gyorsan egységesítve uniformizálta a piac hallgatásában s a fegyverek csatazájában végbemenő hegemónikus integráció”.⁵

Egyfelől és mindenekelőtt hatalma ígézetében, mindeddig megkérdőjelezetlen gazdasági és társadalmi erejének tudatában immár „a történelem vége” beteljesítésébe kezdhetett,⁶ kendőzetlenül *racionalisztikus önvezéreltségére* bízva magát. Levedlette hát magáról mindazt, amit átmeneti – történelmi – korok még szigorú korlátként, önmérséklés gyanánt, az elvileg szabad akarat határainak bölcsességeként állítottak fel. Univerzalizált; az ember természetszerű társadalmi-történelmi s kulturális kötöttségeit felülírta; és saját kétségtelenül páratlan sikerű politikai tapasztalatának kiterjesztésével saját egyetemesítő világlátását formálta újra társadalombölcsölete kétségbevon(hat)atlan alapjaként. „Szabadság”, „demokrácia”, „emberi jogok”, „parlamentarizmus”, „alkotmányosság” és hasonló hívószavak nyomán ősi, évezredes vagy éppen a felvilágosodás hullámain megfogalmazódott, az emberiség legrégebbiről is ismert és vallott társadalmi jóra törekvését és értékeit újra- és újjáírta saját liberális ideológiája alapján. Felszabadított mindentől, s ma fogódzó nélkül áll, jellemvonásoktól is kiüresítetten.⁷

A jelen küzdelmeinek összefüggésében ebből adódott jogi gondolkodásunknak szerkezeti újraalakítása is, egészen olyan csupán látszólag részjellegű szakmai megoldásokig, mint a jogok és kötelességek hagyományos egyensúlyának az előbbi prioritizálásával és utóbbi háttérbe szorításával történő felbomlasztása; magának a jogrend működésének emberjogi és alkotmányossági alapon történő újrastrukturálása; a jog formális kötőerejének soktényezőjű multikulturális demokratikus folyamatokban történő posztmodern dekonstrukciós feloldása;⁸ a szabályalapú érvelés addigi kizárólagosságának az elvekből történő érvelő következtetés (az informális sajtóhatalmat is magára szabadító) vitafórumával való helyettesítése; és természetesen – a mára jócskán megváltozott amerikai gyakorlatból ismertén – a bírósági megvitatás szerepkörének hallatlanul kiterjedt, végső értékinstrumentalizáló döntnöki pozícióba

⁵ Mireille Delmas-Marty: *Le pluralisme ordonné et les interactions entre ensembles juridiques. Recueil Dalloz*, 182. (2006), 14. 951.

⁶ Mindenekelőtt Francis Fukuyama: *The End of History and the Last Man*. New York, The Free Press, 1992. (Magyarul: *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1994.) Megvitatására lásd Jack Lawrence Luzkow: *The Revenge of History. Why the Past Endures: A Critique of Francis Fukuyama*. Lewiston (N.Y.), Edwin Mellen Press, 2003; Henk de Berg: *Das Ende der Geschichte und der bürgerliche Rechtsstaat. Hegel – Kojève – Fukuyama*. Tübingen, Francke, 2007; Howard Williams – David Sullivan – E. Gwynn Matthews: *Francis Fukuyama and the End of History*. Cardiff, University of Wales Press, 2016; Ian Jackson – Jason Xidias: *An Analysis of Francis Fukuyama's The End of History and the Last Man*. London, Routledge, 2017; valamint Mathilde Fasting (szerk.): *After the End of History. Conversations with Francis Fukuyama*. Washington (D.C.), Georgetown University Press, [2021].

⁷ „[J]elenleg az európai identitásnak nincs olyan elképzelése, amely elfogadható lenne az európai népek számára, s amely a »valahová tartozás« hasonló érzetét kelthetné bennük úgy, mint a nemzet fogalma a XIX. században.” Michal Šejvl: *Európai identitás és európai polgárság: az eltűnt város esete? Nemzetközi Közlöny – Közép-kelet-európai közigazgatási folyóirat*, 2. (2008), 2. 52.

⁸ Vö. Varga (2002e): i. m.

állítás. ⁹ Márpedig egy olyan folyamatban, ahol mindez immár nem egyszerűen egy saját keretei közt figyelemreméltóan sikeres partikuláris kultúra szétsugárzása, nem megfontolásra érdemes tanulság csupán többé egy bármely nemzet részéről saját előbbre jutása érdekében elkerülhetetlen és egyidejűleg folyamatos *learning process* mint a soha nem szűnő újratanulás számára, hanem követendő minta, egyedül kínáló keret a világgazdasági folyamatokba történő betagozódás előfeltételeként, ott mindez valóban eloldódást követel és eredményez a történelmi kötöttségektől, a bármikori *hic et nunc* eltérő partikularitásai alapulvételének egyébként természetes köteletségétől. Ebből fejlődhetett hát ki egy társadalomelméleti alapjaiban is a korábbi társadalomtudományi alapokat felülíró és helyettesítő *globális univerzalizáció és ahistorikus egyetemesség* képzete, valamiféle kötetlen felszabadultságú mézeshetek (*honeymoon period*) ¹⁰ folyamatos megélésének az általánossága, az elvi korlátlanság közös meggyőződésévé válása – ha persze konkrét célra törésünk mind költség-haszon elemzésben, mind pedig racionalisztikus kalkulációinkban igazolhatónak bizonyul, és a társadalmi összefolyamatban számításba vehető politikai s gazdasági számítások ezt kívánatosként alátámasztják.

Tudatában világgazdasági centrum szerepének, ez az erőközpont egyszersmind és másfelől globalizálni kezdte a *perifériának* nevezett maradékot. Olyan átfogó tőkemozgásokkal, amelyeknek alapját saját ökonoközpontú világlátásának, politikai krédójának, jogi berendezkedésének, majd az önnön tapasztalataiból kifejlesztett társadalomtudományi gondolkodásának is csaknem mechanikus kiterjesztésével vetette meg; olyan jogátviteleket – immár globális méretű jogtranszfert – intézményesítve, amelyekről saját beszámolóiból is ¹¹ tudjuk, hogy várakozásaival ellentétben az eredetileg szándékolt hatások tekintetében úgyszólván mindenütt kudarcot szenvedtek és diszfunkciókat eredményeztek; ámde – és miközben – összhatásában mégis eredményesnek bizonyult, amennyiben a célterületek eredendően eltérő hagyományait megrengette, és hosszú távon – folyvást ismétlődő különféle (noha egyetlen szimfónia részeiként hangolt) akciókon keresztül – jelenlétének és folyamatos hatásgyakorlásának súlyával mindazonáltal végső hatékonysággal képes előkészíteni a maga számára a terepet. Vagyis a *totális nyomás totális összhatása* végső soron a maga totalitásában *ellenállhatatlanul* hatékonynak bizonyul ¹² – még akkor is, ha az ímént

⁹ Vö. Varga (2002g): i. m.

¹⁰ Első leírásához lásd Pitirim A[leksandrovich] Sorokin: *The Sociology of Revolution*. Philadelphia–London, J. B. Lippincott Company, 1925.

¹¹ Vö. – a fennálló helyzetre vonatkozó adatait a Világbank szakértői dokumentációjából merítve – Varga Csaba: Jogátvitel, jogátvétel. (Fogalmi elemzés napjaink globalista tendenciái tükrében.) In Varga (2004c): i. m. 69–97.

¹² Vö. Varga Csaba: Lopakodó jogújítás alkotmánybíráskodás útján? Lásd jelen kötetben, az emberanyaga és katonai ereje szűkösségének tudatában hadművészetében az emberi kiválóságra építő német, az előbbieket bőségeben azt korlátlannul feláldozó szovjet, valamint az előbbieket óvó, az utóbbiak bőségével viszont az ellenséges célpontot gyakorlatilag előzetesen megsemmisítő amerikai hadművészet kontrasztált bemutatásával.

(s nem alaptalanul) minden specifikus, egyedien célzott részvonatkozásában úgyszólván a teljes kudarcát állapíthattuk meg.

E megváltozott gondolkodást mint társadalmi, s benne legsajátabban jogi tudományosságunk új paradigmaigényét egyetlen példa tükrében szemléltetjük most, a joguralom új látásmódjában és diszciplinárisan is egyetemessé növelt, a *legal mapping*, azaz a világban eddig kifejlődött jogrendszerekben megjelenő jogi kulturális partikularitások eddigi elhatároltságát is globális méretűvé kiterjesztő példájában.

2. A joguralom példája

Amint ezt már eddig is láhattuk, mai világunk a globális nyomásgyakorlások korszaka, s mint tudjuk, aki uralmi helyzetben van, többnyire azt is megengedheti magának, hogy a befolyásolás durvább vagy kifinomultabb útjai s eszközei közt úgyszólván szabadon válasszon. Előnyök felajánlásával a gazdasági betagozódás kínálása a legközvetettebb s önmaga lehetséges megtöbbszörözésével mégis a leg hatékonyabban bárhová behatolásra képes út,¹³ s ebben vezető szerepet játszanak a nemzetközi finanszírozási intézmények, így a Világbank is.

Döbbenetet válthat hát ki a jogászból, ha megtudja, hogy – noha már két évtizede amerikai alapműben leírták: „Semmiféle intellektuális erőfeszítést nem érdemes pazarolnunk a »joguralom« uralkodó osztálybeli csevejtémájára, mert ideológiai visszaélései s általános túlhasználata okán már rég jelentés nélkülivé lett. Aligha más immár, mint az angol–amerikai politikusok szokásos beszédeit fényesítő öntömjénező retorikai fordulatok egyike”¹⁴ – a mantraként vagy éppen jolly jokerként minduntalan ráolvasott s a mintaként szolgáló országok és történelmi kihívások saját társadalmi gondjaira kikínlódott jogi megoldásait homályos utalásaival és kétséges megalapozású és következetességű doktriner politikai szólamaival gyakran lebunkózó *rule of law* mint hívószó „igéztette” lett és „valóságos mániává vált” magában a világgazdaságtan diszciplinájában is, merthogy – bár azóta megcáfoltan – „[a] közgazdászok ismételten megállapították, hogy minél erősebb a joguralom egy országban, annál gazdagabb a nemzet”.¹⁵ Ámde közelebbről szemlélve mégis arról kell értesülnünk, hogy „a joguralom elősegítésének gyorsan bővülő terepe valamennyi szinten csupán egy zavarbaejtően vékony tudásbázison működik”,¹⁶ így hát „alapjában véve nem

¹³ Vö. Varga (2002d): i. m.

¹⁴ Judith Shklar: Political Theory and the Rule of Law. In Allan C. Hutchinson – Patrick Monahan (szerk.): *The Rule of Law. Ideal or Ideology*. Toronto, Carswell, 1987. 1. (Újranyomva: Judith N[isse] Shklar: *Political Thought and Political Thinkers*. Szerk. Stanley Hoffmann. Chicago, The University of Chicago Press, 1998. 21–37.).

¹⁵ N. N.: Economics and the Rule of Law: Order in the Jungle. *The Economist*, 2008. március 13. Fordítása: N. N.: Közgazdaság és joguralom: rendet a dzsungelben! *Valóság*, 51. (2008), 4. 116.

¹⁶ Thomas Carothers: *Promoting the Rule of Law Abroad. The Problem of Knowledge*. Washington (D.C.), Carnegie Endowment for International Peace, 2003. 7.

igazán tudjuk, mit is cselekszünk”.¹⁷ Ezért a társadalomtudományok minden eddigi nem csekély erőfeszítése dacára ma csupán annyi tetszik bizonyosnak, hogy a gazdasági növekedés és a joguralom elért foka közt nem áll fenn semminemű korreláció bármiféle *sine qua non* előfeltételezettség értelmében; következésképpen – mondatja most már a módszertani bölcsesség a teoretikusok részéről – minél több indikátorra bukkannak a közgazdászok a *rule of law* kapcsán, annál inkább problematikussá válik majd az egész gondolatkörnek valamiféle egyetemes közgazdasági iránymutatóként történő elismertethetése és alkalmazhatása.¹⁸

Egyfelől a társadalomtudományi gondolkodás mai (s legelsőbbben is amerikai művelésére jellemző) újpozitivizmusában – tehát empirizálásában, statisztikai korrelációkeresésében, mikroelemzésekkel visszacsatolt makrokövetkeztetésekbeli elmerülésében – láthatunk egy hallatlanul megerősödött késztetettséget arra, hogy az elméleti közgazdaságtan maga is minduntalan újabb és újabb faktorokat különítsen el csak azért, hogy korrelációkra bukkanjon, miközben és másfelől egyszersmind globálissá kiszélesített gondolkodásának a foglyává is lesz, hiszen ebben adottá is lesz immár a lehetősége arra, hogy mindezt egyúttal tesztelje is úgyszólván az egész világon. A végeláthatatlan vonatkozások, az egyáltalán figyelembe vehető tényezők között valamiféle korrelációra tehát mindig bukkan, főként akkor, ha egész munkásságában nem mást, mint pontosan ezt keresi. Ezzel pedig megerősítve látja majd saját erőfeszítését; noha ez nem lesz sem valóban konkluzív, sem pedig más hasonló, többé-kevésbé szintén véletlenszerű összefüggéseknek a további kimutatása útján egyértelműen igazolható vagy cáfolható. A tehetetlenség ereje folytán így csak tovább fokozza – úgymond: elmélyíti – kutatását, belelendülve például a „világméretű kormányzati indikátorok” országokként történő aprólékos felleltározásába¹⁹ (ami nyilván nagyszerű évtizedes távlatú megbízás kutatók hada számára, s persze előnyös a világbanki pénzeszközök jól indokolható elköltése, vagyis az önigazolás szempontjából is), vagy pedig abba, hogy az így vagy úgy megsejtett alapgondolatot mint korrelációs előfeltételt vagy tényleges mozgatóerőt most már „lefordítsák egy intézményi lista vagy pusztán alkalmazást igénylő formula” nyelvére pontosan ilyesmiknek a felállítására, amelyekből a tennivalók immár – úgymond – mechanikus biztonsággal adódnak.²⁰ Miközben teoretikus bizonyossággal változatlanul aligha állapítható meg több annál, hogy „végső összegzésben annak kérdése, hogy ténylegesen miben is rejlik a joguralom lényege, következésképpen mire is kellene összpontosítani a joguralom javítására teendő erőfeszítéseket, feltűnően megoldatlan marad”.²¹ Így hát az sem csodálható, ha alkalmas és valóban társadalomtudományi

¹⁷ Uo.

¹⁸ N. N.: Közgazdaság és joguralom: rendet a dzsungelben! *Valóság*, 51. (2008), 4. 120.

¹⁹ Összefoglaló áttekintésére lásd Daniel Kaufmann – Aart Kraay – Massimo Mastruzzi: *Worldwide Governance Indicators Project: Answering the Critics*. World Bank Policy Research Working Paper No. 4149. 2007. március 1. 34.

²⁰ Carothers (2003): i. m. 10.

²¹ Uo. 11.

eszményiségű történelmi és összehasonlító kutatások híján, sőt még bármiféle ezt illető hiányérzettel sem bírván – vagyis tényleges feltáró munka, tudományosságra egyedül érdekesítő összehasonlító-történelmi bűvárkodás hiányában, azaz csupán a tudatlanság gögijével, ámde a befolyásolási hatalom tudatosságával felfegyverkezve – maguk a megváltók, korunk civilizátorai sem tudnak többet a jogról, mint amit saját kultúrájuk adott és fennálló állapotában maguk a saját köreikben megtapasztalhattak; ez pedig a legtöbb esetben éppen nem vág feltétlenül egybe a megváltandók élettapasztalatával. Ebből pedig nem kívánt, ámde törvényszerűen bekövetkező negatív eredményként (azaz olyan járulékos hatásként, amely könnyen kizárólagossá is válhat) már eleve adódhat, hogy „a joguralmi fejlesztésnek ez a lélegzetelállítóan mechanisztikus megközelítése – miszerint joguralom úgy lesz egy adott országban, ha ez utóbbi újraformálja kulcsintézményeit a joguralommal rendelkezőnek tekintett országok mintájára – gyorsan mélyen gyökerező ellenállásba váltott át számos országban”.²²

Annak régi dilemmájában, hogy vajon miféle kritériumok, tartalmak vagy érték-előfeltételezettségek megléte esetén beszélhetünk egyáltalán a *rule of law* megvalósultságáról, az egyik megfontolandó nézet szerint maga a „joguralom” csakis *formális-eljárás*i értelmű lehet, merthogy „e formula éppenséggel nem egy igazságos jog felállításáról szól, hanem arról, hogy milyen feltételek közt kormányozza jog a társadalmat ahelyett, hogy emberi szeszély uralkodnék benne”.²³ Ilyen értelmében viszont egyszersmind folyamateredményt fejez ki „a dolgok olyan állapotaként, amikor fennáll és működik egy jogrendszer”²⁴ – ami a fenti várakozást ugyanakkor aligha elégíti ki.

A *rule of law* viszont már régtől fogva számos meghatározatlan és bizonytalan, de mégis érdemi tartalmat sejtető használattal rendelkezik. Ilyen az, amikor például

²² Uo.

²³ Francesco Viola: The Rule of Law in Legal Pluralism. In Tomasz Gizbert-Studnicki – Jerzy Stelmach (szerk.): *Law and Legal Cultures in the 21st Century. Diversity and Unity*. [A 2007. augusztus 1–6. között Krakkóban tartott 23. IVR-világkongresszus plenáris előadásainak anyagai.] Warszawa, Oficyna, 2007. 105.

²⁴ Matthew H. Kramer: On the Moral Status of the Rule of Law. *Cambridge Law Journal*, 63. (2004), 1. 65.

retorikai,²⁵ kultúraközi gyökérdefiníció-szerű,²⁶ elvi,²⁷ valamint globalizációnkban a szokásos világbanki feltételeket a fentebbiekben már látottan kitűző (stipuláló, oktrojáló vagy éppen általuk zsaroló) értelemben alkalmazzák. Az ezekben rejlő mögöttes meggyőződés szerint joguralom az, ami a jog oldaláról a világ bármely tetszőleges pontján elősegítheti a piac létrejöttét és a szabadpiaci intézmények megfelelő működését, kedvező feltételeket teremtve a beruházások számára, mert egyúttal zálogát is adja a tulajdonjog immár feltétel nélküli oltalmának.²⁸

A spektrum egyik oldalán így – látványos e polarizáció, de talán elméletileg is védhető – a nemrégiben elhunyt Nobel-díjas társadalomfilozófus és elméleti közgazdász kívánalma áll, melynek jegyében a joguralom azt jelenti, hogy

„a kormányzat minden cselekvésében előzetesen rögzített és nyilvánosságra hozott olyan szabályokhoz kötött, amelyek lehetővé teszik egyfelől egyenlőképpen hozzáférhető biztonsággal annak előre látását, hogy a hatóság miként fogja adott körülmények közt felhasználni kényszerítő hatalmát, másfelől pedig azt, hogy az egyén meg is tervezhesse ügyeit mindennek a tudása alapján”,²⁹

²⁵ Például a *Declaration of Delhi* (1959). Ennek értelmében a joguralomnak „nem csupán az egyén polgári és politikai jogainak védelmét és előmozdítását kell szolgálnia a szabad társadalomban, hanem azon társadalmi, gazdasági, oktatási és kulturális feltételek létrehozását is, amelyek jogos vágyai megvalósulását és személyes méltóságát biztosítják”. Norman S. Marsh (szerk.): *The Rule of Law in a Free Society. A Report on the International Congress of Jurists, New Delhi, India, January 5–10, 1959*. Geneva, International Commission of Jurists, 1960. 3. Bírálataira lásd Joseph Raz: *The Rule of Law and its Virtue*. In uő: *The Authority of Law. Essays on Law and Morality*. Oxford, Clarendon Press, 1979. 210–229.

²⁶ Például Simon Chesterman szerint a joguralom azt kívánja meg, hogy „a törvények előrettekintőek, hozzáférhetőek és világosak legyenek [...] szükségképpen alkalmazást nyerve [...] olyan független intézmény által, mint a bíróság [...] általános alkalmazást és összefüggő gyakorlatba ültetést érve el”. Simon Chesterman: *An International Rule of Law?* *American Journal of Comparative Law*, 56. (2008), 2. 342. Röviden tehát biztosítania kell „a törvények általi kormányzást, a jog felsőségét, valamint a jog előtti egyenlőséget”. A[ntony] W. Bradley – K[eith] D. Ewing: *Constitutional and Administrative Law*. 12. kiadás. London – New York, Longman, 1997, mindenekelőtt 105.

²⁷ Éppen az Európai Alkotmányra alkalmazottan lásd például M[aria] L[uisa] Fernandez Esteban: *The Rule of Law in the European Constitution*. The Hague – Boston, Kluwer Law International, 1999. 102. és köv.

²⁸ Lásd például Thomas Carothers: *The Rule of Law Revival*. *Foreign Affairs*, 77. (1998), 2. 95–106.; uő: *Aiding Democracy Abroad. The Learning Curve*. Washington (D.C.), Carnegie Endowment for International Peace, 1999; Robert J. Barro: *Determinants of Democracy*. *Journal of Political Economy*, 107. (1999), 6. S158–S183.; Ibrahim F. I. Shihata: *The World Bank and Governance Issues in its Borrowing Members*. In uő: *The World Bank in a Changing World. I. Selected Essays*. Szerk. Franziska Tschofen – Antonio R. Parra. Dordrecht–Boston, Martinus Nijhoff, 1991. 53–96.; illetve uő: *Legal Framework for Development*. In Ibrahim F. I. Shihata: *The World Bank in a Changing World. II. Selected Essays and Lectures*. Szerk. Franziska Tschofen – Antonio R. Parra. Dordrecht–Boston, Martinus Nijhoff, 1991. 127–145.; valamint Gordon Silverstein: *Globalization and the Rule of Law: “A Machine that Runs of Itself?”* *International Journal of Constitutional Law*, 1. (2003), 3. 427–445.

²⁹ Friedrich A[ugust] von Hayek: *The Road to Serfdom*. Chicago, University of Chicago Press, 1944. 72. [Saját fordítás; a magyar kiadást lásd uő: *Út a szolgasághoz*. Ford. Mezei György Iván. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991.]

a másik oldalán pedig az Egyesült Nemzetek Szervezete főtitkárának hivatalos állásfoglalása erről „a Szervezet küldetésének szíve közepén helyet foglaló fogalomról”, amely szerint ez

„olyan kormányzási elv, amelynek értelmében minden személy, köz- és magánjellegű intézmény és entitás egyaránt – beleértve magát az államot is – felelősséggel tartozik a nyilvánosságra hozott, egyenlőképpen kikényszerített és független bíráskodással biztosított, egyszersmind a nemzetközi emberi jogoknak és standardoknak szintén megfelelő törvények alapján. Megkövetel továbbá olyan intézkedéseket, amelyek a jog felsőbbsége, a jogegyenlőség, a jog szerinti felelősségrevonhatóság, a jogalkalmazásban történő méltányos eljárás, a hatalmi ágak szétválasztása, a döntéshozatalban való részvétel, a jogbiztonság, az önkény kerülése, valamint az eljárási és jogi átláthatóság elveihez történő ragaszkodást biztosítják.”³⁰

2.1. Joguralom és demokrácia

Ámde látnunk kell, hogy ezzel a fogalmi általánossággal és tágassággal a joguralom magával a demokrácia kívánalmával lesz egyenértékű (ekvivalens, tehát egymással kölcsönösen behelyettesíthető, vagyis azonos), holott e kettő nem egészen ugyanaz, sőt éppen megkülönböztetendő,³¹ ráadásul nem is ugyanarról a forrásvidékről való.³² Természetükben rejlően egyaránt mutathat e kettő eltérő fejlődési irányba; miközben feszültségeket is bőven kelthetnek egymás közt.³³ Napjaink olyan alapvető vívmányai, mint a választás és a választott intézmények, a szabad politikai közbeszéd avagy a végrehajtó hatalomnak a népképviselőt által történő hatékony ellenőrzése – az ilyenek és hasonlóak még a demokráciának is csupán szűkebb, jelesül *procedurális* tartalmát fejezik ki. Ezek még jogi körülbástyázottságuk és egyébként kielégítő működésük esetén is adott berendezkedésen belül jól megférhetnek a joguralomnak az adott helyen és időben éppen fájdalmas specifikus sérrelmeivel,³⁴ így például azon paradoxon tényleges kialakulásával, hogy „több demokrácia éppen azt teszi lehetővé a politikai folyamat számára, hogy a többség több erőforrást vonjon el jogszerűen a kisebbségtől, avagy hathatós érdekcsoportok a szervezetlen többségtől”.³⁵

³⁰ [Annan, Kofi]: *The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-conflict Societies. Report of the Secretary-General*. S/2004/616 (2004. augusztus 23.).

³¹ Arthur L. Goodhart például elválasztandónak tekinti nemcsak a demokráciától, de az alapjogoktól is, amelyeknek mint hármasként az egységét például az ENSZ jogi tanácsadója, Hans Corell még fél évszázaddal később, ma is úgyszólván katatón módon hangsúlyozza. Arthur L. Goodhart: *The Rule of Law and Absolute Sovereignty. University of Pennsylvania Law Review*, 106. (1958), 7. 943–963. Vö. Hans Corell: *A Challenge to the United Nations and the World: Developing the Rule of Law. Temple International and Comparative Law Journal*, 18. (2004), 2. 391–402.

³² Például Raz (1979): i. m.

³³ Lásd például – esettanulmányi elemzésben – Eric W. Orts: *The Rule of Law in China. Vanderbilt Journal of Transnational Law*, 34. (2001), 43–115., különösen 101–106.

³⁴ Lásd például Fareed Zakaria: *The Future of Freedom. Illiberal Democracy at Home and Abroad*. New York, W. W. Norton, 2003.

³⁵ Robert Barro: *Getting It Right. Markets and Choices in a Free Society*. Cambridge (Mass.), MIT Press, 1997. 7.

Ez pedig már valóságos konfliktusforrás lehet bármiféle globalizációs, pontosabban ilyen értelmű (földrajzi) joguralom-kiterjesztési folyamatban, hiszen ha a joguralom tágabb értelmében igazságos, azaz szabadságon és demokrácián nyugvó társadalmat jelent, és csupán szűkebb értelme szól stabil törvényekről, a tulajdon biztosításáról s az igazságszolgáltatás hatékonyságáról, úgy könnyen elképzelhető, hogy fejlődő társadalmakban a gazdasági serkentés érdekében éppen az utóbbiakat kell előnyben részesíteni, míg a demokratizálást valójában csak másodlagos, mert járulékosan elérendő célként kezelni,³⁶ mivelhogy az eddigi tapasztalatok szerint „a fejlett nyugati társadalmak jobban hozzájárulnának a szegény nemzetek jólétéhez gazdasági rendszerük, vagyis a tulajdonjogok s a szabad piaci intézmények, semmint politikai rendszerük exportálásával, lévén ez utóbbiak jellegzetesen ki szoktak ott fejlődni azután, hogy már elérték egy észszerű életszínvonalat”.³⁷

Ráadásul az angol–amerikai jogi berendezkedés sajátossága folytán, ahol már az is – teljes joggal, s immár közel egy évszázada – felvetődött, hogy a precedensek tanára épülő egész jogeszménye egyfajta hallgatólagos visszaható hatályon nyugszik, hiszen törvényi instrumentumai csakis bírói meghivatkozottságuk csatornáiban és összefüggéseiben válnak az élő és ható jog valóságos részévé, miközben maga a bírói döntés az eldöntött esethez képest mindig (és elvben) utólagos jogmegállapítás,³⁸ hasonló elvi éllel az is folyvást újragondoltatik, hogy „a joguralom [...] voltaképpen nem az emberek uralmának alternatívája, hanem legfeljebb az emberi uralom sajátos módja”. Ebből a nézőpontból viszont maga „a bírák általi uralom úgy láttatható, mint pontosan annak az emberek általi uralomnak a válfaja, amelyet éppen magának a joguralomnak kellene felváltania”.³⁹ Továbbgondolásában pedig mindez közép-európai törvénypozitivizmusba nyomorodottságunk és főként a jogállamiságot formalisztikus jogbiztonságba fojtó s egyszersmind kiüresítő alkotmánybíráskodásunk kontrasztjában különösen revelatívnak és felszabadítónak tetszik, miközben közelebbről nézvést – jogszemléletként – éppen a gyakorlati jogszolgáltatásra ró hallatlan többletterhet, merthogy pontosan a jog és a jogász nemcsak magánerkölcsei, hanem egyenesen társadalmi felelősségének ad teret. Hiszen ennek felismerésétől kezdve a joguralom igénylésében immár nem szabály és eset kölcsönös formális vonatkoztathatóságáról van szó, hanem annak pontosan a mi tájainkon szokatlan, sőt következményláncolatában mindmáig éppen erőteljesen negligált vagy akár kifejezetten megtagadott tudatosításáról, hogy „a joguralomba helyezett érték nem

³⁶ Michael J. Trebilcock – Ronald J. Daniels: *Rule of Law Reform and Development. Charting the Fragile Path of Progress*. Cheltenham – Northampton (Mass.), Edward Elgar, 2008.

³⁷ Barro (1997): i. m. 11.

³⁸ Vö. Varga Csaba: Szabály és/vagy norma; avagy a jog fogalmiasíthatósága és logizálhatósága. In Szabó Miklós (szerk.): *Regula iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben*. [A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2003. szeptember 26–27-én rendezett konferencia anyaga.] Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004f. 23–30.

³⁹ Jeremy Waldron: Legislation and the Rule of Law. *Legisprudence: International Journal for the Study of Legislation*, 1. (2007), 1. 101. és 102–103.; valamint uő: Is the Rule of Law an Essentially Contested Concept (in Florida)? *Law and Philosophy*, 21. (2002), 2. 142–143. és 147–148.

az állami jog uralmában rejtezik, merthogy a cél valami teljességgel eltérő, és ez a joguralmi állam”.⁴⁰ Mert amiként ezt egy – történetesen amerikai – bírói döntés szintén megfogalmazta, „a joguralom valóságos fenntartó lényege a bírósági rendszert működtető férfiakba és nőkbe vetett *bizalomban* rejlik”.⁴¹ Mindebből visszafelé következtetve viszont „a kikényszerítés és a törvényhozásnak történő megfelelés annak mértéke csupán, hogy mennyire erőteljes és hatékony az állam”, miközben mindez „semmilyen tényleg jelentőségteljes kapcsolatban nem áll a joguralommal”.⁴²

2.2. Joguralom és kellő törvényhozás

A törvényhozás természetesen kezdettől fogva része a jogállami hagyománynak, amint az általános szabályalkotás jogosultságát az *ad hoc* diszkrécióval élő magisztrátusi törvénykezéssel szemben megvédve már Arisztotelész hangsúlyozta:

„Többnyire tehát maguknak a helyesen megfogalmazott törvényeknek kell – amennyire csak lehetséges – mindent meghatározniuk, és a lehető legkevesebbet hagyniuk a bírásra. Először is: mert könnyebb találni egy vagy néhány olyan embert, aki bölcs és képes törvényt alkotni és ítélni, mint sokat. Másodszor: a törvényeket hosszas megfontolás után hozzák, a bírói végzéseket pedig rögtönzésszerűen, ezért nehéz az ítélezőknek helyesen megállapítaniuk az igazságot és a hasznosat. A legfontosabb azonban az, hogy a törvényhozó ítélete nem részleges, hanem előrelátó és egyetemes; a népgyűlésen részt vevő, illetve a bíró viszont egy éppen fennforgó és meghatározott esetről ítélt. Ez utóbbiaknál gyakran közrejátszik a rokonszenv, az ellenszenv és az egyéni érdek, úgyhogy már nem képesek kellőképpen tekintetbe venni az igazságot, és ítéletkéességüket elhomályosítja a személyes előny vagy hátrány. Minden más kérdésben tehát – mint mondtuk – a lehető legkevesebbet kell a bírót döntésére bízni, azt viszont, hogy megtörtént-e a dolog, vagy nem, lesz-e, vagy nem, van-e vagy nincs, feltétlenül a bírásra kell bízni, ugyanis a törvényhozó nem képes ezeket előre megállapítani.”⁴³

Pontosan ezek a jegyek azok, amelyeket a mai angol–amerikai irodalom egy továbbalkalmazott terminussal immár *legislative due process*ként jellemez, és amelynek jellemzőit olyan jegyekkel példázza, mint a kétkamarás eljárás, az ellensúlyok és fékek beépítése, az eljárás középpontjába magának a formaisága ünneplésével hangsúlyozott szöveg-létrehozatalnak az állítása, annak szakaszról szakaszra történő nyilvános és többfokozatú megvitatásával.⁴⁴ Első látásra persze vélekedhetünk úgy,

⁴⁰ Waldron (2007): i. m. 103. Első kinyilvánítására lásd Robert D. Cooter: The Rule of State Law versus the Rule-of-Law State: Economic Analysis of the Legal Foundations of Development. In Eduardo Buscaglia – William Ratliff – Robert Cooter: *The Law and Economics of Development*. Greenwich (Conn.), JAI Press, 1997. 191–218.

⁴¹ A kiemelés a szerzőé – V. Cs. Lásd Bush v Gore, 531 US 98, 128–9 (John P. Stevens ellenvéleményével).

⁴² Waldron (2007): i. m. 103.

⁴³ Arisztotelész: *Rétorika*. Ford. Adamik Tamás. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1982. 30. I/1/7. 1354b.

⁴⁴ Waldron: (2007): i. m. 107.

hogy csupán pragmatikus finomságok, esztetizáló tökélyvagyak termékei ezek; elenyészésük azonban – olyan esetekben például, amikor egyetlen kamarában, üres padsorokkal, hirtelen előterjesztett szövegváltozatoknak kormányzati nyomásra és gyorsított, valójában az érdemi megvitatásnak még a lehetőségét is kiiktató eljárásban történő pusztá elfogadtatása válik napi rutinná⁴⁵ – ilyen helyzetekben az esetleges egyébkénti formális szabályszerűség dacára maga a törvényhozási folyamat pontosan a joguralmi eszmény ellenpontjává, akár cinikus megtagadásává is válhat.⁴⁶ Tágabb kitekintésben pontosan az elvi általánosságnak, az előrettekintő általános szabályalkotásnak a tisztelete lesz kérdésessé növekvő számú szerző szerint napjainkban a szociális jóléti,⁴⁷ általában a gazdasági⁴⁸ és különösen az úgynevezett vegyes vagy (nyugati értelemben) szocialista gazdasági berendezkedésekre jellemző részletszabályozások⁴⁹ esetében. Ami önnön visszahatásaként persze már maga a joguralom újragondolására is készíthet, hiszen amennyiben az előbbieket jelenléte egyfelől tényszerű, miközben és másfelől viszont elkerülhetetlen, úgy mindez éppenséggel azt is jelentheti, hogy a joguralomnak bizonyos területeken immár egyszerűen nem áll fenn a relevanciája.⁵⁰

A joguralom azonban az angolszász mentalitás számára sohasem jelentett egyszerűen jogszabálynak, jogi tételezésnek, vagyis bármiféle objektivált tárgyiasítotttságnak való pusztá megfeleltetést;⁵¹ ma pedig – és éppen ez az egyik legfőbb hivatkozás a jogpozitivizmus idejének posztmodern korunkban szükségszerű elmúltára – már pontosan a demokratikus értékek mentén történő társadalmi berendezkedéshez méri egyáltalán operacionalizálhatóságát. Eszerint napjainkban leginkább „a jogkövetkezmények előreláthatóságát [...] mindenekelőtt a jogi standardokból kifejlészthető gondolati irányok előreláthatóságában keresik”. Az egykori szabálypozitivisták oldal felől közelítve ez azt jelenti, hogy „a szabály meghatározottsága nem a joguralomnak, hanem csupán ideologikus használatának a lényegi kelléke, mivel ez hiteti el magát az emberekkel egyedüli útként ahhoz, hogy a bírók úgy

⁴⁵ Nem feladatom itt az egészségbiztosítási rendszerünk magánosítására irányuló kormányzati törvényhozási erőfeszítések elemzése – vö. például Prugberger Tamás: Egészségbiztosítási reform és alkotmányosság. *Polgári Szemle*, 3. (2007), 11. Noha nyilvánvalóak az áthallások, amelyek kellő súllyal indokolták éppen a fenti okokból a határozott köztársasági elnöki beavatkozást (az Országgyűlés elnökének 2007. december 27-én címzett I-2/5499-0/2007. sz. átiratában).

⁴⁶ Ilyen állapotot ír le és elemez Jeremy Waldron: Compared to What? Judicial Activism and the New Zealand Parliament. *New Zealand Law Journal*, 2005. december. 444.

⁴⁷ Például F[riedrich] A[ugust] von Hayek: *Law, Legislation and Liberty. A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy*. II. *The Mirage of Social Justice*. London, Routledge and Kegan Paul; Chicago, Chicago University Press, 1976. 85–87.; legújabban pedig Guido Pincione: Market Rights and the Rule of Law: A Case for Procedural Constitutionalism. *Harvard Journal of Law and Public Policy*, 26. (2003), 2. 413–414.

⁴⁸ Például Todd J. Zywicki: The Rule of Law, Freedom, and Prosperity. *Supreme Court Economic Review*, 10. (2003). 1–26., különösen 8.

⁴⁹ Például Hayek (1972): i. m. 72–87.

⁵⁰ Például – még klasszikus kifejtésben – Fuller ([1964] 1969): i. m. 173. és 176.

⁵¹ Vö. Varga Csaba: Mi jön a pozitivizmusok után? A bírói ténymegállapítási folyamat természete problematikájának utóéletéről. *Allam- és Jogtudomány*, 41. (2000d), 3–4. 231–252.

tűnhessenek fel, mint akik alkalmazzák, de nem alkotják a jogot”. Ámde a valóságban inkább annak egyértelmű jogpolitikai igényéről van szó, hogy a jog uralmának égisze alatt és követelményeként „feltűntessék a bírói véleményben az adott döntést alátámasztó összes alapot és hivatkozást” – azért, hogy a közösségnek módjában álljon szabadon kifejezésre juttatnia akár nemtetszését, akár eltérő véleményét, vagy éppen korrekciós szándékát.⁵²

Ami magukat az eseti bírói döntéseket, vagyis az angol berendezkedés alapját képező *precedenseket* illeti, a maga idején Bentham már eleget panaszkodott arról, hogy úgyszólván lehetetlen bármiféle világos általános szabályt, összefüggő háttérrelgondolást vagy bármiféle megállapodottságot kiolvasni a bírói gyakorlatból, a precedensek egymásra következéséből, vagyis a jognak az angolszász berendezkedésben kizárólag látható megtestesüléséből.⁵³

Nem véletlen ezért, és nem is pusztán szavakkal végzett elménckedés, ha manapság inkább arra következtetnek: „A döntőként megvonandó különbség [...] abban rejlik, hogy a »joguralom« éppen nem a »jog általi uralom« vagy a »törvényeken keresztüli uralom« szinonimája.”⁵⁴ A korábban már többször idézett olasz szerző történetesen Oroszország perspektívalehetőségeinek az esetelemzéséből következett a *rule of law* és a *Rechtsstaat* hagyományának ismert belső eltéréseiből⁵⁵ arra, hogy

„a *Rechtsstaat* olyan berendezkedés, amelyben az állam pusztán alárendeli magát saját szabályainak, amelyeket ugyanakkor maga alkotta eljárások útján szabadon meg is változtathat; vagyis az állam – végső elemzésben – semminek sincs alárendelve. Márpedig egy ilyen pozitivistikus jogmegközelítés aligha elégséges a joguralom eljárási és anyagi követelményei számára”⁵⁶

– amely követelmények így bármiféle merő formalizmuson túl már egyértelműen értékkötöttséget feltételeznek.⁵⁷

Ebben az olvasatban mindez – az Európai Unió jogi problematikájához egy kapcsolódó ponton egyetlen lényeges gondolat erejéig visszatérve – azt jelenti, hogy

⁵² Viola (2007): i. m. 121. Vö. még a második idézethez Joseph William Singer: *The Player and the Cards: Nihilism and Legal Theory*. *Yale Law Journal*, 94. (1984), 1. 1–70., főként 12.

⁵³ Jeremy Bentham: *Of Laws in General*. Szerk. H[erbert] L[ionel] A[dolphus] Hart. London, University of London – Athlone Press, 1970. 184–195.; illetőleg – monografizáltan – Gerald J. Postema: *Bentham and the Common Law Tradition*. Oxford, Clarendon Press; New York, Oxford University Press, 1986. 267–301.

⁵⁴ Jeffrey Kahn: *The Search for the Rule of Law in Russia*. *Georgetown Journal of International Law*, 37. (2006), 2. 363–364.

⁵⁵ Vö. például Varga Csaba: A jogállamiság és joga. Lásd jelen kötetben. Továbbá Rainer Grote: *Rule of Law, Rechtsstaat, and État de droit in England, France and Germany*. In Christian Starck (szerk.): *Constitutionalism, Universalism and Democracy. A Comparative Analysis*. Baden-Baden, Nomos, 1999. 270–306.; Michel Rosenfeld: *Rule of Law versus Rechtsstaat*. In Peter Häberle – Jörg Paul Müller (szerk.): *Menschenrechte und Bürgerrechte in einer vielgestaltigen Welt*. Fribourg, PIFF, 2000. 49–71.; N[icholas] W[illiam] Barber: *The Rechtsstaat and the Rule of Law*. *University of Toronto Law Journal*, 53. (2003), 4. 443–454.

⁵⁶ Viola (2007): i. m.

⁵⁷ Például Paul Craig: *Formal and Substantive Conceptions of the Rule of Law: An Analytical Framework*, *Public Law*, (1997), 6. sz. 467–487.

az európai jog jövője immár nem egyszerűen a *sokféleségben való egység* megvalósulása, hanem ennél lényegesen több: a nemzetek diverzitásának az individuumok szabadságában és szabad választásában szintén megejtendő leszámítolása, ami megvalósulása esetén egyre inkább és növekvő mértékben diszpozitív keretlehetőségeként kezeli csupán a nemzeti szabályozásokat. Születnek hát egymásra nyomuló bőségben szabadon lebegő elmék részéről az írárok és törekvések közös európai fertályunk nyugati tájain, amelyek egy *forum shopping* eljövételében látják magának az Európai Uniónak is a jövőjét, amikor a felek egyre bővülő körökben immár nemcsak a rájuk és ügyeikre nézve alkalmazandó jogot, de ahhoz illő fórumrendszert és mögöttes szabályozó hatóságot is választhatnak maguknak. Ami, ha eljövend ezen számos szabad elmék akarata szerint, nyilván majd a maga részéről versenyfutást fog generálni a jogmegállapító hatalmak és a jogszolgáltató döntnöki fórumok között.⁵⁸ Ezzel pedig nyilvánvalóan magához a jogi norma fogalmához fűződő képzetünk is teljességgel átalakul, hiszen „ami eddig egy előzetesen konstituált adat volt, most már választás vagy létrehozatal tárgyává leszén”.⁵⁹

2.3. *A joguralom végső tartalma*

Mi is akkor a *rule of law* valójában? Mire hivatkoznak voltaképpen, amikor a maradék világot a fejlődésben élen járók ezzel kívánják boldogítani? És miről állítják a nemzetközi fejlesztés Amerika-központú ügynökségei, hogy bevezetése, kérlelhetetlen érvényre juttatása, nem szűnő fejlesztése és tökéletesítése korrelál a gazdasági növekedés beindulásával? Vajon a kritikai szellem üli-e csupán torát a nyugati gondolkodásban, amikor egyik lélegzetvételtől a másikra nemcsak saját dekonstruktív kísérletező kedvét nyugtázza az újat alkotás jóleső örömeivel, hanem a mindent egyszerre megragadással egyidejűleg érzékeli a benső kiüresedést is? A mai euroatlanti irodalom talaján biztosan csakis annyi állítható – aminek ismételt kimondása már-már szakmai közhelyként hat –, hogy tartalmi összetevőit és kritériumait illetően a joguralom vitatható, alkalmazásában pedig bizonytalan,⁶⁰ mert fogalmilag is eleve előre meg nem határozhatóan számos egyaránt kritériális elemből épül fel, ilyen vagy olyan állapotának tényleges megítélése pedig mindig és elvileg a legjobb

⁵⁸ Lásd például Norbert Reich: *Competition between Legal Orders: A New Paradigm of EC Law? Common Market Law Review*, 29. (1992), 5. 861–895.; vagy Jan M. Smits: *Legal Culture as Mental Software, or: How to overcome National Legal Culture?* In Thomas Wilhelmsson – Elina Pautio – Annika Pohjolainen (szerk.): *Private Law and the Many Cultures of Europe*. Alphen aan den Rijn, Kluwer Law International, 2007. 141–151.

⁵⁹ Viola (2007): i. m. 127. Vö. még Roberta Romano: *Law as a Product: Some Pieces of the Incorporation Puzzle*. *Journal of Law, Economics & Organization*, 1. (1985), 2. 225–283.

⁶⁰ Jeremy Waldron: *The Rule of Law as a Theater of Debate*. In Justine Burley (szerk.): *Dworkin and his Critics*. Oxford–Malden (Mass.), Blackwell, 2004. 319–336.

esetben is fokozati kérdés.⁶¹ Számos előzetes jelzés nyomán⁶² pedig hagyományos felfogásáról nem más derül ki, mint hogy „a joguralom legalisztikus felfogása olyan eszmény, amely immár a jog valóságos gyakorlatának elrejtését szolgáló ideológiába fordult át”.⁶³ Hiszen posztmodernitásunk számára végső soron már „a jog sem szabályokból álló könyv, hanem értelmező társadalmi gyakorlat”.⁶⁴ És valamiféle „végleges” formáját – vagyis vágyott utópikumát – majd abban leli meg, amikor a természetes igazságérzet elveit, a bíróságok hozzáférhetőségét, a jogi okfejtésnek a közértelem részeként történő megnyilatkozását és nem utolsósorban a bírói felülvizsgálati hatalom és a jogi szabályok gyakorlatba ültetésében és mindennapi gondozásában részes összes intézmény emberi tényezőinek a felelősségérzetét és tényleges *felelősségvállalását* képes lesz kielégíteni.⁶⁵

Messzire jutottunk-e mindezzel a 19. és 20. század régmúltjának forradalmi hevületeit egykor tápláló jogi utópizmusoktól,⁶⁶ avagy ciklikus körökben egykori csodagyógyszereszmények új feltételek közepette történő megvalósíthatóságának a hitéhez és – ismét csak – a tudomány színeiben ápolt racionalisztikus meggyőződéséhez érkeztünk vajon ismét vissza? És ezen belül is pontosan azon „mézeshetek” forradalomszerű illuzionizmusa által melengetve, amely – mint már utaltunk erre az imént, az európai uniós építkezést átlengő sajátosan ősi-új archetipikus mindenhatóságait kapcsán – a racionális elhatározás számára voltaképpen korlátot már nem ismer, legfeljebb időleges akadályokat, amelyeket viszont bátran legyőzhet kellő szervezéssel, vagyis egyébkénti túlhatalma célszerű aktiválásával?

Mindezzel együtt kétségtelen vívmány, hogy akár baloldali kritikusok, akár a nyugati térfélen változatlanul bőven termő marxizálók részéről azóta már szintén nem szokásos a jogállami eszmény burzsoá álságként történő pocskondiázása,⁶⁷ mióta a legkiemelkedőbb – angol – marxista történész maga határolódott el az ilyesféle (olykor csupán az érintett személy fejlődéslélektani kibicsaklasként vagy éppen szellemi gyermekkori polgárpukkasztó tragikomikumaként magyarázható) trendektől. Mert, amiként egyébként bárki más által is vállalható okfejtési láncolatban e brit történész végre teljes egyértelműséggel kinyilvánította,

⁶¹ Fuller ([1964] 1969): i. m. 39. Ezen összetevők egymással versengő, egymást kioltó, pusztán értékszemponitú eszmény- és rendszerszerűségként kezelhető, bármiféle egyszemponitúságnak viszont technikalitása folytán ellenálló, s így belső ellentmondásosságában is legfeljebb törekvésként, folyvást javításként, jóra elszántásként értelmezhető jellegére pedig Fallon (1997): i. m.

⁶² Lásd egyebek közt például Antonin Scalia: The Rule of Law as a Law of Rules. *The University of Chicago Law Review*, 56. (1986), 4. 1175–1188.

⁶³ Viola (2007): i. m. 129.

⁶⁴ Uo. 130.

⁶⁵ David M. Beatty: *The Ultimate Rule of Law*. Oxford – New York, Oxford University Press, 2004.

⁶⁶ Vö. Varga (1976b): i. m.

⁶⁷ Jellegzetes példaként lásd Hugh Collins: *Marxism and Law*. Oxford, Clarendon Press; New York, Oxford University Press, 1982; nekem a véle megesett kalandra pedig vö. Varga Csaba: A Hart-jelenség. In Varga (2004c) i. m. 201–202. 44. jegyzet.

„különbőség van az önkényes hatalom és a joguralom között. Fel kell persze tárnunk a kérdéses jog mögött rejlő szégyenteljes egyenlőtlenségeket, ámde maga a joguralom, vagyis az, hogy a hatalomnak hatékony keretet szabunk, s a polgárokat e hatalom mindenbe behatoló igényeitől megvédjük, mindenek felett álló emberi jó. Ezt tagadni vagy lekicsinyelni egy olyan veszélyes évszázadban, amikor a hatalom lehetőségei és jogcímbejelentései egyre csak növekednek, aligha lehet más, mint csakis az intellektuális elvonatkoztatás kétségbeesett tévedése.”⁶⁸

Ugyanakkor viszont, amennyiben a jogállamiság követelménye mégsem olyan, hogy bármi kézzelfoghatóan sajátosat biztosítson, és kritériumként a fennálló állapot lemerésére használható legyen, úgy specificitása óhatatlanul elvész, és marad belőle a porondon az, ami maradni szokott a humán megközelítések legtöbb fedezetlen vagy ideologikus szépeltetéséből, a vágytól vezérelt gondolkodásból, avagy a nyíltan analitikus pusztán fogalmi teoretizálásból, amely utóbbinál a konceptuális rendszer kristálytiszta ugyan, csak éppen valóságra alkalmazásakor vagy szélesebb elméletekbe betagolásakor derül ki, hogy megalapozása vagy tetszőlegesen önkényes, vagy fogalmilag kényszerűen levezetett következtetéseiben kölcsönösen egymásból táplálkozóan mégis körben forgó volt. Amit tehát a joguralomban igenelünk, az csupán a nyugati ethosz kiteljesedése úgy, amiként az a jogra kivetítették. Ilyen módon a joguralom a jogra nézve a jogban is használt, de nem jogi-intézményi értelemben operacionális, mert szoros kritériumképzéssel nem élő, hanem az általános jogállapotok minősítésére használt s döntően *ideologikus* forrásvidékű fogalom. Voltaképpen jelentését ebből következően a *politikai* filozófiák némileg még bizonytalanabb körvonalú általános jelentésadásaiban nyeri el. Eszerint – írja konklúzióként szakjogtudományi összegzésében az ebben klasszikussá vált amerikai szerző – „a joguralom távolról sem valamiféle összjóságnak a foglalat, hanem voltaképpen egyetlen csillagzat csupán a modern politikai értékek összeállásában, jelesen a demokrácia, az emberi jogok, valamint a gazdasági szabadság társaságában”.⁶⁹ Másként kifejezetten – politikum, jog és gazdaság összefüggéseiben is láttató erővel – „gyökerét tekintve a joguralmi reform politikai és nem technikai vállalkozás”.⁷⁰ Ezért is járatódhatott le méltán, többektől már régen arra hívva fel a figyelmet, hogy „ne hordozzuk tovább kiégett fogalmát”.⁷¹ A Világbank szakértői testülete sem summázhat

⁶⁸ E[dward] P[almer] Thompson: *Whigs and Hungers. The Origins of the Black Act*. Harmondsworth, Penguin Books, 1977. 266. Ez az angloamerikai marxizálások életidegen tébolyodottságú öntagadásában végre egyetlen kérdésben bár, de mégis viszonylagos nyugvópontot eredményező állásfoglalás utóbb szintén a komolyság látszatával fellépő vitákat generált. Főbb megszólalóira lásd Morton J. Horwitz: *The Rule of Law: An Unqualified Human Good?* *Yale Law Journal*, 86. (1977), 3. 561–566.; Lynne Henderson: *Authoritarianism and the Rule of Law*. *Indiana Law Journal*, 66. (1991), 2. 379–456.; Robert W. Gordon: *E. P. Thompson's Legacies*. *Georgetown Law Journal*, 82. (1994), 6. 2005–2011., különösen 2007. és köv.; Alan Hunt: *The Ideology of Law: Advances and Problems in Recent Applications of the Concept of Ideology to the Analysis of Law*. *Law and Society Review*, 19. (1985), 1. 11–37., különösen 28. és köv.

⁶⁹ Waldron (2007): i. m. 119.

⁷⁰ Vö. N. N.: *Közgazdaság és joguralom: rendet a dzsungelben! Valóság*, 51. (2008), 4. 120.

⁷¹ Louis Henkin: *International Organization and the Rule of Law*. *International Organization*, 23. (1969), 3. 656–661.

ezen okból másként, mint hogy az ilyen és hasonló általánosságok kapcsán végső soron mégis csak egy vállaltan közös eszmény különféle kifejezéseiről, ámde mögöttük mindig valamiféle összesség teljességének az akarásáról van szó. Mert „miért is kellene nekünk annak eldöntésével foglalatostkodnunk, hogy vajon fennáll-e egy adott társadalomban »joguralom«, vagy sem, amikor valójában mindannyian azt kérdezzük: vajon jó-e ez a társadalom, vagy sem”.⁷²

Márpedig ez éppenséggel nem több, mint amit háromnegyed évszázada a brit alkotmányjogi bölcsesség egyszer már kinyilvánított, amikor megfogalmazta, hogy a kérdéses doktrínában „valójában rejlik [...] valami további is, ami azonban aligha alkalmas pontos meghatározásra. Merthogy ez egy alapállás, olyan liberális és demokratikus elvek kifejeződése, amelyek önmagukban ugyan bizonytalanul tágak akkor, amikor elemeznünk kell őket, eredményeikben azonban eléggé világosak”.⁷³ Eszerint ha a jogi kultúránkban keletkezett fogalmát mégis jellemzésre, vagyis leírásra és minőségjelzésre kívánjuk felhasználni, úgy leginkább talán ezt mondhatjuk: „A joguralom nyitottságot és átláthatóságot tanácsol a kormányzásban – olyan intézkedések kibocsátásával, amelyek egyszerre világosak és általánosak, s miközben előremutatnak, a közösség nyilvánossága előtt zajlanak.”⁷⁴

⁷² [World Bank Institute]: *The Rule of Law as a Goal of Development Policy*. Washington (D.C.), 2001. január.

⁷³ Sir [W.] Ivor Jennings: *The Law and the Constitution*. 4. kiadás. London, University of London Press, [1942] 1952. 47.

⁷⁴ Waldron (2007): i. m. 123.

A joguralom és színeváltozásai: idealizáció és ideokratikus nyomásgyakorlás¹

1. Előkérdések

Az egész úgynevezett rendszerváltozás esélyét érintő legalapvetőbb kérdés pontosan az, aminek még kérdéses voltát is eltagadja az az állítólag uralkodó irány (*mainstream*), amely Antall József, az „alkotmányos ember” jelszavával² – azaz formálódó főszórára váló nyugati trendek felismerésével, majd kritikátlan átvételével – már negyed évszázada kiszolgáltatta hazánk új indulásának esélyeit egy önsorsrontó, törvénné saját véletlenszerűségét emelő életidegen dogmatizmusnak.

Ennek helyeslése, továbbépítése lett alapja országunkban a közjog különféle ágai művelésének; ezek esetleges kritikája pedig – bármiféle teoretikus megalapozás híján, magyar és olykor külföldi alkotmánybíróvási döntvényi mutatványok fetisizálásában kimerülő állítólagos fundálással – eleve kirekesztett ezek kizárólagosként feltüntetett profizmusa köréből. Közel negyed évszázadon keresztül egy azóta alkotmánybíróvá emelkedett elméleti jogász ugyan kemény következetességgel elemezte az önkorlátozás nélküli aktivizmus logikáját,³ míg jelen sorok szerzője kimutatta mindezeknek életidegen, magát a jog eszményét megtagadó voltát;⁴ egyéb kritikai distanciákhoz hasonlóan azonban ezek sorsa a már idézett önjelölt főszórára szemében – mintha csak egy politikai turbulenciáktól felkavartan született publicisztika szélsősége lett volna – a tudatos észre nem vétel, pontosabban elhallgatás lett.

Ilyen körülmények közt a mát és közeljövőnk is meghatározó egyik kardinális gondunk a rendszerváltás elmúlt Alkotmányát felváltó Alaptörvény voltaképpen súlyának, jelentőségének, üzenetének, hozadékának – röviden: a lehetőség szerinti létezés (*dűnamei*) potencialitásának – jelenlegi szakirodalmunk egészében történő kibeszéletlensége. Mindebben különösen fontos lehet a keresztény/keresztyén filozófiai hagyománynak s benne ezek társadalmi tanításának közvetlen szakmai

¹ Eredetileg előadás Varga Zs. András *Eszményből bálvány? A joguralom dogmatikája* című könyvének (Budapest, Századvég Kiadó, 2015) 2015. június 25-én tartott bemutatóján a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karán. Első megjelenés: *Valóság*, 59. (2016), 2. 28–40.

² Sólyom László: Egy alkotmányos ember. *Magyar Nemzet*, 2003. december 12. Melléklet [Antall József halála 10. évfordulójának szentelten] 2–3. Összefüggéseire lásd Varga Csaba: Valahol utat tévesztettünk? *Magyar Napló*, 23. (2011d), 6. 37–41.; illetve uő: A rendszerváltozás sorsfordító évei. Antall József miniszterelnök – egy valahai jogfilozófus munkatárs szemével. *Hitel*, 27. (2014a), 4. 34–49.

³ Pokol Béla: *A bírói hatalom*. Budapest, Századvég Kiadó, 2003; uő: *Alkotmánybíráskodás. Szociológiai, politológiai és jogelméleti megközelítésekben*. Budapest, Kairosz Könyvkiadó, 2014.

⁴ Lásd Varga (1998c): i. m.; uő (2007c): i. m.; uő (2011e): i. m.; uő (1995): i. m.; uő (1998d): i. m.

relevanciájú feldolgozása, így a nemzet és alkotmánya valamiféle összetartó hiten történő természetes fundáltságának a bizonyítása.⁵ Ehhez egyszerűen nem szoktunk hozzá, és magának a gondolatnak bármiféle honi, úgyszólván kötelező libertinus becsmérése légkörében nem is igen szoktuk vállalni. Pedig még a véletlenszerű szakmai olvasó is bőven ismeri a bármiféle amerikai kézikönyveket s történelmi beszámolókat, amelyek az utókor értékelköteleződésétől függetlenül áthatják az amerikai alkotmány vallásos ihletettségű szellemiségének, egész genezisének és vezérlő gondolatvilágának tárgyalását – azért azonban, nehogy ennek esetleges tanulságát magunkra vonatkoztathassuk, mindezt puritán/kvéker történelmi akcideneciáknak, történelmi sajátosságnak szokták/szoktuk tulajdonítani; hiszen környezetünkben eddig sem, azóta sem született olyan mű, amely a fenti összefüggésnek ontikus súlyát, jelentőségét, előfeltétel-szerűségét általános teoretikus tárgyalás témájává, alkotmányelmélet megalapozójává tette volna. Pedig ebben biztosíthatna elvileg további perspektívát s egyben immár erőteljesen kidolgozott teoretikus hagyományt az a látásmód, amelynek végiggondolása talán éppen elkezdődött, alapvetően Carl Schmitt alkotmányt megalapozó gondolatainak ontológiai tényezőkként való újra-értékelésével.⁶ Ugyanez, vagyis az *ontologicum* – azaz a jog eredendő beágyazottsága közösségének létébe, annak kultúrájába s érzékenységre – mindenekfeletti jelentősége csendül ki az egész rendszerváltoztatási folyamat eszmetörténeti megítéléséből is, miszerint bármi, ami nálunk akkor és azóta történt, értékkezősség hiányában csak formális/pozitív lehetett, ám értékileg pontosan ezért mégis üres maradhatott.⁷ Mert csakis egy ilyen alapozás tudja kimondatni, hogy

„a magyar rendszerváltás ebben a nagyon alapvető, nagyon mély értelemben maradt kudarc. A törvényeket többé-kevésbé sikerült átszabni. A külső homlokzat lecserélődött. De belül maradt minden a régi. A belső pallérozása elmaradt. S ha nem sikerült a belső átformálása, akkor maradt az, amit a kádárizmus ránk örökölt. Az a rendszer, mely épp a lehétköznapiabb énünket támada meg, és mindennapi erőnyeinket emésztette fel. És amikor a rendszerváltás lemondott az »igazságtételről«, mert előnyben részesítette a jogbiztonságot, akkor ennek továbbélésébe nyugodott bele.”⁸

⁵ Például Varga Zs. András: *Eszményből bálvány? A joguralom dogmatikája*. Budapest, Századvég Kiadó, 2015.

⁶ Például Techet Péter: A jog funkcionális értelmezése. *Valóság*, 50. (2007), 5. 63–76.; uő: Logika-e a jog? *Jogtudományi Közöny*, 65. (2010), 7–8. 380–385.; uő: Az alkotmányozás mint politikai tényfolyamat. Könyvismertetés Christian Winterhoff: *Verfassung – Verfassungsgebung – Verfassungsänderung. Zur Theorie der Verfassung und der Verfassungsrechtserzeugung* című művéről (Tübingen Mohr Siebeck, 2007). *Iustum Aequum Salutare*, 5. (2009a), 1. 224–232.

⁷ Horkay Hörcher Ferenc: Az értékhiányos rendszerváltás. *Fundamentum*, 7. (2003), 1. 62–72.

⁸ Hörcher Ferenc: A bölcsészettudományok hasznáról a mai Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 176. (2015), 2. 164. Arról szólván itt, amiről – a klasszikusoknál még *mores*-nek nevezve – Alexis de Tocqueville például így vélekedett: ezen „mindazoknak az intellektuális és erkölcsi készségeknek az együttesét értem, amelyekről az ember a társadalmi állapotban tanúságot tesz”. Alexis de Tocqueville: *A demokrácia Amerikában*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1983. II. 257.

Ezzel egyszersmind hozzátehetjük, ami egyébként oly természetességgel magától értetődő,⁹ hogy „a kommunizmus nem szívódott fel; változatlanul él az emberek fejében”.¹⁰

Számomra egyebek közt kulcskérdés az egykori *ius* és a mai *lex* viszonyának újra-gondolása,¹¹ amiként ez már régiós gondolkodásunkban tisztán megjelent: Lehet-e életképes egy puszta forma, amelyből már kiöltek minden tartalmat?¹² S hol lelhetünk még bátorításul s ösztönződéssül továbbélésünket könnyítő, hagyományból merítő forrásra?¹³ További kulcskérdés rendképzetünk, vagyis *ordoeszmény*ünk újramegítélése, hiszen a kontinentális jogszöveg kimerítő jogmegtestesítésével mint hagyománnyal szemben a kontinensünkre is átsugárzó angol–amerikai eszmény sohasem volt más, mint az írott jognak véletlenszerű alkalmi példa, tüzetesítés gyanánt történő felfogása.¹⁴ Ezek tudatossága pedig nem más irányba vihetné gondolkodásunkat, de semleges technikalitás közegébe helyezhetné – olyan keretbe, amely már akár

⁹ A Harmadik Birodalom államkapitalizálódó építkezésének nyolc, háborúviselésének pedig négy évét olyan, szinte genetikailag beívódó *rossznak* érzékelték a győztes szövetséges, hogy Németország teljes elpusztításának józan alternatívájaként végül tizenegy évre tervezték a németektől átvett felelősséggel megszálló katonai közigazgatás bevezetését, hogy a németseget a „demokráciára történő újranevelés” (*re-education to democracy*) program keretében felkészíthessék az úgymond demokratikus felelősségvállalásra. Lásd például What to Do with Germany III. Problems of Re-education Policy. *The Glasgow Herald*, 1945. április 5. 4. – Ám gondolható-e, hogy a németekkel szemben pontosan mi, Kelet- és Közép-Európai népei lennénk azon kivételes kiválóságok, akiket meg sem legyintett erkölcsben, mentalításban, megszokottságban, világlátásban a Szovjetunióban háromnegyed, illetőleg nálunk fél évszázadnyi időn keresztül egy barbár ázsiai despotizmus idegen megszálló uralma?

¹⁰ Marcin Senderski: *That is how we did it in Poland. A Tale on the Entrepreneurship*. (Az eustory.org blog Images of Change című pályázatának díjnyertes írása.) 1989. 7. Forrás: www.slideshare.net/trotwood/1989-part1.

¹¹ Varga ([1996/1998a] 2004a): i. m.

¹² Alfonsas Vaišvila művének tárgyalásával lásd jelen kötetben Varga Csaba: Vívódás mintakényszer Szkuilája és családások Kharüdisze közt (Litvánia példáján). Vö. Alfonsas Vaišvila: *Tėisines valstybės koncepcija lietuvoje* [Jogállamiság, litván megközelítésben]. Vilnius, Litimo, 2000.

¹³ Ironikus, mégis sokatmondó az egyik legkegyetlenebb, de a Balkánon továbbélő középkori szokás ilyenként még figyelembe vehető sugallata. Merthogy bármilyennek tetszik is ma egykoriságában, mégis erőnnel, *saját* közegében elérhető maximális igazságérzettel volt áthatott, így – vélik abban is otthonos szakértők, és bizonyára teljes joggal – lehet még funkciója egy a társadalmat atomjaira bontó libertinus kiüresedettséggel szemben: „Az albánok tisztelik a becsületességet és a jóhiszeműséget, amely szinte szent szerepet játszik szokásjogukban. Ugyanezen értékek hozhatnak igazságosságot a modernitásba, fékezve azt az atomizálást és pozitívizmust, amelyek más, modernebb európai társadalmakban bemocskolják a jogállamiságot.” Lásd Genc Trnavci: The Interaction of Customary Law with the Modern Rule of Law in Albania and Kosova. In Mortimer Sellers – Tadeusz Tomaszewski (szerk.): *The Rule of Law in Comparative Perspective*. Dordrecht – Heidelberg – London – New York, Springer, 2010. 215. A háttérhez lásd Fatos Tarifa: *Vengeance is Mine. Justice Albanian Style*. Chapel Hill (N.C.), Globic Press, 2008; Diana Gellçi: *Gjakmarrja. Albanian Highlander's "Blood Feud" as Social Obligation*. Tirana, Albanian Institute for International Studies, 2005; valamint Robert Carver: *The Accursed Mountains. Journeys in Albania*. London, HarperCollins–Fleming, 1999; további kulturális hatókörében pedig Milovan-Mušo Šćepanović: *O krvojoj osvete. Krivičnopravni prilaz*. [A vérboszszúról, büntetőjogi megközelítésben]. Podgorica, CID, 2003. Végezetül vö. hasonló összefüggésben saját eleink tárgyalásával Varga Csaba: Ősnépeink jogszemlélete. *Hitel*, 28. (2015b), 11. 83–96.

¹⁴ Például Varga (2007b): i. m.

egy a nép üdve (*salus populi*) vagy a jó kormányzás (*good governance*) szükségeiből és értékeiből kiinduló konkrét érveinek érvényesüléséhez is talajt biztosíthat.

Ugyanakkor a történelem fintora, hogy pontosan ez utóbbi, az angol–amerikai hagyomány próbál most Európa tanítója lenni. Mert némi csodálkozással vehetjük csak tudomásul – *először Anglia* kapcsán –, hogy a „joguralom” nevében egy olyan eszmény válik világsszerte uralkodóvá, amelynek hajtóereje sok évszázada mindvégig a bírói joggyakorlás autonomitásának, azaz a királyi hatalomtól való függetlenítésének a megőrzése volt. S ironikus módon ebben éppen az a nem pusztán technikai körülmény, hogy ott a jog nincs – és sohasem volt – világos szabályokban kifejezve, alakuló s folyvást gyarapodó precedensállománya pedig az eldöntött egyedi ügyekre nézve minden esetben utólagos (*ex post facto*), azaz a minden egyéb összefüggésekben minálunk kárhozottat visszaható jogmegállapításon nyugodott,¹⁵ egyfajta elmehasadtságot mutatva sohasem zavarta sem klasszikusait, sem mai művelőit.¹⁶ Ám a történelem fintora – *másodszor* most már az *Amerikai Egyesült Államok* kapcsán – azért is, mert a *rule of law* uralkodó amerikai felfogása pontosan a bírói túlhatalomra, ezzel pedig az USA következetes demokrácialebontására épít, hiszen gyökere nem másban rejlik, mint az amerikai politika rövid távú győzelmi irányultságában. Abban, hogy a csakis választói kegyekért harcolni képes úgynevezett demokratikus intézményrendszer – bár éppen erre, az ország jövődő értékválasztásainak a kitárgyalására lenne hivatott, hiszen ezért népképviselő – szisztematikusan áttol szavazatvesztés kockázatával járó (tehát éppen mert társadalmat megosztó, ezért éppen maga a nép mint demokráciaalany [*demos*] szintjén és körében, tehát általa megvitatandó) bármiféle kérdést a – közismerten a populáris érveléssel nem is törődő, pusztán valamiféle zárt kör (*in camera*) felsőbbbséges egyoldalúságával döntő – bírói fórumra.¹⁷ Mindez pedig önmagát többszöröző hatással jár: az alkotmánybíráskodást a törvényhozás fölé rendelik, s ezzel a jogalkotást, sőt – Dworkin be nem teljesedett szándéka szerint – a politikai programalkotást is bírói jóváhagyás függvényévé teszik. Végeredményben mindezzel a jogot már meglévő szabályrendszerében is olyannyira denaturálják, hogy már eleve a szabályozást éppen nem másként, mint

¹⁵ Mai újramegerősítésre lásd például Richard Ekins: *Rights, Interpretation and the Rule of Law*. In Richard Ekins (szerk.): *Modern Challenges to the Rule of Law*. Wellington, LexisNexis, 2011. 165–187., különösen 166–167. és 174–178.

¹⁶ Például John Philip Reid: *Rule of Law. The Jurisprudence of Liberty in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. De Kalb, Northern Illinois University Press, 2004; James R. Silkenat – James E. Hickey, Jr. – Peter D. Barenboim (szerk.): *The Legal Doctrines of the Rule of Law and the Legal State (Rechtsstaat)*. Cham – Heidelberg – New York – Dordrecht – London, Springer, 2014.

¹⁷ Vö. Varga (2006b): i. m., különösen 50. Az már további finomság, hogy ezen „másutt reprodukálhatatlan tényezők” [Franck (1972): i. m. 783.] kényszerű következménye illetően történelmi partikularizmusát univerzalizálva, azaz mint a civilizált emberiség egyetemes mintáját vette át nemcsak az egész angolszász világ, de olyan teljességgel elütő jogi kultúrák is, mint Dél-Afrika és Izrael. Lásd Ran Hirschl: *Towards Juristocracy. The Origins and Consequences of the New Constitutionalism*. Cambridge (Mass.) – London, Harvard University Press, 2004.

az esetleges peresítést majdan lezáró bírói döntés nagyfokú szabadságának az előre történő biztosításával készítik elő.¹⁸

Aligha maradhat persze mindez észrevétlen. Az Amerikai Egyesült Államokban hatalmas kritikai irodalom foglalkozik ezen új „politikai vallás”¹⁹ romboló hatásával, melyben a szabados, de felelősséget produktumáért (sugalmiáért és követeléseiért) nem ismerő egyetemi légkör jogászprofesszorainak egymásra lícitáló liberalitása s a leginkább önértékében presszionáló ügyvédség minden résbe befurakodása önnön joguralmát építi – persze az alapító atyák egykori eszményeinek a rovására. Bizalomcsökkenést s a társadalmi szövetekben bomlást jelez, hogy az utóbbi fél évszázad során – népességszám-arányosan! – a válás négyszerte, a leányanyaság tizenkétszerte, az erőszakos bűnelkövetés tízszerre gyakoribb előfordulásúvá lett, miközben a szabályozó beavatkozás és a perlés hipertrofikus megugrása ott honos kutatói szerint már egyébként is kikezdte a jogbiztonságot.²⁰ Joga maga betegíti Amerikát,²¹ népképviselési demokráciáját elnyomja a bíráskodás előrenyomulása,²² s mert az egyeduralkodó (bár kisebbségi) libertinus ideológiával való konfrontálódás lehetőségét már gyakorlatilag eliminálták, számosan immár – s az elképzelhető legszószerintibb értelemben – „valóságosan a nép, s nem teorémák általi kormányzás” szükségét s ezzel a meghazudtolt alapító atyákhoz történő visszatérést kezdték el hirdetni.²³ A gögösen büszke amerikai *excepcionalizmusban* (azaz kivételességtudatban, amely ismét az akár napi rutinra lebontott Amerika mint egyetemes emberiség-eszménykép önmagasztalását rejtí magában) immár inkább tehetetlenség és sovinizmus együttesét érik tetten, amelynek okaként a kritikusok leginkább a költséges jogrendet, a jogi furfangokkal legalizált érdekvédő kijárást, a korrupcióval élősködő mérhetetlen tömeggé duzzadt s önmagát sikerrel befolyásossá tett jogászságot azonosítják.²⁴ Továbbmenve, elit egyetemeik – „rövidlátóan önértékű csoportok”²⁵ – felelőtlenül narcisztikus ötletburjánzásának tudják be a társadalmi szolidaritás alapjainak szétverését

¹⁸ Eric Helland – Jonathan Kick: Regulation and Litigation: Complements or Substitutes? In F[rancis] H. Buckley (szerk.): *The American Illness. Essays on the Rule of Law*. New Haven (Conn.) – London, Yale University Press, 2013. 118–136. Így válik teljessé Richard Reinsch diagnózisa egy „az üzleti döntésekbe számos kapcsolódási ponton bürokraták s különérdekek beavatkozását biztosító túljogásztiasított s túlszabályozott országról”, amin az általa hanyatlónak látott Amerikát érti. Richard Reinsch: America's Rule of Law Sickness. *Law & Liberty*, 2013. július 24.

¹⁹ Ran Hirschl: *Constitutional Theocracy*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 2011.

²⁰ Francis Fukuyama: *A Nagy Szétbomlás. Az emberi természet és a társadalmi rend újraszervezése*. Budapest, Európa, 2000.

²¹ Buckley (2013): i. m.

²² Hirschl (2004): i. m.

²³ Philip K. Howard: *The Rule of Nobody. Saving America from Dead Law and Broken Government*. New York, W. W. Norton & Company, 2014. Government by real people, not theorie című fejezet. Online: <https://www.norton.co.uk/books/9780393242119-the-rule-of-nobody-ec5b23d1-6179-4046-b45e-52db48320307> Vö. még uő: *The Death of Common Sense. How Law is Suffocating America*. New York, Random House, 1994.

²⁴ F[rancis] H. Buckley: The Rule of Law in America. In Buckley (2013): i. m. 3–39.

²⁵ Philip K. Howard: *The Collapse of the Common Good. How America's Lawsuit Culture Undermines our Freedom*. New York, Ballantine Books, 2002.

s egy új „szolgaság útjának” egyengetését; hiszen például csupán „a peresíthetőség bevezetése társadalompolitikai ügyekben máris kikezdte a demokráciát, elősegítve a társadalom polarizációját s a pénzügyi válságba sodródottságot egyaránt”.²⁶ Röviden tehát, a túlzottan sok jog és jogász közbeékelődésének köszönhetően nemcsak az egészségügyi kiadás az, ami mérhetetlenül magasabb,²⁷ de a perlési költség is átlagosan négyszerese/kilencszerese a bárhol másutt ismerteknél.²⁸ Zárásul pedig hadd idézzem: közel fél évszázada, a bruttó nemzeti össztermék helyett, amelyről éppen szólt, néhány hónappal meggyilkolása előtt az igazságügy-miniszter, majd legfőbb ügyész, végül szenátor Robert F. Kennedy az Amerikai Egyesült Államok „joguralom”-eszméjéről is elmondhatta volna, hogy „mindent mér – kivéve azt, ami az életet élni érdemessé teszi; és mindent elmond Amerikáról – kivéve azt, amiért büszkék vagyunk amerikaiaknak lenni”.²⁹

Számunkra legyen hát kulcsértékű az a már levont következtetés, hogy „a jog uralmához nem a joguralom bálványozásán át vezet az út”.³⁰

Mégis, mintha saját huszonöt évnyi közelmúltunkban az akkoriban még csak formálódó nyugat-európai – az Európai Unió jogszemléletében élenjáró – trendek és perspektívák előre látását kellene most felismernünk. Merthogy ma már az európai uniós színpadon is nemzeti és nemzetközi agenciák élnek vissza jogi auktoritásokként a „jogállam”, „demokrácia”, „emberi jogok” és hasonló, látszólag szabott normatív tartalmú fogalomként használt, de valójában merő politikai (tehát úgyszólván nyitott tartalmú és következményrendszerű) hívószavakkal.³¹ Nem más, mint kendőzetlen politikai uralás, manipuláció és önkény az, ami – eredendő eszményüket éppen megtagadva – túláltalánosíttatja ezeket, ráadásul kiüresítve történelmileg egykor hordozott tartalmukból. Ilyen túlhasználat esetében³² persze egyszersmind egy más minőségről kell már szólnunk: elvesztett fogalmiságról, merő referenciabálványról.

²⁶ Walter Olson hivatkozik egyebek közt Randy E. Barnett megállapítására: „a szolgasághoz vezető út jogi alapjait jogászprofesszorok dolgozták ki”, valamint Philip K. Howard megjegyzésére: „a szociálpolitikai indíttatású perlés korrodálta a demokráciát, és hozzájárult a közvélemény polarizációjához és a költségvetési válsághoz”. Lásd Walter Olson: *Schools for Misrule. Legal Academia and an Overlawyered America*. New York, Encounter Books, 2011.

²⁷ Mint kiderül, a növekedés egyfelől jogász trükkök költségének, másfelől kényes területek szabályozatlanul hagyása okán a jog tehetetlenségének köszönhető. Vö. Varga (2004e): i. m.

²⁸ E megállapításhoz kapcsolódva jellemzi például Reinsch saját hazáját „egy jogászokkal túlnépesített és túlszabályozott országgént, ahol üzleti döntésekbe bürokraták és különleges érdekek több ponton egyaránt beleszólhatnak”. Reinsch (2013): i. m.

²⁹ Robert F. Kennedy a University of Kansas hallgatóságának 1968. március 18-án tartott beszédében mondotta ezt a bruttó hazai termék kultusza kapcsán. Lásd eredeti felvételéről a John F. Kennedy Elnöki Könyvtár és Múzeum gyűjteményében és honlapján: www.jfklibrary.org; továbbá Evan Thomas: *Robert Kennedy. His Life*. New York, Simon & Schuster, 2002; illetve Maxwell Taylor Kennedy: *Make Gentle the Life of This World: The Vision of Robert F. Kennedy*. New York, Broadway Books, 1999.

³⁰ Varga Zs. (2015): i. m., zárómondat.

³¹ A túlhasználatról való kiüresedtségéhez vö. például Varga Csaba: *Joguralom a globális gondolkodás erőterében*. Lásd jelen kötetben.

³² Shklar indítja okfejtését a joguralomról azzal, hogy „az ideológiai visszaéléseknek s az általános túlhasználatnak köszönhetően értelmetlenné vált” fogalomról van itt szó. Shklar (1987): i. m. 1.

Jelenkorunkban egyre inkább ilyen virtuális, háttérhatalmaktól világhódító szerepbe állított hamis bálványok közt adatik meg élnünk. Ennek pusztán kísérőjelensége, hogy szorosabb elemzésben mára maga az Európai Unió úgynevezett joga sem lett más, mint egy a klasszicitásában felfogott joguralomnak éppen a tagadása, merthogy kizárólagos gondként másra sem irányul, mint saját önérvényesítésének a biztosítására.³³

2. Jogállamiság a rendszervált(oz)ás felfogásaiban

Miként alakultak Magyarországon a joguralom dicsőséges eljöveteleivel felhalmozódni kezdő tapasztalatok? Hiszen e visszás, mert eredeti eszményét ellentétébe átfordító karrier honunkban negyed évszázada indult, ám napjainkban, az új alkotmányozással mintha éppen nyugvópontra kerültek volna korábbi visszaélésekből és ellenérzésekből támadt antagonizmtikumok.

Még közvetlenül a rendszerváltás hajnalán, éppen a későbbi Fidesz-vezérkartól uralt ELTE Bibó István Szakkollégium rendezett egy nagyszabású nemzetközi konferenciát – amelyet magam, aki megszolgált bizalmukból valamelyest részt vettem tervezésében, úgy köszönhettem, mint a 19. századvég, Pulszky Ágost, Pikler Gyula és Somló Bódog kora óta az első kifejezetten angol–amerikai jogi manifesztációt Magyarországon –, ahol is az oxfordi Hart-tanítvány, a történetesen katolikus természetjogász John Finnis adta a legmeglepőbb, egyben máig leghasznosabb tanácsot: Teremnyi irodalma van a joguralomnak – mondta –, amit az angol–amerikai jogvilág mind a megújuló Közép-Európa figyelmébe szán; de ne törődjenek az urak ezzel túlságosan! Mert abból – folytatta – pusztán egyetlen mondat szól igazán az Önök régiójának, ráadásul az is az én könyvemből, s ez a következő: a joguralom nem arra való, hogy kollektív öngyilkossági paktumként szolgáljon.³⁴ Mi rejlik e különös gondolat rejtélyessége mögött? Oxfordi barátom meg is magyarázta rögvest: a joguralom az állami hatalmi eljárás kultúrája, amelyet különböző országok fokenként fejlesztettek ki, minduntalan felvetődő *saját* problémás helyzeteikre válaszul. Mindenütt más vetődött fel, más hangsúllyal, más

³³ „Intézményi eszményként az Európai Uniót nem a jogállamiság vezérli. A »joguralom« fogalmiságát az Unió nagyrészt jogrendje autonómiájának szemüvegén keresztül szemlélve ehelyett azért alkalmazza, hogy saját jogának védőburkot képezzen lehetséges belső és külső vitatásával szemben. Ez pedig pontosan az ellentéte annak, amit klasszikus felfogásában a jogállamiság magában foglalna.” Dimitry Kochenov: *EU Law without the Rule of Law: Is the Veneration of Autonomy Worth It?* *Yearbook of European Law*, 34. (2015), 1. 75–96.

³⁴ „Rule of law is not and cannot be a pact of collective suicide” – jegyeztem le szavait akkoriban. Valójában – saját teoretikus összefüggésében – Finnis így érvel: minthogy a jogbiztonság maga is a közös része, a joguralom pedig „nem biztosítja a közös minden vonatkozását, olykor még annak lényegét sem”, előfordulhat, hogy „időlegesen, de olykor drasztikusan” – egy öngyilkossági paktumként felfogott jogkövetés s az igazi államférfiúi kiállás közötti kényszerű választásban – el kell térni annak teljességétől. Lásd Finnis (1980, 1988): i. m. 274–275.

közegben; ezért nincs és nem is lehetséges egyetlen kizárólagos válasz. Ami válasz pedig itt-ott megadatott, mert gyakorlatuk vezérlésére kikínlódott, az nyilvánvalóan csakis a feltett (mert problémaként történetesen ott és akkor megfogalmazott) kérdés(ek)re válaszolt. Következésképpen a summázat nem lehet más, mint hogy a joguralom az állam hatalmi rendteremtésnek a kultúrája – vagyis annak civilizálója, de nem lehetetlenítője. Ennélfogva minden állam egyébkénti kultúrájának a kizárólagos függvénye, hogy számára előrevivően a már ilyen-olyan módon közössé lett eszményből merítve miként és mivé formálja-alakítja azt.

Antall József kormányzásának időszaka, amelyben magam tanácsadó testülete tagjaként szolgálhattam, már egy sor további felismeréssel s tanulsággal járt. A háttér az Alkotmánybíróság szolgáltatta, az átmenet terminusait kíméletlen egyoldalúsággal és érdemi jogalap – tehát egyedül jogosító felhatalmazás – nélkül megszabó hiperaktivizmusával, mely sajátos önkontrasztban már-már egyfajta elszabadult hajóágyú szerepét kezdte el betölteni, öntetszelgése szerint – Lábady Tamás akkori alkotmánybíró, későbbi elnökhelyettes publicisztikus kifejezésével élve – egyenesen Szent István-i köntösben és elhivatottsággal, vagyis, értése szerint, államalapító elhivatottsággal. Tudniillik kiderült, hogy az átmenetnek egyszersmind sikere és teljes kudarca nagyrészt éppen rájuk (hatalmi pozícióba került jogászaikra, különösen alkotmánybíróként regnálóira) vezethető vissza, amennyiben közvetlenül nem a politikum, hanem pontosan e hivatás rendezte be a „jogállami átmenet” színpadát. Következésképpen az elkövetkezendőkben akár bravúros előretörés történt, akár kisiklatás, az elsődleges felelősséget ők, a játéktér rendezői viselik. Márpedig tevékenységükből hamar kiderült, hogy az átmenet alapvető értelmét képező s népünk nagy részét akkor megragadó olyan hívószavak, mint az „alkotmányosság” vagy a „jogállamiság”, nemcsak a nemzet civilizációs segítőjeként szolgáltak. Hiszen egykönnyen előfordulhat, hogy hirtelen arra ébredünk: ezek valakiktől szabadon forgozható és éppen a mi fejünkre sújtó bunkó szerepét kezdik el lassan betölthetni.³⁵

Mindeközben Sólyom László Alkotmánybírósága olyan rendszerszerűen felépülő rendet kezdett biztosítani, amelynek mindenkori axiómái ugyanakkor végső soron felhatalmazatlan saját tetszésen (fogalmilag tehát: önkényen) nyugodtak. Ráadásul e hatalombitorlással nemcsak a Magyar Köztársaság ténylegesen érvényesülő/érvényesített jogrendjét szabták meg, de ennek tudományos mögöttesét is, hiszen az új magyar alkotmányjog-tudomány – mely semmiféle hagyományba nem kapaszkodva szerzőnként eltérő tetszőleges forrásból/kultúrából ihletődött olyannyira, hogy képlekenységében saját dogmatikát mára sem fejleszthetett ki – az alkot-

³⁵ Az általam egykor Párizsban személyesen megismert Nobel-békedíjas René Cassin sem tudhatta még, hogy az emberi jogokért az 1960-as évek végétől Párizsban újakezdett harcát, amelyet akkoriban kizárólag az államhatalmi túlsúlynak köszönhető lehetséges visszaéléssel szembeni védőeszközként fogtak fel, egyszer majd a társadalom szétporlasztásának eszközévé degenerálják. Kezdeményezéséről lásd Varga Csaba: Az emberi jogok új nemzetközi folyóirata [*Les droits de l'homme – Revue de Droit international et comparé / Human Rights – Journal of International and Comparative Law*, éd/ed. René Cassin, I. – (1968–)]. *Jogi Tudósító*, (1969), kettős mintaszám. 52–54.

mánybírósi gyakorlatra mint pusztai eseti megnyilatkozások sorára épült. Azaz az ezekben felhívott dogmatikai összefüggések koherenciateremtésében jeleskedett inkább, semmint hogy kritikai távolságból tudta volna magát a folyamat egészét szemlélni. Egyikből a másik végletbe bukott hát: a döntő első évtized magyar alkotmánybíráskodása *fétissé* tette azt, amit a szocializmus még *nihilizált*; amint hogy igazságszolgáltatásunk is megtagadta önmagát, amennyiben az igazságosságkereső örök eszmény *dikaion* helyett a végső mércét ugyanezen Alkotmánybíróság a *jogbiztonságba* helyezte. Ezzel *mesterséges* értelmet állított a *józan* ész helyébe. Mintha azt üzenté volna: legfőbb életcélunk és életértelmünk nem a közügyek közjava, hanem annak a mindenkor és mindenáron történő megtestesítése, amit makulátlan bölcsességükben majd ők – alkotmányosság/jogállamiság gyanánt – elibénk tálnak.³⁶ Ők választják majd szét a jót a rossztól,³⁷ hiszen ki más lenne, ha nem ők, a jók s a rosszak fölött álló bölcs mandarinok. Ők, kik – mint eufóriájukban rögvést ki is jelentették – még jog szerint székhely Esztergomukban sem főgnak andalogni, hogy közönséges polgárokkal akár csak találkozassanak, hiszen az ország aprócseprő ügyeiben újságolvasóként sem érdekeltek; merthogy mást sem tesznek azon túl, hogy csakis szent hivatásukat (egyszemélyben járva el, de minisztereknek kijáró többleteltálmánnyal) gyakorolják. Mivel tehát nem velünk és köztünk élnek, ne véljük, hogy érzékenyek lehetnének arra, hogy e végtelen bölcsességből közönséges e világi lényekként ránk mi és milyen hatással fog majd kisugározni.

Ilyen mentalitással persze eleve elvágta magát egy efféle alkotmánybíráskodás attól, hogy az angolok által megkívánt háttérhez hasonlatosan bármiféle közvélemény (*public opinion*) szimbolikus megerősítője vagy éppen finomítója s mindenkor szervesülő alakítója legyen. Merthogy „mesterséges értelme” (korabeli szóhasználatában *artificial reason*) mindentől elrugaszkodását³⁸ éppen a józan belátás, kifejező nyelvünkön a paraszti értelem megtagadására építette.

Ha a szocializmus kollektivistája volt, ők most individualisták lettek. Neofita buzgalmukban közellenséggé tették az államot, az egyénből viszont abszolútummá emelt, jogosultságaikat bármi egyébire tekintet nélkül korlátlanul hordozó individuumot kreáltak. Egyébként is olyannyira jogosultságok kivívásában merült ki

³⁶ Az új berendezkedésben éppen az SZDSZ-liberalizmus dogmatikus túlzásait s hangadójaként az első pártelnök csökönyösségét megtapasztalva kiábrándultan távozott, magyar gyökerű Columbia University-professzor élt először ilyen jellemzéssel. George P. Fletcher: Searching for the Rule of Law in the Wake of Communism. *Brigham Young University Law Review*, 145. (1992), 1–2. 145–164.

³⁷ „A modern kort mindenekfelett eluralkodva az a hit járja át, miszerint a világ [...] véges számú egyetemes törvényektől kormányzott és teljességgel megismerhető rendszert alkot, s ezt az ember megragadhatja, és minden szegmensében leírva, magyarázva s ellenőrizve racionálisan uralhatja”. A tény viszont az – ábrándítja ki ennek híveit Václav Havel, az ikonikus volt cseh elnök is, hogy „minél rendszeresebben és türelmetlenebbül törjük racionális kategóriákba a világot, az irracionálisnak annál több robbanása fog majd bennünket csodálkozásra késztetni”, merthogy „az élet standardokba nem csomagolható”. Lásd Howard (2011): i. m.

³⁸ Sir Edward Coke: *Prohibitions del Roy*. In uő: *Reports*. XII. [1607] 1658. 63.; valamint Thomas Hobbes: *Leviathan*. London, Crooke, 1651. The Introduction.

alkotmánybíráskodásuk, hogy az egész államapparátusra kisugározhatták. Egy *mindenki mindenki ellen* (*omnium contra omnes*) zajló, a teljes államapparátust saját jogkiterjesztésébe belebuktató intézmények közti küzdelemben lassan-lassan éppenséggel csak a közügyért való felelős elköteleződés maradt bármiféle állami képviselő nélkül. Nem csoda hát, ha így éppen republikánk lényege, a közügyek *res publicája* porladt szét a jogállamiságot pedig bátran zászlaján hordozó szüntelen kompetenciaharc és szegmentálódás mentén. Denaturált jogfelfogásukban csupán az maradt tisztázatlan: vajon kiért s miért is van végső soron jog, és honnan támadhatott most egy olyan elidegenült hatalom, amely jónak látja, sőt merészeli, hogy kivegye ezt a nép kezéből.³⁹

Hiszen ha Carl Schmittnek igaza van, és az „alkotmány” (*Verfassung*) bázisán mint tények és állapotok ontikus halmazán nyugodhat csupán egy „alkotmánytörvény” (*Verfassungsgesetz*), amely ennek joggá transzformált formát biztosít,⁴⁰ úgy az, ami nálunk bekövetkezett, éppen a lényegét tagadta meg, mert önnön piperkőc formalizmusuk voltaképpen tartalmát kifinomult bölcsességük észre sem vette.

A nemzet számára sorsdöntő állásfoglalások sorában megjelent hát már a bálvány képzete. Ám még ily esetben is merő önbecsapás lenne a „mindent vagy semmit” (*all or nothing*) mesterségesen kimerevített kettősségében gondolkodnunk. Hiszen eleve is kizárólag fokozatosságokból adódik – mi egyébből adódhatnék? – joguralom;⁴¹

³⁹ Kollégám, Gerhard Luf a bécsi jogbölcseleti intézet vezetőjeként – mint utóbb elmesélte – kifejezetten azért hívta meg a magyar Alkotmánybíróság alapító elnökét, mert kíváncsi volt arra, hogy egy állítólagos jogállamban miként lehet koncentrálni ennyi (és ennyire ellenőrizetlen) hatalmat anélkül, hogy ez népi lázadást provokálna ki.

⁴⁰ Például Techet Péter: Jogi uchrónia vagy jogállami valóság? Kritikai gondolatok. *Közjogi Szemle*, 1. (2008), 4. 38–43.

⁴¹ Az uralmi technikákban agresszíven imperialisztikus idollá tett fogalmak jellemzője az efféle abszolutizáló kategoricitás. Ezt a nálunk oly orbitális kérdés, a visszaható jogalkotás példájában tárgyalja Charles Sampford: *Retrospectivity and the Rule of Law*. Oxford, Oxford University Press, 2006. Szerinte ugyanis „szokásos körülmény” bármely „jól rendezett társadalomban” az ilyen-olyan visszahatás – függetlenül attól, hogy ennek tényét és mélységét a jogászeli mennyire hajlandó tudomást venni.

Az irodalomban egyébként a teljes folyamat önkénye a végső és elhatároló kritérium. Timothy A. Endicott szerint például „a törvény homályossága nem feltétlenül jelenti a joguralom hiányát. És hasonló érveléssel általánosítva az is elmondható, hogy a *diszkréció*, bármilyen forrásra támaszkodjék is, önmagában nem értelmezhető a joguralom deficitjeként”. Lásd Timothy A. Endicott: The Impossibility of the Rule of Law. *Oxford Journal of Legal Studies*, 19. (1999), 1. 17.] Sőt, továbbmenve, bizonyos helyzetekben maga a visszaható hatályú törvényhozás is egyenesen szükségessé válhat. Hayek szerint például „a visszamenőleges hatályú törvényhozás még üdvös is lehet akkor, ha valamilyen jogalkotási hibát hoz helyre, vagy bizonyos nehézségek leküzdését teszi lehetővé egyesek számára, mások jogainak a sérelme nélkül”. Hayek (1944): i. m. 22. Mindezek alapján Kameshwar Nath Chaturvedi jogilag elfogadottsága lehetőségére következtet. Lásd Kameshwar Nath Chaturvedi: Legislative Retrospectivity and Rule of Law. *Statute Law Review*, 34. (2013), 3. 207–220. S hogy ez, egy diktatúrát követően, esetleg megcsalna éppen olyan korábbi várakozásokat, amelyek bizodalomukat kifejezetten a diktatúrára építették? Nos, válaszol erre a román nyomorúságból szabadult, ma angol–amerikai szerző: „Ha maga a jogrendszer mélységesen romlott, úgy a címzetteknek erkölcsileg semmiféle felhatalmazásuk nincs annak feltételezésére, hogy azért, mert valami, ami akkor éppen jogszerű, azt megengedett is tanúsítani.” Andrei Marmor: The Rule of Law and its Limits. *Law and Philosophy*, 23. (2004), 1. 20.

feltéve persze, ha léteznék a joguralomnak egyáltalán operacionalizálható fogalma vagy legalább konfliktushelyzetekben biztos eligazítást nyújtó közös eszméje. Amde nincs. És ráadásul bizonyára nem is lehet. Mert éppen nem befejezett vagy pozitívalt rendszerről, hanem élő kultúráról van benne szó. Legkülönbébb megélt gyakorlatok olyan példaként megőrzött emlékeiből, amely történelmileg egyes kihívásokra adott válaszok egymásra épülő sorából alakul. Minden egyes *kihívás és válasz* pedig eleve *partikuláris*, mert *hic et nunc* történelmi tapasztalatokat jelöl – népekét, amelyekben ez kifejlődött, és népek/kultúrák csoportjaiét, amelyeknél valamiféle kölcsönös tanulási folyamat (*learning process*) keretében bizonyos közösség igénye megfogalmazódott és épült. Nem univerzális minta tehát, hanem egyedi kihívásokra adott egyedi válaszokból született *kultúra*,⁴² amelynek saját megelégedő formáját a saját kihívásaira adandó válasz gyanánt minden népnek magának kell felépítenie és folyamatosan karbantartania⁴³ – függetlenül attól, hogy imperializmusok és globalizmusok örök szövevényében mindig akad erőközpont, amely megkísérli saját rutinját és érdekkövetését egyetemes mintaként szétsugároztatva másokra ráerőszakolni.⁴⁴

Ez az indulást követő időszak sok beszélgetéssel, a kíváncsú teendőket illetően is alapvető egyetértéssel telt el – esetemben leginkább a ma kormányzó erőt megtestesítő egykori tanítványokkal. Amikor viszont utóbb már tényleges cselekvésre kerülhetett sor, az általam képviselt *desideratumot* egy politikailag általuk vállalható változat keresésének kellett felváltania, s ez a gyakorlatban nyilván erőteljes kompromisszumokat eredményezett.

Maga az *Alaptörvény* s benne a Nemzeti hitvallás megfogalmazása azonban nem egy szempontból mindenképpen forradalmi lépés volt. Úgy érezhettem – s személyes bevonatásom mélységéből⁴⁵ is ez volt érzékelhető –, hogy az összes fenti és hasonló megfontolások valamiféle szintézissé, sőt a politikai erő vezetőiben személyes meggyőződésé érelődése hozatta létre. És ha van szimbolikus üzenete, úgy az az én

⁴² És mert kultúra, nem is dogmatizálható. Hiszen lényege nem döntés, konkrét helyzetekre ráerőszakolható fekete-fehér eljárási parancs, hanem éppen mérlegelés, egy önmagában konfliktusos helyzetben, ahol versengően egymással szembekerülő oldalak (értékek/érdekek) lehetnek egyaránt legitímek, következésképpen optimális kielégítésük csakis valamiféle kiegyensúlyozó középút – tehát egyszersmind kompromisszum – lehet.

⁴³ Változataira – a feudális anarchizmus önkényéből történő menekülés gyanánt az európai kontinensen, pragmatikus megközelítésként pedig az angolszász világban – lásd jelen kötetben Varga Csaba: *A jogállamiság és joga*.

⁴⁴ Úgy tetszik, örök emberi *topos*szról van szó, a „fehér ember”, vagyis Európa felsőbbrendűségétől a gyarmatosító spanyol/angol és holland/francia mértékszabáson s a német kultúrfőlényen át a mai amerikai kivételességtudatig, melynek – Amerikában szokásos kifejezéssel – mélységesen egyoldalú etnocentrizmusa persze rögvést kivetíti saját önrémét, nevezetesen azt, hogy amennyiben saját nemzeti érdekének (*national interest*) vérvé lett tudatosságában bármiféle hasonló, bár akár szerény európai felbukkanásra lel, azon nyomban ostromolni kezdi azt, felháborodottan állítólagos nacionalizmusáért kárhoztatva. Vö. Seymour Martin Lipset: *American Exceptionalism: A Double-edged Sword*. New York, Norton, 1996; Hilde Eliassen Restad: *American Exceptionalism: An Idea that Made a Nation and Remade the World*. London – New York, Routledge 2014.

⁴⁵ Ami mindenekelőtt a Nemzeti hitvallásba foglalandó, majd tervezetként megfogalmazott jogi koncepciók tisztázását érintette.

szememben elsődlegesen a szakításé: azzal, amivé a korábbi alkotmány tétetett. A felváltás ténye így találkozott benne a diszkontinuitás hallgatólagos biztosításával. És a jogértelmezési keretek rögzítésével így végre alkotmányi erővel meghatározott, hogy mi is hazánk joga, minek az alapján állva mit szolgál – beleértve ebbe úgyszintén, hogy bármiféle mesterséges értelemre hivatkozó nemzetrontással szemben végre ismét a józan észnek kell visszaállnia jogaiba.

3. A joguralom/jogállamiság kérdőjelei

Mindennek mai mérlegre tételéből – tudniillik annak egymásra következő kifejtéséből,⁴⁶ hogy a „jogállam totális” lett, miáltal „az elvileg a jogait, szabadságukat védeni hivatott jog végső soron teljes kiszolgáltatottságukat okozza”, merthogy stílusmeghatározó szerepében az első időszak Alkotmánybírósága azzal, hogy „a jogállamiságot fölébe emelte más alkotmányos rendelkezéseknek” s „alapjogiasítva a jogbiztonságot” „szakított a jog anyagi igazságosságra törekvésének doktrínájával”, „egy kifejtett tartalom nélküli absztrakt fogalmat olyan normatív rendelkezésnek tekintett, amely minden más jogszabály végső mérőeszköze”; és azáltal, hogy végső elemzésben náluk „a jogállamiság egyedüli mércéje a jogállamiság” lett, legoptimálisabb perspektívában sem más egy ilyen fejlemény, mint „egyenes út a zsarnoksághoz” – ugyanis:

- Kiderül, hogy az igazságosságra törekvéssel szemben merőben a *jogbiztonságra* – amiként bármiféle mérő fogalmiságra vagy formalizmusra – történő hivatkozás⁴⁷ elégtelen, elvi önkényessége okán. Merthogy bármiféle formállogikai rekonstrukció fényében egyetlen társadalmi diskurzus sem több, mint végső soron megalapozatlanul maradó *circulus vitiosus*.⁴⁸ És ebben a „quis custodiet ipsos custodes?”⁴⁹ kérdését végső soron semmiféle jogpozitivistá (így például kelsen⁵⁰) jogrekonstrukció nem képes megválaszolni, csakis a *public opinion*,⁵¹ vagyis annak ténszerűsége, ami – kelsen kifejezéssel

⁴⁶ Varga Zs. (2015): i. m. 9., 11., 124., 125., 128., 14., 15. és 20.

⁴⁷ Leginkább pregnánsan a 11/1992. (III. 5.) AB-határozat III. 4. pontjában megfogalmazottan: „A jogállam alapvető eleme a jogbiztonság. A jogbiztonság – többek között – megköveteli a megszerzett jogok védelmét, a teljesedésbe ment, vagy egyébként véglegesen lezárt jogviszonyok érintetlenül hagyását, illetve a múltban keletkezett, tartós jogviszonyok megváltoztathatóságának alkotmányos szabályokkal való korlátozását. [...] A jogbiztonság elvéből főszabályként az következik, hogy lezárt jogviszonyokat sem jogszabállyal, sem jogszabály hatályon kívül helyezésével – származzék ez akár a jogalkotótól, akár az Alkotmánybíróságtól – nem lehet alkotmányosan megváltoztatni. [...] A jogviszonyok igazságtalan eredménye [...] önmagában nem érv a jogbiztonsággal szemben.”

⁴⁸ Vö. Varga (2002g): i. m.

⁴⁹ „Ki őrzi az őrizőket?” Juvenalis: *Satura VI.* 346–348.

⁵⁰ Varga (1986): i. m.

⁵¹ Lásd Dicey ([1885] 1902a): i. m.; uő ([1905] 1926): i. m.

élve⁵² – nagyjában-egészében hatékonyan fennáll.⁵³ A jog tehát nem önálló, nem önördő, és Műnchhausen báró csudatettét idéző fogalomjátékokkal – azzal, hogy elbeszélése szerint önnön hajánál fogva húzta ki magát a mocsárról – sem tehető azzá.

- Ebből adódik, hogy a *jogállam/joguralom* kérdése – amely az ideiglenes alkotmány 2. § (1) bekezdéseként már felvetésében sem léphetett fel több vagy más (például normatív jogcímet megalapozó) igényvel, hiszen „kizárólag az értékválasztást volt hivatott rögzíteni”⁵⁴ – a jog szolgáló szerepének tisztázása nélkül merő formális fogalmiságú burok marad. Jolly joker vagy *Mädchen für alles* típusú, mindenre kapható ürességét/látszatzsúfoltságát tetézi, hogy egyfelől olyan fogalomról van szó, amely jogi értelemben sohasem lett/lehetett operacionális,⁵⁵ másfelől túlhasználata, vagyis zsarolási helyzetekben bármire felhasználhatósága máris kiüresítette, s így maga is árvultan áll jelenkori világunk egytől egyig elkopott hívószavainak tömkelegében.⁵⁶ Amik a felkentek fegyvereiként megmaradhattak, azok a valódi címzett, a haszonélvezőnek mondott *demos* (nép) számára azonban elidegenültségük és csalárdságuk megtapasztalásával érdektelenné, olykor egyenesen fenyegető ellenséggé váltak. Visszatérve tehát azonossága kérdéséhez, ez az, amiről a számunkra legilletékesebb fórumon az originátor amerikai mai *mainstream* liberális kultúrát képviselő világszerte ismert gondolkodó utolsó nyilvános megnyilatkozása indította azzal ennek tárgyalását, hogy „legszilárdabb hívei

⁵² Vö. Varga Csaba: A bécsi iskola. In Varga (1999d): i. m. 60–68.

⁵³ Tehát: diskurzusaink meggyőződéseinken nyugszanak, s ezt körkörös érveléssel fejtjük ki, ami logikailag megalapozatlanságot jelent. Ám ha a bírói ítéletből úgyszintén hiányzik a teljes körű és szükségképpen logikai megalapozás, úgy felvetődik a végsőkéig visszavezetés, a „ki őrzi az őrzőket?” kérdése. Az európai normatív levezetésekkel szemben a hagyományos angol megközelítés erre a közvélemény általi végső támogatással, azaz a társadalmi folyamatossággal/folytonossággal mint egy merőben tapasztalati tény megállapításával válaszol. Egy ilyen megközelítés különösen hangsúlyos a jogállamiság populáris hátterének biztosítása és fenntartása terén. Mert „joguralom valószínűleg addig maradhat fenn egy társadalomban, ameddig állandó vitatéma az emberek körében, hogy meddig és mit takar” – írja Jeremy Waldron: Jeremy Waldron (2002): i. m. 164. Ezért – amint a jelenkori klasszikus megerősíti – „amikor erőteljesen támogatja eszményét a közvélemény, a jogalkotás s a jogalkalmazás is egyre szorosabban közelítheti meg. Ám ha gyakorlatiatlannak vagy kerülendőnek bizonyul, s az emberek immár nem vágyják megvalósulását, hamarosan eltűnik, s az ilyen társadalom gyorsan önkényuralomba hanyatlik”.

⁵⁴ Varga Zs. (2015): i. m. 97.

⁵⁵ Tételes jogi elemzésben vö. leginkább Fallon (1997): i. m.; Varga (2007c): i. m. 33. és 76.; jogfilozófiai általánosságban pedig Waldron (2002): i. m. Figyelemre méltó, hogy utóbbi esetben nem leleményes címadásról van szó, hanem Gallie 1956-os tanulmánya óta bizonyos fogalmiságok erendő típusalkotó jellegzetességéről, amikor tudniillik sem szűkítő dogmatizmus, sem tágra nyitó eklekticizmus nem kínál megoldást, mert eleve értéktartalmakról lévén szó, folyamatos vitatása nem a kérdéses fogalmat teszi világosabbá, hanem csak felfogásának a mindenkor fennmaradó sokféleségében válogat. Vö. továbbá a Wikipédia *Essentially_contested_concept* szócikkével.

⁵⁶ Lásd Varga (2009d): i. m. I. fej.

sem tudnak egyetérteni abban, hogy végtére is mi a joguralom”.⁵⁷ Az viszont, hogy tartalommal telítessék, csakis a társadalmi közjó (klasszikusan: *salus rei publicae*, mai változatában: *good governance*) egyidejűleg kvázi természet-jogi ihletésétől és antropológiai megalapozottságú társadalomtudományi irányítással várható. Egyebek közt csakis ilyesmi tud rámutatni persze arra is, hogy önmagában semmiféle *rule of law* vagy *Rechtsstaatlichkeit* vagy *État de droit* nem tud garanciát biztosítani kormányzati katasztrófák lehetőségével szemben. Éppen ezért előfeltétel az állami szervezetben a teljes együttműködés – szemben az első évtizedbeli állítólagos magyar jogállamisággal, melynek mesterkélt formalizmusába éppen maga az alkotmánybírói eljárás társadalmi következményeinek a mérlegelése nem fért bele, mint ahogyan az sem tűnt fel akkoriban úgyszólván senkinek, hogy az állami intézményrendszert képező egyes szervek egymással versengően saját kompetenciáikat maximálva úgymond jogállamiasodtak, miközben az egészből éppen a lényeg, a köz érdekének a képviselte hullott ki.⁵⁸ Holott tudjuk, hogy bármiféle „üdv” vagy „jó” társítása a joggal már eleve – fogalmilag – eszközszerepben mutatja a jogot;⁵⁹ márpedig ennek figyelembe nem vétele mindaddig minden

⁵⁷ Dworkin, Ronald: Keynote Speech. In *Conference on “The Rule of Law as a Practical Concept”*. London, Council of Europe – European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), 2012. 5–11.

⁵⁸ Saját írásaimban ezt kormányzatunk/kormányzásunk fragmentálódásának, szegregálódásának, departmentalizálódásának neveztem, a jog állítólagos uralmának paradoxonaként s egyben fintoraként. Valóban „rule of law”-összefüggésben az államszervezeti *co-ordinatio/co-operatio* műhatatlan követelményét először Roberto Toniatti tárgyalta. Lásd Roberto Toniatti: *Constitutional Democracy, Checks and Balances of Separated Institutions of Government, and Non-Majoritarian Safeguards: The Role of Constitutional Adjudication*. In Manuel Guțan – Cristina Parau (szerk.): *Europeanization and Judicial Culture in Contemporary Democracies*. [Október 11–12-én tartott műhelyszemecserék kivonata.] [Sibiu], Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, [2013]. Ez azonban a Manuel Guțan és Bianca Selean Guțan által szerkesztett *Europeanization and Judicial Culture in Contemporary Democracies* (București, Editura Hamangiu, 2014) gyűjteményes kötetben sajnos már nem jelent meg kibontottan. Az említett *demos* megcsalatott várakozása és a mögöttes gondolat kiaknázóinak felelőtlen öncélúsága bukkan ki a rádiós szerkesztő, volt rádióelnöknek Sólyom Lászlóval folytatott beszélgetéséből is, amely bármiféle előrevívó egyetértés híján végül is egymás melletti elbeszélésbe torkollott. Lásd Kondor (2005): i. m.

⁵⁹ A jogfilozófiai alapokra lásd Varga (2003c): i. m.; Varga (2004a): i. m. 467–479. Egy ilyen jogállami érzékenység kitűnő summázata a Kúria elnökének elméleti ízű útmutatása, miszerint „a jogállam fogalmába sűrítetten meg kell jelenniük azoknak az értékeknek is, amelyek a jogrendszer, a jogilag szervezett társadalom létjogosultságát alátámasztják: a közösség és az egyes ember méltósága, szabadsága, békéje. Az említett értékek iránti elkötelezettség pedig nem lehet teljes akkor, ha a jogállam egyéb fogalmi elemeinek – így különösen a jogbiztonságnak – feltétlen elsőbbséget biztosítanak. Nem arról van szó tehát, hogy a jogbiztonság vagy a közhatalom jogtól kötöttsége ne lennének értékek, hanem arról, hogy az értékeket rangsorolni kell, mert azok egymással is ütközhetnek. Amennyiben pedig a jog »tisztaságát«, ellentmondás-mentességét védő instrumentális érték ütközik a jog létalapját képező, fundamentális értékkel, akkor az utóbbit illeti meg az elsőbbség.” Darák Péter: *Társadalmi problémák – jogi megoldások*. In Csehi Zoltán et al. (szerk.): *(L)ex cathedra et praxis. Ünnepi kötet Lábady Tamás 70. születésnapja alkalmából*. Budapest, Pázmány Press, 2014. 591. 6. jegyzet.

társadalomfilozófiaként kezelt jogpozitivizmus kisiklását, végső soron társadalmi kártételét eredményezte.⁶⁰

- Ilyen perspektívában pedig az, ami a hiperaktivitásával ellenőrizetlen egyeduradalomra törő magyar Alkotmánybíróság negatív példája volt, kirívó lehetett; ám – eltekintve hatásának tényleges károkozásától, ami végső soron már-már a jogállami átmenet alapvető hivatását, voltaképpen értelmét kérdőjelezte meg – veszélyként vagy valóságként ilyen teherterhelés már korábban is másutt is fennállott, hiszen ilyesmi a jogi formalizmusok lehetőségeiben már eleve benne rejlhetett. Napjainkra viszont feltárult nemzetközi nyomásgyakorlásra történő széles körű felhasználása, egyebek közt éppen az Európai Unió és a mögötte álló intézményi hálózat bennünket is egyoldalúan, jogilag fedezetlen kritizálással befolyásolni kívánó napi gyakorlatában, s ez – tudjuk – akár egy új, önkényét ideokratikus lepelbe burkoló imperializmus kezdete lehet.⁶¹
- Ebben pedig – nem kizárólag nálunk, de szerte a nyugat-európai és az atlanti térségben – felrémlik a *bíróuralom*, azaz egy *judgeocracy*⁶² negatív, de a valós térben valóban megvalósulni kezdő utópiája, hiszen „mára a bírói hatalom minden fölé nőtt, és jogalakítása, következésképpen hatalomgyakorlása sem nem kiszámítható, sem nem korlátozható, sem nem ellenőrizhető”.⁶³ Tudvalévő, hogy a gyakorlati jogalakításnak bírói megítélésre bízása, azaz a *law in action*nek a *law in book*hoz mért bírósági változtatása, netán szabad alakíthatása nemcsak pozitív (tehát többletet adó), de negatív (vagyis meglévő elvonó) egyaránt lehet. S ez már önmagában felveti annak gyanúját (egyfelől tehát tényét, másfelől bármikori lehetőségét), amit – ellenírtechnikaként

⁶⁰ Első szakmába vágó újgyakorlatomtól kezdve ez számomra mindig magától értetődő volt. Lásd Varga Csaba: A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése. In Varga Csaba: *Útkeresés. Kísérletek – kéziratban*. Budapest, Szent István Társulat, [1964] 2001d. 4–18. Ez vezethetett egyébként a jogi teoretizálásban egy valóban saját úthoz, ahhoz tudniillik, hogy – az akkori szocialista tábor egyöntetűségétől eltérően – ne *epistemologicum*ban, azaz a lenini visszatükröződési elmélet fényében, hanem önálló artifizális képződményként, *instrumentum* gyanánt ontologizáljam a jogot.

⁶¹ Ha néven nevezetlenül is tárgyaltam korábban – Varga (2009): i. m. 140. és köv. –, ez az európai jogban egyre burjánzóbban jelen lévő softosodás jelensége, amely már egy évtizede is főként klasszikus civilisztikus területeken határozottan érzékelhető volt, ám túlhatalmi arrogancia lepleként akkor még nem szolgált, vagy legalábbis nem volt szembeszökő.

⁶² Mint láttuk, Hirschl például a bírói túlhatalom világméretű tarolásának tulajdonítja a népképviselői hatalom s vele a parlamenti szuverenitás és maga a demokrácia világméretű (Nyugat-Európát és az Atlantikumot egyaránt magában foglaló) mai lebontását. Hirschl (2004): i. m. Lásd még C. Neal Tate – Torbjörn Vallinder (szerk.): *The Global Expansion of Judicial Power*. New York, New York University Press, 1995; Walter K. Olson: *The Rule of Lawyers. How the New Litigation Elit Threatens America's Rule of Law*. New York, St. Martin's Press, 2003; Leslie Friedman Goldstein: *From Democracy to Juristocracy? Law & Society Review*, 38. (2004), 3. 611–629.; Alec Stone Sweet: *Governing with Judges. Constitutional Politics in Europe*. Oxford, Oxford University Press, 2010; illetőleg Bernd Rüthers: *Die heimliche Revolution vom Rechtsstaat zum Richterstaat. Verfassung und Methoden: Ein Essay*. Tübingen, Mohr Siebeck, 2014.

⁶³ Varga Zs. (2015): i. m. 26.

az értelmezési kérdésben a törvényhozóhoz fordulás (*référé législatif*) intézményében megtestesítetten, a francia forradalom során megfogalmazottan, okulva világtörténelmi példákból Justinianustól Nagy Péteren és Nagy Katalinon át Nagy Frigyesig⁶⁴ – az irodalom bírósági szabotálás (*sabotage judiciaire*) néven ismer. Márpedig éppen nem kizárt, hogy a bírói szabotázsból a hazai bíróság/ügyészség is (például a vádemelési monopólium teljes ellenőrizetlenségének köszönhetően) bőven kivegye részét. Egyebek közt azzal, hogy egyébként nemzetközi jogilag büntetni rendelt cselekmények esetén nemzetközi jogalkalmazási kötelezettségét jogilag önkényesen kizárja vagy megtagadja, s ezzel az országban érvényes/hatályos *law in books* egyik elemét – ráadásul indoklás nélkül, de mindenképpen nemzetközi jogsértést követve el egy ilyen negligálással vagy megtagadással – kiemeli a *law in action* köréből.⁶⁵ Nem beszélve arról, hogy mint minden egyoldalúság (s az amerikai nyomásgyakorló csoportoknál formálódó minden új emberjogi vagy sérelempolitikai igénybejelentés óhatatlanul ilyenre sikeredik, ha egyáltalán a felszínre tud keveredni⁶⁶), ez is korábbi egyensúlyi állapotokat – vagyis a tárgyat illető érvényes szempontok valamiféle arányosan kialakult egységét – felborítva új homogenizációt erőszakol ki, többnyire egyetlen, ráadásul a szóban forgó szabályozási tárgytól idegen szempontot vetítve az egész folyamatra. Ahogyan az emberjogiság triumfálása is a bármiféle kormányzat lényegét adó érdemi törekvések szükségképpen torzulását hozta és hozza magával, mert a bírói megítélés mércéjének így előállón a jogi kriterialitáson belül is további jogi egysíkúsítása mindent önmagára redukál,⁶⁷ általában a kormányzati cselekvés bírósági kontrollja úgyszintén óhatatlanul redukatív, hiszen éppen a cselekvés érdemét (társadalmi elfogadottságát, gazdasági hasznosságát, politikai észszerűségét és így tovább) sikkasztja el, miközben kizárólag a legalitás (társadalmilag önmagában irreleváns, mert bár a jog társadalomszolgáltató szerepében fontos, de pusztán instrumentális értéket közvetítő) szempontját érvényesíti.⁶⁸ (Ha a Közel-Kelet kíméletlen amerikai

⁶⁴ Vö. Yves-Louis Hufteu: *Le référé législatif et le pouvoir du juge dans la silence de la loi*. Paris, Presses Universitaires de France, 1965; illetőleg – honi tárgyalásában – Varga Csaba: A törvényhozó közbenső döntése és a hézagproblematika megoldása a francia jogfejlődés tükrében. *Jogtudományi Közlöny*, 25. (1971c), 5. 42–45. Az újabb irodalomból lásd Katarzyna Sójka-Zielińska: Le référé législatif à travers les siècles depuis Justinien jusqu'à Napoléon. In Marc Ortolani – Olivier Vernier (szerk.): *Le temps et le droit. Actes des Journées internationales de la Société d'histoire du droit, Nice 2000*. Nice, Serre, 2002. 235–246.; Paolo Alvazzi del Frate: The *référé législatif* and the *cahiers de doléances* of 1789. In Mario Ascheri (szerk.): *Honos alit artes. IV. L'età moderna e contemporanea. Giuristi e istituzioni tra Europa e America*. Firenze, Firenze University Press, 2014. 305–312.

⁶⁵ Vö. például Varga Réka: Biszku és a nemzetközi jog. *Népszabadság*, 73. (2015), 153. 10.

⁶⁶ Egyebek közt Philip K. Howard érvel amellett, hogy visszaszerzendő a nép uralma a „rövidlátóan csakis önérdekeiket képviselő” csoportoktól. Howard (2002): i. m., 689. lj.

⁶⁷ Varga Csaba: Az emberi jogok problematikája. Lásd jelen kötetben.

⁶⁸ Carol Harlow: European Governance and Accountability. In Nicholas Bamforth – Peter Leyland (szerk.): *Public Law in a Multi-layered Constitution*. Oxford, Hart, 2003. 79–102.

szétverése adta is az ürügyet, jól példázza az egy szempontúvá válás minden más megfontolást kiiktató fenyegetését az, ahogyan a Pentagon ura akkoriban megnyilatkozott: „nem tudjuk éppen, hogy mit tegyünk [...], de van jó hadseregünk, és kormányokat is meg tudunk dönteni... Gondolom, ha egy kalapács az egyedüli szerszámod, minden probléma szükségképpen úgy fog majd kinézni, mint egy szög.”⁶⁹)

Megjegyzendő egyébként, hogy egy egészséges társadalom nem sopánkodni szokott, hanem lépni, megfelelően. Kanadában például a jogok és szabadságok 1982-ben elfogadott chartájával kapott jogmegítélési hatáskört a legfőbb bírói fórum, amelynek megélésével, mintha csak kitöltetlen csekk lenne, hamarosan euforikus triumfálásba kezdett, elorzott csúcs hatalomként. Mihelyst azonban diktáló hatalma látható tendenciává növekedett, a sajtó és a közvélemény lépett: „Ellenőrizetlen bírák fenyegetik a jogállamiságot!”⁷⁰ – harsogták, majd száraz hangon közölték: azt ugyan nem akadályozhatják meg, hogy a bíróság magára öltse egy politikai döntéshozó mimikrijét, de azt már ők is kiharcolhatják, hogy akkor majd kiválasztása, ellenőrzése és beszámoltatása is óhatatlanul a politikai döntéshozó mimikrijévé változzék.⁷¹

4. Joguralombálvány?

„A jog természetes valósága hatalmasabb a joguralombálványnál.”⁷² Régi idők jogművelőinek a kiválóságát „jogászai bölcsesség” – *judícium*, az átlátás s egyensúlyozás művészete – jellemezte, és nem elvont racionalizáció, s persze nem is formáljogi határok kutatása jöghézagokat kereső ügyeskedéshez.

Mindennek társadalomtudományi háttérében az munkál, hogy a mindenkori *societas* csakis egyfajta *integratio* termékeként fogható fel, aminek az előfeltétele pedig sohasem más, mint valamiféle egyensúly (*equilibrium*) a különféle alkotók (embercsoportok, szükségletek, érdekek, eszmények) között. Nem csoda hát, ha bármiféle újítás óhatatlanul felborítja a kialakultat, miközben persze tudjuk, hogy az organikus változások általában problémátlanul vezetnek új egyensúlyok kialakulása felé.

Ebből következik, hogy bármiféle egyoldalúság, imperatív beavatkozás (*interventio*) – főként, ha az bármiféle dogmatizációval/fetiszizálással jár – közvetlen hatásán

⁶⁹ Wesley Clark nyugalmazott négycsillagos tábornok, Koszovó bombázása idején a NATO főparancsnoka emlékezett így egy akkoriban vezérlő szerepet betöltő főtiszt megnyilatkozására; lásd Gen. Wesley Clark Weighs Presidential Bid: “I Think About It Every Day”. [Interjú.] *Democracy Now!*, 2007. március 7.; illetve Seven Countries in Five Years. General Wesley Clark. [Interjú.] *Genius*. [I. n.]

⁷⁰ Rory Leishman: Out-of-control Judges Threat to Rule of Law. *London Free Press* [London (Ontario, Canada)], 2000. május 12.

⁷¹ Lásd Varga (2002e): i. m. 4. fejelet b) pont.

⁷² Varga Zs. (2015): i. m. 207.

túl csakis kártételt eredményez, hiszen egyoldalúságot hordozó s ezzel egyensúlytalanságot kiváltó léte folyvást valamilyen bántó impraktikalitásba torkollik és torzul. Korunk, amelynek látéletről szólunk, az utóbbi évtizedekben folyvást ilyesmiket eredet, különösen az 1968-as anarchizáló lázadások hullámában kelt új és új ígért- és jogosultságbejelentések mint a társadalmat tovább szegregáló izmusok követelése és politikai támogatása nyomán.⁷³

Mai, erőteljesen globalizált világállapotunkban, régiókra vetítve a zökkenőtlen tőkeexporthoz fűződő imperialista érdek nyomán ennek része az is, hogy bármi bekövetkezettnek vagy bekövetkezendőnek a rendkívüliségét, sőt az átmenetinek is az átmenetjellegét ennek érdekhordozói tagadják. Külső érdek érvényesítése az „erősebb kutya” logikája szerint persze lehet sikeres; ez azonban rövid s hosszú távon egyaránt belső érdeksérelemmel jár. Hiszen – legáltalánosabban szólva is, emlékezve a Szovjetunió összeomlása utáni állapotokra – ha egy új államiság legnehezebb erőpróbáját, önmaga újrafogalmazását könnyed rutin gyanánt fitymáljuk, ezzel az újjal egyébként is nehezen birkózóra még további többletsúlyt terhelünk, s nem kivételes, hogy ezzel eredeti útjától – akár jószándékától (például őszinte demokráciaakarásától vagy addigi érzelmi kötődésétől is) – kényszerűen eltérítjük.⁷⁴

Mindebből úgyszintén kiderül, hogy információáramlásban szintén globalizálódó korunkban amennyire – mint bármikor a múltban – természetes a mindenkitől (múlttól és jelenbeli mástól) való folyamatos tanulás, a *continuous learning* igénye (vagy akár ama szlogennek a ténykénti tudomásulvétele, hogy – történetesen az érvényesülő jog területén – „az egész világ egy tárgyalóterem”⁷⁵), annyira nem természetes, hogy ezt erőközpontok és általuk fenntartott nemzetközi ágenciák saját napi rutinban kifejeződő önértékelésük egyetemes mintaként történő kisugároztatására használják fel. Hiszen tudnunk kell, hogy bárki rutinjának másra oktrojálása az oktrojáltat óhatatlanul szegényíti, mert önmagából kisemmizi. Még az esetleges jó szándék is

⁷³ Esettanulmányként lásd például Varga (2000f): i. m.

⁷⁴ Varga (1998): i. m. A nemzetközi válogatás már implicité magában foglalta egyebek közt a Soros-birodalmi gondolkodás kényszerű átalakulását, merthogy egy „előretétkintő”, „demokráciaépítő” tervezés sulykolása jegyében a korábbi bűnök számonkérésének általuk ideologikus felhanggal kezdeményezett elfojtásáról kiderült: ez világszerte maga lett a tényleges demokráciaépítés legfőbb akadálya, és mindez – ironikusan a „nyitott társadalom” jegyében – éppen egy magával a társadalommal, morális értékhordozó közegével nem számoló ahumánus absztraktum élő népekre történő (mert merőben saját ideokratikus és pénzhatalmi érdekektől vezérelt) oktrojálási kísérlete volt. Minderre szélesebb összefüggésben lásd Varga (2006): i. m.; annak tekintetében pedig, ahogyan az USA durván beleavatkozott a Szovjetunió szétesése utáni évtized orosz önmeghatározódási folyamatába, lásd Varga (2002d): i. m.; a Soros-birodalmi szerveződés alaptermészetére pedig Varga (2018a): i. m.

⁷⁵ Vagyis a bíróságok manapság már világszerte kényelmesen állami törvényhozók feje fölött beszélgetnek el egymással, miközben működésük kizárólagos alapját s főként döntési függetlenségük indokát kizárólag saját törvényhozójuknak köszönhetik változatlanul – hacsak Montesquieu pusztán szajkózott hatalommegosztását méltóságuk végtelensége tudatában még meg nem tagadták. Lásd Shirley S. Abrahamson – Michael J. Fischer: *All the World's a Courtroom: Judging in the New Millennium*. *Hofstra Law Review*, 26. (1997), 2. 273–292.

így válhat kártétellé. Mert külső szándéknak a másra ráerőltetése csakis egy cirkuszi idomár mentalitását idézi, míg az, aki igazán segíteni kíván, aligha tehet és tesz többet, mint egy a növénye kedvéért élő s haló kertész.⁷⁶

Nincs okunk kételkedni abban, hogy az inkriminált egykori magyar alkotmánybírósági gyakorlat korszerűnek, optimális civilizációs summáznak hitte magát, miközben kritikusan nyilván éppen másban s másutt látták egy élhető új jogrendszer építésének mintáját és esélyeit. 2015 nyarának végén Washingtonban volt esedékes a jogfilozófusok világkongresszusa, melyen előnyomatként bemutatták korunk egyik legnagyobb kollektív jogbölcseleti vállalkozását, az úgynevezett kontinentális európai elméleti jogi gondolkodás valójában több kontinenst felölelő teljes 20. századi alakulásának a mélyreható tablóját.⁷⁷ Két kötet kétezer oldalából pedig egyértelműen az világlik ki, hogy mennyire a maga képére tudja formálni a múltat bármely jelenkor, azaz mennyire mánkból tudjuk csak a múltat látni. Témánkhoz visszatérve pedig, saját regnáló alkotmánybíráink – már amennyire néhányuk esetleg nemzetközi trendekkel is valamelyest tisztában volt⁷⁸ – mennyire a nap éppen folytatott irány a *mainstream*nek hitt elitista fősodrára alapoztak, nyilván abban a rövidlátó téves hiszemben, hogy ettől s ezért korszerűek. Mert e kétezer oldalból, éppen ellenkezőleg, valami más csendül ki: az, hogy modern korunk évszázadain keresztül a kontinentális jogi gondolkodás alaphangja mégsem ez, a jogpozitivizmusba burkolózás mindig megújuló kísérlete, hanem pontosan az értékkeresésnek és értékalapozásnak a lehető legzavartalanabb biztosítása volt. Amiből csupán következik, hogy a jogpozitivizmusok, vagyis a tekintélyátszármaztató formalizmusok és mechanizáló eljárások mögötti nagytelméletek többnyire vagy természettudományos tudományfilozófiák

⁷⁶ Következetes kifejtésére lásd jelen kötetben Varga Csaba: Jogállamiság – egy ethosz dilemmája: átmenetek és tapasztalatok.

⁷⁷ Enrico Pattaro – Corrado Roversi (szerk.): *Legal Philosophy in the Twentieth Century. The Civil Law World. I. Language Areas; II. Main Orientations and Topics*. Dordrecht, Springer, 2015.

⁷⁸ Jogállami átmenetünk történetének leginkább feldolgozatlan, de meghatározóan szerves része, hogy mit tudott akkori jogászaitunk akár jogtudomány-művelő, akár napi praxisából hirtelen kormányzati vagy igazságügyi erővé önmagát kiverekvő része. Merthogy az előtte álló feladatokról néhány hívószón kívül úgyszólván semmit. Magyar nyelven az új kurzusnak gyakorlatilag semmilyen megalapozó műve nem állt rendelkezésre; a joggyakorlat emberei szakmát bizonyosan nem olvastak idegen nyelven; jogtudósaink pedig éppen addig kutattak specifikus szakkérdéseik nemzetközi irodalmában mélyedtek legfeljebb el. Az Egyesült Államokból az 1980-as évek végén visszatérten ezért kíséreltem meg az amerikai nagykövetség itteni ágensei és az akkoriban itt munkálkodó, magyar származású George Fletcher (Columbia University) útján, hogy anyagi támogatásukkal szövegkönyvek készülhessenek ama lét jogi alapvetéséről, amelytől kényszeresen elszakítottunk – pontosan úgy, mint ahogy expedíciós bevetések előtt a fegyveres erők az operációik színhelyét adó országról úgyszintén ilyen módon is készülnek. Ez sikertelen maradt ugyan, de éppen alkotmánybíráinkra, igazságügy-miniszterünkre, az Országgyűlés jogász képviselőire gondoltam, amikor Tempus-projektumommal, tehát az Európai Gazdasági Közösség finanszírozásában a *Jogfilozófiák* sorozatot 1990 elején megindítottam, s összesen mintegy háromtucatnyi kötetét – közöttük e feladatra is tekintettel legfontosabb tematikus antológiáit nagyrészt kollégákkal karöltve – publikáltam.

leágazásaiként/alkalmazásaiként jöttek létre, vagy pedig – esetleg – ellendoktrínaként, azaz axiologizálásoknak üdvtani metafizikákba történő esetleges bebukására egyfajta természetességgel következő reakció termékeiként fogalmazódtak meg. Nem voltak eredeti közegükben sem mások hát, mint jobbra kényszerpályák átmeneti kényszerszüleményei csupán.⁷⁹

Ez pedig végső üzenetként nem jelent mást, mint a jog természetes valóságának hatalmasságában mindenekelőtt emberi igényektől formáltságot és emberszolgálatban való megmaradást – bármiféle eldologiasítottan elidegenülő hatalommá fetisizáló kísérlet⁸⁰ esetleges vonzásával szemben.

⁷⁹ Milyen elvarázsolt állapota lehetett a magyar társadalomnak, a jogász szakmának, s benne az önmagában civilizációteremtőt ünneplő akkori alkotmánybírói elitnek, hogy minden lehetséges jogfelfogás közül – Ó, szent együgyűség! (*O sancta simplicitas!*) – a leginkább leegyszerűsítőt, a jogpozitivizmusból is a legsivárabb változatot, a *Das Recht ist das Recht!* korábban már leszerepelt értelmezési lehetőségét választotta a maga csillagául! Hiszen pontosan a fenti áttekintésből világlik ki, hogy akár egy Hans Kelsen pótolhatatlan, páratlan formalisztikus teljesítményéről legyen is szó, ilyesmi csak rendező szerepet játszhatott abban az évezredekben keresztül folyvást ismétlődő világméretű törekvésben, hogy a jogot mint mércét, mely önmagában nem lehet üdvtan, mégis az emberiség üdvéhez kapcsolhassák, s ezzel mindannyiunk *saját* társadalmának a boldogulásához. Lásd például Varga Csaba: Hans Kelsen, a kontinentális jogi gondolkodás formaadója. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó – MTA Jogtudományi Intézet – ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 2007a. 791–804.

⁸⁰ Az elidegenedéshez vö. Varga Csaba: Lukács és a jog lételeméleti lehetőségei. *Magyar Jog*, 65. (2018c), 7–8. 443–454.

Joguralom, jogállam: eszményiségtől a zsarolásig¹

1. Újraszületés és hívószóvá válás a második világháború után

A második világháború végkifejletét megrendülések követték a nemzetközi politika-ban s természetesen a jogban is. A győzelem is, a vereség is újragondoltatta a jogpozitívizmus kritikátlan uralmának továbbfolytathatóságát, amely „a jog az jog!” (*Das Recht ist das Recht!*) makacssága jegyében a két háború közti drámai hatalom-váltásokkal született új és hamarosan diktatórikussá vált rezsimeknek rezzenéstelenül utat engedett; rákényszerült a természetjog alapvetéseinek mint az emberi társadalom elemi létfeltételei biztosítása szükségének újragondolására; megfordította a jog végső céljainak s értékeinek elfogadott sorrendjét, immár első helyre téve az igazságosság keresését, mint amit követhet majd a jogbiztonság garantálása, hiszen meg kellett tapasztalnia, hogy totális elembertelenedés esetén már semmiféle jogbiztonságnak nem lesz többé értéke; és életet lehelt olyan, az addigi jogéletnek úgyszólván a peremén lebegő fogalmakba, mint amilyen az emberi jogoknak, valamint a jogállamiságnak/joguralomnak ámbár korántsem ismeretlen, de nem is túlságosan művelt képze volt.

A kataklizma után elsődlegesen az emberi jogokról kellett kinyilvánítani, hogy mik is azok, és miféle oltalmazottságra tartanak igényt. Sodródva a hidegháború felé, már az Egyesült Nemzetek Szervezetének a létrehozatala (1945) sem volt csekély próbatétel, *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata* elfogadása (1948) körül pedig egyenesen sokszereplős frakcióharcok dúltak azért, hogy mik neveztessenek meg ennek oltalmazásában, és miként. Akkor még elégségesnek tűnt biztosításuk legtágabb keretként valamiféle „jog + uralom” vagy „jog + állam” egymáshoz rendeltét kapcsolni ezekhez, nehogy netalán alulról induló lázadásnak kelljen kikényszerítenie tartalmát. Ekkor, ezért és ennek dokumentumában fogalmaztak úgy, hogy „az emberi jogokat a jog uralmának kell védenie” („human rights should be protected by the rule of law”; ahol a terminus inkább jelent még egyszerűen jogi szabályt, semmint klasszikus joguralmat²), illetőleg úgy: „elengedhetetlen, hogy az emberi

¹ Eredetileg a Mádl Ferenc Jogösszehasonlító Intézet angol nyelvű folyóirat-publikációs programjához kért, alap gondolatában a Joguralom? Jogállam? [*Mandiner*, 2. (2020), 49. 46–47.] című cikkben megelőlegezett, elsőként a *Iustum Aequum Salutare* [17. (2021), 2. 153–180.] hasábjain megjelent írás.

² Amerika nyelvi és kulturális bezárulkozása okán Harvard egyébként kiváló katolikus gondolkodója, Mary Ann Glendon sem vette észre, hogy nem a terminus korai használatáról, hanem egyszerűen jog általi statuálásról van itt szó. Lásd Mary Ann Glendon: *The Rule of Law in the Universal Declaration of Human Rights*. *Northwestern Journal of International Human Rights*, 2. (2004), 1. 4.

jogokat jogrend védje” („il est essentiel que les droits de l’homme soient protégés par un régime de droit”;³ ahol még – lévén az *État de droit* fogalmát a német fogalmi kultúrából és gondolkodásmódból vették át – eszükbe sem jutott, hogy ez rokoni szálon kötődhetnék az angol–amerikai *rule of law*-hoz).

Különféle gondolati hagyományok rendezetlen kavargásában mindenekelőtt az euroatlanti Nyugat és a bolsevik Kelet szembekerülése készítette az előbbi önazonossága tisztázására, majd politikai okokból, vagyis a keleti fél ledorongolására s diktatúrájának ellenpólusaként karolta fel a „joguralom” pozitív csengésű hagyományát. Mindenesetre 1957-ben Chicagóban megvitatták. Egy év múltán azonban a szovjettől vezetett tömb Varsóban tromfolt: saját változatként a szocialista törvényességet állították elő. Majd további egy év után Újdelhiben egy Ázsia törekvéseit is magában foglaló szintéziskísérlettel rukkoltak ki. Mindenesetre az e körbe eső hagyományt Chicago a jog felsőbbrendűsége (*supremacy of law*) gyanánt összegezte. A francia hagyomány ezt nemes egyszerűséggel törvényességre (*légalité*) rövidítette, amihez még tetszőleges tartalmiságokat kapcsolhattak a résztvevők. Ennek összességét definiálta Újdelhi úgy, hogy négy sűrű oldal rengeteg kérdésére kért országok, politikusok százaitól választ – ennek akkor összegyűjtött materiájából dolgozhat ma a történetész.⁴

A második világháború végétől annak megéléséig, hogy a nyugati világot a szovjet atombomba fenyegeti, a levegőben egy szabad társadalom alapelemeként ott lappangott a joguralom képzete is, ám anélkül, hogy mindannak eszményítésén túl, amit az atlanti fősodor kívánatosnak látott, határozottabb formát öltött volna.⁵

Ezzel egy minden értelemben kiforratlan kifejezés megkezdte diadalútját. Hamarosan politikai és politikatudományi használatban termékenyült meg; onnan átkerült tartalmilag rögzítetlen utalásként a nemzetközi diplomácia, majd az Egyesült Nemzetek Szervezete s nem utolsósorban az ENSZ ágenciáiként a Világbank és a Nemzetközi Monetáris Alap nyelvezetébe.⁶ Nem véletlen az ezredforduló csípős

³ United Nations: *Universal Declaration of Human Rights*. 1.

⁴ Rule of Law as Understood in Western Countries / Le concept de la légalité dans les pays occidentaux. *Annales de la Faculté de droit d’Istanbul*, 9. (1959), 12. 1–349.; illetve Milton Katz – Rudolf B. Schlesinger – Max Rheinstein: International Association of Legal Science: The Colloquia at Chicago, September 8–16, 1957. *American Journal of Comparative Law*, 6. (1957), 4. 518–525.; majd *Le concept de la légalité dans les pays socialistes. Colloque de l’AISJ, 10–16 septembre 1958*. Wrocław–Warszawa, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1961; illetve János Tóth: Le droit comparé dans l’Europe de l’Est. *Revue de la Commission Internationale des Juristes*, 6. (1965), 2. 274–278.; végül Marsh (1960): i. m.

⁵ A jogászként, a Legfelsőbb Bíróság tagjaként is működött amerikai államférfi, aki megválasztásától Roosevelttől, majd Truman elnök egyik legközelebbi munkatársára, utóbbi külügyminiszterére is lett, visszaemlékezésének epilógusszerű összegzésében szól az ENSZ és intézményei feladatáról úgy, hogy szóhasználatában – „a system of collective security that will develop and enforce the rule of law” – a terminus még egy légies vágyként gondolt eszményi jog szabálya inkább, semmint valamiféle rendszerszerűvé fejlesztett fogalomban kodifikált követelmény. Lásd James Francis Byrnes: *Speaking Frankly*. London–Toronto, Heinemann, 1947. 314.

⁶ E világban a „rule of law” a „United Nations” társaságában 15 millió s a „European Union” összefüggésében 13,3 millió, továbbá a „World Bank” társaságában 6,15 millió, az „International Monetary

jellemzése éppen a joguralom eszméjének egyik legharcosabb ösztönzőjétől, miszerint „aligha van manapság külpolitikai vita anélkül, hogy valaki ne javasolná a joguralmat a világ bajainak megoldására”.⁷ Hidegháborús használatának emlékeztétét mintha szakadatlanul őrizte volna, hiszen eleinte a Nyugat kiválóságának szimbólumaként, majd a Keletet megszégyenítő ellentét kifejezéseként,⁸ végül az ENSZ nemzetközi fejlesztésekkel megbízott pénzügyi szervezeteinél már kifejezetten zsaroló egyoldalúsággal, lényegében a befektető Nyugat, mindenekelőtt az Egyesült Államok jogi megoldásai átvétele kikényszerítésének eszközeként használták.⁹ A végeredmény egy általánosságokba bukó retorikus túlhasználat, ebben inflálódás és elhasználódás – mind a nemzetközi kapcsolatokban, mind az Európai Uniónak különösen a közép- és kelet-európai országokkal való bővülése utáni gyakorlatában.¹⁰ Ilyen robbanást mutat már önmagában az a növekvés, amellyel – szöveggyakoriságból s könyvcímekből kitetszően – divatszóvá vált.¹¹

1. táblázat: A 'joguralom' és 'jogállam' különféle kifejezései internetes előfordulásainak gyakorisága

Szó	Internetes előfordulás
<i>Rule of law</i>	105 000 000
<i>Rechtsstaat</i>	4 000 000
<i>État de droit</i>	6 500 000
<i>Jogállam</i>	500 000
<i>Joguralom</i>	150 000

Forrás: saját szerkesztés

Fund” egyidejűségével pedig 1,51 millió alkalommal fordul elő. Német nyelven a „Rechtsstaat” és a „Vereinte Nationen” párossága viszont 113 ezer, az „Europäische Union” esetében pedig 167 ezer előfordulást mutat.

⁷ Carothers (1998): i. m. 95.

⁸ Napjainkban is vezető emberjogi mozgalomként az International Commission of Jurists 1952-ben Nyugat-Berlinben hidegháborús harcos szervezetként CIA-támogatással jött létre, miután a Párizsban 1946-ban a Nobel-békedíjas René Cassinnek, *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata* majdani betervezőjének első elnökletével létesített International Association of Democratic Lawyers szervezetet szovjetbéréncce kiáltották ki, mivel dokumentálni kezdte az USA koreai háborús bűneit. Lásd Howard B. Tolley: *The International Commission of Jurists. Global Advocates for Human Rights*. Pennsylvania, University of Pennsylvania Press, 1994. I. fejr.

⁹ Vö. például Varga (2006b): i. m.

¹⁰ Vö. például Varga (2009d): i. m. I. fejr. 4.1. pont, 19–28.

¹¹ Előfordulása magyar címként eltérő képet mutat. Azért volt egykor gyakori egyik kifejezése, mert a valahai *Jogállam – Jog- és Államtudományi Szemle* (1903–1938) döntvénytárat és gazdag könyvsorozatot egyaránt gondozott. Könyvcímként kizárólag Balogh Arthur művében szerepel, majd a közel-múltban Takács Péter gyűjteményében. Balogh Arthur: *Jogállam*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1914. Takács Péter (szerk.): *Joguralom és jogállam. Antológia a Rule of Law és a Rechtsstaat irodalmának köréből*. Budapest, [Osiris-Századvég], 1995.

2. táblázat: A „rule of law” és a „Rechtsstaat” kifejezés gyakorisága könyvcímekben, 1944–2020

	1944–59	1960–75	1976–91	1992–2007	2008–20
<i>Rule of law</i> ¹²	32	96	64	544	1120
<i>Rechtsstaat</i>	30	120	180	180	270

Forrás: saját szerkesztés

Érdekes körülmény, hogy a terminus divatossá válásának ideje pontosan a hidegháború végét, a kéthatalmi világrend összeomlásának környékét jelzi, s ezzel annak az időszaknak a kezdetét is, amikor a szovjet birodalmiság megszűntével Közép- és Kelet-Európa egyszeriben maga vált nemzetközi problémává azzal, hogy elkezdte régi helyét újrakeresni a világban.¹³

Általános és divatos *hívószóvá* lett tehát, amivel boldog-boldogtalan önnön büszkeségét vagy mások iránti megvetését egyaránt kifejezheti. Amely tartalmatlanodás, úgyszólván halandzsaértékű fecsegések közhelyévé válás egyébként a mögöttes közügy azon hiteles politikus és tudós szereplőit sújtja leginkább, akik tényleg ennek mögöttes ideájáért leginkább a fejlődőnek mondott világban küszködnek,¹⁴ egyik legnagyobb ellenségüket pontosan azokban látva, akik öntömjénezéssel éppen ezt ajnározzák csodaszerként.¹⁵

Carl Schmitt már az 1930-as évek elején lesajnálóan szólt a *Rechtsstaat* emlegetéseiről, mert annyi mindent jelenthet, mint külön-külön a *Recht* és a *Staat*; s így nincs is más tulajdonsága, mint hogy jó a hangzása, így hát bármely ellenfelünket ezzel revolverzelve szabadon becsmérelhetjük.¹⁶ Amerikai specialisták már évtizedek óta arra panaszkodnak, hogy „a »joguralom« csupasz kifejezése ideologikus visszaélések

¹² A *rule of law* könyvcímként azért lett már korán gyakori, mert az International Commission of Jurists előszeretettel használta bármely problémás helyzet elemzésekor egyszerre kontrasztként s a feldolgozás nézőpontjaként, mint például az alábbi kiadványa esetén: International Commission of Jurists: *The Hungarian Situation and the Rule of Law*. The Hague, International Commission of Jurists, 1957.

¹³ Még e látszólag politikamentes kérdésben sincs sem őszinteség, sem tisztánlátás. A terminus előtérbe kerülését lengyel gyökerei ellenére Martin Krygier a hidegháború utáni atlanti és nyugat-európai világ ideológiacsömörében, egy újabb értelmező pedig az európai közösségiség formaváltozásaiban látja. Martin Krygier: *The Rule of Law after the Short Twentieth Century: Launching a Global Career*. In Robert Nobles – David Schiff (szerk.): *Law, Society and Community. Essays in Honour of Roger Cotterrell*. Farnham [Surrey], Ashgate, 2014b. 327–346. Vö. Ronald Janse: *Why Did the Rule of Law Revive? The Hague Journal on the Rule of Law*, 11. (2019), 2–3. 341–348.

¹⁴ L. Gordon Flake írja, hogy „a »joguralom« napjaink divatszavává lett, és gyakran receptszerű csodaszerré az ázsiai nemzetek előtt álló fejlődés számtalan kihívására. E vitákban azonban az már ritkán sikeredik, hogy a »joguralom« fogalmára kellő gondosságu meghatározást is kínáljanak”. L. Gordon Flake: *The Rule of Law. Perspectives from the Pacific Rim*. Findlay (Oh.), The Mansfield Center for Pacific Affairs, 2000. vii.

¹⁵ Például Randall Peerenboom: *Varieties of Rule of Law: An Introduction and Provisional Conclusion*. In uő (szerk.): *Asian Discourses of Rule of Law. Theories and Implementation of Rule of Law in Twelve Asian Countries, France and the U.S.* London – New York, Routledge, 2004. 33.

¹⁶ Carl Schmitt: *Legalität und Legitimität*. Berlin, Duncker & Humblot, [1932] 1988. 19.

és elterjedt túlhasználat okán mára jelentés nélküli lett. Egyszerűen betagozódott azon önfényező retorikai fogások sorába, amelyekkel angol–amerikai politikusok saját megnyilatkozásait ékesítgetik. [...] Uralkodó osztályunk fecsejmódjának része ez, amiért felesleges lenne intellektuális erőfeszítést mozgósítanunk”.¹⁷ Másokat éppen ez a kiáltó jelentéshiány ösztönöz arra, hogy valóban feltáró, nemritkán monografikus munkálatokba fogjanak. Amelyek viszont tudományos elemzés címén – hiszen kiművelt háttér, kifejezesezett doktrinális szerkezet és dogmatika híján magának a fogalomnak alig lehet kapaszkodója¹⁸ – gyakran program- vagy hitvallásszerűek lettek, a közjót úgymond elérendő, szerzőik saját megvallott céljait s azokhoz rendelendő intézményi eljárásokat és technikákat taglalva.

2. A mai használat parttalansága

A jogtudomány elsőként azt szokta megállapítani, hogy *lényegi vonásaiban ez vitatott fogalom*.¹⁹ Mert eleve olyan természetű,²⁰ hogy „mindig vitatható”,²¹ mert nem lehet más, mint „egyszerre vitatott és ellentmondásos”,²² hiszen „legkülönbébb módokon meghatározható rugalmasságú”,²³ szándékosan meghatározatlan s így

¹⁷ Shklar (1987): i. m. 1.

¹⁸ Gárdos-Orosz Fruzsina jellemzése szerint e komplex hiányban „nem is az a legfőbb nehézség, hogy a jogállamiságnak nincs széles körben elfogadott általános meghatározása, hanem hogy összetevőiről, alkotóelemeiről sincs egyetértés”. Lásd Szente Zoltán: A Jó Állam jogállami követelményei. In Kaiser Tamás – Kis Norbert (szerk.): *A Jó Állam mérhetősége*. Budapest, Nemzeti Közszerzői Egyetem Jó Állam Kutatóműhely, 2014. 267–290. 267.

¹⁹ Gallie azon fogalmakat nevezte ilyennek, amelyek „helyes használatának kérdése óhatatlanul véget nem érő vitákhoz vezet”. Gallie (1956): i. m. 169. Mert – mint John N. Gray kifejtette – „önmagában sem a tapasztalat nyilvánvalósága, sem nyelvhasználat vagy logikai kánon nem dönthet” kérdéseikben; amikre tehát – folytatja Eugene Garver – jó válasz eleve nem lehetséges. Lásd John N. Gray: On the Contestability of Social and Political Concepts. *Political Theory*, 5. (1977), 3. 344. Vö. Eugene Garver: Rhetoric and Essentially Contested Arguments. *Philosophy & Rhetoric*, 11. (1978), 3. 168. Megjegyzendő, hogy csupán közel fél évszázaddal később ilyenként láttatni művészeti és politikai kategóriákat, s ezek egyikeként a joguralom fogalmát úgyszintén. Vö. Waldron (2002): i. m. és David Collier – Fernando Daniel Hidalgo – Andra Olivia Maciuceanu: Essentially Contested Concepts: Debates and Applications. *Journal of Political Ideologies*, 11. (2006), 3. 211–246.

²⁰ Bárd Petrák szerint „a lehető legjobb meghatározása sem változtathat a joguralom alapvető természetén, tudniillik hogy az egy lényegileg vitatott fogalom”. Petra Bárd et al.: *An EU Mechanism on Democracy, the Rule of Law and Fundamental Rights. Annex II – Assessing the Need and Possibilities for the Establishment of an EU Scoreboard on Democracy, the Rule of Law and Fundamental Rights*. [Brussels], European Parliamentary Research Service, 2016. 80.

²¹ Augusto Zimmermann: Rule of Law as a Culture of Legality: Legal and Extra-legal Elements for the Realisation of the Rule of Law in Society. *eLaw Journal: Murdoch University Electronic Journal of Law*, (2007), 2.

²² T[revor] R[obert] S[eaward] Allan: Rule of Law (Rechtsstaat). In *Routledge Encyclopedia of Philosophy*.

²³ Geranne Lautenbach (*The Concept of the Rule of Law and the European Court of Human Rights*. Oxford, Oxford University Press, 2013. 19.) még hozzáteszi: „A joguralom különféle meghatározásából következően a joguralomnak nincsen egységes elfogadott formája.”

bizonytalan fogalomról van szó.²⁴ Olyanról, amelynek „burkolt ígérete és kényelmes homályossága” okán²⁵ (aminek következtében „egyszerűen megfoghatatlan”, hiszen „szélsőséges eltérések uralkodnak felfogásaiban”²⁶) „senki sem lehet biztos a jelentésében”,²⁷ merthogy „semmiféle egyetértés nincs” abban,²⁸ hogy központi mag nélkül szóródó általánosságai egyáltalán mit jelenthetnek.²⁹ „Valójában egyetlen egyértelmű egyetértést érzékelhetünk e témában, s ez a mindenén átható egyet nem értés.”³⁰ Így hát a teóriáját a liberálisnak mondott elit értékrendjére építő Ronald Dworkin is éppen az Európai Uniónak a kérdés tisztázására létrehozott Velencei Bizottsága londoni ülésének bevezető előadását – élete utolsó közszereplését – kellett indítsa annak megállapításával, hogy „még leghívebb híveit is annak tökéletes egyetértés-hiánya ejti közös fogságba, hogy mi is valójában a joguralom”.³¹

Merthogy voltaképpen saját tárgya sincs, hiszen leginkább ernyő- vagy konténer-fogalom,³² amelyet jelzőként leginkább politikum, állam és jog általános helyzet-

²⁴ Például Gianmaria Ajani: *Navigatori e giuristi: A proposito del trapianto de nozioni vaghe*. In Valentina Bertorello (szerk.): *Io comparo, tu compari, egli compara: che cosa, come, perché?* Milano, Giuffrè, 2003. 3–18.; Pietro Costa: *The Rule of Law: A Historical Introduction*. In Pietro Costa – Danilo Zolo (szerk.): *The Rule of Law. History, Theory and Criticism*. Dordrecht, Springer, 2007. 74.; Fallon (1997): i. m. 1. és 6.; Ugo Mattei – Laura Nader: *Plunder. When the Rule of Law is Illegal*. Oxford, Blackwell, 2008. 10.; Daniel B. Rodriguez – Mathew D. McCubbins – Barry R. Weingast: *The Rule of Law Unplugged*. *Emory Law Journal*, 59. (2010), 6. 1455–1494. Avagy, mint a Lordok Háza alkotmányügyi vizsgálóbizottsága által visszafogottan megállapított: „a joguralom változatlanul összetett és néhány elemében bizonytalan fogalom”. Lásd *6th Report of Session 2006–07. Relations between the executive, the judiciary and Parliament. Report with evidence*. London, The Stationary Office, 2007. 12. 24. pont. Philip Selznick: *Democracy and the Rule of Law*. *Syracuse Journal of International Law and Commerce*, 33. (2005), 1. 29–40. 29.

²⁵ Otto Kirchheimer: *The Rechtsstaat as Magic Wall*. In William E. Scheuerman (szerk.): *The Rule of Law under Siege. Selected Essays of Franz L. Neumann and Otto Kirchheimer*. Berkeley, University of California Press, 1996. 244.

²⁶ Rádásul Brian Z. Tamanaha még hozzáteszi, olyasmi ez, mint általában a jóra törekvés: „ebben mindenki osztozik, ám a legellentésebb meggyőződésekkel arról, hogy miben is rejlik az”. Brian Z. Tamanaha: *On the Rule of Law. History, Politics, Theory*. Cambridge – New York, Cambridge University Press, 2004. 3.

²⁷ Adam C. Bouloukos – Brett Dakin: *Toward a Universal Declaration of the Rule of Law: Implications for Criminal Justice and Sustainable Development*. *International Journal of Comparative Sociology*, 42. (2001), 1–2. 145.; illetve George P. Fletcher: *Basic Concepts of Legal Thought*. New York, Oxford University Press, 1966. 12.

²⁸ John Borneman: *Settling Accounts. Violence, Justice, and Accountability in Postsocialist Europe*. Princeton, Princeton University Press, 2007. 40.

²⁹ Rosalyn Higgins állítja ezt főként ENSZ-dokumentumokra utalva: *Speech by H. E. Judge Rosalyn Higgins, President of the International Court of Justice, at the United Nations University on “The ICJ and the Rule of Law”, 11 April 2007*.

³⁰ Courtney Taylor Hamara: *The Concept of the Rule of Law*. In Imer B. Flores – Kenneth Eimar Himma (szerk.): *Law, Liberty, and the Rule of Law*. Dordrecht, Springer, 2013. 12.

³¹ Tudniillik mint Ronald Dworkin előadja, „a joguralom leglényege egy paradoxon. Merthogy ez az eszmény biztosságot követel a jortól, elítélve bármiféle többértelműségét. Az eszmény maga azonban éppen a biztosság hiányának s a homályosságnak a mintapéldája.” Dworkin (2012): i. m. 11.

³² Az elsővel Adriaan Bedner, a másodikkal pedig Rachel Kleinfeld Belton jellemzi. Lásd Adriaan Bedner: *An Elementary Approach to the Rule of Law*. *Hague Journal on the Rule of Law*, 2. (2010), 1. 50.

jellemzésére használnak, hogy ezzel vagy kívánalmatosságok szabályozottságát és biztosítottságát, vagy éppen ellenkezőleg, ezek hiányát fejezzék ki. Ám e szabad befogadóképesség ugyanakkor egy egyre tovább fújható, korlátlanul kidagadóvá tehető *retorikai ballonná* teszi, amely minél többet mond, annál kevesebbet ér.³³

Nem is egyszerűen arról van szó, hogy többféleképpen érthetünk egy tárgyat, hanem arról, hogy különféle tárgyakat különféle módokon értünk, ám ezeket úgy nevezzük egy néven, mintha egyetlen tárgyról beszélénk. A megnevezés és értés kakofóniája ez; voltaképpen elemi kifejezéshibáról van szó. Csupán az amerikai alkotmányjogban sokféle nézőpontból való megragadhatóságot és mindegyik nézőpontból változatok rengetegét tárja fel egy harvardi szakértő.³⁴ Ausztrál társa négy eltérő tárgyat feltételező megközelíthetőség közt különböztet. Eszerint

„meghatározhatnók [...] a jogállamiságot azon értékek szerint, amelyeket az intézmény szolgálni kíván (ilyen például az emberi méltóság vagy a képességek teljes kifejlesztése révén elérhető egyéni teljesítmény); az intézményvédelem sokféle alapelve tekintetében (például az a szabály, hogy jogalap szükséges az állampolgárok jogait érintő bármiféle kormányzati eljáráshoz); azon intézményekkel, amelyek biztosításáért saját módokon felelősek (mint például bíróságok, ügyvédség, parlament és rendőrség); vagy e célra rendelt intézményi eljárásokkal (amilyen egy nyilvános meghallgatás, esküdtszéki tárgyalás, *habeas corpus* vagy egyebek)”.³⁵

A lehetőségek számossága³⁶ azt sugallja, hogy maga a terminus egy *desideratum*, vagyis kíváncsi mintagyűjteménye, melyet nyilván valamiféle kiérlelt társadalom-filozófiának kell megalapoznia. Ez azonban nincs így – hacsak nem egyesek fejében, szakmai vagy politikai mozgalmaiban, amelyek azonban másokat kötelező intézményesültséggel nem rendelkeznek.

Ilyen kavargásban érkezhetünk el mánkhoz, amikor a terminus már semmit és bármit, mindent vagy akármit jelenthet egyszerre. Egy szóról beszélünk csupán, egyetlen szóról, amely tetszőlegesen alakítható jelentéshordozásával s érdekharokban inflálódó túlhasználatával már rég üressé lett. Jogon belül kitüntetett értelme, jogilag védhető, mert kritériális funkcionalitása voltaképpen nincs. Csakis politikai iszapbirkózások használtatják úgy, miközben bármelyikünk a világ megszámlálhatatlanul sok politikai, publicisztikai vagy tudományos műhelyéből vagy éppen saját elméncségből azt aggat rá, amit csak akar. Megállapodott dogmatikája nincs, így szilárd szerkezete, tartóváza vagy határoltósága sem.

Vö. Rachel Kleinfeld Belton: *Competing Definitions of the Rule of Law. Implications for Practitioners*. Washington (D.C.), Carnegie Endowment for International Peace, 2005. 6.

³³ Åke Frändberg: Begreppet rättsstat. In Fredrik Sterzel (szerk.): *Rättsstaten: Rätt, politik och moral*. Stockholm, Rättsfonden, 1996. 22–23.; illetve uő: *From Rechtsstaat to Universal Law-state. An Essay in Philosophical Jurisprudence*. Cham, Springer, [2014]. 31.

³⁴ Fallon (1997): i. m.

³⁵ Geoffrey de Q. Walker: *The Rule of Law*. Carlton (Victoria), Melbourne University Press, 1988. 9.

³⁶ Lásd például még Jørgen Møller – Svend-Erik Skaaning: *The Rule of Law. Definitions, Measures, Patterns and Causes*. London, Palgrave Macmillan, 2014; illetve Valentin Yakushik: Varieties of a Law-Governed State. *Ukrainian Policymaker*, 3. (2018). 72–84.

Akkor miért éppen bővíthetőségének kellene ismernie korlátokat? Az irodalomban úgyszólván közhelynek számít annak megjegyzése, hogy „igen nehéz beszélni joguralomról, hiszen majdhogynem annyiféle felfogása van, mint amennyi védelmezője”,³⁷ merthogy mindenféle szerző „tetszőleges tartalmú szlogenként használja bármiféle elképzelhető irányra, amit csak követni akar”.³⁸ Ebből adódik a New York-i jogfilozófus körképe: „Lapozzunk fel bármely újságot, és máris látni, ahogy joguralmat citálnak, és azzal dobálóznak – többnyire szemrehányásként, olykor törekvésük megerősítéseként, és szinte mindig valamiféle politikai legitimitás mércéjeként.”³⁹

Az elemzés során nemcsak a fogalom változékonyságára derül fény, de arra is, hogy mennyire *történelmi kontingenciákban* és *akcidenciákban* jött létre. Nem egyszerűen sokszínű, de *környezetfüggő*, mert kultúrák szerint⁴⁰ eltérően alakul. Ami persze nyilvánvaló, hiszen ez mindenekelőtt történelmi kategória – és mivel legkülönbözőbb történelmi tapasztalatok adják az alapját, ezek magukban hordják mindegyiknek a saját *hic et nunc* adottságaitól való meghatározottsága különösségét is. Tehát minden eleme gyökerezik valamiben, ami különféle nemzeteknél és azok különféle koraiban szintén eltérő. Következésképpen mivel „történelmi fejlődés terméke [...], a joguralomra [...] nem gondolhatunk alkotmányos elméletektől és hagyományoktól függetlenül [...], mivel szorosan kapcsolódik ahhoz a történelmi és intézményi háttérhez, amelyben egyáltalán kifejlődött”.⁴¹ Egészében véve tehát mindarra, „amit kizár vagy megenged, amitől függ, és ami egyáltalán ön maga, mind politikai és jogi történetek és hagyományok különbözőségéből adódó eltérő nézetek érvényesek, visszatükrözve számos ilyen történetben és hagyományban különböző módon és mértékben visszatérő dilemmát és választást”.⁴² Általánosíthatunk persze ezekből, de – mutat rá francia szakértője – ekkor csak egy összefüggéseiből kiszakított pusztán üres héj marad.⁴³

Ezzel törvényszerűen az egyes nemzeti és egyéb fejlődések saját problematikáihoz, megoldást íhlető törekvéseihez és a végeredmény parttalanságához érkezünk vissza. Ez pedig felbont bármiféle rendezett fogalmiságot, hiszen folyvást újarendezi azt. Mert a „jogállamiság eszméjét programszerű jellege jellemzi, vagyis hogy nem azonosítható kizárólag egy ilyen vagy olyan jogi fogalommal, mert sokkal inkább olyan alapelvek halmazából áll, amelyek adott országban, társadalomtörténetének

³⁷ Olufemi Taiwo: The Rule of Law: The New Leviathan? *Canadian Journal of Law & Jurisprudence*, 12. (1999), 1. 154.

³⁸ Richard Bellamy: *Political Constitutionalism. A Republican Defence of the Constitutionality of Democracy*. Cambridge – New York, Cambridge University Press, 2007. 54.

³⁹ Jeremy Waldron: The Concept and the Rule of Law. *Georgia Law Review*, 43. (2008), 1. 1.

⁴⁰ Például Christopher May: *The Rule of Law. The Common Sense of Global Politics*. Cheltenham–Northampton, Edward Elgar, [2014].

⁴¹ Lautenbach (2013): i. m. 35. és 210.

⁴² Martin Evald John Krygier: Rule of Law (and Rechtsstaat). In James D. Wright (szerk.): *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 20. 2. kiadás. Oxford, Elsevier, 2015. 780.

⁴³ Jacques Chevallier: *L'État de droit*. 4. kiadás. Paris, Montchrestien, 2003. 52.

adott szakaszában a közhatalom gyakorlásának erkölcsét szabályozzák”.⁴⁴ Ezért a bizonytalanság nemcsak a terminus egészét övezi, de belső összefüggésein túl egyes elemeit is, hiszen mindegyik adott történelmi alakulás, azaz helytől és időtől meghatározott különfeleségek terméke.

A név tehát lehet egy, de a mögötte rejlő fogalom különböző. Olyan sokaság, amely eleve „megfoghatatlan és ellentmondásos”, hiszen „nemzeti történelmek politikai, intézményi, jogi és akár csupán elképzelt sajátosságainak sokféleségébe »ágyazódik«”. Ezért „lehetetlen az a Don Quijote tettével felérő vállalkozás, hogy a joguralom kívánalmaiból mintegy felépíttethessék az alkotóelemek listája”.⁴⁵

Építőköveit összerakva így egy meglehetősen bonyolult kirakós játék összképe dereng fel: elemek, történelmileg *hic et nunc* alakultságuktól meghatározott jelentéssel és érvennyel, amelyek adott helyen és időben, az egyes nemzeteket átfogó nemzetközi térben egymásra rakódnak, miközben e történelmi beágyazódottságnak köszönhetően megőrzik egykori helyi értéküket, hogy mindezekkel együtt valamiféle másokkal közös, az adott kultúrkörben többé-kevésbé elfogadott fogalmat képezzenek. Jellegetes, hogy amikor Harvard konstitucionalistája csupán annak összetevőit elemezte, hogy az Egyesült Államok jogi gyakorlatában hányféle szempontból mily csaknem megszámlálhatatlan nézőpontból közelítve mindegyikben külön-külön is – bár egyenértékűként védhető – változatai lehetnek a joguralomnak, annyit tehetett csupán, hogy a viszonylagosságok lebegő felhőjében éreztesse tárgyát, hírül adva, hogy egyedüli lehetőségként minden alkalmazójának magának kell azt megalkotnia, s persze a maga használatára szántan.⁴⁶ Merthogy „tévedés lenne minden összefüggésben a joguralomhoz sajátos kritériumok feltételezése. Inkább annak elismeréséről van szó, hogy a joguralom érdekkörei meglehetősen összetetten fonódnak egymásba, s ezért mindig annak eldöntésével kell kezdenünk, hogy miféle körülmények közt milyen értékeket vagy kritériumokat vélünk elsődlegesen figyelembe veendőnek.”⁴⁷

3. Gyökerek és kimunkálás egyes jogi kultúrákban

Korunk jellemzője a keresztény középkor lelki ragyogásra vágyása után egy új ideokrácia, amely múltat, tapasztalatot most már egyaránt meghaladni kívánva a nemünkre, bőrszínünkre, szexualitásunkra, családban felnövekvésünkre, nemzetként élésünkre, sőt még ezután kitalálandó egyebeinkre vonatkozó világrengetőnek

⁴⁴ Rainer Grote: Rule of Law, Rechtsstaat y État de Droit. *Pensamiento Constitucional*, 8. (2002), 8. 175.

⁴⁵ Bárd et al. (2016): i. m. 79. és 80. 2.4.3. pont.

⁴⁶ Pontosan úgy egyébként, amiként a precedensjogban majd a bírótól saját döntési szabályaként az általa figyelembe vett precedenstőmegből döntéséhez előbb még kivont, de döntésében nyilvánosan már meg nem fogalmazott *stare decisis*-ét.

⁴⁷ Fallon (1997): i. m. 6.

remélt, évezredek gyakorlatát szeméttbe söpörve önnön forradalmiságától megittasult mai gondolkodása eredményeit egyenesen az ember mint olyan lappangó (de hála néki, most felfedezett) örök tulajdonságaként szeretné láttatni. Ennek örvén vezetődnek vissza akár a francia forradalmat kiobbantó eszmék is klasszikus görög elődökre, olykor egyenesen a szellemi archeológia legkorábbi nyomaira. Pedig tudjuk, hogy noha „emberi jogok” megnevezettek például már Dél-Amerika őslakosainak leöldöklése elleni tiltakozásul egy spanyol dominikánus ajkáról,⁴⁸ mai mozgalma nem ebből, hanem felvilágosodásbeli forrásokból, majd a második világháború utáni lelkiismeret-vizsgálatból, nem kis mértékben az 1968-as lázadások utóhatásaként szökkent szárba. És ugyanígy nyilvánvaló, hogy mai összetettségében a jogállamiság 19. századi, döntően német és angol fejlődésből született fogalom.

A gondolat formát öltése leginkább a feudális önkénnyel, pontosabban az abszolutista állam mindenhatóságával történő szembefordulásnak köszönhető.⁴⁹ Az olasz jogbölcsekedés nesztora ezt *megfordításnak* – tudniillik az individualizmus beköszöntével a régiek kötelesség-ethosának meghaladásaként jogosultságorientálódásnak – nevezte.⁵⁰ Háttérét pedig az amerikai forradalmár Thomas Paine fogalmazta meg: „míg abszolutista kormányzatokban a király az úr, szabad országokban a jognak kell királlyá lennie”.⁵¹ Őskutatás helyett talán elégséges itt csupán annyit felidéznünk, hogy a 18. és 19. század fordulójának felvilágosult porosz uralkodója az *Allgemeines Landrecht* tervezetébe már belefoglaltatta, hogy „az állam törvényei és rendeletei csak a közös céltól megkövetelt mértékben korlátozhatják az állampolgárok természetes szabadságát és jogait”, amihez további tisztázásul a kor tankönyve még hozzáfűzte: „Bármiféle uralkodói jogosultság csakis az állami cél megvalósítása eszközének tekintendő.”⁵²

Az angol változatot a konstitucionalizmus atyja, Dicey öntötte formába, össze is foglalva hatalmas feldolgozását néhány mondatban. Eszerint

„a joguralom [...] a mai napig megkülönböztető jellemzője az angol alkotmánynak. Angliában senkit sem lehet büntetni vagy kártérítés fizetésére kötelezni jogilag határozottan nem tiltott magatartásért; minden ember törvényes jogait vagy kötelezettségeit szinte változatlanul a birodalom rendes bíróságai határozzák meg, és ezek a minden embert mint egyént

⁴⁸ Bartolomé de las Casas használja 1552-ben a „las reglas de los derechos humanos” kifejezést. Bartolomé de las Casas: *A Selection of his Writings*. Szerk. George Sanderlin. New York, Knopf, 1971. Vö. még – az ügyre vonatkozóan – Moisés Jaime Bailón Corres: *Derechos Humanos de los pueblos indígenas: el debate colonial y las leyes de indias de 1681*. México, Comisión Nacional de los Derechos Humanos, 2014; és – személyére vonatkozóan – Kenneth Pennington: Bartolomé de Las Casas. In Rafael Domingo – Javier Martínez-Torrón (szerk.): *Great Christian Jurists in Spanish History*. Cambridge, Cambridge University Press, 2018. 98–115.

⁴⁹ Például Borneman (2007): i. m. 46.

⁵⁰ Bobbio (1990): i. m. ix. és 58.

⁵¹ Thomas Paine: *Common Sense*. Philadelphia, Bell, 1776.

⁵² *Entwurf eines Allgemeinen Gesetzbuchs für die Preussischen Staaten*. 1791. Einleitung, § 79.; illetve Nikolaus Thaddäus Gönner: *Teutsches Staatsrecht*. Landshut, Krüll, 1804. II/1/273. §, 418.

megillető jogosultságok kevésbé magának alkotmányunknak, mint inkább annak az alapnak az eredményei, amelyre az alkotmány is épül”.⁵³

Három tételben összegzett követelménye ilyen módon 1. a *nulla poena sine lege* általánosításának és 2. a független bíróság előtti peresíthetőségnek a követelménye, valamint 3. a jogosultságok mintegy természetjogi gyökerének⁵⁴ elismerése. Támaszául pedig íratlan alkotmányukat látta, amely évszázadok pecsétjével megerősítetten egy írott chartánál is szilárdabb lett, továbbá a közvélemény erejét. Az államhatalmi ágak szétválasztását ugyanakkor csak a bíróság és a precedensjog autonómiájában ismeri,⁵⁵ a törvényhozó s a végrehajtó közt alig.⁵⁶ Az alkotmányosság őrzője maga a sok évszázados parlamentarizmus;⁵⁷ ezzel egyidejűleg a bírói döntésekre támaszkodás számára nem egyéb, mint számos generáció bölcsességének egymásra épülésével az egyéni szabadság s az önkénnytől mentesség legjobb garanciája.⁵⁸

A *Rechtsstaat* első említései a 18. és a 19. század fordulójáról valók.⁵⁹ Kormányzati reformszándékot fejeztek ki,⁶⁰ majd az igazgatási állam (*Polizeistaat*) felváltására s felvilágosult reformjára törekedve államtudósok – Robert von Mohl és Friedrich Julius Stahl – folytatták.⁶¹ A *rule of law* szóképével szemben a németek bizalommal hagyatkozhattak a *Staatra*, mert az angoltól eltérően náluk az állam mindig is jogi fogalom volt⁶² – olyannyira, hogy *Tiszta jogtanában* Kelsen már a *Rechtsstaat* kifejezést magát

⁵³ Dicey (1915): i. m. lv.

⁵⁴ Vö. Ópalek (1999): i. m.

⁵⁵ A perlés amerikai kultuszára alapozva írja W. Ivor Jennings, hogy „amikor egy angol jogász joguralomról beszél, amerikai társa a *due process of law* elvére gondol”. W. Ivor Jennings: *The Rule of Law in Total War*. *Yale Law Journal*, 50. (1941), 3. 365.

⁵⁶ „Csak homályos határvonal húzható a törvényhozás és az igazgatás közé, így félrevezető lenne annak feltételezése, hogy két alapvetően különböző hatalmi formáról lenne szó.” William Wade – Christopher Forsyth: *Administrative Law*. 10. kiadás. Oxford – New York, Oxford University Press, [1961] 2009. 18.: Vö. még Owen Hood Phillips – Paul Jackson – Patricia Leopold: *Constitutional and Administrative Law*. London, Sweet & Maxwell, 2001. 26.

⁵⁷ Danilo Zolo: *The Rule of Law: A Critical Reappraisal*. In Costa–Zolo (2007): i. m. 9.

⁵⁸ F[riedrich] A[ugust] von Hayek: *Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy*. London, Routledge – Kegan Paul, 1982. 55–56. és 85–88.

⁵⁹ Johan Wilhelm Placidus [Petersen]: *Litteratur der Staatslehre. Ein Versuch*. Strasbourg, (k. n.), 1798; majd reakciós értelemben Adam H. Müller: *Die Elemente der Staatskunst. Oeffentliche Vorlesungen...* I–III. Berlin, J. D. Sander, 1809; liberális értelemben pedig Carl Theodor Welcker: *Die letzten Gründe von Recht, Staat und Strafe philosophisch und nach den Gesetzen der merkwürdigsten Völker rechtshistorisch entwickelt*. Gießen, Heyer, 1813; s e sorban végül Johann Christoph, Freiherr von Aretin: *Staatsrecht der konstitutionellen Monarchie. Ein Handbuch für Geschäftsmänner, studirende Jünglinge, und gebildete Bürger*, I. Altenburg, Literatur-Comptoir, 1824.

⁶⁰ Ernst-Wolfgang Böckenförde: *Entstehungswandel des Rechtsstaatsbegriffs*. In Horst Ehmke – Carlo Schmid – Hans Scharoun (szerk.): *Festschrift für Adolf Arndt zum 65. Geburtstag*. Frankfurt am Main, Europäische Verlagsanstalt, 1969. 53–76., különösen 53–54.

⁶¹ Robert von Mohl: *Die Polizeiwissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaates*. I. Tübingen, Heinrich Laupp, 1832. 8.; illetve Friedrich Julius Stahl: *Rechts- und Staatslehre auf der Grundlage christlicher Weltanschauung*. Hildesheim, Olms, [1845] 1963. 137.

⁶² Neil MacCormick: *Der Rechtsstaat und die rule of law*. *Juristenzeitung*, 39. (1984), 2. 65–70. 65.

is pleonazmusnak, mert a *Staat*ot eleve a *Recht*ben foglaltak tekintette.⁶³ A mai német közjogban viszont a *Rechtsstaat* már nem önálló, hanem helyettesítő fogalom. A Német Szövetségi Köztársaság tartományainak megnevezésénél bukkan fel a szó az *Alaptörvény*ben egyáltalán, annyi jelentéssel, amennyit az *Alaptörvény* tételesen felsorol. S azzal, hogy jogállamiságnak ezt nevezi, az alkotmányosságot garantálja. Mert ennyit mond: „A tartományokban az alkotmányos rend meg kell feleljen a köztársasági, demokratikus és szociális jogállam ezen alaptörvény értelmében vett alapelveinek.”⁶⁴ Vagyis nincs saját értelme: helyettesítő fogalom, pleonazmus. Egy dolgot mégis bizonyosan jelent. Azt, hogy bármilyen gondolat vagy szándék merülne fel továbbalakítására, az már nemigen férne bele a jogász szakmai profiljába, hiszen csakis közvetlen politikai – mert alkotmánymódosító – igény mezében léphetne fel.

A francia megoldás megkésetten, németből fordítva, az első világháború táján jelent meg. Első megfogalmazása – „az állam egy hozzá képest felsőbbrendű, nem általa alkotott s általa meg nem sérthető szabálynak alárendelt”⁶⁵ – részben a rousseau-i hatás törvénykultusz- (*culte de la loi*,⁶⁶ majd abból kinőve a *droit* közbejöttével a *constitution*) hagyományát, részben a bírák általi kormányzás (*gouvernement des juges*) iránti még forradalom előtti bizalmatlanságot fejezi ki.⁶⁷ Érdektelenség övezte mindvégig, merthogy gyakorlatilag nincs megkülönböztethető tartalma.⁶⁸ Benne voltaképpen Rousseau hagyománya győzedelmeskedett: demokráciában a jog csak az általános akarat (*volonté générale*) kifejeződése lehet, aminek törvényi formát kell öltetnie,⁶⁹ mégpedig a mindenkori alkotmány megvalósulásaként. Ezt az 1971-ben

⁶³ Hans Kelsen: *Reine Rechtslehre*. 2. kiadás. Wien, Österreichische Staatsdruckerei, [1960] 1992. 314. (Magyar kiadása uő: *Tiszta jogtan*. Ford. Bibó István. Szerk. Varga Csaba. Budapest, ELTE Bibó István Szakkollégium, 1988.) Vö. még Michel Troper: *Le concept d'État de droit*. *Droits*, (1993), 15. 51–63.

⁶⁴ *Grundgesetz*. 1949. 28. § (1) bek.

⁶⁵ Léon Duguit: *Traité de droit constitutionnel*. III. 2. kiadás. Paris, E. de Boccard, [1911] 1923. 547. VI. fej. 88. §: L'État de droit. Eltérő irányokban gondolkodik ugyanebben az időben Raymond Carré de Malberg: *Contribution à la théorie générale de l'État spécialement d'après les données fournies par le droit*. II. Paris, Recueil Sirey, 1922; és szintén eltérően Maurice Hauriou: *Précis de droit constitutionnel*. Paris, Tennin, 1923.

⁶⁶ Georges Burdeau: *Essai sur l'évolution de la notion de la loi en droit français*. *Archives de philosophie du droit et de sociologie juridique*, 8. (1939). 7–55. 9. és köv.

⁶⁷ Zolo (2007): i. m. 14.

⁶⁸ Arthur Dyevre: *The Rule of Law in France*. [Berlin], Freie Universität Berlin, 2010.

⁶⁹ Amely törvényi formáról Jean-Jacques Rousseau (*A társadalmi szerződés*. Ford. Radányi Zsigmond. [1762] 1947. II/VI. 49–50.) vélekedik így: „Ha azt mondom, hogy a törvény tárgya mindig általános, úgy ez alatt azt értem, hogy a törvény az alattvalókat általában, a cselekedeteket pedig elvontan veszi figyelembe, de sohasem tekinti az egyes embert és még kevésbé az egyszerű cselekedetet. A törvény ennek ellenére is adhat kiváltságokat, ám név szerint nem adományozhatja senkinek; különböző állampolgári osztályokat létesíthet, sőt kijelölheti, hogy az illető osztályba tartozáshoz milyen tulajdonságok kellenek, de nem sorozhatja be ezt vagy azt valamelyik osztályba; megszervezheti a királyi kormányzatot és az örökös trónutódlást, de nem választhat királyt és nem nevezhet ki királyi családot. Egyszóval: ügyletek, amelyek egyes emberekre vonatkoznak, nem tartoznak a törvényhozó hatalom feladatai közé.”

létesült Alkotmánytanács rögzítette később annak kimondásával, hogy „az általános akaratot az elfogadott törvény az alkotmány tiszteletben tartása útján fejezi ki”.⁷⁰

Mi rejlik tehát e háromféle jogi hagyományban? Elsőként annak paradoxonát kell látnunk, hogy bár véletlen szóhasználatokból eredően, mindháromban történelmileg kialakultak mégis olyan szóképek jelöli ezeket, amely nem azt fejezi ki, amit mond. Ráadásul mindhárom a nyelv belső logikájának is ellentmond, hiszen akár szabályt, akár uralmat jelentsen itt a „rule”,⁷¹ maga a *rule of law* nem a „rule” és a „law” összege, amint hogy a *Rechtsstaat* sem a „Recht”-é és a „Staat”-é.⁷² Vagyis bár történelmileg hosszú időn át alakultak, mégis mesterségesen képzett, önálló fogalmiságát megtestesítő szakterminusok. Ami pedig a harmadikat illeti, egy az Európa Tanács számára készített fogalomtiszta az *État de droit* tartalmát nem is ezekkel harmonizálón, hanem a jog elsőségként (*prééminence du droit*) definiálja, megjegyezve, hogy magában a jogban nem is él ezen „*État de droit*”-fogalom; legfeljebb olykor az irodalom használja.⁷³

Összességében azonban a jog világtérképén jól láthatók a háttérgondolkodások eltérő gyökerei. Az angol fejlődésben elkülönülő, olykor egymással ütköző helye volt a parlamentnek, a királynak és a bírászkodásnak. Bár törvényt a parlament alkotott, jognak a bírósági gyakorlatban alkalmazott precedenseket tekintették. A joguralom kívánalma ezért számukra nem egyszerűen a törvénynek való alávetettség volt, hanem mindenekelőtt az, hogy bírói fórumtól megítélhető legyen bármilyen konfliktus. A német fejlődésben viszont mindig is a törvényhozás határozta meg a jogot. Előrelépés tehát azzal történt, hogy az uralkodói hatalmat s vele az államot is ez alá rendeltként elismertették. Végezetül a francia jogállamiság középpontjában nem az állam áll, hanem a Rousseau-féle általános akarat (*volonté générale*) törvényi kifejeződésének csúcsaként az, hogy bármely működés megfeleljen az alkotmánynak. A megközelítések változatossága mégis összeérni látszik valahol, jelesül egy független szervtől történő megítélhetőség igényében. Angol–amerikai oldalon ez a hatalomgyakorlók és magánosok ügyeiben egyaránt hozzáférhető bírói megítéltetés, német–francia oldalon pedig az, hogy külön szerv ellenőrizhesse az államműködés alkotmányosságát.

Alapszinten tehát – noha megfontolandó vélemény, hogy csíraformájában az angoloknál a bírászkodás, a franciáknál és németeknél az írott alkotmányozás kapcsán fogantatott meg maga a joguralom/jogállamiság gondolata⁷⁴ – létezik valamiféle közösség. Részletezőbb kifejtésben, Angliában egy bő évszázada Dicey ennek

⁷⁰ Décision n° 85-197 DC du 23 août 1985. [A francia Alkotmánytanács döntése.] 27. pont.

⁷¹ Az *Online Etymology Dictionary* szerint mindkét jelentése (egyebekkel együtt) a 13. század kezdete óta ismert.

⁷² Imer Flores: Law, Liberty and the Rule of Law (in a Constitutional Democracy). In Flores–Himma (2013): i. m. 77–101.

⁷³ Erik Jurgens: *The Principle of the Rule of Law*. Committee on Legal Affairs and Human Rights: *The principle of the Rule of Law. Report*. Doc. 11343, 2007, július 6. B/5. pont, illetve 1. melléklet, I/b.

⁷⁴ Erik Wennerström: *The Rule of Law and the European Union*. Uppsala, Iustus, 2007. 60–61.

mindkét alapkifejeződésében hangot adott. Ezek egyike a közös szabályként hatásgyakorlásra formailag alkalmas jog léte és az, hogy ez mind az államot, mind annak polgárát egyaránt kösse, vagyis e jognak mindezek alávetettségét biztosító elsősege. A közgazdaság Nobel-díjas tudósa, Hayek még a második világháború vége felé adott klasszikus tömörségű körülírást erről – „minden cselekedetében a kormányt rögzített és előzetesen kihirdetett szabályok kötik, olyan szabályok, amelyek [mindenki számára] elérhető bizonyossággal lehetővé teszik annak előre látását, hogy adott körülmények közt a hatóság miként használja kényszerítő hatalmát, és ennek ismeretében megtervezhesse személyes ügyeit is”⁷⁵ –, s Anglia közelmúltbeli legfőbb bírója ugyancsak hasonló megfogalmazással élt: „magja az [...], hogy az államban minden állami vagy magánszemélyt és hatóságot köteleznek az előzetesen nyilvánosan kihirdetett s nyilvános bírósági eljárásokban alkalmazott törvények, amint-hogy az ezektől nyújtott előnyökben is részesedik”.⁷⁶ Másika pedig mindennek ellenőrizhetősége, azaz peresíthetősége, vagyis gyakorlatilag minden felmerülhető ügy, konfliktus tekintetében egy független döntési fórum elérhetősége, a bírósági döntésre bocsátás lehetősége. *Németországban* egyértelmű a bírósági megítélhetettség, hiszen a *Rechtsstaat* mindenkori tartalmát az alkotmány adja, s védelmét ezzel az alkotmánybíróság elé vitel lehetősége (*Verfassungsgerichtsbarkeit*) biztosítja. A *francia* változatban szintén egyenes út vezetett attól, hogy a társadalmi szerződés alapja a *volonté générale*, amelynek megtestesülése a *constitution*, az annak megfelelőségről (*constitutionnalité*) az Alkotmánytanács (*Conseil constitutionnel*) hatáskörébe adott alkotmánybíráskodó ellenőrzésig ívelő garanciával.⁷⁷

Egyértelműnek tetszik hát, hogy ma már „a joguralom első szükséges és mellőzhetetlen kívánalma a független bíráskodás”.⁷⁸ Napjainkban olyannyira elfogadott és elterjedt ez világszerte, hogy a voltaképpeni kérdés immár nem ennek ténye,⁷⁹ hanem az, hogy hol találják és miként határozzák meg a kellő ellenőrzés mértékét. Ez pedig ismét egyensúlyozást igényel azért, hogy a bíráskodás súlyának növekedése – ami Amerikában s másutt is főként a demokratikus képviselőintézményeinek

⁷⁵ Hayek (1944): i. m. 80.

⁷⁶ Tom Bingham: *The Rule of Law*. *The Cambridge Law Journal*, 66. (2007), 1. 69.

⁷⁷ Érdekes módon ugyanehhez az eredményhez érkezünk, ha negatív oldalról közelítünk, abból kiindulva, hogy miért hagyja érzéketlenül Ázsiát a joguralmi ideológia. Mert a legidegenebbet látják benne viszont: „az amerikai típusú legalizmusra és perlekedésre való hajlandóság tükröződését”. Berry M. Hager: *Defining It and Defending It in an Asian Context*. In *The Mansfield Center for Pacific Affairs* (2000): i. m. 2.

⁷⁸ Mortimer Sellers: *What Is the Rule of Law and Why Is It so Important?* In Flora A. N. J. Goudappel – Ernst M. H. Hirsch Ballin (szerk.): *Democracy and Rule of Law in the European Union. Essays in Honor of Jaap W. de Zwaan*. Berlin–Heidelberg, Springer – Asser Press, 2016. 3–14. 10.

⁷⁹ Avagy, mint nyílt levelében Szlovénia miniszterelnöke fejtette ki 2020. november 17-én az Európai Tanács elnökének: „Természeténél fogva a jogállamiság azt jelenti, hogy vitás kérdésekben független bíróság dönt, és nem egy intézmény politikai többsége.” Janez Janša: *Önkénnyel nem megyünk semmire*. Nyílt levél az Európai Tanács elnökének, Charles Michel úrnak. *Magyar Nemzet*, 83. (2020), 273. 10. Online: <https://magyarnemzet.hu/napilap/2020/11/2020-11-21> (eredeti nyelven: www.gov.si/assets/PV/November-2020/Letter-of-PM-Janez-Jansa-to-the-PEUCO-Charles-Michel.pdf).

rovására, vagyis a népszuverenitás továbbkorlátozásával szokott megtörténni – ne forduljon át bírói túlhatalomba, jurisztokráciába, amivel a jogosultságok alkotmány-jogiasításának vagy a politika bírói megítélés alá rendelésének amerikai mozgalmai máris fenyegetnek.⁸⁰

A jogtudományban már régi dilemma, vajon van-e a tételezettségen, az állam alárendeltségén, továbbá mindennek független ellenőrizhetőségén túli rétege a fogalomnak. Az igenlő válasz – „a joguralom többarculatú és többretegű fogalom”⁸¹ – *formális* és *tartalmi* elemek (ügynevezett vékony és vastag felfogás) közt tesz különbséget. Kézenfekvő, hogy az 1980-as évek végétől kezdődő oxfordi látogatásaimra emlékezzem, amikor úgyszólván egymás melletti szobákban beszélgethettem egyik és másik irány vezéralakjával – a formális jelentést valló Joseph Razzal és a saját liberális értékeivel mindenhová behatolni kívánó Ronald Dworkinnal.

Raz szerint ha e fogalom a közjót (állami-jogi feltételeit, kívánatos rendjét) akarná felölelni, akkor éppen *rule of law* nem lehetne a neve; ráadásul ez egy teljes társadalmi filozófia mellékelését igényelné.⁸² Ezt az általános véleményt⁸³ Nagy-Britannia legfelsőbb bírója bontotta ki így:

„A törvénynek hozzáférhetőnek, világosnak és kiszámíthatónak kell lennie / A jog szerinti jogosultság és felelősség kérdéseiről jogalkalmazás során kell dönteni / Az ország törvényének mindenkire egyformán kell vonatkoznia, kivéve ha objektív különbség igényel megkülönböztetést / A köztisztviselőknek jóhiszeműen kell gyakorolniuk hatásköreiket, nem lépve túl azokon / Törvénynek kell védenie az alapvető jogokat / A polgárok egymás közti vitáinak megoldására észszerű költséggel igénybe vehető módot kell biztosítani / Az államtól biztosítandó bírósági eljárásoknak tisztességesnek kell lennie / A joguralom megköveteli, hogy az állam teljesítse nemzetközi jogban vállalt kötelezettségeit.”⁸⁴

⁸⁰ Vö. Varga Csaba: A joguralom és színeváltozásai: idealizáció és ideokratikus nyomásgyakorlás. Lásd jelen kötetben. A mai állapotról monografikusan ad számot Pokol Béla: *A jurisztokratikus állam*. Budapest, Dialóg Campus, 2017. és Pokol Béla – Téglási András (szerk.): *The Gradual Emergence of the Juristocratic State / Die Stufenweise Entstehung des juristokratischen Staates*. Budapest, Dialóg Campus, 2019.

⁸¹ Lautenbach (2013): i. m. 211.

⁸² Raz (1979): i. m. 210–229., különösen 211.

⁸³ Klasszikus megnyilvánulása ennek a szándéka szerint a jog belső technológiai minimumszükségeit kifejtő Lon L. Fuller ([1964] 1969): i. m.; a törvényhozás ideálképét megfogalmazó Norberto Bobbio: *Le bon législateur. Logique et Analyse*, 14. (1971), 53–54. 243–249.; továbbá MacCormick (1984): i. m.; Robert Summers: *The Ideal Socio-Legal Order: Its “Rule of Law” Dimension. Ratio Juris*, 1. (1988), 2. 154–161.; uő: *A Formal Theory of Rule of Law. Ratio Juris*, 6. (1993), 2. 127–142.; s végül az USA Legfelsőbb Bíróságának konzervatív originalistájaként a „rule of law = rule of rules” [az eredetiben: *law of rules*] felfogását valló Scalia (1989): i. m. Vö. még Manuel Atienza: *Contribución a la teoría de la legislación. Doxa*, (1989), 6. 385–403.; Borneman (2007): i. m. 40–41.; John D. Heydon: *What do We Mean by the Rule of Law?* In Ekins (2011): i. m. 15–45., különösen 19–22.; illetve Richard Ekins: *Rights, Interpretation and the Rule of Law*. In Ekins (2011): i. m. 165–187., különösen 165–166.

⁸⁴ Bingham (2007): i. m.

Ezzel szemben jelenkori liberalizmusunk főirányként hirdeti, hogy a joguralom nem „szabály-”, hanem „jogosultságkönyv”,⁸⁵ amely emberi jogi vagy jurisztokratikus irányú tartalommal telítendő.⁸⁶ Megindulnak hát a jobbító szándékok, bármi túlzást egy még nagyobb túlzás ír felül: elsőbbségi versennyé lett ez, vágyak szabad keveredésével, míg nem a mindent mondás szándéka feltehetően semmitmondásba bukik majd bele.⁸⁷ „Ha túl sok társadalmi célnak áldozunk a jogállamiság oltárán, meddővé és üressé tehetjük a jogot”⁸⁸ – mondja egy oldal. És a másik végét? „Az igazságosság akarásában a jogállamiság üres edénnyé lett, melybe mindenki beleönti egy jobb holnap reményeit.”⁸⁹ És mégis... Ha zúdulni kezd egy áradat⁹⁰ vagy a gondtalanságról álmodó jövő,⁹¹ előáll a falánk gömböc kísértése, addig dagasztva magát, míg szétpukkad. Mert „folyamatosan inflálódik a »jogok katalógusa« annak folytán, hogy ténybeli körülmények jogok vagy normatív közbeszúrások egymásra következő »generációinak« immár irány- és értékvesztett felhalmozódását termelik ki magukból”.⁹² Sohasem lezáruló út lesz ebből, amelyet véletlenül egymásra rakódó megfontolások szegélyeznek. S ha ezen igények rokonszenvvel találkoznak, úgy azt is fel kell már vállalniok, hogy elfogadás esetén az állam mindehhez olyan feltételeket biztosítson, amelyek ezek tényleges megélhetését is lehetővé teszik. Ám – figyelmeztetnek – csak az igény megfogalmazásának szavai azok, amik elvontak, az általuk építendő jogosultságokból viszont már végtelen változatosságú konkrét életdarabok lesznek. „Bármely elmélet, amely egy közösség való életének összefüggéseitől függetlenül szeretné felfogni a jogokat, vak lenne voltaképpeni jelentésük és az iránt, hogy tényleg hatékonyan építhesse be ezeket az emberek mindennapi életébe.”⁹³ Ennél fogva minden valóraváltási törekvésnek magában kell foglalnia „nemcsak az egyén polgári és politikai jogainak védelmét és előmozdítását egy szabad társadalomban,

⁸⁵ Ronald Dworkin: Political Judges and the Rule of Law. *Proceedings of the British Academy*, 64. (1978). 262. Ezt még megerősíti Craig (1997): i. m. 479.

⁸⁶ Jurgens (2007): i. m. 1. melléklet, I/c/3.

⁸⁷ Például Sellers (2016): i. m.

⁸⁸ Raz (1979): i. m. 229. Amit csaknem hivatalosan megerősít Paul Craig: The Rule of Law. In *6th Report of Session 2006–07...* (2007): 5. melléklet, 3/b pont. 100.: „ha a joguralomnak fel kell ölelnie »jó törvények« szükségét [...] is, úgy a fogalom elveszíti önálló funkcióját”.

⁸⁹ Peerenboom (2004): i. m. 1. és 13.

⁹⁰ Például Thomas Carothers még annyi többletet indítványoz, hogy a joguralom követelményhalmazába besorolhassa „az utolsó fél évszázadban egyetemes emberi jogi státust nyert politikai és civil szabadságok szentként őrzését és fenntartását”. Thomas Carothers: The Rule of Law Revival. In Thomas Carothers (szerk.): *Promoting the Rule of Law Abroad. In Search of Knowledge*. Washington (D.C.), Carnegie Endowment for International Peace, 2006b. 4.

⁹¹ Például Philip Selznick: Legal Cultures and the Rule of Law. In Martin Krygier – Adam Czarnota (szerk.): *The Rule of Law after Communism: Problems and Prospects in East-Central Europe*. Aldershot–Brookfield, Ashgate, 1999. 21–38.; illetve Bedner (2010): i. m. 71–72.

⁹² Zolo (2007): i. m. 38.

⁹³ Cameron Stewart: The Rule of Law and the Tinkerbell Effect: Theoretical Considerations, Criticisms and Justifications for the Rule of Law. *Macquarie Law Journal*, 4. (2004), 7. 135–164.

de olyan társadalmi, gazdasági, oktatási és kulturális feltételek megteremtését is, amelyek közepette jogos vágyainak és méltóságának érvényesülése biztosítható”.⁹⁴

A joguralom/jogállam gondolata természetszerűleg úgyszintén megjelenik a nemzetközi világban, már-már közösnek tekintett – mert globalizálni szándékolt – civilizációnk valláspótlékaként, kultikus hívószóvá váltan, úgyszólván társutasságban az emberi jogokkal. Terepe itt kettős, amennyiben nemzetközi szervezetek közvetlenül érvényesítik igényként, míg az államok belső jogát illető számonkérésként szintén többnyire nemzetközi szervezetek közvetítik.

Az első vetület, jelesül hogy ezen igényt a *nemzetközi jogra*, aktoraira és aktusaira vonatkoztassák, önmagában természetes jelenség. Ráadásul a közös mag peresíthetőségben láttatása nemzetközi terepen szintén éppen gondolhatónak tetszik. De mivel szuverén államok a nemzetközi jog alanyai, nehezen képzelhető el egy ezek összességének s kiváltképpen világhatalom-közeli részeinek megítélésére képes döntőnői fórum, így pedig féloldalas, lényegét veszítő s így pótcselekvés gyanúját keltővé lesz már eleve az egész vállalkozás.⁹⁵

Erre tekintettel ugyanakkor az angol, német és francia változatokra adott válaszainkat is újra kell gondolnunk, hiszen elvileg minden állami-jogi berendezkedésre áll ez az ellenvetés. Az angol fejlődés egyik motorja volt az ellentét a királyi zsarnokság s a mindenkor függetlenként tisztelt bíraskodás között. A német fejlődésben kétpólusúság inkább a törvényhozó s a végrehajtó kettősségében lehetett. Ámde mind a németeknél, mind a franciáknál hiába tematizálták a jogállamiságot, ennek biztosítására az alkotmánybírói kontroll megelégedése igencsak későn, alig fél évszázada sikeredett. Ennek ellenére a jogállamiságnak államra vonatkoztatása eleve hiányos, hiszen részleges maradt, ráadásul (abszolutizmus korabeli emlékek máig ható előítéletességbe átmertődése okán) csak idővel találhatta meg kellő eszközét, amely viszont – hallgatolagosan – az állam egyik alkotóját játssza ki egy másikkal szemben.

A nemzetközi világban két évtizede az ENSZ főtitkára indította kampányát a joguralom tiszteletére. Tisztelendő, de jogi erővel nyilvánvalóan nem rendelkező megnyilatkozásába belezsúfolta mindazt, amit jog- és államéletből összehordathatott:

„A »joguralom« kormányzati elvre utal, melyben az állammal együtt minden köz- és magán-személy, intézmény és szervezet számadással tartozik a nyilvánosan kihirdetett, egyenlően végrehajtott és független bíróságoktól kikényszerített, a nemzetközi emberjogi normáknak és irányelveknek megfelelő törvényeknek. Olyan intézkedéseket is megkövetel, amelyek biz-

⁹⁴ The Declaration of Delhi. *Journal of the International Commission of Jurists*, 2. (1959), 1. 7. Lautenbach értelmezésében az, hogy ez egyébként tényleg elvárható legyen, a benne megjelölt értékek korábbi vállalásához kötött. Lautenbach (2013): i. m. 23.

⁹⁵ Lamm Vanda summája erőteljes igenlés már meghozott döntések applikációiban – azaz végrehajtási területeken –, miközben „igen, de mégsem úgy és mégsem annyira” típusú erős fenntartások a döntéshozatal és maga a döntéshozói eljárás, azaz az államszuverenitás-képviselők megítélhetősége tekintetében. Lamm Vanda: Adalékok a Rule of Law érvényesüléséről a nemzetközi jogban. *Jog – Állam – Politika*, (2009), 2. 3–29.

tosítják a jog felsőségének, a törvény előtti egyenlőségnek, a törvényes elszámoltathatóságnak, a törvényalkalmazás tisztességességének, a hatalomelválasztásnak, a döntéshozatalban való részvételnek, a jogbiztonságnak, az önkénnytől mentességnek, valamint az eljárási és jogi átláthatóságnak az elveit.”⁹⁶

Ehhez képest a Világbank⁹⁷ és az OECD⁹⁸ ugyanekkor született meghatározásai formálisak – leginkább Fuller régi jogtechnológiai szempontjaira⁹⁹ emlékeztetnek. S említendő, hogy az Európai Unióban pontosan a joguralmi kérdések szakértésére rendeltetett Velencei Bizottság sem ment túl e körön még alapvetései részletező lebontásakor sem.¹⁰⁰

⁹⁶ [Kofi Annan] (2004): i. m. III/6. szakasz. Figyelemre méltó, hogy a „nemzetközi emberjogi normák és irányelvek” követésének becsempészésével végső soron maga is a körülhatárolhatatlanságot szentesíti. Az ENSZ-ben részt vevő államok mind saját érdekek mentén cselekszenek, s ezek nyilván eltérnek egymástól. Ezek alapján üggyől ügyhöz haladva mégis csoportokat generálhatnak, ami regionálisan vagy történelmi okokból stabil tömbösödésekhez is vezethet. Érdemes végiggondolni, hogy például akár csak a migráció ügyében mely országok a kibocsátók, és melyek a befogadásra kizemelték, továbbá melyek azok, amelyek egy harmadik kategóriát képeznek.

⁹⁷ „Jogállam ott érvényesül, ahol (1) a jog a kormányzatot is köti; (2) a társadalomban minden személyt jogilag egyenlő bánásmódban részesítenek; (3) a törvény elismeri és védi minden egyén emberi méltóságát; és (4) mindenki számára hozzáférhető az igazságszolgáltatás. A jogállamiság átlátható törvényhozást, tisztességes törvényeket, kiszámítható végrehajtást és elszámoltatható kormányzatokat követel a rend fenntartása, a magánszektor növekedésének elősegítése, a szegénység elleni küzdelem és a legitimáció érdekében.” *Initiatives in Legal and Judicial Reform*. Washington (D.C.), The World Bank Legal Vice Presidency, 2004. 2–3.

⁹⁸ „[A] jogállamiság az alábbi különálló, de együtt előrehaladó alapelemekből tevődik össze: (1) Közös alapvető szabályok és értékek, amelyek kötelezőségében egyetértés áll fenn (alkotmányosság). Ez vonatkozhat íratlan és írott alkotmányra egyaránt. (2) A kormányzat törvény alá van rendelve. (3) A törvény értelmezése független és pártatlan igazságszolgáltatás során történik. (4) A jogalkalmazók következetesen, tisztességtelen megkülönböztetés nélkül járnak el. (5) A jog átlátható és mindenki számára hozzáférhető, különösen a sérülékeny emberek számára, akiknek legnagyobb szükségük van védelmére. (6) Hatékonyan és időben történik a jogalkalmazás. (7) Törvény védi a jogokat, különösen az emberi jogokat. (8) A jog változtatása csakis egy önmagában átláthatóan, elszámoltathatóan és demokratikusan kialakított folyamatban történik.” Az OECD Development Assistance Committee (DAC) Mainstreaming Conflict Prevention 2005-ös, *Equal Access to Justice and the Rule of Law* című dokumentumában megjelent meghatározást idézi a European Commission for Democracy through Law (Venice Commission): *Report on the Rule of Law. Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25–26 March 2011)*. Study No. 512/2009, CDL-AD(2011)003rev (2011. április 4.). 7. 27. szakasz.

⁹⁹ Fuller ([1964] 1969): i. m. Követelményeinek tisztán hatékonyságot célzó, eszközjellegű technológiai előfeltételekként történő értelmezésére lásd Varga (1970c): i. m. 407–408.; ezen utóbbi értelemben még David Lyons: *Ethics and the Rule of Law*. Cambridge, Cambridge University Press, 1984. 77.

¹⁰⁰ „(1) A jog hozzáférhetősége (vagyis hogy érthető, világos és kiszámítható legyen); (2) a jog szerinti jogosultság kérdéseiben általában jogi (és nem diszkrecionális) döntésnek kell születnie; (3) törvény előtti egyenlőség; (4) a hatalmat jogszerűen, tisztességesen és észszerűen gyakorolják; (5) az emberi jogokat oltalmazzák; (6) biztosítják a viták indokolatlan költség és késedelem nélküli rendezését; (7) a bírósági eljárások tisztességesek; s (8) az államok eleget tesznek a nemzetközi és a nemzeti jogban vállalt kötelezettségeiknek.” European Commission for Democracy through Law (Venice Commission) (2011): i. m. 9. 37. szakasz. További szempontok találhatók a 41. és a 60. szakaszban (10. és 12.), melyeket kiegészít még a *Rule of Law Checklist*. Study No. 711/2013, CDL-AD(2016)-007rev (2016. március 18.) sorozata.

Ami a bennünket közvetlenül érintő Európai Unió jogállamfelfogását illeti,¹⁰¹ elvileg mind alapszerződési (chartális), mind saját bírósági megnyilatkozásai szerint egyaránt megnyugtatónak kellene lennie. Alapdokumentumai jogállamemléítései nem meghazudtolva luxemburgi bírósági döntése is világosan kijelölte kötelező szabályköre alapját s a joguralmi ellenőrzés zárt körű lehetőségeit:

„az Európai Gazdasági Közösség jogállamiságon alapuló közösség, amennyiben sem tag-államai, sem intézményei nem kerülhetik el annak felülvizsgálatát, hogy vajon az általuk elfogadott intézkedések összhangban vannak-e az alkotmányos alapokmánnal, a szerződéssel. Különösen [...] a szerződés hozta létre a jogorvoslatok és eljárások teljes rendszerét abból a célból, hogy a Bíróság ellenőrizhesse az intézmények által elfogadott intézkedések jogszerűségét.”¹⁰²

E megnyugtató hatásban nyilván közrejátszott, hogy felépülésében és működésében az európai jog a nap- és bolygórendszer analógiájára emlékeztetve polarizáltan többpólusú, s így valódi állapotát éppen az ezek kölcsönös játékából formálódó mindenkori állás jelzi.¹⁰³ Az uniós bírósági gyakorlat elemzése pedig ama felismeréshez vezetett, hogy a centrifugalitás és centripetalitás egyidejű kettősségében az uniós központ és az egyes államok jogai közt hosszabb távon előnyösebb a kölcsönös egymásra figyelés, mint bármiféle szembenállás, hiszen e területen szintúgy akkor remélhető „a legnagyobb siker, ha az a meglévő nemzeti joguralmi hagyományokra épül”.¹⁰⁴

Végezetül az a körülmény, hogy Közép- és Kelet-Európa néhány állama jogállamként határozva meg magát alkotmányában, alkotmánybíróságai ennek aktivista megtermékenyítésével visszás döntésekhez is eljutottak,¹⁰⁵ a jelen összefüggésben csak figyelemfelhívás arra, hogy a joguralom/jogállam eszméjének nem önmagában van az ereje. Ha van ereje egyáltalán, úgy ez áldásaiból árad, abból a Dicey emlegette *közvéleményből*, amely hosszú távon maga a fenntartó ereje annak, hogy egyáltalán ápolják. Vagyis a joguralmi megvalósulásoknak kell biztosítaniuk a társadalom

¹⁰¹ Lásd például Laurent Pech: *The Rule of Law as a Constitutional Principle of the European Union*. New York, New York University School of Law, 2009.

¹⁰² ECJ, 1986. április 23., Les Verts v. Parliament, 294/83, Rec. 1339, § 23.

¹⁰³ Vö. Varga (2009): i. m. VIII. fej.

¹⁰⁴ Lautenbach (2013): i. m. 217. Kérdéses, hogy mely szerv és minek a nevében ítélné meg, netalán írhatna felül egy szuverént saját állama belső jogának s jogállamiságának a kérdésében, ráadásul szembemelve az alkotmányos identitáshoz fűződő (bár a *mainstream*től egyre inkább kétségbe vont) joggal, amely egyébként szintén lényegileg vitatott fogalom, mint Rosenfeld mondja, „mivel nincs egyetértés abban, hogy mit jelent, vagy mire hivatkozik”, együtt „a határozottság javíthatatlan hiányával, amely pedig elkerülhetetlenül önkényességhez vezet”. Lásd Michel Rosenfeld: *Constitutional Identity*. In Michel Rosenfeld – András Sajó (szerk.): *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*. Oxford, Oxford University Press, 2012. 35. fejj., Abstract, 756. Vö. Federico Fabbrini – András Sajó: *The Dangers of Constitutional Identity*. *European Law Journal*, 25. (2019), 4. 457–473. Lásd még Tímea Drinóczi: *Constitutional Identity in Europe: The Identity of the Constitution – A Regional Approach*. *German Law Journal*, 21. (2020), 2. 105–130.

¹⁰⁵ Vö. Varga (1998c): i. m.; illetve uő (2007c): i. m.

helyeslését ahhoz, hogy ez maga az elv populáris igenléséhez vezessen. Mert „ha olyan gyakorlatiatlan, sőt nemkívánatos ideálként képviselik, hogy az emberek már nem is törekszenek megvalósítására, úgy gyorsan el fog tűnni, és a társadalom hamarosan visszaesik az önkényes zsarnokság állapotába”.¹⁰⁶

4. A hivatkozások valós tartalma

Nehéz gondolkodni olyasmiről, amiről majdhogynem semmit sem tudunk. És nehéz értekezniük valamiről, amiről azt gondolunk, amit akarunk. S egy efféle vállalkozás értelmetlensége egyenesen abszurdításba fordul át, amikor ily módon éppen minősíteni kívánunk valamit. Merthogy a minősítés feltételezné, hogy mércét tartva magunk elé, tárgyunkat azon megmérve megtudjuk, vajon megfelel-e annak. Ám ha a mérce tetszőleges, úgy mérésünk is tetszőleges lesz – álmérés, hiszen rokonvagy ellenszenvünknel többet aligha fejez ki. Bármennyire normalitást nélkülöző egy ilyen eljárás, pontosan valami hasonló zajlik már évek óta az Európai Unióban. Abban az Unióban, amelyhez és amelynek az utolsó világégés óta zavartalan békében felnőtt s reményeink szerint bölcsességben gyarapodott nemzeteihez a ránk erőltetett diktatúra bukása után őszinte szívvel, jogos történelmi visszatérés érzetével csatlakoztunk. S az előbbi visszhangjaként és egyben felkorbácsolójaként ez zajlik hazánkban is. Ellenséges, megszegyenítéssel próbálkozó, nyíltan zsaroló perpatvar ott, s boldog-boldogtalan hangoskodóktól előkapdosott mércétlen mérce mindennütt – mintha lehetne bárkinek is valamiféle rejtett ismerete a tárgyról azon túl, amit mesterkéltén hagyományteremtő célú mozgalmak vagy éppen a pillanatot érvényre juttató szóhangulatok sugallnak.

Ha egzakt tudományt szólaltatunk meg, az bármiféle nyelven jelent valamit, mert megfigyelésen, törvényszerűség-megfogalmazáson, szabatos meghatározáson alapszik. Épp a jogban lenne ez másként? Ahol bármi, amit mondunk, nem leírás, szóbeli tükörkép, hanem előírás, hivatalos várakozás, kötelező mérce, és pontosan azáltal, hogy a jog ezt állami kényszerrel fedezett érvénnyel teszi?

Kérdésünk tárgya gyakran helyettesítő, mert más fogalmakkal annyira egybefonódó, hogy helyenként felesleges is. Amiként a mai német közjogban láthattuk, hogy a „jogállam” nem több, mint az *Alaptörvény* tételesen felsorolt követelményeinek

¹⁰⁶ F[riedrich] A[ugust] von Hayek: *The Constitution of Liberty*. [Chicago], University of Chicago Press, [1960]. 205. Noel B. Reynolds szerint „ha az emberek joguralmat nem remélve már nem is ragaszkodnak ahhoz, vagy hivatalosan kiforgatják azt, akkor korrumpálódva a joguralom hamarosan akaraturalomnak adja át helyét”. Noel B. Reynolds: *Grounding the Rule of Law. Ratio Juris*, 1. (1989), 1. 7. Ezért hangsúlyozza Richard H. Pildes, hogy a mesterséges jogi értelem nem távolodhat el túlságosan a mindennapi józanság közértelmétől: „a jog önmegsemmisítő lesz, mihelyst aláássa azon társadalmi normákat, amelyek szükségesek ugyanezen jog hatékonyságához”. Richard H. Pildes: *The Destruction of Social Capital through Law. University of Pennsylvania Law Review*, 155. (1996), 5. 2058.

garantált megvalósulása a gyakorlatban, ahol tehát majdhogynem szójáték zajlik a terminussal, olyasféle csiki-csuki, mint az emberi jogoknál. Ahol tudniillik kívül-állók úgymond „emberi jogok” nevében ostromolják a jog kapuját, hogy mindenki mást tűrésre, esetleg finanszírozásra kényszerítve abba véssék bele igényüket. Ám mihelyst sikerrel jártak, a jog tengerében már közömbös lesz, hogy mindez milyen mezben is történt.¹⁰⁷

S ráadásul e tárgy mindenkori tartalma nem olyasmi, ami van, hanem aminek lennie kellene, vagyis nem valami fennállónak a tükre, hanem *vágyképe*, eszménye, ideálja csupán.¹⁰⁸ Olyan tökély, amely felé vallói csak igyekezhetnek, hiszen elérése belső ellentmondásosságának személyes állásfoglalást igénylő eseti fel- és megoldása okán eleve lehetetlen lévén, legfeljebb közelíthetnek.¹⁰⁹

Visszatérve tehát alapkérdésünkre: miről is beszélünk? Röviden kifejezve: a mind a hatalommal, mind önnön farkasaként a másikkal is szembenálló ember számára lehetőségként biztosított jogok és értékek egymás mellé sorolt halmazáról. S mivel a legkülönbébb kívánalmak szerepelnek benne, ezeknek egyszerre és ugyanazon teljességgel megfelelni egyszerűen nem lehetséges, mivel egymással versengő támogatásuk egymás kioltásához vezetne. Így tehát bármely konkrét helyzetben mérlegelés, kompromisszumteremtéssel történő egyensúlyozás szükséges ahhoz, hogy a jogállami kívánalmaknak az adott helyzetben relevánsnak tekinthető összessége egyáltalán optimálisan teljesíthető legyen.¹¹⁰

Így ha történetesen élhetnénk is fogalmával mérceként, megválaszolása még adott időben, kultúrán és hagyományon belül sem történhetnék egyszerű igennel vagy nemmel, merthogy hosszas bemutatást, példázások sokaságát, érvek és ellenérvek kiegyenlítődését feltételeznék ez.¹¹¹ Ezért sem megvalósítása vagy meg nem valósítása éles kettősségéről nem beszélhetünk, amiként arról sem, hogy valamiféle kontinuumban elképzelve többé vagy kevésbé sikeresen vagy átmenetek közti fokozatossággal

¹⁰⁷ Vö. Varga (2013a): i. m.

¹⁰⁸ Például Michael Oakeshott: *The Rule of Law*. In uő: *On History and Other Essays*. Totowa (N.J.), Barnes & Noble, 1983. 129–178., különösen 178. Ez „jogi eszmény” – lásd Lautenbach (2013): i. m. 23. – avagy pontosabban „egy igazságosabb világ felé mutató törekvéseinknek az eszménye” számára. Vö. Peerenboom (2004): i. m. 1.

¹⁰⁹ „A joguralom számos területe szintén eszmény csupán. Remélhetjük bár, hogy ezeket szorosan megközelítjük, de teljesen elérni sohasem tudjuk.” Hayek (1960): i. m. 205.

¹¹⁰ A jogban axiomatikus alapvetés – például Varga Csaba: A jog belső szerkezete. In Varga (2004a): i. m. 387–397. –, hogy minden viszonylagos: a szabályanyagban minden a dogmatikaiként jelölhető pozíciók függvénye, nyelvi kifejezésként pedig az érvényesülő konvencionálisok függvénye. Ezért írhatta Izrael legfelsőbb bíróságának legutóbbi jogtudós elnöke – Aharon Barak –, hogy mivel a jogban minden „történelmi, kulturális, vallási, társadalmi és politikai összefüggésektől” meghatározott, elvei sem egyebek, mint „egymással kiegyensúlyozandó állandó ütközések” pillanatnyi eredményei. Aharon Barak: *Human Dignity. The Constitutional Value and the Constitutional Right*. Cambridge, Cambridge University Press, 2015. 6. és 119.

¹¹¹ Amiért is nyilván megtisztelő fejleménynek illenék tartanunk, hogy közel 515 millió lakosából az Unió pontosan egy csupán félig-meddig egyetemvégzett, de bármiféle voltaképpeni tanult szakmába még bele sem kóstolt középkorú hollandusra bízta hazánk tekintetében éppen jogállamisága megítélését. Vö. Judith Sagentini, en.wikipedia.org.

közelíthetnének.¹¹² Merthogy mérlegünk nem „igen” vagy „nem” feltétlensége közti félig-meddig tartományokban, hanem *bármilyen határozott válasz lehetetlenségében* rejlik. Hiszen valóságos konkrét helyzetekben sohasem egy fogalomból elvontan kibontható igényösszesség érvényesül, hanem irányok és tartalmak, egymást kioltó üzenetek közti kompromisszumkeresés, amelynek a minőségéről – ethoszáról, értékteljeségről – viszont tőszavakban aligha beszélhetünk.¹¹³

Maga e tartalom azonban leggyakrabban vegyes, és szabadon bővíthető. Alaprétege minden esetben a jog jelenléte, kellő formalitása és követettség, s e fölé olykor érdemi tartalmakat rendelnek. Amelyek esetenként általános alapértékek, hovatovább egybe is olvadva minden egyébbel, mint a demokrácia, a hatalommegosztás, az emberi jogok és hasonló.¹¹⁴ Ez magyarázza például a német jogállamiság-felfogás kísérteties közelségét ahhoz, hogy (réggi gyökérzetéhez visszatérve újból) egyszerűen államformatani elem legyen.¹¹⁵ Am minél inkább általánosodik, annál inkább elveszíti megkülönböztethetőségét, s ezzel egyáltalán értelmét is.

Mit takar hát? Az ember *civilizációs önnevelésében* fogant ideál ez: eszmény, amelyet jogunktól, annak használatától várunk. Német földön az állam talajáról gondolva, angol földön a bírói hatalom által uralt esetjogra konkretizálva, francia földön pedig az alkotmány hangsúlyával – úgy és olyanná alakult, ahogyan véletlen találkozásokkor országok, népek, kultúrák tanultak egymástól. Neve tehát akkortól van, amikor leírták; és úgy értették, ahogyan akkor gondolták – majd, ha hegemoniába kerültek, saját változatukat esetleg az emberiség egyetemes mintájává kikiáltva másokra is kiterjesztve általánosítani próbálták.

Mert a jogállam gondolata nem elvont, merő absztrakciókból szerkesztett szülemény, hiszen sohasem volt vagy lett más, mint ami értékvallaló válaszok kikínálódásában egyes országok saját jogában és kultúrájában felmerült kihívásokra az akkor

¹¹² „A joguralom maga megszakítatlan folyamatosság, nem pedig valamiféle »igen« vagy »nem« kettőssége, s ezért megvalósítása is csak kisebb vagy nagyobb mértékben gondolható.” Paul Gowder: *The Rule of Law in the Real World*. New York, Cambridge University Press, 2016. 26.

¹¹³ Ahogy a német alkotmánybíróság leszögezte, csakis az összes körülmény figyelembevételével ítéltető meg bármely helyzet. Ennek megfelelően „konkretizálandó az alkotmányos elv a ténybeli körülményektől függően”. 1BVL14/76, 1977. június 21-i ítélet, 193. szakasz.

¹¹⁴ Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights: *Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE* (1990. június 29.). A 3. szakasz szerint „a demokrácia a joguralom fogalmában benne rejlik”; Jurgens pedig az emberi jogokkal karöltve „három fogalom hármasságát” említi. Jurgens (2007): i. m. B/5. szakasz. Végül Chesterman kifejezetten elismeri, hogy „a joguralom olykor a trójai ló szerepét játssza olyan további politikai célok elérése érdekében, mint a demokrácia, az emberi jogok vagy valaminő sajátos gazdaságpolitika exportja”. Chesterman (2008): i. m. 361.

¹¹⁵ Például Paul Tiedemann: *The Rechtsstaat-Principle in Germany: The Development from the Beginning until Now*. In Silkenat–Hickey–Barenboim (2014): i. m. 170–192. Nem véletlen, hogy a magyar szocialista irodalom még döntően államtudományi problematikaként tárgyalta a jogállamiságot. Így Sztodolnik (1963): i. m.; Péteri Zoltán: Új törekvések a jogállam-eszme körül. *Jogtudományi Közöny*, 28. (1973), 6. 309–316.; Takács Albert: A jogállam társadalmi és jogi feltételei. *Jogtudományi Közöny*, 41. (1986), 11. 521–530.; Ficzer Lajos: Szocializmus és jogállamiság. *Jogtudományi Közöny*, 43. (1988), 3. 105–111.

és ott adottságai közt formálódott. Angliában tehát így, Hollandiában úgy, Itáliában pedig amúgy. És mindenütt akkor, amikor. S bár kulturális érintkezések során csiszolódhatott, közös elnevezést szülve általánosodhatott, de nem volt és maradt más, mint igény jele, *irányjelzés*: egyes nemzetek önnemesedési törekvésbeni lehetőségeinek és előrelépési útjainak gyűjtő közege inkább, semmint leltár vagy bármiféle befejezettség.¹¹⁶

Ráadásul maga a fogalom is mánkra jellemző mocsárküzdelemben alakult tovább az utóbbi időkben. Mai divatba jövelele előtt használgatta ugyan jogirodalmunk, de legfeljebb bő szókészlete, csaknem fecsegése részeként. Többnyire csoportjelzőként, tehát meghatározott kultúra civilizációs előrelépése kifejezőjeként. Másra persze nem is lehetett volna használni, hiszen sohasem lett a jogban operatív terminus. Fontos szó lenne? A teljes 20. század német történelméről beszámolandóan összeállított ezer legfontosabb dokumentum közt mindössze háromszor említik, de sohasem hangsúllyal vagy meghatározóként.¹¹⁷ A Harmadik Birodalom legyőzése után a bonni Alaptörvény a tartományok alkotmányos rendjének megnevezéseként használja, de önálló jelentés nélkül, hiszen az Alaptörvényben amúgy már rendezetteket rendeli hozzá. Ezért is alkotmánybíráskodás lett a védelmezője, hiszen az alkotmányosságban már eleve benne rejlik.

Második világháború utáni előretörésében legalább annyira piszkos, mint fennkölt szerepet játszott és játszik. Mert a segítségével végzett megszálló zsarolás *hatalomkiterjesztést* szolgál: szép új világunkban immár béke honol, melyben háború tiltottsága okán a gazdasági térfoglalás, a tőkepiaci úton történő uralomszerzés lép előtérbe. Egyszerre amerikai és globális érdek, hogy a nagytőke reprezentánsai nemzetközi gazdasági tranzakcióik számára egységes, átlátható, biztonságos, a megszokott rutinnal bejárható és mindenekelőtt szabad behatolást biztosító jogi környezetet teremtsenek, amihez saját berendezkedésük átmásoltatása kínálkozik legegyszerűbb megoldásnak. A világ eddig elhanyagolt tájain sorjázni kezdenek hát különféle felzárkóztató és modernizációs programok. Érdekvezérelt hazudozással erre még rásegít a tudomány, mondván – bár a bizonyításban már megbukván –, hogy korreláció áll fenn egyfelől a joguralom és másfelől a gazdasági fejlettség s a teljesítmény szintje között.¹¹⁸

¹¹⁶ Chesterman szerint „inkább eszköznek, semmint célnak, s inkább feladatnak, semmint állapot-meghatározásnak” kellene tekinteni e „politikai ideált”. Chesterman (2008): i. m. 361. Mindazonáltal csodálkozásra kell késztesen, hogy a nyugati világban még ez a kezdetleges és ki nem bontott felismerés is kivételnek számít.

¹¹⁷ Lilia Antipow et al. (szerk.): *100(0) Schlüsseldokumente zur deutschen Geschichte im 20. Jahrhundert*. Forrás: www.1000dokumente.de.

¹¹⁸ A Világbank még alig másfél évtizede is azt kommunikálta, hogy „a joguralom a fejlődés előfeltétele”. [The World Bank Legal Vice Presidency] (2004): i. m. 2–3. Vö. még Kenneth W. Dam: *The Law-growth Nexus: The Rule of Law and Economic Development*. Washington (D.C.), The Brookings Institution, 2006. 337.; illetve Gowder (2016): i. m. 3.

Merő koincidenziát lát ezek esetleges összefüggésében Hiroshi Matsuo: *The Rule of Law and Economic Development: A Cause or a Result?* In Yoshiharu Matsuura (szerk.): *The Role of Law in*

Hiába cáfol az élet, az érdek erősebb. Pontosan az a két gigaszervezet ügyműködik legaktívabban a fentiekben, amely leglátványosabb deficitjét éppen a demokrácia és a joguralom terepén mutatja fel. Hiszen az Egyesült Nemzetek Szervezetéről és az Európai Unióról állapítja meg rendre az irodalom, hogy külső hatások befogadása előtt elzárkóznak, *policy*irányaikat általuk életre hívott és/vagy segített állampolgári nyomásgyakorlóikkal alakítatják, intézményi szerkezetükkel s erejükkel pedig legelőbb is arra koncentrálnak, hogy saját hatalmi játékokat a vitathatóságnak még a lehetősége ellen is bebiztosítsák, és jogkibocsátásukat bármiféle változás kiprovokálásának az ellehetetlenítésével eleve bebetonozzák. Mert „jogának mind a belső, mind a külső vitatás lehetőségétől való megóvása pontosan az ellentéte annak, amit klasszikus érteleme szerint a jogállamiság jelent”.¹¹⁹

Bontsuk ki tehát teoretikusan, hogy mi is voltaképpen az, amit eddig mind közönségesen joguralomnak vagy jogállamnak nevezünk. Jelleget, irányát, létmeghatározását 1990-ben egy a Bibó István Szakkollégium frissen végzett jogászai által meghívott oxfordi híresség világította meg, paradoxikus hangvétellel hívva fel arra hallgatóságát, hogy jogállamiságügyben tudós könyvek helyett józan eszükre hallgassanak. Mert könyveiben minden kor minden nemzete csakis saját kikínálódott tapasztalatokon átszűrt idealisztikumokat fogalmaz meg e címen. És bár kétségtelenül szép dolog mások tudása, minden nációnak elsősorban mégiscsak saját feladatával kell megbirkóznia – annak gyötrő kérdésével, hogy miként járjon el saját kihívásaival szemben úgy, hogy ne csak ügyének intézéseiben legyen sikeres, de ha teheti, egyszersmind szolgálja ezzel nemzetének és jogának civilizációs önnemesedését is. Mert jogállamiság iránti igényünkkel erkölcsi emelkedésre vágyunk, arra, hogy általa többek legyünk. És nem arra, hogy – mint alkotmánybíráskodásunk első évtizedében – bunkóként forgassák valakik fejünk felett, hogy akár nemzeti előrelépésünk fontos ügyeiben is ellehetetlenülve áldozatokká magunk váljunk. Röviden szólva tehát, mint kifejtette, semmiféle jogállami igény *nem szolgálhat kollektív öngyilkossági*

Development. Past, Present and Future. Nagoya, Nagoya University Center for Asian Legal Exchange, 2005. 59–70.; illetve Stephan Haggard – Lydia B. Tiede: The Rule of Law and Economic Growth: Where Are We? *World Development*, 39. (2011), 5. 673–685.

A korrelációigényt egyértelműen visszautasítja Aslı Ozpolat et al.: Does Rule of Law Affect Economic Growth Positively? *Research in World Economy*, 7. (2016), 1. 107–117.

Kerülő válaszként Nadia E. Nedzel a nagyobb stabilitást és szabadságot, a gazdaságfejlesztés képességét egyszerűen az „angolságnak” tudja be. Nadia E. Nedzel: Rule of Law v. Legal State: Where Have We Come from, Where Are We Going To? In Silkenat–Hickey–Barenboim (2014): i. m. 289. Ázsia ellenben a gazdasági fejlettséghez való eljutásnak a joguralom átvétele nélküli útját részesíti előnyben, mert idegen hagyományban nem érezheti magát biztonságban. Lásd David Clarke: The Many Meanings of the Rule of Law. In Kanishka Jayasuriya (szerk.): *Law, Capitalism and Power in Asia*. New York, Routledge, 1998. 28–44.; hasonlóképpen Takashi Oshimura: In Defense of Asian Colors. In The Mansfield Center for Pacific Affairs (2000): i. m.; illetve Joon-Hyung Hong: The Rule of Law and its Acceptance in Asia. Uo. 141. és 149.; továbbá Hager uo. 2–5.

¹¹⁹ Kochenow (2015): i. m. 96. Vö. Hans J. Lietzmann: Die Europäische Union als „defekte Demokratie“? Rechtsstaat und Pfadabhängigkeit in Europa. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 33. (2004), 1. 19–30.; áttekintést ad Hegedős Soma: A jogállamiság fogalmának teoretikai problémái az Európai Unió jogfelfogásának vonatkozásában. *Külgügyi Műhely*, (2020), 2. 19–21. III. pont.

paktumként.¹²⁰ Ráadásul nemcsak mi világosodtunk meg így, de hasonló megfontolás járta át például Izrael legfelsőbb bíróságát is,¹²¹ hiszen egy nemzetstratégiai céljait komolyan vevő állam nem is feledheti ennek tanulságait.¹²²

Mindebből következően adott hely és idő tapasztalata, a *hic et nunc* sajátossága munkál bármely formájában. S ha *partikuláris*, úgy nem kiáltható ki egyetemesként, bárki próbálná is. Ami pedig ebből általánosodik, az tanulás, egymásra hatás eredménye csupán. Ámde mivel azért tanulunk, hogy magunk váljunk többé, ez sem több, mint a partikularitás újabb, fejlettebb alakváltozata.

A dolgok logikájából fakad, hogy ha jogállamiságért folytatok harcot, úgy feltételezek egy gondolatot, egy megállapodásszerű magot, amelynek éppen a hiányát kérem számon. Ám bármely monográfia, tankönyv és szolgálati eligazítás kényszeresen azzal indul, hogy pontos meghatározással semmi ilyesmi nem áll rendelkezésre, csupán csak szerzői vélekedések garmadája – mindazonáltal szerzőik remélik, hogy a jog utalásaiból, valamint a hatalmas irodalomból a bűvárló mégis kihámozhat valamiféle közös mondandót.

Gondoljuk csak meg, miféle bűvészmutatványt feltételez e bizonytalanság harci helyzetben, egy műveleti parancsnoktól, legfeljebb annak rémálmára emlékezve, amit még vezérkari akadémiái végzésekor kényes modorú, bőrfotelüket és szivarjaikat soha el nem hagyó ügyészek tanítottak néki. Mit tegyen hát? Az „Igen!” és „Értettem!” parancstenger hivatásrendjében élve most jogi dokumentumokból kirángatott felsorolásokon rágódjék? Meg önfényező szerzői csillogásokon, amelyeknek akkori kényszeres olvasása már annyi bosszúságot okozott néki? Merthogy most, csatazaj pillanataiban, bármikori életveszélyben magának kellene fabrikálnia ezekből iránytűt, ráadásul olyat, amelyet meg kell tudnia védeni akkor is, midőn esetleg finoman borotvált uracsok nagyítóval a kézben éveken át vizsgálgatják majd az ő szempillantás alatt kikényszerült parancsait? Abszurd e kép, de reális. Mert pontosan erről szól a katonai jog.¹²³ Amiről legfrissebb kézikönyve sem mondhat mást, mint

¹²⁰ John Finnis vallotta, hogy a joguralom „nem biztosítja a közjó minden vonatkozását, olykor még annak lényegét sem”, előfordulhat hát, hogy „időlegesen, de olykor drasztikusan” – egy öngyilkossági paktummal felérő jogkövetés és egy igazi államférfiúi kiállás közötti választás kényszerével – el kell térni annak teljességétől. Lásd Finnis (1980, 1988): i. m. 274–275. Vö. Varga Csaba: A joguralom és színéváltozásai: idealizáció és ideokratikus nyomásgyakorlás. Lásd jelen kötetben.

¹²¹ Alig egy évtizede mondta ezt ki ítéletében Asher Grunis bíró. Lásd Gal-On v. Attorney General (Summary). *Versa. Opinions of the Supreme Court of Israel*, 2012. január 11.

¹²² Michael Mitchell írja: „ha Izrael emberi jogok iránti elkötelezettsége ütközne egy a jelenlegi identitásának megőrzéséhez szükségesnek látott politikával, megengedhetően ezen jogok iránti elköteleződését vonná vissza, hogy diszkriminációs politikát rendelhessen el”. Michael Mitchell: National Suicide. *Harvard International Review*, 2012. július 7. 10–11. Pontosan e tartás gondolkodtatott el már korábban, hogy vajon vagyunk-e még nemzet, mely ki tud állani magáért, vagy 20. századunk nehézségei már halálos letargia törődöttségébe vittek bennünket? Lásd – egy 2004-ben a Rákóczi Szövetség pannonhalmi összmagyar történelemtanári rendezvényén tartott nyitó előadásomon alapultan – Varga (2015a): i. m. 62.

¹²³ A katonai jog világában joguralomra az ezredfordulón figyelmeztettek először: míg az amerikai hadsereg *Peace Operations* című kézikönyve még nem említi, a *Stability Operations and Support Operations* már minden katonai akció fontos vetületeként tárgyalja. Lásd *Peace Operations. Field Manual*

hogy nincs benne semmiféle felkínálható „sablonmegoldás”. S bármilyen vaskos is szöszaporítása, haszna csupán annyi, hogy „jobbára kiindulópontként és kiegészítőként szolgál más anyagokhoz, és döntően az egyéni gondolkodáshoz [...], mert...] a nehézség abban rejlik, hogy meg kell tudnunk: *mit* szükséges elolvasni – és nem abban, hogy találjunk *valamit* olvasni”.¹²⁴ Mindennek a botrányos meghatározatlanságnak a hágai intellektuális műhelye sem biztatóbb, hiszen „a joguralomnak sajnos nincs elfogadott meghatározása. Nemzetközi szervezetek, nem kormányzati szervezetek, kormányzatok, ügyvédi és bírói egyesületek, politikai agytrösztök és magánalapítványok sokasága foglalkozik azzal, hogy a joguralmat támogassa, ám mindannyian mást és mást látnak abban.”¹²⁵

Talán nem ily élesen, de erről is szól mindaz a fényesség és sötétség, ami napjainkban Brüsszel, Luxemburg és Strasbourg, valamint Velence uniós boszorkánykonyháiban zajlik.¹²⁶

Általánosítással élve, mindenki kezében jolly jokerek tömege, csak épp egyikük sem árulja el előre, hogy mikor mit fog érni a kártyája. Tán még ők sem tudják. De bizonyos, hogy kinek-kinek pontosan annyit fog érni, mint amennyit bemond majd, amikor lecsapja.

Közel másfél évszázada ismert tanulság szociológiából s egyéb társadalomtudományokból, hogy bármi *túlhatása* annak ellentétébe csaphat át. Klasszikus példaként ismerten a racionalitás szélsőséges hajszolása irracionalitást, a túlszabályozás összeomlást s ezzel anarchiát eredeztethet.¹²⁷ Nem véletlen hát, ha a jogállam/joguralom gondolatának ily zabolátlan túlművelése belülről kiegészhez, elhasználódáshoz vezet. Vannak ugyan, akik világmegváltást várnak a joguralomtól, egyre többen (és egyre inkább Amerikából) azonban azok vannak, akik csak keserűséggel legyintenek, látván, hogy e nagy reményű kisdedjükből mára csak retorikai pufogás maradt. Merthogy e szép emlékű szó hovatovább annyit közöl csupán, hogy mi számomra az, amivel szembesítve megvetlek téged.

Ugyanakkor a jog kiváltképpen példa arra, hogy bármit bárminek nevezhetünk, és ez addig, ameddig joghatálya él, a normatív rendben kétségbevonhatatlanul így és nem másként érvényesül. Emlékezzünk csak arra, hogy a római jog már ponto-

No. 100-23. Washington (D.C.), Headquarters – Department of the Army, 1994. Vö. *Stability Operations and Support Operations*. Washington (D.C.), Headquarters – Department of the Army, 2003. 4–106. Mai kérdéseihez lásd Angeline Lewis: *Defining the Rule of Law for Military Operations*. *Australian Year Book of International Law*, 29. (2010). 155–200.

¹²⁴ Helen Bowman – Tim Child (szerk.): *Rule of Law. Handbook. A Practitioner's Guide for Judge Advocates*. Charlottesville (Va.), The Judge Advocate General's Legal Center and School (US Army) – Center for law and Military Operations, 2015. vi.

¹²⁵ Civil-Military Cooperation Centre of Excellence: *Rule of Law*.

¹²⁶ Jobb megoldást monográfusa sem ajánlhat: „Az egyezmény összefüggésében a jogállamiság sokrétű fogalom. Központi tartalma mindazonáltal kikövetkeztethető az esetjogból a releváns érvelések gyakorisága és következtetessége, valamint annak alapján, hogy a bíróság az egyezményt miként értelmezi.” Lautenbach (2013): i. m. 211

¹²⁷ Vö. például Pierre Schlag: *The Enchantment of Reason*. Durham–London, Duke University Press, 1998; illetve amerikai összegzések nyomán még Varga (2002g): 1–10.

san „tudta”, hogy bármely ismeretlen időben és helyen tengerbe süllyedt csónakban milyen sorban haltak meg egy család tagjai (persze, csak az öröklés szempontjából); hogy a klasszikus zsidó jogban az asszony néha férfi, és megfordítva; aminthogy az iszlám jogban esetleg ugyanígy behelyettesíthetővé válik a kutya és a macska. A jogalkotónak persze bármikor hatalmában állhatna – amit ténylegesen még soha sehol meg nem tett –, hogy egyszer igazán meghatározza, mit is kér számon, amikor jogállamiságot vár el egy államtól. Hiszen vagy tényállásszerűsíti, hogy mikor valósul meg vagy sérül a jogállamiság, vagy nem, de ez utóbbi esetben maradunk egy *Mädchen für alles* amorfitásánál. Ám ha definiálná, úgy persze már új ismerettárgy, nevezetesen tételes jogi tárgy lenne ebből, amelyben az válik immár lényegtelenné, hogy minek is nevezi ezután a jog. Hiszen a jogba beírással lényege alakulna át, amint ezt korábban már példáztuk az emberi jogok nevében indított küzdelem sikerét követően a gyökérszettől történő szükségképpeni elválással.

Következtetésként talán egyértelmű, hogy tévedés lenne Brüsszel és Budapest vitájában eltérő jogállamiság-felfogást feltételeznünk. Amit láthatunk, csupán annyi, hogy hamiskártyásként az egyik fél jolly jokert játszik olyan kártyalapokkal, amelyeknek nincs határozott értékük, s így voltaképpen kártyajáték sincs, a másik pedig csak figyelmeztet erre, mint talán nem lényegtelen körülményre. Nyilvánvaló, hogy amikor csatlakozásunkkor felvállaltuk a *rule of law*, *Rechtsstaat* és *État de droit* értékeit, ezek akkori felfogásának hallgatólagos elfogadásával tettük, amit senki sem tekinthetett egy bármikor bármivel újra tölthető, összevissza ráncigálhatóan üres keretnek. Hiszen ha ma megállapodunk, hogy ezentúl nem verekedek, holnap nem fogja már azt is jelenthetni, hogy hitvesemet és javaimat szintén átengedem. Új helyzetet kizárólag az jelenthetne, ha a részes államoknak szándékában s jogszerű lehetőségében állana, hogy most már kötelezően számonkérhető jogállami vagy egyéb minőségeket az Európai Unió jogaként tényállásszerűsíthető pontossággal előírjon. Ekkor és ezzel valóban mérce jönne létre, mérés is lehetővé válna, ami persze – bármilyen nevet hordozna is – immár eltérő tárgy lenne attól, mint amiről a jelen okfejtés szól.

[Vákát oldal]

Jogállam, joguralom: várakozások, kritikák, adottságok¹

1. Az alapgondolat és változatai

Történelmi távlatból szemlélve a jogállam/joguralom gondolata és hívószava az utóbbi egy-két évszázad folyamán olyan úgyszólván csodaszerű metamorfózisok egész során ment keresztül, amelyeket önmagában a mögötte rejlő eszmeiség nem magyaráz, s így pusztán e terminusok fogalmiságából kiindulva ezek nem is igazán érthetők, és még kevésbé indokolhatók. Hiszen egész gondolatának voltaképpen tartalma éppen a jogász számára lakonikusnak és redundánsnak tetszik. Nem mond többet, mint hogy – erőteljes leegyszerűsítéssel élve – azért van a jog, hogy legyen; vagyis hogy amennyiben kötelezőnek mondatik, úgy tényleg kötelezzen is, mégpedig bárki tekintetében és bármiféle körülmények között. Az alapgondolatnak e nem túl tág körön belüli változásait, alakulását és voltaképpen úgynevezett fejlődését pedig az állam és az állami cselekvés komplexebbé válása tette lehetővé, olykor egyenesen szükségessé. Ez adott esélyt arra, hogy eredendő jelentésmagján, a szabályoktól megalapozott legalitás formális megkövetelésén túl az ennek jegyében zajló eljárást illető formális követelményeket is kapcsoljanak a joguralom alakuló fogalmiságához, majd végül esetleg az államiság egészének a hivatását (küldetését, célszerményét) magában foglaló, politikai-ideologikus keretben kifejtett várakozásokat úgyszintén e terminusban és pontosan e terminus által kérjenek számon.²

Ami ezt az imént említett eredendő jelentésmagot illeti, okfejtői szerint kialakulásában mindenekelőtt az állam laicizálódása és olyan struktúraváltása játszott szerepet, amely magát a jog létrehozatalát is egy normatív különválasztott és szigorúan erre profilírozott hatalomgyakorlási ág specifikus feladatává tette. Ekkor és ennek hatásaként valósulhatott meg fokról fokra követelésként, majd gyakorlatként is, hogy a joglétesítés címzettjé körébe, azaz kötelezettjei közé a civil alattvalókon túl az állam gyanánt történő cselekvés teljes alanyi és tárgyi spektruma is beletartozzék – maga a joglétesítés apparátusa és eljárása csakúgy, mint bármely állami szerv működése, azaz a létesített jog szerinti összes eljárásmód úgyszintén, ezek teljes terjedelmében és minden egye tettevel és esetével együtt.

¹ A lengyel igazságügy-minisztérium Igazságosság Intézetének kebelében a magyar igazságügy-minisztérium által létrehozott Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézettel társult Polish–Hungarian Research Platform keretében 2021-ben született tanulmány alapjául szolgáló kézirat.

² Ma már az amerikai megközelítés is különbséget tesz a joguralom formális, eljárási és szubsztantív vonatkozásai és/vagy követelményei között; lásd például Jeremy Waldron: *The Rule of Law*. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2016. június 22. 5. pont.

És olyan körülmények között, amikor a hangsúly a jogalkotóról a jogalkalmazóra helyeződik, mint ahogyan ez az angolszász jog esetében történt, a joguralmi követelmény már annak tekintetében fogalmazódik meg, akinek éppen az a feladata, hogy kikényszerítse és gyakorlatba ültesse a jogot. Ennek megfelelően – nem jogi terminusokkal kifejezve – „a joguralom kulcsfigurája, vagyis az a közszereplő, akit a viták eldöntésére felhatalmaztak, egy olyan technokrata lesz, aki specializált fogalmakkal él”.³

Mindezen elmondottak rövidített kifejezéseiként és összegzéseiként már most rögzíthetjük, hogy amennyiben a jog társadalomszervezési alapforma,⁴ úgy ennek a *rule of law* eszmeiségeként történő megvalósulása maga sem egyéb, mint e jogi társadalomszervezésnek az egyik lehetséges megszervezési módja. Olyan, amelyik a jog sajátos funkcióbetöltését vallók szerint a lehető legteljesebben biztosítja, és ezért könnyen indokolhatóan egyszersmind kíváncsalmként is megfogalmazzák, hogy ilyenként álljon fel és működjék a jog.

Születése óta maga a jogállam/joguralom fogalmának természete is alapvető átalakuláson ment keresztül. A 19. században, első megfogalmazásakor merőben leíró jellegű volt, amelyet államformatani, illetve egy egész jogi civilizációt jelző osztályozási célból kijelölő jelzőként használtak. Egy évszázaddal később, a hidegháborús konfrontációban a Nyugat kiválóságának szimbolikus kifejezése gyanánt szolgált, mint a szovjet uralommal szembeállított fölényükből a legjellegzetesebbnek talált jegy elnevezése. Igazi karrierje a tudományos vizsgálódás tárgyává válása ezután pár évtizeddel, politikai használatával a közelmúltunkban kezdődött, amikor egyetlen nagyhatalomtól uralttá lett glóbuszunk immár ellensúly nélkül elhatalmasodó globalizálása éppen ezt tűzte ki a világ bármely sarkán elérendő normatív mérceként. Ezzel az uralkodó centrumhoz történő beérkezés és befogadás *sine qua non* minőségi standardja lett, amelynek ugyanakkor efféle igazodást ösztönző zsarolásra való felhasználását is elkezdték.⁵

2. Fejlemények

A jogállam/joguralom egymásra épülő történelmi formái önmagukban meggyőzőek lehetnek. Időközben azonban bekövetkeztek lényegi változások, amelyek további állításokat és kritikákat generáltak tárgyukról. Ezek láttatására eddigi összképünket tovább kell bővítenünk.

³ Mauro Bussani: The Rule of Law in the Global Perspective. *Italian Journal of Public Law*, 12. (2020), 2. 146. és 145.

⁴ Jack Goody szerint a jog egy olyan modalitás, amelynek révén a társadalom a múltat precedenssé formálva a jövőt törvényhozással szervezve intézheti ügyeit. Jack Goody: *The Logic of Writing and the Organization of Society*. Cambridge – New York, Cambridge University Press, 1986. 154.

⁵ Részleteiben az egész fejlődéstörténetet lásd jelen kötetben Varga Csaba: Joguralom, jogállam: eszményiségtől a zsarolásig.

2.1. Elnevezés és tartalom

Eleve már a terminust jelző szókép, annak nyelvi vizualizálhatósága sem egyértelmű. Ugyan az *angol* és a *germán* civilizációjú kultúrák sem kivételek az alól, hogy adott és változatlan jelen terminusukba idővel változó tartalmakat és ezzel elvileg eltérő, mert újabb és újabb rétegekkel gazdagított fogalmakat erőltessenek, mindazonáltal ezeknél a tartalmi változékonyság mellett legalább maga a terminus – „rule of law”, illetve „Rechtsstaat” szóösszetételből adódó – kifejezése megmaradt önmagával azonosnak.⁶ *Francia* változatának ellenben még megállapodott szóbeli kifejezése sincs. Európa nemrég elhunyt talán legnagyobb jogtörténésze például úgy vélte, hogy a „the rule of law” francia megfelelőjének a „le règne du droit” helyett „le règne de la Loi” szószerkezetnek kellene lennie.⁷ Miközben a francia változat hivatalosan „État de droit”, az Európa Tanács fogalmi tisztázása (Franciaországra vonatkoztatva, persze) ezt már „la prééminence du droit” gyanánt nevesíti,⁸ miközben a hivatalosként szintén francia nyelvvel élő (s Magyarországgal közel azonos lélekszámú) kanadai Québec tartomány jogrendje „la primauté de droit” néven tartja számon.⁹

Amiről fél évszázada még azt írták a jogállam és joguralom mint két fő és eredeztető alaptípus megjelenése kapcsán, hogy a felsőbbbséget a bíraskodásnak tulajdonító angol–amerikai típussal szemben a francia változat a végrehajtó hatalomnak biztosított elsőbbségen nyugszik.¹⁰ Ma viszont már ennek fonákját állapítják meg. Eszerint az *État de droit* tényleg sikeres a hierarchikus kormányzati működés belső fegyelmeinek megteremtésében és fenntartásában, a meghatározó csúcs, a kormányzati központ elszámoltathatóságával – azaz bármiféle jogelsőségnek a kiinduló s így az egész szerveződést egészében meghatározó követelményével – azonban már adós marad.¹¹

⁶ A tudományos vitát ugyanis ellehetetleníti az azonos terminusok eltérő fogalmiságú használata. Esettanulmányok tükrében lásd Varga Csaba: A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése. *Állam- és Jogtudomány*, 13. (1970a), 3. 589–613.

⁷ R[aul] C[harles] van Caenegem: *Judges, Legislators & Professors. Chapters in European Legal History*. Cambridge, Cambridge University Press, 1987. 4.

⁸ Jurgens (2007): i. m. B/5, illetve 1. melléklet, I/b. S ekként írja körül a Wikipédia címszó-meghatározása is: „A jogállamiság jogi, filozófiai és politikai fogalom. Ez magában foglalja a jog elsőbbségét a politikai hatalommal szemben az államban, amiként azt is, hogy mindenki, uralkodók és uraltak egyaránt engedelmeskednek a törvénynek.” Lásd fr.wikipedia.org/wiki/État_de_droit.

⁹ Duncan Fairgrieve: *État de Droit and Rule of Law: Comparing Concepts. A Tribute to Roger Errera. Pubic Law*, (2015), 1. 40–59.

¹⁰ William Seagle: *The Quest for Law*. New York, Knopf, 1941. 225.

¹¹ Jean-Bernard Auby szerint a francia jogállamiság „meglehetősen járatos abban, hogy miként kell megszervezni a közapparátus belső fegyelmét, de kevésbé szerencsés akkor, amikor az állam valódi központjaként a nemzeti végrehajtó hatalmat kell elszámoltatnia”. Jean-Bernard Auby: *The Rule of Law. The French Perspective. Italian Journal of Public Law*, 12. (2020), 2. 161.

2.2. Formális jogszerűség

Alapforma tehát a legalitás formalizmusa. Ez terjedt el az európai kontinens civiljogi rendszereiben. Ezt tekinti a jog működése rend szerinti módjának, merthogy pontosan ennek a jegyében és reményében jött jog egyáltalán létre. Következésképpen a jogállamiság fogalomkörébe eső követelés kritériális lényegévé pontosan az válik, hogy értéket magában a jog szerinti működésben érzékeljen. Ami egyszersmind magyarázza, hogy nem feltétlenül társítja ezt többletköveteléssel, tehát azzal, hogy bármiféle jogon kívüli – bár a jogban maga a jog által, a tényleges jogműködés által is elérendő/megvalósítandó – érték külön szolgálatát ugyanezen kriterialitástól úgyszintén számonkérje. Merthogy éppen a fenti (és nem más) kritérium tükrözi a jog természetét. És ugyanez határozza meg a jog specificitását is, nevezetesen – filozofikus megközelítésben – azt, hogy önmagából kiindulva önmaga számára önmaga definiálja a jog saját beteljesedési rendszerét.¹² Ebből pedig következik fogalmiságának formális jellege s az ebből adódó különválasztottság önértékűsége. A pozitíviztikus joganalitika világhírűvé Oxfordban lett kitűnősége foglalja ezt úgy össze, hogy „más eszközökhöz hasonlatosan a jog szintén rendelkezik egy kizárólag rá jellemző erénnyel, nevezetesen azzal, hogy erkölcsi nézőpontból semleges, amennyiben a kérdéses eszköz felhasználásának a céljával szemben semleges”.¹³

Márpedig mind a kontinentális, mind az angol–amerikai jogi kultúrákban azzal, hogy a joguralom alapkövetelménye a jog általi kötést szem előtt tartva minden egyes jogi lépésben jogi mintától mintázottságot követel meg (azaz a jog bármely alkalmazott – tehát jogérvényesítő – megnyilatkozásában egy *patterned pattern* meg-

¹² Vagyis „Verfüllungssystem”. Lukács György szerint „a társadalmi megbízatás rendszerint olyan beteljesedési rendszert követel, amelynek kritériumai, legalábbis formálisan, nem vehetők magából a megbízatásból, sem ennek anyagi alapjaiból, hanem saját, benső, immanens beteljesedési kritériumokkal kell rendelkeznie. Ez a mi esetünkben azt jelenti, hogy az emberek társadalmi érintkezésének jogi rendjéhez az előírások stb. specifikus, jogilag egyneműsített gondolati rendszerére van szükség, amelynek elvi felépítése e képzett világnak és a gazdasági valóságnak Marx által megállapított »inkongruenciáján« alapul.” Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról. I. Történeti fejezetek*. Budapest, Magvető Kiadó, 1976. 388–389. Vö. még Varga (1981): i. m. VI. fejezet. Nem vall persze mást a kontinentális jogműködés fogalmi–logikai rekonstrukcióját lehetővé tevő következetességgel végrehajtó kelsen-i *tiszta jogtan* sem – erre kiélezetten lásd Varga (1986): i. m.; uő: A bécsi iskola. In Varga (1999d): i. m. 60–68. –, amiként természetesen erre, a legalábbis látszólag pusztán formális öncélúságra konkludál a jogműködés *autopoietikus* rajzolata is. Utóbbira lásd Niklas Luhmann tanulmányait in Karácsony András – Cs. Kiss Lajos (szerk.): *A társadalom és a jog autopoietikus felépítettsége. Válogatás a jogi konstruktívizmus irodalmából*. Budapest, [Osiris Kiadó – Eto-Print], 1994; illetve Varga (1988): i. m.

¹³ Raz (1979): i. m. 226. Megjegyzendő, hogy ezen a ponton egyetérteni látszik Oxford másik hírességével, aki majd negyed évszázad múltán gondolja újra ugyanezt a kérdést. Mert, mint Ronald Dworkin megjegyzi, „a legalitás minden sikeres felfogásának meg kell őriznie különállását egyéb politikai értékektől, így az eljárási tisztességtől s az anyagi igazságosságtól is. Amennyiben hiszünk abban – mint ahogyan a legtöbbünk teszi –, hogy még a legigazságatlanabb politikai berendezkedések is felmutathatják a legalitás erényét, akkor a legalitást illető felfogásunknak is tükröznie kell ezt.” Ronald Dworkin: *Hart's Postscript and the Character of Political Philosophy*. *Oxford Journal of Legal Studies*, 24. (2004), 1. 27.

valósultságát), hogy ezzel küszöbölje ki bárminemű önkénynek a lehetőségét, éppen egyre növekvő mértékű és egyre teljesebb jogiasításra, ennek előfeltételeként pedig egyre bővülő normatermelésre ösztönöz.

Az állami beavatkozás sajátosan tömegszerű területeként ez mindenekelőtt a végrehajtó hatalom gyakorlását s ennek jegyében az állam igazgatását és benne a közigazgatási jog terrénumát érinti. Ilyen módon pedig egy ilyen ösztönzés különösen az igazgatási jog egyébként is hatalmas anyagának évtizedről évtizedre világszerte tovább duzzadó túlburjánzásához s ezzel óhatatlanul bekövetkező normainflációhoz vezet. Olyan mértékben, hogy a francia közjogi irodalom mára már a saját jogállami mivoltukat fenyegető egyik – vagy éppen legnagyobb – veszélynek, fenyegetésnek tekinti. Maga az így felfogott és végbemenő következményláncolat pedig ugyanakkor s természetsszerűleg meghazudtolása mindannak, amit társadalom- és jogtudományaink eddig a rend természetéről és benne a jog szerepéről vallottak. Mert egy efféle joguralmi jogeszmény-megvalósulás mögött nem állhat más, mint csakis egy olyan „idealizált és illuzórikus” jogrendelképzelés, amely szerint a jog elsőségének kívánatos biztosítása mintha eleve minden életviszonynak a lehető legteljesebb körű szabályozását előfeltételezné.¹⁴ És ott, ahol valóban így gondolkodnak – és ebben Franciaország kétségtől elöl jár –, az eredmény nem más, mint egy (a tudományos és a politikai közbeszédben ott egyaránt otthonos hasonlatsorozattal élve) „normatív dzsungel” gyanánt „barokkosan agyonzsúfolt” „jogtemető”, azaz holt dolgok olyan városa, olyan nekropolisz, amely tehetetlenül s így már-már sodródó „agyaglábú óriásként” néz a jövő elébe.¹⁵ Amely jövő éppen azt nem kerülheti majd el – folytatja ugyanez a kritika –, amit éppen maga idézett elő: instabilitást, a jogbiztonság növekvő gyengülését. Hiszen az egymásra toluló és torlódó szabályanyag arányaiban szintén növekvően állandósuló jogváltoztatásokért kiált. Ráadásul – s egyben súlyos kimenetű mellékhatásként – mert a teljes szabályozás igénye minden elképzelhető életviszonyra pontos útmutatást vár el, hosszabb távon mindez azt is eredményezi, hogy az elvek, azaz a szabályok fölötti *jogelvi* iránymutatás módok azai fölöslegesként elhálnak vagy legalábbis jelentéktelenné válnak – tehát a jogi közvetítés eszköztárából pontosan az, ami az általános és a különös szabályanyag felett álló réteggként a római jog egyik fényes öröksége, s továbbvive, meghatározó utóhatású hatalmas építményként a *ius commune*, valamint a napóleoni kodifikáció hagyatéka volt.

A következmény pedig – amint ezt az efféle kritikai előzetekintések számba veszik – egyértelmű. Jelesül az, hogy bármi lett légyen is majd a végeredmény, áldásának és/vagy átkának a konkrét értéke és kihatása (egyes vonatkozásokban tán előrelépés, másokban viszont bizonyosan diszfunkcionalítás vagy éppen kontraproduktív hatás) mit sem fog számítani, hiszen mindez eleve és előre igazoltta

¹⁴ Bernard Luisin: Le mythe de l'État de droit. *Civitas Europa*, 37. (2016), 2. 155–182.

¹⁵ Benoît Jadot: Élaborer la loi aujourd'hui, mission impossible? Le point de vue d'un fonctionnaire. In Benoît Jadot – François Ost (szerk.): *Élaborer la loi aujourd'hui, mission impossible?* Bruxelles, Publications de la Faculté universitaire Saint-Louis, 1999. 149. és köv., 159.

válík, mivel úgymond pontosan a jogállamiság jegyében, annak növelése érdekében történt és történik.¹⁶ S talán nem vártan, de egy ilyen normaproliferációból¹⁷ indulóan mégis az lesz a törvényszerű következmény – amit egyik hivatalos állásfoglalásában éppen maga a francia Államtanács állapított meg –, hogy mindezek eredményeként „védelem helyett maga a jog válík majd fenyegetéssé”.¹⁸

A formalista szabálypozitivizmus ugyanakkor – és ezt immár egy tartalmi kritika veti fel – többnyire megmarad a szabályozásban megtestesülő államérdek közvetlen kiszolgálójának ahelyett, hogy a jogrend működésének alapethozsaként az egyéni szabadság lehetőség szerinti kiteljesedését segítené.¹⁹ Mert e követelés és a szabályformalizmusba sűrített preferencia eltávolít a valódi és közvetlen emberszolgálattól. Ez utóbbi, vagyis a jog voltaképpen, végső hivatása kritérium nélkül, sőt egyenesen megnevezhetetlen marad, hiszen a jogalkalmazót minden további és lehetséges irányban már eleve érzéketlenné és tehetetlenné formálta e követelmény, mintegy paragrafusautomata bábbá, akinek aligha marad már lehetősége egyedi helyzetek egyedi orvoslására. Vagyis a jognak kizárólag szabályabsztraktumok soraként történő megjelenítése óhatatlanul izolálja az egész képződményt a valóságos társadalmi folyamatoktól. Amely folyamatok szüntelenül zajlanak az élet áramában, s amely összességnek nem napi részük és közvetítőjük, hanem csak a társadalmi egész rendszerében az ilyen vagy olyan módon ettől és egymástól is elkülönülő alrendszerek egyike a jog. Amely egyébként akkor lép működésbe, ha erre saját szabályai szerint érvényes felhívást kap, és akkor is úgy, ahogyan azt saját szabályai lehetővé teszik. Márpedig amennyiben a joguralom szabályformalizmusa a mindennapok ethosának is a részévé válík – és mi más lenne a joguralom/jogállamiság hivatása, mint hogy a közerkölcsökbe átnőve, általuk is kikövetelve és fenntartva a társadalmi mozgások egyik legfőbb vezérlőjévé váljék? –, úgy meggyengítheti az emberek közötti kapcsolatban a közvetlenség (még kifejezőbb lukácsi terminológiával élve: közvetítetlenség) pótolhatatlan erejét, és ezzel hozzájárulhat a valahol otthonosságnak a mindennapi életünkben szükséges érzete²⁰ felszámolódásához. Hiszen azzal, hogy szabályt eszményít, máris táptalajt biztosít „azon tendenciának, hogy túlformalizálja és túlbürokratizálja azokat a viszonyokat és kapcsolatokat, amelyek pedig egészségesebben működnek, ha megmaradhatnak inkább informálisnak”.²¹ Ráadásul az így

¹⁶ Luisin (2016): i. m.

¹⁷ Példaként szolgáló egyetlen közönséges számában a francia hivatalos közlöny 156 dekrétumot és 336 rendeletet jelentetett meg 424 oldalon. Louis Favoreu: L'inconstitutionnalité des quotas par sexe (sauf pour les élections politiques). *Actualité juridique – Droit Administratif*, (2003), 7. 314.

¹⁸ [Conseil d'État]: De la sécurité juridique. [Nyilvános éves jelentés 1991-ről.] *Études et documents*, (1992), 43. 20.

¹⁹ Benjamin Nurkic: Legal Positivism: An Obstacle in the Process of Strengthening the Rule of Law in Bosnia and Herzegovina. *Journal of Liberty and International Affairs*, 7. (2021), 1. 94–105.

²⁰ Vö. Varga Csaba: A jog mint kultúra? *Jogelméleti Szemle*, (2002a), 3.; háttérként pedig Baecker (2001): i. m.

²¹ Waldron (2016): i. m. 7. pont. Bővebben lásd még William H. Simon: Legality, Bureaucracy, and Class in the Welfare System. *Yale Law Journal*, 92. (1983), 7. 1198–1269.

felfogott jogállamiság – folytatja a bíráló hang, amelynek hihetőségét a mögötte álló hosszú, tömeges és pontosan ezt rendszerszintűvé tett gyakorlat támasztja alá, s az a vita, amely már sok évtizede változatlanul zajlik erről az Egyesült Államokban²² – „kizárja a hatalom jóindulatú gyakorlását. Formális egyenlőséget hoz létre ugyan – ami korántsem érdektelen erény –, de érdemben mégis tartalmi egyenlőtlenséget támogat egy olyan tudatosság kialakításával, amely gyökeresen szakítja el a jogot a politikától, az eszközöket a céloktól, az eljárásokat ezek kimenetelétől.”²³ Végezetül, és különösen amennyiben kultusszá emelkedik, elvezethet az egyéni kezdeményezőkézség lanygulásához, a gondolkodásmódok uniformizálódásához, végső soron egyfajta önkéntes intellektuális *gleichschalt*olódáshoz, egészen egyszerűen azzal, hogy standardizálva a reagálási és eljárási módokat, hozzájárul „a független erkölcsi gondolkodás képességének lezáródásához”.²⁴

2.3. Bírósági vitathatóság

Amennyiben pedig bármiféle jogvitának egy független bíróság általi megvitathatóságára és végső eldönthetőségére épül a *rule of law* gondolata, eleve felvetődik, hogy mennyire ön- és éncentrikus (amerikai kifejezéssel élve: etnocentrikus) módon, azaz meghatározott hely és idő véletlenszerűen, de történetesen adott módon kialakult egyedi rendje képez itt fogalmi alapot. Ami módszertanilag aligha védhetőbb megoldás, mint ha kikiáltanám magamat az ember típuszabványának, szokásaimat (jókat s rosszakat egyaránt) bármimmal együtt, amelyekben magam csak otthonos vagyok, a bárki/bármi más számára követendő mintául szolgáló normalitásnak. Klasszikussá lett filozófus-politológus hívta fel a figyelmet „Dicey angolszász öngőzének szerencsétlen kitöréseként” arra, hogy e tér- és időbeli regresszió, azaz – bemutatás vagy példázás helyett – egy funkciónak adott, térben és időben konkrét és egyedi történelmi megközelítéssel történő azonosítása óhatatlanul magát a funkciót szűkíti le, s teszi egy hozzá képest külső térben úgyszólván követhetetlenné. „A joguralmat ezzel – írta – egyrészt elbogatellizálták, mint egyetlen és kizárólagosan egyedüli nemzeti rendnek a specifikus örökségét, másrészt formalizálták is, mert mindvégig ragaszkodtak ahhoz, hogy ennek fenntartója nem lehet más, mint csakis az általuk történetesen örökölt eljárások és bírósági eljárásmódok adott halmaza.”²⁵

²² Lásd például jelen kötetben Varga Csaba: A joguralom és színeváltozásai: idealizáció és ideokratikus nyomásgyakorlás.

²³ Horwitz (1977): i. m. 561.

²⁴ Waldron (2016): i. m. 7. pont. Bírói esettanulmányok tükrében lásd például még Robert M. Cover: *Justice Accused. Antislavery and the Judicial Process*. New Haven, Yale University Press, 1975; illetve Henderson (1991): i. m.

²⁵ Shklar (1998): i. m. 26. [Judith Shklar: *Political Theory and the Rule of Law*. In Allan C. Hutchinson – Patrick Monahan (szerk.): *The Rule of Law. Ideal or Ideology*. Toronto, Carswell, 1987. 1–10. újranyomása.]

Ám egyáltalán – horkan fel egy másik, a két világháború közt működött amerikai klasszikus szerző, aki mindazonáltal gyakorló ügyvédként mindvégig a jog tényleges életét élte – hogyan, miért, miként és milyen alapon vezethető vissza a joguralom legalitása a pereskedésre? Mert valóban – teszi fel a kérdést – azért és attól lenne kíváncsan intézményesedett társadalmunkban egyáltalán jog, hogy „a pereskedés költséges luxusának éljünk, hogy az egyént bírósági párviadalok alaktalan környöretének tegyük ki, olyan bírák kényszerének, akik [...] maguk is osztályszármazásuk és fajiságuk, és egyáltalán az életben érvényesülő végtelen kavargású előítéletek korlátainak az elszenvedői”? És mindezt egy önmagában „üres és illuzórikus”, mert gazdasági egyenlőtlenségtől kísért jogi egyenlőség nevében tegyük?²⁶

Ráadásul, mint mások folytatták az angolszász őst érő kritikát, Dicey joguralom-fogalmában jelen van egy korántsem lényegtelen történelmi körülmény, amely rögvest nem mai megszokott színében, mára általánosított és univerzalizált felfogásában mutatja be Dicey akkori azonosulását. Merthogy amikor élt, alkotott és eszményeket rajzolt, a bírói szerepjátszás még *phronesis*-meghatározódású volt. Azaz a bírósági eszmegvitatás még minden megfontolást figyelembe véve bármiféle szóba jöhető körülményt nyitott esélyüként mérlegelt. Ám ez már régóta a múlté. „Mert mihelyt a megítélésben a hangsúly a deliberatív megközelítésről szigorú szabályalkalmazásra terelődött, a joguralomnak értelemuralomként felfogott régi eszméjét is más váltotta fel, hiszen a joguralomnak mint szabályuralomnak a modern gondolata lépett a helyébe.”²⁷ Miközben – és nyilvánvalóan nem ez az utolsó korlátozó érv – szervezetszociológiailag is nyilvánvalónak kell tekintenünk, hogy a felelősség és a felelőtlenség közötti intézményi dilemmából a bírósági szerveződés és eljárás sem jelenthet – és a jogtörténet tanúsága szerint soha nem is jelentett – kivételt.²⁸

Sőt, a jogban csakúgy, mint a mindennapi életben, konfliktust maga a jó szándék is gyakran eredeztethet. A jog, mint láttuk, éppen joguralmi törekvésében gyakran önmaga eszközeinek további sűrítésére törekszik, amit nemritkán újabb és újabb jogi garanciák beépítésével próbál elérni. Ez nyilván növeli az eljárási szabálytömeget, és most már legkülönbébb körülmények között éppen ez biztosít lehetőséget arra, hogy akár késleltessék vagy netalán kisiklassák, gyakorlati zsákutcába tereljék azt

²⁶ Seagle (1941): i. m. 227. – Így fejezve be a főszövegben idézettek: „Végül is a joguralom a legjobb esetben sem biztosított a tisztesség minimumánál többet a társadalmi küzdelemben.”

²⁷ Martin Loughlin: *Swords and Scales. An Examination of the Relationship between Law and Politics*. Bloomsbury, Hart, 2000. 78.

²⁸ Egyetlen irodalmi példaként lásd Jávor István: Korruptió az állam csapdájában. Felelőtlen szervezetek – korrupciós mechanizmusok. *Társadalomkutatás*, 32. (2014a), 3. 201–234.; illetve uő: A bíróság mint felelőtlen szervezet: kinkeserves korrupció. *Társadalomkutatás*, 32. (2014b), 4. 415–430.; egy éppen napjaink botrányát, az NGO-világ autonóm jogműködésbe történő behatolását vö. Varga Csaba: Az ún. nemkormányzati szervezetek. *Kommentár*, (2021a), 4. 51–58.; feltárási esettanulmány eredményeként pedig például Grégor Puppink – Delphine Loiseau: NGOs and the Judges of the ECHR, 2009–2019. Strasbourg, European Centre for Law and Justice, 2020; valamint Grégor Puppink: One Year After the Report on NGOs and Judges of the ECHR: Overview. *European Centre for Law & Justice*, 2021.

a helyzetet, amelyben eredendően csakis dönteniük kellett volna. És ezt éppen egyfajta meghozandó áldozatnak tüntethetik fel a joguralom oltárán, hiszen ezt annak jegyében nemcsak védhetően, de a jog egyébként kötelező prudenciája okán éppen dicsérendő módon tehetik.²⁹

2.4. Politizálódás, majd politikai programmá válás

Mindenekelőtt ilyen volt az, hogy a hidegháborús konfrontáció lassú elmúltával globalizálódó világunkban a nemzetközi diplomácia nyelvezetének részévé válva a joguralmi gondolat és igény maga is politizálódott, s ennek folytán egyre körülhatárolhatatlanabbul általánosodó formát öltött. Ám ezzel, elveszítve eredendő azonosíthatóságát, egyidejűleg voltaképpen ki is üresedett.³⁰ Kísérőjelenségén azonban ez mit sem változtatott. Azon nevezetesen, hogy e nagyvilágon egyszersmind bármely ország teljesítményének az „egykönyvű” mérője, híveitől kérlelhetetlenné tett³¹ kritériumává is lett. Mindezzel viszont kénytelen-kelletlen olyan többletfunkciókat kellett magára vállalnia, amelyeknek eleget tenni egymagában nyilvánvalóan képtelennek bizonyult. De mindennek a történelmi karavánja ez idő szerint rendíthetetlenül halad tovább, megkezdett útját folytatva. Olyan összképpel és összteljesítménnyel, hogy már-már olybá kezd tűnni a mai helyzet, mintha ezzel így egyenesen önmaga használhatatlanná válását, következésképpen önnön gyakorlati bukását készítené elő.

Mint láttuk, a jogállam/joguralom azon formális változatait, amelyek a legalitást hangsúlyozva szabálykövetésre és/vagy a bírósági vitaeldöntés hozzáférhetőségére alapoznak, szerzők és különösen a globális politika alakítására szerveződött intézmények gyakran egyéb követelményekkel dúsítják. Ráadásul csaknem egymással versengve, hogy ki tolmácsolja hívebben és még nagyobb lendülettel és képzelőerővel

²⁹ „Az eljárásba kell menekülnünk.” – Ismerős példa a megkérdőjelezhetetlenül korrekt odázásra, gyakorlati elutasításra, ez esetben például a hajdani Népszövetség főttitkáráról, Sir Eric Drummondtól idézve, amikor először kellett volna egyik tagállamukat egy másik tagállamukkal szemben elkövetett agressziójáért elítélni. Idézi Geneviève Tabouis: *Elsodort diplomácia. Egy újságíró nő megfigyelései (1919–1939)*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1967. 91. [Eredetiben: *Vingt ans de suspense diplomatique*. Paris, Albin Michel, 1958.]

³⁰ Az irodalom szerint is „mindenki érte van, csak nem tudni, hogy pontosan mi is”. Brian Z. Tamanaha: *The Rule of Law for Everyone? Oxford Journal of Legal Studies*, 22. (2002), 1. 101. Mert – amint Drieu Godefride folytatja – „egyéni szeszélyek szerint [...] változik, mint a sivatagi homok”. Drieu Godefride: *État de droit, liberté et démocratie. Politique et Société*, 23. (2004), 1. 143. Ez nem más, mint „előírt társadalomszervezési modell ugyan, csak nem tudhatni biztosan, hogy mely valós modellt jelöl”, ismeri be Éric Millard. Éric Millard: *L'État de droit: Idéologie contemporaine de la démocratie*. In Jean-Marc Fevrier – Patrick Cabanel (szerk.): *Question de démocratie*. Toulouse, Presses universitaires du Mirail, 2001. 415. Ezért – vonja le a következtetést Olufemi Taiwo – végső soron „ügyszólván annyiféle a felfogása, mint amennyi a védelmezője”. Olufemi Taiwo (1999): i. m. 154.

³¹ Merthogy úgymond „a jogállamiság olyan önmagában vett értékként van tételezve, amelynek megalapozottsága nem vitatható, és amely felett semmiféle kompromisszum nem képzelhető el”. Jacques Chevallier: *Les doctrines de l'État de droit. Cahiers français*, (1998), 288. 8.

a kor, az idő szavát.³² Úgy mond tartalmiasítják, szubsztantív ismérvekkel egészítik ki, amikor is már – amint ezt kritikusaik ugyanakkor megállapítják – a jogállamiság hívószava nem egyszerűen önmagáról szól, hanem egy *politikai tervszövegről*, amelynek végső soron eredeti önmaga már csak csupasz álcájául szolgál. Elő példája ennek pedig bőven lehetett a második világháború vérzivatarra és legkülönbébb emberpusztító tettei után – és éppen bizonyosan nem indokolatlanul; bár adott kihívásra adott formában adott válasz helyessége elvileg mindig vitatható marad. Némi cinizmussal, de teljes igazsággal azt is hozzátehetjük, hogy mindig is így esett ez, amióta és amikor csak politikusok, diplomatai vagy gazdasági nyomásgyakorlók ragadták ki jogászok kezéből a jog (s a mi esetünkben a joguralom) ügyét, hogy általa az emberiség jólétének üdvét – globalizációs igénnyel, persze, mert egyetemes érvénnyel e földkerekségen – mozdítsák elő.

Már akkor, amikor a hidegháborús konfrontációban Amerika a Nyugat kiválósága bizonyosságul a joguralom jótéteményével és gondozottságával rukkolt elő, s ebbe pár évvel később Ázsiát is bevonhatta, 1959-ben Újdelhiben kinyilatkoztatták, hogy

„a jogállamiság olyan dinamikus fogalom, amelynek kiterjesztéséért és megvalósításáért első sorban a jogászok felelősek, és amely nemcsak az egyén polgári és politikai jogainak védelmére és előmozdítására alkalmazandó egy szabad társadalomban, de azon társadalmi, gazdasági, oktatási és kulturális feltételek megteremtésére is, amelyek elősegítik a jogos törekvései és méltósága megvalósulását”.³³

Némi továbbfejlesztéssel hasonló törekvés érvényesült a gazdasági hatalmak londoni csúcstalálkozóján 1984-ben, amikor első „demokratikus érték” gyanánt a joguralmat nevezték meg teljességgel új, laikus és egyszersmind a nemzetközi nyomásgyakorlást előkészítő formában – ám most már gyakorlatilag úgy, mintha specifikusan jogi meghatározás, azaz a legalitás formális jogász megkövetelhetősége soha nem is szerepelt volna ebben a gondolatkörben. Imígyen: „Hiszünk ama joguralomban, amely félelem és előnyben részesítés nélkül tiszteli és védelmezi minden polgár jogosultságait és szabadságát, s olyan környezetet biztosít, amelyben szabad változatossággal fejlődhet az emberi szellem.”³⁴

³² Így van ez, merthogy „mihelyst megadjuk a lehetőséget arra, hogy a joguralom anyagi tartalommal gazdagodjék, egyfajta versenyt indítunk el, amelyben mindenki azért fog küzdeni, hogy kedvenc politikai eszménye befogadtassék a jogállamiság ilyen anyagi tartalmaként”. Waldron (2016): i. m. 5. pont.

³³ The Declaration of Delhi. *Journal of the International Commission of Jurists*, 2. (1959), 1. 7.

³⁴ London Economic Summit. Declaration on Democratic Values London, June 8, 1984. *Department of State Bulletin*, 84. (1984), 2089. 1–2. 2.

2.5. Álcforma a demokrácia, emberi jogok, liberalizmus védelmére

A mához elérkezve, egy a joguralmi követelést *demokráciaálcának* tekintő szerző szerint azzal, hogy manapság számosan a jogállamiság egyetemessé kikiáltott követelését voltaképpen demokrácia- és emberjog-biztosításra redukálják,³⁵ valójában – és hosszabb távon bizonyosan – nem érnek el többet, mint a jog eszközkénti lehetőségeinek félreértésével s az ebben rejlő idealizációval a mögötte megbúvó politikai elgondolásnak is a komolytalanná tételét. Mert – és ebben egyszersmind, bár rejtetten egy erőteljesen kritikus, de kardinális fontosságú politikatudományi teoretikus rekonstrukciót is végrehajtanak –

„azzal, hogy a jogállamra hivatkoznak, épp azt rejtik el, hogy a számukra lényegi kérdés a demokrácia kérdése: az tehát, hogy miként adják meg *annak* a politikai meghatározását, és nem az azt biztosító eszközöknek a meghatározását, ami persze nem önmagában aktuális, csak az előbbinek a meghatározása után. Vagyis az állam korlátozásának fedőszövege alatt a jogállamiság fogalmával voltaképpen az állam mögötti valóságos hatalmat alapozzák meg, mert azt legitímálják és teszik tartóssá.”³⁶

Ennek ellenére állandósulni látszik ez a kettős kapcsolás,³⁷ olykor és egyre általánosabban az Európai Unió hivatalos állásfoglalásában is az ezzel az aktussal átfogóvá tett fogalmiságban részt vevő további fogalmi oldalak – azaz egyfelől a voltaképpeni jogállam, másfelől a demokrácia és az alapvető jogok ügye – *sine qua non* kölcsönös

³⁵ A kölcsönös támogatottságot erősíti például Randall Peerenboom: *Human Rights and Rule of Law: What's the Relationship*. *Georgetown Journal of International Law*, 36. (2005), 3. 809–946.; illetve Isabel Trujillo: *Rule of Law and Human Rights Practice*. *Persona y Derecho*, 73. (2015), 2. 161–180.; legújabbán pedig Paul Blokker: *The Democracy and Rule of Law Crises in the European Union and its Member States*. Leuven, Reconnect, 2021. A kapcsolatot szellemes megjegyzéssel „egy (jó) házassághoz hasonlatos. [...] Mert párban virulnak, kudarc esetén mindketten buknak.” Lásd András Jakab: *What Can Constitutional Law Do against the Erosion of Democracy and the Rule of Law? On the Interconnectedness of the Protection of Democracy and the Rule of Law*. *Constitutional Studies*, 6. (2020). 5–34. 15. (Idézve a Max Planck Institute for Comparative Public Law & International Law által elindított online *MPIL Research Paper Series* 2019. évi 15. számában megjelent előpublikáció-változatból.)

³⁶ Millard (2001): i. m. 18. pont, 140., ami előtt a szerző még megjegyzi: „Végso soron az a hipotézis, miszerint a jogállamiság a demokrácia és az emberi jogok garanciája, éppen az általa szorgalmazott jog mechanizmusaiiban botlik meg, tudniillik egy olyan politikai megerősítésnek a hatástalanságában, amely nem fordítható át pozitív joggá, s egy olyan jogi konstrukció hatástalanságában, amely nem képes egyszerre és biztonsággal garantálni az egyéni szabadságjogokat és a demokráciát. De semmi meglepő nincsen ebben, hacsak nem az állam és a jog idealizálása. Hiszen a jogállamiság nem egy politikai projekt megvalósításának jogi eszköze (pontosabban eszközként ennek megvalósítására elégtelen), hanem maga a politikai projekt. A demokratikus jogállamiság jogi terminusokkal (újra) fogalmazza ugyan a demokratikus politikai projektet, ám anélkül, hogy jogi elmélettel járulna hozzá.” Uo. 17. pont, 137.

³⁷ Éric Carpano szerint például „a jogállamiság szorosan kapcsolódik az egyén autonómiájának és szabadságának eszméjéhez. Olyan értékeket közvetít, amelyek védelmét lehetővé teszi, legyen szó akár a demokráciáról, akár az emberi jogokról.” Éric Carpano: *La crise de l'État de droit en Europe. De quoi parle-t-on?* *Revue des droits et libertés fondamentaux*, (2019), 29. II. bek.

előfeltételezettségeként mutatva be. Amint például 2014-ben elhangzott, „a jogállamiság tehát egy egyszerre formális és anyagi tartalommal felruházott alkotmányos elv. A jogállamiság tisztelete belsőleg kötődik a demokrácia és az alapjogok tiszteletéhez: az utóbbiak csak az előbbivel egységben állhatnak fenn, és megfordítva úgyszintén.”³⁸ Jóllehet a kérdéses törekvéssel még a leginkább rokonszenvező szerzők számára is világos, hogy „demokrácia és jogállam két különálló fogalom. Nem ugyanazt jelentik. Merthogy a demokrácia fogalma a politikai hatalom legitimációjának kérdésére utal. A jogállamiság fogalma pedig a hatalomgyakorlás eljárási és anyagi korlátait érinti.”³⁹

Némiképpen hasonló alappal mások a jogállamiság-megfogalmazást *liberalizmusálcának* tekintik,⁴⁰ és ugyanígy érvelnek az összefonódó kettősségben fennálló elszakíthatatlan egységük mellett.⁴¹

2.6. *Álcaforma a nyugati civilizáció kiterjesztésére*

A legtöbben ugyanakkor a joguralom mai globális követelését egyszerűen az egész *nyugati civilizáció álcájaként* fogják fel, miközben univerzalizmusigényét egyidejűleg bírálják. Márpedig ha „jogi civilizációnk egésze” az, ami e fogalomban megjelenik⁴² – vagyis éppen „nem a törvényi nyelvezet, hanem a joguralom mögött álló értékek” a meghatározóak és igazán relevánsak benne⁴³ –, akkor „civilizációs töredékként, egy ideologikus együttes foglalata”, tehát a volt, a meglévő, valamint az elképzelhető civilizációk egyetlen kiválasztott változata az, amit ez voltaképpen megtestesít és magában foglal. Ebben az értelemben pedig – mivel amennyiben kizárólag formának tekintenénk, akkor itt vagy ott, most vagy máskor úgyszólván akár visszaélni is szabadon lehetne ezzel – művelése és oltalma sem lesz végső soron és végső célja szerint más, mint „a szabadság s az emberi méltóság eszméinek” az ápolása és szándék szerinti oltalma.⁴⁴

³⁸ Európai Bizottság: Communication de la Commission au Parlement européen et au Conseil, un nouveau cadre de l'UE pour renforcer l'État de droit, COM(2014) 158 final. 2014. március 11. 5.

³⁹ Olivier Jouanjan: L'État de droit démocratique. *Jus Politicum*, (2019), 22. 14.

⁴⁰ „Eszmény ez a liberális politikai erkölcsöt uraló értékek sorában” – vallja Waldron (2016): i. m. 2. pont.

⁴¹ Például Nicolas Tavaglione: *Gare au Gorille. Plaidoyer pour l'État de droit*. Genève, Labor et Fides, 2010.

⁴² Bussani [(2020): i. m. 138.] ír arról, hogy „számos hivatalos meghatározás egyezik meg egymással abban, hogy átfedést mutat egész jogi civilizációkkal”.

⁴³ Merthogy „nem a jogszabályi nyelvezet, hanem a jogállamiság alapjául szolgáló értékek exportjára kell összpontosítani”. Christopher May: *The Rule of Law. The Common Sense of Global Politics*. Cheltenham, Edward Elgar, [2014]. 100. Idézi Reitz (2003): i. m. 484.

⁴⁴ Jean Rivéro életműsummázatot jelentő vallomása szerint „a legalitás elvéhez az szükséges, hogy mindazok, akik ezt követelik, azt lássák benne, ami, vagyis egy civilizáció vetületét, egy ideológiai építmény részét; egyedül mi ezt nem tudjuk megvédeni; mert csakis annyiban védhetjük meg, amennyiben azt magunkban műveljük, és éltejük magunk körül; a szabadság és az emberi méltóság

Ebből a tartalommal dúsításból azonban egyenesen adódik, hogy időközben „túlzottan is telített”, ennél fogva „túlméretezett fogalom” lesz – mert lett – ebből. Márpedig egy ilyen csaknem határtalanná sikeredett növekvés éppen arra képes, hogy „puha szivacs” gyanánt mindent magába szívjon és magában foglaljon, amit magunk a Nyugatnak tulajdonítunk, a Nyugatként szoktunk megnevezni. Ám éppen ezért *annak* a természetes közege ez, és nem másé. Amiből pedig egyenesen következik, hogy már megvalósult határain túlra voltaképpen nem is terjeszthető ki.⁴⁵

Mert „számít a származás”.⁴⁶ Aminek az utólagos azonosítása persze mindig pontosan annyira vitatható marad, mint ilyené vagy olyanná ki- vagy átfajlett egyedének ekként vagy akként történő jellemzése. Mégis, többnyire a származásból adódik az otthonosságnak az az érzete, amelyben a kérdéses jelenség szabadon fejlődhet, a mindenkor ott és akkor körülményei közt optimális válaszokkal felelve az eseti kihívásokra. S ennek belátása csak erősíti a 18. században már Montesquieu által megfogalmazott s egy évszázadra rá a német történeti jogi iskolától (*historische Rechtswissenschaft*) kidolgozott tételt a jog minden formájának történetiségéről, ami természetszerűleg egyszersmind a *hic et nunc* körébe zárt, de legalábbis abból kiinduló partikularitást is jelent. És e historicitás nemcsak azt vonja maga után, hogy maguk a jogállami igények is felmerülésük körülményeinek tükröi, tehát helyenként és koronként specifikusak,⁴⁷ de azt is, hogy máshová és más időre átvíve sem lehetnek tetszőleges csinálmányok – még ez utóbbinak a szemszögéből sem.⁴⁸ Senki és semmi sem elvont közegben lélegzik és tevékenykedik hát, hanem éppen egy valós tér és idő meghatározódásaiban, annak egyedi elemeivel úgyszintén kölcsönhatásban. Ennek folytán az így felfogott joguralmiság kiterjesztése, máshová kisugároztatása végső soron nemcsak a jogi technikalitás, sőt nem is csak az adott jogi kultúra, hanem a teljes társadalmi összetettség és annak teljes historikuma nyilvánvalóan lehetetlen átvitelét feltételezné.⁴⁹

eszményeit”. Jean Rivéro: L'État moderne peut-il être encore un État de droit? *Annales de la Faculté de droit de Liège*, (1957). 101.

⁴⁵ Bussani (2020): i. m. 142–143. és 148.

⁴⁶ Lásd Paul Burgess: Neglecting the History of the Rule of Law: (Unintended) Conceptual Eugenics. *Hague Journal of the Rule of Law*, 9. (2017), 2. 195.

⁴⁷ Vö. Varga (2007c): i. m.

⁴⁸ „[A]z emberi magatartást s a politikát valóban irányító jog és intézmények nem lehetnek az ember egyszerű kreálmányai. Inkább egy folyamatos növekedésről vagy fejlődésről van szó, melynek során különösen politikusok és jogászok inkább megtalálják, semmint pusztán létrehozzák vagy feltalálják a jogot; annak formába öntését vagy kodifikálását keresve, ami a pillanatnyilag adott társadalmi és politikai körülmények közt egy soha nem szűnő küzdelem és vita eredményeként jogként jelenik majd meg.” Johan K. de Vree: The Rule of Law: Order and Disorder in Political Systems. *Legal Issues of European Integration*, 10. (1983), 1. 10–11.

⁴⁹ Egyetlen – számunkra idegen – példával élve: az amerikai jogi kultúrát „terjedelmes törvényhozás, bírósági hatalom és sajátos képzettségű jogászság” jellemzi, amelynek mindennapi működése, hála e jogászkasztának, bonyolult, költséges, és kívülről megközelíthetetlen. Lásd Bridgette Dunlap: Anyone Can Think Like a Lawyer: How the Lawyers' Monopoly on Legal Understanding Undermines Democracy and the Rule of Law in the United States. *Fordham Law Review*, 82. (2014), 6. 2820. Vízfejként e túlhatalom az amerikai társadalmat máris „növekvően legalista és perló kultúrává” degradálta.

2.7. Univerzalizálás, transzferálás

Habár az Amerikai Egyesült Államok immár másfél évtizede változatlan, lényegében az Egyesült Nemzetek Szervezetétől átvetten adaptált hivatalos állásfoglalása joguralomügyben ön maga számára kifejezetten megengedő természetű – tehát alapvetően legalitásalapú, és így nem is hagy számottevő teret arra, hogy egyéb érdemi (politikai vagy ideológiai meghatározottságú) tartalommal telítsék –,⁵⁰ mindettől lényegileg függetlenül (avagy mindezek ellenére) az imént idézett bírálat mégis megsemmisítő következtetésű. Mert ez az említett hivatalosság bármennyire is engedékeny hangvételű,⁵¹ mindazonáltal – hangoztatják – csakis a Nyugatnak az egész világra kiterjesztett uralmi törekvését és ezzel bármiféle jogra való kiterjesztését érti és kísérli meg érvényesíteni minden olyan megközelítésben, amely kimondottan a joguralomra hivatkozik. Mert – amint egy másik bírálat folytatja –

„mindez csaknem annak a kijelentésével ér fel, hogy nemcsak a joguralomnak meghatározó ura a Nyugat, de egyszersmind *bármiféle* jog meghatározó urának is kell lennie. [...] És ilyen módon azzal, hogy összefüggéseiből kivetköztetetten meghonosítják, azaz »dekontextualizálva« »naturalizálják«, a joguralom kettős lehetőséggel néz szembe: vagy a Nyugat iránti opportunizmusnak az esztelen szolgáját fogja képviselni, vagy önmagából merítő látomásokat kezd majd táplálni a világról, amelyek éppen arra bizonyulnak majd képtelennek, hogy bárki másnak a problémáit megértsék, és még kevésbé arra, hogy azokat meg is oldják.”⁵²

Lásd James Boyd White: *The Invisible Discourse of the Law: Reflections on Legal Literacy and General Education. University of Colorado Law Review*, 54. (1983). 144. Megjegyzem, hogy pontosan ezen egyedi és csoportjellemzők kimunkálása a jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozásának feladata. Vö. például Varga (2000e): i. m.; illetve uő: *Jog, jogi kultúra és jogi hagyomány. Iustum Aequum Salutare*, 17. (2021b), 1. 191–219.

⁵⁰ A Biztonsági Tanácsban 2004-ben elhangzott ENSZ-főtitkári állásfoglalást a joguralomról – [Annan] (2004): i. m. III/6. szakasz. Az Egyesült Államok hivatalossága négy év múltán máig terjedően akként foglalja össze, hogy „olyan állapot az, amelyben a polgárok, társaságok s maga az állam engedelmeskedik a jognak, s ahol a törvények demokratikus egyetértésből származnak”. Miközben – teszi még hozzá kellő körületekintéssel – „az államok különböznek törvényeikben s az emberi jogok tiszteletéről aláírt megállapodásaikban. A jogi kultúrák is történelmi okokból különbözőek [...]. Maguk a társadalmak különböznek a jognak a társadalmi szervezés olyan más eszközeinek tulajdonított értékekben, mint a személyes vagy családi lojalitás. Az egyes adott törvények és más normák iránti tisztelet kultúrák és körülmények szerint változó.” *Guide to Rule of Law Country Analysis: The Rule of Law Strategic Framework. A Guide to USAID Democracy and Governance Officers*. Washington, U.S. Agency for International Development, 2008. 5.

⁵¹ Hiszen egyszersmind biztosít afelől, hogy „a jogállamiság egyetemes elv, s ezért a jogállamiság támogatása nem feltétlenül jelenti, hogy idegen eszméket kell kényszeríteniünk egy társadalomra. A kihívás éppen abban rejlik, hogy megtaláljuk annak a kérdéses társadalom értékeit és normáit tükröző módjait, ahogyan egy társadalom jogállamként kormányozhatja magát. Mert valóban azok az országok, amelyek sikerrel reformálták meg jogrendszerüket, reformsikereiket a meglévő modellekből történő tudatos kölcsönzésnek köszönhették, újításokat akkor vezetve be csupán, amikor az szükségesnek bizonyult.” *Guide to Rule of Law...* (2008): i. m. 5.

⁵² Bussani (2020): i. m. 149. és 150. Lásd még uő: *Deglobalizing Rule of Law and Democracy: Hunting Down Rhetoric through Comparative Law. The American Journal of Comparative Law*, 67. (2019), 4. 701–744.

Ámde mindeközben azzal, hogy az alapgondolatot megfosztjuk a tér és az idő dimenzióitól, s egy azok meghatározásaiból immár kilúgozott, tisztán eljárási modalitásokból összerakottnak tetsző technológiát állítunk elő azok eredeti elemeiből, lassan olybá is fog tűnni, hogy most már nem egyéb, mint egy *panaceaként* mindentudó és mindenre hatni képes technológia, hiszen egy olyan „technikai felszerelés, társadalomra alkalmazott gépezet alkottatott belőle, amelyet bárhová elcipelhetünk, és ott a hálózatba bedugva máris tetszőlegesen működtethetünk”.⁵³

Mindezek fényében még inkább bizarrnak tetszik az a hiedelem, remény és tán toríthatatlan nagyhatalmi törekvés (ráadásul dollármilliárdok elpocsékolásának ürügye), amelyet hivatalos amerikai elnevezésével demokráciaexportként ismerünk. Ijesztő a perspektíva, ha számot vetünk azzal, hogy a „rule of law” terminus 132 millió alkalommal fordul elő az interneten,⁵⁴ ám az „export democracy” is közel félmilliószor, az ennek csaknem szinonimáját képező „rule of law export/promotion” specifikáció pedig kétszázezernél többször, miközben ez utóbbi elhivatottság – már-már úgyszólván foglalkozás – immár a teljes elhivatottsággal éppen ezt üzők és irodalmi megnyilvánulásaik szerint is az Egyesült Államokban úgyszólván önálló „iparágga” nőtte ki magát.⁵⁵

Hosszú a története és az irodalmi számbavétele is a jogtranszfernek, olyan változékony eredményekkel, amelyek a mai napig vitákat váltanak ki.⁵⁶ Mert egyfelől történelmileg igazolható a nemrég elhunyt skót jogtörténész igazsága, aki szerint a jogtörténet egésze lényegileg egymásra hatások, jogkölsönzések sorozatából áll elő,⁵⁷ miközben antropológiailag és szociológiailag szintén helytálló az a kolonizáció felszámolása után született értékelés, miszerint az erőltetett külső gyarmatosító joghatás úgyszólván soha és sehol sem járt eredménnyel abban, hogy a felkínált minta teljességében megvalósuljon s gyakorlatában az eredeti otthoni működésre hasonlítson, annak mintegy replikáját hozva létre; abban azonban mindig eredményesnek bizonyult, hogy megzavarja, összetörje, felszámolja annak a rendnek a finom társadalmi szövetét, amely az adott közösség korábbi (s esetleg ilyen kihívásoktól, interferenciáktól addig háborítatlan) életének, mindenkori túlélésének

⁵³ Martin Krygier: Institutional Optimism, Cultural Pessimism and the Rule of Law. In Krygier–Czarnota (1999): i. m. 82. Hasonló vélekedésekre lásd még Christopher May – Adam Winchester: Introduction: The Rule of Law in the Contemporary World. In uók (szerk.): *Handbook on the Rule of Law*. Northampton, Edward Elgar, 2018. 3.; Jaakko Husa: Developing Legal System, Legal Transplants, and Path Dependence: Reflections on the Rule of Law. *Chinese Journal of Comparative Law*, 6. (2018), 2. 129–158.; Giacinto della Cananea: *Due Process of Law beyond the State. Requirements of Administrative Procedure*. Oxford, Oxford University Press, 2016. 86–87. és 198–204.

⁵⁴ Lásd jelen kötetben Varga Csaba: Joguralom, jogállam: eszménységtől a zsarolásig. Felvételi idején, 2020 őszén, ez a mindenképpen hatalmas szám még 105 millió volt!

⁵⁵ Carothers beszél például „a joguralom elősegítésének ipara” terminusában tárgyról. Carothers (2006b): i. m.

⁵⁶ Vö. például Varga (2006b): i. m.

⁵⁷ E topikának Alan Watson (*Legal Transplants. An Approach to Comparative Law*. Edinburgh, Scottish Academic Press, 1974) úttörő okfejtésével indított életművére lásd Varga Csaba: Jogátültetés, avagy a kölcsönzés mint egyetemes jogfejlesztő tényező. *Állam- és Jogtudomány*, 23. (1980), 2. 286–298.

a záloga – egyben terméke és mindennek aktív szervező kerete – volt.⁵⁸ S csupán e gondolatmenet logikus befejezése, hogy kritikus tömegben történő előfordulásukkor, amikor a transzplantációs hatás gyengesége az ősi szövet szétroncsolásának erősségével párosult, jöttek létre a Nyugat dicsőségének árnyoldali áldozataként a mindenkori centrumok távoli perifériáin azok az immár alig használható és befolyásolható szociális maradványentitások, amelyeket ugyanez az irodalom szokásosan és gyakorlatilag majdhogynem belenyugvással roncs társadalomnak (*wicked societies*) nevez.⁵⁹

A jogátvitelek történeti kutatása egyébként két történelmi periódust különít el tárgyában. Mert klasszikus korában, nagyjából a kapitalizmus Lenin által imperiaлизmusnak nevezett fejlődési szakaszáig a jogtranszfer célzott volt, technikai, adott egyedi megoldások átvételében/kiterjesztésében megtestesülően a praktikum kateóriájában is nagyjában-egészében kifejezhető. Azóta azonban egyre inkább és egyre merészebben egész társadalomképek, a mögöttes ideológia *know-how*-jával kísért teljes szervezési eszköztár és gondolatvilág, az egész kultúra átültetésének a megkísérlésével totális társadalomátalakításra törekszik. Ezzel pedig közel kerültünk ahhoz a problematikához, amelyet a fentebb jelzett „ipar” szépelgő pozitivitással a jogállamiság elősegítésének, promotálásának szokott nevezni.

Immár a joguralomexportra kiélezve, ezt a hatásmechanizmust erősíti meg a mai célzott kutatás így: az eddigi társadalmi rendet fenntartó informális eszközök ilyenkor nagyrészt megsemmisülnek, de eredeti hatékonysággal az importált rend sem fog működni – és az sem egyébként nem tervezett s nemkívánatos mellékhatások, valamint azok további mellékhatásai nélkül. Röviden: „Jogi anarchia jöhet létre egy új formális jogi rendszerből, ha nem áll mögötte társadalmi tőke, működő intézményi háttér és a megélésére irányuló fegyelem.”⁶⁰ Egyetlen példával élve, az eredmény plasztikus ábrázolását India egyik nemrégiben még funkcióban volt kabinetminiszterének köszönhetjük. Az ügyvéd múltú politikus hiteles értékelése így szól: „Hívhatjuk magunkat funkcionális anarchiának vagy diszfunkcionális demokráciának egyaránt. Biztos csupán egy dologban lehetek, nevezetesen abban, hogy egy joguralmat élő polgári társadalom minőségétől mi még fényévekre távol állunk.”⁶¹ És ezt egy kontinensnyi méretű ősi civilizáció hivatalos képviselője állapítja

⁵⁸ Jean Gaudemet: Les transferts de droit. *L'Année sociologique*, 27. (1976). 29–59.

⁵⁹ Mint véletlenül éppen a kézirat zárása idején olvasható egy hazai baloldali publicisztikában: „demokráciák helyett egy sor diszfunkcionális, bukott állam” [Dobozi István: A 9/11 manhattani füstgomolyai. *Élet és Irodalom*, 65. (2021), 37. 12. Míg a konkluzív érdemet egy jobboldali komment mondja ki: „Káosz, destabilizáció, non-stop háború és világméretű migránskrízis.” Gönczi Róbert: Mire jutottak a demokrácia exportjával a Közel-Keleten? *Mandiner*, 2020. január 16.

⁶⁰ Frank Upham: *Mythmaking in the Rule of Law Orthodoxy*. Washington, Carnegie Endowment for International Peace, 2002. 32. és (idézet) 33.

⁶¹ P[alaniappan] Chidambaram: The Citizen and the Rule of Law. In N[eelakanta] R. Madhava Menon (szerk.): *Rule of Law in a Free Society*. New Delhi, Oxford University Press, 2008. 21. Hasonlóképpen nyilatkozik Harish Narasappa: *Rule of Law in India. A Quest for Reason*. New Delhi, Oxford University Press, 2018. 206.

meg, akinek népe már jó negyed évezrede ismeri az angol civilizációs berendezkedés áldásait, milliányi megtapasztalással sokuktól immár honosként is megélve azokat az Egyesült Királyság polgáraiként.

A kommunista diktatúra magyarországi első számú szörnyfigurája, az egyébként művelt, tanult és némileg világlátott Rákosi Máttyás a második világháború végén Moszkvából hazatérve még így szónokolhatott:

„Én nagyon jól tudom, hogy az angolszász kultúrának olyan hallatlan teljesítményei vannak egész kultúránk kialakításában, hogy nélküle el sem képzelhető a modern élet. Azt is tudom, hogy az angolszász életmód még hosszú évtizedekre, talán évszázadokra rá fogja nyomni a pecsétjét a modern fejlődésre. Ugyanakkor azonban tudom azt is, hogy egy életmódot, egy kultúrát nem lehet mesterségesen átültetni egyik országból a másikba.”⁶²

Ám bő hatvan évvel utóbb a ma világhatalom Amerika várakozásait még mindig csak ekként jelenítheti meg a mai értékelő: „csupán »jó« törvények bocsátandók ki«, majd várható, hogy másnap reggel felébredve mindenki akként jár majd el, mint ahogyan azt a fejlett mintaadó ország polgárai teszik”.⁶³ A mostani látványos, két évtizedes afganisztáni vállalkozás robbanó kudarcát szemlélve sem feltétlenül a még ismeretlen, bár gyanítható végkifejlet az igazán érdekes, hanem inkább a törvényszerűen ide vezető utak koncipiálatlansága, tervezés és mélyebb, a jogot is magában foglaló, társadalomtudományilag megalapozott gondolat híján merő hatalomtechnikát üres göggel elegyítő telítettsége.⁶⁴ És nem mástól, mint mai unipoláris világrendünk meghatározója részéről! Mert hasonló helyzetekben⁶⁵ a tudományos szakirodalom a normatív szabályformulák szövegszerűségének háttérbe szorításával, azaz „a törvénynyelv helyett a joguralmat megalapozó értékek” átvitelének/elfogadtatásának a lehetőségét fontolgattatja,⁶⁶ emlékezve például a hidegháborús évek amerikai külügyminiszterére, aki a joguralom nemzetköziesített fenntartásának/elősegítésének egyetlen útjaként már 1957-ben „a kölcsönös megértés növekedésének [...] a bizalom általánossá válásának” nélkülözhetetlen fontosságát hang-

⁶² Rákosi Máttyás: A magyar demokrácia kérdései. In Erdei Ferenc et al.: *Demokrácia*. Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 1945. 162.

⁶³ „Ellerman 2008, 175” – idézi így meghivatkozott szerzőjét May (2018): i. m. 101.

⁶⁴ Lásd például Craig Whitlock: *The Afghanistan Papers. A Secret History of the War*. New York, Simon & Schuster, 2021; vö. Matthews recenziójával Larry Matthews: *The Afghanistan Papers. A Secret History of the War*. By Craig Whitlock. *Washington Independent Review of Books*, 2021. augusztus 16.

⁶⁵ Például Sin Wai Man – Chu Yiu Wai: Whose Rule of Law? Rethinking Post-Colonial Legal Culture in Hong Kong. *Social & Legal Studies*, 7. (1998), 2. 147–169.; Christoph H. Stefes: Clash of Institutions: Clientelism and Corruption v. Rule of Law. In Christopher P[eter] M[ichael] Waters (szerk.): *The State of Law in the South Caucasus*. New York, Palgrave Macmillan, 2005. 3–19.; Karen E. Bravo: Smoke, Mirrors, and the Joker in the Pack: On Transitioning to Democracy and the Rule of Law in Post-Soviet Armenia. *Houston Journal of International Law*, 29. (2007), 3. 489–581.; specifikus esetként párhuzamos nyugati (német/francia/angol)–kínai bemutatással lásd még Katrin Blasek: *Rule of Law in China. A Comparative Approach*. Heidelberg – New York – Dordrecht – London, Springer, 2015.

⁶⁶ Lásd May (2014): i. m. 101.

súlyozta.⁶⁷ Mert – mint mások is mondják – „a jogállam nem a törvényhozásban, hanem a lelkekben s az erkölcsökben honol”,⁶⁸ s ezért „nem építhetünk bizalmat a jog s a jogintézmények iránt úgy, ahogyan például egy oltást beadhatunk; mivel ez nem adódhat másból, mint csakis az adott helyen meghatározó tömegek elköteleződéséből”.⁶⁹

Nemzetünkre és a nem régi múlt közel fél évszázadára kiterjedően szomorú epilógus, hogy – korabeli megnevezése szerint – a „ténylegesen létező szocializmus” korában a jog is, és a mögötte a társadalmi integrációban nélkülözhetetlen erkölcs is elveszítette támogatottságát, és maradt az előbbi a bolsevizmus vívmányát kíméletlen pontossággal átvéve merő állami kényszer s így kívülről érkező, de minden életviszonyba folyvást beavatkozó erőszak,⁷⁰ az utóbbi pedig fragmentált álszentség.⁷¹ Mert, mint utólag megfogalmazódhatott, „Magyarországon [...] ténylegesen bármiféle erkölcsnek a presztízse minimális, miként a jogé is. A jogot sikerült egyik támaszától megfosztani.”⁷²

2.8. Az Európai Unió saját problémája

Rátérve végül az Európai Unióban megkövetelt jogállamiság kérdésére, egyfelől adott a mai úgyszólván hiszterizált légkör, amelyet éppen e terminus körül csatározva, ezt számon kérve keltenek, hogy a központ a pillanatnyi *mainstream* politikai ágendáját nem követő tagállamokat is saját fősodrába beteretlje, másfelől pedig annak ténye, hogy ugyanakkor nem tudnak felmutatni az Európai Unióban érvényes olyan normatív meghatározást, amely az általuk szándékolt felelősségre vonást mintegy jogesetként érdemben és jogászilag értékelhetően megalapozhatná.

⁶⁷ Christian A. Herter: The Rule of Law Among Nations. *Department of State Bulletin*, 37. (1957), 945. 228., idézi William W. Bishop: The International Rule of Law. *Michigan Law Review*, 59. (1961), 4. 572.

⁶⁸ Yves Gaudemet: L'occupant privatif du domaine public à l'épreuve de la loi. In *L'État de droit. Mélanges en l'honneur de Guy Braibant*. Paris, Dalloz, 1996. 309–322.

⁶⁹ Katharina Pistor: Advancing the Rule of Law: Report on the International Rule of Law Symposium Convened by the American Bar Association, November 10, 2005. *Berkeley Journal of International Law*, 25. (2007), 1. 40.

⁷⁰ Lásd például Varga Csaba: Lenin és a jog. (Esettanulmány a jogi normalitás határvidékéről.) *Valóság*, 62. (2019), 5. 82–105.

⁷¹ Lásd például korabeli esettanulmányokként Varga (1985b): i. m.; illetve uő (1989): i. m.

⁷² Tamás András: Meditáció. In Rác Lajos (szerk.): *Magister scientiae et rei publicae. Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 70. születésnapja alkalmából / Liber amicorum studia G. Máthé septuagenario dedicata*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2011. 210.

Ebben hathatott figyelemfelkeltően egy az alapokra visszatekintő értékelés, amely szerint eleve nem feltétlenül problémátlan az Uniónak a jogállamisághoz fűződő viszonya.⁷³ Eszerint tudniillik

„intézményi eszményként az Európai Uniót nem a jogállamiság vezérli. Ehelyett a nagyrészt az EU jogrendje autonómiájának szemszögéből szemlélt »jogállamiságot« azért állítja csatarendjébe, hogy megóvja jogát bármiféle lehetséges belső és külső vitástól. Ám ez pontosan ellentéte annak, amit klasszikus felfogásában a jogállam takar. [...] Nem értékek tartoznak az EU megalapozó eszméihez, avagy – Joseph Weiler kifejezését⁷⁴ parafrázálva – nem értékek azok, amik az EU örökítőanyagában találhatók [...], hiszen...] a demokrácia és a jogállam csakúgy, mint most, mindig is láthatóan teljességgel a tagállamok gondjaira voltak és vannak bízva”.⁷⁵

Érdekes módon annak a jogilag védhetetlen helyzetnek az előállításához, hogy az Európai Unió tisztátalan módon jogi következményeket próbál kapcsolni egy olyan jogállaminak nevezett igényhez, amelyről a jogban alkalmazható operatív fogalmiság és meghatározottság híján jogi értelemben nem, csakis politikai, vagyis nem kötelező, de szabadon vitatható felvetésként vagy többségi/kisebbségi várakozásként lehet egyáltalán beszélni, maga a jogállami mivolt fluid képzete is nyilvánvalóan hozzájárulhatott. Az a körülmény tehát, hogy éppen körülhatárolatlanságánál fogva mindenkinek a maga módján kedves mondanivalót tartogatva egyszerű retorikai közhelyként, *toposz* gyanánt szolgálhatott. Így hát a „joguralom” és „jogállam” szóhasználat – „olyan kifejezés, amely oly könnyen csúszik ki nyelvünkről”⁷⁶ – maga is egy „az általa jelöltnek az ajánlására bevetett retorikai fogás”.⁷⁷ És megtehető ez, mert „magának az elgondolásnak van retorikai ereje. A terminus merő használata gyakran csakis arra való, hogy bármiféle külön érvelés nélkül súlyt adjon egy adott követelésnek – akár olyan esetben is, amikor még az sem nyilvánvaló, hogy egyáltalán mi köze egyiknek a másikhoz.”⁷⁸ Ami már-már azt jelenti, hogy minél bizonytalanabb, de sejtetőbb képzzettel élünk, annál több irányban s annál több haszonnal kecsegtető fegyverre lelhetünk. Mert a gyakorlatban „az a körülmény, hogy a joguralomhoz eltérő meghatározásokat választunk, [...] bizony kényelmesen

⁷³ Ez váratlan következményeket is magában foglalhat, mint például azt, hogy „[i]ronikusan kifejezve [...] az Európai Unió mint ilyen valószínűleg a joguralomhoz való hűség tekintetében aligha különbözik Magyarországtól”. Kochenov (2015): i. m. 3.

⁷⁴ J[oseph] H[alevi] H[orowitz] Weiler: Deciphering the Legal DNA of European Integration. In Julie Dickson – Pavlos Eleftheriadis (szerk.): *Philosophical Foundations of European Union Law*. Oxford, Oxford University Press, 2012.

⁷⁵ Kochenov (2015): i. m. 1. és 7. Majd ekként összegez (22.): „A jogállamiságot értelméből kifacsartan a lehetséges vitathatóság kikapcsolásának eszközeként értelmezik, ami pontosan az ellenkezője annak, amit a jogállamiság klasszikus értelmezésének jelentenie kell.”

⁷⁶ Ross Cranston: Human Rights and the Rule of Law. *Justice Journal*, 3. (2006), 1. 8.

⁷⁷ Sir John Laws: The Rule of Law: Form or Substance? *Justice Journal*, 4. (2007), 1. 24.

⁷⁸ Theo Rycroft: The Compatibility of the Rule of Law with Evil Regimes. *UCL Jurisprudence Review*, 15. (2009). 124.

lerövidített lehetőséget teremtsz számunkra ahhoz, hogy a jogrendszer számos jellemzőjével foglalkozhassunk”.⁷⁹

3. Az alapgondolat újragondolása

Mi is áll hát az alapgondolatból kisugározott és ilyen vagy olyan módon származtatott mindezen megfontolások mögött? Nem más, mint ugyanaz az Isten-képmás emberből⁸⁰ kiszakadó erkölcsi igény – amely lehet természetjogiasan spekulatív rekonstrukciós alapú vagy műltbéli gyakorlattól és hagyománytól megszentelt egyaránt –, hogy amit természetesnek, azaz a teremtet világunkban eleve benne rejlő rend részének tart, azt érvényesen jelen lévőnek tarthassa függetlenül attól, hogy adott hely és idő tételes jogrendszerének volt-e, van-e erre külön normatív rendezése. Számomra – bár csupasz szubjektív megérzés is lehet – valami hasonlót jelent a 20. századot megélt angol–amerikai költő Wystan Hugh Auden 1939-ben született rejtélyes versének talán legrejtélyesebb sora: „A jog az A Jog.”⁸¹ S talán erről, ennek a bizonytalan, de mindig sejtetett, és így mindig incselkedő s újabb válasz megfontolására készítő kettősségről írta a kérdés mai ismert, történetesen közép-európai gyökerű szakértője, hogy valaha „a király alá volt rendelve annak a jognak, amelyet nem ő alkotott, amelynek mindazonáltal voltaképpen köszönhetette a királyságát. S e jog megszegése vagy figyelmen kívül hagyása bizony joguralomsértés volt, akár a király vagy bárki más követte is el.”⁸²

Abban a mai komplexitásban, amely egy korlátozott használatú államtudományi fogalom (18–19. század) nehéz konfrontációs időkben véghezvitt politikai felluttatásából (hidegháborús előnyfelmutatás), majd ennek világhatalmi globalizáló diplomáciai és világgazdasági nyomásgyakorlási eszközzé tételéből (napjainkban), s így sokszoros transzformációjából – transzszubsztanciájából eredően egyenesen transzmutációjából – állt elő, a jog és pontosabban a joguralmi eszme számára két lehetőség adódik. Vagy folytatja közel fél évszázada megkezdett útját, a világ *global village* gyanánt történő bejárását, ami alig vezethet máshoz, mint már bekövetkezett, de majd csúcspontját is feltehetően elérő teljes hatástalanodásához, annak vissza-

⁷⁹ Adriaan Bedner: *The Promise of a Thick View*. In May–Winchester (2018): i. m. 47.

⁸⁰ 1Mózes 1:26–28. Lásd David J. A. Clines: *The Image of God in Man*. Tyndale Bulletin, 19. (1968), 1. 53–103.; valamint vö. G[ál] F[erenc]: 'istenképesség'. In Diósi István (főszerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. Homo – J. Budapest, Szent István Társulat, 2000 (forrás: lexikon.katolikus.hu) és Image of God szócikk a Wikipédián.

⁸¹ „Law is The Law.” Lásd W[ystan] H[ugh] Auden: *Law Like Love*. A vers egészét Ronald Goldfarb a szó szubjektív értéseivel, Nasser Hussain pedig „a pozitív jog tautológiái” egyik lehetőségeként, költői példázat gyanánt magyarázza. Magyarítója, Israel Efraim a kérdéses sort is gyönyörűen, de „A Törvény az Törvény, nincs mese” értelemben fordítja. Lásd Ronald Goldfarb: *Is Law Like Love?* W.H. Auden's report from 1600 Black Lives Matter Plaza. *Washington Independent Review of Books*, 2020. június 11.; Nasser Hussain: *Auden's Law Like Love*. *Law, Culture and the Humanities*, 17. (2021), 1. 147.; W. H. Auden: *A Törvény Olyan, Mint A Szerelem*. Ford. Israel Efraim. *Magyarul Babelben*.

⁸² Martin Krygier: *Inside the Rule of Law*. *Rivista di filosofia del diritto*, 2. (2014a), 1. 84.

vonhatatlanságához, ami egyszersmind kiüresedését s így szükségképpen bármiféle határozott jelentést immár nem közvetítő használhatatlanná válását vonja maga után. Vagy visszaveszi a jog azt, ami már a legkorábról, eszménnyé formálódásától, alapvető küldetésétől kezdve az övé volt, s amiben ha volt politikum, az mindig a jog természetyszerű közegének soha ki nem utasított, mert végsőkéig ki nem utasítható részét képezte. Mert tisztában van azzal, hogy „tisztán a jogról való teoretikus reflexióhoz tartozik mindazon fogalmak meghatározása, amelyek lényegét adó alaprétege jogi. Ámde amikor a politikai kisajátítás meghamisítja a fogalom jogi lényegét, az elméleti jogművelőnek minden fegyverével élnie kell ahhoz, hogy erre rámutasson.”⁸³

Mi tehát e körképből, a változó alakulások, ethoszok, remények és ezek olykor megsemmisítő bírálatai sorából a voltaképpen következtetés, mely fényt vethet a ma tényeire, s mindenekelőtt az esetleges teendők kilátásaira is?

Mindenekelőtt az, hogy amennyiben a joguralom eszméje azon formájában, amelyben mára intézményesített, valaminek a mércéje, úgy alkalmasnak kell lennie arra, hogy általa mérjünk, vagyis a kíváncsú minőség fennálltának megállapíthatósága vagy ellenőrizhetősége céljából kiválasztott tetszőleges tárgyunkat e mércével összevethessük. A jogban ilyen mérés, azaz egy elvont szabályban meghatározott eset (*casus iuris*) és egy a jogi státusában megítélendő cselekvés, állapot vagy helyzet ilyen összemérése csakis valamiféle tények fennállásának vagy fenn nem állásának a bizonyításával lehetséges. Ami eleve azt jelenti, hogy jog esetévé csakis olyasmi tehető, amit azt képviselő – megtestesítő vagy reprezentativitásra alkalmasan helyettesítő – tények halmazaként már előzetesen definiáltunk a jog megalkotása során. S továbbmenve ez azt is jelenti, hogy az adott közösség számára például rossznak vagy jónak érzett cselekményt, állapot vagy helyzet előállítását jogilag kizárólag akkor tudjuk minősíteni (büntetni vagy jutalmazni), ha közvetlen benyomásokban való megtapasztalásától ideáltipikus megfogalmazásán át el tudunk jutni annak tényállásként (*Tatbestand*), azaz tények összefüggő halmazaként történő meghatározásához. Hiszen ekkor érkezhetünk csak el legkülönbözőbb előfordulások egyedileg azonosítható konkrétságain keresztül a jogban definiált minőségnek bármely adott élethelyzetben való megvalósultsága vagy ennek kizártsága kimutathatóságához.

Az az egyébként is legfeljebb megközelíthető eszmény viszont, amelyet jogállamiság vagy joguralom néven ismerünk és a jelen írásban tárgyalunk, körülírásokkal bizonyonnyal jellemezhető, de kimerítően, határai éles megvonásával meg nem határozható. Következésképpen, mivel nem tényállásszerűsíthető, nem is válhat operatív fogalom a jogban. Ezért nevezi ezt a tudományos módszertan a „lényegileg vitatott fogalmak” egyikének, a tudományos leírásokban használatos fogalmak logikai osztályozása pedig olyannak, amely az egyértelmű definiálhatóságú úgynevezett *osztályfogalmakkal* szemben csupán példázásokkal és egyéb jellemzésekkel körülírató úgynevezett *rendfogalomnak* minősül.⁸⁴

⁸³ Godefridi (2004): i. m. 101. pont.

⁸⁴ Lásd az előbbire Gallie (1956): i. m.; az utóbbira pedig Hempel–Oppenheim (1936): i. m.

Márpedig e minősége nem csupán meghatározhatatlanságát jelenti, hanem annak szükségképpeniségét is, hogy a mégis meghatározandóság esetleges kényszerében sem válhat mássá, mint amit természete engedélyez számára. Vagyis bárminemű körülmények között függeni fog attól, hogy milyen összefüggésben kik és milyen érdektől/céltól vezérelten érvelnek jelentését illetően.⁸⁵ Sőt mi több, ez a meg nem határozottság ugyanakkor éppen nem tehetetlenség, hanem annak előfeltétele, hogy funkciójának egyáltalán megfelelhessen⁸⁶ – esetünkben tehát egy eszmény kifejezésének. Amely eszményjelzés lehetősége rögvest megszűnne, mihelyst bármiféle szorosan meghatározhatóra (azaz, logikai terminológiával élve: rendfogalmiból osztályfogalmivá) szűkítenék jelentését. Ám ha eszmény, amely ekként teljességgel nem elérhető és nem is megvalósítható/implementálható a való életben, hanem helyett csakis valamelyest (többé vagy kevésbé, és ilyen vagy olyan értelemben) megközelíthető, úgy mindig vitatható, következésképpen tehát vitatott marad.⁸⁷ És ismét: nem tehetetlensége ez, hanem éppen sajátos erőssége, hiszen ez adja mindenkor így vagy úgy konvencionalizálódó értéseinak a belső dinamizmusát.

Ez a körülmény magyarázza tehát, hogy noha „a »joguralom« terminus számos összefüggésben használható, a bírák mégsem nagyon alkalmazzák, mert alaktalan változékonysága aligha segíti adott esetként eldöntését”.⁸⁸ S ezért mondhatjuk azt is, hogy nem áll mögötte más, mint eszmény, melynek tárgya ugyan a jog, hivatkozásai is jogiak, önmagában azonban a jog, a jogalakulás, a jogélet bármiféle konkrétuma legfeljebb példázza, de nem teszi ki teljességét.⁸⁹

4. Végkövetkeztetés

De lege lata tehát konkluzív, bizonyítható s az adott történelmi körülmények közt helyeselhető a jogállam/joguralom fejlődéstörténetében előállott első és második szakasz, amelyben először a *Rechtsstaat*, illetve a *rule of law* a kérdéses fogalmak mint

⁸⁵ „[S]zereplő- és összefüggésfüggő, történelmileg véletlenszerű, normatív pedig sem nem egyetemes, sem nem semleges.” Az érvelés egy ilyen fogalom kapcsán így kizárólag „érdektől és elérendő céltól vezérelt” lehet. Knut Traisbach: *Judicial Authority, Legitimacy and the (International) Rule of Law as Essentially Contested and Interpretive Concepts: Introduction to the Special Issue. Global Constitutionalism*, 10. (2021), 1. 75–90. II. feje.

⁸⁶ E „fogalmak vitatott természete nem »megoldandó«, mert éppen ez a lényeges a céljaihoz”. Traisbach (2021): i. m. III. feje.

⁸⁷ „Egy nem emberektől, hanem törvényektől uralt társadalomban szükségképpen állandósult vita zajlik a joguralom jelentéséről.” Waldron (2002): i. m. 164.

⁸⁸ John Basten: *Human Rights and the Rule of Law. Newcastle Law Review*, 11. (2008–2009), 1. 33.

⁸⁹ Amiként a téma szakértője két évtizede megfogalmazta: „Mivel jelentős a joguralom eszményisége, egyértelműen számolnunk kell vele; el kell kerülnünk azonban, hogy ilyen vagy olyan formát öltésével vagy intézményi megoldásával azonosítsuk vagy ilyesmire visszavezessük.” Miközben persze változatlanul „szükséges, hogy felmutasson valamiféle speciális kapcsolatot a joggal, hiszen ha a joguralom pusztán annak szabályát jelentené, amit éppen jónak tartunk, úgy maga a fogalom válnék immár feleslegessé”. Martin Krygier: *Transitional Questions about the Rule of Law: Why, What and How? East Central Europe / L'Europe du Centre Est*, 28. (2001), 1. 32.; illetve uő (2014a): i. m. 81.

célkitűzések s egyben eredmények leíró megjelölését, majd a Jó és a Rossz halálosnak érzett küzdelmében a pozitív eszmény, az emberi önnemesedés mint civilizációs előrehaladás jogi útjának a nevét adta. A harmadik szakasz és állapot viszont, amelyhez néhány évtized óta a globalizálás uniformizáló erői törekszenek, nem bizonyulhat már sikeresnek, mert önmaga eszményképi voltát önmaga ilyen vagy olyan megvalósulásaival immár jogi normatívumként való megfogalmazására, azaz egy merő filozofikus eszmény *descriptum*ának jog szerinti *prescriptum*ként való kikövetelésére tesz kísérletet, aminek, mint megkíséreltük bizonyítani, maga a tárgy áll ellen.⁹⁰

Ilyen módon *de lege ferenda* a követhető jövőre nézve kizárólag egy eltérő út javasolható. Olyan, amelyben jogi számonkérhetőségre számítva nem az állam és joga iránt támasztottan vágyott célok és megvalósulások összességét takarja a jogi megfogalmazás vagy annak kikényszerítendőnek vélt tartalma, hanem a kívánatos előrehaladás minimumfeltételeinek kizárólag azok az elemeit, amelyek operatív jogi terminusokban, mert tényállásszerűsíthetően meg is fogalmazhatók.

Hasonló megfontolás természetszerűleg a nemzeti jogrendre vetítve is felvethető. Persze nem időszerű feladatként, hanem méltó válaszként arra az esetre, ha az európai uniós kifogáskereső és zsaroló támadás esetleg változatlan folytatódása ezt egy ilyen szinten is szükségessé tenné, például tartalma kibontása formájában. Mert-hogy a „demokratikus jogállam” normatív értékként való megfogalmazása s ezzel az érintett nemzetnek a saját küldetését jelző vallomása része a magyar alkotmányunk csakúgy, mint több térségbeli alapidokumentumnak.⁹¹ S talán fölösleges is annak hangsúlyozása, hogy jelentése kizárólag és pontosan a kinyilvánítása idején honos értelemben veendő – azaz újabb és újabb politikai mozgalmak jövőbeli felbukkanása vagy esetleg éppen főiránnyá válása az eredeti klauzulának a mindenkori jövőben érvényes kikötéseként nyilvánvalóan nem értelmezhető.

⁹⁰ A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének jogszociológusából a Central European University nemzetközi konstitucionalistájává, majd az Emberi Jogok Európai Bíróságában ítélővé lett szerző szerint is „[a] joguralomnak az *okos* illiberális demokráciák általi rendszerszerű sérelmét ugyancsak nehéz bizonyítani, mert (1) az Európai Uniónak nincsenek közös világos határvölgyei, és még ha ilyeneket kemény szigorral utólag meg is fogalmazhatna, ami aligha valószínű, visszamenőleges alkalmazása akkor is felettebb problémás lenne (hiszen a joguralom iszonyodik bármiféle természetjogtól); (2) jogi fogalomként a joguralom attól függetlenül bizonytalan, hogy összefüggéseiből kiindulva formálisan nyilván lehetne találni sérelmi helyeket (olyanokat, mint például a visszaható hatály tilalmának sérelme vagy a felhatalmazás hiánya).” András Sajó: *The Rule of Law as Legal Despotism: Concerned Remarks on the Use of “Rule of Law” in Illiberal Democracies. The Hague Journal of the Rule of Law*, 11. (2019), 2–3. 376.

⁹¹ A lengyel alkotmány (1997) 2. §-a a „demokratycznym państwie prawnym” („a democratic state ruled by law” / „ein demokratischer Rechtsstaat” / „un État démocratique de droit”), a magyar *Alaptörvény* (2011) B. § (2) bekezdése pedig a „független, demokratikus jogállam” („independent, democratic rule-of-law State” / „unabhängiger, demokratischer Rechtsstaat” / „un État de droit souverain et démocratique”) kifejezést használja.

[Vákát oldal]

Felhasznált irodalom

- 6th Report of Session 2006–07: *Relations between the Executive, the Judiciary and Parliament. Report with Evidence*. London, The Stationary Office, 2007. [A Lordok Háza alkotmányügyi vizsgálóbizottságának kiadványa.]
- Abbott, Edwin Abbott: *Flatland. A Romance of Many Dimensions*. London, Seeley, 1884.
- Ablonczy Bálint: Győzelmeinket is elveszítjük. [Interjú Pozsgay Imrével.] *Heti Válasz*, 2009. február 4.
- Abrahamson, Shirley S. – Michael J. Fischer: All the World's a Courtroom: Judging in the New Millennium. *Hofstra Law Review*, 26. (1997), 2. 273–292.
- Ackerman, Bruce: *We the People*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1991.
- Ackerman, Bruce: *The Future of Liberal Revolution*. New Haven – London, Yale University Press, 1992.
- Aczél László Zsongor: *Parázs a hamu alatt. Dokumentumok és visszaemlékezések a pécsi cserkészek katonakombaéletéből: (1947)–1951–1965...* Budapest, Új Ember – Márton Áron Kiadó, 2005.
- Ajani, Gianmaria: Navigatori e giuristi: A proposito del trapianto de nozioni vaghe. In Valentina Bertorello (szerk.): *Io comparo, tu compari, egli compara: che cosa, come, perché?* Milano, Giuffrè, 2003. 3–18.
- Alchourrón, Carlos E. – Eugenio Bulygin: *Normative Systems*. Wien – New York, Springer, 1971.
- Alexy, Robert: Law, Morality, and the Existence of Human Rights. *Ratio Juris*, 25. (2012), 1. 2–14. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9337.2011.00499.x>
- Allan, T[revor] R[obert] S[eaward]: Rule of Law (Rechtsstaat). In *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. Online: www.rep.routledge.com/articles/thematic/rule-of-law-rechtsstaat/v-1
- Allen, Francis A.: Civil Disobedience and the Legal Order. *University of Cincinnati Law Review*, 36. (1967), 1. 1–38.
- Allott, Anthony: *The Limits of Law*. London, Butterworths, 1980.
- Alvazzi del Frate, Paolo: The *référé législatif* and the *cahiers de doléances* of 1789. In Mario Ascheri (szerk.): *Honos alit artes. IV. L'età moderna e contemporanea. Giuristi e istituzioni tra Europa e America*. Firenze, Firenze University Press, 2014. 305–312.
- American Anthropological Association, Executive Board: Statement on Human Rights. *American Anthropologist*, 49. (1947), 4. 539–543.
- Angyal Pál: *A visszabátó erő az anyagi büntetőjogban*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1916.
- Anheier, Helmut – Marlies Glasius – Mary Kaldor: *Globális civil társadalom. I–II*. Budapest, Typotex Kiadó, 2004.
- An-Na'im, Abdullahi Ahmad: *Islam and Human Rights. Selected Essays of Abdullahi An-Na'im*. Szerk. Mashool A. Baderin. Farnham (Surrey) – Burlington (Vt.), Ashgate, 2010.
- [Annan, Kofi]: *The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-conflict Societies. Report of the Secretary-General*. S/2004/616. 2004. augusztus 23. Online: <https://digitallibrary.un.org/record/527647>
- Antipow, Lilia et al. (szerk.): *100(0) Schlüsseldokumente zur deutschen Geschichte im 20. Jahrhundert*. Online: www.1000dokumente.de/index.html?c=dokumente_de&l=de&viewmode=2
- Apatzai Tseré [Apáczai Csere] János: *Magyar encyclopaedia. Az az minden igaz es hasznos böltseégnek szep rendbe foglalása és Magyar nyelven világira botsátása*. Ultrajecti [Utrecht], Joannis a Waesberge, 1655.
- Aretin, Johann Christoph Freiherr von: *Staatsrecht der konstitutionellen Monarchie. Ein Handbuch für Geschäftsmänner, studirende Jünglinge, und gebildete Bürger*. I. Althernburg, Literatur-Comptoir, 1824.
- Arisztotelész: *Rétorika*. Ford. Adamik Tamás. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1982.

- Arnold, Jörg: Prinzipien und Grundsätze im deutschen Strafrecht und im Entwurf des Allgemeinen Teils des Litauischen Strafgesetzbuches. *Jurisprudencija*, 9. (1998), 1. 62–74. Online: <https://ojs.mruni.eu/ojs/jurisprudence/article/view/3890/3671>
- Arslan, Zühtü: Taking Rights Less Seriously: Postmodernism and Human Rights. *Res Publica*, 5. (1999). 195–215.
- Åslund, Anders: *Building Capitalism. The Transformation of the Former Soviet Bloc*. Cambridge – New York, Cambridge University Press, 2002.
- Atieh, Jihad: Foreign Agents: Updating FARA to Protect American Democracy. *University of Pennsylvania Journal of International Law*, 31. (2010), 4. 1051–1088.
- Atienza, Manuel: Contribución a la teoría de la legislación. *Doxa*, (1989), 6. 385–403.
- Auby, Jean-Bernard: The Rule of Law. The French Perspective. *Italian Journal of Public Law*, 12. (2020), 2. 151–161.
- Auden, W[ystan] H[ugh]: Law Like Love. Online: http://web.mit.edu/cordelia/www/Poems/law_like_love.html [Magyarul Efraim Israel fordításában: A Törvény Olyan, Mint A Szezelem. *Magyarul Babelben*. Online: www.magyarulbabelben.net/works/en/Auden%2C_W._H.-1907/Law%2C_Like_Love]
- Badie, Bertrand: *Humiliation in International Relations. A Pathology of Contemporary International Systems*. Oxford, Hart, 2017. [Eredeti megjelenése: *Le temps des humiliés. Pathologie des relations internationales*. Paris, Odile Jacob, 2014.]
- Baecker, Dirk: *Wozu Kultur? 2.*, bővített kiadás. Berlin, Kadmos, 2001. [Részletében magyarul: A társadalom mint kultúra. *Magyar Lettre Internationale*, (2000), 38. 7–9.]
- Bailón Corres, Moisés Jaime: *Derechos Humanos de los pueblos indígenas: el debate colonial y las leyes de indias de 1681*. México, Comisión Nacional de los Derechos Humanos, 2014. Online: <https://fdocuments.ec/reader/full/derechos-humanos-derechos-humanos-de-los-pueblos-indigenas-ensayo-sobre-las>
- Baker, Paul R. (szerk.): *The Atomic Bomb. The Great Decision*. Hinsdale (Ill.), Dryden, 1976.
- Balla Péter: Végvárad. *Magyar Nemzet*, 53. (1990), 280. 1.
- Balogh Arthur: *Jogállam*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1914. Székfoglaló értekezés. Online: http://jog.sapientia.ro/data/digitalis/balogh_arthur_jogallam.pdf
- Balogh Judit: A jelző és az értelmező. *Magyar Nyelvőr*, 123. (1999), 2. 191–207.
- Banovits Anna: Elhúzódozó jogállami átmenetünk. Dilemmák. Interjú Varga Csabával. *Magyar Nemzet*, 66. (2003), 290. 24.
- Barak, Aharon: *Human Dignity. The Constitutional Value and the Constitutional Right*. Cambridge, Cambridge University Press, 2015.
- Barber, N[icholas] W[illiam]: The *Rechtsstaat* and the Rule of Law. *University of Toronto Law Journal*, 53. (2003), 4. 443–454.
- Bárd, Petra – Sergio Carrera – Elspeth Guild – Dimitry Kochenov: *An EU Mechanism on Democracy, the Rule of Law and Fundamental Rights. Annex II – Assessing the Need and Possibilities for the Establishment of an EU Scoreboard on Democracy, the Rule of Law and Fundamental Rights*. [Brussels], European Parliamentary Research Service, 2016. Online: www.europarl.europa.eu/EPRS/EPRS_STUD_579328_AnnexII_CEPS_EU_Scoreboard_12April.pdf
- Barro, Robert J.: *Getting It Right. Markets and Choices in a Free Society*. Cambridge (Mass.), MIT Press, 1997.
- Barro, Robert J.: Determinants of Democracy. *Journal of Political Economy*, 107. (1999), 6. S158–S183.
- Bartov, Omer: *Murder in our Midst. The Holocaust, Industrial Killing, and Representation*. Oxford, Oxford University Press, 1996.

- Basten, John: Human Rights and the Rule of Law. *Newcastle Law Review*, 11. (2008–2009), 1. 31–53. Online: <http://www5.austlii.edu.au/au/journals/NewcLawRw/2009/2.pdf>
- Baxter, Simeon: *Tyrannicide proved Lawful, From the Practice and Writings of Jews, Heathens, and Christians; A Discourse Delivered in the Mines at Symsbury, in the Colony of Connecticut, to the Loyalists confined there by Order of the Congress. On September 19, 1781.* London, S. Bladon, 1782.
- Bay, Christian: Civil Disobedience. Prerequisite for Democracy in Mass Society. In David Spitz (szerk.): *Political Theory and Social Change.* New York, Atherton Press, 1967. 163–183.
- Beatty, David M.: *The Ultimate Rule of Law.* Oxford – New York, Oxford University Press, 2004.
- Beck, Gunnar: The Mythology of Human Rights. *Ratio Juris*, 21. (2008), 3. 312–347.
- Bedner, Adriaan: An Elementary Approach to the Rule of Law. *Hague Journal on the Rule of Law*, 2. (2010), 1. 48–74. Online: www.researchgate.net/publication/231884213_An_Elementary_Approach_to_the_Rule_of_Law
- Bedner, Adriaan: The Promise of a Thick View. In Christopher May – Adam Winchester (szerk.): *Handbook on the Rule of Law.* Cheltenham – Northampton (Mass.), Elgar, 2018. 34–47.
- Beitz, Charles: *The Idea of Human Rights.* Oxford, Oxford University Press, 2009.
- Békés Imre – Bihari Mihály – Király Tibor – Schlett István – Varga Csaba – Vékás Lajos: Szakvélemény az 1949 és 1990 között elkövetett, a társadalmi igazságérzetet sértő magatartások, illetve előnyök megítélésének, a felelősség megállapításának elveiről és jogi feltételeiről, 1991. *Társadalmi Szemle*, 47. (1992), 1. 70–76.
- Bellamy, Richard: *Political Constitutionalism. A Republican Defence of the Constitutionality of Democracy.* Cambridge – New York, Cambridge University Press, 2007.
- Belton, Rachel Kleinfeld: *Competing Definitions of the Rule of Law. Implications for Practitioners.* Washington (D.C.), Carnegie Endowment for International Peace, 2005. Online: <https://carnegieendowment.org/files/CP55.Belton.FINAL.pdf>
- Bence György: Polgári engedetlenség középhullámon. In Csapody Tamás – Lenkei Júlia (szerk.): *A polgári engedetlenség helye az alkotmányos demokráciákban. (A Bibó István Szakkollégium 1991. március 9–10-i konferenciájának előadásai és vitája.)* Budapest, T-Twins Kiadó, 1991. 9–14. Online: <http://mek.oszk.hu/11400/11426/11426.pdf>
- Bence György – Chambre Ágnes – Kelemen János (szerk.): *Visszamenőleges igazságszolgáltatás új rezsimekben.* Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Társadalomfilozófia és Etika Tanszéke, 1990.
- Benda, Julien: *Az írástudók árulása. Babits Mihály tanulmányával.* Ford. Rónai Mihály András. Budapest, Anonymus Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1945. [Eredeti kiadásában Julien Benda: *La trahison des clercs.* Paris, Bernard Grasset, 1927.]
- Benjamin, Walter: *Zur Kritik der Gewalt und andere Aufsätze.* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1971.
- Benson, Igboin: Human Rights in the Perspective of Traditional Africa: A Cosmotheandric Approach. *Sophia*, 50. (2011), 1. 159–173. Online: <https://doi.org/10.1007/s11841-010-0224-2>
- Bentham, Jeremy: *Of Laws in General.* Szerk. H[erbert] L[ionel] A[dolphus] Hart. London, University of London – Athlone Press, 1970.
- Berg, Henk de: *Das Ende der Geschichte und der bürgerliche Rechtsstaat. Hegel – Kojève – Fukuyama.* Tübingen, Francke, 2007.
- Berman, Paul (szerk.): *Debating P.C. The Controversy over Political Correctness on College Campuses.* New York, Laurel–Dell, 1992.
- Bernstein, Barton J. – Allen F. Matusow: *The Truman Administration. A Documentary History.* New York, Harper, 1966.

- A Biblia: ószövetségi és újszövetségi Szentírás.* Budapest, Szent István Társulat, 1973. Online: www.bibliacatolica.com.br/katolikus-biblia/teremtes-konyve/1/
- Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága.* Budapest, Új Magyarország, 1946.
- Bigo, Pierre: *La doctrine sociale de l'Église. Recherche et dialogue.* Paris, Presses Universitaires de France, 1965.
- Bihari Mihály: Rendszerváltás, felelősség és igazságtétel. *Társadalmi Szemle*, 47. (1992), 1. 79–84.
- Bihari Ottó: *Az állambatalmi-képviselési szervek elmélete.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963.
- Bihari Ottó: *A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.
- Bihari Ottó: *Összehasonlító államjog.* [Budapest], Közgazdaságtudományi Egyetem, 1979.
- Bihari Ottó: *Államjog. Alkotmányjog.* 2. kiad. Budapest, Tankönyvkiadó, 1987.
- Bingham, Tom: The Rule of Law. *The Cambridge Law Journal*, 66. (2007), 1. 67–85. Online: www.studocu.com/en-gb/document/leeds-beckett-university/public-law/the-rule-of-law-2007-66-clj-67-lord-bingham/6313898
- Bishop, William W.: The International Rule of Law. *Michigan Law Review*, 59. (1961), 4. 553–574.
- Bjørneboe, Jens: *Semmelweis. Et anti-autoritært skuespill.* Oslo, Gyldendal, 1968.
- Blackstock, Paul W.: *The Strategy of Subversion. Manipulating the Politics of Other Nations.* Chicago, Quadrangle Books, 1964.
- Blasek, Katrin: *Rule of Law in China. A Comparative Approach.* Heidelberg – New York – Dordrecht – London, Springer, 2015.
- Blaxland, George: *Codex Legum Anglicanarum, or, A Digest of Principles of English Law: Arranged in the Order of the Code Napoléon.* London, Butterworth, 1839.
- Blokker, Paul: *The Democracy and Rule of Law Crises in the European Union and its Member States.* [Leuven], Reconnect, 2021
- Blum, William: *Rogue State. A Guide to the World's Only Superpower.* Monroe (Me.), Common Courage, 2000.
- Boas, Franz: Museums of Ethnology and their Classification. *Science*, 9. (1887), 228. 587–589.
- Bobbio, Norberto: Le bon législateur. *Logique et Analyse*, 14. (1971), 53–54. 243–249.
- Bobbio, Norberto: *L'età dei diritti.* Torino, Einaudi, 1990.
- Bobbio, Norberto: *Das Zeitalter der Menschenrechte. Ist Toleranz durchsetzbar?* Berlin, Klaus Wagenbach, 2007.
- Bogár László: *Magyarország és globalizáció.* Budapest, Osiris Kiadó, 2003.
- Bork, Robert H.: *Slouching towards Gomorrah. Modern Liberalism and American Decline.* New York, Regan Books, 1996.
- Borneman, John: *Settling Accounts. Violence, Justice, and Accountability in Postsocialist Europe.* Princeton, Princeton University Press, 2007.
- Borucka-Arctowa, Maria: Koncepcja „natury ludzkiej” a współczesne problemy oceny prawa. *Etyka*, 6. (1970). 79–96. (Abstract: Conception of human nature and modern problems of the appraisal of law. 95–96.)
- Bouloukos, Adam C. – Brett Dakin: Toward a Universal Declaration of the Rule of Law: Implications for Criminal Justice and Sustainable Development. *International Journal of Comparative Sociology*, 42. (2001), 1–2. 145–162.

- Bowman, Helen – Tim Child (szerk.): *Rule of Law. Handbook. A Practitioner's Guide for Judge Advocates*. Charlottesville (Va.), The Judge Advocate General's Legal Center and School (US Army) – Center for Law and Military Operations, 2015. Online: www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/rule-of-law_2015.pdf
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang: Entstehungswandel des Rechtsstaatsbegriffs. In Horst Ehmke – Carlo Schmid – Hans Scharoun (szerk.): *Festschrift für Adolf Arndt zum 65. Geburtstag*. Frankfurt am Main, Europäische Verlagsanstalt, 1969. 53–76.
- Bradley, A[nthony] W. – K[leith] D. Ewing: *Constitutional and Administrative Law*. 12. kiadás. London – New York, Longman, 1997.
- Bragyova, András: Constitutional Law as Limit to Legal Change: The Constitutional Court and the Backward-looking Laws in Hungary. In *The Role of Judicial Review Bodies in Countries in Transition*. [A Nagoya University Center for Asian Legal Exchange 2005. július 29–30-án tartott nemzetközi szimpóziumának előadásai. Sokszorosítás.] 1–10.
- Bravo, Karen E.: Smoke, Mirrors, and the Joker in the Pack: On Transitioning to Democracy and the Rule of Law in Post-Soviet Armenia. *Houston Journal of International Law*, 29. (2007), 3. 489–581.
- Brazier, Rodney: Who Owns State Papers? *The Cambridge Law Journal*, 55. (1996), 1. 65–99.
- [Brisbane], David: [komment a cikkhez, 2018. július 18.:] Michael Steinberger: George Soros: Bet Big on Liberal Democracy. Now He Fears He Is Losing. *The New York Times*, 2018. július 17. Online: www.nytimes.com/2018/07/17/magazine/george-soros-democrat-open-society.html
- Brunner, Georg: Development of a Constitutional Judiciary in Eastern Europe. *Review of Central and East European Law*, 18. (1992), 6. 535–553.
- Buckley, F[rancis] H. (szerk.): *The American Illness. Essays on the Rule of Law*. New Haven – London, Yale University Press, 2013.
- Buckley, F[rancis] H.: The Rule of Law in America. In F[rancis] H. Buckley (szerk.): *The American Illness. Essays on the Rule of Law*. New Haven – London, Yale University Press, 2013. 3–39.
- Buffon [Georges-Louis Leclerc, comte de]: *Discours sur le style*. Kiadása: Abbé J. Pierre (szerk.): *Discours prononcé à l'Académie française par M. de Buffon le jour de sa réception le 25 août 1753*. Paris, Librairie Ch. Poussielgue, 1896.
- Buñuel, Luis: *Viridiana*. Mexikói film. 1961.
- Burdeau, Georges: Essai sur l'évolution de la notion de la loi en droit français. *Archives de philosophie du droit et de sociologie juridique*, 8. (1939). 7–55.
- Burgess, Paul: Neglecting the History of the Rule of Law: (Unintended) Conceptual Eugenics. *The Hague Journal of the Rule of Law*, 9. (2017), 2. 195–209.
- Burke, Edmund: *Reflections on the Revolution in France*. In Edmund Burke: *The Works*. III. London, John C. Nimmo, 1887.
- Bussani, Mauro: Deglobalizing Rule of Law and Democracy: Hunting Down Rhetoric through Comparative Law. *The American Journal of Comparative Law*, 67. (2019), 4. 701–744.
- Bussani, Mauro: The Rule of Law in the Global Perspective. *Italian Journal of Public Law*, 12. (2020), 2. 135–150.
- Bükkösi László: Az egyház nem rehabilitál. In Bükkösi László: *Szeressétek a macskát! Egy öregember emlékiratai*. Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2003. 99–107.
- Byrnes, James Francis: *Speaking Frankly*. London–Toronto, Heinemann, [1947].
- Caenegem, R[odolphe] C. van: *Judges, Legislators & Professors. Chapters in European Legal History*. Cambridge, Cambridge University Press, 1987.

- Campbell, Robert: *Principles of English Law, Founded on Blackstone's Commentaries*. London, Stevens and Sons, 1907.
- Campos, Paul F.: *Jurismania. The Madness of American Law*. New York – Oxford, Oxford University Press, 1998.
- Carbonnier, Jean: Le Code Napoléon en tant que phénomène sociologique. *Revue de la Recherche Juridique. Droit prospectif*, (1981), 3. 335.
- Carothers, Thomas: The Rule of Law Revival. *Foreign Affairs*, 77. (1998), 2. 95–106.
- Carothers, Thomas: *Aiding Democracy Abroad. The Learning Curve*. Washington (D.C.), Carnegie Endowment for International Peace, 1999.
- Carothers, Thomas: *Promoting the Rule of Law Abroad. The Problem of Knowledge*. Washington (D.C.), Carnegie Endowment for International Peace, 2003.
- Carothers, Thomas: The Backlash against Democracy Promotion. *Foreign Affairs*, 85. (2006a), 2. 55–68.
- Carothers, Thomas: The Rule of Law Revival. In Thomas Carothers (szerk.): *Promoting the Rule of Law Abroad. In Search of Knowledge*. Washington (D.C.), Carnegie Endowment for International Peace, 2006b. 3–13.
- Carpano, Éric: La crise de l'État de droit en Europe. De quoi parle-t-on? *Revue des droits et libertés fondamentaux*, (2019), 29. Online: www.revuedlf.com/droit-ue/la-crise-de-letat-de-droit-en-europe-de-quoi-parle-t-on/
- Carré de Malberg, Raymond: *Contribution à la théorie générale de l'État spécialement d'après les données fournies par le droit*. II. Paris, Recueil Sirey, 1922.
- Carver, Robert: *The Accursed Mountains. Journeys in Albania*. London, HarperCollins / Flamingo, 1999.
- Chaplin, Charlie: *A diktátor*. Amerikai film. 1940.
- Chaturvedi, Kameshwar Nath: Legislative Retrospectivity and Rule of Law. *Statute Law Review*, 34. (2013), 3. 207–220.
- Chesterman, Simon: An International Rule of Law? *The American Journal of Comparative Law*, 56. (2008), 2. 331–361.
- Chevallier, Jacques: Les doctrines de l'État de droit. *Cahiers français*, (1998), 288. 3–8.
- Chevallier, Jacques: *L'État de droit*. 4. kiadás. Paris, Montchrestien, 2003.
- Chidambaram, P[alaniappan]: The Citizen and the Rule of Law. In N[eelakanta] R. Madhava Menon (szerk.): *Rule of Law in a Free Society*. New Delhi, Oxford University Press, 2008. 10–21.
- Choi, Jung Min – John W. Murphy: *The Politics and Philosophy of Political Correctness*. Westport (Conn.), Praeger, 1992.
- Cicero, Marcus Tullius: *De legibus*. Online: www.thelatinlibrary.com/cicero/leg.shtml
- Cicero, Marcus Tullius: *The Political Works*. Ford. Francis Barham. London, Edmund Spettigue, 1841.
- Civil-Military Cooperation Centre of Excellence: *Rule of Law*. Online: www.cimic-coe.org/branches/cic/cimic-innovation/advanced-cultural-competence-aac/rule-of-law/
- Clarke, David: The Many Meanings of the Rule of Law. In Kanishka Jayasuriya (szerk.): *Law, Capitalism and Power in Asia*. New York, Routledge, 1998. 28–44.
- Clark, Wesley Gen.: Weighs Presidential Bid: "I Think About It Every Day". [Interjú.] *Democracy Now!* 2007. március 7. Online: www.democracynow.org/2007/3/2/gen_wesley_clark_weighs_presidential_bid
- Clines, David J. A.: The Image of God in Man. *Tyndale Bulletin*, 19. (1968), 1. 53–103.
- Cohen, Stephen F.: *Failed Crusade. America and the Tragedy of Post-Communist Russia*. New York – London, Norton, 2000.

- Coke, Sir Edward: *Prohibitions del Roy*. In Edward Coke: *Reports*. XII. [1607] 1658. 63. Online: <http://oll.libertyfund.org/pages/1658-coke-prohibitions-del-roy-pamphlet>
- Collier, David – Fernando Daniel Hidalgo – Andra Olivia Maciuceanu: Essentially Contested Concepts: Debates and Applications. *Journal of Political Ideologies*, 11. (2006), 3. 211–246.
- Collins, Hugh: *Marxism and Law*. Oxford, Clarendon Press; New York, Oxford University Press, 1982.
- Comenius, Johannes Ames: *A világ útvesztője*. Budapest, Magyar Helikon Kiadó, 1961. 83–84.
- Commager, Henry Steele: *The American Mind. An Interpretation of American Thought and Character since the 1880's*. New Haven – London, Yale University Press, 1950.
- Le concept de la légalité dans les pays socialistes. Colloque de l'AIJS, 10–16 septembre 1958*. Wrocław–Warszawa, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1961.
- [Conseil d'État]: De la sécurité juridique. [Nyilvános éves jelentés 1991-ről.] *Études et documents*, (1992), 43. 15–47.
- Cooter, Robert D.: The Rule of State Law versus the Rule-of-Law State: Economic Analysis of the Legal Foundations of Development. In Eduardo Buscaglia – William Ratliff – Robert D. Cooter: *The Law and Economics of Development*. Greenwich (Conn.), JAI Press, 1997. 191–218.
- Corbett, James: How the US Uses NGOs to Destabilize Foreign Governments. *The International Forecaster Weekly*, 2015. augusztus 8. Online: https://theinternationalforecaster.com/topic/international_forecaster_weekly/How_the_US_Uses_NGOs_to_Destabilize_Foreign_Governments
- Corell, Hans: A Challenge to the United Nations and the World: Developing the Rule of Law. *Temple International and Comparative Law Journal*, 18. (2004), 2. 391–402.
- Costa, Pietro: The Rule of Law: A Historical Introduction. In Pietro Costa – Danilo Zolo (szerk.): *The Rule of Law. History, Theory and Criticism*. Dordrecht, Springer, 2007. 73–149.
- Cover, Robert M.: *Justice Accused. Antislavery and the Judicial Process*. New Haven, Yale University Press, 1975.
- Coville, Alfred: *Jean Petit. La question du tyrannicide au commencement du XVe siècle*. Paris, A. Picard, 1932.
- Craig, Paul: Formal and Substantive Conceptions of the Rule of Law: An Analytical Framework. *Public Law*, 1997. ősz. 467–487.
- Craig, Paul: The Rule of Law. [5. melléklet.] In *6th Report of Session 2006–07. Relations between the Executive, the Judiciary and Parliament. Report with Evidence*. London, The Stationary Office, 2007. [A Lordok Háza alkotmányügyi vizsgálóbizottságának kiadványa.] 97–106. Online: <https://publications.parliament.uk/pa/ld200607/ldselect/ldconst/151/151.pdf>
- Cranston, Ross: Human Rights and the Rule of Law. *Justice Journal*, 3. (2006), 1. 7–9.
- Csuhaj Ildikó: Solyom láthatatlan elnökként az új államfő mellett áll. *Népszabadság Online*, 2010. augusztus 5. Online: http://nol.hu/belfold/solyom_laszlo_lathatatlan_elnokkent_az_uj_allamfo_mellett_all
- Dahrendorf, Lord [Ralf] – Yehuda Elkana – Aryeh Neier – William Newton-Smith – István Rév (szerk.): *The Paradoxes of Unintended Consequences*. Budapest – New York: Central European University Press, 2000.
- Dam, Kenneth W.: *The Law-growth Nexus: The Rule of Law and Economic Development*. Washington (D.C.), The Brookings Institution, 2006.

- Darák Péter: Társadalmi problémák – jogi megoldások. In Csehi Zoltán – Koltay András – Landi Balázs – Pogácsás Anett (szerk.): *(L)ex cathedra et praxis. Ünnepi kötet Lábady Tamás 70. születésnapja alkalmából*. Budapest, Pázmány Press, 2014.
- Dawisha, Karen: Democratization and Political Participation: Research Concepts and Methodologies. In Karen Dawisha – Bruce Parrott (szerk.): *The Consolidation of Democracy in East-Central Europe*. Cambridge – New York, Cambridge University Press, 1997. 40–67.
- Deák Izabella: A watchdog funkciót ellátó civil szervezetek működésének korlátai. *Jogtudományi Közlöny*, 76. (2021), 5. 217–227.
- Décision n° 85-197 DC du 23 août 1985. [A francia Alkotmánytanács döntése.] 27. pont. Online: www.conseil-constitutionnel.fr/decision/1985/85197DC.htm
- Declaration of Delhi. In Norman S. Marsh (szerk.): *The Rule of Law in a Free Society. A Report on the International Congress of Jurists, New Delhi, India, January 5–10, 1959*. Geneva, International Commission of Jurists, 1960. 3. Online: www.icj.org/wp-content/uploads/1959/01/Rule-of-law-in-a-free-society-conference-report-1959-eng.pdf
- Declaration of Delhi. *The Journal of the International Commission of Jurists*, 2. (1959), 1. 7.
- De la doctrine du tyrannicide*. Paris, chez Mlle Carié de la Charie, 1828.
- Della Cananea, Giacinto: *Due Process of Law beyond the State. Requirements of Administrative Procedure*. Oxford, Oxford University Press, 2016.
- Delmas-Marty, Mireille: Le pluralisme ordonné et les interactions entre ensembles juridiques. *Recueil Dalloz*, 182. (2006), 14. 951–957.
- Delpeuch, Thierry: Dupré, Catherine: *Importing the Law in Post-Communist Transitions. The Hungarian Constitutional Court and the Right to Human Dignity*. Oxford (UK), Hart Publishing, coll. “Human Rights Law in Perspective”, 2003. [Annotáció.] *Droit et Société*, (2005), 60. 590–594. Online: www.cairn.info/revue-droit-et-societe1-2005-2-page-559.htm
- DeMars, William E.: *NGOs and Transnational Networks. Wild Cards in World Politics*. London – Ann Arbor (Mich.), Pluto Press, 2005.
- De Vree, Johan K.: The Rule of Law: Order and Disorder in Political Systems. *Legal Issues of European Integration*, 10. (1983), 1. 5–12.
- Dicey, A[bert] V[enn]: *Bevezetés az angol alkotmányjogba*. Ford. Tarnai János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1902a.
- Dicey, A[bert] V[enn]: *Introduction à l'étude du droit constitutionnel*. Ford. André Batut – Gaston Jèze. Paris, V. Giard – E. Brière, 1902b.
- Dicey, A[bert] V[enn]: *Lectures on the Relation between Law and Public Opinion in England during the Nineteenth Century*. 2. kiadás. London, Macmillan, [1905] 1926.
- Dicey, A[bert] V[enn]: *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*. 8. kiadás. London, Macmillan, 1915 / *Lectures Introductory to the Study of the Law of the Constitution*. 1. kiadás: London, Macmillan, 1885. J[ohn] W. F. Allison szerkesztésében *The Law of the Constitution* címmel: Oxford, Oxford University Press, 2013.
- Dicey, A[bert] V[enn]: *Einführung in das Studium des Verfassungsrechts*. Ford. Sona Rajani – Christian Meyn. Baden-Baden, Nomos, 2002.
- Diestelkamp, Bernhard (szerk.): *Zwischen Kontinuität und Fremdbestimmung. Zum Einfluss des Besatzungsmächte auf die deutsche und japanische Rechtsordnung, 1945 bis 1950*. [Német–japán szimpózium.] Tübingen, Mohr, 1996.

- DiPalma, Giuseppe: Italy: Is There a Legacy and Is It Fascist? In John H. Herz (szerk.): *From Dictatorship to Democracy. Coping with the Legacies of Authoritarianism and Totalitarianism*. Westport (Conn.), Greenwood, 1982. 107–134.
- Dobozi István: A 9/11 manhattani füstgomolyai. *Élet és Irodalom*, 2021. szeptember 17. 12.
- Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE. 1990. június 29. Online: https://www2.ohchr.org/english/law/compilation_democracy/csce.htm
- Donnelly, Jack: Cultural Relativism and Universal Human Rights. *Human Rights Quarterly*, 6. (1984), 4. 400–419.
- Dorandieu, R[énaud]: Les Pèlerins constitutionnels. Éléments pour une sociologie des influences juridiques. In Yves Mény (szerk.): *Les politiques du mimétisme institutionnel. La greffe et le rejet. (Actes du IVe congrès de l'Association française de science politique, 23–26 septembre 1992.)* Paris, L'Harmattan, 1993. 83–112.
- Douglas-Bowers, Devon: NGOs: The Missionaries of Empire. *Global Research*, 2012. március 3. Online: www.globalresearch.ca/ngos-the-missionaries-of-empire/29595
- Dragomanov, M[ihajlo Petrovics]: *Le tyrannicide en Russie et l'action de l'Europe occidentale*. Genève, Rabotnik–Hromada, 1881. Online: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=inu.30000099585816&view=1up&seq=7>
- Drinóczi, Tímea: Constitutional Identity in Europe: The Identity of the Constitution – A Regional Approach. *German Law Journal*, 21. (2020), 2. 105–130.
- Duguit, Léon: *Traité de droit constitutionnel*. III. 2. kiadás. Paris, E. de Boccard, [1911] 1923.
- Dunant, Sarah (szerk.): *The War of the Words. The Political Correctness Debate*. London, Virago, 1994.
- Dunlap, Bridgette: Anyone Can Think Like a Lawyer: How the Lawyers' Monopoly on Legal Understanding Undermines Democracy and the Rule of Law in the United States. *Fordham Law Review*, 82. (2014), 6. 2817–2842.
- Dupré, Catherine: Le droit à la dignité humaine, emblème de la transition constitutionnelle? In *Le principe du respect de la dignité de la personne humaine. Actes du Séminaire UniDem*. Montpellier, La Commission Européenne pour la démocratie par le droit, 1998. 52–60.
- Dupré, Catherine: Importing German Case Law: The Right to Human Dignity in Hungarian Constitutional Case Law. In *The Constitution Found? The First Nine Years of Hungarian Constitutional Review on Fundamental Rights*. Budapest, Indok, 2000a.
- Dupré, Catherine: Importing German Law: The Interpretation of the Right to Human Dignity by the Hungarian Constitutional Court. *Osteuropa-Recht*, 46. (2000b), 144. és köv.
- Dupré, Catherine: *Importing the Law in Post-Communist Transitions. The Hungarian Constitutional Court and the Right to Human Dignity*. Oxford – Portland (Ore.), Hart, 2003a.
- Dupré, Catherine: *Anticipating Membership. Importing the Law of the West*. 2003b. Online: www.iue.it/LAW/Events/WSWorkshopNov2003/Dupre_paper.pdf
- Dürrenmatt, Jacques: «Le style est l'homme même»: Destin d'une buffonnerie à l'époque romantique. *Romantisme*, (2010), 2. 63–76.
- Dworkin, Ronald: The Model of Rules. *The University of Chicago Law Review*, 35. (1967), 1. 14–46. [Magyarul Zódi Zsolt fordításában: A szabályok modellje. In Szabadsfalvi József (szerk.): *Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1996. 17–56.]
- Dworkin, Ronald M[yles]: On Not Prosecuting Civil Disobedience. *The New York Review of Books*, 10. (1968), 12. 10–14.
- Dworkin, Ronald: Is Law a System of Rules? In Ronald Dworkin (szerk.): *The Philosophy of Law*. Oxford, Oxford University Press, 1974. 38–65.

- Dworkin, Ronald: *Taking Rights Seriously*. London, Duckworth, 1977.
- Dworkin, Ronald: Political Judges and the Rule of Law. *Proceedings of the British Academy*, 64. (1978). 259–287.
- Dworkin, Ronald: Law as Interpretation. *Texas Law Review*, 60. (1982). 527–550.
- Dworkin, Ronald: *Law's Empire*. London – Fontana – Cambridge (Mass.), Belknap Press of Harvard University Press, 1986.
- Dworkin, Ronald: Hart's Postscript and the Character of Political Philosophy. *Oxford Journal of Legal Studies*, 24. (2004), 1. 1–37.
- Dworkin, Ronald: Keynote Speech. In *Conference on "The Rule of Law as a Practical Concept"*. London, Council of Europe – European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), 2012. 5–11. Online: www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL%282013%29016-e
- Dyevre, Arthur: *The Rule of Law in France*. [Berlin], Freie Universität Berlin, 2010. Online: <https://wikis.fu-berlin.de/display/SBprojectrol/France>
- Economics and the Rule of Law: Order in the Jungle. *The Economist*, 2008. március 15. Online: www.economist.com/displaystory.cfm?story_id=10849115. [Magyarul: Közgazdaság és joguralom: rendet a dzsungelben! *Valóság*, 51. (2008), 4. 115–120.]
- Editorial. [Szerkesztői beköszöntő.] *Transit – Europäische Revue*, (1995), 9. 1–3.
- Égető Melinda: Legényvirtus és jobbágyi engedetlenség Németlövön 1784-ben. In Csonka-Takács Eszter – Czövek Judit – Takács András (szerk.): *Mir-susnē-xum. Tanulmánykötet Hoppál Mihály tiszteletére*. Budapest, Akadémiai, 2002. 485–494.
- Einstein, Albert: Geometry and Experience. [Előadás a Porosz Tudományos Akadémián Berlinben, 1921.] London, Methuen & Co., 1922 / *Scientiae Studia*. 3. (2005), 4. 665–675. Online: http://mathshistory.st-andrews.ac.uk/Extras/Einstein_geometry/; www.revistas.usp.br/ss/article/view/11057/12825
- Ekins, Richard: Rights, Interpretation and the Rule of Law. In Richard Ekins (szerk.): *Modern Challenges to the Rule of Law*. Wellington, LexisNexis, 2011. 165–187.
- Elemzés. Adat- és nemzetbiztonsági kérdések – szabályozott NGO-aktivitás: az apologetikus szemléletmód létjogosultsága a magyar jogrendben*. Budapest, Századvég Alapítvány, 2020. Online: <https://szazadvég.hu/fake-news/elemzes-szazadvég-adat-es-nemzetbiztonsági-kerdesek-szabalyozott-ngo-aktivitas-20200211.pdf>
- Elévülés reloaded [Blogbejegyzés]. *Így íránk mi*, 2011. november 28. Online: http://igyirnankmi.blog.hu/2011/11/28/elevules_reloaded
- Eliot, George: *A vízimalom*. Ford. Szinnai Tivadar. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1966. Online: <http://mek.oszk.hu/06400/06430/06430.htm#27>
- Elyachar, Julia: Nongovernmental Organizations: Anthropological and Historical Aspects. In James D. Wright (szerk.): *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. 2. kiadás. Amsterdam, Elsevier, 2015. 856–860.
- Endicott, Timothy A.: The Impossibility of the Rule of Law. *Oxford Journal of Legal Studies*, 19. (1999), 1. 1–18.
- Engelmann, Frederick C.: How Austria has Coped with Two Dictatorial Legacies. In John H. Herz (szerk.): *From Dictatorship to Democracy. Coping with the Legacies of Authoritarianism and Totalitarianism*. Westport (Conn.), Greenwood, 1982.
- Equal Access to Justice and the Rule of Law*. OECD Development Assistance Committee (DAC) Mainstreaming Conflict Prevention. OECD Issues Brief, 2005.

- L'État de droit. Mélanges en l'honneur de Guy Braibant*. Paris, Dalloz, 1996.
- Európai Bizottság: Communication de la Commission au Parlement européen et au Conseil, un nouveau cadre de l'UE pour renforcer l'État de droit, COM(2014) 158 final (2014. március 11.).
- European Commission for Democracy through Law (Venice Commission): *Report on the Rule of Law. Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25–26 March 2011)*. Study No. 512/2009, CDL-AD(2011)003rev (2011. április 4.). Online: [www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-e)
- European Commission for Democracy through Law (Venice Commission): *Rule of Law Checklist*. Study No. 711/2013, CDL-AD(2016)007rev (2016. március 18.). Online: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\)007-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)007-e)
- Fabbrini, Federico – András Sajó: The Dangers of Constitutional Identity. *European Law Journal*, 25. (2019), 4. 457–473.
- Fairgrieve, Duncan: État de Droit and Rule of Law: Comparing Concepts. A Tribute to Roger Errera. *Pubic Law*, (2015), 1. 40–59.
- Fallon, Richard H., Jr.: “The Rule of Law” as a Concept in Constitutional Discourse. *Columbia Law Review*, 97. (1997), 1. 1–36.
- Fasting, Mathilde (szerk.): *After the End of History. Conversations with Francis Fukuyama*. Washington (D.C.), Georgetown University Press, [2021].
- Favoreu, Louis: L'inconstitutionnalité des quotas par sexe (sauf pour les élections politiques). *L'Actualité juridique – Droit Administratif*, (2003), 7. 313–314.
- Fehér, Ferenc: Imagining the West. *Thesis Eleven*, 42. (1995), 1. 52–68.
- Fernandez Esteban, M[aria] L[uisa]: *The Rule of Law in the European Constitution*. The Hague – Boston, Kluwer Law International, 1999.
- Ficzere Lajos: Szocializmus és jogállamiság. *Jogtudományi Közlöny*, 43. (1988), 3. 105–111.
- Final Declaration of the Regional Meeting for Asia of the 1993 United Nations Conference on Human Rights*, 1993. március 29. – április 2. Online: www.ru.nl/publish/pages/688605/bangkok-eng.pdf
- Finnis, John: *Natural Law and Natural Rights*. Oxford, Clarendon Press, 1980, 1988.
- Fisch, Jill E.: Retroactivity and Legal Change. An Equilibrium Approach. *Harvard Law Review*, 110. (1997), 5. 1055–1123.
- Fish, Stanley: *Doing What Comes Naturally. Change, Rhetoric and the Practice of Theory in Literary and Legal Studies*. Durham–London, Duke University Press, 1989. 89–119.
- Flake, L. Gordon: Preface and Acknowledgments. In *The Rule of Law. Perspectives from the Pacific Rim*. [Findlay (Oh.)], The Mansfield Center for Pacific Affairs, 2000. vii–x.
- Fleck Zoltán: *Változások és változatlanóságok. A magyar jogrendszer a rendszerváltás után*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2010.
- Fletcher, George P.: *Basic Concepts of Legal Thought*. New York, Oxford University Press, 1966.
- Fletcher, George P.: Searching for the Rule of Law in the Wake of Communism. *Brigham Young University Law Review*, 145. (1992), 1–2. 145–164.
- Flores, Imer: Law, Liberty and the Rule of Law (in a Constitutional Democracy). In Imer B. Flores – Kenneth Eimar Himma (szerk.): *Law, Liberty, and the Rule of Law*. Dordrecht, Springer, 2013. 77–101.
- Ford, Franklin L[ewis]: *Political Murder. From Tyrannicide to Terrorism*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1985.
- Foucart-Borville, Jacques: *Le mythe du «bon juge» de Château-Thierry. Le Président Magnaud*. Amiens, Bibliothèque municipale d'Amiens, 2000.

- Fraenkel, Ernst: *The Dual State. A Contribution to the Theory of Dictatorship*. New York – London – Toronto, Oxford University Press, 1941. [Eredeti nyelvére visszafordítva: *Der Doppelstaat*. Frankfurt am Main – Köln, Europäische Verlagsanstalt, 1974.]
- Franck, Thomas M.: The New Development: Can American Law and Legal Institutions Help Developing Countries? *Wisconsin Law Review*, 12. (1972), 3. 767–801.
- Frändberg, Åke: Begreppet rättsstat. In Fredrik Sterzel (szerk.): *Rättsstaten: Rätt, politik och moral*. Stockholm, Rättsfonden, 1996. 21–41.
- Frändberg, Åke: *From Rechtsstaat to Universal Law-state. An Essay in Philosophical Jurisprudence*. Cham, Springer, [2014].
- Frankena, William K[laas]: *Ethics*. New Jersey, Englewood Cliffs, 1963.
- Freeman, Harrop A[rthur] et al.: *Civil Disobedience*. Santa Barbara, Center for The Study of Democratic Institutions, 1966a.
- Freeman, Harrop: The Case for the Disobedient. *Hastings Law Journal*, 17. (1966b), 3. 425–438.
- Friedmann, Wolfgang: *The Allied Military Government in Germany*. London, Stevens, 1947.
- Friedmann, Wolfgang: Übergesetzliche Rechtsgrundsätze und die Lösung von Rechtsprobleme. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, 41. (1955), 348–371.
- Frivaldszky János: Gondolatok az emberi jogok radikális szemléletéből fakadó problémákról. In Frivaldszky János (szerk.): *Egy európai alkotmány felé. A nizzai Alapvető Jogok Chartája és a Konvent*. Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya Faludi Akadémia – Európai Katolikus Információs Központ Magyar Szervezete, 2003. 63–74.
- Fukuyama, Francis: *The End of History and the Last Man*. New York, The Free Press, 1992. [Magyarul: *A történelem vége és az utolsó ember*. Ford. Somogyi Pál László, M. Nagy Miklós. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1994.]
- Fukuyama, Francis: *A Nagy Szétbomlás. Az emberi természet és a társadalmi rend újraszervezése*. Ford. M. Nagy Miklós. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2000.
- Fuller, Lon L.: *The Morality of Law*. New Haven – London, Yale University Press, 1964; átdolgozott kiadás: New Haven, Yale University Press, 1969.
- Gaius: *Institutiones*. [Magyarul: kiadás *Gaius*. Ford. Brósz Róbert. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.]
- G[ál] F[erenc]: 'istenképiség'. In Diósi István (főszerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. Homo – J. Budapest, Szent István Társulat, 2000. Online: <http://lexikon.katolikus.hu/I/istenképiség.html>
- Gallie, W[alter] B[ryce]: Essentially Contested Concepts. *Proceedings of the Aristotelian Society*, 56. (1955–1956). 167–198.
- Galtung, Johan: *Human Rights in Another Key*. Oxford – Cambridge (Mass.), Cambridge Polity Press, 1994.
- Gardner, James A.: *Legal Imperialism. American Lawyers and Foreign Aid in Latin America*. Madison, University of Wisconsin Press, 1980.
- Gardner, John: "Simply in Virtue of Being Human": the Whos and Whys of Human Rights. *Journal of Ethics & Social Philosophy*, 2. (2008), 2. 1–23.
- Gárdos-Orosz Fruzsina – Sente Zoltán: A Jó Állam jogállami követelményei. In Kaiser Tamás – Kis Norbert (szerk.): *A Jó Állam mérhetősége*. Budapest, Nemzeti Közzolgálati Egyetem Jó Állam Kutatóműhely, 2014. 267–290.
- Garro, Alejandro M.: Nine Years of Transition to Democracy in Argentina: Partial Failure or Qualified Success? *Columbia Journal of Transnational Law*, 31. (1993), 1. 1–102.

- Garver, Eugene: Rhetoric and Essentially Contested Arguments. *Philosophy & Rhetoric*, 11. (1978), 3. 156–172.
- Gaudemet, Jean: Les transferts de droit. *L'Année sociologique*, 27. (1976). 29–59.
- Gaudemet, Yves: L'occupant privatif du domaine public à l'épreuve de la loi. In *L'État de droit. Mélanges en l'honneur de Guy Braibant*. Paris, Dalloz, 1996. 309–322.
- Gellçi, Diana: *Gjakmarrja: Albanian Highlander's "Blood Feud" as Social Obligation*. Tirana, Albanian Institute for International Studies, 2005.
- Gewirth, Alan: *Human Rights*. Chicago, University of Chicago Press, 1982.
- Giovannitti, Len – Fred Freed: *The Decision to Drop the Bomb*. New York, Coward-MacCann, 1965.
- Glendon, Mary Ann: *Rights Talk. The Impoverishment of Political Discourse*. New York, Free Press, 1991.
- Glendon, Mary Ann: The Rule of Law in the Universal Declaration of Human Rights. *Northwestern Journal of International Human Rights*, 2. (2004), 1. 1–19.
- Godefride, Drieu: État de droit, liberté et démocratie. *Politique et Sociétés*, 23. (2004), 1. 143–169.
- Goethe, Johann Wolfgang von: *Die Wahlverwandtschaften*. Berlin, J. G. Cotta'sche Buchhandlung, 1809. [Magyarul: Johann Wolfgang von Goethe: *Vonzások és választások*. Ford. Vas István. Budapest, Könyvműhely 21., é. n.]
- Goldfarb, Ronald: Is Law Like Love? W. H. Auden's report from 1600 Black Lives Matter Plaza. *Washington Independent Book Review*, 2020. június 11. Online: www.washingtonindependent-reviewofbooks.com/index.php/features/is-law-like-love
- Goldstein, Leslie Friedman: From Democracy to Juristocracy? *Law & Society Review*, 38. (2004), 3. 611–629.
- Goodhart, Arthur L.: The Rule of Law and Absolute Sovereignty. *University of Pennsylvania Law Review*, 106. (1958), 7. 943–963.
- Goodman, Nelson: *Fact, Fiction and Forecast*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1955.
- Goody, Jack: *The Logic of Writing and the Organization of Society*. Cambridge – New York, Cambridge University Press, 1986.
- Gordon, Robert W.: E. P. Thompson's Legacies. *Georgetown Law Journal*, 82. (1994), 6. 2005–2011.
- Gowder, Paul: *The Rule of Law in the Real World*. New York, Cambridge University Press, 2016.
- Gönczi Róbert: Mire jutottak a demokrácia exportjával a Közel-Keleten? *Mandiner*, 2020. január 16. Online: https://mandiner.hu/cikk/20200116_demokraciaexport
- Gönnér, Nikolaus Thaddäus: *Teutsches Staatsrecht*. Landshut, Krüll, 1804.
- Graetz, Michael J.: Legal Transitions. The Case of Retroactivity in Income Tax Revision. *University of Pennsylvania Law Review*, 126. (1977), 1. 47–87.
- Grant, Robert: *Oakeshott*. London, The Claridge Press, 1990. 63.
- Gray, John N.: On the Contestability of Social and Political Concepts. *Political Theory*, 5. (1977), 3. 331–348.
- Greenhill, Kelly M.: Strategic Engineered Migration as a Weapon of War. *Civil Wars*, 10. (2008), 1. 6–21.
- Griffin, James: *On Human Rights*. Oxford, Oxford University Press, 2008.
- Grote, Rainer: Rule of Law, Rechtsstaat, and État de droit in England, France and Germany. In Christian Starck (szerk.): *Constitutionalism, Universalism and Democracy. A Comparative Analysis*. Baden-Baden, Nomos, 1999. 270–306.
- Grote, Rainer: Rule of Law, Rechtsstaat y État de Droit. *Pensamiento Constitucional*, 8. (2002), 8. 127–176. Online: <https://revistas.pucp.edu.pe/index.php/pensamientoconstitucional/article/view/3277/3118>

- Grudzinska-Gross, Irena (szerk.): *Constitutionalism in East Central Europe. Discussions in Warsaw, Budapest, Prague, Bratislava*. Bratislava, Czecho–Slovak Committee of the European Cultural Foundation, 1994.
- Grugel, Jean (szerk.): *Democracy without Borders*. Transnationalisation and Conditionality in New Democracies. London – New York, Routledge, 1999.
- Guide to Rule of Law Country Analysis: The Rule of Law Strategic Framework. A Guide to USAID Democracy and Governance Officers*. Washington, U.S. Agency for International Development, 2008. Online: https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/Pnadm700.pdf
- Guțan, Manuel – Bianca Selejan Guțan (szerk.): *Europeanization and Judicial Culture in Contemporary Democracies*. București, Editura Hamangiu, 2014.
- Hage, Jaap C. – Dietmar von der Pfordten (szerk.): *Concepts in Law*. Dordrecht – Heidelberg – London – New York, Springer, 2009.
- Hager, Berry M.: Defining It and Defending It in an Asian Context. In *The Rule of Law. Perspectives from the Pacific Rim*. [Findlay (Oh.)], The Mansfield Center for Pacific Affairs, 2000. 1–10.
- Haggard, Stephan – Lydia B. Tiede: The Rule of Law and Economic Growth: Where are we? *World Development*, 39. (2011), 5. 673–685.
- Halász Bálint: Semmelweis Ignác Fülöp (1818–1865). *Bécsi Napló*, 31. (2010), 4.
- Hall, Robert T.: *The Morality of Civil Disobedience*. New York, Harper & Row, 1971.
- H[almi] G[ábor]: Alkotmány és alkotmánybíráskodás a rendszerváltozások után. *Fundamentum*, 8. (2004), 1. 211–215.
- Halmi Gábor: Kelsen és az osztrák Szövetségi Alkotmánybíróság. *Világosság*, 46. (2005), 11. 3–14.
- Halmi Gábor – Tordai Csaba: „Kevesebb lesz az elegáns röpködés a jogrendszer fölött”. Vörös Imre távozó alkotmánybíróval Halmi Gábor és Tordai Csaba beszélget. *Fundamentum*, 3. (1999), 2. 60–68.
- Hamara, Courtney Taylor: The Concept of the Rule of Law. In Imer B. Flores – Kenneth Eimar Himma (szerk.): *Law, Liberty, and the Rule of Law*. Dordrecht, Springer, 2013. 11–26.
- Hann, C[hris] – Elizabeth Dunn (szerk.): *Civil Society. Challenging Western Models*. London – New York, Routledge, 1996.
- Hanuš, Libor: Are General Principles of Law a Source of Law in the Legal System of the Czech Republic? *Právník*, 146. (2007), 1. 1–12.
- Harlow, Carol: European Governance and Accountability. In Nicholas Bamforth – Peter Leyland (szerk.): *Public Law in a Multi-layered Constitution*. Oxford, Hart, 2003. 79–102.
- Hauriou, Maurice: *Précis de droit constitutionnel*. Paris, Tenny, 1923.
- Hayek, Friedrich A[ugust] von: *The Road to Serfdom*. Chicago, University of Chicago Press, 1944, 1972.
- Hayek, Friedrich A[ugust] von: *The Constitution of Liberty*. [Chicago], University of Chicago Press, 1960.
- Hayek, Friedrich A[ugust] von: *Law, Legislation and Liberty. A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy*. II. *The Mirage of Social Justice*. London, Routledge and Kegan Paul – Chicago, Chicago University Press, 1976.
- Hayek, Friedrich A[ugust] von: *Law, Legislation and Liberty. A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy*. I–III. London, Routledge & Kegan Paul, 1982.
- Hegedős Soma: A jogállamiság fogalmának teoretikai problémái az Európai Unió jogfelfogásának vonatkozásában. *Külügyi Műhely*, (2020), 2. 19–21.

- Helland, Eric – Jonathan Kick: Regulation and Litigation: Complements or Substitutes? In F[rancis] H. Buckley (szerk.): *The American Illness. Essays on the Rule of Law*. New Haven (Conn.) – London, Yale University Press, 2013. 118–136.
- Hemment, Julie: Nashi, Youth Voluntarism, and Potemkin NGOs: Making Sense of Civil Society in Post-Soviet Russia. *Slavic Review*, 71. (June 2012), 2. 234–260.
- Hempel, Carl G. – Paul Oppenheim: *Der Typusbegriff im Licht der neuen Logik*. Leyden, Sijthoff, 1936.
- Henderson, Lynne: Authoritarianism and the Rule of Law. *Indiana Law Journal*, 66. (1991), 2. 379–456.
- Henkin, Louis: International Organization and the Rule of Law. *International Organization*, 23. (1969), 3. 656–661.
- Herter, Christian A.: The Rule of Law Among Nations. *Department of State Bulletin*, 37. (1957), 945. 223–228.
- Herz, John H.: Denazification and Related Policies. In John H. Herz (szerk.): *From Dictatorship to Democracy. Coping with the Legacies of Authoritarianism and Totalitarianism*. Westport (Conn.), Greenwood, 1982.
- Heydon, John D.: What do We Mean by the Rule of Law? In Richard Ekins (szerk.): *Modern Challenges to the Rule of Law*. Wellington, LexisNexis, 2011. 15–45.
- [Higgins, Rosalyn]: *Speech by H.E. Judge Rosalyn Higgins, President of the International Court of Justice, at the United Nations University on "The ICJ and the Rule of Law"*, 11 April 2007. Online: https://archive.unu.edu/events/files/2007/20070411_Higgins_speech.pdf
- hirado.hu – MTI: Tíz éve volt a kordonbontás. [gondola.hu](http://gondola.hu/cikkek/104144-Tiz_eve_volt_a_kordonbontas.html), 2017. február 3. Online: https://gondola.hu/cikkek/104144-Tiz_eve_volt_a_kordonbontas.html
- Hirschl, Ran: *Towards Juristocracy. The Origins and Consequences of the New Constitutionalism*. Cambridge (Mass.) – London, Harvard University Press, 2004.
- Hirschl, Ran: *Constitutional Theocracy*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 2011.
- Hobbes, Thomas: *Leviathan*. London, Crooke, 1651. The Introduction. Online: http://files.liberty-fund.org/files/869/0161_Bk.pdf
- Holmén, Hans – Magnus Jirström: Look Who's Talking! Second Thoughts about NGOs as Representing Civil Society. *Journal of Asian and African Studies*, 44. (2009), 4. 429–448.
- Holmes, Stephen: Transitory. *London Review of Books*, 23. (2001), 8.
- Holmes, Stephen – Cass R. Sunstein: *The Cost of Rights: Why Liberty Depends on Taxes*. New York, Norton, 1999.
- Hong, Joon-Hyung: The Rule of Law and its Acceptance in Asia. In *The Rule of Law. Perspectives from the Pacific Rim*. [Findlay (Oh.)], The Mansfield Center for Pacific Affairs, 2000. 145–153.
- Hongladarom, Soraj: Buddhism and Human Rights in the Thoughts of Sulak Sivaraksa and Phra Dhammapadok (Prayudh Prayutto). In Damien V. Keown – Charles S. Prebish – Wayne R. Husted (szerk.): *Buddhism and Human Rights*. Richmond (Surrey), Curzon Press, 1998. 97–110.
- Horkay Hörcher Ferenc: Az értékhányos rendszerváltás. *Fundamentum*, 7. (2003), 1. 62–72.
- Horowitz, Joseph: *Law and Logic. A Critical Account of Legal Argument*. New York – Vienna, Springer, 1972.
- Horváth, Alexander: *Eigentumsrecht nach dem hl. Thomas von Aquin*. Graz, Ulrich Moser, 1929.
- Horváth Sándor: *A természetjogról*. Szerk. Varga Csaba. Budapest, Szent István Társulat, 2012.
- Horwitz, Morton: The Rule of Law: An Unqualified Human Good? *Yale Law Journal*, 86. (1977), 561–566.

- Hours, Bernard: *Domination, dépendances, globalisation. Traces d'anthropologie politique*. Paris, L'Harmattan, 2002.
- Howard, Philip K.: *The Death of Common Sense. How Law is Suffocating America*. New York, Random House, 1994.
- Howard, Philip K.: *The Collapse of the Common Good. How America's Lawsuit Culture Undermines our Freedom*. New York, Ballantine Books, 2002.
- Howard, Philip K.: Vaclav Havel's Critique of the West. The Atlantic, 2011. december 20. Online: www.theatlantic.com/international/archive/2011/12/vaclav-havels-critique-of-the-west/250277/
- Howard, Philip K.: *The Rule of Nobody. Saving America from Dead Law and Broken Government*. New York, W. W. Norton & Company, 2014. Online: <https://wwnorton.co.uk/books/9780393242119-the-rule-of-nobody-ec5b23d1-6179-4046-b45e-52db48320307>
- Höland, Armin: Évolution du droit en Europe centrale et orientale: assiste-t-on à une renaissance du «Law and Development»? *Droit et Société*, (1993), 25. 467–488. [Varga Csaba részfordításában: Jogfejlesztés Kelet- és Közép-Európában. In Varga Csaba (szerk.): *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben*. Budapest, Windsor Klub, 1998d. 66–70.]
- Hörcher Ferenc: A bölcsészettudományok hasznáról a mai Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 176. (2015), 2. 159–166.
- Hufteau, Yves-Louis: *Le référé législatif et le pouvoir du juge dans la silence de la loi*. Paris, Presses Universitaires de France, 1965.
- Hunt, Alan: The Ideology of Law: Advances and Problems in Recent Applications of the Concept of Ideology to the Analysis of Law. *Law and Society Review*, 19. (1985), 1. 11–37.
- Huntington, Samuel P.: *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman–London, University of Oklahoma Press, 1991.
- Huntington, Samuel P.: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York, Simon & Schuster, 1996. [Magyarul: Samuel P. Huntington: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Ford. Puszta Dóra, Gázsity Mila, Gecsényi Györgyi. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1998.]
- Husa, Jaakko: Developing Legal System, Legal Transplants, and Path Dependence: Reflections on the Rule of Law. *Chinese Journal of Comparative Law*, 6. (2018), 2. 129–158.
- Hussain, Nasser: Auden's Law Like Love. *Law, Culture and the Humanities*, 17. (2021), 1. 147–153.
- Huxley, Aldous: *Szép új világ*. Ford. Szinnai Tivadar. [Budapest], Pantheon, 1934.
- Hyde-Price, Adrian G. V.: Democratization in Eastern Europe: the external dimension. In Geoffrey Pridham – Tatu Vanhanen (szerk.): *Democratization in Eastern Europe. Domestic and International Perspectives*. London, Routledge, 1994. 220–254.
- The Hungarian Situation and the Rule of Law*. The Hague, International Commission of Jurists, 1957.
- Ignatius, David: Innocence Abroad: The New World of Spyless Coups. *The Washington Post*, 1991. szeptember 22. Online: www.washingtonpost.com/archive/opinions/1991/09/22/innocence-abroad-the-new-world-of-spyless-coups/92bb989a-de6e-4bb8-99b9-462c76b59a16/
- Ilesanmi, Simeon: Human Rights Discourse in Modern Africa: A Comparative Religious Ethical Perspective. *Journal of Religious Ethics*, 23. (1995), 2. 293–322. Online: www.jstor.org/stable/40017853
- Illyés Gyula: Válasz Herdernek és Adynak. In Illyés Gyula: *Szellem és erőszak*. Budapest, Magvető Kiadó, 1978. 231–263.
- Initiatives in Legal and Judicial Reform*. Washington (D.C.), The World Bank, 2004. Online: <http://documents1.worldbank.org/curated/en/139831468778813637/pdf/250820040Edition.pdf>
- International Workingmen's Association: General Rules, October 1864. *Marxists Internet Archive*, 1864. október 21–27. Online: www.marxists.org/archive/marx/iwma/documents/1864/rules.htm

- Israel upholds citizenship bar for Palestinian spouses. [Asher Grunis bíró állásfoglalásával.] *BBC News*, 2012. január 12. Online: www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-16526469 [Eredeti ítélet: Gal-On v. Attorney General (Summary). *Versa. Opinions of the Supreme Court of Israel*, 2012. január 11. Online: <https://versa.cardozo.yu.edu/opinions/gal-v-attorney-general-summary>]
- Ivasivka Mátyás – Arató László: *Sziklatábor. A magyarországi katakombacserkészlet története. Visszaemlékezések és dokumentumok, (1945–) 1948–1988*. Budapest, Új Ember – Márton Áron Kiadó, 2006.
- Jackson, Ian – Jason Xidias: *An Analysis of Francis Fukuyama's The End of History and the Last Man*. London, Routledge, 2017.
- Jadot, Benoît: *Élaborer la loi aujourd'hui, mission impossible? Le point de vue d'un fonctionnaire*. In Benoît Jadot – François Ost (szerk.): *Élaborer la loi aujourd'hui, mission impossible?* Bruxelles, Publications de la Faculté universitaire Saint-Louis, 1999.
- Jakab, András: Catherine Dupré: *Importing the Law in Post-Communist Transitions. The Hungarian Constitutional Court and the Right to Human Dignity*. Oxford – Portland (Oregon), Hart Publishing, 2003. [Recenzió.] *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, 64. (2004), 1. 243–246.
- Jakab, András: What Can Constitutional Law Do against the Erosion of Democracy and the Rule of Law? On the Interconnectedness of the Protection of Democracy and the Rule of Law. *Constitutional Studies*, 6. (2020). 5–34. [Előpublicációja: *MPIL Research Paper Series*, (2019), 15. Online: www.mpil.de/en/pub/publications/mpil-research-paper-series.cfm]
- Jalali, Rita: International Funding of NGOs in India: Bringing the State Back In. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 19. (2008), 2. 161–188.
- János, XXIII.: Pacem in terris. In Tomka Miklós – Goják János (szerk.): *Az Egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok*. Budapest, Szent István Társulat, [1993].
- János Pál, II.: Centesimus annus. In Tomka Miklós – Goják János (szerk.): *Az Egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok*. Budapest, Szent István Társulat, 1993.
- Janja, Janez: Önkénnyel nem megyünk semmire. Nyílt levél az Európai Tanács elnökének, Charles Michel úrnak. *Magyar Nemzet*, 83. (2020), 273. 10. Online: [https://magyarnemzet.hu/napi-lap/2020/11/2020-11-21;eredeti nyelven: www.gov.si/assets/PV/November-2020/Letter-of-PM-Janez-Jansa-to-the-PEUCO-Charles-Michel.pdf](https://magyarnemzet.hu/napi-lap/2020/11/2020-11-21;eredeti%20nyelven%3A%20www.gov.si/assets/PV/November-2020/Letter-of-PM-Janez-Jansa-to-the-PEUCO-Charles-Michel.pdf)
- Janse, Ronald: Why Did the Rule of Law Revive? *The Hague Journal on the Rule of Law*, 11. (2019), 2–3. 341–348.
- Jászi, Oszkár – John D. Lewis: *Against the Tyrant. The Tradition and Theory of Tyrannicide*. Glencoe (Ill.), The Free Press, 1957.
- Jávor István: Korruptió az állam csapdájában. Felelőtlen szervezetek – korrupciós mechanizmusok. *Társadalomkutatás*, 32. (2014a), 3. 201–234.
- Jávor István: A bíróság mint felelőtlen szervezet: kinkeserves korrupció. *Társadalomkutatás*, 32. (2014b), 4. 415–430.
- Jed, Stephanie: *Tyrannicide Imago. Lorenzino de' Medici and the Imprint of Human Action*. [Microform formátumú disszertáció.] Connecticut, Yale University Department of Italian Language and Literature, 1982.
- Jellinek, Georg: *Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte*. Leipzig, Duncker & Humblot, [1895] 1904.
- Jennings, [W.] Ivor Sir: *The Law and the Constitution*. 4. kiadás. London, University of London Press, [1933] 1952.
- Jennings, W. Ivor: The Rule of Law in Total War. *Yale Law Journal*, 50. (1941), 3. 365–386.

- Jeromos, [Prágai] [Hieronymus de Praga]: *Epistolae*.
- Jhering, Rudolf von: *Der Kampf um's Recht*. Wien, Manz, 1872.
- Jillek Ilona: A világot nem tudom elképzelni Isten nélkül. *Új Ember*, 58. (2002), 8.
- Johnson, Frank M[inis]: Civil Disobedience and the Law. *Tulane Law Review*, 44. (1969), 1. 267–277.
- Johnson, Paul: *Értelmisségiek*. Ford. Elekes Dóra et al. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2010.
- Jonas, Adolphe David – Doris Klein: *Man-child. A Study of the Infantilization of Man*. New York, McGraw-Hill, 1972.
- Joó Tibor: Az ember és a technika. Spengler új könyve. [Recenzió.] *Nyugat*, (1931), 21. 485–487.
Online: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00524/16381.htm>
- Jouanjan, Olivier: L'État de droit démocratique. *Jus Politicum*, (2019), 22. 5–21. Online: <http://juspoliticum.com/article/L-Etat-de-droit-democratique-1284.html>
- Juhász Zita: De iure non scripto, avagy a korai jogfogalom duplexitása. *De jurisprudentia et jure publico*, 5. (2011), 1. 1–38.
- Jurgens, Erik: *The Principle of the Rule of Law*. Committee on Legal Affairs and Human Rights: *The principle of the Rule of Law. Report*. Doc. 11343, 2007. július 6. Online: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=11593&lang=EN>
- Juvenalis: *Satura VI*. Online: www.thelatinlibrary.com/juvenal.html
- Kaganas, I[sakas]: Lietuvos Respublikos valdymo forma. [A Litván Köztársaság államformája.] In *Pirmojo pasaulio leituvų teisininkų kongreso straipsnių ir tezių rinkinys*. Vilnius, Spauda, 1993.
- Kahn, Jeffrey: The Search for the Rule of Law in Russia. *Georgetown Journal of International Law*, 37. (2006), 2. 353–409.
- Kampeas, Ron: New Philanthropy: Billionaires Decide Exactly Where Dollars Go. *Associated Press*, 2001. február 6.
- Kant, Immanuel: *Die Metaphysik der Sitten*. Berlin, Hoffenberg, 2013.
- Kantrowitz, Ricki E.: *United Nations: Definitions and Terms*, 2009. augusztus. Online: www.apa.org/international/united-nations/acronyms.pdf
- Karácsony András: A jog mint kulturális jelenség. *Jogelméleti Szemle*, (2002), 4. Online: <http://jesz.ajk.elte.hu/karacsony11.html>
- Karácsony András – Cs. Kiss Lajos (szerk.): *A társadalom és a jog autopoietikus felépítettsége. Válogatás a jogi konstruktivizmus irodalmából*. Budapest, [Osiris Kiadó/Eto-Print], 1994.
- Kardos Gábor: A pozitívizmuson innen és túl. *Magyar Tudomány*, 44. (1999), 2. 145–147.
- [Kárpáthy-]Kravjanszky Miksa Mór: *Tanulmányok a zsarnokölés tanának történetéhez*. Nagyvárad, [Szent László-nyomda Rt.], 1914.
- Karstedt, Susanne: Coming to Terms with the Past in Germany after 1945 and 1989: Public Judgments on Procedures and Justice. *Law & Policy*, 20. (1998), 1. 15–56.
- Katz, Milton – Rudolf B. Schlesinger – Max Rheinstein: International Association of Legal Science: The Colloquia at Chicago, September 8–16, 1957. *American Journal of Comparative Law*, 6. (1957), 4. 518–525.
- Kaufmann, Daniel – Aart Kraay – Massimo Mastruzzi: *Worldwide Governance Indicators Project: Answering the Critics*. World Bank Policy Research Working Paper No. 4149. 2007.
- Keck, Margaret E. – Kathryn Sikkink: *Activists Beyond Borders Advocacy Networks in International Politics*. Ithaca, Cornell University Press, 1998.
- Keck, Margaret E. – Kathryn Sikkink: Transnational Advocacy Networks in International and Regional Politics. *International Social Science Journal*, 51. (1999), 159. 89–101.
- Kelemen János: Válasz Ludassy Mária körkérdésére. *Magyar Tudomány*, 44. (1999), 2. 148–151.

- Kelsen, Hans: *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre entwickelt aus der Lehre vom Rechtssatze*. Tübingen, Mohr, 1911.
- Kelsen, Hans: *Wer soll der Hüter der Verfassung sein?* Berlin–Grunewald, Rothschild, 1931.
- Kelsen, Hans: Positivisme juridique et doctrine du droit naturel. In *Mélanges en l'honneur de Jean Dabin*. I. Bruxelles, Bruylant; Paris, Sirey, 1963. 141–148. [Varga Csaba fordításában: A jogi pozitivizmus és a természetjog doktrínája. In Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből*. 3., bővített kiadás. Budapest, Szent István Társulat, 2001b. 351–357.]
- Kelsen, Hans: *Pure Theory of Law*. A 2. kiadás alapján ford. Max Knight. Berkeley, University of California Press, 1967.
- Kelsen, Hans: *Tiszta jogtan*. Ford. Bibó István. Szerk. Varga Csaba. Budapest, ELTE Bibó István Szakkollégium, [1934] 1988.
- Kelsen, Hans: *Reine Rechtslehre*. 2. kiadás. Wien, Österreichische Staatsdruckerei, [1960] 1992.
- Kempis, Thomas à: *De imitatione Christi*. (h. n.), (k. n.), 1418–1427 k.
- Kende, Péter: L'optimisme institutionnel des élites postcommunistes. In Yves Mény (szerk.): *Les politiques du mimétisme institutionnel. La greffe et le rejet. (Actes du IVe congrès de l'Association française de science politique, 23–26 septembre 1992.)* Paris, L'Harmattan, 1993. 237.
- Kennedy, Maxwell Taylor: *Make Gentle the Life of This World: The Vision of Robert F. Kennedy*. New York, Broadway Books, 1999.
- Kennedy, Robert F.: [Beszéd 1968. március 18-án a University of Kansas hallgatóságának.] In Evan Thomas: *Robert Kennedy. His Life*. New York, Simon & Schuster, 2002.
- Kilényi Géza: Ungarn schreitet in Richtung Rechtsstaatlichkeit. *Europäische Grundrechte Zeitschrift*, (1989), 23–24. 513–518.
- Kirchheimer, Otto: *Political Justice. The Use of Legal Procedure for Political Ends*. Princeton (N.J.), Princeton University Press, 1961.
- Kirchheimer, Otto: The Rechtsstaat as Magic Wall. In William E. Scheuerman (szerk.): *The Rule of Law under Siege. Selected Essays of Franz L. Neumann and Otto Kirchheimer*. Berkeley, University of California Press, 1996. 243–264.
- Klein, Richard: *Eat Fat*. New York, Pantheon, 1996.
- Klüßendorf, Peer: *Das Freund-Feind-Denken nach Carl Schmitt. Anfang vom Ende der Demokratie?* Norderstedt, Grin, 2009.
- Kochenov, Dmitry: EU Law without the Rule of Law: Is the Veneration of Autonomy Worth It? *Yearbook of European Law*, 34. (2015), 1. 74–96. Online: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2642689
- Koestler, Arthur: *Sötétség délben*. Ford. Bart István. Budapest, Európa Könyvkiadó – Reform Könyvkiadó, 1988.
- Kofas, Jon: *NGOs: Agents of Globalization or Grassroots Humanitarianism?* (2016). Online: www.academia.edu/20162563/NGOs_AGENTS_OF_GLOBALIZATION_OR_GRASSROOTS_HUMANITARIANISM
- Kommers, Donald M. (szerk.): *The Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany*. Durham–London, Duke University Press, 1997.
- Kondor Imre: A humanizmus korlátai. Szélgjegyzetek Karácsony Sándor egyik egyetemi előadásához. In Barczán Endre et al.: *A másik ember. Az Exodus almanachja, 1940*. Budapest, Exodus, 1940. 101–106.

- Kondor Katalin: *Névjegy 2. Válogatás Kondor Katalin műsorából*. Budapest, Magyar Rádió – Masszi Kiadó – Püski Kiadó, 2005. 311–321
- Konopczyński, Ladislas: *Le liberum veto. Étude sur le développement du principe majoritaire*. Paris, Librairie Ancienne Honoré Champion; Varsovie, Librairie Gebethner et Wolff, 1930.
- Korybko, Andrew: *Wanted NGO Whistleblowers*, 2015. június 15. Online: www.globalresearch.ca/wanted-ngo-whistleblowers/5455718
- Kováts Andor: *Bevezető tanulmányok a büntetőjogi elévülés tanába*. Budapest, Eggenberger, 1915.
- Kováts Andor: *A büntetőjogi elévülés dogmatikája*. Szeged, Városi Nyomda, 1922.
- Kovrig, Bennett: Marginality Reinforced. In Zoltan Barany – Iván Völgyes (szerk.): *The Legacies of Communism in Eastern Europe*. Baltimore–London, Johns Hopkins University Press, 1995. 23–41.
- Körösényi András: *Liberális vagy konzervatív korszakváltás?* Budapest, Magvető Kiadó, 1989.
- Kramer, Matthew H.: On the Moral Status of the Rule of Law. *Cambridge Law Journal*, 63. (2004), 1. 65–97.
- Kreß, Klaus – Daniel Stahl: Lebensgeschichtliches Interview mit Aryeh Neier (3.03.2015.). *Quellen zur Geschichte der Menschenrechte*. Online: www.geschichte-menschenrechte.de/personen/aryeh-neier/
- Krey, Volker: *Keine Strafe ohne Gesetz. Einführung in die Dogmengeschichte des Satzes „nullum crimen, nulla poena sine lege“*. Berlin – New York, Walter de Gruyter, 1983.
- Krygier, Martin: Institutional Optimism, Cultural Pessimism and the Rule of Law. In Martin Krygier – Adam Czarnota (szerk.): *The Rule of Law after Communism. Problems and Prospects in East-Central Europe*. London, Routledge, 1999. 77–105.
- Krygier, Martin: Transitional Questions about the Rule of Law: Why, What and How? *East Central Europe / L'Europe du Centre Est*, 28. (2001), 1. 1–34.
- Krygier, Martin: Inside the Rule of Law. *Rivista di filosofia del diritto*, 2. (2014a), 1. 77–98.
- Krygier, Martin: The Rule of Law after the Short Twentieth Century: Launching a Global Career. In Robert Nobles – David Schiff (szerk.): *Law, Society and Community. Essays in Honour of Roger Cotterrell*. Farnham (Surrey), Ashgate, 2014b. 327–346.
- Krygier, Martin: Rule of Law (and Rechtsstaat). In James D. Wright (szerk.): *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. XX. 2. kiadás. Oxford, Elsevier, 2015. 780–787.
- Kulcsár Anna: Fenséges magány: Varga Csaba a működésképtelen repülőről, az AB hatalombitorlásáról és a vonzó lebegésről. *Magyar Nemzet*, 73. (2010), 344. 23.
- Kulcsár Kálmán: *A modernizáció és a jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.
- Kulcsár Kálmán: The New Political System and Hungarian Reality. *Angewandte Sozialforschung*, 24. (2006), 3–4. 187–200.
- Kulcsár Kálmán: Modernizáció és/vagy rendszerváltozás? *Társadalomkutatás*, 26. (2008), 4. 403–434.
- Kunstler, William: Dissent and the Jury. In Daniel Berrigan et al.: *Delivered Into Resistance*. New Haven (Conn.), Advocate Press, 1969. 50–59.
- Kussbach Erich: Jacques Maritain, az emberi jogok keresztény filozófusa. *Folia Selecta*, 1996. április. 1–25.
- Kühn, Zdenek: Worlds Apart: Western and Central European Judicial Cultures at the Onset of the European Enlargement. *The American Journal of Comparative Law*, 52. (2004), 3. 531–567.
- Lamm Vanda: Adalékok a Rule of Law érvényesüléséről a nemzetközi jogban. *Jog – Állam – Politika*, (2009), 2. 3–29.
- Lamm Vanda – Bragyova András (szerk.): *Visszamenőleges igazságszolgáltatás*. Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1992.

- Landor, Walter Savage: *Tyrannicide. (Published for the benefit of the Hungarians in America.)* Bath, Meyler and Son, [1851].
- Laquière, Alain: Le débat de 1964 sur l'imprescriptibilité des crimes contre l'humanité. *Droits*, (2000), 31. 18–40.
- Lassalle, Ferdinand J. G.: *Über Verfassungswesen. Ein Vortrag.* Berlin, Jansen, 1862.
- Lautenbach, Geranne: *The Concept of the Rule of Law and the European Court of Human Rights.* Oxford, Oxford University Press, 2013.
- Lauterpacht, H[ersch]: *An International Bill of the Rights of Man.* New York, Columbia University Press, 1945. Online: www.aph.gov.au/binaries/senate/pubs/pops/pop39/laireg.pdf
- Laws, Sir John: The Rule of Law: Form or Substance? *Justice Journal*, 4. (2007), 1. 24–40.
- Lazer, David: Networks in Political Science: Back to the Future. *PS: Political Science & Politics*, 44. (2011), 1. 61–68.
- Lean, David – Boris Pasternak: *Doctor Zhivago.* Olasz–amerikai film. 1965.
- Legrand, Pierre: European Legal Systems Are Not Converging. *The International and Comparative Law Quarterly*, 45. (1996), 1. 53–81.
- Legrand, Pierre: *Le droit comparé.* Paris, Presses Universitaires de France, 1999.
- Leishman, Rory: Out-of-control Judges Threat to Rule of Law. *London Free Press* [London (Ontario, Canada)], 2000. május 12.
- Lendvai, Paul: *Magyarok. Győzelmek és kudarcok.* Ford. Dunai Andrea. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 2009.
- Lenin, Vlagyimir Iljics: *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1981.
- XIII. Leó pápa apostoli körlevele a munkások helyzetéről. (*Rerum novarum.*) Ford. Prohászka Ottokár. Budapest, Szent István Társulat, [1933] 1991.
- Łetowska, Ewa – Janusz Łetowski: Poland: In Search of the “State of Law” and its Future Constitution. In *Poland. Towards to the Rule of Law.* Warszawa, Scholar, 1996. 10–22. [Varga Csaba részfordításában: „Jogállamiság” és jövőendő alkotmányának keresése. In Varga Csaba (szerk.): *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben.* Budapest, Windsor Klub, 1998d. 43–45.]
- Lévai, Imre: [Dupré-annotáció.] *Central European Political Science Review*, 4. (2003), 12. 177–179.
- Lewis, Angeline: Defining the Rule of Law for Military Operations. *Australian Year Book of International Law*, 29. (2010). 155–200.
- Lewis, Anna Lisa Merklin: *Tyrannicide: Heresy or Duty? The Debates at the Council of Constance.* [Disszertáció.] [Ithaca], Cornell University, 1990.
- Leyret Henrik. *Magnauda jó bírő.* Ford. Sándor Aladár. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1908.
- Lietzmann, Hans J.: Die Europäische Union als „defekte Demokratie“? Rechtsstaat und Pfadabhängigkeit in Europa. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 33. (2004), 1. 19–30.
- Linz, Juan[osé] – Alfred Stepan: *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe.* Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1996.
- Lipset, Seymour Martin: *American Exceptionalism: A Double-edged Sword.* New York, Norton, 1996.
- Livius, Titus: *A római nép története a város alapításától.* Ford. Muraközy Gyula, Kiss Ferencné. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1963.
- Lomax, Bill: *Hungary 1956.* London, Allison & Busby; New York, St. Martin's Press, 1976. [Magyarul: *Magyarország, 1956.* Ford. Krassó György. Budapest, Aura Kiadó, 1989.]
- Lomax, Bill: The Strange Death of “Civil Society” in Post-communist Hungary. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 13. (1997), 1. 41–63.

- Lomax, Bill – Kemény István (szerk.): *Magyar munkástanácsok 1956-ban. Dokumentumok*. Párizs, Magyar Füzetek, 1986.
- London Economic Summit. Declaration on Democratic Values. *Department of State Bulletin*, 84. (1984), 2089. 1–2. Online: www.g7.utoronto.ca/summit/1984london/democratic.html
- Loughlin, Martin: *Swords and Scales. An Examination of the Relationship between Law and Politics*. Bloomsbury, Hart, 2000.
- Lu, Ruizhong: *Zhu sha bao jun Diqian li. Bao jun fang fa li lun xin tan*. [A zsarnokgyilkossághoz való jog.] Chu ban / Taibei Shi, Shi ying chu ban she: zong jing xiao San min shu ju, Min guo 79, [1990].
- Luhmann, Niklas: *Ausdifferenzierung des Rechts. Beiträge zur Rechtssoziologie und Rechtstheorie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1981.
- Luisin, Bernard: Le mythe de l'État de droit. *Civitas Europa*, 37. (2016), 2. 155–182.
- Lukács György: *Az esztétikum sajátossága*. I–II. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965.
- Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról*. I–III. Budapest, Magvető Kiadó, 1976.
- Lundstedt, A[nders] V.: The Responsibility of Legal Science for the Fate of Man and Nations. *New York University Law Quarterly Review*, 10. (1933), 3. 326–340.
- Lutaud, Olivier: *Des révolutions d'Angleterre à la Révolution française. Le tyrannicide & Killing no murder: Cromwell, Athalie, Bonaparte*. La Haye, Martinus Nijhoff, 1973.
- Luther, Martin: *Asztali beszélgetések*. Ford. Márton László. Budapest, Helikon Könyvkiadó, 1983.
- Luzkow, Jack Lawrence: *The Revenge of History. Why the Past Endures: A Critique of Francis Fukuyama*. Lewiston (N.Y.), Edwin Mellen Press, 2003.
- Lyons, David: *Ethics and the Rule of Law*. Cambridge, Cambridge University Press, 1984.
- Macaulay, Thomas Babington: Nagy Frigyes. In Thomas Babington Macaulay: *Esszék*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1961.
- MacCormick, Neil: Der Rechtsstaat und die rule of law. *Juristenzeitung*, 39. (1984), 2. 65–70.
- Macridis, Roy C.: France: From Vichy to the Fourth Republic. In John H. Herz (szerk.): *From Dictatorship to Democracy. Coping with the Legacies of Authoritarianism and Totalitarianism*. Westport (Conn.), Greenwood, 1982.
- Mádl, Antal – Judit Győri (szerk.): *Thomas Mann und Ungarn. Essays, Dokumente, Bibliographie*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977.
- Magyar Bálint – Schiffer Pál: *A Dunánál. Filmszociográfia*. I–II. Budapest, Magyar Művelődéskutató Intézet, 1987.
- Magyarország Alaptörvénye*. Budapest, Magyar Közlöny, 2018. június 29. Online: www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK18100.pdf
- Majtényi László: Lesz-e magánéletünk? *Élet és Irodalom*, 46. (2002), 13.
- Malamud-Goti, Jaime: Punishment and a Rights-based Democracy. *Criminal Justice Ethics*, 10. (1991), 2. 3–13.
- Malamud-Goti, Jaime: Punishing Human Rights Abuses in Fledgling Democracies: The Case of Argentina. In Naomi Roht-Arriaza (szerk.): *Impunity and Human Rights in International Law and Practice*. New York, Oxford University Press, 1995. 160–171.
- Man, Sin Wai – Chu Yiu Wai: Whose Rule of Law? Rethinking Post-Colonial Legal Culture in Hong Kong. *Social & Legal Studies*, 7. (1998), 2. 147–169. Online: <https://doi.org/10.1177/096466399800700201>
- Mann, Thomas: *Nagy Frigyes*. Ford. Lányi Viktor. Budapest, Kultúra Könyvkiadó, 1925.
- Mariana, Juan de: *De rege et regis institutione*. Toledo, (k. n.), 1599.

- Marie, Jean-Bernard: Specificités culturelles versus universalité des droits de l'homme: Quel défi? In Ioanna Kuçuradi (szerk.): *Threats to Human Rights in the Beginning of the Twenty-first Century*. Ankara, Hacettepe University Centre for Research and Application of the Philosophy of Human Rights, 2004. 75–85.
- Maritain, Jacques: *L'Homme et l'État*. In Jacques Maritain: *Oeuvres complètes, IX*. Fribourg, Éditions universitaires – Paris, Éditions Saint-Paul, [1953] 1982/2007.
- Marmor, Andrei: The Rule of Law and its Limits. *Law and Philosophy*, 23. (2004), 1. 1–43.
- Marx, Karl: To Frederick Engels in Manchester. *Marxists Internet Archive*, 1864. november 4. Online: www.marxists.org/archive/marx/works/1864/letters/64_11_04-abs.htm
- Marx, Károly: *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához*. Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1951.
- Marx, Karl – Friedrich Engels: *A német ideológia*. Ford. Kislégi Nagy Dénes. Budapest, Magyar Helikon – Európa Könyvkiadó, 1974. [Eredetiben: *Die deutsche Ideologie*. Wien–Berlin, Verlag für Literatur und Politik, 1932. Online: www.mlwerke.de/me/me03/me03_009.htm]
- Matsuo, Hiroshi: The Rule of Law and Economic Development: A Cause or a Result? In Yoshiharu Matsuura (szerk.): *The Role of Law in Development. Past, Present and Future*. Nagoya, Nagoya University Center for Asian Legal Exchange, 2005. 59–70.
- Matsuura, Y[oshihasu] (szerk.): *The Role of Law in Development. Past, Present and Future*. Nagoya, Nagoya University, 2005.
- Mattei, Ugo: *Introducing Legal Change. Problems and Perspectives in Less Developed Countries*. Berkeley–Trento, 1997. [Kézirat a Világbank által a jogi reform témájában Washingtonban 1997. április 14-én tartott műhelyprogram anyagából.]
- Mattei, Ugo – Laura Nader: *Plunder. When the Rule of Law is Illegal*. Oxford, Blackwell, 2008.
- Matthews, Larry: The Afghanistan Papers: A Secret History of the War. By Craig Whitlock. Simon & Schuster, 368 pp. [Recenzió.] *Washington Independent Review of Books*, 2021. augusztus 16. Online: www.washingtonindependentreviewofbooks.com/index.php/bookreview/the-afghanistan-papers-the-secret-history-of-the-war
- May, Christopher: *The Rule of Law. The Common Sense of Global Politics*. Cheltenham–Northampton, Edward Elgar, [2014].
- May, Christopher – Adam Winchester: Introduction: The Rule of Law in the Contemporary World. In Christopher May – Adam Winchester (szerk.): *Handbook on the Rule of Law*. Northampton, Edward Elgar, 2018. 1–18.
- McCoy, Thomas R.: Logic vs. Value Judgment in Legal and Ethical Thought. *Vanderbilt Law Review*, 23. (1969–1970), 1277–1296.
- McWilliams, Wilson Carey: Civil Disobedience and Contemporary Constitutionalism. The American Case. *Comparative Politics*, 1. (1969), 2. 211–227.
- Az MDF Jogi Bizottságának szakvéleménye. Bűncselekmények és bűnök. *Beszélő*, 1990. október 28., különszám. 6.
- Medvedev, Roy A.: *Let History Judge. The Origins and Consequences of Stalinism*. New York, Vintage Books, [1967] 1973.
- Mendelson, Sarah E. – John K. Glenn (szerk.): *The Power and Limits of NGOs. A Critical Look at Building Democracy in Eastern Europe and Eurasia*. New York, Columbia University Press, 2002.
- Méndez, Juan E.: Accountability for Past Abuses. *Human Rights Quarterly*, 19. (1997), 255–282. [Magyarul: Számonkérhetőség múltbéli visszaélésekért. In Varga Csaba (szerk.): *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben*. Budapest, Windsor Klub, 1998d. 76–114.]

- Merryman, John Henry – David S. Clark – Lawrence M. Friedman: *Law and Social Change in Mediterranean Europe and Latin America. A Handbook of Legal and Social Indicators for Comparative Study*. Stanford, Stanford University Press; Dobbs Ferry (N.Y.), Oceana, 1979.
- Mihalicz Csilla: Interjú Sólyom Lászlóval, az Alkotmánybíróság volt elnökével. *BUKSZ*, (1998), tél. 437.
- Millán, Juan A.: *Radical Evil on Trial*. By Carlos Santiago Nino. New Haven – London, Yale University Press, 1996. [Recenzió.] *The American Journal of International Law*, 93. (1999), 2. 548–551.
- Millard, Éric: L'État de droit: Idéologie contemporaine de la démocratie. In Jean-Marc Février – Patrick Cabanel (szerk.): *Question de démocratie*. Toulouse, Presses universitaires du Mirail, 2001. 415–443.
- Miller, David: Grounding Human Rights. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 15. (2012), 4. 407–427.
- Mirot, Léon: *L'assassinat de Louis duc d'Orléans et la théorie du tyrannicide au XVe siècle*. Paris, A. Picard, 1933.
- Mitchell, Michael: National Suicide. *Harvard International Review*, 2012. július 7.
- Møller, Jørgen – Svend-Erik Skaaning: *The Rule of Law. Definitions, Measures, Patterns and Causes*. London, Palgrave Macmillan, 2014.
- Montesquieu: *A törvények szelleméről*. Ford. Sebestyén Pál. Budapest, Akadémiai, [1748] 1962.
- Montgomery, John D[ickey]: *Forced to be Free. The Artificial Revolution in Germany and Japan*. Chicago, The University of Chicago Press, 1957.
- Morton, Louis: The Decision to Use the Atomic Bomb. In Kent Roberts Greenfield (szerk.): *Command Decisions*. Washington, U.S. Army, 1960.
- Mousnier, Roland: *The Assassination of Henry IV. The Tyrannicide Problem and the Consolidation of the French Absolute Monarchy in the Early Seventeenth Century*. London, Faber and Faber, [1973].
- Mudingu, Joseph: How Genuine are NGOs? *The New Times* [Rwanda], 2006. augusztus 7. Online: <https://archive.globalpolicy.org/ngos/fund/2006/0807genuine.htm>
- Müller, Adam H.: *Die Elemente der Staatskunst. Oeffentliche Vorlesungen...* I–III. Berlin, J. D. Sander, 1809.
- N. N.: Alkotmánybírák: Kivonulók kérték. *Magyar Narancs*, 1996. november 21. Benne: „Teljesen átpolitizált lett a választás”. Interjú Sólyom Lászlóval. Online: https://magyarnarancs.hu/belpol/alkotmanybirak_kivonulok_kertek-61922
- Nagy Endre: Alkotmányon kívüli állapot és politikai erkölcs. In Csapody Tamás – Lenkei Júlia (szerk.): *A polgári engedetlenség helye az alkotmányos demokráciákban. (A Bibó István Szakkollégium 1991. március 9–10-i konferenciájának előadásai és vitája.)* Budapest, T-Twins Kiadó, 1991. 9–14. Online: <https://mek.oszk.hu/11400/11426/11426.pdf>
- Narasappa, Harish: *Rule of Law in India. A Quest for Reason*. New Delhi, Oxford University Press, 2018.
- Nedzel, Nadia E.: Rule of Law v. Legal State: Where Have We Come from, Where Are We Going To? In James R. Silkenat – James E. Hickey, Jr. – Peter D. Barenboim (szerk.): *The Legal Doctrines of the Rule of Law and the Legal State (Rechtsstaat)*. Cham – Heidelberg – New York – Dordrecht – London, Springer, 2014. 289–314.
- Nes-Iadicola, Petrea Alexis: NGOs and Imperialism. (H. n.), (k. n.), 2011. Online: www.academia.edu/1151694/NGOs_and_Imperialism
- Az NGO-k mint politikai szereplők*. Budapest, Századvég Alapítvány, 2017. Online: <https://regi.sza-zadveg.hu/uploads/media/58d108fa76965/az-ngo-k-mint-politikai-szereplo-k-tanulmany.pdf>

- Nietzsche, Friedrich: *Der Wille zur Macht. Eine Auslegung alles Geschehens*. Neu ausgewählt und geordnet von Max Brahn. Leipzig, Alfred Kröner Verlag, 1917.
- Nietzsche, Friedrich: Így szólott Zarathustra. Könyv mindenkinek és senkinek. Ford. Szabó Ede. In *Friedrich Nietzsche válogatott írásai*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1972.
- Nino, Carlos Santiago: The Human Rights Policy of the Argentine Constitutional Government: A Reply. *Yale Journal of International Law*, 11. (1985), 1. 217–230.
- Nino, Carlos Santiago: The Duty to Prosecute Past Abuses of Human Rights Put into Context: The Case of Argentina. *Yale Law Journal*, 100. (1991), 3. 2619–2640.
- Nino, Carlos Santiago: When Just Punishment is Impossible. In *Truth and Justice. The Delicate Balance: The Documentation of Prior Regimes and Individual Rights*. [Budapest], CEU Budapest College Legal Studies Program: The Institute for Constitutional and Legislative Policy, 1993. 67–74.
- Nino, Carlos Santiago: *Radical Evil on Trial*. New Haven – London, Yale University Press, 1996.
- Nisbet, Robert: *The Quest for Community*. San Francisco, ICS Press, 1990. [Mezei Tibor 1–3. fejt. nyersfordítása alapján Varga Csaba gondozásában: A közösség keresése. *PoLiSz*, (2003), 71. 15–37. és (2003), 72. 23–39.]
- Nobleman, Eli E.: *American Military Government Courts in Germany. Their Role in the Democratization of the German People*. Disszertáció. Ft. McPherson (Ga.), New York University School of Law, 1950.
- Nojiri, Taketoshi: Values as a Precondition of Democracy. In Hans F. Zacher (szerk.): *Democracy. Some Acute Questions. The Proceedings of the Fourth Plenary Session of the Pontifical Academy of Social Sciences, 22–25 April 1998*. Vatican City, Pontifical Academy of Social Sciences, 1999. 89–106.
- Novák Zoltán: *Thomas Mann és a fiatal Lukács. A Leo Naphta-rejtély megoldásához*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1988.
- Nowak, Leszek: *Próba metodologicznej charakterystyki prawoznawstwa*. Poznań, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 1968.
- Nowak, Leszek: De la rationalité du législateur comme élément de l'interprétation juridique. In Ch[aim] Perelman (szerk.): *Études de logique juridique. III. Contributions polonaises à la théorie du droit et de l'interprétation juridique*. Bruxelles, Bruylant, 1969. 65–86.
- Nurkic, Benjamin: Legal Positivism: An Obstacle in the Process of Strengthening the Rule of Law in Bosnia and Herzegovina. *Journal of Liberty and International Affairs*, 7. (2021), 1. 94–105.
- Oakeshott, Michael: The Rule of Law. In Michael Oakeshott: *On History and Other Essays*. Totowa (N.J.), Barnes & Noble, 1983. 129–178.
- O'Connor, Jenny: "NGO": The Guise of Innocence. *Global Policy Forum*, 2012. március. Online: www.globalpolicy.org/ngos/introduction/51688-qngoq-the-guise-of-innocence.html?itemid=id
- Olson, Walter K.: *The Rule of Lawyers. How the New Litigation Elit Threatens America's Rule of Law*. New York, St. Martin's Press, 2003.
- Olson, Walter K.: *Schools for Misrule. Legal Academia and an Overlawyered America*. New York, Encounter Books, 2011.
- Opalek, Kazimierz: The Rule of Law and Natural Law. In Lejman Fritjof (szerk.): *Festschrift tillägnad professor, juris doktor Karl Olivecrona: vid hans avgång från professorsämbetet den 30 juni 1964 av kolleger, lärjungar och vänner*. Stockholm, Almquist and Wiksell, 1964. 497–507. / In Kazimierz Opalek: *Selected Papers in Legal Philosophy*. Szerk. Jan Woleński. Dordrecht–Boston, Kluwer Academic Publishing, 1999. 91–98.
- Oppenheim, Paul: Von Klassenbegriffen zu Ordnungsbegriffen. In *Travaux du IXe Congrès International de Philosophie*. VI. Paris, Hermann et Cie, 1937. 69–76.

- Orentlicher, Diane F.: A Reply to Professor Nino. *Yale Law Journal*, 100. (1991), 3. 2641–2644.
- Ortega y Gasset, José: *A tömegek lázadása*. Ford. Puskás Lajos. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938.
- Orts, Eric W.: The Rule of Law in China. *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, 34. (2001), 43–115.
- Orwell, George: *Állatfarm. Tündérmese*. Ford. Szijgyártó László. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1989.
- Oshimura, Takashi: In Defense of Asian Colors. In *The Rule of Law. Perspectives from the Pacific Rim*. [Findlay (Oh.)], The Mansfield Center for Pacific Affairs, 2000. 141–144.
- Ozpolat, Aslı – Gulsum Gunbala Guven – Ferda Nakipoglu Ozsoy – Ayse Bahar: Does Rule of Law Affect Economic Growth Positively? *Research in World Economy*, 7. (2016), 1. 107–117.
- Paine, Thomas: *Common Sense*. Philadelphia, Bell, 1776. Online: www.mtholyoke.edu/acad/intrel/paine.htm
- Paine, Thomas: *Az ember jogai*. Budapest, Osiris Kiadó, 1995. [Eredetiben: *The Rights of Man*. London, J. S. Jordan, 1791.]
- Pál-Antal Sándor – Szabó Miklós: *Egy forró nyár Udvarhelyszéken. Az udvarhelyszéki szabad széke-lyek és kisnemesek 1809. évi engedetlenségi mozgalma*. Székelyudvarhely, Haáz Rezső Kulturális Egyesület, 1995.
- Pandeya, R. C.: Human Rights: An Indian Perspective. In Alwin Diemer et al.: *Philosophical Foundation of Human Rights*. Paris, UNESCO, 1986. 267–277.
- Pap Zsolt: Bibó István – Társadalomelemzés és politika. *Kritika*, 9. (1980), 11. 11–15.
- Pastor, Martín: National Endowment for Destabilization? CIA Funds for Latin America in 2018. *Telesur*, 2019. április 4. Online: www.telesurenglish.net/analysis/National-Endowment-for-Destabilization-CIA-Funds-for-Latin-America-in-2018-20190403-0042.html
- Пастернак, Борис Леонидович [Paszternak, Borisz Leonyidovics]: *Доктор Жуваго*. [Doktor Zsivago.] 1957. (Magyarul: Borisz Paszternak: *Zsivago doktor*. Ford. Pór Judit. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1988.)
- Pattaro, Enrico: *The Law and the Right. A Reappraisal of the Reality that Ought to be*. Dordrecht, Springer, 2007.
- Pattaro, Enrico – Corrado Roversi (szerk.): *Legal Philosophy in the Twentieth Century. The Civil Law World*. I. *Language Areas*; II. *Main Orientations and Topics*. Dordrecht, Springer, 2015.
- Peace Operations*. Field Manual No. 100–23. Washington (D.C.), Headquarters – Department of the Army, 1994. Online: www.bits.de/NRANEU/others/amd-us-archive/fm100-23%2894%29.pdf
- Pech, Laurent: *The Rule of Law as a Constitutional Principle of the European Union*. New York, New York University School of Law, 2009.
- Peerenboom, Randall: Varieties of Rule of Law: An Introduction and Provisional Conclusion. In Randall Peerenboom (szerk.): *Asian Discourses of Rule of Law. Theories and Implementation of Rule of Law in Twelve Asian Countries, France and the U.S.* London – New York, Routledge, 2004.
- Peerenboom, Randall: Human Rights and Rule of Law: What's the Relationship. *Georgetown Journal of International Law*, 36. (2005), 3. 809–946.
- Pennington, Kenneth: Bartolomé de Las Casas. In Rafael Domingo – Javier Martínez-Torrón (szerk.): *Great Christian Jurists in Spanish History*. Cambridge, Cambridge University Press, 2018. 98–115.
- Perelman, Chaïm: *Droit, morale et philosophie*. Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1968.
- Perelman, Chaïm: *Logique juridique. Nouvelle rhétorique*. Paris, Dalloz, 1976.
- Pérez-Díaz, Victor: *Spain at the Crossroads. Civil Society, Politics, and the Rule of Law*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1999.

- Péteri Zoltán: Új törekvések a jogállam-eszme körül. *Jogtudományi Közlöny*, 28. (1973), 6. 309–316.
- Petras, James: Imperialism and NGOs in Latin America. *Monthly Review*, 49. (1997), 7. Online: https://doi.org/10.14452/MR-049-07-1997-11_2
- Petras, James – Henry Veltmeyer: *Globalization Unmasked. Imperialism in the 21st Century*. Halifax (Nova Scotia), Fernwood; New York, Zed Books, 2001.
- Petric, Boris: *Democracy at Large. NGOs, Political Foundations, Think Tanks and International Organizations*. New York, Palgrave Macmillan, 2012.
- Phillips, Melanie: Sanitizing Soros through Guilt by Association. *Jewish News Syndicate*, 2020. február 20. Online: www.jns.org/opinion/sanitizing-soros-through-guilt-by-association/
- Phillips, Owen Hood – Paul Jackson – Patricia Leopold: *Constitutional and Administrative Law*. London, Sweet & Maxwell, 2001.
- Pildes, Richard H.: The Destruction of Social Capital through Law. *University of Pennsylvania Law Review*, 155. (1996), 5. 2055–2077.
- Pincione, Guido: Market Rights and the Rule of Law: A Case for Procedural Constitutionalism. *Harvard Journal of Law and Public Policy*, 26. (2003), 2. 397–454.
- Pistor, Katharina: Advancing the Rule of Law: Report on the International Rule of Law Symposium Convened by the American Bar Association, November 10, 2005. *Berkeley Journal of International Law*, 25. (2007), 1. 7–43.
- Pius, XI.: *Quadragesimo anno*. In Tomka Miklós – Goják János (szerk.): *Az Egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok*. Budapest, Szent István Társulat, 1993.
- Placidus [Petersen], Johan Wilhelm: *Litteratur der Staatslehre. Ein Versuch*. Strasbourg, (k. n.), 1798.
- Pokol Béla: *Médiabatalom. Válogatott írások*. Budapest, Windsor Kiadó, 1995.
- Pokol Béla: *A bírói hatalom*. Budapest, Századvég Kiadó, 2003.
- Pokol Béla: *Moráleméleti vizsgálódások. A közmorál elméleti eltüntetésének kritikája*. Budapest, Kairosz Kiadó, 2010.
- Pokol Béla: *Alkotmánybíráskodás. Szociológiai, politológiai és jogelméleti megközelítésekben*. Budapest, Kairosz Kiadó, 2014.
- Polanyi, Karl: *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*. New York, Rinehart & Co., 1944. [Magyarul: Polányi Károly: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Ford. Pap Mária. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004.]
- Pollis, Adamantia – Peter Schwab: Human Rights: A Western Construct with Limited Applicability. In Adamantia Pollis – Peter Schwab (szerk.): *Human Rights. Cultural and Ideological Perspectives*. New York, Praeger, 1983. 1–18.
- Portalis, Jean-Étienne-Marie: Discours préliminaire. In Pierre-Antoine Fenet: *Recueil complet des travaux préparatoires du Code civil*. I. Paris, Videcoq, 1836. Online: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1134629/f4.item.texteImage>
- Portalis, [Jean]-É[tienne]-M[arie]: *De l'usage et de l'abus de l'esprit philosophique durant le XVIIIe siècle*. [1820.] 3. kiad. Paris, Moutardier, 1834.
- Posner, Eric A. – Adrian Vermeule: Transitional Justice as Ordinary Justice. *Harvard Law Review*, 117. (2004), 3. 761–825.
- Posner, Richard A.: *The Economics of Justice*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1983.
- Posner, Richard A.: *Economic Analysis of Law*. New York, Aspen Law & Business, 1998.
- Pospíšil, Leopold: *Anthropology of Law. A Comparative Theory*. New Haven, HRAF, 1974.
- Postema, Gerald J.: *Bentham and the Common Law Tradition*. Oxford, Clarendon Press – New York, Oxford University Press, 1986.

- Power, Paul F.: On Civil Disobedience in Recent American Democratic Thought. *The American Political Science Review*, 64. (1970), 1. 35–47.
- Presa, Concepción Gimena: En marge du procès Papon... (Nino, Carlos Santiago: *Radical Evil on Trial*. Yale University, 1996, 220 p.) [Recenzió.] *Droit et Société*, (1998), 38. 145–149. Online: www.persee.fr/doc/dreso_0769-3362_1998_num_38_1_1743
- Příbáň, Jiří: Moral and Political Legislation in Constitutional Justice: A Case Study of the Czech Constitutional Court. *The Journal of East European Law*, 8. (2001), 1. 15–34.
- Prochazka, Radoslav: *Mission Accomplished: On Founding Constitutional Adjudication in Central Europe*. Budapest – New York, Central European University Press, 2002.
- Prugberger Tamás: Egészségbiztosítási reform és alkotmányosság. *Polgári Szemle*, 3. (2007), 11. Online: <https://polgariszemle.hu/archivum/38-2007-november-3-evfolyam-11-szam/225-egeszseg-biztositasi-reform-es-az-alkotmanyossag>
- Psomiades, Harry J.: Greece: From the Colonels' Rule to Democracy. In John H. Herz (szerk.): *From Dictatorship to Democracy. Coping with the Legacies of Authoritarianism and Totalitarianism*. Westport (Conn.), Greenwood, 1982.
- Pulay Gábor (összeáll.): *Alkotmányok: Amerikai Egyesült Államok, Egyesült Királyság, Francia Köztársaság, Német Szövetségi Köztársaság, Olasz Köztársaság*. Budapest, MTA K[utatási] E[látási] SZ[olgalat] Sokszorosító, 1972.
- Puppinck, Grégor – Delphine Loiseau: NGOs and the Judges of the ECHR, 2009–2019. Strasbourg, European Centre for Law and Justice, 2020. Online: <https://ecj.org/ngos-and-the-judges-of-the-echr?lng=en>
- Puppinck, Grégor: One Year After the Report on NGOs and Judges of the ECHR: Overview. *European Centre for Law and Justice*, 2021. Online: <https://ecj.org/geopolitics/echr/un-an-apres-le-rapport-sur-les-ong-et-les-juges-de-la-cedh—etat-des-lieux>
- Radbruch, Gustav: Klassenbegriffe und Ordnungsbegriffe im Rechtsdenken. *Revue internationale de la Théorie du Droit*, 12. (1938), 1. 46–54.
- Radbruch, Gustav: Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht. *Süddeutsche Juristen-Zeitung*, 1. (1946), 5. 105–108. [Magyarul: Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog. Ford. Nagy Endre. In Varga Csaba (szerk.): *Modern polgári jogelméleti tanulmányok*. Budapest, MTA Állam-és Jogtudományi Intézet, 1977. 129–139.]
- Rákosi Mátyás: A magyar demokrácia kérdései. In Erdei Ferenc et al.: *Demokrácia*. Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 1945. 147–165. Online: <https://mtda.hu/books/demokracia.pdf>
- Rawls, John: *A Theory of Justice*. Cambridge, The Belknap Press of the Harvard University Press, 1971.
- Raz, Joseph: The Rule of Law and its Virtue. In Joseph Raz: *The Authority of Law. Essays on Law and Morality*. Oxford, Clarendon Press, 1979. 210–229.
- Redford, L[awrence] H. (szerk.): *The Occupation of Japan. Impact of Legal Reform*. [Szimpóziumi előadások anyagai.] Norfolk (Va.), MacArthur Memorial, 1977.
- Redston, Anne: Will Retrospective Taxes Affect us All? Analysis. *BBC News*, 2010 február 5. Online: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/business/8496921.stm>
- Reich, Norbert: Competition between Legal Orders: A New Paradigm of EC Law? *Common Market Law Review*, 29. (1992), 5. 861–895.
- Reid, John Philip: *Rule of Law. The Jurisprudence of Liberty in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. De Kalb, Northern Illinois University Press, 2004.

- Reinsch, Richard M.: America's Rule of Law Sickness. *Law & Liberty*, 2013. július 24. Online: www.libertylawsite.org/2013/07/24/americas-rule-of-law-sickness/
- Reményik Sándor: Templom és iskola. In *Reményik Sándor összes verse*. I. Kolozsvár–Budapest, Polis Könyvkiadó – Kálvin Kiadó – Luther Kiadó, [1925] 2005. Online: www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Verstar-verstar-otven-kolto-osszes-verse-2/remenyik-sandor-1DE81/romon-virag-1935-1E947/ahogy-lehet-1EBBC/templom-es-iskola-1EC26/
- Renteln, Alison Dundes: Relativism and the Search for Human Rights. *American Anthropologist*, 90. (1988), 1. 56–72.
- Renteln, Alison Dundes: *International Human Rights. Universalism versus Relativism*. London – New Delhi, Sage Publications, 1990.
- Restad, Hilde Eliassen: *American Exceptionalism: An Idea that Made a Nation and Remade the World*. London – New York, Routledge 2014.
- Rév Erika: *A népbiztosok pere*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1969.
- Reynolds, Noel B.: Grounding the Rule of Law. *Ratio Juris*, 1. (1989), 1. 1–17.
- Rivéro, Jean: L'État moderne peut-il être encore un État de droit? *Annales de la Faculté de droit de Liège*, (1957). 65–101.
- Rodriguez, Daniel B. – Mathew D. McCubbins – Barry R. Weingast: The Rule of Law Unplugged. *Emory Law Journal*, 59. (2010), 6. 1455–1494.
- Roelofs, Joan: *Foundations and Public Policy. The Mask of Pluralism*. Albany, State University of New York Press, 2003.
- Roelofs, Joan: The NED, NGOs and the Imperial Uses: Why They Hate Our Kind Hearts, Too. *Global Policy Forum*, 2006. május 14. Online: <https://archive.globalpolicy.org/ngos/credib/2006/0514imperialuses.htm#author>
- Roht-Arriaza, Naomi: Special Problems of a Duty to Prosecute: Derogation, Amnesties, Statutes of Limitation, and Superior Orders. In Naomi Roht-Arriaza (szerk.): *Impunity and Human Rights in International Law and Practice*. New York, Oxford University Press, 1995. 57–70.
- Romano, Roberta: Law as a Product: Some Pieces of the Incorporation Puzzle. *Journal of Law, Economics & Organization*, 1. (1985), 2. 225–283.
- Rommen, Heinrich: Natural Law in the Decisions of the Federal Supreme Court and of the Constitutional Courts in Germany. *Natural Law Forum*, 4. (1959). 1–25.
- Rosenfeld, Michel: Rule of Law versus Rechtsstaat. In Peter Häberle – Jörg Paul Müller (szerk.): *Menschenrechte und Bürgerrechte in einer vielgestaltigen Welt*. Fribourg, PIFF, 2000. 49–71.
- Rosenfeld, Michel: Constitutional Identity. In Michel Rosenfeld – András Sajó (szerk.): *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*. Oxford, Oxford University Press, 2012.
- Rosenfeld, Michel et al.: Conference on Peaceful Transition to Constitutional Democracy: Jacob Burns Institute for Advanced Legal Studies, April 8, 1997. *Cardozo Law Review*, 19. (1998), 6. 1891–1985.
- Roshwald, Mordecai: The Concept of Human Rights. *Philosophy and Phenomenological Research*, 19. (1959), 3. 354–379.
- Roubier, Paul: *Les conflits de lois dans le temps. Théorie dite de la nonretroactivité des lois*. I. Paris, Recueil Sirey, 1929.
- Rousseau, Jean-Jacques: *Discours sur les sciences et les arts. Question proposée par l'Académie: «Si le rétablissement des sciences et des arts a contribué à épurer les mœurs»*. (H. n.), (k. n.), 1750. Online: http://classiques.uqac.ca/classiques/Rousseau_jj/discours_sciences_arts/discours_sc_arts.html. [Magyar fordításban: *Értekezés és filozófiai levelek*. Ford. Kis János. Budapest, Magyar Helikon, 1978.]

- Rousseau, Jean-Jacques: *A társadalmi szerződés*. Ford. Radványi Zsigmond. [1762] 1947.
- Rowen, Herbert H.: "L'État c'est à moi": Louis XIV and the State. *French Historical Studies*, 2. (1961), 1. 83–98.
- Rózsaffy Dezső: Pettenkofen Szolnokon. *Művészet*, 4. (1905), 6. 386–399.
- Römeris, Mykolas: Teisinės valstybės organizacija [A jogállamiság szervezete]. In *Lietuvos universitetas 1927–1928 mokslo metais*. Kaunas, Lietuvos universiteto, 1928. 6–31.
- Rucker, Darnall: The Moral Grounds of Civil Disobedience. *Ethics*, 76. (1966), 1. 142–145.
- Rule of Law as Understood in Western Countries / Le concept de la légalité dans les pays occidentaux. *Annales de la Faculté de droit d'Istanbul*, 9. (1959), 12. 1–349.
- Rumi Tamás: Szembenezés a jogállam előtti múlttal – a német példa és tanulságai, különös tekintettel az elévülés kérdésére. *Collega*, 9. (2005), 4. 45–51.
- Rückert, Adalbert: *The Investigation of Nazi Crimes, 1945–1978. A Documentation*. Hamden (Conn.), Achron Book, 1980.
- Rüthers, Bernd: *Die heimliche Revolution vom Rechtsstaat zum Richterstaat. Verfassung und Methoden: Ein Essay*. Tübingen, Mohr Siebeck, 2014.
- Rycroft, Theo: The Compatibility of the Rule of Law with Evil Regimes. *UCL Jurisprudence Review*, 15. (2009). 119–146.
- Sack, Peter: Law & Custom: Reflections on the Relations between English Law and the English Language. *Rechtstheorie*, 18. (1987), 4. 421–436.
- Sadoun, Mohamed: *Paul Magnaud ou Le bon juge au service du pot de terre*. Paris, Riveneuve, 2011.
- Sadurski, Wojciech: "Decommunisation", "Lustration", and Constitutional Continuity. *Dilemmas of Transitional Justice in Central Europe*. Badia Fiesolana, San Domenico (Firenze), European University Institute Department of Law, 2003.
- Sadurski, Wojciech: *Rights before Courts. A Study of Constitutional Courts in Postcommunist States of Central and Eastern Europe*. Dordrecht, Springer, 2005.
- Sajó András: *Társadalmi-jogi változás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- Sajó, András (szerk.): *Western Rights? Post-communist Application*. The Hague, Kluwer Law International, 1996.
- Sajó, András: Universal Rights, Missionaries, Converts and "Local Savages". *East European Constitutional Review*, 6. (1997), 1. 44–49.
- Sajó András: Az emberi jogok mint tudásrendszer. *Állam- és Jogtudomány*, 45. (2004a). 3–38.
- Sajó, András: Universalism with Humility. In András Sajó (szerk.): *Human Rights with Modesty. The Problem of Universalism*. Leiden–Boston, Nijhoff, 2004b. 1–32. 19.
- Sajó, András: The Rule of Law as Legal Despotism: Concerned Remarks on the Use of "Rule of Law" in Illiberal Democracies. *The Hague Journal of the Rule Law*, 11. (2019), 2–3. 371–376. Online: www.researchgate.net/publication/337073111_The_Rule_of_Law_as_Legal_Despotism_Concerned_Remarks_on_the_Use_of_Rule_of_Law_in_Illiberal_Democracies
- Salamon, Lester M. – S. Wojciech Sokolowski – Regina List: *A civil társadalom „világnézetben"*. Ford. Haiderné Végh Zsuzsanna. Budapest, Civitalis Egyesület, 2003.
- Salisbury, John of: *Policraticus. Az udvaroncok hiábavalóságáról és a filozófusok nyomdokairól*. Ford. Somfai Anna, Banyó Péter. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1999.
- Sampford, Charles: *Retrospectivity and the Rule of Law*. Oxford, Oxford University Press, 2006.
- Sanderlin, George (szerk.): Bartolomé de las Casas: *A Selection of his Writings*. Ford. George Sanderlin. New York, Knopf, 1971.

- Sanderson, M. A.: Catherine Dupré: *Importing the Law in Post-Communist Transitions. The Hungarian Constitutional Court and the Right to Human Dignity*. Oxford, Hart Publishing, 2003, xx + 217 pp, hb £35.00. [Annotáció.] *The Modern Law Review*, 67. (2004), 3. 537–540.
- Santamaría, Julian: Transición controlada y dificultades de consolidación: El ejemplo español. In Julian Santamaría (szerk.): *Transición a la democracia en el sur de Europa y America Latina*. Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas, 1982. 371–417.
- Scalia, Antonin: The Rule of Law as a Law of Rules. *The University of Chicago Law Review*, 56. (1989), 4. 1175–1188.
- Schanda Balázs: Rechtsstaatlichkeit in Ungarn. In R[ainer] Hofmann et al. (szerk.): *Rechtsstaatlichkeit in Europa*. Heidelberg, Müller, 1995. 219–235.
- Schenz, Viola: *Political Correctness. Eine Bewegung erobert Amerika*. Frankfurt am Main – New York, Lang, 1994.
- Schlag, Pierre: *The Enchantment of Reason*. Durham–London, Duke University Press, 1998.
- Schlett István: Politikai megfontolások. *Társadalmi Szemle*, 47. (1992), 1. 76–79.
- Schmitt, Carl: *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*. München–Leipzig, Duncker & Humblot, 1922.
- Schmitt, Carl: *Politische Theologie*. 2. Auflage. München–Leipzig, Duncker & Humblot, 1934.
- Schmitt, Carl: *Positionen und Begriffe im Kampf mit Weimar – Genf – Versailles, 1923–1939*. Hamburg, Hanseatische Verlagsanstalt, 1940.
- Schmitt, Carl: *Legalität und Legitimität*. Berlin, Duncker & Humblot, [1932] 1988.
- Schmitt, Carl: *Politikai teológia*. Ford. Paczoly Péter. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, [1922] 1992.
- Schmitt, Carl: *Verfassungslehre*. Berlin, Duncker & Humblot, [1928] 2010.
- Schneider, Peter: Naturrechtliche Strömungen in deutscher Rechtssprechung. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, 42. (1956). 98–109.
- Scholler, Heinrich (szerk.): *Westliches Recht in der Republik Türkei. 70 Jahre nach der Gründung*. Baden-Baden, Nomos, 1996.
- Schooyans, Michel: Droits de l’homme et démocratie a la lumière de l’enseignement social de l’Église. In Hans F. Zacher (szerk.): *Democracy. Some Acute Questions. The Proceedings of the Fourth Plenary Session of the Pontifical Academy of Social Sciences, 22–25 April 1998*. Vatican City, Pontifical Academy of Social Sciences, 1999. 47–68.
- Schwartz, Herman: *The Struggle for Constitutional Justice in Post-communist Europe*. Chicago, University of Chicago Press, 2000.
- Schweizerisches Zivilgesetzbuch*, 1907. Online: www.fedlex.admin.ch/eli/cc/24/233_245_233/de
- Šćepanović, Milovan-Mušo: *O krvojoj osveti. Krivičnopravni prilaz* [A vérbosszúról, büntetőjogi megközelítésben]. Podgorica, CID, 2003.
- Seagle, William: *The Quest for Law*. New York, Knopf, 1941.
- Šejvl, Michal: Európai identitás és európai polgárság: az eltűnt város esete? *Nemzetközi Közlemény – Közép-kelet-európai közgazdasági folyóirat*, 2. (2008), 2. 49–56.
- Sellers, Mortimer: What is the Rule of Law and Why is It so Important? In Flora A. N. J. Goudappel – Ernst M. H. Hirsch Ballin (szerk.): *Democracy and Rule of Law in the European Union. Essays in Honor of Jaap W. de Zwaan*. Berlin–Heidelberg, Springer – Asser Press, 2016. 3–14.
- Selznick, Philip: Legal Cultures and the Rule of Law. In Martin Krygier – Adam Czarnota (szerk.): *The Rule of Law after Communism: Problems and Prospects in East-Central Europe*. Aldershot–Brookfield, Ashgate, 1999. 21–38.

- Selznick, Philip: Democracy and the Rule of Law. *Syracuse Journal of International Law and Commerce*, 33. (2005), 1. 29–40.
- Seña, Jorge F. M.: Carlos Santiago Nino: A Bio-Bibliographical Sketch. *The University of Miami Inter-American Law Review*, 27. (1995), 1. 45–105.
- Senderski, Marcin: That is how we did it in Poland. A Tale on the Entrepreneurship. 1989. Online: www.slideshare.net/trotwood/1989-part1
- Sereg András: *Alkotmánybírák talár nélkül*. Budapest, KJK-Kerszöv, 2005.
- Seven Countries in Five Years. General Wesley Clark. [Interjú.] *Genius*. Online: <http://genius.com/General-wesley-clark-seven-countries-in-five-years-annotated>
- Shapira, Ron A.: Fuzzy Measurement in the Mishnah and the Talmud. *Artificial Intelligence and Law*, 7. (1999), 2–3. 273–288.
- Shihata, Ibrahim F. I.: The World Bank and “Governance” Issues in its Borrowing Members. In Ibrahim F. I. Shihata: *The World Bank in a Changing World*. I. *Selected Essays*. Szerk. Franziska Tschofen – Antonio R. Parra. Dordrecht–Boston, Martinus Nijhoff, 1991. 53–96.
- Shihata, Ibrahim F. I.: Legal Framework for Development. In Ibrahim F. I. Shihata: *The World Bank in a Changing World*. II. *Selected Essays and Lectures*. Szerk. Franziska Tschofen – Antonio R. Parra. Dordrecht – Boston, Martinus Nijhoff, 1991. 127–145.
- Shklar, Judith N[isse]: *Legalism. Law, Morals, and Political Trials*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1986.
- Shklar, Judith: Political Theory and the Rule of Law. In Allan C. Hutchinson – Patrick Monahan (szerk.): *The Rule of Law. Ideal or Ideology*. Toronto, Carswell, 1987. 1–10.; illetve Judith N[isse] Shklar: *Political Thought and Political Thinkers*. Szerk. Stanley Hoffmann. Chicago, The University of Chicago Press, 1998. 21–37.
- Shlapentokh, Vladimir: A közszférák bűnöző magánkisajátítása Oroszországban. In Varga Csaba (szerk.): *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben*. Budapest, Windsor Klub, 1998. 115–122.
- Silkenat, James R. – James E. Hickey, Jr. – Peter D. Barenboim (szerk.): *The Legal Doctrines of the Rule of Law and the Legal State (Rechtsstaat)*. Cham – Heidelberg – New York – Dordrecht – London, Springer, 2014.
- Silverstein, Gordon: Globalization and the Rule of Law: “A Machine that Runs of Itself?” *International Journal of Constitutional Law*, 1. (2003), 3. 427–445.
- Simon, William H.: Legality, Bureaucracy, and Class in the Welfare System. *Yale Law Journal*, 92. (1983), 7. 1198–1269.
- Singer, Joseph William: The Player and the Cards: Nihilism and Legal Theory. *Yale Law Journal*, 94. (1984), 1. 1–70.
- Skrabski Árpád – Kopp Mária: A bizalom mint a társadalmi tőke központi jellemzője. *Vigilia*, 73. (2008), 10. 722–730.
- Slaughter, Anne-Marie: A Typology of Transjudicial Communication. *University of Richmond Law Review*, 29. (1995), 1. 99–137.
- Smith, Brian D. – Robert Kelner: POGO. Report on FARA Misses the Larger Point. 2014. Online: www.insidepolitically.com/2014/12/22/pogo-report-on-fara-misses-the-larger-point/
- Smith, M[ark] A.: *Russia's State Tradition*. Camberley (Surrey), Royal Military Academy Sandhurst, 1995.
- Smits, Jan M.: Legal Culture as Mental Software, or: How to overcome National Legal Culture? In Thomas Wilhelmsson – Elina Paunio – Annika Pohjolainen (szerk.): *Private Law and the Many Cultures of Europe*. Alphen aan den Rijn, Kluwer Law International, 2007. 141–151.

- Sójka-Zielińska, Katarzyna: Le référé législatif à travers les siècles depuis Justinien jusqu'à Napoléon. In Marc Ortolani – Olivier Vernier (szerk.): *Le temps et le droit. Actes des Journées internationales de la Société d'histoire du droit, Nice 2000*. Nice, Serre, 2002. 235–246. Online: https://books.google.hu/books?id=de71zqBna4wC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gb_s_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Somos András: Alkotmánybírók jelölése: Holtpont. *Magyar Narancs*, 1996. szeptember 26. Online: https://magyarnarancs.hu/belpol/alkotmanybirok_jelolese_holtpont-61520
- Sorokin, Pitirim A [leksandrovich]: *The Sociology of Revolution*. Philadelphia–London, J. B. Lippincott Company, 1925.
- Sólyom László: Mit szabad és mit nem? Capriccio polgári jogi témákra. *Valóság*, 28. (1985), 8. 12–24.
- Sólyom László: The Hungarian Constitutional Court and Social Change. *Yale Journal of International Law*, 19. (1994), 1. 223–237.
- Sólyom László: Sur la coopération des cours constitutionnelles: Introduction à la Xième conférence des cours constitutionnelles européens. In *Rapports généraux sur la séparation des pouvoirs et la liberté d'opinion dans la jurisprudence des cours constitutionnelles*. Budapest, 1996. május 6–9. Kézirat, 1996a.
- Sólyom László: Az Alkotmánybíróság hatáskörének sajátossága. In Hamza Gábor – Kajtár István – Zlinszky János (szerk.): *Tanulmányok Benedek Ferenc tiszteletére*. Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs publicata 123, Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 1996b. 5–23.
- Sólyom László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.
- Sólyom László: Alkotmányértelmezés az új alkotmánybíróságok gyakorlatában. *Fundamentum*, 6. (2002), 2. 18–28.
- Sólyom László: Egy alkotmányos ember. *Magyar Nemzet*, 66. (2003), 289. [Melléklet Antall József emlékére] 2.
- Sólyom László: Az alkotmány őrei. *Mindentudás Egyeteme*, 2005. Online: <http://real-eod.mtak.hu/993/1/16%20S%C3%B3lyom%20319-336.pdf>
- Sólyom László: [Beszéd 2006. október 22-én a Magyar Állami Operaházban az 1956. évi forradalom és szabadságharc 50. évfordulója tiszteletére.] Egykor online: www.keh.hu/keh/beszede/20061022operahaz.html, de már nem fellelhetően.
- Sólyom, László – Georg Brunner (szerk.): *Constitutional Judiciary in a New Democracy. The Hungarian Constitutional Court*. Ann Arbor, University of Michigan Press, 2000.
- Spengler, Oswald: *Gép és ember. Egy új életfilozófia gondolatai*. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1932.
- Stability Operations and Support Operations*. FM 3-07 (FM 100-20). Washington (D.C.), Headquarters – Department of the Army, 2003. Online: www.globalsecurity.org/military/library/policy/army/fm/3-07/fm3-07.pdf
- Stahl, Friedrich Julius: *Rechts- und Staatslehre auf der Grundlage christlicher Weltanschauung*. Hildesheim, Olms, [1845] 1963.
- Stammler, Rudolf: *Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung. Eine sozial-philosophische Untersuchung*. Leipzig, Veit, 1896.
- Starr, June: *Dispute and Settlement in Rural Turkey. An Ethnography of Law*. Leiden, Brill, 1978.
- Stefes, Christoph H.: Clash of Institutions: Clientelism and Corruption v. Rule of Law. In Christopher P. M. Waters (szerk.): *The State of Law in the South Caucasus*. New York, Palgrave Macmillan, 2005. 3–19.
- Stein, Ekkehart: *Staatsrecht*. Tübingen, Mohr, 1993.

- Steinberg, Gerald – Becca Wertman: Value Clash: Civil Society, Foreign Funding, and National Sovereignty. *Global Governance*, 24. (2018). 1–10.
- Steiner, George: Az odvas csoda. In George Steiner: *Egyre távolabb a szótól*. Budapest, Európa, [1970]. 175–196.
- Sternberg, Elaine: NGOs vs Civil Society: Reflections on the Illiberal, the Illegitimate and the Unaccountable. *Economic Affairs*, 30. (2010), 3. 22–28.
- Stewart, Cameron: The Rule of Law and the Tinkerbell Effect: Theoretical Considerations, Criticisms and Justifications for the Rule of Law. *Macquarie Law Journal*, 4. (2004), 7. 135–164.
- Summers, Robert: The Ideal Socio-Legal Order: Its “Rule of Law” Dimension. *Ratio Juris*, 1. (1988), 2. 154–161.
- Summers, Robert: A Formal Theory of Rule of Law. *Ratio Juris*, 6. (1993), 2. 127–142.
- Sussman, Gerald: The Myths of ‘Democracy Assistance’: US Political Intervention in Post-Soviet Eastern Europe. *Monthly Review*, 58. (2006), 7. Online: <https://monthlyreview.org/2006/12/01/the-myths-of-democracy-assistance-u-s-political-intervention-in-post-soviet-eastern-europe/>
- Sweet, Alec Stone: *Governing with Judges. Constitutional Politics in Europe*. Oxford, Oxford University Press, 2010.
- Sweet, William: Jeremy Bentham (1748–1832). *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Online: www.iep.utm.edu/bentham/
- Szabó András: Büntetőjog és alkotmánybíráskodás. *Acta Juridica et Politica*, 48. (1996), 1–20. 239–253.
- Szabó András: Alkotmány és büntetőjog. Elhangzott 1999. február 16-án. In Glatz Ferenc (szerk.): *Székfoglalók 1995–1998*. V. Budapest, MTA, 2000. 1–11. Online: http://real-eod.mtak.hu/3502/5/MTA_AM_Szekfoglalok_05_000812199.pdf
- Szabó András: Jogállami forradalom és a büntetőjog alkotmányos legitimitása. In Németh Zsolt (szerk.): *Tiszteletkötet Sárkány István 65. születésnapjára*. Budapest, Rendőrtiszti Főiskola, 2010. 113–124.
- Szabó Imre: Az állampolgári alapjogok elméletének kialakulása és fejlődése. In Halász József – Kovács István – Szabó Imre (szerk.): *Az állampolgárok alapjogai és kötelességei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. 29–90.
- Szabó István: *Ami Szolnokot országosan is ismertté tette. A Szolnoki Művésztelep történései szemmel*. Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2012.
- Szamuely, Tibor: *The Russian Tradition*. Szerk. Robert Conquest. London, Secker & Warburg, 1974.
- Szászy István: *A magánjogi jogszabályok időbeli hatálya. A törvény visszaható erejének problémája. Kísérlet egy új elmélet felállítására*. Budapest, Attila Nyomda, 1938.
- Szekfü Gyula: „Valahol utat veszítettünk”. Szerk. Szigethy Gábor. Budapest, Magvető Kiadó, 1987.
- Szent Biblia*. Ford. Károli Gáspár. Budapest, Magyar Bibliatársulat, 1988. Online: www.bibl.u-szeged.hu/Biblia/01.html
- Szophoklész: *Antigoné*. Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre. Budapest, Irodalmi Könyvkiadó, 1964. Online: <http://mek.oszk.hu/00500/00501/00501.htm>
- Sztodolnik László: A jogállam eszméjének színeváltozásai. *A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Actái*, 4. (1963), 1. 143–163.
- Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle*, 24. (1981), 3. 313–359. / *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest, Magvető Kiadó, 1983.
- Tabouis, Geneviève: *Elsodort diplomácia. Egy újságíró megfigyelései (1919–1939)*. Ford. Széll Jenő. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1967. [Eredetiben: *Vingt ans de suspense diplomatique*. Paris, Albin Michel, 1958.]

- Taiwo, Olufemi: The Rule of Law: The New Leviathan? *Canadian Journal of Law & Jurisprudence*, 12. (1999), 1. 151–168.
- Takács Albert: A jogállam társadalmi és jogi feltételei. *Jogtudományi Közlöny*, 41. (1986), 11. 521–530.
- Takács Albert: Engedetlenség és ellenállási jog az alkotmányelméletben és az alkotmányjogban. In Peschka Vilmos (szerk.): *Jogelméleti problémák az alkotmányozásban*. Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1995. 67–91.
- Takács Géza: „Hadd tegyek egy utalást a taxisblokádra!” Két konferencia-kötetről. *Valóság*, 35. (1992), 9. 111–116.
- Takács Péter (szerk.): *Joguralom és jogállam. Antológia a Rule of Law és a Rechtsstaat irodalmának köréből*. Budapest, [Osiris-Századvég Kiadó], 1995.
- Takács Péter: „A morális alkotmányértelmezésnek a szöveghez kötöttnnek kell lennie”. *Fundamentum*, 5. (2001), 1. 68–73.
- Tamanaha, Brian Z.: The Rule of Law for Everyone? *Oxford Journal of Legal Studies*, 22. (2002), 1. 97–122.
- Tamanaha, Brian Z.: *On the Rule of Law. History, Politics, Theory*. Cambridge – New York, Cambridge University Press, 2004.
- Tamás András: Meditáció. In Rácz Lajos (szerk.): *Magister scientiae et rei publicae. Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 70. születésnapja alkalmából / Liber amicorum studia G. Máthé septuagenario dedicata*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2011. 203–215.
- Tamási Áron: *Tündöklő Jeromos*. Színmű. Kolozsvár, 1936.
- Tarifa, Fatos: *Vengeance is Mine. Justice Albanian Style*. Chapel Hill (N.C.), Globic Press, 2008.
- Tate, C. Neal – Torbjörn Vallinder (szerk.): *The Global Expansion of Judicial Power*. New York, New York University Press, 1995.
- Tavaglione, Nicolas: *Gare au Gorille. Plaidoyer pour l'État de droit*. Genève, Labor et Fides, 2010.
- Taylor, Telford: *The Anatomy of the Nuremberg Trials. A Personal Memoir*. New York, Knopf, 1992.
- Techet Péter: A jog funkcionális értelmezése. *Valóság*, 50. (2007), 5. 63–76.
- Techet Péter: Jogi uchrónia vagy jogállami valóság? Kritikai gondolatok. *Közjogi Szemle*, 1. (2008), 4. 38–43.
- Techet Péter: Az alkotmányozás mint politikai tényfolyamat – Könyvismertetés Christian Winterhoff: *Verfassung – Verfassungsgebung – Verfassungsänderung. Zur Theorie der Verfassung und der Verfassungsrechtserzeugung* című művéről (Tübingen Mohr Siebeck, 2007). *Iustum Aequum Salutare*, 5. (2009a), 1. 324–232.
- Techet Péter: Varga Csaba jogelméletének különös része – Avagy jogelméleti és jogpolitikai rendszerváltás-kritika. *Magyar Jog*, 56. (2009b), 5. 318–320.
- Techet Péter: Logika-e a jog? *Jogtudományi Közlöny*, 65. (2010), 7–8. 380–385.
- Techet Péter: A láncok védői – Az emberi jogok konzervatív kritikusai. *Kommentár*, (2011a), 2. 3–22.
- Techet Péter: Világproblémákba égtünk ismét bele: Techet Péter beszélgetése Varga Csabával országunk esendőseiről. *Hitel*, 24. (2011b), 2. 107–122.
- Teitel, Ruti: Paradoxes in the Revolution of the Rule of Law. *Yale Journal of International Law*, 19. (1994), 1. 239–248.
- Teitel, Ruti: Transitional Jurisprudence: The Role of Law in Political Transformation. *The Yale Law Journal*, 106. (1997), 7. 2009–2080.
- Teubner, Gunther: Legal Irritants: Good Faith in British Law or How Unifying Law Ends up in New Divergences. *The Modern Law Review*, 61. (1998), 1. 11–32.

- Thomas, Carl [Tamás Károly]: Asztrálsík – Istenek világa. *Új Galaxis*, (2005), 5. 56–61. Online: http://epa.oszk.hu/00200/00296/00005/pdf/EPA_00296_ujgalx_11.pdf
- Thomas, Evan: *Robert Kennedy. His Life*. New York, Simon & Schuster, 2002
- Thompson, E[dward] P[almer]: *Whigs and Hungers. The Origins of the Black Act*. Harmondsworth, Penguin Books, 1977.
- Tiedemann, Arthur E.: Japan Sheds Dictatorship. In John H. Herz (szerk.): *From Dictatorship to Democracy. Coping with the Legacies of Authoritarianism and Totalitarianism*. Westport (Conn.), Greenwood, 1982. 179–212.
- Tiedemann, Paul: The Rechtsstaat-Principle in Germany: The Development from the Beginning until Now. In James R. Silkenat – James E. Hickey, Jr. – Peter D. Barenboim (szerk.): *The Legal Doctrines of the Rule of Law and the Legal State (Rechtsstaat)*. Cham – Heidelberg – New York – Dordrecht – London, Springer, 2014. 170–192.
- Tilk Péter: A jogállamiság és a jóerkölcs viszonya a Ptk. semmisségi szabályában. *Cég és jog*, 5. (2003), 12. 4–6.
- Tocqueville, Alexis de: *A demokrácia Amerikában*. Ford. Frémer Jusztina et al. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1983.
- Tolley, Howard B.: *The International Commission of Jurists. Global Advocates for Human Rights*. Pennsylvania, University of Pennsylvania Press, 1994.
- Toniatti, Roberto: Constitutional Democracy, Checks and Balances of Separated Institutions of Government, and Non-Majoritarian Safeguards: The Role of Constitutional Adjudication. In Manuel Guțan – Cristina Parau (szerk.): *Europeanization and Judicial Culture in Contemporary Democracies*. [Október 11–12-én tartott műhelyszemecserék kivonata.] [Sibiu], Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, [2013].
- Toranska, Teresa: *Oni. Stalin's Polish Puppets*. London, Collins Harvill, 1987.
- Tormay Cécile: *Bujdosó könyv*. I–II. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1921–1922.
- Tóth, János: Le droit comparé dans l'Europe de l'Est. *Revue de la Commission Internationale des Juristes*, 6. (1965), 2. 274–278.
- Tóth Tihamér (szerk.): *120 éves a Revum novarum. Tanulmánykötet*. Budapest, Pázmány Press, 2012.
- Traisbach, Knut: Judicial Authority, Legitimacy and the (International) Rule of Law as Essentially Contested and Interpretive Concepts: Introduction to the Special Issue. *Global Constitutionalism*, 10. (2021), 1. 75–90.
- Trebilcock, Michael J. – Ronald J. Daniels: *Rule of Law Reform and Development*. Charting the Fragile Path of Progress. Cheltenham – Northampton (Mass.), Edward Elgar, 2008.
- Trnavci, Genc: The Interaction of Customary Law with the Modern Rule of Law in Albania and Kosovo. In Mortimer Sellers – Tadeusz Tomaszewski (szerk.): *The Rule of Law in Comparative Perspective*. Dordrecht – Heidelberg – London – New York, Springer, 2010. 201–215.
- Troper, Michel: Le Concept d'État de droit. *Droits*, (1993), 15. 51–63.
- Trubek, David M.: Toward a Social Theory of Law: An Essay on the Study of Law and Development. *Yale Law Journal*, 82. (1972), 1. 1–50.
- Trubek, David M. – Marc Galanter: Scholars in Self-estrangement: Some Reflections on the Crisis in Law and Development Studies in the United States. *Wisconsin Law Review*, (1974), 4. 1062–1102.
- Trujillo, Isabel: Rule of Law and Human Rights Practice. *Persona y Derecho*, 73. (2015), 2. 161–180.
- Turchetti, Mario: *Tyrannie et tyrannicide de l'Antiquité à nos jours*. Paris, Presses Universitaires de France, 2001.

- Uitz Renáta: Az emberi méltósághoz való jog és a magyar demokratikus átmenet. *Fundamentum*, 8. (2004), 1. 216–220.
- Upham, Frank: *Mythmaking in the Rule of Law Orthodoxy*. Washington, Carnegie Endowment for International Peace, 2002.
- Utz, Arthur Fridolin: *Zwischen Neoliberalismus und Neomarxismus. Die Philosophie des Dritten Weges*. Köln, Hanstein, 1975.
- Vaišvila, Alfonsas: Место наказания в правовом государстве [A büntetés szerepe a jogállamban]. In *Проблеми вдосконалення законодавства та практика його застосування з урахуванням прогнозу злочинності [A jog korszerűsítésének problémái és alkalmazásának gyakorlata a bűnözési előrejelzések figyelembevételével]*. Луганськ [Luhanszk], Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України [Visznik Luhanszkoho Insztitutu Vnutrisnyih Szprav MVSZ Ukraini], 1999. 44–49.
- Vaišvila, Alfonsas: *Tėisinės valstybės koncepcija lietuvoje* [A litván jogállami felfogás]. Vilnius, Litimo, 2000. [Abstract: Law-governed State and it's Problems of the Formation in Lithuania: The Outline of State Ideology. 611–631.]
- Vaišvila, Alfonsas: Социальное правовое государство: Приобретаемая и теряемая реальность [A szociális jogállam: megvalósítandó és elveszítendő realitás]. In *Конституционно-правовые проблемы формирования социального правового государства [A szociális jogállam megvalósításának alkotmányos-jogi nehézségei]*. Минск [Minszk], [Belorusz Állami Egyetem], 2000. 24–28.
- Vaišvila, Alfonsas: *Conception of the State Ruled by Law in Lithuania. (Summary of the research report presented for habilitation.)* Vilnius, The Law University of Lithuania, 2001.
- Vaišvila, Alfonsas: Legal Personalism: A Theory of the Subjective Right. In H. Szilágyi István – Paksy Máté (szerk.): *Ius unum, lex multiplex – Liber amicorum: Studia Z. Péteri dedicata. Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogbölcsélet köréből*. Budapest, Szent István Társulat, 2005. 557–572.
- Vaišvila, Alfonsas: Rechtspersonalismus (Zusammenfassung); Die Rechtsaxiomatik oder das Modell der vier Axiome als inhaltliche Grundlage des Rechtspersonalismus; Die geometrische Formel des Rechtes als des mehrstelligen Prädikats; továbbá Das Rechts als Prozess (als das Werden). [Kéziratok (é. n.)]
- Vanwelkenhuyzen, A.: De quelques lacunes du droit constitutionnel belge. In Ch[aïm] Perelman (szerk.): *Le problème des lacunes en droit*. Bruxelles, Bruylant, 1968. 339–361.
- Varga Csaba: Az emberi jogok új nemzetközi folyóirata [Les droits de l'homme – Revue de Droit international et comparé / Human Rights – Journal of International and Comparative Law, éd/ed. René Cassin, I– (1968–)]. *Jogi Tudósító*, (1969), kettős mintaszám. 52–54.
- Varga Csaba: A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése. *Állam- és Jogtudomány*, 13. (1970a), 3. 589–613.
- Varga Csaba: Lenin és a forradalmi jogalkotás. *Állam- és Jogtudomány*, 13. (1970b), 1. 45–57.
- Varga Csaba: *Lon L. Fuller: The Morality of Law* (New Haven & London: Yale University Press 1964) viii + 202 [Storr's Lectures on Jurisprudence 1963]. *Állam- és Jogtudomány*, 13. (1970c), 2. 407–408.
- Varga Csaba: [Három recenzió.] *Jogi Tudósító*, 1. (1970d), 13–14. 27–32. Újraközölve Varga Csaba: *Jogi elméletek, jogi kultúrák. Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1994. 438–443.
- Varga Csaba: A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról. *Állam- és Jogtudomány*, 14. (1971a), 2. 249–285.

- Varga Csaba: A joglogikai vizsgálódás lehetőségei az újabb megközelítések tükrében. *Állam- és Jogtudomány*, 14. (1971b), 4. 713–729.
- Varga Csaba: A törvényhozó közbenső döntése és a hézagproblematika megoldása a francia jogfejlődés tükrében. *Jogtudományi Közöny*, 25. (1971c), 5. 42–45.
- Varga Csaba: A kódex mint rendszer. (A kódex rendszerjellege és rendszerkénti felfogásának lehetetlensége.) *Állam- és Jogtudomány*, 16. (1973a), 2. 268–299.
- Varga Csaba: Leibniz és a jogi rendszerképzés kérdése. *Jogtudományi Közöny*, 28. (1973b), 11. 600–608.
- Varga Csaba: A szocialista kodifikáció születése a Szovjetunióban. *Jogtudományi Közöny*, 29. (1974), 10. 559–567.
- Varga Csaba: A jog és rendszerszemléletű megközelítése. In Bárdos Péter (szerk.): *Jogi problémák vizsgálata és megoldása kibernetikai módszerekkel*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Jogi Továbbképző Intézet, 1975.
- Varga Csaba: A jog és rendszerszemléletű megközelítése. *Magyar Filozófiai Szemle*, 20. (1976a), 2. 157–175.
- Varga Csaba: Illúziók a kodifikációs gondolat fejlődésében. *Jogtudományi Közöny*, 31. (1976b), 8. 434–441.
- Varga Csaba (szerk.): *Modern polgári jogelméleti tanulmányok*. Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1977.
- Varga Csaba: „Dolog” és eldologiasodás a jogban. *Állam- és Jogtudomány*, 21. (1978), 1. 61–81.
- Varga Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. Budapest, Akadémiai Kiadó, [1979] 2002c. Online: <https://mek.oszk.hu/14200/14206/14206.pdf>
- Varga Csaba: Jogátültetés, avagy a kölcsönzés mint egyetemes jogfejlesztő tényező. *Állam- és Jogtudomány*, 23. (1980), 2. 286–298.
- Varga Csaba: *A jog helye Lukács György világképében*. Budapest, Magvető Kiadó, 1981a. Online: <http://mek.oszk.hu/14200/14244/>
- Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből*. Budapest, Szent István Társulat, [1981b] 2001b.
- Varga Csaba: A bírói tevékenység és logikája: Ellentmondás az eszmények, a valóság és a távlatok között. *Állam- és Jogtudomány*, 25. (1982), 3. 464–485.
- Varga Csaba: A jog ontológiai megalapozása felé. (Tételek Lukács Ontológiája alapján.) *Magyar Filozófiai Szemle*, 27. (1983a), 5. 767–776.
- Varga Csaba: Makroszociológiai jogelméletek: a jogász világtól a jog társadalomelmélete felé. *Szociológia*, (1983b), 1–2. 53–78.
- Varga Csaba: A jog belső erkölcsisége. *Valóság*, 27. (1984a), 6. 1–8.
- Varga Csaba: Tételezések rendszeréből áll-e a jog? *Jogtudományi Közöny*, 39. (1984b), 9. 483–486.
- Varga Csaba: A jog és korlátai: Antony Allott a hatékony jogi cselekvés hatáiról. *Állam- és Jogtudomány*, 28. (1985a), 4. 796–810.
- Varga Csaba: A jog mint társadalmi kérdés. *Valóság*, 28. (1985b), 2. 8–19.
- Varga Csaba: Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospíšil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása. *Állam- és Jogtudomány*, 28. (1985c), 3. 545. 528–555.
- Varga Csaba: Kelsen jogalkalmazástana (fejlődés, többértelműségek, megoldatlanságok). *Állam- és Jogtudomány*, 29. (1986), 4. 569–591.
- Varga Csaba: Autopoiesis és a jog jogalkalmazói-gyakorlati újratermelése. *Jogtudományi Közöny*, 43. (1988), 5. 264–268.
- Varga Csaba: Mi kell a joghoz? *Valóság*, 32. (1989), 3. 1–17.

- [Varga Csaba et al.]: A *Reggeli Pesti Hírlap* nyilvános vitaülése a fuvarosblokádjogi megítéléséről (I.). Nem állampolgári engedetlenség. *Reggeli Pesti Hírlap*, 1. (1990a), 179. 8.
- [Varga Csaba et al.]: A *Reggeli Pesti Hírlap* nyilvános vitaülése a fuvarosblokádjogi megítéléséről (II.). Közkegyelmi törvény kell. *Reggeli Pesti Hírlap*, 1. (1990b), 180. 8.
- Varga Csaba: Törekeny jogállamiságunk. *Hitel*, 3. (1990c), 26. 37–40. / *Magyar Nemzet*, 52. (1990d), 266. 4.
- Varga Csaba: [„A hír szent, a vélemény szabad” kezdetű olvasói levél.] *Új Magyarország*, 1. (1991a), 139. 16.
- Varga Csaba: A jog funkciói körüli szerepzavarról. *Magyar Nemzet*, 54. (1991b), 16. 14.
- Varga Csaba: Jog és jogállam. *Magyar Nemzet*, 54. (1991c), 128. 7.
- Varga Csaba: Oszthatatlan jog és jogállamiság. *Magyar Hírlap*, 24. (1991d), 110. 7.
- Varga Csaba: Szabad-e ítélnünk a múltról? Jogfilozófiai megfontolások. *Reggeli Pesti Hírlap*, 2. (1991e), 258. 8.
- Varga Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete*. Budapest, Akadémiai Kiadó, [1992a] 2001a, 2003a. Online: <http://mek.oszk.hu/14400/14489/14489.pdf>
- Varga Csaba: A jogi normaalkalmazás természete. (Tudomány- és nyelvfilozófiai megfontolások.) *Állam- és Jogtudomány*, 33. (1992b), 1–4. 55–92.
- Varga, Csaba (szerk.): *Comparative Legal Cultures*. Aldershot – Hong Kong – Singapore – Sydney – Dartmouth – New York, The New York University Press, 1992c.
- Varga Csaba: Szabad-e ítélnünk a múltról? Jogfilozófiai megfontolások. *Jogtudományi Közöny*, 47. (1992d), 1. 10–14. / *Társadalmi Szemle*, 47. (1992e), 1. 69–90.
- Varga Csaba: A jogállamiság és joga. *Magyar Tudomány*, 38. (1993), 8. 941–950.
- Varga Csaba: *Jogi elméletek, jogi kultúrák. Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1994. Online: <http://mek.oszk.hu/14500/14525/>
- Varga Csaba: Bevezetés. In Varga Csaba (szerk.): *Igazságtétel jogállamban. Német és cseh dokumentumok*. Budapest, [Osiris Kiadó], 1995. 9–20.
- Varga Csaba: Jogtudományunk az ezredvégen. In Bánrévy Gábor – Jobbágyi Gábor – Varga Csaba (szerk.): *Iustum, aequum, salutare. Emlékkönyv Zlinszky János tiszteletére*. Budapest, [Osiris Kiadó], 1998b. 298–314.
- Varga Csaba: *Jogállami átmenetünk. Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések*. Budapest, [Akaprint Kiadó], 1998c. Online: <http://mek.oszk.hu/14700/14759/>
- Varga Csaba: A kihívás egyedisége. In Varga Csaba: *Jogállami átmenetünk. Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések*. Budapest, [Akaprint Kiadó], 1998c. 53–58.
- Varga Csaba (szerk.): *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben*. Budapest, Windsor Klub, 1998d.
- Varga Csaba: *A jog mint folyamat*. Budapest, Osiris, 1999a. Online: <http://mek.oszk.hu/14500/14510/>
- Varga Csaba: Visszaható hatályú szabályozás. In Varga Csaba: *A jog mint folyamat*. Budapest, Osiris Kiadó, 1999a. 91–95.
- Varga Csaba: *A jog társadalomelmélete felé*. Budapest, [Osiris Kiadó], 1999b. Online: <http://mek.oszk.hu/15300/15303>
- Varga Csaba: Elméleti jogi gondolkodásunk az ezredvégen. *Állam- és Jogtudomány*, 40. (1999c), 1–2. 3–29.
- Varga Csaba: A bécsi iskola. In Varga Csaba (szerk.): *Jogbölcselet. XIX–XX. század. Előadások*. Budapest, Szent István Társulat, 1999d. 60–68.

- Varga Csaba: A racionális jogszemlélet eredendő ambivalenciája: Emberi teljességünk széttörése a fejlődés áraként? In Busch Béla – Belovics Ervin – Tóth Dóra (szerk.): *A jogtudomány és a büntetőjog filozófiája, dogmatikája. Tanulmánykötet Békés Imre születésének 70. évfordulójára*. Budapest, [Osiris Kiadó], 2000a. 270–277.
- Varga Csaba: Jog és erkölcs harmóniája: otthon a társadalomban. *Napi Magyarország*, 4. (2000b), 60. 21.
- Varga Csaba: Megvalósulatlanul megvalósult vagy megvalósultan megvalósulatlan jogállam? A közjó becsülete. *Magyar Nemzet*, 63. (2000c), 83. 8.
- Varga Csaba: Mi jön a pozitívizmusok után? A bírói ténymegállapítási folyamat természete problematikájának utóéletéről. *Állam- és Jogtudomány*, 41. (2000d), 3–4. 231–252.
- Varga Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák*. Budapest, [Osiris Kiadó], 2000e.
- Varga Csaba: Önmagát felemelő ember? Korunk racionalizmusának dilemmái. In Mezey Katalin (szerk.): *Sodródó emberiség (Tanulmányok Várkonyi Nándor Az ötödik ember című művéről)*. Budapest, Széphalom Könyvműhely, 2000f. 61–93.
- Varga Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete*. Budapest, Akadémiai Kiadó, [1992a] 2001a, 2003a.
- Varga Csaba: Utószó. In Varga Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2001a, 2003a.
- Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből*. Budapest, Szent István Társulat, [1981b] 2001b.
- Varga Csaba: Összehasonlító jogi kultúrák? *Jogtudományi Közöny*, 66. (2001c), 10. 409–416.
- Varga Csaba: A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése. In Varga Csaba: *Útkeresés. Kísérletek – kéziratban*. Budapest, Szent István Társulat, [1964] 2001d. 4–18.
- Varga Csaba: A jog mint kultúra? *Jogelméleti Szemle*, (2002a). Online: <http://jesz.ajk.elte.hu/varga11.html>
- Varga Csaba: A „gyökeresen gonosz” a jog mérlegén. *Magyar Jog*, 49. (2002b), 6. 332–337.
- Varga Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. Budapest, Akadémiai Kiadó, [1979] 2002c. Online: <http://mek.oszk.hu/14200/14206/>
- Varga Csaba: Kodifikáció az ezredforduló perspektívájában. (Utószó a második kiadáshoz.) In Varga Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. Jav. és bőv. 2. kiad. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002c. 379–403.
- Varga Csaba: Amerikai önbizalom, orosz katasztrófa. Kudarcot vallott kereszteshadjárat? *PoLiSz*, (2002d), 68. 18–28.
- Varga Csaba: Az angol–amerikai és a kontinentális-francia jogi hagyományok találkozásának peremvidékén: Kanadai fejlemények és tapasztalatok. *Jogtudományi Közöny*, 57. (2002e), 7–8. 309–322.
- Varga Csaba: Jogállamiságunk – kihívások keresztútján. *Valóság*, 45. (2002f), 4. 28–39.
- Varga Csaba: Joguralom? Jogmánia? Ésszerűség és anarchia határmezsgyéjén Amerikában. *Valóság*, 45. (2002g), 9. 1–10. / Molnár Krisztina (szerk.): *Az év esszéi, 2003*. Budapest, Magyar Napló, 2003b. 99–114.
- Varga Csaba: Jogtechnika és jogdogmatika. In Bándi Gyula (szerk.): *Ünnepi kötet Boytha Györgyné tiszteletére*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 2002h. 144–155.
- Varga Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete*. Budapest, Akadémiai Kiadó. [1992a] 2001a, 2003a. Online: <http://mek.oszk.hu/14400/14489/14489.pdf>

- Varga Csaba: Joguralom? Jogmánia? Ésszerűség és anarchia határmezsgyéjén Amerikában. In Molnár Krisztina (szerk.): *Az év esszéi*, 2003. Budapest, Magyar Napló, 2003b. 99–114.
- Varga Csaba: Buts et moyens en droit. In Aldo Loiodice – Massimo Vari (szerk.): *Giovanni Paolo II – Le vie della giustizia: Itinerari per il terzo millennio. Omaggio dei giuristi a Sua Santità nel XXV anno di pontificato*. Roma, Bardi Editore – Libreria Editrice Vaticana, 2003c. 71–75. [Bővített változatban: Célok és eszközök a jogban. In Varga Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Budapest, Szent István Társulat, 2004a. 467–479.]
- Varga Csaba: Paradigmaváltás a jogi gondolkodásban: Carl Schmitt és a vágyott szintézis megkísérelése. *Világosság*, 44. (2003d), 7–8. 93–102.
- Varga Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete. Hazai körkép nemzetközi kitekintésben. *Világosság*, 45. (2004), 4. 89–116.
- Varga Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Jelentősen átdolgozott és bővített 2. kiadás. Budapest, Szent István Társulat, [1996/1998a] 2004a. Online: <https://mek.oszk.hu/14600/14633/14633.pdf>
- Varga Csaba: A jog belső szerkezete. In Varga Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Budapest, Szent István Társulat, 2004a. 387–397.
- Varga Csaba: Jogállami vívódás mintakényszerek Szeküllája és csalódások Kharüdisze közt (Litvánia példáján). *Valóság*, 47. (2004b), 1. 29–37.
- Varga Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben*. Budapest, Szent István Társulat, 2004c. Online: <http://mek.oszk.hu/15100/15172/15172.pdf>
- Varga Csaba: A Hart-jelenség. In Varga Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben*. Budapest, Szent István Társulat, 2004c. 201–202.
- Varga Csaba: Jogátvitel, jogátvétel. (Fogalmi elemzés napjaink globalista tendenciái tükrében.) In Varga Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben*. Budapest, Szent István Társulat 2004c. 69–97.
- Varga Csaba: Jogi hagyományok? Jogcsaládok és jogi kultúrák nyomában. In Varga Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben*. Budapest, Szent István Társulat, 2004c. 47–66.
- Varga Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete. Hazai körkép nemzetközi kitekintésben. In Varga Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben*. Budapest, Szent István Társulat, 2004c. 251–302.
- Varga Csaba: Miért maradt el a múlttal való szembenézés, az újrakezds beteljesülése? Banovits Anna interjúja Varga Csaba jogtudóssal, a Katolikus Egyetem professzorával. *PoLiSz*, (2004d), 77. 3–8.
- Varga Csaba: Jog, erkölcs, gazdaság: autonómiák – független pályákon, avagy kölcsönösen egymás rendjéből épülve? In Raffai Katalin (szerk.): *Placet experiri. Ünnepi tanulmányok Bánrévy Gábor 75. születésnapjára*. Budapest, [Print Trade], 2004e. 338–348.
- Varga Csaba: Szabály és/vagy norma; avagy a jog fogalmiasíthatósága és logizálhatósága. In Szabó Miklós (szerk.): *Regula iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben*. [A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2003. szeptember 26–27-én rendezett konferencia anyaga.] Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004f. 23–30.
- Varga Csaba: Teória s gyakorlatiasság a jogban: A jogtechnika varázsszerepe. In Gál István László – Kóhalmi László (szerk.): *Emlékkönyv Losonczy István professzor halálának 25. évfordulójára*. Pécs, [Kódex Nyomda], 2005. 314–326.
- Varga Csaba: A jogbölcsekedés állapota Magyarországon. *Állam- és Jogtudomány*, 47. (2006a), 1. 1–29.
- Varga Csaba: Jogi mintaadás egy globalizálódó korban. *Társadalomkutatás*, 24. (2006b), 1. 33–60.
- Varga Csaba: Lopakodó jogújítás alkotmánybíráskodás útján? *PoLiSz*, (2006c), 95. 4–30.

- Varga, Csaba: Legal Renovation through Constitutional Judiciary? In Mamoru Sadakata (szerk.): *Hungary's Legal Assistance Experiences in the Age of Globalization*. Nagoya, Nagoya University Graduate School of Law Center for Asian Legal Exchange, 2006d. 287–312.
- Varga Csaba: Hans Kelsen, a kontinentális jogi gondolkodás formaadója. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről*. Budapest, Gondolat – MTA Jogtudományi Intézet – ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 2007a. 791–804.
- Varga Csaba: Jog, jogértés, jogalkalmazás (35 tételben). *Magyar Jog*, 54. (2007b), 11. 641–648.
- Varga Csaba: *Jogállami? Átmenetünk?* Pomáz, Kráter, 2007c. Online: <http://mek.oszk.hu/14800/14850>
- Varga Csaba: Paradoxonok fogságában, avagy patthelyzet a jog csúcsein, mit magunknak teremtettünk. In Varga Csaba: *Jogállami? Átmenetünk?* Pomáz, Kráter, 2007c. 205–213.
- Varga Csaba: A bírói döntéshozatal »fekete doboza« és a joguralom – az európai egységesülés s a globalizáció távlatában. *Magyar Filozófiai Szemle*, 53. (2009a), 1–2. 96–117.
- Varga Csaba: A kontinentális és az angolszász jogi mentalitás jövője az Európai Unióban. *Jura*, 15. (2009b), 1. 133–142.
- Varga Csaba: Dél keresztje alatt. Úti tűnődés sorsunkról – a közös múltról s jövőről. *Hitel*, 22. (2009c), 12. 69–76.
- Varga Csaba: *Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesülés perspektívájában. Magyar körkép – európai uniós összefüggésben*. Budapest, Szent István Társulat, 2009d. Online: <https://mek.oszk.hu/15100/15173>
- Varga Csaba: Kommunizmus után? Kényszerek és esetlegességek – nemzetközi ellenszélben. (A jog lehetőségei elidegenedés és az emberszolgálat között.) *PoLiSz*, (2009e), 125. 4–25.
- Varga Csaba: Magamról. *Kútbanézők*, (2009f), 15. 25–30.
- Varga, Csaba: Rule of Law, or the Dilemma of an Ethos: Gardening versus Mechanisation. In Per Bergling – Jenny Ederlőf – Veronica L. Taylor (szerk.): *Rule of Law Promotion. Global Perspectives, Local Applications*. Uppsala, Iustus, 2009g. 213–230.
- Varga Csaba: Az öncéllá válás és kiüresedés veszélyei. *Iustum Aequum Salutare*, 6. (2010a), 3. 37–44.
- Varga Csaba: Találkozások a nyugati irodalommal. *Magyar Napló*, 22. (2010b), 5. 24–29.
- Varga Csaba: Válság a válságban? Zavarok jogfelfogásunk, jogrendünk körül. *Iustum Aequum Salutare*, 6. (2010c), 3. 5–9.
- Varga Csaba: Búcsú az elévüléstől? *Magyar Hírlap*, 44. (2011a), 289. 12.
- Varga Csaba: Küzdelem a jogokért – Alkotmányvitáink tanulságai. Simon János (szerk.): *Húsz éve szabadon Közép-Európában. Demokrácia, politika, jog. Nemzetközi konferencia, 2010. nov. 25–26*. Budapest, Konrad Adenauer Alapítvány, 2011b. 482–489.
- Varga Csaba: Jogállamiság: egy éthosz dilemmája. Átmenetek és összehasonlító jelenkori történelmi tapasztalatok. *Társadalomkutatás*, 29. (2011c), 3. 287–302. Online: www.researchgate.net/publication/277925027_Rule_of_Law_or_the_Dilemma_of_an_Ethos_Transitions_and_Comparative_Contemporary_Historical_Experiences
- Varga Csaba: Valahol utat tévesztettünk? *Magyar Napló*, 23. (2011d), 6. 37–41.
- Varga Csaba: *Válaszúton – húsz év múltán. Viták jogunk alapjairól és céljairól*. Pomáz, Kráter Kiadó, 2011e. Online: <http://mek.oszk.hu/15100/15175>
- Varga Csaba: „Csak múltasunk törvény...”. *Varga Csaba jogfilozófussal beszélget Mezei Károly*. Budapest, Kairosz Kiadó, 2012a. Online: <https://mek.oszk.hu/19800/19835/>
- Varga Csaba: Elévülés? Visszaható törvényhozás? Csapdahelyzet és jogtechnikai semlegesség a jogban. *Iustum Aequum Salutare*, 8. (2012b), 1. 103–115.
- Varga Csaba: Az emberi jogok problematikája. *Társadalomkutatás*, 32. (2013a), 2. 93–108.

- Varga Csaba: Tudományos-technikai forradalom és globalizmus – lehetséges változások a jog szerepkörében. *Valóság*, 56. (2013b), 4. 1–10.
- Varga Csaba: A rendszerváltozás sorsfordító évei. Antall József miniszterelnök – egy valahai jogfilozófus munkatárs szemével. *Hitel*, 27. (2014a), 4. 34–49.
- Varga Csaba: Találkozások és emlékek. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Herbert L. A. Hart jogtudománya kritikai kontextusban*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014b. 158–169.
- Varga Csaba: „Méltón a sorshoz, alkalmas a küzdelemre”. Szellemünk és tudományunk állapotáról. *Hitel*, 28. (2015a), 2. 53–70.
- Varga Csaba: Ősnépeink jogszemlélete. *Hitel*, 28. (2015b), 11. 83–96.
- Varga Csaba: Eszményből bálvány? A „joguralom” és csapdahelyzetei. (Gondolatok egy könyv ürügyén.) *Valóság*, 59. (2016), 2. 28–40.
- Varga Csaba: Civilitás, pártvilág – professziók, politikák. „A civil társadalmi részvétel alakulása és fejlődése Közép-Európában 1990-től napjainkig.” *Közép-Európai Civil Konferencia, Kecskemét, 2017. október 12–14.* Kecskemét, Alföldi Civilekért Alapítvány, 2017. 83–89. Online: <https://hu1lib.org/book/11820963/1bf507>
- Varga Csaba: Civil szerveződések – állami politikák. Egymásmellettségek, kapcsolatok, lehetséges torzulások. *Iustum Aequum Salutare*, 14. (2018a), 1. 133–139.
- Varga Csaba: Az élethosszig tartó juttatásokról. In Varga Csaba: *Jogfilozófia a múlt, a jelen és a jövő ölelésében*. Budapest, Pázmány Press, 2018b.
- Varga Csaba: Lukács és a jog lételméleti lehetőségei. *Magyar Jog*, 65. (2018c), 7–8. 443–454.
- Varga Csaba: Lenin és a jog. (Esettanulmány a jogi normalitás határvidékéről.) *Valóság*, 62. (2019), 5. 82–105.
- Varga Csaba: Joguralom? Jogállam? *Mandiner*, 2. (2020), 49. 46–47.
- Varga Csaba: Az ún. nemkormányzati szervezetek. *Kommentár*, (2021a), 4. 51–58.
- Varga Csaba: Jog, jogi kultúra és jogi hagyomány. *Iustum Aequum Salutare*, 17. (2021b), 1. 191–219.
- Varga Csaba: Joguralom, jogállam – eszményiségtől a zsarolásig. *Iustum Aequum Salutare*, 17. (2021c), 2. 153–180.
- Varga Csaba – Szájer József: A jogi technika. *Magyar Jog*, 39. (1992), 2. 65–71.
- Varga Réka: A nemzetközi jog által büntetni rendelt cselekmények magyarországi alkalmazása (a Biszku-ügy margójára). *Iustum Aequum Salutare*, 7. (2011), 4. 19–24. Online: http://epa.oszk.hu/02400/02445/00023/pdf/EPA02445_ias_2011_4_009-024.pdf
- Varga Réka: Biszku és a nemzetközi jog. *Népszabadság*, 73. (2015), 153. 10. Online: <http://nol.hu/velemen/biszku-es-a-nemzetkozi-jog-1549131>
- Varga Zs. András: *Eszményből bálvány? A joguralom dogmatikája*. Budapest, Századvég Kiadó, 2015.
- Villey, Michel: Histoire de la logique juridique. *Annales de la Faculté de Droit et des Sciences économiques de Toulouse*, XV. (1967a), 1. 65–82.
- Villey, Michel: Question de logique juridique dans l’histoire de la philosophie du droit. In Ch[aim] Perelman (szerk.): *Études de logique juridique*. II. *Droit et logique – Les lacunes en droit*. Bruxelles, Bruylant, 1967b. 3–22. [Magyarul: A joglogika története. Ford. Varga Csaba. In Varga Csaba (szerk.): *Szövegek a jogi gondolkodás paradigmáinak tanulmányozásához*. Budapest, Osiris Kiadó, 1996. 1–16.]
- Viola, Francesco: The Rule of Law in Legal Pluralism. In Tomasz Gizbert-Studnicki – Jerzy Stelmach (szerk.): *Law and Legal Cultures in the 21st Century. Diversity and Unity*. [A 2007. augusztus 1–6. között Krakkóban tartott 23. IVR-világkongresszus plenáris előadásainak anyagai.] Warszawa, Oficyna, 2007. 105–131.

- Visegrády Antal (szerk.): *Scandinavian Legal Realism. / Skandináv jogi realizmus*. Budapest, [Szent István Társulat], 2003.
- V. Kuročkos *apklausos protokolas*. 1945. [Archív kézirat.]
- Voigt, Rüdiger (szerk.): *Freund-Feind-Denken. Carl Schmitts Kategorie des Politischen*. Stuttgart, Franz Steiner, 2011.
- Von Mohl, Robert: *Die Polizeiwissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaates*. I. Tübingen, Heinrich Laupp, 1832.
- Vörös Imre: „Kevesebb lesz az elegáns röpködés a jogrendszer fölött”. Vörös Imre távozó alkotmánybíróval Halmai Gábor és Tordai Csaba beszélget. *Fundamentum*, 3. (1999), 2. 60–68.
- Wade, William – Christopher Forsyth: *Administrative Law*. 10. kiadás. Oxford – New York, Oxford University Press, [1961] 2009.
- Waibel, Dieter: *Von der Wohlvollenden Despotie zur Herrschaft des Rechts. Entwicklungsstufen der amerikanischen Besetzung Deutschlands, 1944–1949*. Tübingen, Mohr, 1996.
- Waismann, Friedrich: Verifiability. In Antony Flew (szerk.): *Essays on Logic and Language*. Oxford, Blackwell, 1951. 117–144.
- Waldron, Jeremy: Is the Rule of Law an Essentially Contested Concept (in Florida)? *Law and Philosophy*, 21. (2002), 2. 137–164.
- Waldron, Jeremy: The Rule of Law as a Theater of Debate. In Justine Burley (szerk.): *Dworkin and his Critics*. Oxford – Malden (Mass.), Blackwell, 2004. 319–336.
- Waldron Jeremy: Compared to What? Judicial Activism and the New Zealand Parliament. *New Zealand Law Journal*, 2005. december. 441–445.
- Waldron, Jeremy: Legislation and the Rule of Law. *Legisprudence: International Journal for the Study of Legislation*, 1. (2007), 1. 91–123.
- Waldron, Jeremy: The Concept and the Rule of Law. *Georgia Law Review*, 43. (2008), 1. 1–61.
- Waldron, Jeremy: The Rule of Law. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2016. június 22. Online: <https://plato.stanford.edu/entries/rule-of-law/#OppoRuleLaw>
- Walker, Geoffrey de Q.: *The Rule of Law*. Carlton, Melbourne University Press, 1988.
- Ward, Michael D. – Katherine Stovel – Audrey Sacks: Network Analysis and Political Science. *Annual Review of Political Science*, 14. (2011). 245–264.
- Watson, Alan: *Legal Transplants. An Approach to Comparative Law*. Edinburgh, Scottish Academic Press, 1974.
- Wattenberg, Frank: From Two Dimensions to Three Dimensions and Back. Kézirat. Bozeman, Montana State University.
- Weber, Max: *Rechtssoziologie*. Szerk. Johannes Winckelmann. Neuwied, Luchterhand, 1960.
- Weber, Max: Jogszociológia. In Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. 141–177.
- Weiler, J[oseph] H[alevi] H[orowitz]: The Schuman Declaration as a Manifesto of Political Messianism. In J[ulie] Dickson – P[avlos] Eleftheriadis (szerk.): *Philosophical Foundations of European Union Law*. Oxford, Oxford University Press, 2012.
- Welcker, Carl Theodor: *Die letzten Gründe von Recht, Staat und Strafe philosophisch und nach den Gesetzen der merkwürdigsten Völker rechtshistorisch entwickelt*. Gießen, Heyer, 1813.
- Wennerström, Erik: *The Rule of Law and the European Union*. Uppsala, Iustus, 2007.
- Weschler, Lawrence: *A Miracle, a Universe. Settling Accounts with Torturers*. New York, Pantheon, 1990.
- Weyden, Peter: *Day One. Before Hiroshima and After*. New York, Simon & Schuster, 1984.

- Weyl, Roland – Monique Picard Weyl: Socialisme et justice dans la France de 1896: Le «Bon juge Magnaud». *Quaderni fiorentini per la storia del pensiero giuridico moderno*, 3–4. (1974–1975), 1. 367–382.
- What to Do with Germany. III. Problems of Re-education Policy. *The Glasgow Herald*, 1945. április 5. 4. Online: <https://news.google.com/newspapers?nid=2507&dat=19450405&id=YkBAAAA-AIBAJ&sjid=eFkMAAAAIIBAJ&pg=3711,5026306&hl=hu>
- White, James Boyd: *The Legal Imagination. Studies in the Nature of Legal Thought and Expression*. Boston, Little Brown, 1973.
- White, James Boyd: The Invisible Discourse of the Law: Reflections on Legal Literacy and General Education. *University of Colorado Law Review*, 54. (1983). 143–159.
- Whitlock, Craig: *The Afghanistan Papers. A Secret History of the War*. New York, Simon & Schuster, 2021.
- Whittaker, Charles Evans – William Sloane Coffin, Jr.: *Law, Order and Civil Disobedience*. Washington (D.C.), American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1967.
- Whyte, Jessica: Particular Rights and Absolute Wrongs: Giorgio Agamben on Life and Politics. *Law Critique*, 20. (2009). 147–161.
- Willetts, Peter: What is a Non-Governmental Organization? In *UNESCO – Encyclopedia of Life Support Systems. Encyclopedia of Institutional and Infrastructural Resources*. Oxford, EOLSS Publishers, 2002.
- Williams, Howard – David Sullivan – E. Gwynn Matthews: *Francis Fukuyama and the End of History*. Cardiff, University of Wales Press, 2016.
- Wilson, W. A.: Questions of Degree. *The Modern Law Review*, 32. (1969), 4. 361–376.
- Wittgenstein, Ludwig: *Über Gewissheit / On Certainty*. Szerk. G[ertrude] E. M. Anscombe – G[eorg] H. von Wright. New York – Evanston, Harper, 1969.
- Woltag, Johann-Christoph: Cyber Warfare. In Rüdiger Wolfrum (szerk.): *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*. Oxford, Oxford University Press, 2013.
- Woodhouse, A[rthur] S[utherland] P[igott] (szerk.): *Puritanism and Liberty. Being the Army Debates (1647–9) from the Clarke Manuscripts with Supplementary Documents*. London, J. M. Dent, 1938.
- [World Bank]: *The Rule of Law as a Goal of Development Policy*. Washington (D.C.), 2001. január. Online: <http://www1.worldbank.org/publicsector/legal/ruleoflaw2.htm>
- Wróblewski, Jerzy: The Relativity of Juridical Concepts. *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, 10. (1960), 2. 269–282.
- Wronkowska, Sławomira (szerk.): *Zarys koncepcji państwa prawnego w polskiej literaturze politycznej i prawnej* [Összegzés a jogállamiság felfogásairól a lengyel politikai és jogi irodalomban]. Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 1995.
- Wyrzykowski, Mirosław: Selected Problems of System Transformation. In Josef Aregger – Jerzy Poczobut – Mirosław Wyrzykowski (szerk.): *Rechtsfragen der Transformation in Polen. Schweizerisch–polnisches Kolloquium*. Kraków, Baran i Suszczyński, 1995. 9–33.
- Yablon, Charles M.: Law and Metaphysics. *The Yale Law Journal*, 96. (1987), 3. 613–636. [Magyar nyelven: Jog és metafizika. Ford. Varga Koppány. In Varga Csaba (szerk.): *Szövegek a jogi gondolkodás paradigmáinak tanulmányozásához*. Budapest, Osiris Kiadó, 1996. 116–117.]
- Yakushik, Valentin: Varieties of a Law-Governed State. *Ukrainian Policymaker*, 3. (2018). 72–84.
- Yilmaz, Sait: “Democracy Promotion” as U.S. Civil Intervention Method. *EURAS Academic Journal*, 1. (2012), 1. 16–29.

- Zacher, Hans F. (szerk.): *Democracy. Some Acute Questions. The Proceedings of the Fourth Plenary Session of the Pontifical Academy of Social Sciences, 22–25 April 1998*. Vatican City, Pontifical Academy of Social Sciences, 1999.
- Zakaria, Fareed: *The Future of Freedom. Illiberal Democracy at Home and Abroad*. New York, W. W. Norton, 2003.
- Zétényi Zsolt: Néhány őszinte szó az igazságtételtől, avagy megtettünk-e mindent, ami tőlünk tellett? *Hitel*, 30. (2017), 12. 36–65. Online: www.hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/03-zetenyi.pdf
- Zimmermann, Augusto: Rule of Law as a Culture of Legality: Legal and Extra-legal Elements for the Realisation of the Rule of Law in Society. *eLaw Journal: Murdoch University Electronic Journal of Law*, (2007), 2. Online: <http://www5.austlii.edu.au/au/journals/MurdochUeJLaw/2007/2.html>
- Žižek, Slavoj: Against human rights. *Libcom*, 2006. október 9. Online: <http://libcom.org/library/against-human-rights-zizek>
- Zlinszky János: Nyertesek és vesztesek a rendszerváltás során. In Kiss Daisy – Varga István (szerk.): *Magister artis boni et aequi. Studia in honorem Németh János*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2003. 1025–1027.
- Zlinszky János: Ma már nem lehet tetszés szerint átírni az Alkotmányt. *Infostart*, 2010. november 11. Online: <https://infostart.hu/belfold/2010/11/11/zlinszky-janos-ma-mar-nem-lehet-tetszes-szerint-atirni-az-alkotmany-392489>
- Zolo, Danilo: The Rule of Law: A Critical Reappraisal. In Pietro Costa – Danilo Zolo (szerk.): *The Rule of Law. History, Theory and Criticism*. Dordrecht, Springer, 2007. 3–71.
- Zywicki, Todd J.: The Rule of Law, Freedom, and Prosperity. *Supreme Court Economic Review*, 10. (2003). 1–26.

Internetes források

<https://belugyiszemle.hu/hu/belugyi-szemle-fooldal>
www.bibliacatolica.com.br/katolikus-biblia/teremtes-konyve/1/#ixzz2QFmvK3Xc
www.bibl.u-szeged.hu/Biblia/01.html
www.democracynow.org/2007/3/2/gen_wesley_clark_weighs_presidential_bid
https://de.wikipedia.org/wiki/Parteiahe_Stiftung
http://de.wikipedia.org/wiki/Wille_zur_Macht
www.digitales.oesterreich.gv.at/site/6506/default.aspx
<http://en.wikipedia.org/wiki/Anomie>
https://en.wikipedia.org/wiki/American_exceptionalism
https://en.wikipedia.org/wiki/Carlos_Santiago_Nino
http://en.wikipedia.org/wiki/Citizenship_and_Entry_into_Israel_Law
<https://en.wikipedia.org/wiki/Comprador>
<http://en.wikipedia.org/wiki/Cyberwarfare>
http://en.wikipedia.org/wiki/Death_on_the_Rock
https://en.wikisource.org/wiki/Declaration_of_Delhi
http://en.wikipedia.org/wiki/EGovernment_in_Europe#Hungary
https://en.wikipedia.org/wiki/Essentially_contested_concept
http://en.wikipedia.org/wiki/Ex_post_facto_law
https://en.wikipedia.org/wiki/Ex_turpi_causa_non_oritur_actio

https://en.wikipedia.org/wiki/Image_of_God
https://en.wikipedia.org/wiki/Judith_Sargentini
https://en.wikipedia.org/wiki/Mark_Palmer
https://en.wikipedia.org/wiki/Morgenthau_Plan
https://en.wikipedia.org/wiki/National_Endowment_for_Democracy
https://en.wikipedia.org/wiki/Nemo_auditor_propriam_turpitudinem_allegans
https://en.wikipedia.org/wiki/Non-governmental_organization
http://en.wikipedia.org/wiki/Operation_Flavius
https://en.wikipedia.org/wiki/Presidential_library
http://en.wikipedia.org/wiki/Reflective_equilibrium
<http://en.wikipedia.org/wiki/Retroactivity>
<https://en.wikipedia.org/wiki/Subversion>
https://en.wikipedia.org/wiki/Timothy_McVeigh
https://en.wikipedia.org/wiki/Volenti_non_fit_injuria
http://en.wikipedia.org/wiki/Worldwide_Governance_Indicators
www.etymonline.com/word/rule
http://fenteslent.blog.hu/2011/05/03/a_nagy_kommunistavadaszat
<https://folyoirat.ludovika.hu/>
https://fr.wikipedia.org/wiki/État_de_droit
<http://genius.com/General-wesley-clark-seven-countries-in-five-years-annotated>
https://gondola.hu/cikkek/104144-Tiz_eve_volt_a_kordonbontas.html
[https://hu.wikipedia.org/wiki/Farkas_Mihály_\(politikus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Farkas_Mihály_(politikus))
https://hu.wikipedia.org/wiki/O._J._Simpson-ügy
http://hu.wikipedia.org/wiki/örmény_népiártás
www.knbsz.gov.hu/hu/publikaciok.html
www.legacy.com/us/obituaries/bostonglobe/name/dov-ronen-obituary?id=21441967
<http://lexikon.katolikus.hu/I/istenképiég.html>
https://mandiner.hu/cikk/20200116_demokraciaexport
www.marx-forum.de/marx-lexikon/lexikon_g/gattung.html
www.marxists.org/archive/marx/iwma/documents/1864/rules.htm
<http://nationalinterest.org/about-the-national-interest>
http://nol.hu/belfold/20100806-_a_lathatatlan_elnok__atadta_a_sandor-palotat-764991
www.un.org/en/udhrbook/pdf/udhr_booklet_en_web.pdf
www.washingtonindependentreviewofbooks.com/index.php/bookreview/the-afghanistan-papers-the-secret-history-of-the-war

[Vákát oldal]

Tárgymutató

1956 178–181

~ mint civil társadalom győzelme 324

A

Ableitung 74

administration of justice 27, 234

ahistorikus egyetemesség 361

aktivizmus, *lásd* alkotmánybíróság, magyar

alárendelés, logikai, *lásd* deduktivitás;

keretszabás, normatív

alkotmánybíráskodás 99, 144

~ globalizálódása 147, 392–393

~ magyar 12, 93, 95–96, 105, 108–109,
112, 113, 117, 141, 143–170, 356–357,
382–383

~ ~ aktivizmusa 97, 146–148, 168, 291

lásd még igazolás

~ ~ önkénye 169, 358

~ ~ politikai jellege 153–159

~ német 154, 356–357

lásd még átmenet; igazságtétel; jog;
jogállamiság; jogfolytonosság;
jogimport

alkotmányos büntetőjog 153, 160

alkotmányosság, *lásd* érték

államférfi / „alkotmányos ember” 99, 375

amerikai jog 37, 39–49

lásd még exceptionalism; angol–amerikai;
intellectuals; jogexport; juristopathia;
USA

analógia büntetőjogban 56

analogonok útján történő jogfejlődés 71

anarchia, közintézményi 93

angol–amerikai jogrendfogalom 30–32

arány szerepe 104

artificiall reason, *lásd* common

átmenet alkotmánybírási

átmenetelensége 145

~ diktatúrából legyőzetéssel-dissotiatióval /
jogállamiság bevezetésével 343–348

lásd még jogállami átmenet

auditoire universelle 64

Ausdifferenzierung 172–176

autonómia, jogé 204

autopoiesis 72, 173, 426

B

Begriffsjurisprudenz 23

bírák ellenőrizetlensége 391

bizalom intézményekben 56–59, 368

bizonytalan jogfogalmak 296

black box 147, 173

bosszúállás, szervezett, Franciaországban 272

bumeráng, *lásd* NGOs

bűnpártolás, *lásd* igazságtétel

büntetés mint kötelezettség elutasításának
következménye 55

büntetőjog, *lásd* alkotmányos; analógia;
büntetés; halálbüntetés; „megélhetési”;
nulla; politikai; szocializmus

C

cahiers de doléance 68

centrum / periféria 114, 161

challenge / response 73, 196, 385

checks & balances 132

civil társadalom 70, 323–328

~ ~ és állam 339

lásd még 1956; jogállami

common sense vs. artificiall reason 383

contrat social 324

D

deduktivitás 21, 23–25, 74

deformálódás, jogé 116

demokrácia 131, 134–135

~ mint panacea 186

~ eljárási 149
lásd még érték; jogállamiság mint Nyugat-
 értékek; joguralom
 democracy export 437
 ~ promotion 334
 demokráciaépítés, *lásd* igazságtétel
 descriptum / prescriptum 440
 dichotómia jogban 32–34, 90, 173, 212, 219,
 318, 384
 dikaion 383
 dissotiatio, *lásd* átmenet diktatúrából;
 igazságtétel
 dissociation 274
 distinguishing, method of 28, 123
 Documentation française, La 327
 Doppelstaat 179–180, 267, 294
 due process, legislative 368–369
 dűnamei 373

E

e-kormányzás 68
 easy / hard case 65
 egyén / közösség 154
 egyensúly jogi szabályozásban 58
 egyensúlyozás, *lásd* mérlegelés
 egyetemesség / különösség, *lásd* univerzalitás
 egyház társadalmi tanítása 134
lásd még enciklikák
 elévülés 161–162, 183, 235, 247–249, 254, 261,
 265–266, 277, 283
 ~ előző normalitástól
 előfeltételezettsége 289
 ~ természete 252–253, 277, 292–293
 eljárásba menekülés 431
 ellengondolkodás 101, 193
 előfeltevés 64
 elszámolás / leszámolás 232
 elv / szabály 32–34, 122, 427–428
 elvek előfeltételezettsége 195
 elvi érvelés 39
 elviség 60, 92
 ~ vs. gyakorlatiasság 11, 195

„ember van a gépezetben” 172, 173
 emberi jogok 92, 130, 305–320
 ~ ~ buddhizmusban 317–318
 ~ ~ egyoldalúsága 315
 ~ ~ előzményei 305–307
 ~ ~ iszlámban 319
 ~ ~ Japánban 319
 ~ ~ jogantropológiában 318
 ~ ~ jogi tételezettsége 314–315
 ~ ~ konfucianizmusban 318–319
 ~ ~ megalapozása 318–314
 ~ ~ ~ emberi szükséglettel 310–311
 ~ ~ mint mérő értéktételezés 312
 ~ ~ mint metafizikai entitás 311
 ~ ~ működésmódja 313, 320
 ~ ~ természetjogisága 309
 ~ ~ parttalansága 382
lásd még érték; jog; jogállamiság mint
 Nyugat-értékek
 enciklikák jogról 130–131
 end of history 360
 Entzauberung der Welt 112, 189
 erkölcsi minimum, jogé 177–178
 ~ mögöttes, jogé 124, 126, 194
lásd még jogállam
 erkölcstelen jogügylet 194
 „erkölcstelen, de jogszerű” 70, 90, 98, 194
 érték mint jog alapja 130
 ~ fundamentális vs. instrumentális 74–75,
 93, 103, 122, 125–126, 134, 174–175,
 360
 értékviták neutralizálása 114–115, 166, 195
 érvényesség / hatékonyság 253
 essentially contested concepts 316, 387, 399, 443
 eszmeuralom 61
 État de droit 406–407, 425
 „État c'est moi” 190
 ethosz jog mögött 111
 Európai Unió jogállamisága 370–371, 403,
 440–442
 ~ ~ jogállamisághiánya 381, 441
 exceptionalism, American 379

F

fekete doboz, *lásd* black
felelősség szétaprózódása/szétporladása 139, 315, 384
felelősségvállalás 128, 130
fetisizálás, jogé 70, 155, 183–184, 383
fikciós nyelvhasználat kárhoztatása 311
fogalom 28–30
~ túlhasználatából adódó kiüresedés 311
~ változ(tat)ása 79
lásd még bizonytalan; essentially; jogi
formalizmus szabálykövetésben 125
forum shopping 371
Freund vs. Feinde 179, 267

G

Gattungsgswesen 64, 317
genocidium technikai előfeltételezettsége 66
Gesetzespositivismus 23
Gleichschaltung 201
globalizáció jogban 359–360
lásd még jogegységesítés
globális univerzalizáció 361
globalizálódás, *lásd* alkotmánybíráskodás
„Gott ist tot” 124

Gy

gyakorlatiasság, *lásd* elviség

H

halálbüntetés 55, 157–158
háromdimenziós tér 65
heterogenitás / homogenitás 172–173
lásd még jog
historicitás 318, 435
lásd még ahistorikus
honeymoon period, revolutionary 350, 361, 372
humiliation állami politikává válása 338

I

idő, jogi 293, 300
igaz 44

igazolás; *lásd még* körkörös

~ álsága magyar
alkotmánybíráskodásban 149–153, 156–159
igazságosság vs. jogbiztonság 98, 109, 161, 164, 183, 194, 261, 383, 386
igazságszolgáltatás, jogi/ politikai 234–235
igazságtétel 98, 103, 231–239, 284
~ alanya 276, 278
~ Ausztriában 271
~ Belgiumban 272
~ Csehországban 288
~ ellehetlenítése
alkotmánybíráskodással 160–166, 182–183, 261–262
~ és önvédelem/szükséghelyzet 276
~ felelősség szétosztására 274
~ Franciaországban 271–272
~ Görögországban 273
~ Japánban 272
~ jogállami mellőzhetetlensége 257–258, 260, 273–274, 278–279
~ jogtörténete 262, 263
~ megtagadása mint a jövő állami
bűnpártolása 266
~ mint lojalitások dissotiatiója 274
~ Németországban (II. világháború után) 270–271
~ ~ (kommunizmus után) 287–288
~ népi helyettesítése kiközösítéssel 233
~ Portugáliában 273
~ Spanyolországban 272–273
~ Olaszországban 271
~ tényállásszerűsítése 292–293
lásd még Iustitia-terv
igazságtétel vs. demokráciaépítés mint az Open Society alternatívája 269
igazságtételi vita nempolitikai vs. politikai jellege 255–256
imago Dei 131, 305, 324
imitatio 64
individuum / állam 106, 158, 193, 327, 335

instrumentalitás, jogé 60

lásd még érték

integráció, társadalmi 391

intellectuals 114

~ árulása 324

~ amerikai jogban 379–380

irreverzibilitás, társadalmi mozgásé 103

ius / lex 55, 56, 115, 189, 377

ius resistendi 201–202

Iustitia-terv 288

~ fogadtatása 289–290

J

járulékos hatások 46

jog homogenizáltságának

továbbhomogenizálása emberi jogokkal /

jogállamisággal 314, 316

~ meghatározása 177, 242

~ mint ars 125

~ ~ erény 89

~ ~ intézményháló 205–206

~ ~ patterned pattern 426

~ ~ szabályok / konvencionalitások

összessége 352–353

~ ~ szimbolikus erő 124

~ ~ technika 123

~ ~ ultima ratio 213–214

~ ~ virtualitás 313

~ ~ vonatkoztatási rendszer 212

jog szerepjátása 69, 71

jogállam emberszolgálat 165

~ erkölcsi megalapozása 264

jogállamfogalom operacionalitáshiánya 373

jogállamgondolat, elvont-egyetemes vs.

történelmileg különös 348, 349–350

~ litván fejlődése 53–54

~ partikularitása 265, 385, 435

~ szocialista Magyarországon 11–12

jogállami átmenet buktatói 51–52, 95, 116–117

~ ~ civil társadalmiság nélkül 325

~ ~ magyar feltételei 359, 381–382

~ ~ megtagadása II. világháború után 282

lásd még igazságtétel

jogállamiság 95, 96, 139, 244–245, 349–351,
426–432

~ alkotmánybíróági hivatkozásai 144–146

~ meghatározhatatlansága 357. 400–401,
530, 444

~ mint civilizációs önnemesedés 416, 417,
418, 445

~ ~ formális jogszerűség 426–429

~ ~ kultúra 382, 385

~ ~ Nyugat-értékek trójai falova 416,
433–434

~ ~ panacea 437

~ nem kollektív öngyilkossági paktum 70,
349, 383–384, 419

~ ~ szabadon kitölthető/kikényszeríthető
üres keret 421

~ parttalansága 416

~ politizálódása 432

~ tartalmi üressége 387

lásd még Európai; érték; joguralom; „Még
több”; Rechtsstaat; Rule of Law

jogállamisági előrohanás/versenyfutás
kommunizmus után 347

jogállamisággal zsarolás 417

jogátvétel 137

~ kertész vs. idomár típusa 142–143, 196, 355

jogbiztonság, *lásd* igazságosság

jogegységesítés, világméretű 11

jogellenességből előnyszerzés kizártsága 89, 248

jogerő 25–26

jogexport, amerikai 282

jogérzés 11

jogfilozófia értékkeresése / önpozitivitásban
megnyugvása 393–394

jogfolytonosság 243–244

~ alkotmánybíróági kikényszerítése 163,
165, 184, 194

~ / jogfolytonosság megtagadása 294

joghézagkitöltés 123, 235–236, 246

~ alkotmányi 236–237

jogiasítás 39, 41–42, 67

jogi fogalom 296
 ~ ~ mint konstrukció 43
 ~ ~ ~ vetítőháló 43–44
 ~ kultúra 11
 jogimport alkotmánybíráskodással 144,
 151–152, 159
 jogkezelés mint jogon kívüli történés 115,
 186
 jogkerülés mint jogmegoldás 354
 jogosultság ára 127
 jogosultság vs. kötelezettség 55, 89, 92, 131,
 134, 193, 315
 jogosultság-uralom vs. kötelesség-ethosz 404
 jogszerű vs. jogszerűtlen 173
 jogszerűség; *lásd még* jogállamiság
 ~ feltétlensége 217–218
 ~ tagadása maga a forradalom 204
 joguralom és alapjogok 366
 ~ ~ demokrácia 366, 433–435
 ~ litván felfogása 54–55
 ~ politikai kisajátítása 443–444
lásd még transzfer
 judgeocracy 389
 judícium 391
 juridificatio, *lásd* jogiasítás
 „Juristen, böse Christen” 194
 juttatások élethosszig tartóan 105
 juristopathia 45, 67
 ~, amerikai 379
 justiciability 19, 405, 407–408, 429–430

K

kánon művészetben 114
 kauzalitás vs. probabilitások tömeghatása 72
 képzelőerő, emberi 64
 keretszabás, normatív 23–24
 kiberháború 66
 kiközösítés, *lásd* igazságtétel
 kivételes állapot 64, 207, 236, 245–246
lásd még Normenstaat
 kommunizmus joga 234
 „Коней!” 290

kontextusfüggőség 263
 konzervativizmus vs. liberalizmus 112
 korlátok, jogé, *lásd* optimalitás
 körköröség, jogi igazolásé 44, 312–313,
 386–387
 közérdek/közjó 90, 92, 129, 134, 325, 388
lásd még national
 közjogi / magánjogi szemlélet 98
 közvélemény 27, 285, 358, 383, 386, 413–414
 kultúra, politikai 102, 216–217
lásd még jogállamiság; jogi
 küzdés / bízás 227

L

láthatatlan alkotmány 97, 166, 192
 law & development 138, 350
 law & modernization 350
 law in books / action 377, 389, 390
 learning process 196, 361, 385, 394
 légalit é 396
 liberalizmus, *lásd* jogállamiság mint Nyugat-
 értékek; konzervativizmus
 Library of Congress kormányzati
 dokumentációja 327

M

marxizmus maradandósága 119
 mass media és tömegmanipuláció 71, 203
 „megélhetési bűnözés” 193
 mentalit é juridique 351
 „Még több jogállamiságot!” 225
 méltóság, személyé 128, 130, 134
 mérlegelés/egyensúlyozás szüksége 388, 415
 misszionarizmus jogátvételben 128, 141
 money mint az influence eszköze 336

N

national interest 385
lásd még közérdek
 nemzetközi humanitárius jog 69, 419–420
 ~ rule of law 411–413
 NGOs 328–338

- ~ általi befolyásolás
 - bumeráng-effektussal 338
- ~ mint hálózatok 331
- ~ politikai szerepjátszása 333–335, 392
- non-governmental organizations, *lásd* money; NGOs
- non sequitur 147
- normalitás 162, 207
 - ~ vs. diktatúra 295
 - lásd még* elévülés
- Normenstaat vs. Maßmahmenstaat 294
 - lásd még* kivételes
- nulla poena / nullum crimen sine lege 275, 292, 294, 298–299, 405
- nürnbergi ítélezés 285

Ny

- nyelv, jogi 174
 - lásd még* plain; rights
- nyelvi aktuselmélet 313
- Nyugat / Kelet 217, 317
- Nyugat-imádat, magyar 148–149
- Nyugat-várákozás, magyar 13, 323, 359
 - lásd még* jogállamiság

O

- objektíváció/objektíválás, jogé 68
- Open Society 332, 392
 - lásd még* igazságtétel
- open texture 238, 253
- operacionalitás, *lásd* jogállam-fogalom
- optimalitás jogban 40, 214
- order out of chaos 73
- Ordnung / Sonderordnung 194
- ordo-eszmény 38, 130, 377
- otthonosság világunkban 63–64, 89, 360

Ö

- önkegyelmezés illegitimitása 278
- önműködés, jogé 102
- önszabályozás 176

P

- parancsteljesítés 276–277
- parlamentarizmus, *lásd* érték
- parlamentokratia 58–59
- pártok túlsúlya Magyarországon 326–327
- perszonalizmus, jogi 59
- plain language 311
- polgári engedelmesség 225–226
 - ~ engedetlenség 80–84, 199–200, 205–206, 221–224
 - ~ körök 326
- political correctness 38, 226, 315
- politikai okból állami büntetőigény
 - elmulasztása 295–296
- Polizeistaat 405
- precedensrendszer kaotikuma 370
 - ~ visszaható hatálya 299, 367, 378
 - lásd még* distinguishing; stare
- presidential libraries 327
- prééminence du droit 407, 425
- primauté de droit 425
- primitív jog kutatása 48
- privatizáció 107
- processzualizálás 39
- prófétai szerep 232

Q

- „Quis custodiet ipsos custodes?” 93, 203, 386, 387

R

- racionalisztikus önzéreltség 360
- racionalitás kultusza 47
- racionalizálás irracionalitásba átcsapása 383
- „Recht ist das Recht, das” 12, 183, 267, 394, 395
- Rechtsstaat előzményei 405–406
- Rechtsstaatlichkeit 20, 370
- Rechtsstaatlichkeit / Rule of Law 19, 122, 145, 215, 351, 424, 444–445
- re-education to democracy 135, 186, 282, 377

reflective equilibrium 32, 65
relevancia, jogi 213
rendes vs. rendkívüli, *lásd* kivételes
rights language 315
Rule of Law 20–21, 378, 404–405, 409
~ ~ ~ tartalmatlansága 362–366, 373–374,
420–421
lásd még nemzetközi

S

sabotage judiciaire 390
size that matters 187
Sozialrechtsstaat 53
stare decisis 403
state papers 328
Stufenbautheorie 24–25
supremacy of law 396
Systembegriff vs. Ordnungsbegriff 29, 443

Sz

szabadság 90, 130
szabálynormativizmus 155
szabályozási szenvedély 42–43
szavazás 46
személyes adattal rendelkezés 154
szocializmus állami bünelkövettetése 251
szofisták 194
szokásrend funkcionalitása, albán 377
szolnoki művésztelep 133
szómagia 112

T

találó joghelyzete 43
társadalmi beágyazottság, jogé 376
társadalomtudomány természete 196
Tatbestand, *lásd* tényállásszerűsítés
tautologikusság, gondolkodása 45
lásd még körkörösség
taxisblokádnak 13, 84, 200–201, 206
~ ~ ~ önértékelése 77–79, 211, 223
terhelés, jogé 40, 185
természetjog változó tartalommal 64

~ politikai felhasználása 309–310

lásd még emberi

tertium non datur 213

tényállásszerűsítés 291, 328, 443

lásd még igazságtétel; Tatbestand

tényből jog keletkezése 110

totális nyomás totális összhatással 361

történetiség, *lásd* historicitás

törvény általánossága 406

törvényfeletti jog 267

törvényhozás 368

transzfer kudarca, joguralomé 437–440

tudás 44

~ nemzeti 328–328

U

ubi societas ibi jus 324

Újszövetség mint örömuzenet 118

univerzalitás vs. partikularitás, emberi

jogoké 316–320

~ ~ jogállamisága 348–351, 402, 419,
436–437

univerzalizálás, jogé 360

~ ~ utópikus 156

lásd még globális; jogállam-gondolat

unRecht 293

USA mint nagyhatalmi beavatkozó 330,
334–335

usurpatio 192, 236

utópikus, *lásd* univerzalizálás

Ü

übergesetzliches, *lásd* törvényfeletti

V

változ(tat)ás jogban 121

Verfassung 384

Verfüllungssystem 426

visszaható jogalkotás 164, 261, 277, 298–299,
300

~ ~ Belgiumban 272

~ ~ Franciaországban 271

~ ~ igazoltsága 277, 292–293, 384
lásd még precedensrendszer
Vorverständnis 64

W

wicked societies 438

Z

zárttság, jogrendszeré 21–22

Zs

zsarnokgyilkosság 181–182

zsarolás, *lásd* jogállamisággal

Jogforrásmutató

Amerikai Egyesült Államok

alkotmány 45, 82, 96

Bill of Rights (1789. szeptember 25.) 307

Bush v Gore, 531 US 98, 128–9

(John P. Stevens dissenting) 368

Declaration of Independence

(1776. július 4.) 307

Forman v. City of Montgomery, 245.

F. Supp. 17 (M. D. Ala. 1965). 82

Forti v. Suarez-Mason, 672 F. Supp. 1531,

1550 (N. D. Cal. 1988) 278

Williams v. Wallace, 240 F. Supp. 100 (M. D.

Ala. 1965) 83

Anglia

Bill of Rights (1679) 306

Bridges v. Hawkesworth (1851) 43

Hannah v. Peel (1945) 43

Magna Carta (1215) 68, 306

Petition of Rights (1627) 306

South Staffordshire Water Co. v. Sharman

(1896) 43

Babilónia

Codex Hammurapi 68

Cseh Köztársaság

alkotmány (1993), 1. § (1) bek. 145, 293

törvény a kommunista rezsim jogellenességéről

és a vele szembeni ellenállásról

(1993. július 9.) 288

Európai Unió

Communication de la Commission au

Parlement européen et au Conseil, un

nouveau cadre de l'UE pour renforcer

l'État de droit, COM(2014) 158 final

(2014. március 11.), 5 434

ECJ, 1986. április 23., Les Verts v. Parliament,
294/83, Rec. 1339, § 23 413

Európai Parlament által az alapvető jogokról
és szabadságokról elfogadott deklaráció
(1989) 151

McCann and Others v United Kingdom

Series A, No 324, Application

No 18984/91(1995) 66

Polednová c. République Tchèque.

2615/10, Cour EDH, 5e Sect. Déc.,

2011. június 21. 288

Recommendation CM/Rec(2007)14 of

the Council of Europe Committee of

Ministers to member states on the legal

status of non-governmental organisations

in Europe, 12. pont 338

Report on the Rule of Law by the Venice

Commission at its 86th plenary session

(2011. március 25–26.), 27. szakasz, 7. 412

~ 37., 41., 60. szakasz 412

Rule of Law Checklist

CDL-AD(2016)007 412

Franciaország

Code civil (1804) 121, 191

Code pénal (1810), 75. § 271

Conseil constitutionnel Décision n° 85-197 DC

du 23 août 1985, 27. pont 407

Conseil constitutionnel Décision

(1998. december 29.) 154

Déclaration des droits de l'homme et du

citoyen (1789. augusztus 18–27.) 307

Izrael

Gal-On v. Attorney General (Summary).

Versa. Opinions of the Supreme Court of

Israel (2012. január 11.) 419

Lengyelország

alkotmány (1997), 2. § 445

Litvánia

alkotmány (1928), 51. § (2) bek. 57

alkotmány (1992), 72. § (2–3) bek. 57

~ 109. § (3) bek. 55

alkotmánybíróság döntése

(1998. december 9.) 55

büntető törvénykönyv (1991), 105. § 55

parlamenti döntés (1995. július 19.) 57

polgári törvénykönyv (1964), 471. § 57

statútumok (1529; 1566; 1588) 53

Magyarország

Alkotmány (1989), 2. § (1) 105, 182

~ 32/A. § (1–2) bek.

Alkotmány (1990), 2. § (1) bek. 144, 357, 387

Alaptörvény (2011) 96, 290, 298, 375, 385

~ B) cikk (2) bek. 445

~ U) cikk (6) bek. 295

Aranybulla (1222) 202, 225, 306

Magyarország Alaptörvényének

átmeneti rendelkezései [javaslat]

(2011. november) 291

Magyarország Alaptörvényének átmeneti

rendkezései A kommunista diktatúrából

a demokráciába való átmenetről

(2011. december 31.), 2. cikk (1) bek. 291,

296, 297

1978. évi IV. törvény (Btk.) 227. § (1) bek. 297

1990. évi XL. törvény a Magyar Köztársaság

Alkotmányának módosításáról 144

2011. évi CCX. törvény az emberiség elleni

bűncselekmények büntetendőségéről

és elévülésének kizárásáról, valamint

a kommunista diktatúrában elkövetett

egyes bűncselekmények üldözéséről 292

81/1945. (II. 5.) ME számú rendelet

a népbíráskodásról, 9. § 263

9/1990. (IV. 25.) AB-határozat 152

21/1990. (X. 4.) AB-határozat 152

23/1990. (X. 31.) AB-határozat 151

31/1990. (XII. 15.) AB-határozat 145

11/1992. (III. 5.) AB-határozat 263, 290

~ III. 4. pont 386

~ III. 5., IV. 4. IV. 6. pont 183

1025. sz. kormányhatározat

(1990. augusztus 30.) 241

I-2/5499-0/2007. sz. köztársasági elnöki

átirat az Országgyűlés elnökének

(2007. december 27.) 369

Nemzetközi jog

Az Egyesült Nemzetek Szervezete

Alapokmánya (1945) 329, 338

~ X. feje. 71. cikk 329

Az emberi jogok és alapvető szabadságok

védelméről szóló Egyezmény (1950)

hatodik kiegészítő protokollja 151

Copenhagen Meeting of the Conference on

the Human Dimension of the Commission

on Security and Cooperation in Europe

(1990. június 29.), 3. és B/5. szakasz 416

Declaration of Delhi (1959) 365, 396, 411, 432

Final Declaration of the Regional Meeting

for Asia of the 1993 United Nations

Conference on Human Rights

(1993. március 29. – április 2.) 320

London Economic Summit Declaration on

Democratic Values (1984. június 8.) 432

polgári és politikai jogokról szóló nemzetközi

egyezmény (1966) 151,

The Rule of Law and Transitional Justice

in Conflict and Post-conflict Societies

Report of the Secretary-General 6, U.N.

Doc. S/2004/616 (2004. augusztus 3.),

6. szakasz 366

Universal Declaration of Human Rights

(1948. december 10.) 307

~ 1. 396

Németország

BVergGE 65, 1 154

Grundgesetz (1949) 154, 356, 357, 406, 414,
417

~ 2. § (1) bek. 157, 406

törvény a Német Szocialista Egységpárt
rezsimje által elkövetett jogtalanságok
elévülésének nyugvásáról
(1993. március 26.) 288

törvény a büntetőjogi elévülési
idők meghosszabbításáról
(1993. szeptember 27.) 288

1BVL14/76 [Urteil vom 21.06.1977],
193. szakasz 416

Poroszország

Allgemeines Landrecht (1792) 404

Entwurf eines Allgemeinen Gesetzbuchs für
die Preußischen Staaten (1791), Einleitung,
§ 79 404

Róma

D. 48. 5. 31 300

D. 50. 17. 54 148

D. 50. 17. 170 148

Gaius Institutiones, I. 306

Leges duodecim tabularum 68

Ulp I Inst (Pal. 278) 125

Svájc

Schweizerisches Zivilgesetzbuch (1907),

1. § 123

[Vákát oldal]

Névmutató

A

Abbott, Edwin Abbott 65
Ablonczy Bálint 104
Abrahamson, Shirley S. 392
Ackerman, Bruce 164, 269, 273
Aczél László Zsongor 179
Adamkus, Valdas 58
Adenauer, Konrad 180
Ady Endre 232
Ágoston, Szent 306
Ajani, Gianmaria 128, 400
Albert, I. [belga király] 236, 285
Alchourrón, Carlos E. 249, 276
Alexy, Robert 312
Alfonsín, Raúl 269
Allan, Trevor Robert Seaward 399
Allen, Francis A. 81
Allott, Anthony 69, 291, 328
Alvazzi del Frate, Paolo 390
Angyal Pál 299, 300
Anheier, Helmut 70
An-Na'im, Abdullahi Ahmad 319
Annan, Kofi 366, 412, 436
Antall József 99, 106, 109, 190, 200, 241, 282,
289, 290, 326, 327, 375, 382
Antipow, Lilia 417
Apatzai Tsere [Apáczi Csere] János 182
Aquino Szent Tamás 74, 306
Arató László 179
Arendt, Hannah 269
Arisztotelész 117, 368
Arnold, Jörg 56
Arslan, Zühtü 318
Åslund, Anders 335
Atieh, Jahad 338
Atienza, Manuel 409
Auby, Jean-Bernard 425
Auden, Wystan Hugh 442
Augustinus, lásd Ágoston

B

Bába Iván 259
Babits Mihály 289, 324
Badie, Bertrand 338
Badoglio, Pietro 271
Baecker, Dirk 63, 64, 428
Bailón Corres, Moisés Jaime 404
Baker, Paul R. 135
Balla Péter 211, 213
Balogh Arthur 397
Balogh Judit 295
Banovits Anna 281
Bánrévy Gábor 67, 132
Barak, Aharon 415
Barber, Nicholas William 370
Bárd, Petra 399, 403
Bárdfalvy Ferenc 179
Bárdos Péter 276
Barenboim, Peter D. 378, 416, 418
Barnett, Randy E. 380
Barro, Robert J. 365, 366, 367
Bassiouni, Cherif 283
Basten, John 444
Baxter, Simeon 181
Bay, Christian 84
Beatty, David M. 372
Beck, Gunnar 312
Bedner, Adriaan 400, 410, 442
Beitz, Charles 312, 313
Békés Imre 241 289
Bellamy, Richard 402
Belton, Rachel Kleinfeld 400, 401
Bence György 204, 231
Benda, Julien 289, 324
Benjamin, Walter 108, 111
Benkő Samu 232
Benson, Igboin 319
Bentham, Jeremy 311, 370
Berg, Henk de 360

Berlin, Isaiah 42, 44
 Berman, Paul 38
 Bernstein, Barton J. 135
 Bibó István 24, 102, 109, 215, 216, 406
 Bihari Mihály 289
 Bihari Ottó 13
 Bigo, Pierre 129
 Bingham, Tom 408, 409
 Bishop, William W. 440
 Bjørneboe, Jens 104
 Blackstock, Paul W. 334
 Blasek, Katrin 439
 Blaxland, George 248
 Blokker, Paul 433
 Blum, William 334
 Boas, Franz 318
 Bobbio, Norberto 312, 317, 404, 409
 Böckenförde, Ernst-Wolfgang 405
 Bogár László 104, 108
 Borges, José Luis 45
 Bork, Robert H. 14, 15, 133
 Borneman, John 400, 404, 409
 Borucka-Arctowa, Maria 310
 Bouloukos, Adam C. 400
 Bowman, Helen 420
 Bradley, Anthony W. 365
 Bragyova, András 167, 254
 Bravo, Karen E. 439
 Brazauskas, Algirdas 57, 58
 Brazier, Rodney 328
 Brecht, Bertold 97
 Brietzke, Paul H. 128
 Brisbane, David 336
 Brunner, Georg 143, 145, 146, 151, 157, 161
 Buckley, Francis H. 379
 Buffon [Georges-Louis Leclerc, comte de] 259
 Bulygin, Eugenio 249, 276
 Buñuel, Luis 124
 Burdeau, Georges 406
 Burgess, Paul 435
 Burke, Edmund 311, 348

Bussani, Mauro 424, 434, 435, 436
 Bükkösi László 179
 Byrnes, James Francis 396

C

Caenegem, Raoul C. van 425
 Calvin, Jean 182
 Campbell, Robert 249
 Campos, Paul F. 37, 40, 41, 42, 49, 355
 Cananea, Giacinto della 437
 Carbonnier, Jean 191
 Carothers, Thomas 334, 362, 363, 365, 397, 410, 437
 Carpano, Éric 433
 Carré de Malberg, Raymond 406
 Carver, Robert 377
 Cassin, René 382, 397
 Chambre Agnes 231
 Chaplin, Charlie 103
 Chaturvedi, Kameshwar Nath 384
 Ceaușescu, Nicolae 235, 288
 Celsus, Juventus Publius 125
 Chesterman, Simon 365, 416, 417
 Chevallier, Jacques 402, 431
 Chidambaram, Palaniappan 438
 Child, Tim 420
 Choi, Jung Min 38
 Chondzinskis, Jonas 53
 Chu, Yiu Wai 439
 Cicero, Marcus Tullius 68, 305, 306
 Clarke, David 418
 Clark, David S. 350
 Clark, [General] Wesley 391
 Clines, David J. A. 442
 Coffin, William Sloane, Jr. 81
 Cohen, Stephen F. 52, 142, 225, 329, 353
 Coke, Sir Edward 383,
 Collier, David 399
 Collins, Hugh 372
 Comenius, Johannes Ames 225
 Commager, Henry Steele 337
 Cooter, Robert D. 368

Corbett, James 332, 334
Corell, Hans 366
Costa, Pietro 400, 405
Cover, Robert M. 45, 429
Coville, Alfred 181
Craig, Paul 370, 410
Craig, Whitlock 439
Cranston, Ross 441

Cs

Cs. Kiss Lajos 102, 394, 426
Csuhaj Ildikó 112

D

Dahrendorf, Lord Ralf 335
Dakin, Brett 400
Dam, Kenneth W. 417
Daniels, Ronald J. 367
Darák Péter 388
Dávid Ibolya 89, 91
Dawisha, Karen 149, 348
Deák Izabella 329, 331
de Gaulle, Charles 271
de Las Casas, Bartolomé 306, 404
Delmas-Marty, Mireille 360
Delpeuch, Thierry 141, 151, 158
de Maistre, Joseph 42
DeMars, William E. 336
De Vree, Johan K. 435
Dhammapadok, Phra 317
Dicey, Albert Venn 27, 226, 358, 386, 404,
405, 407, 413, 429, 430
Diestelkamp, Bernhard 343
DiPalma, Giuseppe 271
Dobozi István 438
Donnelly, Jack 316
Dorandieu, Rénaud 141
Dornbach Alajos 234
Douglas-Bowers, Devon 330
Dragomanov, Mihajlo Petrovics 181
Drinóczi Tímea 413
Drummond, Eric 431

Duguit, Léon 406
Dunant, Sarah 39
Dunlap, Bridgette 435
Dunn, Elizabeth 328
Dupré, Catherine 140–160, 168
Dürrenmatt, Jacques 259
Dworkin, Ronald Myles 31, 42, 45, 61, 82,
152, 252, 255, 274, 371, 378, 388, 400,
409, 410, 426
Dyevre, Arthur 406

E

Eagleburger, Lawrence S. 142
Eanes, António Ramalho 273
Égető Melinda 200
Ehrlich, Eugen 23, 110
Einstein, Albert 45
Ekins, Richard 378, 409
Eliot, George 11
Elyachar, Julia 329, 330
Endicott, Timothy A. 384
Engels, Friedrich 63
Enyedi Nagy Mihály 84, 199
Ewing, Keith D. 365

F

Fabbrini, Federico 413
Fairgrieve, Duncan 425
Fallon, Richard H., Jr. 121, 145, 357, 372, 387,
400, 401, 403
Farkas Mihály 180
Fasting, Mathilde 360
Favoreu, Louis 428
Fehér Ferenc 148
Fernandez Esteban, Maria Luisa 365
Fichte, Johann Gottlieb 60
Ficzere Lajos 416
Finnis, John 70, 349, 381, 419
Fisch, Jill E. 301
Fischer, Michael J. 392
Fish, Stanley 31
Fiss, Owen 270

Flake, L. Gordon 398
 Fleck Zoltán 187
 Fletcher, George P. 383, 393, 400
 Flores, Imer 400, 407
 Ford, Franklin Lewis 181
 Forsyth, Christopher 405
 Foucart-Borville, Jacques 218
 Fraenkel von, Ernst 179, 267, 294
 Franck, Thomas M. 350, 378
 Franco, Francisco 272
 Frändberg, Åke 401
 Frankena, William Klaas 83
 Freed, Fred 135
 Freeman, Harrop Arthur 80, 85
 Freiherr von Aretin, Johann Christoph 405
 Friedman, Lawrence M. 350
 Friedmann, Wolfgang 150, 343
 Frigyes, Nagy (II.) [porosz király] 42, 390
 Frivaldszky János 61
 Fukuyama, Francis 360, 379
 Fuller, Lon L. 301, 369, 372, 409, 412

G

Gádor Iván 203
 Gaius 306
 Galanter, Marc 350
 Gallie, Walter Bryce 296, 316, 387, 399, 443
 Galtung, Johan 310
 Gandhi, Indira 319
 Gandhi, Mahatma 199, 205, 221, 223
 Gardner, James A. 350
 Gardner, John 312
 Gárdos-Orosz Fruzsina 399
 Garro, Alejandro M. 270
 Garver, Eugene 399
 Gaudemet, Jean 438
 Gaudemet, Yves 440
 Gellçi, Diana 377
 Gény, François 24
 Geremek, Bronisław 269
 Gewirth, Alan 312
 Giovannitti, Len 135

Glasius, Marlies 70
 Glendon, Mary Ann 315, 395
 Glenn, John K. 332
 Godefridi, Drieu 431, 443
 Goethe, Johann Wolfgang von 337
 Goldfarb, Ronald 442
 Goldstein, Leslie Friedman 389
 Goodhart, Arthur L. 366
 Goodman, Nelson 32
 Goody, Jack 424
 Gordon, Robert W. 373
 Goštautas, Albertas 53
 Gowder, Paul 416, 417
 Göncz Árpád 202, 207, 290
 Gönczi Róbert 438
 Gönner, Nikolaus Thaddäus 404
 Graetz, Michael J. 300
 Grant, Robert 131
 Gray, John N. 399
 Greenhill, Kelly M. 333
 Griffin, James 311, 312
 Groot, Hugo de 182
 Grote, Rainer 370, 403
 Grudzinska-Gross, Irena 345
 Grugel, Jean 153
 Grunis, Asher 70, 419
 Guțan, Bianca Selejan 388
 Guțan, Manuel 388

Gy

Győri Judit 107

H

Habermas, Jürgen 61
 Hack Péter 199
 Hage, Jaap C. 296
 Hager, Berry M. 408, 418
 Haggard, Stephan 418
 Halász Bálint 104
 Halász József 310
 Hall, Robert T. 81, 82, 83
 Halmai Gábor 146, 169, 356

Hamara, Courtney Taylor 400
 Hann, Chris 328
 Hanuš, Libor 145
 Harlow, Carol 390
 Hart, Herbert Lionel Adolphus 102, 370, 372, 381
 Harvey, Colin 141
 Havel, Václav 11, 274, 383
 Hayek, Friedrich August von 365, 369, 384, 405, 408, 414, 415
 Hegedős Soma 418
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 172, 345
 Helland, Eric 379
 Hemment, Julie 333
 Hempel, Carl G. 29, 443
 Henderson, Lynne 373, 429
 Henke, Wilhelm 108
 Henkin, Louis 373
 Henrik, IV. [francia király] 182
 Herder, Johann Gottfried 232
 Herter, Christian A. 440
 Herz, John H. 271, 273
 Heydon, John D. 409
 Hickey, James E. Jr., 378, 416, 418
 Hidalgo, Fernando Daniel 399
 Higgins, Rosalyn 400
 Hirschl, Ran 378, 379, 389
 Hobbes, Thomas 383
 Holmén, Hans 330, 332
 Holmes, Stephen 52, 61
 Hong, Joon-Hyung 418
 Hongladarom, Soraj 317
 Horkay Hörcher Ferenc 376
 Horovitz, Joseph 23
 Horthy Miklós 190
 Horváth Balázs 200, 206, 212
 Horváth Sándor [Alexander] 74
 Horváth Zoltán 159
 Horwitz, Morton 373, 429
 Hours, Bernard 330
 Howard, Philip K. 11, 379, 380, 383, 390
 Höland, Armin 128, 141, 346

Hufteau, Yves-Louis 390
 Hunt, Alan 373
 Huntington, Samuel P. 269, 283, 317
 Husa, Jaakko 437
 Hussain, Nasser 442
 Hutchinson, Allan C. 362, 429
 Huxley, Aldous 73
 Hyde-Price, Adrian G. V. 142

I

Ignatius, David 334
 Ilesanmi, Simeon 319
 Illyés Gyula 232
 Illyés Gyuláné 232
 Illyés Mária 232
 Ivasivka Mátyás 179

J

Jackson, Ian 360
 Jackson, Paul 405
 Jadot, Benoît 427
 Jakab András 168, 433
 Jalali, Rita 338
 János, XXIII. [pápa] 130, 131
 János Pál, II. [pápa] 130, 131
 Janse, Ronald 398
 Janša, Janez 408
 Jászi, Oszkár 181
 Jávör István 430
 Jed, Stephanie 181
 Jellinek, Georg 306
 Jennings, Sir W. Ivor 374, 405
 Jescheck, Hans-Heinrich 283
 Jhering, Rudolf von 185
 Jillek Ilona 179
 Jirström, Magnus 330, 332
 Jobbágyi Gábor 132, 199
 Johnson, Frank Minis 82, 83
 Johnson, Paul 114
 Jonas, Adolphe David 315
 Joó Tibor 67
 Jouanjan, Olivier 434

Juhász Zita 306
Jurgens, Erik 407, 410, 416, 425
Justinianus 115, 390
Juvenalis, Decimus Iunius 386

K

Kádár János 184, 376
Kaganas, Isakas 58
Kahn, Jeffrey 370
Kaldor, Mary 70
Kalinowski, Georges 23
Kálvin, lásd Calvin
Kampeas, Ron 336
Kant, Immanuel 204, 269, 312
Kantrowitz, Ricki E. 337
Karamanlisz, Konsztantinosz 273
Karácsony András 64, 426
Karácsony Sándor 11
Kardos Gábor 313
Károlyi Mihály 193
Kárpáthy-Kravjánszky Miksa Mór 181
Karstedt, Susanne 343
Katalin, Nagy [II.] [orosz cárnő] 390
Katz, Milton 396
Kaufmann, Daniel 363
Keck, Margaret E. 338
Kelemen János 231
Kelner, Robert 338
Kelsen, Hans 24, 109, 110, 143, 146, 148, 186,
196, 253, 310, 386, 394, 405, 406, 426
Kemény István 324
Kende Péter 148
Kennedy, Maxwell Taylor 380
Kennedy, Robert F. 380
Kick, Jonathan 379
Kilényi Géza 144, 169
King, Martin Luther 223
Király Tibor 121
Kirchheimer, Otto 234, 400
Kirchmann, Julius von 113
Kirkhill, Lord [John Farquharson Smith] 283
Kis János 68, 383
Klebensberg Kunó 190
Klein, Doris 315
Klein, Richard 41
Klüßendorf, Peer 294
Kochenov, Dimitry 381, 418, 441,
Koestler, Arthur 73, 74
Kofas, Jon 330
Kommers, Donald M. 154
Kondor Imre 11
Kondor Katalin 139, 388
Konopczyński, Ladislav 53
Kopp Mária 104
Korybko, Andrew 333
Kovács István 310
Kováts Andor 292, 300
Kovrig, Bennett 156
Körösényi András 112
Kőszeg Ferenc 211
Kraay, Aart 363
Kramer, Matthew H. 364
Krey, Volker 292
Kreß, Klaus 336
Kronman, Anthony 47
Krygier, Martin 398, 402, 410, 437, 442, 444
Kubinyi Ferenc 232, 233, 237
Kulcsár Anna 95
Kulcsár Kálmán 40, 189, 281, 350, 358
Kuncze Gábor 193
Kunstler, William 83
Kussbach Erich 310
Kutrucz Katalin 290
Kühn, Zdenek 356

L

Lábady Tamás 159, 382, 388
Lamm Vanda 254, 305, 411
Landor, Walter Savage 181
Laquière, Alain 277
Lassalle, Ferdinand J. G. 115
Lautenbach, Geranne 399, 402, 409, 411, 413,
415, 420
Laws, Sir John 441

Lazer, David 331
 Lean, David 180
 Legrand, Pierre 351
 Leishman, Rory 391
 Lendvai Pál [Paul] 104
 Lenin, Vlagyimir Iljics 13, 15, 187, 299, 359,
 389, 438, 440
 Leó, XIII. [pápa] 130
 Leonas, Petras 53
 Leopold, III. [belga király] 236
 Leopold, Patricia 405
 Łetowska, Ewa 129, 185
 Łetowski, Janusz 129, 185
 Lévai, Imre 168
 Lewis, Angeline 420
 Lewis, Anna Lisa Merklin 181
 Lewis, John D. 181
 Lezsák Sándor 122
 Leyret Henrik 218
 Lietuvis, Mykolas 53
 Lietzmann, Hans J. 418
 Lindner András 159
 Linz, Juan José 141, 149, 348, 350
 List, Regina 330
 Livius, Titus 204
 Locke, John 311
 Loiseau, Delphine 430
 Lomax, Bill 149, 324, 348
 Loughlin, Martin 430
 Louis XIV. [francia király] 181, 190
 Lu, Ruizhong 181
 Luf, Gerhard 384
 Luhmann, Niklas 172, 173, 426
 Luisin, Bernard 427, 428
 Lukács György 23, 103, 107, 119, 172, 173,
 175, 189, 216, 231, 246, 254, 345, 394,
 426, 428
 Lundstedt, Anders V. 243
 Lutaud, Olivier 181
 Luther, Martin 194
 Luzkow, Jack Lawrence 360
 Lyons, David 412

M

Macaulay, Thomas Babington 42
 MacCormick, Neil 405, 409
 Maciuceanu, Andra Olivia 399
 Macridis, Roy C. 272
 Madách Imre 227
 Mádl Antal 107
 Magnaud, Paul 218
 Magyar Bálint 233
 Majtényi László 153
 Malamud-Goti, Jaime 270, 274
 Man, Sin Wai 439
 Mann, Thomas 42, 107
 Mao Ce-tung 359
 Mariana, Juan de 182
 Marie, Jean-Bernard 316
 Maritain, Jacques 310
 Marmor, Andrei 384
 Marsh, Norman S. 365, 396
 Marx, Karl 13, 44, 63, 64, 74, 111, 112, 116,
 118, 119, 125, 127, 172, 225, 310, 312, 315,
 317, 318, 330, 350, 359, 372, 373, 426
 Mastruzzi, Massimo 363
 Matsuo, Hiroshi 417
 Matsuura, Yoshihasu 137, 417
 Mattei, Ugo 128, 346, 400
 Matthews, E. Gwynn 360
 Matthews, Larry 439
 Matusow, Allen F. 135
 May, Christopher 402, 434, 437, 439, 442
 McCoy, Thomas R. 296
 McCubbins, Mathew D. 400
 McVeigh, Timothy 41
 McWilliams, Wilson Carey 82, 83
 Medvedev, Roy A. 332
 Melkevik, Bjarne 71
 Mendelson, Sarah E. 332
 Merkl, Adolf 24
 Merryman, John Henry 350
 Méndez, Juan E. 163
 Mihalicz Csilla 168
 Millán, Juan A. 270, 278

Millard, Éric 431, 433
 Miller, David 310
 Mirot, Léon 181
 Mitchell, Michael 70, 419
 Mizsei Kálmán 259
 Møller, Jørgen 401
 Montesquieu, Charles-Louis de Secondat,
 Baron de la Brede et de 23, 291, 392, 435
 Montgomery, John D[ickey] 343
 Morton, Louis 135
 Mousnier, Roland 181
 Mudingu, Joseph 329
 Murphy, John W. 38
 Müller, Adam H. 405

N

Nader, Laura 400
 Nagel, Thomas 274
 Nagy Endre 77
 Narasappa, Harish 438
 Nedzel, Nadia E. 418
 Neier, Aryeh 269, 336
 Németh Zsolt 161, 259
 Nes-Iadicola, Petrea Alexis 330
 Nietzsche, Friedrich 63, 124, 158, 232, 318
 Nino, Carlos Santiago 269–280
 Nisbet, Robert 130
 Nobleman, Eli E. 343
 Nojiri, Taketoshi 127
 Nowak, Leszek 246
 Nurkic, Benjamin 428

O

Oakeshott, Michael 131, 415
 O'Connor, Jenny 329
 Olson, Walter K. 380, 389
 Opalek, Kazimierz 13, 405
 Oppenheim, Paul 29, 443
 Orbán Viktor 75, 108, 191, 270, 327
 Orentlicher, Diane F. 270, 279
 Ortega y Gasset, José 114, 124, 315, 348
 Orts, Eric W. 366

Orwell, George 74
 Oshimura, Takashi 418
 Owerton, Richard 306
 Ozpolat, Aslı 418

P

Paine, Thomas 307, 404
 Palmer, Mark 106
 Pandeya, R. C. 313, 319
 Pap Zsolt 102
 Pastor, Martín 337
 Paszternak, Borisz Leonidovics
 [Борис Леонидович Пастернак] 180
 Pattaro, Enrico 352, 393
 Pál-Antal Sándor 200
 Pech, Laurent 413
 Peerenboom, Randall 398, 410, 415, 433
 Pennington, Kenneth
 Perelman, Chaïm 404
 Pérez-Díaz, Victor 273
 Peschka Vilmos 84, 118
 Péter, [I.] Nagy [orosz cár] 390
 Péteri Zoltán 59, 416
 Petras, James 330
 Petric, Boris 334
 Pettenkofen, August von 133
 Phillips, Melanie 332
 Phillips, Owen Hood 405
 Pikler Gyula 381
 Pildes, Richard H. 414
 Pincione, Guido 369
 Pistor, Katharina 440
 Pius, XI. [pápa] 130
 Placidus [Petersen], Johan Wilhelm 405
 Pokol Béla 111, 113, 132, 375, 409
 Polányi Károly [Karl Polanyi] 312
 Pollis, Adamantia 319
 Portalis, Jean-Étienne-Marie 121, 128, 191
 Posner, Eric A. 160, 349
 Posner, Richard A. 61
 Pospíšil, Leopold 177, 233
 Postema, Gerald J. 370

Power, Paul F. 84
 Pozsgay Imre 104, 108, 232
 Prochazka, Radoslav 14
 Prohászka Ottokár 130
 Prugberger Tamás 369
 Presa, Concepción Gimena 270
 Přibán, Jiří 146, 168
 Psomiades, Harry J. 273
 Pulay Gábor 157
 Pulszky Ágost 381
 Puppink, Grégor 430

R

Radbruch, Gustav 29, 180, 242, 267
 Raffai Katalin 67
 Rákosi Mátyás 180, 184, 439
 Rawls, John 32, 47, 61, 65
 Raz, Joseph 365, 366, 409, 410, 426
 Redford, Lawrence H. 343
 Redston, Anne 300
 Reich, Norbert 371
 Reid, John Philip 378
 Reinsch, Richard M. 379, 380
 Reményik Sándor 180
 Renteln, Alison Dundes 318, 319
 Rév Erika 242
 Reynolds, Noel B. 414
 Rheinstein, Max 396
 Rivéro, Jean 434, 435
 Rockenbauer Zoltán 200
 Rodriguez, Daniel B. 400
 Roelofs, Joan 331, 338
 Roht-Arriaza, Naomi 270, 277, 278
 Roizijus, Petras 53
 Romano, Roberta 371
 Rommen, Heinrich 150
 Ronen, Dov 193
 Roosevelt, Franklin Delano 58, 396
 Rosenfeld, Michel 270, 370, 413
 Roshwald, Mordecai 308
 Roubier, Paul 300
 Rottleuthner, Hubert 116

Rotundas, Augustinas 53
 Rousseau, Jean-Jacques 68, 324, 406, 407
 Roversi, Corrado 393
 Rowen, Herbert H. 190
 Rózsaffy Dezső 133
 Römeris, Mykolas 53, 54, 57
 Rubicsek Tamás Oszkár, lásd Ronen, Dov
 Rucker, Darnall 80
 Rumi Tamás 166
 Rückert, Adalbert 271
 Rüthers, Bernd 389
 Rycroft Theo 441

S

Sack, Peter 351
 Sacks, Audrey 331
 Sadoun, Mohamed 218
 Sadurski, Wojciech 143, 160, 162, 163, 165, 168
 Sajó András 61, 141, 313, 320, 350, 413, 445
 Salamon, Lester M. 330
 Salisbury, John of 182
 Sampford, Charles 384
 Sanderlin, George 306, 404
 Sanderson, M. A. 168
 Santamaría, Julian 273
 Sapiega, Leonas 53
 Scalia, Antonin 372, 409
 Šćepanović, Milovan-Mušo 377
 Schanda Balázs 144
 Schenz, Viola 38
 Schiffer Pál 233
 Schlag, Pierre 420
 Schlesinger, Rudolf B. 396
 Schlett István 289
 Schmidt Péter 118
 Schmitt, Carl 64, 108, 111, 117, 179, 207, 236, 246, 254, 267, 294, 348, 376, 384, 398
 Schneider, Peter 150
 Scholler, Heinrich 350
 Schwab, Peter 319
 Schwartz, Herman 150

- Schooyans, Michel 130, 131
 Seagle, William 425, 430
 Šejvl, Michal 360
 Sellers, Mortimer 377, 408, 410
 Selznick, Philip 400, 410
 Semmelweis Ignác Fülöp 104
 Senderski, Marcin 377
 Seña, Jorge F. M. 269
 Sereg András 160
 Sforza, Carlo 271
 Shakespeare, William 185
 Shapira, Ron A. 296
 Shklar, Judith Nisse 274, 362, 380, 399, 429
 Shlapentokh, Vladimir 128
 Shihata, Ibrahim F. I. 365
 Sikkink, Kathryn 338
 Silkenat, James R. 378,, 416, 418
 Silverstein, Gordon 365
 Simon János 185
 Simon, William H. 428
 Simpson, O. J. 41
 Singer, Joseph William 370
 Skaaning, Svend-Erik 401
 Skarga, Petras 53
 Skrabski Árpád 104
 Slaughter, Anne-Marie 147
 Smith, Brian D. 338
 Smith, M. A. 353
 Smits, Jan M 371
 Soares, Mario 273
 Sójka-Zielińska, Katarzyna 390
 Sokolowski, S. Wojciech 330
 Sólyom László 97, 102, 107, 112, 113, 114,
 139, 143, 145, 146, 151, 152, 154, 157, 160,
 161, 164, 166, 167, 168, 169, 184, 190, 195,
 204, 249, 276, 345, 369, 382, 384, 388,
 Somló Bódog 381
 Somos András 113
 Sorokin, Pitirim Aleksandrovich 345, 361
 Soros, György [George Soros] 106, 269, 284,
 332, 335, 336, 349, 375, 392
 Spengler, Oswald 66, 67
 Stahl, Daniel 336,
 Stahl, Friedrich Julius 405
 Stammer, Rudolf 64
 Starr, June 350
 Stefes, Christoph H. 439
 Stein, Ekkehart 53
 Steinberg, Gerald 331, 335
 Steinberger, Michael 336
 Steiner, George 207
 Stepan, Alfred 141, 149, 348, 350
 Sternberg, Elaine 330
 Stewart, Cameron 410
 Stovel, Katherine 331
 Suárez, Adolfo 272
 Suárez, Francisco 306
 Sullivan, David 360
 Summers, Robert 409
 Sunstein, Cass R. 61
 Sussman, Gerald 334, 335
 Sweet, Alec Stone 389
 Sweet, William 311

Sz
 Szabad György 109
 Szabó András 153, 160
 Szabo, Denis 131
 Szabó Ede 124
 Szabó Imre 282, 310
 Szabó István 133
 Szabó Miklós 200, 367
 Szájer József 299
 Szamel Lajos 13
 Szamuely, Tibor 353
 Szász István 299
 Széchenyi István 109
 Szekfű Gyula 185
 Szenté Zoltán 399
 Szophoklész 305, 308, 309
 Szotáczky Mihály 13
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 14, 103, 117,
 180, 207, 208, 237, 332, 359

Sztodolnik László 13, 416

Szűcs Jenő 215, 346

T

Tabouis, Geneviève 431

Taiwo, Olufemi 402, 431

Takács Albert 84, 416

Takács Géza 77

Takács Péter [jogász] 164, 166, 397

Takács Péter [MDF-képviselő] 290, 295

Tallós Emil 199

Tamanaha, Brian Z. 400, 431

Tamás András 440

Tamási Áron 103

Táncsics Mihály 133

Tarifa, Fatos 377

Tate, C. Neal 389

Tavaglione, Nicolas 434

Taylor, Telford 275,

Techet Péter 101, 105, 312, 376, 384

Teitel, Ruti 145, 155, 158, 164, 167

Teller Gyula 104, 106

Teubner, Gunther 72

Thomas, Carl [Tamás Károly] 65

Thomas, Evan 380

Thompson, Edward Palmer 373

Thoreau, Henry David 221, 223, 307

Tiede, Lydia B. 418

Tiedemann, Arthur E. 272

Tiedemann, Paul 416

Tilk Péter 194

Tocqueville, Alexis de 376

Tocsik Márta 194

Tolley, Howard B. 397

Toniatti, Roberto 388

Toranska, Teresa 180

Tordai Csaba 169, 356

Tormay Cécile 193

Tóth, János 396

Tóth Tihamér 130

Traisbach, Knut 444

Troper, Michel 406

Trujillo, Isabel 433

Truman, Harry S. 135, 396

Turchetti, Mario 182

Trebilcock, Michael J. 367

Trnavci, Genc 377

Trubek, David M. 350

U

Uitz Renáta 168

Ulpianus, Domitius 125, 148, 300

Unamuno, Miguel de 44

Upham, Frank 438

Utz, Arthur Fridolin 127

V

Vaišvila, Alfonsas 52–61, 159, 377

Vajda Mihály 235

Vallinder, Torbjörn 389

Vanwelkenhuyzen, A. 236

Varga Réka 301, 390

Varga Zs. András 375, 376, 380, 386, 387,
389, 391

Vékás Lajos 192

Veltmeyer, Henry 330

Vermeule, Adrian 160, 349

Villey, Michel 29

Viola, Francesco 364, 370, 371, 372

Visegrády Antal 352

Visinskij, Andrej Januarjevics 15, 359

Vitoria, Francisco de 182

Voigt, Rüdiger 294

Volanas, Andrius 53

von der Pfordten, Dietmar 296

von Hippel, Ernst 29

Von Mohl, Robert 405

Vörös Imre 169, 356

W

Wade, William 405

Waibel, Dieter 343

Waismann, Friedrich 253, 254

- Waldron, Jeremy 367, 368, 369, 371, 373, 374,
387, 399, 402, 423, 428, 429, 432, 434, 444
- Walker, Geoffrey de Q. 401
- Ward, Michael D. 331
- Watson, Alan 437
- Wattenberg, Frank 65
- Weber, Max 23, 47, 110, 112, 189
- Weiler, Joseph Halevi Horowitz 441
- Weingast, Barry R. 400
- Weinstein, Allen 334
- Welcker, Carl Theodor 405
- Wennerström, Erik 407
- Wertman, Becca 331, 335
- Weschler, Lawrence 275
- West, Robin 45
- Weyden, Peter 135
- Weyl, Monique Picard 218
- Weyl, Roland 218
- White, James Boyd 64, 436
- Whitlock, Craig 439
- Whittaker, Charles Evans 81
- Whyte, Jessica 310
- Wiesenthal, Simon 283
- Willetts, Peter 337
- Williams, Howard 360
- Wilson, W. A. 296
- Winchester, Adam 437, 442
- Wittgenstein, Ludwig 44, 263
- Woltag, Johann-Christoph 66
- Woodhouse, Arthur Sutherland Pigott 307
- Wróblewski, Jerzy 296
- Wronkowska, Sławomira 52
- Wyrzykowski, Mirosław 169
- X**
- Xidias, Jason 360
- Y**
- Yablon, Charles M. 31
- Yakushik, Valentin 401
- Yilmaz, Sait 334
- Z**
- Zacher, Hans F. 127, 131
- Zakaria, Fareed 366
- Zétényi Zsolt 290, 295
- Zimmermann, Augusto 399
- Žižek, Slavoj 310
- Zlinszky János 110, 132, 168, 170
- Zolo, Danilo 400, 405, 406, 410
- Zywicki, Todd J. 369

[Vákát oldal]

[Vákát oldal]

A „jogállamiság”, „joguralom” fogalmi tartalma a jogállami átmenet kezdete óta vitatott Magyarországon, mert a globalizált világ mértékadó tudományos és politikai körei zárt és elvont fogalomként univerzalizálták, mint amely általuk éppen vallott értékeket, államberendezkedést és emberi jogi felfogást bárhol a világban elérendő minimumként ír elő.

Valójában számos, egymást kizáró értéket képviselő tág eszményről van szó, amelyhez csakis közelíthetünk, hiszen azonos támogatással kizárólag valamiféle kompromisszumos optimalitásuk érhető el, eseti mérlegelés és egyensúlyozás révén. Történelmileg maga az eszme is olyan állami vagy nemzetközi entitások problémamegoldásaiból formálódott, amelyek saját körben akkor és ott felmerült gondokra szolgáltak válaszul. Eleve partikuláris gondolat tehát, amely a konkrét valóságtól eltávolodva aligha univerzalizálható. Ráadásul eleve szabályalapú jogrendet feltételez, amely csakis a nyugati gyökerű jogi berendezkedések sajátja.

Mint lényegileg vitatott fogalom, a kizárólag körülíró és példálózó jellemzésre alkalmas rendfogalmak körébe tartozik, mely jogi értelemben kritériummá, jogászilag megítélhető s szankcióval övezhető követelménnyé csakis tényállásként történő meghatározásával válhatnék.

A kötet a rendszerváltás kezdete óta született szerzői írások kritikailag újragondolt válogatása, több olyan mai tanulmánnyal, amely magyar nyelven még nem látott napvilágot.

Varga Csaba a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának professor emeritusa és a Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének kutató professor emeritusa. A jogtudományok doktora, Széchenyi-díjas (2013) jogfilozófus.